

BYZANTINA

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΡΓΑΝΟ ΚΕΝΤΡΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

ΤΟΜΟΣ 20^{ος}

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1999

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

	Σελ.
ΓΙΑΝΝΗ Α. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Οι πηγές τοῦ περιεχομένου καί τῆς χρήσης τοῦ ὅρου <i>ἐπίνοια</i> στό <i>Κατά Εὐνομίου Ι</i> τοῦ Βασιλείου Καισαρείας: Στωικοί καί Πλωτίνος	7-42
ΣΩΤΗΡΙΑΣ Α. ΤΡΙΑΝΤΑΡΗ, Ὁ «σκεπτικισμός» στούς βυζαντινούς διανοητές τοῦ 14ου αἰ.: Θεόδωρος Μετοχίτης - Νικηφόρος Γρηγοράς	43-64
ΜΑΡΘΑΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, Οι Ούγγροι και οι επιδρομές τους στον δυτικο-ευρωπαϊκό και στον βυζαντινό χώρο (τέλη 9ου - 10ος αι.)	65-135
ΠΟΛΥΜΝΙΑΣ ΚΑΤΣΩΝΗ, Η επιβίωση των <i>donativa</i> μετά τον 6ο αἰώνα	137-154
ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΕΥΘΥΜΙΑΔΗ, Νοεροί καί πραγματικοί ταξιδιωτές στό Βυζάντιο τοῦ 8ου, 9ου καί 10ου αἰώνα	155-165
ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΥΔΩΝΟΠΟΥΛΟΥ, Η πτώση χίονος μπροστά από εκκλησία της Κωνσταντινούπολης το έτος 1332: ζητήματα ταυτίσεων	167-171
ΑΛΕΞΗ Κ. ΣΑΒΒΙΔΗ, Ααρών Ισαάκιος ο Κορίνθιος και η δράση του στο Βυζάντιο (β' μισό 12ου αἰώνα)	173-182
ΧΡΗΣΤΟΥ ΑΘ. ΤΕΡΕΖΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΣ ΒΓΕΝΟΠΟΥΛΟΥ, Ὁφείς της έννοιας της «διακοσμήσεως» στις Αρεοπαγιτικές συγγραφές	183-198
ΧΡΗΣΤΟΥ ΑΡΑΜΠΑΤΖΗ, Ἐκκλησιαστικο-πολιτικές καί θεολογικές διεργασίες στήν Κωνσταντινούπολη στόν ἀπόηχο τῆς Συνόδου τῆς Λυών (1274-1280)	199-251
ΔΗΜΟΣΘΕΝΗ ΣΤΡΑΤΗΓΟΠΟΥΛΟΥ, Ἀνέκδοτοι βυζαντινοί ἀσματικοὶ κανόνες. Διορθώσεις καί προσθήκες	253-266
ΜΑΡΙΑΣ ΤΑΤΑΓΙΑ, Ἀντωνίου Ἀρχιεπισκόπου Λαρίσης, Λόγος εἰς τήν Ἀγίαν Κοίμησιν τῆς Ὑπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καί ἀειπαρθένου Μαρίας	267-287
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΦΟΥΝΤΟΥΚΙΔΗ, Το Απολυτίκιο του Αγίου Δημητρίου στην εξέλιξή του από τον 9ο έως το 15ο αἰώνα με βάση την παράδοσή του στα αγιορειτικά λειτουργικά χειρόγραφα	289-302
Σ. ΤΑΜΠΑΚΗ - Α. ΖΟΜΠΟΥ-ΑΣΗΜΗ - Α. ΚΛΗΜΕΝΤΙΔΟΥ-ΠΑΠΑΔΑΜΟΥ, Το «Κάστρο» του Λευκού Πύργου	303-329

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Α. ΜΕΡΤΖΙΜΕΚΗ, Περί των κτητόρων του πύργου του αρσανά της αγιορειτικής Μονής Ζωγράφου	331-341
ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ ΣΤΡΑΤΗ, Παρατηρήσεις στις παλαιότερες τοιχογρα- φίες του καθολικού της Ι. Μ. Τιμίου Προδρόμου Σερρών	343-366
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Π. ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΗ, Ο Απόστολος Ανδρέας στην παλαιοχριστιανική εικονογραφία	367-387
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ	389-402
ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΑ	403-408
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥ- ΝΩΝ	409-411

ΟΙ ΠΗΓΕΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΧΡΗΣΗΣ ΤΟΥ ΟΡΟΥ
ΕΠΙΝΟΙΑ ΣΤΟ ΚΑΤΑ ΕΥΝΟΜΙΟΥ Ι ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ:
ΣΤΩΙΚΟΙ ΚΑΙ ΠΛΩΤΙΝΟΣ

Τό *Κατά Εὐνομίου Ι*, 6-8 τοῦ Μ. Βασιλείου εἶναι τό κλασσικό ἐκεῖνο κείμενο στό ὁποῖο ὁ Καππαδόκης Πατέρας ἐκθέτει τή διδασκαλία του γιά τή γνωστική διαδικασία τῆς ἐπινοίας καί τόν ρόλο της στήν παραγωγή τῶν θείων «ὀνομάτων» καί τῶν «ὀνομάτων» ἐν γένει. Ὡς σήμερα ἡ βασιλεία ἐννοια τῆς ἐπινοίας ἐθεωρεῖτο ὡς πρὸς μέν τό περιεχόμενό της σέ γενικές γραμμές στωϊκῆς προελεύσεως¹, ὡς πρὸς δέ τή θεώρησή της ὡς θεμιτῆς διαδικασίας παραγωγῆς θείων «ὀνομάτων» καί ἐπαρκoῦς ἐξηγήσεως τῆς ἀπλότητος τοῦ Θεοῦ καί τῆς ταυτόχρονης πολλότητος τῶν «ὀνομάτων» του πρωτότυπη (μέχρις ἕνα βαθμό, τοῦλάχιστον) συμβολή στή χριστιανική θεολογία². Ἐδῶ θά ἐπιχειρήσω, σέ ἀντίθεση πρὸς ὅ,τι ἔχει ὑποστηριχθεῖ³, νά δείξω τά ἑξῆς.

ι) Οἱ ὁμοιότητες τῶν στωϊκῶν ἀπόψεων γιά τήν προέλευση τῶν «ὀνομάτων» (στόν βαθμό, βέβαια, στόν ὁποῖο τίς γνωρίζουμε σήμερα), συμπεριλαμβανομένης καί τῆς διαδικασίας τῆς παραγωγῆς «ὀνομάτων» δι' ἐπινοίας, μέ τήν ἀντίστοιχη ἀντίληψη τοῦ Βασιλείου εἶναι τόσο πολλές, ὥστε δικαιούμεστε νά κάνουμε λόγο γιά ταύτιση καί νά θεωρήσουμε, κατά συνέπεια, σχεδόν βέβαιο ὅτι ὁ Βασίλειος ἀντλήσε ἄμεσα ἀπό πηγές πού περιεῖχαν τή σχετική διδασκαλία τῶν Στωϊκῶν (πρᾶγμα πού σημαίνει σέ τελευταία ἀνάλυση ὅτι τά σχετικά χωρία τοῦ *Κατά Εὐνομίου Ι* μπορούμε νά τά χρησιμοποιήσουμε ὡς πηγή γιά τή γνωσιολογία τῶν Στωϊκῶν)⁴.

1. B. Sesboué, G.-M. de Durand & L. Doutreleau, *op. cit.*, σ. 77-78.

2. Ὡπως μπορεῖ νά εἰκάσει κανεῖς ἀπό τό ὅτι δέν ἔχει, καθ' ὅσον γνωρίζω, ἐπισημανθεῖ ὡς τώρα κανένα προηγούμενο της. Πρβλ. ἐπίσης τήν ὑπογράμμιση τῆς (ὑποτιθέμενης) πρωτοτυπίας της π.χ. ἀπό τόν Α. Meredith (*Orthodoxy, Heresy and Philosophy in the Latter Half of the Fourth Century*, *Heythrop Journal* 16 [5-21] 20-21). Γιά τήν ἀποψη ὅτι ὁ Ὁριγένης προδοποίησε αὐτή τή διδασκαλία τοῦ Βασιλείου βλ. παρακάτω, § 2.1.

3. Βλ. Γ. Δ. Μαρτζέλος, *Οὐσία καί ἐνέργειαι τοῦ Θεοῦ κατὰ τόν μέγαν Βασίλειον. Συμβολή εἰς τήν ἱστοριοδογματικὴν διερεύνησιν τῆς περὶ οὐσίας καί ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ διδασκαλίας τῆς ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Θεσσαλονίκη² 1993 [1η ἐκδ. 1984, ἐλαφρῶς διαφορετική], σ. 165-166, ὅπου στή βασιλεία ἀντίληψη περὶ προελεύσεως τῶν ὀνομάτων ἀποδίδεται ἕνας σημαντικός βαθμός τόσο φιλοσοφικῆς ὥσο καί θεολογικῆς πρωτοτυπίας (ἐπ' αὐτοῦ βλ. παρακάτω, σημ. 70).

4. Ἄς μοῦ ἐπιτραπεί νά χρησιμοποιῶ αὐτή τή γενική ἔκφραση, παρά τίς σίγουρα ὑπαρχτές κατ' ἄτομο ἀλλά καί κατὰ φάσεις ἀνάπτυξης τῆς στωϊκῆς φιλοσοφίας διαφορές, κατὰ τό μέτρο πού εἶναι δύσκολο σήμερα πιά νά περιγράψουμε μέ βεβαιότητα τίς διαφορές αὐτές.

ii) Ἡ χρήση τῆς ἔννοιας τῆς *ἐπινοίας* προκειμένου νά ἐξηγηθεῖ ἡ πολλότητα τῶν ὀνομάτων τοῦ φύσει ἀπλοῦ Θεοῦ ἔχει κατά πᾶσα πιθανότητα πηγή της τῇ δεύτερη πραγματεία τῆς ἑκτῆς *Ἐννεάδος* (*Περὶ τῶν γενῶν τοῦ ὄντος*, B), ὅπου ὁ Πλωτῖνος χρησιμοποιοῖ τὴν ἔννοια αὐτὴ γιὰ τόν ἴδιο σκοπό.

1. Ἡ στωϊκὴ θεωρία περὶ προελεύσεως τῶν «ὀνομάτων» ὡς πηγή τῆς ἀντίστοιχης θεωρίας τοῦ Κατὰ Εὐνομίου I

1.0. Εἰσαγωγικά: ἡ ὑφή τοῦ προβλήματος

Ἀναφερόμενος κανεῖς στίς ἀρχαιοελληνικὲς συζητήσεις γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς προέλευσης τῶν «ὀνομάτων» ὀφείλει νά διακρίνει δύο διαφορετικὲς πτυχές του, οἱ ὁποῖες, μολονότι καθ' ἑαυτὲς σαφῶς διακριτές, συμβαίνει νά μὴ διακρίνονται πάντοτε ρητὰ στὰ σχετικὰ κείμενα. Ὡς γνωστόν, ἡ σωσσυριανὴ διάκριση μεταξύ *σημαίνοντος* καὶ *σημαινομένου*⁵, δηλ. μεταξύ τῆς μορφῆς (τοῦ ἤχου ἢ τῆς γραπτῆς εἰκόνας) μίας λέξης καὶ τοῦ περιεχομένου της, ἀπαντᾶται ἤδη στοὺς Στωϊκοὺς⁶, ἐνῶ ὑπονοεῖται σαφῶς στίς πρώτες γραμμές τοῦ *Περὶ ἐρμηνείας* τοῦ Ἀριστοτέλη⁷ ἀλλὰ καὶ στὸν *Σοφιστὴν* τοῦ Πλάτωνα⁸. Ἐκτοτε ἀποτελέσσε κοινὸ τόπο σύνολης τῆς ἀρχαίας γλωσσολογικῆς σκέψης⁹. Ἔτσι, ὅταν τίθεται τὸ ἐκ πρώτης ὄψεως ἀπλὸ πρόβλημα τῆς προελεύσεως τῶν «ὀνομάτων», στήν πραγματικότητα βρισκόμαστε ἐνώπιον ἐνὸς διπλοῦ προβλήματος: τῆς προέλευσης τοῦ *σημαίνοντος* καὶ τῆς σύνδεσής του μέ τὸ *σημαινόμενο* ἀπὸ τῇ μιά, καὶ τῆς προέλευσης (δηλ. τοῦ σχηματισμοῦ) τοῦ *σημαινομένου* ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἐπειδὴ, τώρα, οἱ ἀρχαῖοι στοχαστές πού ἀσχολοῦνταν μέ τὰ προβλήματα αὐτὰ ἔβλεπαν ὅτι τὰ περισσότερα ἀπὸ (ἂν καὶ ὄχι ὅλα) τὰ *σημαίνοντα* προϋπάρχουν τῶν ἐκάστοτε νέων μελῶν τῆς γλωσσικῆς κοινότητος πού καλοῦνταν νά τὰ μάθουν, ἀλλὰ καὶ ὅτι ὁ τρόπος ἐκμάθησης μᾶλλον δὲν ὑπερέβαινε ὡς πράξη σέ δυσκολία καὶ ὡς φαινόμενο σέ γοητεία τὴν προσεκτικὴ ἀκοή, τὸ ζήτημα τῆς προέλευσης τοῦ *σημαίνοντος* καὶ τῆς σύνδεσής του μέ τὸ *σημαινόμενο* ταυτιζόταν (κατ' ἀνάγκην) στὴ σκέψη τους ἐν μέρει μέ τὸ πρόβλημα τῆς γλωσσογονίας, δηλ. τῆς πρώτης παραγωγῆς ἑναρθρῶν ἤχων ὡς μέσων σήμανσης νοημάτων. Ἀπεναντίας, τὸ δεύτερο, αὐτὸ τῆς προέλευσης τῶν *σημαινομένων*, ἀντιλαμβάνονταν ὅτι ἦταν περισ-

5. F. de Saussure 1979, 99-101.

6. Βλ. βασικὰ I. von Arnim, *SVF*, II: 166 (48,13-21). Πρβλ. C. Lévy, *Les philosophies hellénistiques*, Paris (Librairie Générale Française), σ. 117. Γ. Μπαμπινιώτης, *Θεωρητικὴ γλωσσολογία. Εἰσαγωγὴ στὴν σύγχρονη γλωσσολογία*, Ἀθήνα [1980] 1986, σ. 97.

7. 1 (16a3-8).

8. 237E.

9. Ἀπ' αὐτὴ τὴ διάκριση, ὀλοκληρωμένη μέ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ πράγματος ὡς τρίτου πόλου, προέκυψε καὶ τὸ περίφημο πρόβλημα τοῦ ἀντικειμένου τῶν *Κατηγοριῶν* τοῦ Ἀριστοτέλη: ἡ πραγματεία αὐτὴ εἶναι περὶ ὀνομάτων, περὶ νοημάτων ἢ περὶ πραγμάτων; (βλ. Π. Κοτζιᾶ-Παντελῆ, *Ὁ «σκοπός» τῶν «Κατηγοριῶν» τοῦ Ἀριστοτέλη. Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῶν ἀριστοτελικῶν σπουδῶν ὡς τὸν 6ο αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 12, 30, 37, 47-48, 172 κ.ά.).

σότερο (ἂν ὄχι καθαρά) γνωσιολογικῆς τάξης, ἀφοῦ ὁ σχηματισμός σημαينوμένων δέν εἶναι μία διαδικασία πού συντελέστηκε ἄπαξ στό παρελθόν καί πού σποραδικά καί μόνο συντελεῖται ἐκ νέου μέσα στήν ἱστορία, ὅπως συμβαίνει μέ τά σημαίνοντα, ἀλλά μία διαδικασία πού ἐκτυλίσσεται ὑποχρεωτικά ἐξ ὑπαρχῆς γιά ὅλα τά σημαινόμενα μιᾶς γλώσσας καί ἐπαναλαμβάνεται, ἐπίσης ὑποχρεωτικά, τόσες φορές ὅσες μονάδες ἀριθμοῦν τά μέλη μιᾶς γλωσσικῆς κοινότητας. Ἡ διαφορά μεταξύ τοῦ ἐνός καί τοῦ ἄλλου προβλήματος ἦταν καί εἶναι σαφής.

Ἀπό τήν ἄλλη, ὅμως, σύμφωνα μέ ὅλες τίς (γνωστές σέ μᾶς, τοῦλάχιστον) ἀρχαιοελληνικές προσεγγίσεις τῆς γλώσσας οἱ φωναί ἢ ἀλλιῶς τά ὀνόματα (μέ τήν εὐρεῖα ἔννοια τοῦ ὅρου) ἀποτελοῦν, ὑπό κανονικές συνθήκες, φορεῖς ἐνός συγκεκριμένου νοήματος, συνδεόμενες μαζί του μέ δεσμούς στήν πράξη ἄρρηκτους¹⁰. Ἔτσι, παρά τό γεγονός ὅτι ὅλο τό φιλοσοφικό ὑπόβαθρο τῆς διαμάχης Βασιλείου - Εὐνομίου γιά τά «ὀνόματα» προϋπέθετε σαφῶς τή θεμελιωδή διάκριση σημαίνοντος καί σημαινομένου καί παρ' ὅτι ἡ λέξη «ὄνομα» θά μπορούσε νά χρησιμοποιηθεῖ¹¹ ἀκριβέστερα ὡς ὅρος ἀναφοῶς στό πρῶτο μᾶλλον παρά στό δεύτερο, στή διαμάχη αὐτή ἡ λέξη «ὄνομα» χρησιμοποιήθηκε σχεδόν ἀποκλειστικά σέ ἀναφορά πρὸς τό περιεχόμενο τῶν λέξεων. Μέσα στό ἴδιο πλαίσιο κινούμενος καί ὁ Γρηγόριος Νύσσης, μολονότι προβαίνει ρητά σέ διάκριση μεταξύ σημαινομένης «ἐπινοίας» ἢ «ἐννοίας» ἢ «νοήματος» ἀπό τή μιᾶ καί «ὀνόματος» ἢ «ῥήματος» ἢ «προσηγορίας» ἀπό τήν ἄλλη¹², δέν καταλύει σέ καμμία περίπτωση τή σταθερότητα τῆς σχέσης σημαίνοντος-σημαινομένου¹³. Αὐτό σημαίνει ὅτι ἡ ἐν λόγῳ διαμάχη καί, εἰδικότερα, οἱ ἀπόψεις τοῦ Βασιλείου, τίς ὁποῖες θά ἐξετάσουμε ἐδῶ ἐκ παραλλήλου πρὸς τίς ἀντίστοιχες τῶν Στωϊκῶν, ἀφοροῦν κατά βάση τή γνωσιολογία καί παρεμπιπτόντως μόνο τή γλωσσολογία, ἐνῶ δέν ἀφοροῦν καθόλου τό πρόβλημα τῆς γλωσσογονίας¹⁴.

10. Ἐξάιρεση ἀποτελοῦν οἱ λεγόμενες «ἄσημοι φωναί» (SVF, II: 149, 45, 12-15· πρβλ. Γρηγορίου Νύσσης, *Κατά Εὐνομίου* III, 5, 44 / ed. W. Jaeger, *Gregorii Nysseni opera*, vol. II [*Contra Eunomium liber III / Refutatio confessionis Eunomii*], Leiden [1192¹], σ. 176, 6-7), ἡ ὑπαρξὴ τῶν ὁποίων δέν ἀναιρεῖ, βέβαια, τήν οὐσία τῆς γλώσσας ὡς μέσου σήμανσης νοημάτων. Γιά τήν ἱστορία τῶν παραδειγμάτων «ἀσήμων φωνῶν» πού παραδίδονται στά ἀρχαῖα κείμενα λογικῆς βλ. Π. Κοτζίᾱ-Παντελῆ, Βλῆτιρι, σκινδαφός, κνᾶξ: ἄσημοι φωναί, *Ἑλληνικά* 44 (1994) 7-29.

11. Ὅπως χρησιμοποιεῖται ὑποχρεωτικά στά νέα ἑλληνικά.

12. *Κατά Εὐνομίου* II, 144, 147, 237 & 513 (ed. W. Jaeger, *Gregorii Nysseni opera*, vol. I [*Contra Eunomium libri I-II*], Leiden ² 1960 [1¹ 1921], σ. 267, 20-21, 268, 6-7, 295, 25-27 & 376, 17-18).

13. Βλ. π.χ. *Κατά Εὐνομίου* II, 144 (ed. W. Jaeger, *op. cit.*, σ. 267, 20-21): ...κατά τήν τῶν ἐπινειῶν διαφορὰν τὰς προσηγορίας ἀρμόζοντες...

14. Ἔτσι, γιά παράδειγμα, οἱ ἀπόψεις τῶν Στωϊκῶν σχετικά μέ τήν προέλευση τῶν λέξεων («verba» καί «ὀνόματα») ὅπως αὐτές ἐκτίθενται στό αὐγουστίνειο *Principia dialecticae* (6° PL 32, 1411-1413) ἢ ὅπως τίς ὑπαινίσσεται ὁ Ὁριγένης στό *Κατά Κέλσου* (I, 24, 10-13 / ed. M. Borret, *Origène, Contre Celse, tome I [livres I et II]. Introduction, texte critique, traduction et notes* [«Sources chrétiennes», 132], Paris 1967, σ. 136 = SVF, II: 146° 44, 38-43) δέν θά μᾶς ἀπασχολήσουν καθόλου.

1.1. Οί βασιλικοί όρισμοί τής έπινοίας

“Ένα έπισημασμένο κοινό στοιχείο μεταξύ τής στωϊκῆς καί τής βασιλείας άντίληψης περί παραγωγῆς «όνομάτων» είναι ή χρήση τής έννοιας τής έπινοίας. “Ας δοϋμε καταρχήν τίς τρεις βασιλίες παραλλαγές τοϋ όρισμοϋ τής έπινοίας ως διαδικασίας παραγωγῆς γνωσιολογικά έγκυρων «όνομάτων»¹⁵:

i) ‘Ορῶμεν τοίνυν ότι έν μέν τῇ κοινῇ χρήσει τὰ ταῖς άθρόαις έπιβολαῖς τοϋ νοϋ άπλᾶ δοκοϋντα είναι και μοναχά, ταῖς δέ κατὰ λεπτόν έξετάσει ποικίλα φαινόμενα και πολλά, ταϋτα τῷ νῷ διαιρούμενα έπινοία μόνη διαιρετά¹⁶ λέγεται. Οἷον τὸ σῶμα άπλοϋν μέν είναι φησιν ή πρώτη έντευξις, ποικίλον δέ ό λόγος έπίων δείκνυσι, τῇ έπινοία αϋτό είς τὰ έξ ὧν σύγκειται διαλύων, και χρῶμα και σχῆμα και άντιτυπίαν και μέγεθος και τὰ λοιπά (op. cit. 6,21-29)¹⁷.

ii) “Όστε μετά τὸ πρώτον ήμίν άπό τῆς αίσθήσεως έγγινόμενον νόημα τήν λεπτοτέραν και άκριβεστέραν τοϋ νοηθέντος έπενθύμῃσιν έπίνοϊαν όνομάζεσθαι¹⁸. ὅθεν ή συνήθεια καλεῖ έπιλογισμόν, εί και μῇ οἰκείως. Οἷον τοϋ σίτου νόημα μέν άπλοϋν ένυπάρχει πᾶσι, καθὸ φανέντα γνωρίζομεν· έν δέ τῇ άκριβεῖ περί αϋτοϋ έξετάσει θεωρία τε πλειόνων προσέρχεται και προσηγορίαι διάφοροι τῶν νοηθέντων σημαντικά. Τὸν γάρ αϋτόν σίτον, νϋν μέν «καρπὸν» λέγομεν, νϋν δέ «σπέρμα», και πάλιν «τροφήν»· «καρπὸν» μέν ως τέλος τῆς παρελθούσης γεωργίας, «σπέρμα» δέ ως άρχήν τῆς μελλούσης, «τροφήν» δέ ως κατάλληλον είς προσθήκην τῷ τοϋ προσφερομένου σώματι¹⁹. Τούτων δέ έκαστον τῶν λεγομένων ... κατ’ έπίνοϊαν θεωρεῖται (op. cit. 6,41-51)²⁰.

15. Φυσικά ό Βασιλείος (ὅπως άλλωστε και ό Γρηγόριος Νύσσης· βλ. Κατὰ Εϋνομίου II, 187 / ed. W. Jaeger, op. cit., σ. 278,26-29), δέχεται ότι ή έπίνοια μπορεί νά παραγάγει και ψευδή νοητικά περιεχόμενα (Κατὰ Εϋνομίου I,6,29-33· ed. B. Sesbouié et al. 1982, σ. 184-186)· αϋτό, ὅμως, πού τόν ενδιαφέρει στήν πολεμική του κατὰ τοϋ Εϋνομίου είναι νά δείξει ότι, άντιθετα πρὸς ὅ,τι ὑποστήριζε (ὑποτίθεται) ό αντίπαλός του, ή έπίνοια είναι δύναμη ίκανή νά παράγει και νοητικά περιεχόμενα αληθῆ —τόσο γιά τὰ κτιστά ὄντα ὅσο και γιά τόν Θεό.

16. Καί ὅχι και ὑποστάσει· ό Βασιλείος έννοεί ότι τὸ σχῆμα, τὸ χρῶμα κ.λπ. δέν μποροϋν νά χωριστοϋν πραγματικά άπ’ τὸ σῶμα στό ὁποῖο άνήκουν και νά ὑπάρξουν ανεξάρτητα άπ’ αϋτά.

17. Ed. B. Sesbouié et. al. 1982, σ. 184 («Βλέπομε, λοιπόν, ότι στήν καθημερινή γλωσσική χρήση αϋτά πού στίς έπανειλημμένες τυπώσεις τοϋ νοϋ φαίνονται άπλά και ένιαῖα, ένῷ ὅταν τὰ έξετάζουμε λεπτομερῶς φαίνονται ποικίλα και πολλά, αϋτά, λοιπόν, πού διαιροϋνται μέ τόν νοϋ, λέγονται διαιρετά μόνο κατ’ έπίνοϊαν. Γιά παράδειγμα, τὸ σῶμα ή πρώτη μας έπαφή μαζί του μᾶς λέει ότι είναι άπλό· έρχόμενος ὅμως κατόπιν ό λόγος [ratio] γιά νά τὸ έξετάσει, τὸ άποδεικνύει ποικίλο, άναλύοντάς το διά τῆς έπινοίας στά «στοιχεῖα» άπ’ τὰ ὁποῖα σύγκειται: χρῶμα, σχῆμα, άντιτυπία, μέγεθος κ.λπ.»).

18. ‘Εδῶ έπίνοια δέν σημαίνει τῇ διαδικασία πού περιγράφτηκε στό προηγούμενο χωρίο αλλά τὸ νοητικό άποτέλεσμά της. ‘Ο ὅρος άποκτᾶ πότε τῇ μία και πότε τῇ άλλῃ σημασία, αναλόγως πρὸς τὸ περικείμενο.

19. Γιά αϋτές τίς τρεις πλευρές τοϋ κατ’ οϋσίαν ενός σίτου βλ. τήν αναφορά τοϋ Γρηγορίου Νύσσης στό *Περί ψυχῆς και άναστάσεως* (PG 46, 125C-D & 153D-156A). Τὸ παράδειγμα πρέπει νά ήταν άπό τὰ συνηθισμένα τῆς έποχῆς. Γιά τὸ ιδιαίτερα πιθανὸ ένδεχόμενο νά είναι στωϊκῆς προέλευσης βλ. παρακάτω, § 1.3.

20. Ed. B. Sesbouié et. al. 1982, σ. 186 (...ὥστε μετά άπό τήν πρώτη έννοια πού σχηματίζεται

iii) Καί ἀπαξᾶπλῶς πάντα τὰ τῇ αἰσθήσει γνῶριμα καί ἀπλᾶ μὲν εἶναι τῷ ὑποκειμένῳ δοκοῦντα, ποικίλον δὲ λόγον κατὰ τὴν θεωρίαν ἐπιδεχόμενα, ἐπινολογθεωρητὰ λέγεται (ορ. cit. 6,54-57)²¹.

1.2. Βασίλειος καὶ Στωικοί

1.2.1. Ἡ στωϊκὴ καὶ βασιλεία ἐπίνοια ὡς πηγὴ νοημάτων καὶ ὀνομάτων

Ὁ ὅρος ἐπίνοια, ὅπως ὀρίζεται ἄμεσα στό πρῶτο καὶ στό τρίτο χωρίο, ἔχει σαφέστατα στωϊκὴ σημασία: σημαίνει τὴ δευτερογενῇ νοητικὴ ἀνάλυση ἐνός καταρχὴν προσλαμβανόμενου διαμέσου τῶν αἰσθήσεων ὡς ἀπλοῦ ὄντος σέ πραγματικές ἐπιμέρους πτυχές του. Ὁ μοναδικὸς στωϊκὸς ὀρισμὸς τῆς ἐπινόιας πού σώζεται σήμερα στά *fragmenta* εἶναι ὁ ἐξῆς: Ἐπίνοια ἐστὶν ἐναποκειμένη νόησις²². νόησις δὲ λογικὴ φαντασία²³, μέ τὴν ὁποία «λαμβάνονται» διὰ τῆς διανοίας» (ἦ, ἄλλιως, «λόγῳ») «τὰ ἀσώματα» καὶ «τὰ ἄλλα τὰ λόγῳ [καὶ οὐχὶ αἰσθήσει, ὑπονοεῖται] λαμβανόμενα». «Ἀσώματα», ὡς γνωστόν, γιὰ τοὺς (ὑστερους, τοῦλάχιστον) Στωϊκοὺς ἦσαν τὸ «λεκτόν», τὸ «κεινό», ὁ «τόπος» καὶ ὁ «χρόνος»²⁴, ἐνῶ πίσω ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα πού «λαμβάνονται» «λόγῳ» μποροῦμε νὰ ἀναγνωρίσουμε τίς τέσσερες στωϊκὲς κατηγορίες καὶ τίς ὑποδιαίρεσεις τους, ὅπου μποροῦν νὰ ὑπαχθοῦν οἱ ιδιότητες τῶν σωμάτων, ἀπὸ τίς ὁποῖες ὁ Βασίλειος ἀναφέρει δειγματοληπτικά μερικές στό πρῶτο χωρίο.

Ἡ διάσταση τῆς ἐπινόιας ὡς νοητικῆς διαδικασίας διάκρισης ἐπιμέρους πτυχῶν ἢ μερῶν ἐνός ὄντος φαίνεται καθαρότερα στό ἐξῆς στωϊκὸ παράδειγμα: Αἱ ... λογικαὶ [φαντασίαι] νοήσεις εἰσὶν, οἱ ὁποῖες εἰσὶ τεχνικαί· ἄλλως γοῦν θεωρεῖται ὑπὸ τεχνίτου εἰκὼν καὶ ἄλλως ὑπὸ ἀτέχνου²⁵. Μέ τὸ παράδειγμα αὐτὸ

μέσα μας ἀπὸ τὴν αἴσθηση, ἡ λεπτομερέστερη καὶ ἀκριβέστερη νοητικὴ ἐπεξεργασία αὐτοῦ πού συλλάβαμε νὰ ὀνομάζεται ἐπίνοια. Γιὰ παράδειγμα, μέσα σὸν νοῦ τοῦ καθενὸς μας ὑπάρχει μία ἀπλὴ ἔννοια σταριοῦ, καὶ μέ βάση αὐτήν, ὅταν ἐμφανιστεῖ μπροστά μας τὸ στάρι, τὸ ἀναγνωρίζουμε· ὅταν, ὅμως, τὸ ἐξετάσουμε ἀκριβέστερα, θεωροῦμε ἐπιπρόσθετα πολλὰ ἄλλα πράγματα καὶ χρησιμοποιοῦμε διάφορες προσηγορίες [*appellatíones*] πού σημαίνουν αὐτὰ πού νοήσαμε. Ἐτσι, τὸ ἴδιο τὸ στάρι πότε τὸ λέμε καρπὸ, πότε σπέρμα καὶ πότε τροφή· καρπὸ, ὡς τέλος ἢ ἀποτέλεσμα τῆς καλλιέργειας πού ὀλοκληρώθηκε· σπέρμα, ὡς ἀρχὴ τῆς καλλιέργειας πού πρόκειται ν' ἀρχίσει· καὶ τροφή ὡς πρᾶγμα κατὰλληλο νὰ ἀναπληρώσει τίς ἐλλείψεις τοῦ σώματος ἐκείνου πού τὸ λαμβάνει. Ἡ καθεμίᾳ ἀπ' αὐτές τίς προσηγορίες... θεωρεῖται ἐπινόια²⁶.

21. Ed. B. Sesboué et. al. 1982, σ. 186-188 («Μέ δύο λόγια, ὅλα ὅσα γνωρίζουμε διὰ τῶν αἰσθήσεων καὶ νομίζουμε μὲν ὅτι εἶναι ἀπλὰ σάν ὑπάρξεις, ἐνῶ μία θεωρητικὴ ἐξέτασή τους ἀποκαλύπτει ὅτι ἐπιδέχονται ποικίλους χαρακτηρισμοὺς, λέγονται θεωρητὰ ἐπινόια»).

22. Πρβλ. Γρηγορίου Νύσσης, Κατὰ Εὐνομίου II, 282 (ed. W. Jaeger 1960, σ. 309,20-21), ὅπου λέγεται γιὰ τὰ ἐπινόια δημιουργημένα καὶ στή μνήμη φυλασσόμενα ὀνόματα: ...τὰ ἐναποκείμενα τῇ διανοίᾳ πράγματα.

23. SVF, II: 89 (29,30-31).

24. SVF, II: 331 (117,19-22).

25. SVF, II: 61 (24,15-25). Πρβλ. τὸ κλασσικὸ στωϊκὸ ζεῦγος «λόγος ἐνδιάθετος» - «λόγος προφορικός» (SVF, II: 135 & 223 / 43,11-22 & 74,3-6· Πορφυρίου, Περὶ ἀποχῆς 3,2,1-2 J. Bouffartigue & M. Patillon, *Porphyre, De l'abstinence*, Paris 1979, σ. 153).

υποδηλώνεται ότι ένας κάτοχος της τέχνης της ζωγραφικής και ένας μή κάτοχος της, καθώς ατενίζουν μία εικόνα, μολονότι βλέπουν με τά μάτια τους τό ἴδιο ἀντικείμενο, τό προσλαμβάνουν διαφορετικά, λόγω τοῦ ὅτι τό ἀναλύουν μέ τόν νοῦ τους μέ διαφορετικό τρόπο· ὁ κάτοχος της ζωγραφικής τέχνης ἔχει τήν ἱκανότητα νά «δεῖ» ἐπιμέρους πτυχές της εἰκόνας τίς ὁποῖες ὁ ἀδαής, μολονότι αἰσθητηριακά τίς προσλαμβάνει, δέν τίς ἀπομονώνει μέ τόν νοῦ του ὡς πραγματικά ἐπιμέρους στοιχεῖα τοῦ ὁρώμενου ἀντικειμένου, μέ ἀποτέλεσμα αὐτές νά μήν ἀποτελοῦν μέρος της γνώσης του γιά τήν εἰκόνα²⁶.

Μέσα, τώρα, στό πλαίσιο της γενικά ἀποδεκτῆς κατά τήν ἀρχαιότητα ἁποψῆς ὅτι γλῶσσα καί σκέψη εἶναι δύο ὅψεις τοῦ ἴδιου νομίσματος (λόγος: *ratio* καί *oratio*)²⁷ οἱ Στωϊκοί, ταυτίζοντας τήν «ἐπίνοιαν» μέ τήν «λογικήν φαντασίαν», ἀπέδιδαν στήν ἐπίνοιαν καί τή δυνατότητα παραγωγῆς «λεκτῶν» ἢ, ἁπλῶς, «σημαινομένων»²⁸. Ὁ Σέξτος Ἐμπειρικός μᾶς δίνει τόν στωϊκό ὀρισμό

26. Βλ. ἐπίσης τή χρήση της λέξης ἐπίνοια στό *SVF*, II: 409 (135,1). Γιά τήν ἐπίνοιαν στούς Στωϊκοὺς βλ. Ν. Δ. Χρόνης, 'Η διαίρεσις κατ' ἐπίνοιαν ὡς μέθοδος ἐρεύνης κοσμολογικῶν προβλημάτων, *Ἐπιστημονική ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν* 26 (1977/78) [162-190] 177-184.

27. Εἰδικά γιά τοὺς Στωϊκοὺς βλ. P. Barth, *Die Stoa. Dritte und vierte wienderum durchgesehene Auflage*, Stuttgart 1922, σ. 86· A. A. Long, *Ἡ ἑλληνιστικὴ φιλοσοφία. Στωϊκοί, Ἐπικούρειοι, Σκεπτικῶι. Μτφ. Σ. Δημόπουλος & Μ. Δραγώνα-Μονάχου*, Ἀθῆνα ²1990, σ. 194 & 203· C. Lévy, *op. cit.*, σ. 114.

28. Γιά τήν ταύτιση «λεκτῶν» καί «σημαινομένων» βλ. *SVF*, II: 166 (48,23-24)· B. Mates, *Stoic Logic*, University of California Press 1961, σ. 15-16· W. Kneale & M. Kneale, *The Development of Logic*, Oxford U.P. 1962 (³1966), σ. 142 & 157· F. P. Dinneen, *An Introduction to General Linguistics*, New York / Chicago / San Francisco / Toronto / London 1967, σ. 89-93· A. A. Long, *Language and Thought in Stoicism*, στό: *Problems in Stoicism*, ed. by A. A. Long, University of London 1971 [75-113], σ. 79· K. von Fritz, βιβλιοκρισία τοῦ: M. Frede, *Die Stoische Logik* (1974), *Δευκαλίων* 8 (32), 1980 [395-415], σ. 402-404· R. W. Sharples, *Stoics, Epicureans and Sceptics. An Introduction to Hellenistic Philosophy*, London & New York 1996, σ. 23. Ὡστόσο ἐνδέχεται αὐτά τά δύο νά μήν τά ταύτιζαν ὅλοι οἱ Στωϊκοί· βλ. *SVF*, II: 168 (48,34-36) καί: Συμπλεκίου, *Ἑγώμημα εἰς τὰς Κατηγορίας τοῦ Ἀριστοτέλους* (ed. C. Kalbfleisch, *Simplicii, in Aristotelis Categoriae commentarium* [CAG, VIII], Berolini 1907, σ. 397,10-11)· Ἰωάννου Φιλοπόπου, *Εἰς τὸ πρῶτον τῶν «Προτέρων Ἀναλυτικῶν» σχολικαὶ ἀποσημειώσεις* (ed. M. Wallies, *Joannes Philoponus, In Analytica priora* [CAG, XIII,2], Berolini 1905, σ. 243,1-4), ὅπου ὑποστηρίζεται ἡ παράδοξη ἀποψη ὅτι οἱ Στωϊκοὶ ταύτιζαν τό «λεκτόν» μέ τὰς «φωνάς». Γιά τίς διαφορὲς ἀπόψεις πού ἔχουν διατυπωθεῖ σχετικὰ μέ τό στωϊκό λεκτόν βλ. τίς βιβλιογραφικὲς ἀναφορὲς τῆς Π. Κοτζιᾷ-Παντελῆ, *Ὁ «σχοπός» τῶν «Κατηγοριῶν»...*, σ. 178, σημ. 219). Γιά τήν παρούσα ἐπιχειρηματολογία, πού στοχεύει νά δείξει ὅτι οἱ ἀπόψεις πού ἐκφράζει ὁ Βασίλειος σχετικὰ μέ τήν προέλευση τῶν «ονομάτων» εἶχαν διατυπωθεῖ ἤδη μέσα στοὺς κόλπους τῶν Στωϊκῶν, εἶναι φανερό ὅτι δέν προϋποτίθεται καμμία ὁμοφωνία τῶν Στωϊκῶν ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῆς ταύτισης ἢ μὴ τῶν «λεκτῶν» μέ τὰ «σημαινόμενα»· ἀρκεῖ τό γεγονός ὅτι ὁρισμένοι Στωϊκοὶ ὑποστήριζαν αὕτη τήν ἀποψη.

Πρόσφατα ὑποστηρίχθηκε (Π. Κοτζιᾷ-Παντελῆ, *op. cit.*, σ. 178) ὅτι σύμφωνα μέ τόν Διοκλῆ τόν Μάγνητα (βλ. Διογένης Λαέρτιος 7,56) γιά τοὺς Στωϊκοὺς λεκτὰ εἶναι τὰ λεγόμενα πράγματα. Ὡστόσο ἡ μαρτυρία ἴσως ἐπιδέχεται καί ἄλλη ἐρμηνεία, ἡ ὁποία ἔχει τό πλεονεκτήμα ὅτι δέν φέρνει τὰ «λεκτὰ» τόσο πολὺ κοντὰ στό στωϊκό τυγχάνον. Στὴν περίοδο: Λέγεται δὲ τὰ πράγματα, ἃ δὴ καὶ λεκτὰ τυγχάνει, τό ὑποκείμενο τῆς κύριας πρότασης, δηλ. αὐτό γιά τό ὁποῖο γίνεται λόγος σέ αὐτὴν καί κατ' ἐπέκταση στὴν περίοδο ὁλόκληρη, δέν εἶναι τὰ «λεκτὰ» ἀλλὰ τὰ «πράγματα», τὰ ὁποῖα χα-

τῶν «λεκτῶν»: Λεκτὸν δὲ ὑπάρχειν φασὶ τὸ κατὰ λογικὴν φαντασίαν ὑφιστάμενον, λογικὴν δὲ εἶναι φαντασίαν καθ' ἣν τὸ φαντασθέν ἔστι λόγῳ παραστῆσαι²⁹. Στά «λεκτά», τώρα, οἱ Στωϊκοὶ κατέτασσαν, μεταξύ ἄλλων, τίς «προσηγορίες», δηλ. τὰ κοινὰ ὀνόματα (οὐσιαστικά καὶ ἐπίθετα)³⁰, τὰ ὁποῖα εἶναι φανερό ἀπὸ τὰ παραδείγματα ἐπίνοια δημιουργημένων «ὀνομάτων» πού ἀπαριθμοῦνται στό Κατά Εὐνομίου I ὅτι ἀντιστοιχοῦν στή γλωσσικὴ κατηγορία πού ὁ Βασίλειος ἀποκαλοῦσε «ὀνόματα».

Εἶναι, λοιπόν, σαφές ὅτι μεταξύ τῶν Στωϊκῶν καὶ τοῦ περιεχομένου τοῦ πρώτου καὶ τρίτου χωρίου τοῦ Βασιλείου ὑπάρχει σύμπτωση ὅσον ἀφορᾷ τὸ περιεχόμενο τοῦ ὅρου «ἐπίνοια» καὶ σύγκλιση ὅσον ἀφορᾷ τὸν ρόλο τῆς «ἐπινοίας» ὡς διαδικασίας παραγωγῆς λέξεων μετὰ νοήματος. Μέχρι ποίου σημείου φθάνει ἄραγε αὐτὴ ἡ σύγκλιση;

1.2.2. Ἡ στωϊκὴ ἀντίληψη περὶ «φυσικῶς» καὶ «ἀνεπιτεχνήτως» παραγόμενων «ὀνομάτων» καὶ ἡ βασιλεία ἀποδοχῆ τῆς

Σύμφωνα μέ τῇ συνήθη ἀνάγνωση τοῦ Κατά Εὐνομίου I, 6-8 ὁ Βασίλειος ὑποτίθεται πῶς ἐκφράζει τὴν ἄποψη ὅτι τὰ «ὀνόματα» —δηλ. ὅλα τὰ «ὀνόματα»— προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη «ἐπίνοιαν»³¹. Ἡ ἀνάγνωση αὐτὴ ὅταν ἴσως ἀναμενόμενη, ἂν σκεφθεῖ κανεὶς πόσο πολὺ ἐπιμένει ὁ Βασίλειος, καθὼς πολεμᾷ τὴν ἀντίθετη (ὑποτίθεται) ἄποψη τοῦ Εὐνομίου³², στή γνωσιολογικὴ ἐγκυρότητα τῶν παραγῶγων αὐτῆς τῆς διαδικασίας σχηματισμοῦ ἐννοιῶν. Μία προσεκτικότερη, ὅμως, ἀνάγνωση τοῦ κειμένου δείχνει ὅτι ὁ Βασίλειος ἀπέδιδε μερικὰ μόνον ὀνόματα στὴν «ἐπίνοιαν». Κατ' ἀρχάς, στό κείμενο τοῦ Βασιλείου οὔτε δηλώνεται οὔτε ὑπονοεῖται πουθενά ὅτι ὅλα τὰ «ὀνόματα» προέρχονται δι'

ρακτηρίζονται καὶ εἶναι «λεκτά» ὄχι *per se* ἀλλὰ κατὰ τὸ ὅτι (ἢ, ἀλλίως, ἐπεὶ τὸ «ἄ» δέν εἰσάγει ἀναφορικὴ σέ ρόλο παράθεσης ἀλλὰ ἀναφορικοαιτιολογικὴ πρόταση) μποροῦν νά δηλωθοῦν διὰ τοῦ λόγου.

29. Πρὸς λογικοὺς 2,70 (= SVF, II: 187-61,23-25) («Ὑποστηρίζουν δὲ ὅτι “λεκτὸν” εἶναι αὐτὸ πού ὑπάρχει [μέσα στόν νοῦ] σύμφωνα μέ τὴ λογικὴ φαντασία, λογικὴ δὲ φαντασία εἶναι αὐτὴ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὁποίας μποροῦμε νά παραστήσουμε μέ τὸν λόγο [sc. μέ τὴ γλῶσσα, *discursione*] αὐτὸ πού σχηματίσαμε στὴ φαντασίᾳ μας»). Πρβλ. Διογένης Λαέρτιος 7,63.

30. B. Mates, *op. cit.*, σ. 16-17· πρβλ. N. Kretzmann, *History of Semantics*, στήν: *Encyclopaedia of Philosophy*, ed. P. Edwards, vol. VII, New York & London 1967 [358-406], σ. 364.

31. Βλ. π.χ. J. Daniélou, *Eunome l'Arien et l'exégèse néo-platonicienne du Cratyle*, *Revue des études grecques* 69 (1956) [412-432] 415έ· Στ. Γ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία. Τ. ΒΑ: ὁ τέταρτος αἰώνας (Ἀνατολή καὶ Δύση)*, Ἀθήνα 1990, σ. 366· Γ. Δ. Μαργέλος, *op. cit.*, σ. 158 & 197· Ν. Ἀ. Μαρτσούκας, *Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς φιλοσοφίας* [;] μέ παράρτημα τὸ σχολαστικισμὸς τοῦ Δυτικοῦ Μεσαίωνα [sic], Θεσσαλονίκη 1994, σ. 197. Αὐτὴ ἦταν καὶ ἡ ἀνάγνωση τοῦ Γρηγορίου Νύσσης (βλ. παρακάτω, σημ. 70).

32. Λέω «ὑποτίθεται», διότι, ἀντίθετα πρὸς τὴν εἰκόνα πού δίνουν τὰ Κατά Εὐνομίου τῶν Βασιλείου καὶ Γρηγορίου Νύσσης, ἡ Ἀπολογία τοῦ Εὐνομίου ἀλλὰ καὶ ὀρισμένα ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν Ὑπὲρ τῆς Ἀπολογίας ἀπολογίαν πού διέσωσε ὁ Γρηγόριος ἴσως πρέπει νά μᾶς κάνουν νά ἀναθεωρήσουμε τίς παραδοσιακὲς ἀπόψεις γιὰ τὸν τρόπο μέ τὸν ὁποῖο ἀντιμετώπιζε ὁ Εὐνόμιος τὴν ἐπίνοιαν.

ἐπινοίας. Ἀπεναντίας, στό δεύτερο ἀπό τά παραπάνω χωρία, ὅπου ἐπιχειρεῖται μία διασάφηση τοῦ νοήματος καί τῆς λειτουργίας τῆς ἐπινοίας μέσω τοῦ παραδείγματος τοῦ «σίτου», «ἐπινοία» παραχθέντα θεωροῦνται μόνο τά «ὀνόματα» ἐκεῖνα πού εἶναι «προσηγορίαι» τοῦ «σίτου», δηλ. τά ὀνόματα «καρπός», «σπέρμα» καί «τροφή». Γιά τό ὄνομα «σίτος» καθ' ἑαυτό ὁ Βασίλειος ἐπιφυλάσσει μία ἐντελῶς διαφορετική περιγραφή. Αὐτό εἶναι «ἀπλοῦν», «ἐνυπάρχει πᾶσι», καί —τό κυριότερο— γιά τόν σχηματισμό του δέν χρειάζεται νά συνδράμει ἡ δύναμη τοῦ νοῦ· ἀρκεῖ ἡ στηριζόμενη στήν αἰσθητηριακή ἐμπειρία γνωστική δύναμη τῆς φαντασίας (...φανέντα γνωρίζομεν)³³. Αὕτῃ ἡ περιγραφή τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖο σχηματίζεται στόν ἀνθρώπινο νοῦ τό νόημα τοῦ «σίτου» καί πολλῶν ἄλλων λέξεων (ὁ «σίτος» ἀναφέρεται δειγματοληπτικά) εἶναι χαρακτηριστικά ὅμοιοι πρός τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο περιέγραφαν οἱ Στωϊκοί τήν παραγωγή τῶν «ἐμφύτων» (ἢ «κοινῶν») «ἐννοιῶν» ἢ «προλήψεων». Σύμφωνα μέ αὐτούς, οἱ ἐν λόγω ἔννοιες δημιουργοῦνται «διὰ τῶν αἰσθήσεων» καί τῶν «ἐμπειριῶν» (δηλ. τῶν «πληθῶν» «ὁμοειδῶν φαντασιῶν») «φυσικῶς» καί «ἀνεπιτεχνήτως»³⁴. Ἡ, ὅπως ἔλεγαν ἀλλιῶς, δημιουργοῦνται «κατά περίπτωσιν»³⁵, δηλ. μέ βάση τίς αἰσθητηριακές ἐντυπώσεις: *Κατά περίπτωσιν οὖν ἐνοήθη* [δηλ. σχηματίστηκαν μέσα στόν νοῦ] *τά αἰσθητά*³⁶. Μάλιστα τά αἰσθητά ὡς ἀντικείμενα γνώσης χαρακτηρίζονται «κατά περίπτωσιν ἡμῖν ἐγνωσμένα» καί «ἐν περιπτώσει πεφηνότα»³⁷, δηλ. ἀκριβῶς ὅπως εἶδαμε ὅτι χαρακτηρίζεται ἀπό τόν Βασίλειο τό πρωτογενές, νοητικά ἀνεπεξέργαστο «νόημα» «τοῦ σίτου», «καθὸ φανέντα [sc. τόν σίτον] γνωρίζομεν»³⁸. Ἐπίσης, ὁ ἴδιος ὁ ὅρος «κοιναί ἐννοιαί» δηλώνει ὅτι πρόκειται γιά ἔννοιες καθολικές, ἀκριβῶς ὅπως ἡ μερίδα ἐκείνη τῶν «ὀνομάτων» πού, σύμφωνα μέ τόν Βασίλειο, εἶδαμε πῶς «ἐνυπάρχουν πᾶσι» (μέσα στόν νοῦ ὅλων τῶν ἀνθρώπων). Ἐπίσης, ἄς προσεχθεῖ ἡ λεπτομέρεια ὅτι ὁ Βασίλειος, ἀναφερόμενος στή διαδικασία τοῦ σχηματισμοῦ τῶν πρωτογενῶν

33. Ἡ διχοτόμηση αὐτή φαίνεται καί στό σχόλιο τοῦ Θεοφάνους Νικαίας σ' αὐτό τό παράδειγμα τοῦ Βασιλείου (*Ἐπιστολή ἐν ἐπιτομῇ δηλοῦσα τίνα δόξαν ἔχει ἡ καθ' ἡμᾶς ἐκκλησία περὶ τῶν παρὰ Παύλου προσηνεγμένων ζητήσεων συγγραφείσα παρὰ Θεοφάνους ἐπισκόπου Νικαίας ὡς ἐκ προσώπου τοῦ βασιλέως, πού περιέχεται στόν Οκον. Barocc. gr. 193, f. 85*): ...Τὰ μὲν διάφορα τῇ ἐπινοίᾳ, ὡς, ὅταν λέγωμεν τὸν σῖτον καὶ σπέρμα καὶ καρπόν. Οὐ γὰρ διαφέρει ταῦτα πραγματικῶς· ἐν γὰρ ἐστὶ τῷ ὑποκειμένῳ [sc. τῷ εἶναι σῖτον], καθ' οὗ καὶ ἄμφω κατηγορεῖται τὰ εἰρημένα [sc. τό σπέρμα καὶ ὁ καρπός]. («Αὐτά μὲν πού εἶναι διάφορα μεταξὺ τους κατ' ἐπίνοιαν, εἶναι γὰρ παράδειγμα ὅταν λέμε τόν σῖτο καὶ σπέρμα καὶ καρπός. Αὐτά δέν διαφέρουν μεταξύ τους πραγματικά· διότι αὐτά πού ἀναφέραμε εἶναι ἓνα κατὰ τό ὑποκείμενον, στό ὁποῖο κατηγοροῦνται καὶ τὰ δύο») [Εὐχαριστῶ τόν Ἰ. Δ. Πολέμη, ὁ ὁποῖος εἶχε τήν καλὸσύνη νά μοῦ δώσει τήν παραπάνω ἐπιστολή μεταγεγραμμένη ἀπὸ τόν μνημονευθέντα κώδικα].

34. SVF, II: 83 (28,11-23).

35. SVF, II: 87 (29,9-10).

36. SVF, II: 87 (29,11-12).

37. SVF, II: 88 (29,24-27).

38. *Κατὰ Εὐνομίου* I, 6,44-45 (ed. B. Sesboué et al., 1982, σ. 186).

ἐννοιῶν, κάνει λόγο γιά «ἀθρόας ἐπιβολάς» τοῦ νοῦ πρὸς τὰ πράγματα, ἀκριβῶς ὅπως οἱ Στωϊκοὶ ὑποστήριζαν, ὅπως εἶδαμε, ὅτι οἱ «φυσικῶς» παραγόμενες «ἐννοίαι» εἶναι ἀποτέλεσμα ὅχι μίας μόνο αἰσθητηριακῆς ἐντύπωσης («πείρας») ἀλλὰ μίας «ἐμπειρίας»³⁹, δηλ. ἐνός «πλήθους» «ὁμοειδῶν» «μνημῶν» ἢ «φαντασιῶν»⁴⁰. Εἶναι δὲ χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Κικέρωνας τῇ στωϊκῇ «περίπτωσιν» τὴν ἀποδίδει μέ τὸν ὅρο «usus»⁴¹, πού δέν σημαίνει τὴν «πεῖραν» ἀλλὰ τὴν «ἐμπερίαν», νοούμενη ὡς ἀποτέλεσμα πολλῶν «πειρῶν».

Ἄς σημειωθεῖ, ἐπίσης, ὅτι στὰ ὄντα πού συλλαμβάνει ὁ ἄνθρωπος «φυσικῶς» ὁ Βασίλειος κατατάσσει, ἀκριβῶς ὅπως οἱ Στωϊκοί⁴², καί τὸν ἴδιον τὸν Θεό, ὅταν δέχεται ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀντιλαμβάνεται τὴν ὑπαρξή του διὰ τῆς «κοινῆς ἐννοίας»⁴³, πρᾶγμα πού σημαίνει ὅτι τὸ «ὄνομα» «Θεός» παράγεται «φυσικῶς» καί «ἀνεπιτεχνήτως», ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ὑπόλοιπα θεῖα «ὀνόματα», τὰ ὁποῖα παράγονται ἐπινοίαι: π.χ. «θύρα», «ὁδός», «ἄρτος», «ἄμπελος», «ποιμήν», «φῶς», «ἀγέννητος», «ἄφθαρτος»⁴⁴. Αὐτό, ὅσο κι ἂν ὁ Βασίλειος δέν τὸ δηλώνει ρητὰ, θεμελιώνει μία σχέση ἀκριβοῦς παραλληλίας μεταξύ τῆς γνώσης τοῦ ἀνθρώπου γιά τὸν Θεό καί τῆς γνώσης του γιά τὰ κτιστὰ ὄντα. Τόσο ἡ μία ὅσο καί ἡ ἄλλη ἐκκινοῦν ἀπὸ μία γενικὴ γνώση τοῦ ἀντικειμένου τους προερχόμενη ἀπὸ τὴν «κοινὴν ἐννοίαν», γιά νὰ προχωρήσουν ἐν συνεχείᾳ σέ λεπτομερέστερη ἀνάλυση αὐτῆς τῆς γνώσης μέ τὴ βοήθεια τῆς διανοίας. Ἡ παραλληλία αὕτη ἔχει, φυσικά, στωϊκὴ προέλευση.

Σύμπτωση ἀπόφειν, τώρα, μεταξύ Βασιλείου καί Στωϊκῶν διαπιστώνει κανεῖς καί ὅσον ἀφορᾷ τὰ «ὀνόματα» ἐκεῖνα πού δέν παράγονται φυσικῶς ἀλλὰ ἐπινοίαι. Σύμφωνα μέ τούς Στωϊκοὺς, ἐκτός ἀπὸ τίς «ἀνεπιτεχνήτως» παραγόμενες ἐννοίες ὑπάρχουν καί οἱ ἐννοίες ἐκεῖνες οἱ ὁποῖες «γίνονται ... δι' ἡμετέρας διδασκαλίας καί ἐπιμελείας»⁴⁵. Ποιὰ εἶναι αὕτη ἡ «ἐπιμέλεια»; Πρόκειται γιά

39. Γιά τὴ διάκριση «πείρας» - «ἐμπειρίας» (μέ συνώνυμο τῆς δεύτερης τὴν «αὐτοφίαν») βλ. π.χ. Γαληνοῦ, *Περὶ αἰρέσεων τοῖς εἰσαγομμένοις* 2 (ed. G. Helmreich, *Galenii Pergameni opera minora*, vol. III, Lipsiae 1893, σ. 4,13-15)· *Scholia Vaticana in Dionysii Thracis Artem grammaticam* (ed. A. Hilgard, *Grammatici graeci. Partis primae volumen tertium: Scholia in Dionysii Thracis Artem grammaticam. Recensuit et apparatus criticum indicesque adjecit A. Hilgard*, Lipsiae 1901, σ. 113,2-6).

40. *SVF*, II: 83 (28,17-20).

41. *De finibus* III, 10,33 (*SVF*, III: 72· 17,27).

42. Βλ. ἐνδεικτικὰ ὁρισμένα στωϊκὰ κείμενα καθὼς καί μελέτες γιά τὴ στωϊκὴ προέλευση αὐτῆς τῆς υἱοθετημένης ἀπὸ πολλοὺς Πατέρες θέσης, μέ ἀφορμὴ τὴν ἀποδοχὴ αὐτῆς τῆς διδασκαλίας καί ἀπ' τὸν Γρηγόριο Νύσσης, στό: Ἰ. Ἀ. Δημητρακόπουλος, *Φιλοσοφία καὶ πίστις. Ἡ λογικὴ ἀποδειξιμότητα τῶν χριστιανικῶν δογμάτων κατὰ τὸν Γρηγόριο Νύσσης ἢ Fides deprecans intellectum*, Ἀθήνα (ἐκδ. «Παρουσία») 1996, σ. 101 (σημ. 18).

43. *Κατὰ Εὐνομίου* I, 12,8 (ed. B. Sesboué et al., 1982, σ. 212).

44. *Κατὰ Εὐνομίου* I, 7,8-9 (ed. B. Sesboué et al., 1982, σ. 188). Στό I, 8,17 x.é. (ed. B. Sesboué et al., 1982, σ. 194-196) δίνονται καί ἄλλα τέτοια ὀνόματα.

45. *SVF*, II: 83 (28,19-21). Στους τρόπους αὐτοὺς ἀναφέρεται καί ὁ Πτολεμαῖος (*Περὶ κοιτηρίου καὶ ἡγεμονικοῦ* 12,3-4 ed. F. Lammert, *Claudii Ptolemaei opera quae extant omnia. Vol. III.*

συγκεκριμένους τρόπους παραγωγής ονομάτων: «ομοιότης», «ἀναλογία» («[παρ-]αύξεις» ἢ «μειώσεις»), «μετάθεσις», «(ἐπι-)σύνθεσις», «ἐναντίωσις», καί (μέ μεγάλη ἐπιφύλαξη) «στέρησις»⁴⁶. Τό γεγονός ὅτι οἱ τρόποι αὐτοί δέν φέρουν ρητά στά *fragmenta* τήν ἐτικέτα «ἐπίνοια» δέν πρέπει νά μᾶς προβληματίζει. Σέ κάθε ἀναζήτηση συγκλίσεων ἢ ἀποκλίσεων, καί *a fortiori* στήν ἀναζήτηση συγκλίσεων ἢ ἀποκλίσεων μεταξύ ἑνός συγγραφέα καί τῶν Στωϊκῶν, τή σκέψη τῶν ὁποίων εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά ἀνασυγκροτοῦμε (καί συχνά ἀπλῶς νά εἰκάζουμε) μέ βάση ἀποσπάσματα πότε ἀπό ἔργα δικά τους καί πότε ἀπό ἔργα ἄλλων, συνήθως πολέμιων τους⁴⁷, ὁ βαθμός τῆς ὁρολογικῆς σύμπτωσης δέν μπορεῖ νά ἔχει ἀξία μεγαλύτερη ἀπό τήν οὐσιαστική σύμπτωση ἢ ἀπόκλιση⁴⁸. Καί στή συγκεκριμένη περίπτωση ἡ σύγκλιση εἶναι φανερή: τόσο οἱ Στωϊκοί ὅσο καί ὁ Βασίλειος δέχονται ὅτι, ἐκτός ἀπό τά φυσικῶς παραγόμενα «ὀνόματα» ὑπάρχουν καί κάποια ἄλλα πού παράγονται «τεχνικῶς», ἐπιστημονικῶς, καί ὑπ' αὐτήν τήν ἔννοια ἐπινοία, ἀπό τήν ἀνθρώπινη σκέψη. Ἀλλά, στήν πραγματικότητα, τά κείμενα δέν ἄφησαν τή σχέση τοῦ ὅρου ἐπίνοια μέ τούς παραπάνω στωϊκοὺς τρόπους ἐντελῶς ἀμάρτυρη. Πέρα ἀπό τή στωϊκή ἐξίσωση τῆς ἐπινοίας μέ τήν λογικὴν φαντασίαν καί τήν νόησιν, πού εἶδαμε παραπάνω, δέν πρέπει νά παραβλέψουμε τή μαρτυρία τοῦ ἴδιου τοῦ Εὐνομίου — ὁ ὁποῖος ἄς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι ἦταν ὁ πρῶτος πού εἰσήγαγε τόν ἐν λόγω ὅρο στίς θεολογικές συζητήσεις τῆς ἐποχῆς του. Στήν Ὑπὲρ τῆς Ἀπολογίας ἀπολογίαν ὁ Εὐνόμιος χρησιμοποιοῖ *explicite* τήν ἐπίνοιαν ὡς ἔννοια γένους γιὰ τά διάφορα στωϊ-

2: *Περὶ κριτηρίου καὶ ἡγεμονικοῦ. De iudicandi facultate et animi principatu. Ed. F. Lammert. Καρπός. Pseudo-Ptolemaei Fructus sive Centiliquium. Ed. Ae. Boer. Editio altera correctio, Lipsiae 1961, σ. 18,4-9*), ἀλλὰ μέ τρόπο πού περισσότερο συσκοτίζει παρά διαφωτίζει τό θέμα. Γιά παράδειγμα, ἀδυνατῶ νά κατανοήσω ὑπό ποίαν ἔννοια οἱ εἰκόνες τῶν «γιγάντων» καί τῶν «νάνων» παράγονται «ἀπὸ συνθέσεων».

46. Βλ. *SVF*, II: 87 & 88 (29,9-29), στό ὁποῖο ὁμως πρέπει νά προστεθοῦν οἱ ἐγκυρότερες ἀναφορές τῶν: *Πρὸς φυσικοὺς* 1, 393-402, *Πρὸς ἡθικοὺς* 250-252 καί *Πρὸς γεωμέτρους* 40-50 τοῦ Σέξτου Ἐμπειρικοῦ. Ὅπως ἔχει δεიχθεῖ (G. Rodier, *Etudes de philosophie grecque*, Paris 1957, σ. 76, σημ. 4· πρβλ. Τ.Χ. Ζήσης, *Τὸ λογικὸν μέρος τῆς φιλοσοφίας τῶν ἀρχαίων Στωϊκῶν*, Ἀθήνα 1965, σ. 71), ἡ μαρτυρία τοῦ Διογένη εἶναι προϊόν ἀσύνδετων μεταξύ τους περικοπῶν προερχόμενων ἀπ' τόν Διοκλῆ τόν Μάγνητα καί ἀπὸ ἄλλες ἄγνωστες σέ μᾶς πηγές. Ὡς ἐκ τούτου στό κείμενο τοῦ Διογένη (*SVF*, II: 87) οἱ διάφοροι τρόποι παραγωγῆς ἐννοιῶν παρατίθενται χωρὶς λογικὴ τάξη καί συνοχή.

Πρβλ. τήν ἐπικουρεία διδασκαλία ὅπως τὴ συνοψίζει ὁ Διογένης Λαέρτιος (10,32-33), σύμφωνα μέ τήν ὁποία οἱ μὲν «πρόληψεις», οἱ ὁποῖες εἶναι πάντοτε «ἐναργεῖς», ἀποτελοῦν τὴ βάση γιὰ τὸν σχηματισμὸ ὀνομάτων, οἱ δὲ ἐπίνοια *πᾶσαι ἀπὸ τῶν αἰσθήσεων γεγόνασιν κατὰ τε περίπτωσιν [πρῶτο στάδιο] καὶ ἀναλογίαν καὶ ομοιότητα καὶ σύνθεσιν, συμβαλλομένου τι καὶ τοῦ λογισμοῦ [δεύτερο στάδιο]*. Παραστατικὴ, ἐπίσης, καί ἀπόλυτα σύμφωνη πρὸς τά παραπάνω εἶναι ἡ ἀναφορά τοῦ Σουῖδα στὸν ἐπικουρεῖο ὅρο πρόληψις (Π 2495,11-21), ὅπου ἀναφορά καί στήν κατὰ πρόληψιν ὀνομασία τῶν πραγμάτων (βλ. τὸ χωρίο μέ σύντομη ἀνάλυση στὸν L. Lersch, *Die Sprachphilosophie der Alten, dargestellt an der Geschichte ihrer Etymologie*, Bonn 1841, σ. 121).

47. N. Kretzmann, *art. cit.*, σ. 363· B. Mates, *op. cit.*, σ. 9-10.

48. Ἀλλωστε, ὅπως εἶδαμε, οἱ Στωϊκοί ταύτιζαν τήν «ἐπίνοιαν» μέ τήν «λογικὴν φαντασίαν» καί τήν «λογικὴν φαντασίαν» μέ αὐτό πού εἶναι λογικὰ συλλήψιμο καί γλωσσικά ἀνακοινώσιμο (§ 1.2.1).

κά εἶδη παραγωγῆς ὀνομάτων-ἐννοιῶν πού ἀπαριθμήσαμε παραπάνω⁴⁹, ἐπιβεβαιώνοντας μέ τόν τρόπο αὐτό ὅτι ἡ θεωρία περί παραγωγῆς ὀνομάτων-ἐννοιῶν στήν ὁποία ἀναφερθήκαμε ἔχει στωϊκή προέλευση.

1.3. Στωϊκός καί βασιλειος ἐπιλογισμός

Ὡστόσο, οἱ πολύ συγκεκριμένοι στωϊκοί τρόποι παραγωγῆς «ὀνομάτων» πού κατονομάζουν οἱ ὡς τώρα χρησιμοποιούμενες πηγές γιά τόν στωϊκισμό καί οἱ τρόποι παραγωγῆς πού ὑπονοοῦν τά παραδείγματα τοῦ Βασιλείου, τό «σῶμα» στό πρῶτο χωρίο καί ὁ «σίτος» στό δεύτερο, φαίνεται νά τεκμηριώνουν κάποιαν ἀπόκλιση. Ἐπί τῇ βάσει τῶν στωϊκῶν τρόπων οὔτε τό «σῶμα» μπορεῖ νά ἀναλυθεῖ στήν οὐσία του καί τά διάφορα συμβεβηκότα του, οὔτε ὁ «σίτος» στόν καρπό καί τό σπέρμα ἢ τήν τροφή. Καί γιά τό μέν πρῶτο παράδειγμα ἡ ὁμοιότητα φαίνεται πῶς μπορεῖ εὐκόλα νά ἀποκατασταθεῖ, ἄν ἀνατρέξουμε στά στωϊκά χωρία περί ἐπίνοιας πού παραθέσαμε παραπάνω (§ 1.2.1). Τήν ἀντίληψη, δηλαδή, τῆς διαφορᾶς πού ὑπάρχει μεταξύ ἑνός σώματος καθ' ἑαυτό, τοῦ χρώματος, τοῦ σχήματος, τῆς ἀντιτυπίας του καί τοῦ μεγέθους του, καί συνεπῶς τόν σχηματισμό διαφορετικῶν ἐννοιῶν γιά τό καθένα ἀπό αὐτά, μπορεῖ κανεῖς εὐκόλα νά τά ἀποδώσει στή στωϊκή ἐπίνοιαν μέ τή γενικότερη ἐννοια τῆς ἱκανότητος διάκρισης ἐπιμέρους πραγματικῶν πτυχῶν ἑνός ἐκ πρώτης ὄψεως καί ὑπό μίαν ἐννοια πράγματι ἀπλοῦ (δηλ. ἑνός) ὄντος⁵⁰. Πῶς μπορεῖ, ὅμως, νά ἐνταχθεῖ σέ στωϊκά πρότυπα τό δεύτερο βασιλειο παράδειγμα παραγωγῆς «ὀνομάτων», αὐτό τῶν διαφόρων προσηγοριῶν τοῦ «σίτου», ὅπου, ἀντίθετα μέ τό «σῶμα», οἱ ἐπιμέρους πτυχές τοῦ ὑπό ἐξέτασιν ὄντος δέν εἶναι ἀπλῶς λογικές κατηγορίες ἢ ιδιώματα ἀλλά διαφορετικές καταστάσεις τοῦ ὑπό ἐξέτασιν ἀντικειμένου, οἱ ὁποῖες ἀνήκουν σέ διαφορετικές χρονικές βαθμίδες;

Ἐδῶ μπορεῖ νά μᾶς διαφωτίσει μία ἄλλη στωϊκή ἐννοια: αὐτή τοῦ ἐπιλογισμοῦ. Ὁ ὅρος ἐπιλογισμός ἀπαντᾶται στήν παραδοσιακή ἔκδοση τοῦ Κατὰ Εὐνομίου I, 6⁵¹ ἀκριβῶς πρὶν τήν ἔκθεση τοῦ παραδείγματος τοῦ «σίτου». Τήν περίοδο στήν ὁποία ἀπαντᾶται ὁ ὅρος αὐτός οἱ σύγχρονοι ἐκδότες τοῦ ἔργου B.

49. Γρηγορίου Νύσσης, Κατὰ Εὐνομίου II, 179 (ed. W. Jaeger, *Gregorii Nysseni opera*, vol. I. Leiden 1960, σ. 276,27-28).

50. Ἐπ' αὐτοῦ βλ. καί Γρηγορίου Νύσσης, Κατὰ Εὐνομίου II, 271-275 (ed. W. Jaeger, *op. cit.*, σ. 305,26-307,16). Γιά τήν πραγματικότητα τῶν ἐπινοιά συλλαβανομένων ιδιοτήτων βλ. Κατὰ Εὐνομίου II, 278 (ed. W. Jaeger, *op. cit.*, σ. 305,26-307,16): «...τὸ ὄνομα οὐκ ἐν ῥήματι φῶς παρὰ τοῦ πεποιηκότος γενόμενον, ἀλλ' αὐτῆς τῆς τοῦ πράγματος φύσεως ἐπισπασαμένης τὴν διὰ τῆς φωνῆς σημασίαν («...τὸ ὄνομα, τό ὁποῖο κατασκευάστηκε ἀπ' τόν δημιουργό του ὅχι ὡς ὑπαρξὴ πού συνίσταται στόν ἤχο λέξεων, ἀλλὰ ἀφοῦ ἡ ἴδια ἡ φύση τοῦ πράγματος ἀπέσπασε τὴ γλωσσικὴ σήμανση [πού ἔλαβε]»).

51. PG 29, 524B (ἀναπαραγωγή τῆς ἔκδοσης τῶν Βενεδικτίνων βλ. S. Y. Rudberg, *Manuscripts and Editions of the Works of Basil of Caesarea*, στό: *Basil of Caesarea: Christian, Humanist, Ascetic. A Sixteen-Hundredth Anniversary Symposium*. Ed. by J. Fedwick (Pontifical Institute of Mediaeval Studies), Toronto 1981 [49-65], σ. 57-58).

Sesbouïé, G.-M. de Durand καὶ L. Doutreleau προτίμησαν (μᾶλλον ἐσφαλμένα, ὅπως θά φανεῖ ἀπὸ τὴν παρακάτω ἀνάλυση) νά τὴν ἐξοβελίσουν, θεωρώντας τὴν παρέμβλητο σχόλιο κάποιου ἀντιγραφέα⁵²: "Ὅθεν ἡ συνήθεια καλεῖ [ἐνν. τὴν ἐπίνοιαν] ἐπιλογισμόν⁵³, εἰ καὶ μὴ οἰκείως.

Τί σημαίνει γιὰ τοὺς Στωϊκοὺς ἐπιλογισμός, καὶ πῶς ἡ ἐννοια αὐτὴ ρίχνει φῶς στὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν τοῦ Βασιλείου; Ὅσον ἀφορᾷ τὸ πρῶτο ἐρώτημα, οἱ πληροφορίες μας προέρχονται κατὰ βάσιν ἀπὸ ἓναν συγγραφέα τοῦ ὁποίου ἔργα τόσο ὁ Βασίλειος ὅσο καὶ ὁ ἀδελφός του Γρηγόριος Νύσσης εἶχαν ὑπ' ὄψη⁵⁴: τὸν Γαληνό. Συγκεκριμένα, στὸ *Περὶ αἰρέσεων τοῖς εἰσαγομένοις* 5 πα-

52. Ed. B. Sesbouïé et al. 1982, σ. 186 (post ἐπίνοιαν ὀνομάζεσθαι, ante Οἶον τοῦ αἵτου νόημα). Ἐκτιμῶ ὅτι ἡ στενὴ νοηματικὴ συνάφεια αὐτῆς τῆς περιόδου μὲ τὸ περιεικμένον τῆς συνιστᾷ ἓνα ἰσχυρὸ ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῆς γνησιότητάς της. Ἄλλωστε, ἂν ὑποθέσουμε ὅτι τὸ ἐν λόγῳ παρενθετικὸ σχόλιο ἔγινε γιὰ πρώτη φορά ἀπὸ κάποιον ἀντιγραφέα τοῦ ἔργου, εἰμαστε ὑποχρεωμένοι νά τοποθετήσουμε τὴν «συνήθειαν» ἢ ἐπίνοιαν νά καλεῖται «ἐπιλογισμός» στὴν ἐποχὴ τοῦ ἀντιγραφέα καὶ ὑποτιθέμενου περιστασιακοῦ σχολιαστῆ. Ἐνα τέτοιο σχόλιο, ὅμως, δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἐρμηνευτικὸ τοῦ ἴδιου τοῦ κειμένου καὶ τῆς ἐποχῆς του —πρᾶγμα παράδοξο γιὰ ἓναν σχολιαστὴ, καὶ μάλιστα Βυζαντινὸ, ὁ ὁποῖος λογικά θά περιοριζόταν στὸν σχολιασμὸ τοῦ κειμένου καθ' ἑαυτὸ καὶ δέν θά προέβαινε σέ συγκριτικὴ ἀξιολόγηση τῆς ὁρολογίας τοῦ Βασιλείου μὲ τὴν ἀντίστοιχη ὁρολογία τῆς δικῆς του ἐποχῆς. Γενικά δέ, δύσκολα μπορεῖ νά ὑποθέσει κανεὶς ὅτι στὸ Βυζάντιο —ἀκόμα καὶ στὴν ὕστερη περίοδο— ὑπῆρχε τόσο ζωντανὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ πῶς ἀκριβῶς πρέπει νά λέγεται ἡ ἐπίνοια. Γιὰ παράδειγμα, τὸν 13ο αἰ. ὁ Νικηφόρος Βλεμμύδης στὸ κεφάλαιο τῆς *Ἐπιτομῆς λογικῆς* ποὺ ἐπιγράφεται «Περὶ ἐπινόιας» (5^a ed. Δ. Βουλγαράς, *Νικηφόρου Βλεμμύδου, Εἰσαγωγικῆς ἐπιτομῆς βιβλίων πρῶτων. Περὶ λογικῆς*, Λειψία 1784, σ. 21 = PG 142, 725A-C) δέν κάνει καμμιά τέτοια νύξη.

53. Ἡ καθ' ἑαυτὴν ὄχι ἰδιαίτερα σαφὴς δήλωση ὅτι ὁ ἐπιλογισμός ἦταν τότε ὅρος συνήθης καὶ μάλιστα συνηθέστερος τῆς ἐπινόιας δέν σημαίνει ὅπωςδὴποτε ὅτι δέν ἦταν ὅρος ἀντλημένος εἰδικὰ ἀπὸ τὸν στωϊκισμό· ἂν ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Βασίλειος ἐννοεῖ ὅτι ἡ χρῆση τοῦ ὅρου εἶχε ἐπεκταθεῖ καὶ ἐκτὸς τῶν φιλοσοφικῶν ἐκείνων κύκλων ποὺ τὸν χρησιμοποιοῦσαν κατὰ κόρον, σίγουρα δέν θά ἦταν ἡ πρώτη φορά ποὺ θά συνέβαινε κάτι τέτοιο. Ἀλλὰ ἡ φράση θά μπορούσε νά σημαίνει καὶ ὅτι ἡ φιλοσοφικὴ χρῆση τοῦ ὅρου ἐπιλογισμός ἦταν συνηθέστερη τῆς φιλοσοφικῆς, πάντα, χρῆσης τοῦ ὅρου ἐπίνοια. Γιὰ μία χρῆση τῶν ὁρων κατὰ τὸ σχῆμα ἐν διὰ δυοῖν βλ. π.χ. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, *Στρωματεῖς* VI, 17, 161,3 (ed. O. Stählin, *Clementis Alexandrini Stromata* I-VI, Leipzig 1906, σ. 515,2).

54. Γιὰ τὸν Βασίλειο βλ. S. Giet, *Basile de Césarée, Homélie sur l'Exaéméron. Texte grec, introduction et traduction* («Sources Chrétiennes», 26bis), Paris 1950, σ. 535 (λῆμμα «Galien»). Γιὰ τὸν Γρηγόριο Νύσσης βλ. βασικά G. B. Ladner, *The Philosophical Anthropology of Saint Gregory of Nyssa, Dumbarton Oaks Papers* 12 (1958) [59-94] 71-72 & 78 (πρβλ. D. L. Balás, *Μετουσία Θεοῦ. Man's Participation in God's Perfections according to Gregory of Nyssa*, Romae 1966, σ. 39, σμ. 110). Βλ. ἐπίσης: J. Laplace & J. Daniélou, *Grégoire de Nysse, La création de l'homme. Introduction et traduction de J. Laplace, notes de J. Daniélou* («Sources chrétiennes», 6), Paris 1943, σ. 137, σμ. 1· J. Daniélou, «Conspiration» chez Grégoire de Nysse, στὸ: *L'homme devant Dieu. Mélanges offerts au père H. de Lubac*, tome I, Paris 1963 [295-308] (= *L'être et le temps chez Grégoire de Nysse*, Leiden 1970, chapitre III, 51-74), σ. 295-296 (πρβλ. M. Aubineau, *Grégoire de Nysse, Traité de la virginité. Introduction, texte critique, traduction, commentaire et index* [«Sources chrétiennes», 119], Paris 1966, σ. 381, σμ. 7)· B. Salmona, *Gregorio di Nissa, L'uomo. Traduzione, introduzione e note* [«Collana di testi patristici», 32], Roma 1982 [²1991], σ. 12· G. Lozza, *Gregorio di Nissa, Discorso sui defunti. Edizione critica con introduzione, traduzione, note e indici* («Corona Patrum», 13), Torino 1991, σ. 171 (λῆμμα «Galenus»).

ρουσιάζεται ἡ γνωσιολογική ἔριδα μεταξύ τῶν «ἐμπειρικῶν» καί τῶν «δογματικῶν» ἱατρῶν. Ἀφοῦ ἀναφερθεῖ σέ δύο ἀκόμα πλευρές ἀπό τίς ὁποῖες ὁ ἐπιλογισμός εἶναι, σύμφωνα μέ τούς δεύτερους, πρᾶγμα χρήσιμο, ὁ Γαληνός γράφει γιά αὐτόν σέ ἀντιδιαστολή πρὸς τόν ἀναλογισμόν:

ἽΟ δ' ἐπιλογισμός, ὃν δὴ «τῶν φαινομένων λόγον» εἶναι φασι, χρήσιμος μὲν εἰς εὗρεσιν τῶν «προσκαίρων ἀδήλων» (οὕτω γάρ αὐτοὶ χαλοῦσιν ὅσα τοῦ γένους μὲν ἐστὶ τῶν αἰσθητῶν, οὐ μὴν ἤδη γέ ἐφηνε)...⁵⁵

Ἀπὸ τόν ὅρο «πρόσκαιρα ἄδηλα», καθὼς καί ἀπὸ τόν ὅρο «φύσει» ἢ «διὰ παντός ἄδηλα», οἱ ὁποῖοι ἀναφέρονται λίγες γραμμές παραπάνω καί λίγες γραμμές παρακάτω⁵⁶, καί ἀπὸ τῆ σύντομη ἀλλὰ σαφῆ ἀνάλυση αὐτῶν τῶν ὅρων εἶναι βέβαιο ὅτι οἱ «Δογματικοί» πού ὑπονοοῦνται στό χωρίο εἶναι οἱ Στωϊκοί. Αὐτοί, λοιπόν, θεωροῦσαν τόν «ἐπιλογισμόν» μέσο εὐρέσεως τῶν «προσκαίρων ἀδήλων», δηλαδή ὅ,τι περίπου θεωροῦσαν καί τό «ὑπομνηστικὸν σημεῖον»⁵⁷. Γιά παράδειγμα, ὁ «δῆλος» καπνός, ὁ καπνός πού βλέπουμε σέ μία συγκεκριμένη στιγμή, μᾶς κάνει νά σκεφθοῦμε μέ βεβαιότητα (λόγω μίας συγκεκριμένης φυσικῆς αἰτιατικῆς σχέσης πού ἔχουμε πολλές φορές διαπιστώσει) ὅτι κάπου ἔχει ἀνάψει φωτιά, παρόλο πού τῇ φωτιά αὐτῇ τῇ στιγμή δέν τῇ βλέπουμε. Παρομοίως, ἡ ὕψωση ἐνός ἀναμμένου πυρσοῦ σημαίνει (ἐπειδὴ ἔτσι ἔχει συμφωνηθεῖ μεταξύ τῶν μελῶν ἐνός στρατεύματος) ὅτι ἐπίκειται ἐπίθεση ἐχθρῶν. Ἡ, ὁ ἥχος ἐνός κουδουνιοῦ εἰδοποιεῖ τούς κατοίκους μιᾶς πόλης (ἐπειδὴ ἔτσι ἔχει συμφωνηθεῖ μεταξύ δημοτικῆς ἀρχῆς καί δημοτῶν) ὅτι ἡ ὑπηρεσία τοῦ δήμου θά βγεῖ γιά νά βρέξει τούς δρόμους. Αὐτές οἱ σημάνσεις καί εἰδοποιήσεις ἐπιτυγχάνονται μέσω τῆς νοητικῆς διαδικασίας τοῦ ἐπιλογισμοῦ, ἡ ὁποία μᾶς παρέχει τῇ δυνατότητα, μέ ἀφετηρία ἓνα παροντικό αἰσθητηριακὸ δεδομένο, νά ἀνατρέχουμε μέ ἀσφάλεια σέ ἓνα παρόν μὲν ἀλλὰ ἐκτός τοῦ ἀμέσου πεδίου ἀντιλήψεώς μας γεγονός, σέ ἓνα παρελθοντικό ἢ σέ ἓνα μελλοντικό γεγονός.

Στῇ διαφορᾷ μεταξύ ἐπιλογισμοῦ καί ἀναλογισμοῦ ὁ Γαληνός ἀναφέρεται μῖα ἀκόμα φορά:

ἽΑναλογισμός δ' ἐστὶ λόγος ἐκ τοῦ φαινομένου ὁρμώμενος καὶ τοῦ ἀδήλου κατάληψιν ποιούμενος· ἐπιλογισμός δὲ ὁ κοινὸς καὶ συμφωνούμενος παρὰ πάντων λόγος⁵⁸.

55. Ed. G. Helmreich, *op. cit.*, σ. 11,8 ἐ. («ἽΟ δὲ ἐπιλογισμός, τὸν ὁποῖον ὀρίζουν, ὡς γνωστὸν, ὡς “ἐξήγησις τῶν φαινομένων”, εἶναι κατ' ἀρχάς χρήσιμος γιά τὴν εὕρεση τῶν πρὸς ὥρας ἀφανῶν· πρὸς ὥρας ἀφανῆ αὐτοὶ ὀνομάζουν ὅσα ἀνέχουν μὲν στό γένος τῶν αἰσθητῶν ἀλλὰ πρὸς τό παρόν δέν φαίνονται γιά νά τὰ ἀντιληφθοῦμε ἄμεσα...») (τό χωρίο δέν περιλαμβάνεται στά SVF).

56. Ed. G. Helmreich, *op. cit.*, σ. 10,25, 11,2 & 11,18.

57. Γιά τὰ στωϊκὰ σημεῖα βλ. μῖα συνοπτικὴ ἀνάλυση μαζί μέ βιβλιογραφία στό: ἽΑ. Δημητρακόπουλος, *Αὐγουστίνος καὶ Γρηγόριος Παλαμᾶς. Τὰ προβλήματα τῶν ἀριστοτελικῶν κατηγοριῶν καὶ τῆς τριαδικῆς ψυχθεολογίας*, Ἀθήνα (ἐκδ. «Παρουσία») 1997, σ. 73-75.

58. SVF, II: 269· 89,37-38 («ἽΑναλογισμός» εἶναι ἡ ἐξήγησις ἐκείνῃ πού ἀφορμᾶται ἀπὸ αὐτό

Ἐδῶ ὁ Γαληνός, ἐνῶ δίνει ὁρισμό τοῦ ἀναλογισμοῦ, γιά τόν ἐπιλογισμὸν δέν δίνει, ὅπως προηγουμένως, ὁρισμό ἀλλά ἀπλῶς μνημονεύει ἕνα γνώρισμά του, αὐτό τῆς καθολικῆς ἀποδοχῆς πού τυγχάνει, ἡ ὁποία μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἀποτελεσμα τοῦ στοιχείου ἐκείνου πού, ὅπως εἶδαμε στό *Περὶ αἰρέσεων τοῖς εἰσαγομένοις*, συνιστᾷ τόν ὁρισμό του: ὅτι, ἀντίθετα μέ τόν ἀναλογισμὸν, αὐτός ἐπιδιώκει νά ἀνακαλύψει ὅχι τὰ διὰ παντός ἀλλά μόνο τὰ πρὸς ὥρας ἄδηλα, μέ ἀποτελεσμα ἡ ἐγκυρότητά του νά εἶναι σέ κάθε περίπτωση ἐλέγξιμη καί νά μὴν ἀφήνει περιθώρια διαφωνίας⁵⁹.

Γιά τή στωϊκὴ αὐτὴ διάκριση πληροφορίες μᾶς δίνει καί ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς, τὰ ἔργα τοῦ ὁποίου οἱ (ἐν μέρει ἀλεξανδρινῶν θεολογικῶν καταβολῶν) Βασίλειος καί Γρηγόριος Νύσσης προφανῶς ἐγνώριζαν.

Τῶν οὖν αἰτίων τὰ μὲν ἐστὶ πρόδηλα, τὰ ἐπιλογισμῶ λαμβανόμενα, τὰ δὲ ἄδηλα, τὰ ἀναλογισμῶ. Καὶ τῶν ἀδήλων τὰ μὲν πρὸς καιρὸν ἄδηλα, τὰ κατὰ μὲν τινὰ καιρὸν ἀποκεκρυμμένα, κατὰ δὲ τινὰ πάλιν ἔκδηλα βλέπόμενα, τὰ δὲ φύσει ἄδηλα, τὰ κατὰ μηδένα καιρὸν πρόδηλα γενέσθαι δυνάμενα. Καὶ τῶν μὲν φύσει τὰ μὲν καταληπτὰ, ἅπερ οὐκ ἄδηλά τινες ἐκάλουν διὰ σημείων ἀναλογιστικῶς λαμβανόμενα, καθάπερ ἡ συμμετρία τῶν λόγῳ θεωρητῶν πόρων, τὰ δὲ ἀκατάληπτα, τὰ κατὰ μηδένα τρόπον ὑπὸ κατάληψιν πεσεῖν δυνάμενα, ἃ δὴ καὶ ἄδηλα ἐν τῷ καθάπαξ λέγεται⁶⁰.

Οἱ πληροφορίες τοῦ Κλήμεντος ταιριάζουν μέ αὐτές τοῦ Γαληνοῦ καί πιστοποιοῦν κι αὐτές μέ τή σειρά τους τή στωϊκὴ προέλευση τῆς ἔννοιας τοῦ ἐπιλογισμοῦ. Ἐδῶ μάλιστα ὁ ἐπιλογισμὸς διακρίνεται ὅχι μόνον ἀπὸ τόν ἀναλο-

πού εἶναι φανερό καί ὀδηγεῖ σέ κατανόηση τοῦ ἄδηλου: “ἐπιλογισμός” ἀπὸ τήν ἄλλη εἶναι ἡ ἐξήγηση ἐκείνη γιὰ τὴν ὀρθότητα τῆς ὁποίας συμφωνοῦν ὅλοι»).

59. Γιά τὰ περιθώρια διαφωνίας πού ἔχ τῶν πραγμάτων ἀφήνει ὁ ἀναλογισμὸς λόγῳ τῶν φιλόδοξων στόχων του βλ. *Περὶ αἰρέσεων τοῖς εἰσαγομένοις* 5 (ed. G. Helmreich, *op. cit.*, σ. 11,16-20).

60. *Στρωματεῖς* VIII, 9,32,4-6 (ed. O. Stählin, *Clementis Alexandrini Stromata VII-VIII, Excerpta ex Theodoto, Eclogae propheticae, Quis dives salvetur, Fragmenta*, Leipzig 1909, σ. 101,4-12) («Ἀπὸ τὰ αἰτία ἄλλα μὲν εἶναι πρόδηλα [δυνάμει μόνο, διότι ἐνεργεῖα πρόδηλο δέν μπορεῖ νά εἶναι τό αἶτιο ἐνός φαινομένου παρά μόνο τό φαινόμενο τό ἴδιο], καί συγκεκριμένα αὐτά πού συλλαμβάνονται δι' ἐπιλογισμοῦ, ἐνῶ ἄλλα εἶναι ἄδηλα, καί συγκεκριμένα αὐτά πού συλλαμβάνονται δι' ἀναλογισμοῦ. Ἀπὸ τὰ ἄδηλα, τώρα, ἄλλα μὲν εἶναι πρὸς ὥρας ἄδηλα, δηλαδή αὐτά πού γιὰ κάποια χρονικὴ στιγμή ἡ περίοδος εἶναι κρυμμένα ἐνῶ σέ κάποια ἄλλη χρονικὴ στιγμή ἡ περίοδος τὰ βλέπουμε καί πάλι καί γίνονται ἔκδηλα, ἐνῶ κάποια ἄλλα εἶναι φύσει ἄδηλα, δηλαδή αὐτά πού δέν μποροῦν νά γίνουν πρόδηλα σέ καμμία χρονικὴ στιγμή ἢ περίοδος. Καί ἀπὸ τὰ φύσει ἄδηλα ἄλλα μὲν εἶναι καταληπτὰ (καί γι' αὐτό κάποιοι δέν τὰ ἀποκαλοῦσαν «ἄδηλα»), συλλαμβανόμενα ἀναλογιστικῶς μέσῳ σημείων, ὅπως ἡ συμμετρία τῶν πόρων [τοῦ σώματος], πού μόνο μέ τόν νοῦ μπορεῖ νά συλληφθεῖ [πρβλ. Γαληνοῦ, *Περὶ διαφορᾶς νοσημάτων*, ed. C. G. Kühn, *Κλαυδίου Γαληνοῦ ἅπαντα. Claudii Galeni opera omnia*, tomus VIII, Hildesheim 1965, σ. 842,1-12], ἐνῶ ἄλλα εἶναι ἀκατάληπτα, δηλαδή δέν μποροῦν νά ὑποπέσουν στήν ἀντίληψή μας μέ κανέναν τρόπο, καί γι' αὐτό, ἄλλωστε, λέγονται ἀκατάληπτα γενικῶς»).

γισμόν ἀλλά καί ἀπό τό ἄλλο ἄκρο τοῦ τριμεροῦς σχήματος «ἐνάργεια - ἐπιλογισμός - ἀναλογισμός»: ἀπό τήν ἔννοια τοῦ προδήλου, μέ τήν ὁποία συνδέεται ἐξ ὀρισμοῦ ἡ παραγωγή τῶν κοινῶν ἐννοιῶν καί τῶν ὀνομάτων τους.

Στήν πραγματικότητα ἡ ρητή ἀντιδιαστολή γνώσεως ἐναργούς καί γνώσεως ἀποκτώμενης δι' ἐπιλογισμοῦ μᾶλλον ἀποτελοῦσε κοινό κτῆμα κατὰ τή μετακλασική ἀρχαιότητα. Γιά παράδειγμα, τόν ἐπιλογισμόν τόν βλέπουμε νά ἀντιδιαστέλλεται πρὸς τήν «ἐναργῆ ἔμφασιν» στόν Φίλωνα τόν Ἀλεξανδρέα⁶¹, ὁ ὁποῖος ἐξέφρασε μέσῳ αὐτῆς τῆς διάκρισης τῆ διαφορά μεταξύ τῆς ἄμεσης θεοπτίας τοῦ Μωϋσῆ στό ὅρος Σινά, ἡ ὁποία ἦταν «ἐναργῆς ἔμφασις» τοῦ Θεοῦ, καί τῆς ἀπλῆς «κατανοήσεως» τοῦ Θεοῦ πού εἶχε ὁ Βεσελεήλ, ἡ ὁποία ἦταν ἐμπειρία κάποιων «γενομένων» (δηλ. συγκεκριμένων κτιστῶν φαινομένων καί ὄχι τοῦ Θεοῦ τοῦ ἰδίου). Τήν ἴδια ἀντιδιαστολή συναντοῦμε σέ ἕνα γραμματικό ἔργο τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., τό *Περὶ συντάξεως* τοῦ Ἀπολλωνίου Δυσκόλου, ἀναφορικά μέ ἕνα καθαρά γραμματικό θέμα⁶². Παρόμοια, ἐπίσης, εἶναι ἡ χρήση τῆς ἐννοίας τοῦ ἐπιλογισμοῦ στό Κατὰ Κέλσου τοῦ Ὠριγένη⁶³, ὅπου ὡς ἐπιλογισμός θεωρεῖται ἡ γνωστική ἐκείνη δύναμη πού βρίσκεται πέρα ἀπό τά καθαρά φυσικά προσόντα ἐνός ζώου καί πού ταυτόχρονα ὑπερβαίνει τόσο τή γνώση πού προέρχεται «ἐκ πείρας», δηλ. τῆ γνώση πού στηρίζεται στήν ἐνάργεια τῶν αἰσθήσεων, ὅσο καί τή γνώση πού προέρχεται «ἐκ λόγου», δηλ. ἀπό διδασκαλία⁶⁴, ταυτιζόμενη μέ τήν ὑψηλότερη (καί ὑπ' αὐτήν τήν ἔννοια βαθύτερη) γνώση, αὐτήν τῶν ἀδήλων: τήν «κατ' ἐπιστήμην» γνώση.

Μετά ἀπό αὐτά, ἄς ἐξετάσουμε τό βασιλείο παράδειγμα τοῦ «σίτου». Ἐδῶ ὁ Βασίλειος δέν θεωρεῖ τήν ἐπίνοιαν διαδικασία διάκρισης ἐπιμέρους παροντικῶν πτυχῶν ἐνός ὄντος, ἀλλά διαδικασία ἡ ὁποία, βάσει τῆς παρούσας καταστάσεως στήν ὁποία ἐξ ἀντικειμένου βρίσκεται καί τῆς μορφῆς ὑπὸ τήν ὁποία μᾶς ἐμφανίζεται ἕνα ὄν, μᾶς ἀποκαλύπτει τήν προηγούμενη κατάσταση καί μορφή του καί μᾶς ὁδηγεῖ στή σύλληψη διαφόρων τρόπων χρήσης του στό μέλλον, καί φυσικά στή δημιουργία ἀνάλογων ὀνομάτων. Αὐτή ἡ ἀναγωγή ἀπό τήν παροντική

61. *Legum allegoriae* III, 100-103 (ed. F. H. Colson & G. H. Whitaker, *Philo in ten Volumes [and two Supplementary Volumes], with an English Translation*, vol. I [1929] («LOEB», 226), London⁵ 1971, σ. 368-370).

62. Α' 8 (ed. G. Uhlig, *Grammatici Graeci, partis secundae volumen alterum: Apollonii Dyscoli quae supersunt [De constructione libri quattuor]*, Lipsiae 1910, σ. 7,7-9).

63. IV, 86,28-30 (ed. M. Borret, *Origène, Contre Celse, tome II (livres III et IV). Introduction, texte critique, traduction et notes* [«Sources chrétiennes», 136], Paris 1968, σ. 398 = PG 11, 1161A-B).

64. Καί ὄχι «ratione» ἢ «par la raison» ἢ «from reason», νομίζω, ὅπως ἔχει μεταφραστεῖ ἀντίστοιχα στήν PG 11, 1162A καί ἀπό τοῦς M. Borret (*op. cit.*, σ. 399) καί H. Chadwick (*Origen: Contra Celsum. Translated with an Introduction & Notes*, Cambridge U.P. 1953 [3 1980], σ. 252). Πρβλ. τῆ διάκριση μεταξύ τῆς «διὰ τῆς πείρας» γνώσεως ἀπό τῆ μιά καί τῆς «διὰ λόγου» δηλ. *ex auditu*, ἀποκτωμένης «ιστορίας» ἀπό τήν ἄλλη στό *Περὶ αἱρέσεων τοῖς εἰσαγομένοις* 2-3 τοῦ Γαλγνοῦ (ed. G. Helmreich, *op. cit.*, σ. 4,16-18).

αίσθητηριακή ἐντύπωση τοῦ «σίτου» στήν παρελθοντικῆς χρονικῆς βαθμίδα ἰδιότητά του ὡς «καρποῦ» «τῆς παρελθούσης γεωργίας» καί στίς δυνητικές μελλοντικές του ἰδιότητες ὡς «ἀρχῆς τῆς μελλούσης» «γεωργίας», δηλ. ὡς «σπέρματος», καί ὡς πράγματος «καταλλήλου εἰς προσθήκην τῷ τοῦ προσφερομένου σώματι», δηλ. ὡς «τροφῆς», ἀποτελοῦν τυπικά παραδείγματα στωϊκοῦ ἐπιλογισμοῦ — ὅρο μέ τόν ὁποῖο, ἄς ὑπενθυμίσουμε, εἶχε χαρακτηρίσει προκαταβολικά ὁ Βασίλειος τήν ἐπίνοια ἀνάλυση τοῦ «ὀνόματος» τοῦ «σίτου» πού θά ἀκολουθοῦσε ἀμέσως. Ὁ Βασίλειος, μάλιστα, πρέπει νά εἶχε ἐπίγνωση ὅτι σέ αὐτό τό σημεῖο χρησιμοποιοῦσε τή στωϊκῆς προελεύσεως διδασκαλία περί ἐπιλογισμοῦ· δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ τυχαῖο τό γεγονός ὅτι, ἐνῶ σέ ὅλο τό *Κατά Εὐνομίου* (I, II & III) ἀναφέρεται στόν ὅρο ἐπίνοια πολλές φορές καί τόν ὀρίζει, ὅπως εἶδαμε (§ 1.1), ἄμεσα τρεῖς, ἡ μοναδική φορά πού σκέφθηκε νά συμπληρώσει ὅτι ἓνα ἰδιαίτερα συχνά χρησιμοποιούμενο συνώνυμ· τῆς ἐπινόιας εἶναι ὁ ἐπιλογισμός ὅταν ἀκριβῶς αὐτή στήν ὁποία ἐπρόκειτο νά οὔσει μία «ἐπιλογιστική» ἀνάλυση τοῦ «σίτου».

Ἐνα τελευταῖο σημεῖο πού μένει νά διαλευκανθεῖ εἶναι τό γεγονός ὅτι ὁ Βασίλειος θεωρεῖ τή συνῆθη ἐξίσωση τοῦ ἐπιλογισμοῦ μέ τήν ἐπίνοιαν «μὴ οἰκείαν», προτιμώντας τελικά ὡς ἀκριβέστερο τόν δεύτερο ὅρο. Γιατί, ἄραγε; Εἶδαμε ὅτι ὁ Βασίλειος συνοδεύει τόν πρῶτο ὀρισμό τῆς ἐπινόιας, αὐτόν πού τήν ὀρίζει ὡς δύναμη διακριτικῆς πραγματικῶν παροντικῶν ἐπιμέρους πτυχῶν ἑνός ἐκ πρώτης ὀψεως ἀπλοῦ ὄντος, μέ τό παράδειγμα τοῦ σώματος, ἐνῶ τόν δεύτερο ὀρισμό τῆς ὡς γνωστικῆς διαδικασίας ἀναγωγῆς σέ «πρὸς καιρὸν» ἄδηλες, εἴτε παρελθούσες εἴτε μελλοντικές, καταστάσεις ἑνός ὄντος τόν συνοδεύει μέ τό διαφορετικό παράδειγμα τοῦ «σίτου», ἀναφέροντας μάλιστα σέ αὐτό ἀκριβῶς τό πλαίσιο τόν ὅρο ἐπιλογισμός. Ἡ παρατήρησή του, λοιπόν, ὅτι ὁ ἐπιλογισμός δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἀκριβές συνώνυμο τῆς ἐπινόιας ἴσως ὑποδηλώνει ὅτι, ἔχοντας στόν νοῦ του δύο διαφορετικές γνωστικές διαδικασίες πού ἔφεραν καί οἱ δύο τό ὄνομα τῆς ἐπινόιας (αὐτό εἶναι φανερό)⁶⁵, θεωροῦσε τόν ἐπιλογισμόν

65. Ἐνωῶ τῆς γνωσιολογικά ἔγκυρης ἐπινόιας καί ὄχι τῆς διαδικασίας παραγωγῆς φανταστικῶν παραστάσεων, στήν ὁποία ὁ Βασίλειος ἀναφέρεται ἐπίσης (βλ. παραπάνω, σημ. 15). Ὡς σημειωθεῖ ὅτι ὁ Μιχαὴλ Ψελλός, σχολιάζοντας ἐν παρῶντι τίς περί ἐπινόιας ἀντιλήψεις πού ἐκφράζει ὁ Βασίλειος στό *Κατά Εὐνομίου*, δέν ἀποδίδει στόν Καππαδόκη Πατέρα τήν ἀντίληψη ὅτι ἡ ἐπίνοια εἶναι δίσχημα (μία ψευδής καί μία ἀληθής), ἀλλά τήν ἀποψή ὅτι εἶναι πολύσημη (*Opusc. theol.* 107, 140-142² ed. P. Gautier, *Michaelis Pselli Theologica*, vol. I, Leipzig 1989, σ. 427): *Πολυσημαντον τοῦτο τὸ ὄνομα καὶ πολυμερές, ὡς καὶ Βασιλεῖω τε πάνυ δοκεῖ* («Ἡ λέξη αὐτὴ ἔχει πολλές σημασίες καί πτυχές, ὅπως λέει καί ὁ μέγας Βασίλειος»). Δεδομένου ὅτι ἄλλοι Βυζαντινοὶ πού ἀναφέρονται στήν ἐπίνοια, ὅπως ὁ Λεόντιος Βυζάντιος (*Τρίακοντα κεφάλαια κατὰ Σευήρου*, PG 86,2, 1932A), ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός (*Διαλεκτικά* 65,84-97 / ed. B. Kotter, *Die Schriften des Johannes von Damaskos. Herausgegeben vom Byzantinischen Institut Der Abtei Scheyern, I: Institutio elementaris. Capita philosophica (Dialectica)*, Berlin 1969, σ. 135² βλ. καὶ loci similes, ad loc.· *Ἐκδοσὶς ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* 8, 223-237 / ed. B. Kotter, *Die Schriften des Johannes von Damaskos. Herausgegeben vom Byzantinischen Institut Der Abtei Scheyern, II: Ἐκδοσὶς ἀκριβῆς τῆς*

ἀκριβές συνώνυμο μόνο τῆς δεύτερης. Ἐπειδὴ δέ ὁ ἴδιος, ὅπως φαίνεται ἀπό τῆ θεολογικῆ ἀξιοποίηση τῆς «ἐπινοίας» στήν ὁποία ἐπρόκειτο νά προβεῖ μετὰ τήν ἀνάλυση τοῦ ὅρου (ἀξιοποίηση τήν ὁποία θά ἐξετάσουμε στήν § 2), ἐνδιαφερόταν μόνο γιά τήν πρώτη «ἐπίνοιαν», αὐτήν πού διακρίνει πραγματικές ἐπιμέρους πτυχές ἑνός ἐνιαίου ὄντος, μέ τήν ὁποία δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ συνώνυμος ὁ ὅρος ἐπιλογισμός, θέλησε, *occasione data* (ἐννοῶ τή λέξη «ἐπενθύμηση», πού προηγεῖται ἀμέσως τῆς μνείας τοῦ ὅρου «ἐπιλογισμός»), νά ὑποδείξει στόν ἀναγνώστη ποιά εἶναι ἡ καίρια γιά τή θεολογικῆ ἀνάλυση πού ἔχει κατά νοῦ νά ἐπιχειρήσει φιλοσοφική ἔννοια: ἡ ἐπίνοια μέ τήν πρώτη σημασία.

Κατόπιν τούτων, δέν εἶναι τυχαῖο τό γεγονός ὅτι ὁ Εὐνόμιος διατύπωσε ἐναντίον τοῦ Βασιλείου τήν κατηγορία ὅτι «κατακολουθεῖ» «τῇ ἔξωθεν φιλοσοφίᾳ», ἐπικαλούμενος μάλιστα ἀκριβῶς τό κατά τόν σίτον καί τό σπέρμα καί τήν τροφήν θεωρήμα⁶⁶. Ὁ Εὐνόμιος ἀναφέρεται σέ αὐτό τό παράδειγμα σά νά γνωρίζε ὅτι ὁ Βασίλειος τό ἄντλησε ἀπό κάπου. Καί δέν εἶχε ἄδικο: τό παράδειγμα χρησιμοποιεῖται σέ ἀναφορά πρός ἕνα συναφές ζήτημα, αὐτό τῶν (ἰδίως ἢ κυρίως) ἐτερονύμων πραγμάτων, ἀπό ἀρκετούς ἀρχαίους ὑπομνηματιστές τοῦ Ἀριστοτέλη, μέ πρῶτον ἤδη τόν Ἀλέξανδρο Ἀφροδισιέα, οἱ ὅποιοι χαρακτηρίζουν τόν «σίτον» ἕνα μέν κατά τό «ὑποκείμενον», «ἐτερόνυμον» δέ κατά τό μέτρο πού λέγεται ἐπίσης «σπέρμα» καί «καρπός»⁶⁷. Ὁ Ἀλέξανδρος, μάλιστα, χαρακτηρίζει τό «σπέρμα» καί τόν «καρπὸν» διαφορετικές «ἐπίνοιες» τοῦ ἴδιου πράγματος⁶⁸. Δεδομένου, τώρα, ὅτι ἡ σχέση σίτου, σπέρματος καί καρποῦ μπορεῖ, ὅπως εἶδαμε, νά περιγραφεῖ ἄψογα μέ βάση τή στωϊκῆ ἔννοια τοῦ ἐπιλογισμοῦ, ἀλλά καί ὅτι ἡ λογικῆ-γραμματικῆ ἔννοια τῶν ἐτερονύμων δέν μπορεῖ νά

ὀρθοδόξως πίστεως. *Expositio Fidei*, Berlin - New York 1973, σ. 28), ὁ Ἰωάννης Τζέτζης (*Ἱστορία* 472-481· ed. P. A. M. Leone, *Ioannis Tzetzae Historiae*, Napoli 1968, σ. 275), ὁ Νικηφόρος Βλεμμύδης (*Ἐπιτομή λογικῆς*, ed. Δ. Βουλησιᾶς, loc. cit.) καί ὁ Θεοφάνης Νικαίας (*Oxon. Barocc. gr.* 193, f. 85^v), κάνουν λόγο γιά δύο εἶδη «ἐπινοίας», τήν ἀληθῆ καί τήν ψευδῆ (πρβλ. Ἀμμωνίου, *Ἑπόμνημα εἰς τὸ Περὶ ἑρμηνείας*, ed. H. Busse, *Ammonius, In Aristotelis De interpretatione commentarius* [CAG, IV,5], Berolini 1897, σ. 184,32-35), νά ὑποθέσουμε ἄραγε ὅτι ὁ Ὑελλός εἶχε διακρίνει τίς δύο διαφορετικῆς γνωστικῆς διαδικασίης πού στό χείμενο τοῦ Βασιλείου ἀποκαλοῦνται ἡ μέν πρώτη μόνο μέ τό ὄνομα ἐπίνοια, ἡ δέ δεύτερη καί μέ τό ὄνομα ἐπιλογισμός;

66. Βλ. Γρηγορίου Νύσσης, *Κατά Εὐνομίου I*, 196 (ed. W. Jaeger, *Gregorii Nysseni opera*, vol. I, Leiden 1960, σ. 282,1-4).

67. Ἀλεξάνδρου Ἀφροδισιεύς, *Ἑπόμνημα εἰς τὸ Α μεῖζον τῶν «Μετὰ τὰ φυσικά» Ἀριστοτέλους* (ed. M. Hayduck, *Alexandri Aphrodisiensis, In Metaphysica* [CAG, I], Berolini 1891, σ. 247,18-29). Πρβλ. Ἀμμωνίου Ἑρμείου, *Προλεγόμενα τῶν δέκα κατηγοριῶν* (ed. A. Busse, *Ammonius, Prolegomena et in Aristotelis Categorias* [CAG, IV,4], Berolini 1895, σ. 17,1-3)· Ἰωάννου Φιλοπόπου, *Σχόλια εἰς τὰς Κατηγορίας* (ed. A. Busse, *Joannis Philoponi [olim Ammonii] in Categorias* [CAG, XIII,1], Berolini 1898, σ. 14,15-23 & 15,2-10)· Ὀλυμπιόδωρου, *Σχόλια εἰς τὰς Ἀριστοτέλους Κατηγορίας* (ed. A. Busse, *Olympiodori, Prolegomena et in Aristotelis Categorias* [CAG, XII,1], Berolini 1902, σ. 27,5-9). Πρβλ. Σοφονίου, *Παράφρασις εἰς τὰς Κατηγορίας* (ed. M. Hayduck, *Anonymi [Sophoniae] Categoriarum Paraphrasis* [CAG, XXIII,2], Berolini 1883, σ. 1,13-14).

68. *Op. cit.*, σ. 247,18.

ένταχθει στήν ἀριστοτελική λογική παράδοση, μπορούμε εύλογα νά ἀποδώσουμε τήν πατρότητα αὐτοῦ τοῦ παραδείγματος στοὺς Στωϊκοὺς. Ὁ Εὐνόμιος, λοιπόν, γνωρίζοντας ἀπὸ τή γενική παιδεία του τίς σχετικές γλωσσικές καὶ γνωσιολογικές διδασκαλίες τῶν Στωϊκῶν, καὶ ἀφορμώμενος ἀπὸ τήν ἀναφορά τοῦ ἴδιου τοῦ Βασιλείου στήν «κοινήν συνήθειαν» τῆς ἐποχῆς του⁶⁹ ἀναγνώρισε αὐτές τίς διδασκαλίες στό *Κατὰ Εὐνομίου I*, καὶ φυσικά δέν ἔχασε τήν εὐκαιρία νά ἀπαγγεῖλει κατὰ τοῦ πολεμίου του μία κατηγορία συνηθέστατη στοὺς συγγραφεῖς τοῦ 4ου αἰ. πού ἀναμίχθηκαν σέ δογματικές ἔριδες: τήν κατηγορία τοῦ «ἐλληνίζειν», καὶ νά τὸν χαρακτηρίσει «συνηθείας ἐκθέσμου [sc. κείμενης ἐκτός τῶν χριστιανικῶν θεολογικῶν “νομίμων”] κληρονόμον καὶ συνήγορον»⁷⁰.

69. Βλ. R. P. Vaggione, *Eunomius. The Extant Works. Text and Translation* [μέ εισαγωγές καὶ εὐρετήρια], Oxford 1987, σ. 106, σημ. 10.

70. Βλ. Γρηγορίου Νύσσης, *Κατὰ Εὐνομίου II*, 197 & 262 (ed. W. Jaeger, *Gregorii Nysseni opera*, vol. I, Leiden 1960, σ. 282,26-27 & 302,26-28).

Ἀπὸ ὅλη τήν παραπάνω ἀνάλυση προκύπτει ὅτι ἡ ἀποψη τοῦ Βασιλείου γιὰ τήν προέλευση τῶν «ὀνομάτων» δέν παρουσιάζει καμμία φιλοσοφική πρωτοτυπία. Διαφορετικὴ ἀποψη ὑποστηρίζεται ἀπὸ τὸν Γ. Δ. Ματζέλο (*op. cit.*, σ. 165 & *passim*), ὁ ὁποῖος ἀπορρίπτει, παρὰ τή διαπίστωση ὀρισμένων ὁμοιοτήτων, ὡς πηγές πού θά μπορούσαν νά ἐξηγήσουν μέ πληρότητα τήν προέλευση τῆς βασιλείας θεωρίας ὁ στωϊκισμός καὶ οἱ Ἀλεξανδρινοὶ Γραμματικοί. Ὑποστηρίζει δέ (*op. cit.*, σ. 165, σημ. 2), μέσας στό γενικότερο πλαίσιο μίας τολμηρῆς προσπάθειας ἀνάδειξης τοῦ στοχασμοῦ τοῦ Βασιλείου σέ «χριστιανικὴ φιλοσοφία», ὅτι ἡ πρωτότυπη, ὑποτίθεται, θεωρία τοῦ Βασιλείου περὶ προελεύσεως τῶν ὀνομάτων καταγράφεται στό *Ὑπόμνημα εἰς τὸ Περί ἐρμηνείας* τοῦ Ἀμμωνίου Ἑρμείου (ca. 445-526), ὁ ὁποῖος ὑποτίθεται (ἀνακριβῶς) ὅτι κατὰ τὸν H. Steinthal (*Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Romern, mit besonderer Rücksicht auf die Logic*, II. Teil, Berlin² 1891 [I. Teil, Berlin² 1890], σ. 340) καταγράφει ἀπόψεις τῆς ἐποχῆς του. Προστίθεται, μάλιστα, ὅτι ἡ περὶ ὀνομάτων διδασκαλία τοῦ Βασιλείου προβλήθηκε ἀκόμα περισσότερο μετὰ τὸν θάνατό του ἀπὸ τὸν ἀδελφό του Γρηγόριο Νύσσης, προφανῶς γιὰ νά μειωθεῖ, κατὰ δύο μόνο δεκαετίες ἔστω, τὸ χάσμα τῶν ἑκατὸν εἰκόσων, τοῦλάχιστον, χρόνων πού χωρίζουν τὸν Βασίλειο ἀπὸ τὸν Ἀμμώνιο καὶ νά λειτουργήσει ἔτσι ἐπισχυτικά γιὰ τήν ὑπόθεσι τῆς ἐξάρτησης τοῦ δευτέρου ἀπὸ τὸν πρῶτο ἢ παραπάνω (ὑποτιθέμενη) ἀποψη τοῦ Steinthal ἀναφορικά μέ τή χρονολόγηση τῶν (βασίλειων, ὑποτίθεται) ἰδεῶν πού καταγράφει ὁ Ἀμμώνιος. Στὴν πραγματικότητα οἱ ὑποτιθέμενες διαφορές μεταξύ Στωϊκῶν καὶ Βασιλείου δέν εἶναι παρὰ πλασματικὸ ἀποτέλεσμα μίας διττῆς μὴ ἐπισήμανσης (Γ. Δ. Ματζέλος, *op. cit.*, σ. 158-166): i) τῆς ἀποψης τοῦ Βασιλείου ὅτι ὀρισμένα ὀνόματα προέρχονται μέ τρόπο ἀνόλογο πρὸς αὐτόν τῆς «φυσικῆς» καὶ «ἀνεπιτεχνήτου» παραγωγῆς τῶν πρωτογενῶν ὀνομάτων τῶν Στωϊκῶν, καὶ ii) τῆς ἀποψης τῶν Στωϊκῶν ὅτι πέρα ἀπὸ τήν «φυσικὴν» καὶ «ἀνεπιτεχνήτον» παραγωγή τῶν πρωτογενῶν ὀνομάτων ὑπάρχει καὶ ἡ δευτέρη φάση τῆς παραγωγῆς νέων ὀνομάτων, ἡ φάσις τῆς «τεχνηκῆς» παραγωγῆς (γιὰ τὴν ὁποία δέν κάνει λόγο π.χ. οὔτε ὁ J. Daniélou, *Eunome l'Arien...*, σ. 415).

Ὅσον ἀφορὰ τὸ πρῶτο σημεῖο, ὅπως ἐλπίζω νά δείξω ἄλλου, ὁ πρῶτος πού παρερμήνευσε τὴν βασιλεία ἐπίνοια ἦταν ὁ Γρηγόριος Νύσσης, στὸν ὁποῖο ὁ ὅρος ἐπίνοια, ὅπως ἔχει ἦδη ἐπισημανθεῖ (G. Lozza, *op. cit.*, σ. 85, σχόλιο στό «ἐπίνοια» τῆς γραμμῆς 36,9 τοῦ *Λόγου εἰς τοὺς κοιμηθέντας*), εἶναι κατὰ πολὺ εὐρύτερος (σὴν πραγματικότητα, νομίζω, ριζικὰ διάφορος) τοῦ βασιλείου: δέν σημαίνει, ὅτι καὶ ἡ στωϊκὴ-βασιλεία ἐπίνοια, ἀλλὰ ταυτίζεται μέ τήν ἔννοια τῆς ἀνθρώπινης ἐφευρετικότητας ἐν γένει, σὴν ὁποία ὀφείλονται ὅλες οἱ ἀνθρώπινες ἐπιστῆμες καὶ τέχνες καὶ ἡ γλῶσσα ἡ ἴδια, ἡ ὁποία ἐξυπηρετεῖ τὴν ἀνάγκη τῶν ἀνθρώπων γιὰ ἐπικοινωνία. Ἐστὶ ὁ Γρηγόριος ἦταν ὁ πρῶτος πού ὑποστήριξε τήν (ἐσφαλμένη, ὅπως εἶδαμε σὴν § 1.2.2) ἀποψη ὅτι σύμφωνα μέ τὸν Βασίλειο ὅλα τὰ «ὀνόματα» εἶναι ἐπίνοιες (βλ. *Κατὰ Εὐνομίου I*, 125 / ed. W. Jaeger, *Gregorii Nysseni opera*, vol. I,

σ. 262,21-24: Τοῦ δὲ μεγάλου Βασιλείου... τινα περὶ τῶν ὀνομάτων διεξεληθόντος ὡς οὐκ ἐκ φύσεως ὄντων ἀλλὰ κατ' ἐπίνοιαν ἐπικειμένῳ τοῖς πράγμασι...

“Ὅσον ἀφορᾷ τὸ δεύτερο σημείον, αὐτὴ δὲν εἶναι ἡ μοναδικὴ φορά πού ὁ στωϊκισμός παρουσιάζει-ται στὴν ἐν λόγω μελέτῃ ἀνακριβῶς. Γιά παράδειγμα, λέγεται (op. cit., σ. 45, σημ. 1) ὅτι «αἱ ποιότητες διακρίνονται κατὰ τοὺς Στωϊκοὺς ἀπὸ τῆς οὐσίας τῶν ὄντων κατὰ τὸ ὅτι ἡ οὐσία ἔχει ὑλικὴν καὶ σωματικὴν ὑπόστασιν..., ἐνῶ αἱ ποιότητες εἶναι ... αἰῶλοι καὶ ἀσώματος», ὅχι ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐκθεσης τῆς σχετικῆς στωϊκῆς διδασκαλίας ἀπὸ τὸν Πλούταρχο (SVF, II: 380: 126,30-32) ἀλλὰ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς κριτικῆς πού αὐτὸς ἀσχετῶς ἐπὶ τῇ στωϊκῇ διδασκαλίᾳ περὶ ποιότητων (SVF, II: 380: 126,32-39). Ἡ ἀποφῆ πού ἀποδίδεται στοὺς Στωϊκοὺς, ὅτι ἡ μὲν ὕλη εἶναι σωματικὴ, οἱ δὲ ποιότητες ἀσώματος, δὲν εἶναι ἡ πραγματικὴ στωϊκὴ ἀποφῆ, ἀλλὰ ἡ λογικὰ συνεπής, κατὰ τὸν Πλούταρχο, καὶ ταυτόχρονα ἀντιστωϊκὴ ἐκείνη ἀποφῆ στὴν ὁποία ἐπιχειρεῖ νὰ ὀδηγήσῃ τοὺς Στωϊκοὺς ἐπὶ τῇ βάσει τῆς διάκρισης ὕλης - ποιότητων καθ' ἑαυτήν, θεωρώντας τὴν παραδοχὴ τοῦ σωματικοῦ χαρακτῆρα τῆς πρώτης καὶ τοῦ ἀσώματος χαρακτῆρα τῶν δευτέρων ὡς τὸν μοναδικὸ τρόπο περισσώσεως τῆς δυνατότητας τῆς ἴδιας τῆς διάκρισης. “Ὅσον ἀφορᾷ τὴν πραγματικὴν θέσιν τῶν Στωϊκῶν, ὁ Πλούταρχος λείπει ξεκάθαρα στὸ ἐν λόγω χωρίο ὅτι οἱ Στωϊκοὶ τὰς ... ποιότητας ... σώματα ποιοῦσι (SVF, II: 380, 126,32) καὶ ὅτι, μολοντοὶ θεωροῦν τὴν ὕλη ἄπαιον, τὰς ποιότητας οὐκέτι βούλονται [ἄν καὶ στὴν πραγματικότητᾳ θὰ ἔπρεπε] καλεῖν αἰῶλους (SVF, II: 380, 126,38-39· πρβλ. SVF, II: 383, 127,19-21, καὶ V. Goldschmidt, *Le système stoïcien et l'idée du temps. Seconde édition revue et augmentée*, Paris 1969, σ. 17-18). Σύμφωνα, πάντως, μὲ τὴν πληρὴ (ἤ, ἴσως, μία ὑστερή, πρὸ ἐπεξεργασμένη) στωϊκὴ διδασκαλία, ἄλλες ποιότητες εἶναι ἀσώματος καὶ ἄλλες σωματικῆς (βλ. π.χ. SVF, II: 388 & 389: 128,14-18). Γιά τίς ἀπόψεις τοὺς περὶ ποιότητος οἱ Στωϊκοὶ βρέθηκαν ἐπὶ αἰῶνες στό στόχαστρο τῶν Νεοαριστοτελικῶν (βλ. τὴν πυκνὴ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Ἀλεξάνδρου Ἀφροδισιεύως στό *Περὶ ψυχῆς Β*, ed. I. Bruns, *Alexandri Aphrodisiensis praeter commentaria scripta minora. De anima liber cum mantissa*, Berolini 1887, σ. 122,16-125,4, καθὼς καὶ ψευδο-Γαληνὸς [πιθανόν Ἀλβίνου], “Ὅτι αἱ ποιότητες ἀσώματος, ed. M. Giusta, *L'opuscolo pseudogalenico «Ὅτι αἱ ποιότητες ἀσώματος»*, Torino 1976), τῶν Μεσοπλατωνικῶν (π.χ. τοῦ Πλούταρχου, ὅπως εἶδαμε, καὶ τοῦ Ἀλβίνου· βλ. *Διδασκαλικὸς* 11,1-2, ed. C. F. Hermann² 1880: *Platonis Dialogi secundum Phrasylli tetralogias dispositi*, vol. IV [152-189: Albini, *Didascalicus*], Lipsiae 1880, σ. 166,15 κ.έ.) καὶ τῶν Νεοπλατωνικῶν (βλ. π.χ. Ἐννεάδες II, 7,2,29: V,6 *passim* IV, 7,7: VI, 3,8), οἱ ὁποῖοι ὑποστήριζαν ὅτι ὅλες οἱ ποιότητες εἶναι ἀσώματος (βλ. μία συνοπτικὴ καταγραφὴ τῶν ἀπόψεων ἀπὸ τὸν Ἀμμώνιον, Ἐξηγητὴς τῶν πέντε φωνῶν, ed. A. Busse, *Ammonius, In Porphyrii Quinque Voces* [CAG, IV,3], Berolini 1891, σ. 40,10-41,9, καὶ μία ἀνάλυση τῆς διαμάχης στὸν E. Peroli, *Il Platonismo e l'antropologia filosofica di Gregorio di Nissa con particolare riferimento agli influssi di Platone, Plotino e Porfirio*, Milano 1993, σ. 71-76).

Ἐπίσης ἀλλοῦ (op. cit., σ. 151-153· πρβλ. Ν. Ἀ. Ματσούκας 1994, σ. 297, σημ. 24 & 319) μία ὁμοιότητα τῶν ἀπόψεων τοῦ Εὐνομίου σχετικὰ μὲ τὸν τρόπο τῆς ἐπίνοιας παραγωγῆς ὀνομάτων πρὸς τὴν ἀντίστοιχη θεωρία τῶν Στωϊκῶν ὅπως αὐτὴ ἐκτίθεται (μερικῶς) στό *Πρὸς λογικοὺς* 2,58-60 τοῦ Σέξτου Ἐμπειρικοῦ ἐκλαμβάνεται (παραδόξως) ὡς ὁμοιότητα τοῦ Εὐνομίου πρὸς τὴ σκεπτικὴ φιλοσοφία τοῦ Σέξτου καὶ («πιθανώτατα») ὡς τεκμήριο ἐξάρτησης τοῦ Εὐνομίου ἀπὸ τὸν Σέξτο. “Ἀς σημειωθεῖ ὅτι ὁ ἐν λόγω παραλληλισμὸς ἀντλήθηκε σιωπηλὰ ἀπὸ τὸν J. Daniélou (Eunome l'Arien..., σ. 414), ὁ ὁποῖος, ὅμως, ἀντιλαμβάνομενος προφανῶς ὅτι στό *Πρὸς λογικοὺς* 2,58-60, παρατίθενται ἀπόψεις τῶν Στωϊκῶν καὶ ὅχι σκεπτικῆς, ἀπόψεις μάλιστα πού ὁ Daniélou δικαιολογημένα ἐκτιμᾷ (loc. cit.) ὅτι ὁ Εὐνόμιος μποροῦσε νὰ πληροφορηθεῖ καὶ ἀπὸ ἄλλη πηγὴ (Διογένης Λαέρτιος 7,52-53 = SVF, II: 87: 29,9-19), οὔτε χάν διανοήθηκε νὰ εἰκάσει ἐξάρτηση τοῦ Εὐνομίου ἀπὸ τὸν σκεπτικισμό τοῦ Σέξτου. Ἀλλωστε στοὺς τρόπους τῆς «κατ' ἰδίαν διάνοιαν» παραγωγῆς ὀνομάτων ὁ Εὐνόμιος συγκαταλέγει καὶ τὴν «πρόσθεσιν», ἡ ὁποία δὲν περιλαμβάνεται στοὺς τρόπους πού ἀναφέρει ὁ Σέξτος καὶ ὁ Διογένης Λαέρτιος), πρῶτως πού ἀποδεικνύει ὅτι δὲν εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ υποθέσουμε οὔτε χάν ὅτι ὁ Σέξτος χρησιμοποίησε ἐν προκειμένῳ στὸν Εὐνόμιο ὡς πηγὴ ἀντλήσης στωϊκῶν ἀπόψεων (βλ. ἥδη μία πρώτη, ἂν καὶ λιγότερο ἰσχυρὴ ἀπὸ τὴν παρούσα, ἔνσταση στὸν J. M. Rist, Basil's «Neoplatonism»: Its Background and Nature, στό: *Basil of Caesarea: Christian, Humanist, Ascetic. A Sixteen-Hundredth Anniversary Symposium*, Ed. by P. J. Fedwick [Pontifical Institute of Mediaeval Studies], σ. 137-220, Toronto [= J. M. Rist,

Platonism and its Christian Heritage, μελέτη XII, σειρά «Variorum Reprints», London 1985] 1981, σ. 188), αλλά άπεναντίας πρέπει ό ίδιος νά θεωρηθεί ως επιπρόσθετη πηγή γιά μās άναφορικά μέ τούς στωϊκούς τρόπους παραγωγής ονομάτων (γιά τούς τρόπους αὐτούς, πού τοὐλάχιστον από τήν εποχή τοῦ Σέξτου καί ύστερα κυκλοφοροῦσαν καί έξω από τούς στωϊκούς κύκλους, βλ. F. H. Sandbach, *Ennoia and Prolepsis*, στό: *Problems in Stoicism*, ed. by A. A. Long, University of London 1971 [22-37], σ. 28-29 καί J. M. Rist, *art. cit.*, σ. 187-188). Θά μπορούσε άρρωγε πηγή τοῦ Εὐνομίου νά εἶναι ό Λαέρτιος; Όχι, διότι ό Εὐνόμιος διακρίνει καθαρά τήν «στέρησιν» από τήν ἐπίνοϊαν ἐν γένει, αφού τήν ξετάζει χωριστά από αὐτήν ως ἐνδεχόμενο τρόπο εὑρεσης τῆς «κυρίας» ονομασίας τοῦ Θεοῦ (*Άπολογία* 8' ed. B. Sesboué, G.-M. de Durand, L. Doutreleau, *Basile de Césarée, Contre Eunome, suivi de Eunome, Apologie. Introduction, traduction et notes*, tome II [«Sources chrétiennes», 305], Paris 1983, σ. 248-250 = ed. R. P. Vaggione, *op. cit.*, σ. 40-42), ἐνῶ ό Λαέρτιος (7,52-53) ἀναφέρει τήν ὑστέρησιν (μαζί μέ τά «κατά μετάβασιν τινα» καί τά «φυσικῶς» νοούμενα) συμπληρωματικά πρὸς τόν κατάλογο τῶν ἄλλων τρόπων καί μόνον αφού ὁλοκληρώσει καί τήν παράθεση παραδειγμάτων πού ἀφοροῦν τόν κύριο κορμό τῶν τρόπων. Αὐτό σημαίνει πιθανόνάτις ὅτι ό δοξογράφος Λαέρτιος βασίστηκε κατ' ἀρχάς σέ μία κύρια πηγή (μάλλον τόν Διοκλή τόν Μάγνητα) καί συμπληρωματικά σέ μία ἢ περισσότερες ἄλλες, καί ὅτι ό Εὐνόμιος ἀντλήσε από τήν πρώτη ἢ από κάποια πού παρουσίαζε τούς τρόπους ὅπως ἡ πρώτη. Γιά τό συγκεκριμένο χωρίο τοῦ Λαερτίου καί τό πρόβλημα τῶν πηγῶν του βλ. τίς πειστικές θέσεις τοῦ G. Rodieu, *Études de philosophie grecque*, Paris 1957, σ. 276, σημ. 4).

Κατόπιν τούτων εἶναι αὐτονόητο ὅτι τό *Υπόμνημα εἰς τό Περί ἐρμηνείας* τοῦ Ἀμμωνίου στό ὁποῖο χρησιμοποιεῖται ό ὅρος ἐπίνοια δέν ἔχει νόημα νά θεωρηθεῖ ως ὑπαινικτική ἀναφορά στίς περί ἐπίνοίας ἀπόψεις τοῦ Βασιλείου (Γ. Δ. Μαρτζέλος, *loc. cit.*), αφού αὐτές συμπίπτουν ἀπόλυτα μέ τίς στωϊκές. Τί λέει ό Ἀμμώνιος; Προτιθέμενος νά διασαφήσει τή γνωστή θέση τοῦ Ἀριστοτέλη ὅτι φύσει τῶν ὀνομάτων οὐδέν ἐστίν, ἀλλ' ὅταν γένηται σύμβολον (*Περί ἐρμηνείας* 2, 16a 27-28), σκέφθηκε νά συνθέσει μία σύντομη ἱστορία τοῦ προβλήματος τῆς προέλευσης τῶν ὀνομάτων ἀπό τόν Ἡράκλειτο ως τίς μέρες του, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀντίθεσης «φύσει - θέσει» (*Υπόμνημα εἰς τό Περί ἐρμηνείας* ed. A. Busse 1897: *Ammonius, In Aristotelis De interpretatione commentarius* [CAG, IV,5], Bero-
lini 1897, σ. 34,15-37,13). Στό 35,13 κ.έ., λοιπόν, ὅπου ό Ἀμμώνιος ὑποτίθεται ὅτι κατὰ τόν Steinthal (*op. cit.*, 340) ἀναφέρεται σέ ἀντιλήψεις τῆς εποχῆς του (μολονότι ό Steinthal συμπληρώνει: «καί τῆς ὑστερῆς ἀρχαιότητος ἐν γένει») καί κατὰ τόν Γ. Δ. Μαρτζέλο ὅτι ὑπαινίσσεται εἰδικά τήν ὄχι πολύ μακρινή χρονικά, ὑποτίθεται, διδασκαλία τοῦ Βασιλείου, ό νεοπλατωνικός σχολιαστής τοῦ Ἀριστοτέλη, ἔχοντας ὁλοκληρώσει τήν ἀναφορά του στίς ἀπόψεις ἐκείνων πού θεωροῦσαν τά ὀνόματα φύσει (34,22-35,12), ἐκθέτει τή θέση πού ὑποστηρίζει ό ἡρακλείτειος Κρατύλος στόν ὁμώνυμο πλατωνικό διάλογο: ὅτι τά ὀνόματα εἶναι θέσει, μέ τήν ἔννοια ὅτι τά θέτει ἀναλόγως τῆς φύσεως τῶν πραγμάτων ό ἱκανός «ὀνοματοθέτης» ἢ «ὀνοματουργός» ἀκριβῶς ως γνώστης τῆς φύσεώς τους. Ἰδού τό σχετικό χωρίο (ed. A. Busse, *op. cit.*, σ. 35,13-36,21):

Τῶν δέ αὐθέσει εἶναι τά ὀνόματα διαταττομένων οἱ μὲν οὕτως τό «θέσει» λέγουσιν, ως ἐξόν ὁτῶουν τῶν ἀνθρώπων ἕκαστον τῶν πραγμάτων ὀνομάζειν ὅτω ἂν ἐβέλη ὀνόματι, καθάπερ Ἑρμογένης ἤξει, οἱ δ' οὐχ οὕτως, ἀλλά τίθεσθαι μὲν τά ὀνόματα ὑπό μόνου τοῦ ὀνοματοθέτου, τοῦτον δέ εἶναι τόν ἐπιστήμονα τῆς φύσεως τῶν πραγμάτων οἰκεῖον τῇ ἐκάστου τῶν ὄντων φύσει ἐπιφημίζοντα ὄνομα, ἢ τόν ὑπηρετούμενον τῷ ἐπιστήμονι [sc. τῷ «διαλεκτικῷ ἀνδρὶ» τοῦ Κρατύλου 390CD] καί διδασκόμενον μὲν παρ' ἐκείνου τήν οὐσίαν ἐκάστου τῶν ὄντων [βλ. Κρατύλος 390D], ἐπιταττομένον δέ περὶ τῶν αὐτῶν καί οἰκεῖον ὄνομα ἐπινοῆσαι καί θέσθαι. Κατ' αὐτό δέ τοῦτο [στό σημεῖο αὐτό ἀρχίζει ἡ παράθεση τοῦ χωρίου ἀπό τόν Γ. Δ. Μαρτζέλο] «θέσει» εἶναι τά ὀνόματα, διότι οὐ φύσει ἀλλά λογικῆς ἐπίνοια ψυχῆς [πρβλ. 20,7-8, 39,31-32 & 62,28] ὑπέστησεν αὐτὰ πρὸς τε τήν ἰδίαν ὥρῳσα τοῦ πράγματος φύσιν [ἐδῶ σταματᾷ ἡ παράθεση τοῦ χωρίου ἀπό τόν Γ. Δ. Μαρτζέλο] καί πρὸς τήν ἀναλογίαν τοῦ ἄρρενος καί θήλεος, τῶν κυρίως ἐν τοῖς θνητοῖς ζῶσις ὀρᾶσθαι πεφυκότων· οὐ γάρ ἀσέπτως τοὺς μὲν ποταμούς ἀρρενικῶς τὰς δέ θαλάσσας καί τὰς λίμνας θηλυκῶς οἱ τῶν ὀνομάτων δημιουργοὶ προσηγόρευσαν, ἀλλ' ἐκείνας μὲν ως ὑποδοχὰς οὐσας τῶν ποταμῶν διὰ τοῦ θηλυκοῦ γένους ὀνομάζειν δοκιμάσαντες, τοὺς δέ ποταμούς ως ἐμβάλλοντας εἰς αὐτὰς οἰκέλους ἔχειν πρὸς τήν τοῦ ἄρρενος ἀναλογίαν νομίσαντες καί ἐπὶ τῶν ἄλλων ἀπάντων ὡσαύτως ἢ τρανότερον ἢ ἀμυδρότερον τήν ἀναλογίαν εὐρόντες [ἀκολουθοῦν καί ἄλλα παραδείγματα: νοῦς - ψυχὴ, ἥλιος - σε-

λήνη, σελήνη - γῆ, οὐρανός - γῆ, παιδίον, σπέρμα, ὕδωρ, ζῶον].

(«'Από αὐτούς, τώρα, πού ὑποστηρίζουν ὅτι τὰ ὀνόματα εἶναι θέσει, μία μερίδα ἐννοεῖ τό "θέσει" ὡς ἐξῆς: κάθε ἄνθρωπος ἔχει τή δυνατότητα νά ὀνομάσει κάθε πράγμα μέ ὅποιο ὄνομα ὁ ἴδιος θέλει, ὅπως ὑποστήριζε ὁ Ἑρμογένης. Μία ἄλλη μερίδα, ἀντιθέτως, δέν τό ἐννοεῖ ἔτσι, ἀλλά ὡς ἐξῆς: Τά ὀνόματα τά θέτει μόνον ὁ ὀνοματοθέτης. Ὀνοματοθέτης εἶναι ὁ γνώστης τῆς φύσης τῶν πραγμάτων, ὁ ὁποῖος δίνει στό καθένα τὸ ἀρμόζον στή φύση του ὄνομα, ἢ αὐτός πού ἀκολουθεῖ τὰ κελεύσματα τοῦ γνώστη [τῆς φύσης τῶν πραγμάτων], διδασκόμενος ἀπό αὐτόν τήν οὐσία καθενός ὄντος καί καθοδηγούμενος νά ἐπινοήσῃ καί νά θέσῃ τὸ ἀρμόζον, τό ταιριαστό ὄνομα. Καί τὰ ὀνόματα εἶναι θέσει γι' αὐτόν ἀκριβῶς τόν λόγο, ἐπειδὴ ὀφείλουν τήν ὑπαρξή τους ὄχι στή φύση ἀλλά στήν ἐπίνοια τῆς ἐλλογῆς ψυχῆς, ἡ ὁποία τὰ δημιουργεῖ ἀπ' τή μιά κοιτώντας τήν ἰδιαιτέρη φύση τοῦ πράγματος καί ἀπό τήν ἄλλη μέ βάση τήν ἀναλογία "ἀρσενικό - θηλυκό", ἰδιότητες πού ἀπαντῶνται ὄχι κατ' ἀναλογία, ὅπως στά ὀνόματα, ἀλλά κατὰ τρόπο φυσικό στά θνητά ζῶα. Γιά παράδειγμα, οἱ δημιουργοί τῶν ὀνομάτων δέν ὀνόμασαν τυχαῖα, χωρίς σκέψη, τοὺς μέν ποταμούς μέ ἀρσενικὲς προσηγορίες, τίς δὲ θάλασσες καί τίς λίμνες μέ θηλυκές· τίς δεύτερες, πού εἶναι ὑποδοχῆς τῶν ποταμῶν, θεωρήσαν δόκιμο νά τίς ὀνομάσουν ἔτσι ὥστε νά ἀνήκουν στό θηλυκό γένος, ἐνῶ γιὰ τοὺς πρώτους, πού εἰσχωροῦν σέ αὐτές, σκέφθηκαν ὅτι ταιριάζουν καί παρουσιάζουν ἀναλογία μέ τό ἀρσενικό. Τό ἴδιο σκέφθηκαν καί γιὰ ὅλα τὰ ἄλλα ὄντα καί βρῆκαν μιά ἀναλογία, πότε ἐμφανέστερη καί πότε ἀμυδρότερη»).

Τόσο τό πρώτο τμῆμα τοῦ χωρίου, αὐτό στό ὁποῖο ἐκτίθεται ἡ διδασκαλία τοῦ Κρατύλου περί ὀνοματοθεσίας βάσει τῆς γνώσης τῆς φύσης τῶν ὄντων, ὅσο καί ἡ συνέχεια τοῦ χωρίου, τό 35,23 κ.έ., ὅπου ἀναπτύσσεται ἡ θεωρία περί ἀντιστοιχίας μεταξὺ φυσικοῦ καί γραμματικοῦ γένους, ἀποδεικνύει ὅτι ὁ Ἀμμώνιος ἀποκλείεται νά ἀναφερόταν στή θεωρία περί προελεύσεως τῶν «ὀνομάτων» πού ἐκτίθεται στό Κατά Εὐνομίου I —καί αὐτό γιὰ ἓναν γενικό καί γιὰ δύο εἰδικούς λόγους.

i) Ἡ θεωρία πού ἐκτίθεται στό χωρίο, ὅπως φαίνεται ἀπό τό περιεχόμενό της καθ' ἑαυτό ἀλλά καί ὅπως μπορεί νά συναχθεῖ ἀπὸ τό γεγονός ὅτι ἀντιδιαστέλλεται ρητὰ πρὸς τή «θέσει» θεωρία τοῦ Ἑρμογένη, πού εἶναι ὁ ἐκπρόσωπος τῆς ἀρχαίας συμβατικῆς θεωρίας περί προελεύσεως τῶν ὀνομάτων στὸν πλατωνικό Κρατύλο, εἶναι προφανῶς ἡ θέση τοῦ ἡρακλείτειου Κρατύλου (πρώτου δασκάλου τοῦ Πλάτωνα) στὸν ὁμώνυμο διάλογο. Συνεπῶς δέν ὑπάρχει, κατ' ἀρχήν, κανένας λόγος νά ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Ἀμμώνιος θά μπορούσε νά ὑπαινίσσεται τὸν Βασίλειο. Παρομοίως, δέν ὑπάρχει κανένας λόγος νά ὑποθέσουμε, ὅπως κάνει ὁ H. Steintal (*op. cit.*, σ. 340), πιθανόν λόγω τοῦ συχνοῦ καί συχνὰ παραπλανητικοῦ στά κείμενα τῶν σχολιαστῶν ἐνεστῶτα «λέγουσι» (*op. cit.*, ed. A. Busse 1897, σ. 35,14) καί τὴν συνωνύμου του, πού στήν πραγματικότητα ἔχουν συνηθέστατα ἀνιστορικό χαρακτήρα (βλ. π.χ. J. Barnes, Ἀριστοτέλης καί στωϊκὴ λογική [Aristotle and Stoic Logic], μφ. Ἰ. Α. Δημητρακόπουλος, στό: *Δευκαλίων* 15,1 [«Θέματα στωϊκῆς φιλοσοφίας»], 1997 [29-62], σ. 46-47 καί D. T. Runia, *Atheists in Aetius. Text, Translation and Comments on De placitis* 1.7.1-10, *Mnemosyne* 49,5 (1996) [542-576], 1996, σ. 551 & 557), ὅτι ὁ Ἀμμώνιος ἀναφέρεται σέ θεωρίες σύγχρονες τοῦ ἡ, τό πολύ-πολύ, τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος καί νά ἀποδεχθῶμε τήν (ἀστήρικτα διατυπούμενη) θέση του (*loc. cit.*) ὅτι ὁ Ἀμμώνιος, παρόλο πού ἐπιχειρεῖ νά δώσει τήν ἐντύπωση ὅτι ἀναφέρεται σέ θεωρίες τῆς πρώιμης ἀρχαιότητος, στήν πραγματικότητα δέν ἀναφέρεται σέ αὐτές. Ἀπεναντίας, ἡ ἀναφορά στή θεωρία τοῦ Ἑρμογένη καί σέ μιά ἀντίθετη θεωρία πού δέν εἶναι παρά παράφραση τῆς ἔκθεσης τῆς θεωρίας τοῦ Κρατύλου στὸν ὁμώνυμο διάλογο ὑποδηλώνει ὅτι ὁ Ἀμμώνιος ἀναφέρεται σέ θεωρίες πού εἶχαν δημιουργηθεῖ ἤδη ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. π.Χ. Αὐτό, ἐπ' εὐκαιρίαν, σημαίνει ὅτι δύσκολα θά μπορούσε νά δεχθεῖ κανεὶς τήν (χωρὶς ἰδιαιτέρη τεκμηρίωση διατυπούμενη) ἐκτίμηση τοῦ M. Pohlenz (*Die Stoa. Geschichte einer geistigen Bewegung*, Band II [4η ἐκδ.], Göttingen 1972, σ. 24· πρβλ. T. X. Ζῆσης, *op. cit.*, 1965, σ. 115-116) ὅτι τό παραπάνω χωρίο ἀπῆχει ἀντιλήψεις στωϊκές.

ii) Ὅπως εἶδαμε, σύμφωνα μέ τήν ἄποψη τοῦ Κρατύλου τὰ ὀνόματα εἶναι δοσμένα ἀπὸ τὸν ὀνοματοθέτη μέ τρόπο τέτοιο ὥστε νά δηλώνουν τήν «φύσιν» τῶν πραγμάτων. Ἡ θεωρία αὕτη ὄχι μόνον δέν ἀπαντᾷ στὸν Βασίλειο ἀλλά, λόγω τοῦ ὅτι ὁ Βασίλειος ἀκολουθεῖ τή στωϊκὴ θεωρία περί «ὀνομάτων», ὑπὸ κάποιον ἐννοια εἶναι καί ἀντι-Βασίλεια. Ὡς γνωστόν, σύμφωνα μέ τοὺς Στωϊκοὺς καί τὸν Βασίλειο (Κατά Εὐνομίου I, 12,30-13,16· 4,1-26 & 9,24-27 / ed. B. Sesboué et al., 1982, σ. 214-218· ed. B. Sesboué et al., 1983, σ. 18-20 & 38· βλ. καί Ἐπιστ. 235,2,20-31· ed. Y. Courtonne, *Saint Basile, Lettres. Texte établi et traduit*, tome III, Paris 1966, σ. 45-46), ἐφάσον ἡ ὕλη ἢ οὐσία

2. Ἡ χρήση τῆς ἐπινοίας στὴν Ἑννεάδα VI,2 ὡς πηγὴ τῆς χρήσης τῆς ἐπινοίας στό Κατὰ Εὐνομίου I

2.1. Χριστιανοὶ προσδοποιητές: Ὁριγένης καὶ Εὐσέβιος Καισαρείας

Μετά τὴν υἱοθέτηση τῆς στωϊκῆς διδασκαλίας γιὰ τὴν προέλευση τῶν «ὄνο-

ῆ φύσις τῶν πραγμάτων εἶναι ἄγνωστη καθ' ἑαυτήν, τὰ ὀνόματα δὲν δηλώνουν τὴν φύσιν τῶν ὄντων παρὰ μόνον τίς ποιότητές τους, ἀφοῦ προϋπόθεση τῆς ὀνοματοδοσίας εἶναι ἡ πραγματογνωσία (χωρὶς φυσικά αὐτὸ νὰ ἀναιρεῖ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ὀνοματοδοσία κατὰ τοὺς Στωϊκοὺς καὶ τὸν Βασίλειο εἶναι «οἰκεία» καὶ γνωσιολογικά ἔγκυρη, ἀφοῦ, σύμφωνα μὲ αὐτούς, τὰ ὀνόματα ἀντιστοιχοῦν σὲ πραγματικές ιδιότητες τῶν αἰσθητῶν).

iii) Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀντίληψη περὶ ἀναλογίας μεταξύ φυσικοῦ καὶ γραμματικοῦ γένους, ἡ ὁποία ἦταν ἀρκετὰ διαδεδομένη στὴν ἀρχαιότητα (βλ. π.χ. Πτολεμαίου, *Τετραβίβλος* I, 6-7, 12 & III, 5-7, 14· ed. F. E. Robbins, *Ptolemy, Tetrabiblos. Edited and Translated into English* [«LOEB», 435], London 1980, σ. 40-42, 250-260 & 368-370· πρβλ. Σέξτου Ἐμπερικοῦ, *Πρὸς μαθηματικούς* 5,6-8), ἀλλὰ εἶχε δεχθεῖ καὶ σοβαρὲς κριτικές, πιθανόν ἦδη ἀπὸ τὸν Πρωταγόρα (βλ. Ἀριστοτέλους, *Σοφιστικοὶ ἔλεγχοι* 14, 173b19-23 καὶ τὴν ἐρμηνεία τῶν G. Murray, *Greek Studies*, κεφ. IX: *The Beginnings of Greek Grammar, or First Attempts at a Science of Language in Greece* [¹1931], Oxford 1946, σ. 117 καὶ R. H. Robins, *Σύντομη ἱστορία τῆς γλωσσολογίας* [1979]. Μτφ. 'Α. Μουδοπούλου, Ἀθήνα 1989, 45-46), σίγουρα ἀπὸ τὸν Σέξτο (*Πρὸς μαθηματικούς* 1,142-153) καὶ πιθανόν καὶ τοὺς Ἑλληνες Γραμματικούς (βλ. π.χ. τὴν κριτικὴ τοῦ Γεωργίου Χοιροβοσκοῦ [7ος αἰ.], *Προλεγόμενα τῶν Θεοδοσίου ὀνοματικῶν κανόνων*, ed. A. Hilgard, *Grammatici Graeci*, Vol. IV, I, Lipsiae 1894, σ. 107,8-14· πρβλ. Οὐάρρωνος, *De lingua latina* VIII, 2,7, ed. R. G. Kent, *Varro, On the Latin Language (De lingua latina)*, Vol. II («LOEB» 334), London 1938 (⁴1967), σ. 376), δὲν ἀπαντᾷται κἄν στὸν Βασίλειο —γεγονός πού κι αὐτὸ μὲ τὴ σειρά του ἐκμηδενίζει τὸ ἐνδεχόμενο ὁ Ἀμμώνιος νὰ ὑπαινίσσεται ἐν προκειμένῳ τὸ κείμενο τοῦ Βασιλείου.

Ἐπ' εὐκαιρίᾳ, ὅσον ἀφορᾷ τὸ γεγονός ὅτι ἡ θεωρία περὶ συνειδητῆς ἀντιστοίχισης τοῦ γραμματικοῦ πρὸς τὸ φυσικὸ (πότε κυριολεκτικά καὶ πότε ἀναλογικὰ νοούμενο) γένος δὲν ἀπαντᾷται στὴν ἔκθεση τῆς διδασκαλίας τοῦ Κρατύλου στὸν φερώνυμο πλατωνικὸ διάλογο, αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Ἀμμώνιος δὲν μνημονεύει τὸ ὄνομα τοῦ Κρατύλου. Ἀναφερόμενος δηλ. στὴν ἀντίθετη πρὸς τὸν Ἑρμογένη θεωρία περὶ ἐπιστημονικῆς ὀνοματοθεσίας, προτίμησε νὰ μὴν περιορίσει τὴν ἀναφορά του στὶς ἰδέες ἐνὸς μόνον ἐκπροσώπου αὐτῆς τῆς κατεύθυνσης ἀλλὰ νὰ ἀναφερθεῖ σὲ αὐτὴν μὲ τρόπο τέτοιο ὥστε νὰ συμπεριλάβει καὶ ἄλλες παραλλαγές τῆς θεωρίας περὶ φύσει προελεύσεως τῶν ὀνομάτων (πιθανόν γιὰ νὰ ἀπεξαρτήσει τὴ θεωρία αὐτὴ ἀπὸ τὴ συνυποδῆλωση πού μᾶλλον εἶχε στὸν Ἡράκλειτο καὶ τὸν ὁπαδὸ τοῦ Κρατύλου ὅτι τὰ ὀνόματα ἀποκαλύπτουν ὅτι ἡ φύση τῶν ὄντων εἶναι ἡ ροή). Ἀλλωστε, ὅτι πηγὴ τῶν γνώσεών του γιὰ τὸν ἑλληνικὸ γλωσσολογικὸ στοχασμὸ ἐν γένει καὶ γιὰ τὴ θεωρία περὶ ἐπιστημονικῆς ὀνοματοθεσίας εἰδικότερα δὲν ἦταν μόνον ὁ Κρατύλος τὸ ὑπαινίσσεται ὁ ἴδιος, ὅταν στὴν ἀρχὴ τοῦ ὑπομνήματός του (ed. A. Busse 1897, σ. 1,6-11) μᾶς ἀποκαλύπτει τὴ βασικὴ πηγὴ τοῦ ὅλου ὑπομνηματισμοῦ του: *Εἰ δέ τι καὶ ἡμεῖς δυνηθῆμεν εἰσενεγκεῖν περὶ τὴν τοῦ βιβλίου σαφῆναι ἀπομνημονεύσαντες τῶν ἐξηγήσεων τοῦ θεοῦ ἡμῶν διδασκάλου Πρόκλου τοῦ Πλατωνικοῦ διαδόχου τοῦ εἰς ἄκρον τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως τὴν τε ἐξηγητικὴν τῶν δοκούντων τοῖς παλαιαῖς δύναμιν καὶ τὴν ἐπιστημονικὴν τῆς φύσεως τῶν ὄντων κρίσιν ἀσκήσαντος, πολλὴν ἂν τῷ λογίῳ θεῷ χάριν ὁμολοῖσχαίμεν* («Ἐάν δὲ μπορέσουμε καὶ ἡμεῖς νὰ ρίξουμε φῶς στὸ περιεχόμενο αὐτοῦ τοῦ βιβλίου, ἐνθυμούμενοι τὴν ἐρμηνεία τοῦ θεοῦ διδασκάλου μας Πρόκλου τοῦ πλατωνικοῦ διαδόχου, ὁ ὁποῖος ἀξιοποίησε μέχρι τὰ ἔσχατα ὅρια τῆς ἀνθρωπίνης φύσης τὴ δύναμη τῆς ἐρμηνείας τῶν διδασκαλιῶν τῶν παλαιῶν φιλοσόφων καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ κρίση γιὰ τὴ φύση τῶν ὄντων, πολλὰς εὐχαριστίας θὰ χρωστοῦμε στὸν Ἑρμῆ τὸν λόγιον»). Ἐπίσης, ὅσον ἀφορᾷ τὸ ζήτημα τῆς προέλευσης τῶν ὀνομάτων, ὁ Ἀμμώνιος εἶχε ὑπ' ὄψιν του καὶ τὸ χαμένο σήμερα ὑπόμνημα τοῦ Ἀλεξάνδρου Ἀφροδισιέως στὸ *Περὶ ἐρμηνείας*, ὅπου ἡ πραγμάτευση αὐτοῦ τοῦ θέματος φαίνεται πῶς δὲν ἦταν ἀσήμαντη· βλ. τὸν ὑπανιγμὸ τοῦ Ἀμμωνίου γιὰ τὸν «ἐξηγητὴν» Ἀλεξάνδρῳ στὸ 39,13-17 (γιὰ τὴν ἐξάρτηση τῶν Ἀμμωνίου ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρῳ βλ. τὶς παρατηρήσεις τοῦ R. B. Todd, Alexander of Aphrodisias on *De Interpretatione* 16a 26-29, *Hermes* 104,2 (1976) 140-146).

μάτων» σχεδόν *in toto*, ὁ Βασίλειος⁷¹ συμπεραίνει ὅτι τὰ διάφορα καινοδιαθηκικά ὀνόματα τοῦ Χριστοῦ μποροῦν νά θεωρηθοῦν ὀνόματα πού παρήχθησαν ἐπίνοια (μέ τήν πρώτη ἀπό τίς δύο σημασίες πού εἶδαμε ὅτι ἔχει ὁ ὅρος) προκειμένου νά δηλώσουν τίς ἐπιμέρους ἐνέργειες τοῦ ἐνός ὄντος κατὰ τὸ ὑποκείμενον καί μιᾶς οὐσίας ἀπλῆς καί ἀσυνθέτου Χριστοῦ⁷². Σύμφωνα μέ τήν ὡς τώρα κρατοῦσα ἄποψη, ὁ Βασίλειος ἀφορμήθηκε ἀπό συναφή ἰδέα πού ἐκφράζει ὁ Ὁριγένης στό ὑπόμνημά του στό Κατά Ἰωάννην⁷³. Δεδομένου, ὅμως, ὅτι ὁ Ὁριγένης ἀναφέρεται ἀποκλειστικά στή χριστωνυμία, τό τελευταῖο μέρος τῆς ἀναφορᾶς τοῦ Βασιλείου στήν ἐπίνοιαν⁷⁴, αὐτό στό ὁποῖο μεταβαίνει ἀπό τή χριστωνυμία στή θεωνυμία, ἀφήνεται συνήθως νά ἐννοηθεῖ ὅτι ἀποτελεῖ πρωτότυπη συμβολή τοῦ Βασιλείου⁷⁵.

71. Κατά Εὐνομίου Ι, 7,1-31 (ed. B. Sesboué et al. 1982, σ. 188-190).

72. Κατά Εὐνομίου Ι, 7,12-17 (ed. B. Sesboué et al. 1982, σ. 188-190).

73. Βλ. τήν κλασσική μελέτη τοῦ H. Crouzel: *Origène et le problème de la «connaissance mystique»*. Préface de H. de Lubac, Paris 1961, σ. 390-391 & 470-471, ὅπου βρίσκονται συγκεντρωμένα ὅλα τὰ σχετικά ὠριγένεια χωρία (τό βασικότερο εἶναι τό: *Τὼν εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγέλιον ἐξηγητικῶν* 1,21[23]-31[34], PG 14, 60A-84B). Πρβλ. E. C. E. Owen, 'Epinoia, and Allied Words', *Journal of Theological Studies* 35 (1934) [368-376], 369· J. Daniélou, *Eunome l'Arien...*, σ. 417· Γ. Δ. Μαρτζέλος, *op. cit.*, σ. 161, σημ. 1, ὅπου παραπομπή στὸν Daniélou, loc. cit. "Ἐς προστεθεῖ ἔδω ὅτι τὸ παραπάνω χωρίο τοῦ Ὁριγένη μπορεῖ νά θεωρηθεῖ πηγὴ καί γιὰ τὰ Κατά Εὐνομίου II, 294-304 & 351-365 (ed. W. Jaeger, *Gregorii Nysseni opera*, Vol. I, Leiden 1960, σ. 313,4-315,29 & 328,21-333,10) καί *Περὶ τοῦ τί τὸ τοῦ χριστιανοῦ ἐπάγγελμα* (ed. W. Jaeger, *Gregorii Nysseni opera*, Vol. VIII, pars I [*De professione christiana*], Leiden 1963, σ. 134,2-135,5) τοῦ Γρηγορίου Νύσσης.

Στὰ χωρία τοῦ Ὁριγένη ὁ ὅρος ἐπίνοια δέν ἔχει τὸ νόημα τῆς νοητικῆς διαδικασίας παραγωγῆς ἐννοιῶν πού νά ἀντιστοιχοῦν σέ ἐπιμέρους πτυχές ἐνός ὄντος, ἀλλὰ τὸ νόημα τῶν ἤδη σχηματισμένων ἐννοιῶν. Αὐτό, βέβαια, δέν μᾶς ἐμποδίζει νά θεωρήσουμε τὸν Ὁριγένη (δευτερεύουσα, ὅπως θά δοῦμε, γιὰ ἄλλους λόγους) πηγὴ τοῦ Βασιλείου, ἀφοῦ ὁ σχηματισμός τῶν ἐννοιῶν αὐτῶν προϋποθέτει ἐξ ἀντικειμένου μία νοητικὴ διαδικασία σάν αὐτὴ πού περιγράφει ὁ Βασίλειος.

74. Κατά Εὐνομίου Ι, 7,32-46 (ed. B. Sesboué et al. 1982, σ. 188-190). Τὸ Κατά Εὐνομίου Ι, 7,47-8,69 (*op. cit.*, σ. 192-198) ἀποτελεῖ ἀπλῶς πολεμικὴ κατὰ τῆς εὐνομιανῆς ἀντίληψης περὶ τοῦ ἀθεμίτου τῆς χρήσης τῆς ἐπίνοιας ὡς πηγῆς τῶν θείων ὀνομάτων, ἡ ὁποία δέν προσθέτει τίποτα στὰ ὅσα ἤδη ἐξέθεσε ὁ Βασίλειος ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ Ι, 6 ὡς τό Ι, 7,47.

75. Βλ. π.χ. L. R. Wickham, *The Syntagmation of Aetius the Anomean* [εἰσαγωγή, κείμενο, μετάφραση, σχόλια], *Journal of Theological Studies* (New Series) 19 (1968) [532-568], 558· J. M. Rist, *Basili's "Neoplatonism"...*, 185· B. Sesboué et al., *Basile de Césarée...*, tome I, 1982, σ. 72 (σημ. 2) & 18 (σημ. 4)· Γ. Δ. Μαρτζέλος 1993, σ. 161, σημ. 2.

"Ἀς σημειωθεῖ ἔδω ὅτι τὴν ὠριγένεια ἰδέα τῆς χρήσης τῆς ἐπίνοιας ὡς διαδικασίας παραγωγῆς διαφόρων ὀνομάτων γιὰ τὸν Χριστὸ τὴν εἶχε υἱοθετήσει, πρὶν ἀπὸ τὸν Βασίλειο, ὁ Ἄρειος († 335). Βλ. L. R. Wickham, *art. cit.*, σ. 558, ὅπου ἐπισημαίνεται ἡ σύμπτωση τῶν ἀπόψεων τῶν Ὁριγένη, Ἀρείου, Βασιλείου καί Γρηγορίου Νύσσης γιὰ τὴ θεωνυμική (γιὰ τὴν ἀκρίβεια χριστωνυμική) ἀξία τῆς ἐπίνοιας, καί G. C. Stead, *The Thalia of Arius and the Testimony of Athanasius*, *Journal of Theological Studies* (New Series) 29 (1978) [20-52] 34-38, ὅπου τεκμηριώνεται ἡ ἐξάρτηση τοῦ Ἀρείου ἀπὸ τὸν Ὁριγένη καί ἐπιχειρεῖται μιὰ ἀνατροπὴ τῆς κλασσικῆς ἄποψης ἐκείνων πού, μέ ἀφετηρία τὸν Ἀθανάσιο, θέλουν τὸν Ἄρειο ὑποστηρικτὴ τῆς θέσης ὅτι ὁ Ὑῖός, καθότι κτίσμα, δέν ἔχει τίποτε περισσότερο ἀπ' ὅ,τι ἔχουν χάριτι καί τὰ ὑπόλοιπα κτίσματα καί ὅτι συνεπῶς δέν εἶναι «Θεός» παρὰ μόνο κατ' ὄνομα καί κατ' ἐπίνοιαν (βλ. αὐτὴ τὴν ἄποψη π.χ. στὸν Γ. Δ. Μαρτζέλο 1993, σ. 149-

150, ὁ ὁποῖος στοιχεῖ ἐν προκειμένῳ σέ μία ὁλόκληρη σειρά ὀρθόδοξων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων). Σύμφωνα μέ τόν Stead, ὁ Ἄρειος χρησιμοποίησε τήν ἐπίνοιαν ὡς μέσο ἀπόδοσης πραγματικῶν ἐξιωμάτων στόν Υἱό, τήν ὁποία ἐσφαλμένα ὁ Ἀθανάσιος ἐρμήνευσε ὡς «ὀνόματι μόνον» ἀπόδοση, ἐκκινώντας ἀπό τή μή ἀρειανική θέση ὅτι ὁ μόνος τρόπος περισώσεως τῆς πραγματικότητας αὐτῶν τῶν ἐξιωμάτων εἶναι ἡ ἀποδοχή τῆς ὁμοουσιότητας Πατρὸς καί Υἱοῦ.

Ἐπειδή τά (συνήθως ἀποστασιατικά μόνο σωζόμενα) κείμενα τῶν καταδικασθέντων ὡς αἰρετικῶν συνοδεύονται ἀπό μία *damnatio memoriae* γιά ὅσο χρονικό διάστημα ἡ νικήτρια ὀρθόδοξία παραμένει κυρίαρχη (φαινόμενο ἀπόλυτα κατανοητό ἀπό ἱστορική καί ψυχολογική ἀποψη), θά παραθέσω τά σχετικά κείμενα τοῦ Ἀρείου, ὅπως μᾶς τά διέσωσε ὁ Ἀθανάσιος στήν πολεμική του.

i) *Πρὸς τοὺς ἐπίσκοπους Αἰγύπτου καί Λιβύης ἐπιστολὴ ἐγκύκλιος κατὰ Ἀρειανῶν* 12 (PG 25, 564C-565A): *Οὐκ ἔστιν αὐτὸς [sc. ὁ Χριστὸς] ὁ ἐν τῷ Πατρὶ φύσει καὶ ἴδιος τῆς οὐσίας αὐτοῦ Λόγος καὶ ἡ ἰδία Σοφία, ἐν ἧ καὶ τοῦτον πεποίηκε τὸν κόσμον· ἀλλ' ἄλλος μὲν ἔστιν ὁ ἐν τῷ Πατρὶ ἴδιος αὐτοῦ λόγος καὶ ἄλλη ἡ ἐν τῷ Πατρὶ ἰδία αὐτοῦ σοφία, ἐν ἧ σοφίᾳ καὶ τοῦτον τὸν Λόγον πεποίηκεν· αὐτὸς δὲ οὗτος ὁ Κύριος [sc. ὁ Χριστὸς] κατ' ἐπίνοιαν λέγεται Λόγος διὰ τὰ λογικά καὶ κατ' ἐπίνοιαν λέγεται Σοφία διὰ τὰ σοφισόμενα* («Δέν εἶναι ὁ ἴδιος [sc. ὁ Χριστὸς] ὁ κατὰ κυριολεξίαν καὶ φύσει ὑπάρχων ἐντὸς τοῦ Πατρὸς Λόγος τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ οὔτε ἡ κατὰ κυριολεξίαν Σοφία, μέ τήν ὁποία καὶ δημιουργήσε αὐτόν ἐδῶ τὸν κόσμον· ἀντιθέτως, ἄλλος εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Λόγος τοῦ Πατρὸς πού ὑπάρχει ἐντὸς του καὶ ἄλλη ἡ ἰδία Σοφία Του πού ὑπάρχει ἐντὸς του, μέ τήν ὁποία δημιουργήσε ἀκόμα καὶ τὸν ἴδιον τὸν Λόγο. Ὁ ἴδιος δὲ ὁ Κύριος [sc. ὁ Υἱός] κατ' ἐπίνοιαν λέγεται «Λόγος» λόγω τῶν λογικῶν [ὄντων], καὶ κατ' ἐπίνοιαν «Σοφία» λόγω τῶν ὄντων πού καθίστανται [δι' αὐτοῦ] σοφά»).

ii) *Ἐπιστολὴ περὶ τῶν γενομένων ἐν τῇ Ἀριμίνῳ τῆς Ἰταλίας καὶ ἐν Σελευκεῖᾳ τῆς Ἰσαυρίας συνόδων* 15,3 (ΒΕΠΕΣ, τ. 31 [ἐπὶ τῇ βάσει τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως τοῦ H. G. Opitz, *Athanasius Werke*, III,1, Berlin und Leipzig 1935] σ. 301,6-302,9 = PG 26, 705C-708C):

Αὐτοὺς γοῦν ὁ Θεὸς καθὼ ἐστὶν ἄρρητος ἅπασιν ὑπάρχει. Ἰσον οὐδὲ ὁμοιον, οὐχ ὁμόδοξον ἔχει μόνος οὗτος. «Ἀγέννητον» δὲ αὐτὸν φάμεν διὰ τὸν τήν φύσιν γεννητὸν [sc. τὸν Λόγον τοῦ Θεοῦ]· τοῦτον «ἄναρχον» ἀνυμνοῦμεν διὰ τὸν ἀρχὴν ἔχοντα, «ἀίδιον» δὲ αὐτὸν σέβομεν διὰ τὸν ἐν χρόνοις γεγαῶτα [sc. τὸν Λόγον τοῦ Θεοῦ]. Ἀρχὴν τὸν Υἱὸν ἔθηκε τῶν γεννητῶν ὁ ἄναρχος καὶ ἠνεγκεν εἰς Υἱὸν ἑαυτῷ τόνδε τεκνοποιήσας. Ἴδιον οὐδὲν ἔχει [ὁ Λόγος] τοῦ Θεοῦ καθ' ὑπόστασιν ἰδιότητος, οὐδὲ γάρ ἐστὶν ἴσος, ἀλλ' οὐδὲ ὁμοούσιος αὐτῷ. «Σοφός» δὲ ἐστὶν [sc. λέγεται] ὁ Θεός, ὅτι τῆς σοφίας διδάσκαλος αὐτός [sc. ὁ Υἱός]. Ἰκανῇ δὲ ἀποδείξεις ὅτι ὁ Θεὸς ἀόρατος ἅπασιν τοῖς τε διὰ Υἱοῦ [βλ. Ἰω. 1,3] καὶ αὐτῷ τῷ Υἱῷ ἀόρατος ὁ αὐτός. Πρῶτως δὲ λέξω πῶς τῷ Υἱῷ ὁράται ὁ ἀόρατος· τῇ δυνάμει ἣ δύναται ὁ Θεὸς ἰδεῖν· ἰδίους τε μέτροις ὑπομένει ὁ Υἱὸς ἰδεῖν τὸν Πατέρα, ὡς θέμις ἐστίν. Ἥγουν τριάς ἐστὶ δόξαις οὐχ ὁμοίαις· ἀνεπίμικτοι ἐκαταῖς εἰσιν αἱ ὑποστάσεις αὐτῶν μία τῆς μιᾶς ἐνδοξοτέρα δόξαις ἐπ' ἅπειρον. Ἔσους τοῦ Υἱοῦ κατ' οὐσίαν ὁ Πατήρ, ὅτι ἄναρχος ὑπάρχει. Σύνες ὅτι ἡ μονὰς ἦν, ἡ διὰς δὲ οὐκ ἦν πρὶν ὑπάρξῃ. Αὐτίκα γοῦν Υἱοῦ μὴ ὄντος ὁ Πατήρ Θεός ἐστι. Λοιπὸν ὁ Υἱὸς οὐκ ὦν (ὑπῆρξε δὲ θελήσει πατρώα) μονογενὴς Θεός ἐστι καὶ ἐκατέρων ἀλλότριος οὗτος. Ἡ Σοφία [sc. ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ] σοφία ὑπῆρξε σοφοῦ Θεοῦ θελήσει. Ἐπινοεῖται γοῦν μυριάς ὅσαις ἐπινοίαις «πνεῦμα», «δύναμις», «σοφία», «δόξα Θεοῦ», «ἀληθεία» τε καὶ «εἰκὼν» καὶ «λόγος» οὗτος. Σύνες ὅτι καὶ «ἀπαύγασμα» καὶ «φῶς» ἐπινοεῖται. Ἰσον μὲν τοῦ Υἱοῦ γενεᾶν δυνατός ἐστιν ὁ κρείττων, διαφορώτερον δὲ ἡ κρείττονα ἡ μείζονα οὐχί. Θεοῦ θελήσει ὁ Υἱὸς ἡλικὸς καὶ ὅσος ἐστίν, ἔξ ὅτε καὶ ἀφ' οὗ καὶ ἀπὸ τότε ἐκ τοῦ Θεοῦ ὑπέστη, ἰσχυρὸς Θεὸς ὢν τὸν κρείττονα ἐκ μέρους ὕμνει. Συνελόντι εἰπεῖν τῷ Υἱῷ ὁ Θεὸς ἄρρητος ἀρρητὸς ἔστι γὰρ ἑαυτῷ ὅ ἐστι, τοῦτ' ἐστὶν ἄλεκτος, ὥστε οὐδὲν τὸν λεγομένον κατὰ τὰ κατὰ-λήφιν συνίει ἐξεπεῖν ὁ Υἱός. Αὐτὸς γὰρ ὁ Υἱὸς τήν ἑαυτοῦ οὐσίαν οὐκ οἶδεν. Υἱὸς γὰρ ὢν θελήσει Πατρός ὑπῆρξεν ἀληθῶς. Τίς γοῦν λόγος συγχωρεῖ τὸν ἐκ Πατρὸς ὄντα αὐτὸν τὸν γεννησάντα γινῶναι ἐν καταλήφει; Δηλον γὰρ ὅτι τὸ ἀρχὴν ἔχον, τὸν ἄναρχον, ὡς ἐστίν, ἐμπερινοῖσαι ἢ ἐμπεριδράξασθαι οὐχ οἶδ' ἐστιν. («Ὁ ἴδιος, λοιπὸν, ὁ Θεός κατὰ τὸ εἶναι του εἶναι γιὰ ὅλους ἄρρητος. Μόνον αὐτός δὲν ἔχει τίποτε ἴσο, ὅμοιο, ὁμόδοξο μέ αὐτόν. Τὸν ὀνομάζουμε, ὅμως, «ἀγέννητον», λόγω ἐκείνου πού εἶναι ἀπὸ τῆ φύσεως του γεννητός. Τὸν ἀνυμνοῦμε ὡς «ἄναρχο», λόγω ἐκείνου πού ἔχει ἀρχή, τὸν προσκυνοῦμε δὲ καὶ ὡς «ἀίδιον», λόγω ἐκείνου πού ἔγινε ἐν χρόνῳ. Ἀρχὴ τῶν γεννητῶν τὸν Υἱό ὄρισε ὁ ἄναρχος, καὶ ἀφ' οὗ τεκνοποίησε τὸν κατέστησε Υἱό του. [Ὁ Υἱός] δὲν ἔχει κανένα ἴδιον γνώρισμα τοῦ Θεοῦ κατὰ τὸ ἴδιον τῆς δικῆς του ὑπόστασης· διότι δὲν εἶναι οὔτε ἴσος οὔτε ὁμοούσιος μέ αὐτόν. «Σοφός» δὲ ὁ Θεός εἶναι γιὰ τὸν λόγο ὅτι εἶναι ὁ ἴδιος διδάσκαλος τῆς σοφίας. Αὐτὸ δὲ τὸ ἀποδεικνύει

Ὡστόσο, ἓνα σημαντικό στοιχεῖο πού δέν ἔχει ἐπισημανθεῖ, καθ' ὅσον γνωρίζω, ὡς τώρα⁷⁶ εἶναι ὅτι ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας εἶχε διατυπώσει μισόν περίπου αἰῶνα πρὶν τόν Βασίλειο τήν ἴδια μέ αὐτόν θεωνυμική διδασκαλία. Ὁ Εὐσέβιος, μάλιστα, ἀντὶ νά κινηθεῖ ἀπὸ τή χριστιανυμία στή θεωνυμία, ὅπως ἔκανε ὁ Βασίλειος προδίδοντας τήν (μερική) ἐξάρτησή του ἀπὸ τόν Ὁριγένη, ἀκολούθησε τήν ἀντίστροφη πορεία: ἐκίνησε ἀπὸ τήν πολυωνυμία (μέ τή μὴ τεχνική σημασία τοῦ ὄρου) τοῦ κατεροχῆν Θεοῦ, δηλ. τοῦ Θεοῦ-Πατρός, τοῦ Θεοῦ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, γιά νά καταλήξει στή συνακόλουθη πολυωνυμία τοῦ (χρι-

ἐπαρκῶς τό ὅτι ὁ Θεός εἶναι ἀόρατος γιά ὅλα τὰ ὄντα, τόσο γιά αὐτά πού δημιουργήθηκαν δι' αὐτοῦ ὅσο καί γιά τόν ἴδιον τόν Υἱό. Θά πῶ δέ καθαρά ὑπὸ ποῖαν ἔννοια ὁ ἀόρατος βλέπεται ἀπὸ τόν Υἱό: μέ τή δύναμη μέ τήν ὁποία μπορεῖ ὁ Θεός νά δεῖ [sc. ὁ Υἱός κατὰ τό μέτρο πού εἶναι Θεός], μπορεῖ ὁ Υἱός, κατὰ τὰ μέτρα τῆς δικῆς του ὑπαρξῆς, νά δεῖ τόν Πατέρα, μέ τρόπο τέτοιο ὥστε νά μή θίγεται τό μεγαλεῖο τοῦ Πατρός. Ἔτσι εἶναι τριάδα μέ δόξες ὅχι ὅμοιες· οἱ ὑποστάσεις τους εἶναι ἀνεπίμικτες, μέ τή μία νά εἶναι ἀπείρως ἐνδοξότερη ἀπὸ τήν ἄλλη. Ὁ Πατήρ εἶναι διάφορος κατὰ τήν οὐσία ἀπ' τόν Υἱό, ἐπειδὴ εἶναι ἄναρχος. Σκέψου ὅτι ἡ μονάδα ὑπῆρχε [πάντοτε], ἐνῶ ἡ δυάδα δέν ὑπῆρχε πρὶν ὑπάρξει. Ἀπὸ αὐτό ἔπεται ἀμέσως ὅτι, ὅταν ὁ Υἱός δέν ὑπῆρχε, ὁ Πατήρ ἦταν, ὅπως πάντοτε, Θεός. Συνεπῶς, ἀφοῦ ὁ Υἱός κάποτε δέν ὑπῆρχε (ὑπῆρξε δέ λόγῳ τῆς θελήσεως τοῦ Πατρός) εἶναι μονογενῆς Θεός καί εἶναι καί ἀπὸ τὰ δύο [τοῦ Πατρός καί τοῦ Πνεύματος;] διάφορος. Ἡ Σοφία ὑπῆρξε ὡς σοφία διὰ τῆς θελήσεως τοῦ σοφοῦ Θεοῦ. Καθ' ὅμοιο τρόπο αὐτὸς συλλαμβάνεται ἐπίνοιά μέ χίλιους τρόπους ὡς "Πνεῦμα", "δύναμη", "σοφία", "δόξα Θεοῦ", "ἐκλήθεια [τοῦ Θεοῦ]" καί "εἰκόνα [τοῦ Θεοῦ]", καί "Λόγος" [του]. Σκέψου ἀκόμα ὅτι συλλαμβάνεται ἐπίνοιά καί ὡς "ἀπαύγασμα" καί "φῶς". Ἰσον μέ τόν Υἱό μπορεῖ νά γεννήσῃ ὁ ἀνώτερός του [sc. ὁ Πατήρ]· ὅμως ἐξοχότερο ἢ καλύτερο ἢ μεγαλύτερο ὅχι. Ὁ Υἱός, ἔχοντας λόγῳ τῆς θέλησῆς τοῦ Θεοῦ ὅση ἀξία καί δύναμη ἔχει, ἀπὸ τότε πού καί ἀπὸ τή στιγμή πού ἔλαβε ὑπόσταση ἐκ τοῦ Θεοῦ, ὄντας ἰσχυρός Θεός ὑμνεῖ τόν ἀνώτερό του μερικῶς [sc. τόσο μόνον ὅσο μπορεῖ, λόγῳ τῆς ἐτερότητας τῆς οὐσίας του καί συνεπῶς καί τῆς γνώσης του]. Γιά νά τό πῶ περιεκτικά, ὁ Θεός εἶναι ἄρρητος γιά τόν Υἱό· ὅτι εἶναι, εἶναι γιά τόν ἑαυτό του, δηλαδή [εἶναι] ἄλεκτος· κατὰ συνέπεια ὁ Υἱός δέν μπορεῖ νά συλλάβῃ [γιά τόν Θεό] τίποτα ἀπὸ αὐτά πού λέγονται μέ βόσθιμα γνωστικῇ διαδικασίᾳ, ἀκριβῶς διότι τοῦ εἶναι ἀδύνατο νά ἐκχινάσῃ τί εἶναι ὁ Πατήρ καθ' ἑαυτόν. Ἀλλωστε, ὁ ἴδιος ὁ Υἱός ἀγνοεῖ τήν ἴδια τή δική του οὐσία. Διότι, ἀφοῦ εἶναι Υἱός, ἔλαβε πραγματικῇ ὑπαρξῇ λόγῳ τῆς θελήσεως τοῦ Πατρός. Μέ ποῖο σκεπτικόν, λοιπόν, θά πεῖ κανεὶς ὅτι αὐτός πού γεννήθηκε ἀπὸ τόν Πατέρα ἔχει συλλάβῃ αὐτόν ἀκριβῶς πού τόν γέννησε καί ὅτι τόν γνωρίζει, τῇ στιγμή πού εἶναι φανερό ὅτι αὐτό πού ἔχει ἀρχή δέν εἶναι δυνατό νά καταφέρει νά συλλάβῃ καί νά κατανοήσῃ ὅπως εἶναι αὐτόν πού εἶναι ἄναρχος;». (Ἐλαφρῶς καλύτερο ἐκτιμῶ ὅτι εἶναι τό παραπάνω ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴ Θάλεια ὅπως ἐκδίδεται, κατόπιν μετρικῆς ἀνάλυσης τοῦ κεμένου, ἀπὸ τόν G. C. Stead, *art. cit.*, σ. 48-50).

iii) *Πρὸς τοὺς ἐπισκόπους Αἰγύπτου καὶ Λιβύης ἐπιστολὴ ἐγκύκλιος κατὰ Ἀρειανῶν 12* (PG 25, 565B-C): *Τῷ Υἱῷ ὁ Πατήρ ἄρρητος ὑπάρχει· καὶ οὔτε ὁρᾶν οὔτε γινώσκειν τελείως καὶ ἀκριβῶς δύναται ὁ Υἱὸς τὸν Πατέρα. Ἀρχὴν γὰρ ἔχων τοῦ εἶναι οὐ δύναται τὸν ἄναρχον γινώσκειν· ἀλλὰ καὶ ὁ γινώσκει καὶ βλέπει, ἀναλόγως οἶδε τοῖς ἰδίοις μέτροις καὶ βλέπει, ὥσπερ καὶ ἡμεῖς γινώσκομεν καὶ βλέπομεν κατὰ τὴν ἰδίαν δύναμιν. («Ὁ Πατήρ γιά τόν Υἱό εἶναι ἄρρητος· ὁ Υἱός δέν μπορεῖ οὔτε νά δεῖ οὔτε νά γνωρίσῃ ἀπολύτως καὶ ἀκριβῶς τόν Πατέρα. Διότι, καθὼς ἡ ὑπαρξὴ του ἔχει ἀρχή, δέν μπορεῖ νά γνωρίσῃ τόν ἄναρχο· ἀλλὰ καὶ αὐτό πού γνωρίζει καὶ βλέπει, τό γνωρίζει καί τό βλέπει ἀναλόγως τῶν μέτρων τῆς δικῆς του ὑπαρξῆς, ὅπως καὶ ἡμεῖς [sc. ἄνθρωποι] τό γνωρίζουμε καί τό βλέπουμε κατὰ τό μέτρο τῆς δυνάμεως τῆς δικῆς μας ὑπαρξῆς»).*

Γιά τό πρόβλημα τῆς ἀξιοπιστίας τοῦ Ἀθανασίου ὡς πηγῆς γιά τὴ σκέψη τοῦ Ἀρείου βλ. G. C. Stead, *art. cit.* (in toto), (πρβλ. G. Bardy, *Recherches sur saint Lucien d'Antioche et son école*, Paris 1936, σ. 246-295).

76. Παρὰ τὴ βοθητικὴ ἐπισήμανση τοῦ E. C. E. Owen (*art. cit.*, σ. 372).

σμένου από τόν Πατέρα διά τοῦ Πνεύματος) Χριστοῦ⁷⁷. Ἑρμηνεύοντας τίς μεταφορικές προσωποποιήσεις τοῦ Θεοῦ «ἐλαῖον» καί «μύρον» πού ἀπαντῶνται στή Γραφή⁷⁸, λέει:

Ἄλλὰ γάρ μία μὲν ἡ τοῦ ἐλαίου φύσις, ἡ δὲ τοῦ μύρου πολλῶν ἐπ' αὐτὸ σύνοδον σημαίνει. Ταύτη τοι καὶ ἡ πρώτη καὶ ἀγέννητος τοῦ παμβασιλέως Θεοῦ δύναμις, καθ' ὃ μὲν ἀπλῆ τις καὶ ἀσύνθετος καὶ ἄλλης πάσης οὐσίας ἀμιγῆς ἐπινοεῖται, ἀπλῶ τῷ τοῦ «ἐλαίου» προσρήματι παραβέβληται· καθ' ὃ δὲ πλείστων ἐπινοίων ἐν ταυτῷ περιληπτικὴ τυγχάνει, οἷον ποιητικῆς καὶ βασιλικῆς, προνοητικῆς τε καὶ κριτικῆς, φιλανθρώπου τε καὶ σωτηρίου, ἄλλων τε ὅσων μυρίων ἐπινοία θεωρουμένων, εἰκότως «μύρω» πάλιν ἡ τῶν πολλῶν καὶ ἀγαθῶν περιληπτικὴ δύναμις ἀπείκασται, ᾧ κεχρίσθαι τὸν ἀληθῆ καὶ μόνον ἀρχιερέα τοῦ Θεοῦ [sc. τὸν ὀνόματι καὶ πράγματι Χριστό] θεῶι λόγοι παιδεύουσιν⁷⁹.

Ὅτι ὁ Βασιλεὺς εἶχε διαβάσει Εὐσέβιο εἶναι ὅ,τι πιό εὐλογο. Ἔτσι, ἡ σωστή θέση τῶν κειμένων ἐκείνων τοῦ Ὁριγένη, στά ὁποῖα αὐτός ἐκθέτει τή διδασκαλία του περί τῶν διαφόρων ἐπινοίων-ὀνομάτων τοῦ Χριστοῦ, μέσα στό πλαίσιο τοῦ προβλήματος τῶν ἐξαρτήσεων τοῦ Βασιλείου δέν εἶναι, ὅπως πιστευόταν γενικά ὡς τώρα, αὐτὴ τῆς κύριας ἢ ἀποκλειστικῆς πηγῆς ἀλλὰ ἀπλῶς αὐτῆς τῶν παράπλευρων συναφῶν ἀναγνωσμάτων. Μία σύγκριση, βέβαια, τῆς χρήσης τῆς ἐπινοίας στόν Εὐσέβιο καὶ τόν Βασίλειο δείχνει ἀμέσως ὅτι στόν δεύτερο ὁ ὅρος ἐπίνοια σημαίνει τόσο τή διαδικασίαν παραγωγῆς ἔννοιων ὅσο καὶ τίς ἴδιες τίς παραγόμενες ἔννοιες, ἐνῶ στόν πρῶτο (ὅπως καὶ στόν Ὁριγένη) ἔχει μόνο τή δεύτερη. Ὅμως ἡ διαφορὰ αὐτὴ ἐξηγεῖται εὐκόλα, ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ Βασιλεὺς δέν χρησιμοποίησε τὸν ὅρο ἐπίνοια ἐξ ἰδίων κινούμενος ἀλλὰ προκλούμενος ἀπὸ τὴν εὐνομιανὴ ἀναφορὰ σ' αὐτόν, ἡ ὁποία γινόταν, σύμφωνα μέ τὴν

77. Ταυτόχρονα βέβαια ὁ Εὐσέβιος, θαυμαστής καὶ ὑπερασπιστὴς τοῦ Ὁριγένη (βλ. Στ. Γ. Παπαδόπουλος, *op. cit.*, σ. 123 & 128), δέχεται (σέ ἄλλα πλαίσια ἀναφορᾶς καὶ καταρχὴν ἐντελῶς ἀνεξάρτητα) καὶ τὴ χριστιανικὴ διδασκαλία τοῦ Ὁριγένη (βλ. ἐνδεικτικὰ χωρία ἀπὸ τὸν E. C. E. Owen, *art. cit.*, σ. 372).

78. Βλ. π.χ. Ψαλμ. 44,8 & 103,15.

79. *Εὐαγγελικὴ ἀποδείξις* 4,15 (ΒΕΠΕΣ, τ. 27, σ. 160,5-14 = PG 22, 295A-B· τό κείμενο εἶναι ἀντλημένο ἀπὸ τὸν J. A. Heikel, *Eusebius Werke*, Band VI, Leipzig 1913· γιὰ τό ὅλο περιεχόμενο βλ. σ. 158,14-160,4 = PG 22, 289C-295A) («Ἡ φύσις τοῦ ἐλαίου εἶναι μία [sc. ἀπλή], ἐνῶ τοῦ μύρου σημαίνει συγχέντρωση πολλῶν πραγμάτων σέ ἓνα. Κατ' αὐτόν τὸν τρόπο ἡ πρώτη καὶ ἀδημιούργητη δύναμις τοῦ παμβασιλέως Θεοῦ, κατὰ τό ὅτι μὲν συλλαμβάνεται ὡς δύναμις ἀπλή καὶ ἀσύνθετη καὶ ἀμιγῆς κάθε ἄλλης οὐσίας, παρομοιάζεται [σὴ Γραφή] μέ τὴν [ἐπίσης] ἀπλή ἔννοια τοῦ «ἐλαίου»· κατὰ τό ὅτι δὲ συμβαίνει νά περιλαμβάνει μέσα σέ ἓνα καὶ τό αὐτό πράγμα πλείστες ὅσες ἐπίνοιες, γιὰ παράδειγμα τὴν ποιητικὴ καὶ βασιλική, τὴν προνοητικὴ καὶ κριτικὴ, τὴ φιλάνθρωπη καὶ σωστικὴ καὶ μύρια ὅσα ἄλλα θεωροῦνται ἐπινοίαι, ταιριαστά καὶ πάλι ἡ δύναμις πού περιλαμβάνει τόσα πολλὰ καὶ ἀγαθὰ πράγματα παρομοιάζεται μέ «μύρο», μέ τό ὁποῖο τὰ θεῖα λόγια μᾶς διδάσκουν ὅτι ἐχρίσθη ὁ ἀληθινὸς καὶ μόνος ἀρχιερέας τοῦ Θεοῦ»). Γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ ἔργου (ca. 313) βλ. Στ. Γ. Παπαδόπουλος, *op. cit.*, σ. 130.

ἐρμηνεία τοῦ Βασιλείου, μέ ἀπόλυτα ἀπορριπτική διάθεση. Εὐρισκόμενος, λοιπόν, ἐν προκειμένῳ ὁ Βασίλειος στή θέση ὅχι τοῦ βιβλικοῦ ἐρμηνευτῆ, ὅπως ὁ Εὐσέβιος, ἀλλά τοῦ ὑπερασπιστῆ τῆς νομιμότητος τῆς χρήσης τῆς ἐπινοίας ὡς θεωνυμικοῦ ἐργαλείου, ἔκρινε σκόπιμο νά ἀναφερθεῖ στήν ἔννοια αὐτή διεξοδικότερα: δανείσθηκε (ὅπως εἶδαμε) τά σχετικά στοιχεῖα ἀπό τή στωϊκή γνωσιολογία, καί ἔτσι χρησιμοποίησε τόν ὅρο καί μέ τίς δύο σημασίες του: καί μέ αὐτήν τῆς νοητικῆς διαδικασίας σχηματισμοῦ μίας ἔννοιας καί μέ ἐκείνη τῆς ἀποτετελεσμένης ἔννοιας.

2.2. Ἡ πραγματική πηγή τοῦ Κατά Εὐνομίου I, 6-7: Πλωτῖνος

Βρήκαμε, λοιπόν, πράγματι τήν πηγή τῆς βασιλείας θεωρίας περί ἐπινοίας παραγωγῆς θείων ὀνομάτων; Ἡ ὁμοιότητα μεταξύ Εὐσεβίου καί Βασιλείου εἶναι τόσο χαρακτηριστική, ὥστε τίποτε δέν θά μᾶς ἐμπόδιζε νά ἀπαντήσουμε καταφατικά, ἂν δέν ὑπῆρχε ἕνα ἄλλο (αὐτή τή φορά θύραθεν) κείμενο, τό ὁποῖο, ὅπως θά δοῦμε, μπορεῖ νά διεκδικήσει γιά λογαριασμό του μέ ἀκόμα πῶς πειστικό τρόπο τόν τίτλο τῆς ἄμεσης πηγῆς τοῦ Βασιλείου: οἱ *Ἑννεάδες* VI, 2,3-4. Ἡ παρουσία τοῦ ὅρου *ἐπίνοια* σέ αὐτό δέν πρέπει νά μᾶς ξενίζει· δέν πρόκειται γιά τή μόνη φορά πού ὁ ἐν λόγω ὅρος ἀπαντᾶται στίς *Ἑννεάδες*⁸⁰. Στήν πραγματικότητα, ὁ στωϊκός (κατά τή τεχνική του χρήση) ὅρος *ἐπίνοια* δέν ἀποτελεῖ κἄν στωϊκή ἐπινόηση· τό νόημά του συμπίπτει μέ τό νόημα καί τίς παραδηλώσεις τῆς λέξης αὐτῆς ὡς λέξης τῆς ἑλληνικῆς⁸¹, καί γι' αὐτό εἶχε καταστεῖ κτῆμα κοινό πολλῶν στοχαστῶν, ἀνεξαρτήτως τῆς τοποθέτησής τους ἀπέναντι στούς Στωϊκοῦς, οἱ ὁποῖοι συνέβη νά τόν χρησιμοποιήσουν ὡς *terminus technicus* τῆς γνωσιολογίας τους. Ὡς θυμηθοῦμε, ἄλλωστε, ὅτι ὁ Βασίλειος, προλογίζοντας τήν ἀναφορά του στήν ἔννοια τῆς ἐπινοίας, δήλωνε ὅτι πηγή του εἶναι, ἐκτός ἀπό τήν πρακτική τῆς ἁγίας Γραφῆς, καί ἡ «συνήθεια» ἢ, ἄλλιως, ἡ «κοινή χρῆσις» τῆς ἐποχῆς του⁸². Οἱ *Ἑννεάδες* VI, 2,3-4, λοιπόν, εἶναι ἕνα χωρίο χαρακτηριστικά παράλληλο, ὅσον ἀφορᾷ τή θεωνυμική ἀξιοποίηση τῆς ἐπινοίας, πρός τά

80. Ἀπό τά χωρία τῶν J. H. Sleeman & G. Pollet (*Lexicon Plotinianum*, Leiden 1980, σ. 414) ἡ λέξη ἔχει τή γνωστή στωϊκή σημασία ἢ συνοποδήλωση στά ἑξῆς: *Ἑννεάδες* II, 9,1,40-54· V, 9,5,10-11· VI, 2,3,23· 2,7,19 (πρβλ. 2,7,7-8)· 2,13,28· 2,13,28· 6,6,36· 6,10,47· 8,13,3.

81. Τά διακριτικά σημασιολογικά χαρακτηριστικά τῆς στωϊκῆς ἐπινοίας ὡς ἰδιαίτερης μορφῆς σκέψης εἶναι: i) τό ὕστερο τῆς δραστηριοποίησής της (ἔρχεται μετά τήν πρώτη τύπωση τῶν πραγμάτων στόν ἀνθρώπινο νοῦ) καί ii) ἡ ἐφευρετικότητα (μέσω αὐτῆς ἀνακαλύπτονται νέες πτυχές τῆς πραγματικότητος). Καί τά δύο αὐτά σημασιολογικά χαρακτηριστικά ἀπαντῶνται στήν ἐπίνοιαν ὡς λέξη τῆς ἑλληνικῆς. Βλ. π.χ. Σοφοκλῆ, *Ἀντιγόνη* 389, ὅπου ἡ λέξη σημαίνει τή δεύτερη, τήν ὥριμη σκέψη, αὐτήν πού ὁδηγεῖ σέ καλύτερη γνώση τῶν πραγμάτων, σέ ἀντιδιαστολή πρός τήν γνώμην, ἡ ὁποία σημαίνει τήν πρώτη, τήν ἐπιφανειακή σκέψη ἐπὶ ἐνός ζητήματος. Βλ. γενικότερα E. C. E. Owen, *art. cit.*, σ. 369-374.

82. Κατά Εὐνομίου I, 6,19-20 & 22 (ed. B. Sesboué et al., 1982, σ. 184). "Ὅταν λέει, βέβαια, ὅτι πηγή του εἶναι ἡ Γραφή, δέν ἐννοεῖ ὅτι σέ αὐτήν περιέχεται ρητά μία τέτοια διδασκαλία ἀλλά ὅτι σέ αὐτήν ὁ φύσει ἀπλός Θεός περιγράφεται μέ πολλά ὀνόματα (ἀκριβῶς ὅπως καί τά διάφορα κτιστά ὄντα μέ τή διαδικασία τῆς ἐπινοίας).

Κατὰ Εὐνομίου I, 6,21-29 & 7,32-33. Ἄς δοῦμε τὴν παραλληλία ἀπὸ κοντά:

Ὅλως δὲ ἴσως οὐδὲ τὸ ἐν φατέον αἴτιον τοῖς ἄλλοις εἶναι, ἀλλ' οἷον μέρη αὐτοῦ καὶ οἷον στοιχεῖα αὐτοῦ καὶ πάντα μίαν φύσιν μεριζομένην ταῖς ἡμῶν ἐπινοίαις, αὐτὸ δὲ εἶναι ὑπὸ δυνάμεως θαυμαστῆς ἐν εἰς πάντα καὶ φαινόμενον πολλὰ καὶ γινόμενον πολλὰ... (VI, 2,3,21-26).

Εἰ τὴν σώματος φύσιν ἰδεῖν ἐβουλόμεθα, οἷόν τί ἐστὶν ἐν τῷδε τῷ ὄλῳ ἢ τοῦ σώματος αὐτοῦ φύσις, ἄρ' οὐ καταμαθόντες ἐπὶ τινος τῶν μερῶν αὐτοῦ, ὥς ἔστι τὸ μὲν ὥς ὑποκείμενον αὐτοῦ, οἷον ἐπὶ λίθου, τὸ δὲ ὁπόσον αὐτοῦ τὸ μέγεθος, τὸ δὲ ὁποῖον, οἷον τὸ χρῶμα, καὶ ἐπὶ παντός ἄλλου σώματος εἵπομεν ἂν [πβ. VI, 2,5,1-4], ὥς ἐν τῇ σώματος φύσει τὸ μὲν ἐστὶν οἷον οὐσία, τὸ δὲ ἐστὶ ποσόν, τὸ δὲ ποιόν, ὁμοῦ μὲν πάντα, τῷ δὲ λόγῳ διαιρεθέντα εἰς τρία, καὶ σῶμα ἂν ᾗ ἐν τὰ τρία; Εἰ δὲ καὶ κινήσεις αὐτοῦ παρῇν σύμφυτος τῇ συστάσει, καὶ τοῦτο ἂν συνηριθμήσαμεν, καὶ τὰ τέτταρα ᾗ ἂν ἓν, καὶ τὸ σῶμα τὸ ἐν ἀπήρτιστο πρὸς τὸ ἐν καὶ τὴν αὐτοῦ φύσιν τοῖς ἅπασιν...

Τὸν αὐτὸν δὴ τρόπον, ἐπειδὴ περὶ οὐσίας νοητῆς καὶ τῶν ἐκεῖ γενῶν καὶ ἀρχῶν ὁ λόγος ἐστίν, ἀφελόντας χρῆ τὴν ἐν τοῖς σώμασι γένεσιν καὶ τὴν δι' αἰσθησεως κατανόησιν καὶ τὰ μεγέθη ... λαβεῖν τινα νοητὴν ὑπόστασιν καὶ ὥς ἀληθῶς ὄν καὶ μᾶλλον ἓν. Ἐν ᾧ καὶ τὸ θαῦμα πῶς πολλὰ καὶ ἐν τὸ οὕτως ἓν. Ἐπὶ μὲν γὰρ τῶν σωμάτων συγκεχώρηται τὸ αὐτὸ ἐν καὶ πολλὰ εἶναι· καὶ γὰρ εἰς ἅπειρα τὸ αὐτὸ⁸³, καὶ ἕτερον τὸ χρῶμα καὶ τὸ σχῆμα ἕτερον· καὶ γὰρ χωρίζεται (VI, 2,4,1-22)⁸⁴.

83. Γιά τὴ στωϊκὴ θεωρία τῆς ἐπ' ἅπειρον διαιρετότητας τῶν σωμάτων βλ. SVF, II: 482-491 (158,14-160,21). Ἐνας νεопλατωνικός, ὅπως ὁ Πλωτίνος, ἢ ἕνας νεοπλατωνίζων χριστιανός, ὅπως ὁ Αὐγουστίνος (βλ. *De libero arbitrio* II, 8,22,88· ed. W. M. Green, *Sancti Aurelii Augustini, Contra Academicos, De beata vita, De ordine, De magistro, De libero arbitrio* [CCSL, tomus XXIX: Aurelii Augustini opera, pars II,2], Turnholti 1970, σ. 252 = ed. G. Madec, *Oeuvres de saint Augustin*, 6. Première série: Opusculs. Dialogues philosophiques. *De magistro - De libero arbitrio*. Introductions, traduction et notes [μέ κείμενο], Paris 1976, σ. 310-312 = ed. F. de Capitani, II «*De libero arbitrio*» di S. Agostino. *Studio introduttivo, testo, traduzione e commento*. Sancti Aurelii Augustini *De libero arbitrio libri tres. Prolegomena, Textum, Italicam Interpretationem, Commentarium, Indices* curavit F. de Capitani [«*Vita e Pensiero*»], Milano [²1994] 1987, σ. 318-320 = PL 32, 1252-1253), δὲν εἶχε πρόβλημα νὰ δεχθεῖ αὐτὴ τὴ στωϊκὴ θεωρία, ἀφοῦ σύμφωνα μὲ αὐτοὺς ὁ μερισμός καὶ ἡ πολλότητα εἶναι τὰ κατεχρήν χαρακτηριστικὰ τοῦ κατώτατου ὄντολογικοῦ ἐπιπέδου, αὐτοῦ τῶν αἰσθητῶν. Πρβλ. τὴν ἀπόδοση τῆς ιδέας ὅτι τὰ «σώματα» εἶναι τὰ οἰκεία φύσει τρεπτά ... καὶ σχεδαστά καὶ διόλου εἰς ἅπειρον τμητά, μηδενὸς ἐν αὐτοῖς ἀμεταβλήτου ὑπολειπομένου στοὺς Ἀμμώνιο Σακκά καὶ Νουμήνιο ἀπὸ τὸν Νεμέσιο Ἐμέσης (*Περὶ φύσεως ἀνθρώπου* 2· ed. M. Morani, *Nemesii Emeseni, De natura hominis*, Lipsiae 1987, σ. 17,16-18,2 = PG 40, 537B-540A = Νουμηνίου, *fragm.* 4b 1-9, ed. É. des Places, *Numénios, Fragments. Texte établi et traduit* [«*Les Belles Lettres*»], Paris 1973, σ. 46).

84. «Ἰσως, μάλιστα, δὲν πρέπει νὰ πούμεε ὅτι τὸ Ἐν [sc. ὁ Νοῦς] εἶναι αἴτιο τῶν ἄλλων [βλ. VI, 2,3,12-13], ἀλλὰ ὅτι τὰ ἄλλα εἶναι τρόπον τινὰ μέρη του καὶ ὅτι ὅλα εἶναι μία φύση πού μερίζεται

Ποιά εἶναι ἐδῶ ἡ συλλογιστική τοῦ Πλωτίνου; Στό VI, 2,3,11 κ.έ., ἐπιχειρώντας νά δείξει ὅτι τό δεύτερο "Ἐν, ὁ Νοῦς, εἶναι ὄχι μόνον ἡ ὀντολογική πηγὴ τῶν κατωτέρων τοῦ ὄντων ἀλλὰ καί τό γένος τους, ἀπορρίπτει τή θεώρηση τῆς σχέσης τοῦ Νοῦ μέ τά ὑπόλοιπα ὄντα ὡς σχέσης αἰτίου - αἰτιατῶν (ἡ ὁποία ἐξασφαλίζει μέν ὅτι ὁ Νοῦς εἶναι ἡ πηγὴ τῶν ὑπόλοιπων ὄντων ἀλλὰ ἀφήνει ἀνοιχτό τό ἐνδεχόμενο τά ὑπόλοιπα ὄντα νά μὴν ὑπόκεινται ὡς εἶδη στό γένος τοῦ Νοῦ) καί ὑποστηρίζει ὅτι ὅλα τά ὄντα εἶναι μέρη ἢ ἐκφάνσεις τοῦ πρώτου ὄντος, τοῦ Νοῦ, ὁ ὁποῖος, μολονότι καθ' ἑαυτόν εἶναι ἕνας, συλλαμβάνεται ἀπό τόν ἄνθρωπο ὡς πολλότητα ἀφοῦ μεριστεῖ διὰ τῆς ἐπινοίας, ἡ ὁποία, ὄντας δύναμη γνωστική ἐξ ὀρισμοῦ μεριστική, ἀδυνατεῖ νά συλλάβει τό δεύτερο "Ἐν ὡς ἕνα καί ὅλο. Τό ἴδιο, λέει ὁ Πλωτίνος, γιά νά διασαφήσει τή θέση του, συμβαίνει καί μέ ἕνα ὁποιοδήποτε ὑλικό σῶμα. Αὐτό εἶναι μέν ἕνα (δηλ. ἀποτελεῖ μίαν ἐνότητα)⁸⁵ καί προσλαμβάνεται κατ' ἀρχάς ὡς ἕνα, ὅμως στή συνέχεια ὁ ἀνθρώπινος λόγος (*ratio discursiva*) μπορεῖ νά τό ἀναλύσει στίς ἐπιμέρους πτυχές του, χρησιμοποιοῦντας π.χ. τίς κατηγορίες τοῦ ὑποκειμένου, τοῦ ποιοῦ, τοῦ ποσοῦ κλπ.

Οἱ ὁμοιότητες μεταξύ τῆς παραπάνω ἀνάλυσης τοῦ Πλωτίνου καί τῶν μνη-

μέ τίς δικές μας ἐπίνοιες, ἐνῶ αὐτό εἶναι, μέ μιά δύναμη θαυμαστή, ἕνα μέσα σέ ὅλα, καί φαινόμενο πολλά καί γινόμενο πολλά [γιά τό χωρίο αὐτό βλ. ὀρισμένες παρατηρήσεις ἀπό τόν H. Crouzel, *Origène et Plotin. Comparaisons doctrinales*, Paris 1991, σ. 285-286].

"Ἄν θέλαμε νά δοῦμε τή φύση ενός σώματος, καί ρωτούσαμε τί εἶναι μέσα σέ αὐτό τό ὅλο ἡ φύση τοῦ σώματος καθ' ἑαυτό, ἀφοῦ μαθαίναμε ἐπακριβῶς γιά κάποιον ἀπό τά μέρη του [sc. τοῦ ὅλου], π.χ. γιά ἕναν λίθο ὅτι τό ἕνα λειτουργεῖ ὡς τρόπον τινά ὑποκειμένο του, τό ἄλλο ὡς ποσόν του, τό ἄλλο ὡς μέγεθος, τό ἄλλο ὡς ποιόν του, γιά παράδειγμα τό χρῶμα, δέν θά λέγαμε καί γιά κάθε ἄλλο σῶμα ὅτι στή φύση τοῦ σώματος τό ἕνα εἶναι ὑπό κάποιαν ἐννοια οὐσία, τό ἄλλο εἶναι ποσόν, τό ἄλλο ποιόν, ὑπάρχοντας ὅλα μαζί, ἀλλά διαιρούμενα διὰ τοῦ νοῦ μας σέ τρία, καί δέν θά ἦταν τά τρία σώμα ἕνα; Καί ἂν ὑποθέταμε πῶς ὑπάρχει καί κίνηση συμφοῆς στή σύστασή του, θά τή συναριθμούσαμε καί αὐτή, καί τά τέσσερα θά ἦταν ἕνα, καί τό σῶμα τό ἕνα θά ἀπαρτιζόταν ἔτσι ὥστε νά εἶναι ἕνα καί νά εἶναι ἡ φύση του καί ἀπό τά τέσσερα.

Μέ τόν ἴδιο, λοιπόν, τρόπο, ἐπειδὴ ἐδῶ μιλάμε γιά τή νοητὴ οὐσία καί τά ἐκεῖ γένη καί ἀρχές, πρέπει, ἀφοῦ ἀφήσουμε κατὰ μέρος τή σωματική γένεση, τήν κατανόηση διὰ τῶν αἰσθήσεων καί τά μεγέθη..., νά συλλάβουμε μιά νοητὴ ὑπόσταση καί αὐτό πού εἶναι ἀληθῶς ἕν καί περισσότερο ἕνα. Στήν περίπτωσι τῶν σωμάτων μπορεῖ κανεὶς νά πεῖ ὅτι εἶναι καί πολλά καί ἕνα· διότι τό ἴδιο σῶμα μπορεῖ νά διαιρεθεῖ ἐπ' ἀπειρον, καί ἄλλο πρᾶγμα θά εἶναι τό χρῶμα καί ἄλλο τό σχῆμα κ.λπ. Διότι αὐτά πραγματικά χωρίζονται». (Στά VI, 2,4,4 & 7 μεταφράζω τὰ «ὡς» καί «οἶον» σά νά σημαίνουν «τάχα», «τρόπον τινά», μέ τό σκεπτικό ὅτι ὁ Πλωτίνος δύσκολα θά δεχόταν ὅτι τά αἰσθητὰ ἔχουν οὐσίαν μέ τήν πραγματικὴ σημασία τῆς λέξης· βλ. π.χ. Ch. C. Evangeliou, *The Plotinian Reduction of Aristotle's Categories*, στό: *Essays in Ancient Greek Philosophy, V: Aristotle's Ontology*, ed. A. Preus & J. P. Anton, State University of New York Press 1992 [47-67], σ. 49. "Ὅτι ὁ Πλωτίνος εἶχε ἐπιφυλάξει γιά μιά *simpliciter* κατηγορήσιμη εἰδικὰ τῆς οὐσίας στά αἰσθητὰ φαίνεται ἀπό τό ὅτι τὰ «ὡς» καί «οἶον» παραλείπονται προκειμένου γιά τό ποσόν καί τό ποιόν, τά ὁποία φαίνεται πῶς ἀνήκουν φυσιολογικά στὸν χώρο τῶν αἰσθητῶν).

85. Ἄς σημειώσω τό αὐτονόητο ὅτι ὁ Πλωτίνος δέν θεωρεῖ τὴν ἐνότητα ἢ ἀπλότητα κατεξοχὴν γνώρισμα τῶν παραγῶγων ὄντων —πολὺ περισσότερο, βέβαια, εἰδικὰ τῶν ὑλικῶν σωμάτων— ἐνότητας ἢ ἀπλότητας ἔχει ἕνα σῶμα τόσο μεγαλύτερη ὅσο πλησιέστερα βρίσκεται στό πρῶτο "Ἐν.

μονευθέντων χωρίων του Βασιλείου (§ 1.1) είναι χαρακτηριστικές· πρόκειται για όμοιότητες προβληματικής, στόχου, θέσεων (δηλαδή απάντησης στο πρόβλημα που επιχειρούν να επιλύσουν), έννοιολογικών εργαλείων διά των οποίων επιχειρούν να επιτύχουν τον στόχο τους και, τέλος, διασαφητικού παραδείγματος.

Ἀναλυτικά: i) και οι δύο επιχειρούν να απαντήσουν στο πρόβλημα πώς ή πηγή των όντων από τη μία είναι άπλη και από την άλλη επιδέχεται πολλά κατηγορήματα. ii) Και οι δύο βρίσκουν τη λύση στη διάκριση μεταξύ της ουσίας της πηγής των όντων, ή οποία θεωρείται άπλη (τό δεύτερο "Εν γιά τόν Πλωτῖνο, ὁ Θεός γιά τόν Βασίλειο), και των εκφάνσεών της στον κόσμο της πολλότητας· ὁ μὲν Πλωτῖνος ταυτίζοντας τήν πολλότητα αὐτή μέ τήν πολλότητα τῶν ἐκφάνσεων τοῦ Νοῦ κατά τήν κατιοῦσα αὐτοανάπτυξή του, ὁ δέ Βασίλειος σέ ἀναφορά πρός τίς ποικίλες ἐνέργειες τοῦ ἀπλοῦ Θεοῦ πού κατέρχονται στή σύνθετη κτίση. iii) Καί οἱ δύο ἐπικαλοῦνται τή νοητική διαδικασία τῆς ἐπινοίας γιά νά ἐξηγήσουν τήν πολλότητα τῶν κατηγορημάτων πού δέχεται ἡ κατά φύσιν ἀπλή πηγή τῶν ὄντων. iv) Τέλος, καί οἱ δύο ἐπιχειροῦν νά διασαφήσουν τό ὄντολογικό-γνωσιολογικό σχῆμα «φύσει ἀπλοῦν - ἐπινοία πολλά» μέσω τοῦ παραδείγματος τῆς ἀπλότητος τῶν σωμάτων καί τῆς πολλότητος τῶν ἐξ ἐπινοίας προερχομένων προσηγοριῶν ἢ κατηγορημάτων τους —παράδειγμα, σημειωτέον, πού δέν ἀπαντᾶται οὔτε στό υπόμνημα τοῦ Ὁριγένη στό *Κατά Ἰωάννην* οὔτε στήν *Εὐαγγελικήν ἀπόδειξιν* τοῦ Εὐσεβίου Καισαρείας, ὅπου ἄλλωστε ὁ ὅρος ἐπίνοια χρησιμοποιεῖται (χωρίς, μάλιστα, καμμία ἀνάλυση τοῦ περιεχομένου του) στό πλαίσιο ἐρμηνείας συγκεκριμένων χωρίων τῆς Γραφῆς καί ὄχι σέ πλαίσιο ὄντολογικό ἢ γνωσιολογικό, ὅπως συμβαίνει μέ τήν πλωτίνηια καί τή βασίλεια ἐπίνοια⁸⁶.

Φυσικά, δέν ἀγνοῶ ὅτι μεταξύ Πλωτίνου καί Βασιλείου ὑπάρχει ἡ διαφορά ὅτι ὁ πρῶτος θεωρεῖ τό δεύτερο "Εν καί τά ὄντα πού παράγονται ἀπό αὐτό κατά βάθος ἕνα πράγμα, ἐνῶ ὁ δεύτερος, ὡς χριστιανός, καί μάλιστα ἐκτός τῆς χορείας τῶν ἔντονα νεοπλατωνιζόντων χριστιανῶν τοῦ τύπου τοῦ ψευδο-Διονύσιου Ἀρεοπαγίτη ἢ τοῦ Ἰωάννη Σκώττου Ἐριγένη, διέκρινε σαφῶς καί ἐμφατικά μεταξύ Θεοῦ καί κτίσης καί συνεπῶς ἡ ὄντολογία του δέν μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ ὑπό καμμίαν ἔννοια ἐνιστική. "Ὅμως αὐτό πού θέλω νά ὑποστηρίξω ὅταν κάνω λόγο γιά δανεισμό τοῦ Βασιλείου ἀπό τόν Πλωτῖνο δέν εἶναι, βέβαια, ὅτι ὁ πρῶτος δεχόταν τή χριστιανική ἀντίληψη περί δημιουργίας τοῦ κόσμου ἀπό τόν Θεό οὔτε ὅτι ὁ δεύτερος ἦταν ἕνας ἐθνικός πού ἀποδεχόταν τήν οὐσιαστική ἐνότητα τῶν ὄντων καί τῆς ὄντολογικῆς ἀρχῆς τους. Τό μόνο πού θέλω νά πῶ εἶναι ὅτι τά γνωσιολογικά εργαλεῖα πού χρησιμοποίησε ὁ Βασίλειος προκειμένου νά διασώσει ταυτόχρονα τήν ἀπλότητα τοῦ Θεοῦ καθ' ἑαυτό καί τήν ἐγκυρότητα

τῶν πολλῶν —καί, συνεπῶς, ἐνδεχομένως ἀπειλητικῶν γιά τή θεία ἀπλότητα— ἀνθρώπινων ἀποφάνσεων περί Θεοῦ ἦσαν τά ἴδια μέ αὐτά πού χρησιμοποίησε ὁ Πλωτῖνος γιά τήν ἐπίλυση τοῦ ἴδιου ἀκριβῶς προβλήματος, τοῦ κλασσικοῦ προβλήματος «ἐν - πολλά», ὅπως αὐτό παρουσιαζόταν στή δική του ὄντολογία.

Ἐνα ἀκόμα σημεῖο διαφορᾶς μεταξύ Πλωτίνου καί Βασιλείου εἶναι ὅτι ὁ Πλωτῖνος ἀναφέρεται στό δεύτερο Ἐν καί ὄχι στό πρῶτο, μέ τό ὅποιο θά ἔπρεπε ἴσως νά ἀντιστοιχιστεῖ ὁ Θεός τοῦ Βασιλείου. Στήν πραγματικότητα, ὅμως, τά ὄντολογικά συστήματα τοῦ Πλωτίνου καί τοῦ Βασιλείου —*sit venia verbo* γιά τόν δεύτερο— ὡς ἐκ τῆς ἴδιας τους τῆς φύσεως δέν μποροῦν νά ἀντιστοιχιστοῦν ἐν ὅλῳ ἀπόλυτα μεταξύ τους, ὥστε οἱ διαφορές πού θά διαπιστωθοῦν μετά τήν ἀντιστοίχιση αὐτή νά ἀποτελέσουν τεκμήρια μὴ δανεισμοῦ τοῦ δευτέρου ἀπό τόν πρῶτο. Ἀλλωστε, ἂν ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Βασίλειος εἶχε διαβάσει τό πλωτινικό χωρίο πού παραθέσαμε, δέν εἶναι καθόλου εὐλόγο νά ὑποθέσουμε ὅτι θά ἀρνεῖτο νά ἀντλήσει τήν ιδέα τῆς ἐπίλυσης τοῦ προβλήματος τῆς ἀπλότητας καί τῆς ταυτόχρονης πολλότητας τοῦ Νοῦ μέσω τῆς ἔννοιας τῆς ἐπίνοιας ἐπειδὴ αὐτή ἀφοροῦσε ὄχι τό πρῶτο πλωτινικό Ἐν ἀλλά τό δεύτερο· μπορούσε κάλλιστα νά ἀποσπάσει τή λύση τοῦ προβλήματος καθ' ἐαυτήν καί νά τήν ἐφαρμόσει στό πρόβλημα τῆς ἀπλότητας καί τῆς ταυτόχρονης πολλότητας τοῦ δικοῦ του Θεοῦ⁸⁷.

Ἡ παραλληλία μεταξύ Κατά Εὐνομίου I, 6-7 καί Ἐννεάδων VI, 2,3-4 ἀποτελεῖ τήν πρώτη στήν ἱστορία τῆς ἔρευνας ἰσχυρή ἐνδειξη ὅτι ὁ συγγραφέας τοῦ πρώτου εἶχε διαβάσει τίς δεύτερες. Καί αὐτό διότι ἡ ἐν λόγω παραλληλία δέν ἀφορᾷ τήν Ἐννεάδα V, 1, τή μόνη πού ὁ Βασίλειος φαινόταν πῶς εἶχε διαβάσει (ἔστω ἐν μέρει)⁸⁸, γιά τήν ὁποία ὑπῆρχε πάντοτε ἡ ἀπορία ἐάν τή διάβασε

87. Ἐπ' εὐκαιρίᾳ, ἄς σημειώσω μία ἀκόμα λεπτομερειακή διαφορά μεταξύ τῶν δύο στοχαστῶν. Ἀντίθετα μέ τόν Πλωτῖνο, στά «στοιχεῖα» στά ὁποία ἀναλύεται διά τοῦ «λόγου» τό φαινομενικά ἀπλό σῶμα ὁ Βασίλειος δέν συγκαταλέγει τήν «οὐσίαν» παρά μόνο τίς διαφορές ποιότητες. Αὐτό ὀφείλεται στό ὅτι, ἐνῶ ὁ Πλωτῖνος, στοιχώντας σέ μία μακρά φιλοσοφική παράδοση (βλ. S. Lilla, *Clement of Alexandria. A Study in Christian Platonism and Gnosticism*, Oxford U.P. 1971, σ. 193 κ.έ.), κάνει λόγο γιά «ὡς (quasi) ὑποκειμένον» καί γιά «οἶον οὐσίαν» τῶν σωμάτων (βλ. παραπάνω, σημ. 84), ὁ Βασίλειος στά Κατά Εὐνομίου I & II (βλ. σημ. 93), προκειμένου νά καταδείξει, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἄγνοιας τῶν κτιστῶν, α *fortiori* τήν ἄγνοια τοῦ ἀκτίστου, ὑποστηρίζει ὅτι τό «ὕλικόν ὑποκείμενον» τῶν σωμάτων δέν μπορεῖ νά συλληφθεῖ ἀπό τίς αἰσθήσεις, ἀφήνοντας (μᾶλλον ρητορικά) νά ἐννοηθεῖ ὅτι μπορεῖ κανεῖς νά ἀμφιβάλει ἀκόμα καί γιά τήν ἴδια του τήν ὕπαρξη (ὁ Γρηγόριος Νύσσης, μάλιστα, προχωρώντας ἀκόμα περισσότερο, ἀλλά ὠθούμενος στήν πραγματικότητα καί αὐτός ἀπό παρόμοιες «ἀντιρρητικές» ἀνάγκες, βεβαίωσε τήν ἀνυπαρξία του· βλ. 'Ι. Α. Δημητρακόπουλος, *Φιλοσοφία καί πίστη...*, σ. 55-56 & 174). Φυσικά, δέν πρόκειται γιά διαφορά σημαντική· ἄλλωστε, τό γεγονός καί μόνο ὅτι ὁ Βασίλειος ἔθεσε τήν ὕλην τῶν σωμάτων ἐκτός τοῦ ἀντιληπτικοῦ πεδίου τοῦ ἀνθρώπου γιά ἀντιρρητικούς σκοπούς μᾶς ἐπιτρέπει νά ἀμφιβάλουμε ἂν ἀποδεχόταν εἰλικρινά αὐτή τήν διδασκαλία.

88. Βλ. τή διεθδική (καί ἀρχετὰ πειστική, κατ' ἐμέ) πραγμάτευση τοῦ προβλήματος ἀπό τόν J. M. Rist (*Basil's «Neoplatonism»...*, σ. 190-218). Γιά τήν ἱστορία τῆς ἔρευνας ἐπὶ τοῦ προβλήματος αὐτοῦ βλ. βασικά: A. Jahn, *Basilus Magnus plotinians*, Bern 1838 *in toto*· P. Henry, *Les états*

αυτούσια ως μέρος κάποιας έκδοσης τῶν Ἐννεάδων ἢ στήν ἀποσπασματική μορφή στήν ὁποία τήν εἶχε συμπεριλάβει στήν Εὐαγγελικήν προπαρασκευήν του ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας⁸⁹. Τό πρόβλημα τῆς κατ' οὐσίαν ἀπλότητος τῆς πηγῆς τῶν ὄντων καί τῆς ταυτόχρονης πολλότητάς της κατὰ τήν ἔκφασή της πρὸς τόν κόσμον τῶν παραγῶγων ὄντων, ἀπό τῆ γνώση τοῦ ὁποίου ἀντλεῖ ἡ ἀνθρώπινη διάνοια τό ὑλικό πού τῆς χρειάζεται γιά νά κατονομάσει (μέ πολλούς, φυσικά, τρόπους) τήν πηγὴ τῶν ὄντων, τό εἶχε θέσει καί ἀντιμετωπίζει μέ τόν ἴδιο —*mutatis mutandis*— τρόπο πρὶν ἀπὸ τόν Βασίλειον ὁ Πλωτῖνος, στηριζόμενος στήν ἔννοια τῆς ἐπινοίας. Ἔτσι τό σενάριο τοῦ δανεισμοῦ παρουσιάζεται ὡς τό πλέον εὐλόγο.

Γιά νά ὀλοκληρώσουμε τά περί Βασιλείου καί Πλωτίνου, ἂν τά παραπάνω ἰσχύουν, καθίσταται πιθανότερη ἄλλη μία προταθεῖσα ἐξάρτηση τοῦ πρώτου ἀπὸ τόν δεύτερο. Ἀναφέρομαι στήν ἀντίληψη τοῦ Βασιλείου ὅτι τά σώματα εἶναι συνδρομές ἄγνωστης ὕλης (ἢ οὐσίας ἢ ὑποκειμένου) καί γνωστῶν ποιότητων⁹⁰. Ἡ ὁμοιότητα μέ τήν πλωτινική διδασκαλία γιά τή συγκρότηση τῶν σωμάτων⁹¹ εἶναι φανερή, καί ἡ εἰκασία τοῦ Α. Η. Armstrong⁹² ὅτι ὁ Βασίλειος ἐνδέχεται νά

du texte du Plotin, Paris/Bruxelles 1938, σ. 159-197· J. Daniélou, Grégoire de Nysse et Plotin, σό: *Association G. Budé. Congrès de Tours et Poitiers (1953). Actes du Congrès*, Paris, σ. 259-262 (*in toto*)· H. Dörries, *De Spiritu Sancto. Der Beitrag des Basilios zum Abluß des trinitarischen Dogmas*, Göttingen 1956, σ. 53, σμ. 1· H. Denhard, *Das Problem der Abhängigkeit des Basilios von Plotin*, Berlin 1964 *in toto*· B. Pruche, *Basile de Césarée, Sur le Saint-Esprit. Introduction, traduction et notes* («Sources chrétiennes», 17bis), Paris 1968, σ. 57-61, 145 (σμ. 4), 146 (σμ. 1 & 2), 147 (σμ. 3, 6 & 7), 148 (σμ. 1, 2, 4 & 5), 175 (σμ. 2), 184 (σμ. 3), 192 (σμ. 3), 198 (σμ. 2), 211 (σμ. 1) & 212 (σμ. 5)· B. Sesboué et. al., 1982, σ. 90 & 94-95· R. P. C. Hanson, *The Search for the Christian Doctrine of God*, Edinburgh 1988, σ. 687 & 865-866, ὅπου κριτική στή θέση τοῦ Rist (*loc. cit.*)· J. M. Rist, *Plotinus and Christian Philosophy*, σό: *The Cambridge Companion to Plotinus. Ed. by L.P. Gerson*, Cambridge U.P. 1996 [386-413], σ. 397-399 & 411 (σμ. 24), ὅπου ἀπάντηση στήν κριτική τοῦ Hanson καί ἐπαναδιατύπωση τῆς θέσης τοῦ 1981· J.-R. Pouchet, *Le traité de saint Basile sur le Saint-Esprit: son milieu originel*, *Recherches des sciences religieuses* 84,3 (1996) [325-350] 335 (σμ. 53).

89. XI, 16,4-17,10 (ed. É. des Places, *Eusèbe de Césarée, La préparation Évangélique, livres XIV-XV. Introduction, texte grec, traduction et annotation* [«Sources chrétiennes» 338], Paris 1982, σ. 130-136 = ed. K. Mras, *Eusebius Werke. Achter Band: Die preparatio Evangelica. Zweiter Teil: Die Bucher XI bis XV, Register. Herausgegeben von K. Mras. 2., bearbeitete Auflage. Herausgegeben von É. des Places*, Berlin 1983, σ. 38,4-40,8).

90. Βλ. βασιικά Εἰς τὴν Ἐξαήμερον 1,8 (ed. E. A. de Mendieta & S. Y. Rudberg, *Basilios von Caesarea. Homilien zum Hexaemeron*, Akademie Verlag, Berlin 1997, σ. 15,2-12 = ed. S. Giet, *op. cit.*, σ. 120-122 = PG 29, 21A-B).

91. Βλ. τά κυριότερα χωρία συγκεντρωμένα στὸν 'Ι. 'Α. Δημητρακόπουλο, *Φιλοσοφία καὶ πίστη...*, σ. 174, σμ. 26. Πρβλ. Ch. C. Evangeliou, *art. cit.*, σ. 54.

92. *The Theory of the Non-Existence of Matter in Plotinus and the Cappadocians*, *Studia Patristica* 5 (1962) [427-429] (= μελέτη VIII σό: *Plotinian and Christian Studies*, Variorum Reprints, London 1979), 428. Πρβλ. J. F. Callahan, *Greek Philosophy and the Cappadocian Cosmology*, *Dumbarton Oaks Papers* 12 [29-57] (1958) 42.

διάβασε τήν Ἐννεάδα II, 4 μπορεῖ τώρα νά θεωρηθεῖ ἀκόμα πιό εὐλογη⁹³. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τήν ὑπόθεση τῆς ἐπίδρασης τοῦ Πλωτίνου ἐπὶ τῶν ἀντιληφῶν τοῦ Βασιλείου περὶ χρόνου⁹⁴.

Γιά νά ἐπανέλθουμε στό πρόβλημα τῆς θεωρυμίας, ἃς σημειωθεῖ ὅτι τό πρόβλημα τῆς ἀπλότητος καί τῆς ταυτόχρονης πολυωνυμίας τοῦ Θεοῦ φαίνεται ὅτι τό εἶχε ἤδη θέσει καί λύσει κατά τόν βασιλειο τρόπο ἡ στωϊκὴ σκέψη. Τό ἔβδομο κεφάλαιο τοῦ ψευδο-ἀριστοτέλειου συγγράμματος *Περὶ κόσμου*, τοῦ ὁποῖου ὁ συγγραφέας εἶναι βαθεῖα ἐπηρεασμένος ἀπὸ τῆ στωϊκῆ θρησκευτικῆ σκέψης, ἃν καί ταυτόχρονα ἀφίσταται τοῦ στωϊκοῦ πανθεϊσμοῦ καί διακρίνει σαφῶς μεταξύ Θεοῦ παντοδύναμου καί κόσμου⁹⁵, ἀρχίζει μέ μία θέση πού θά μπορούσε, ἃν παραβλέψουμε τό γλωσσικό της ἔνδυμα, νά θεωρηθεῖ ἀπολύτως βασιλεία (401a12-13):

93. Ὡστόσο ἃς σημειωθεῖ ὅτι ὁ Βασίλειος δέν ἀρνήθηκε τήν ὑπαρξὴ τῆς ὕλης, ὅπως ἐκτιμᾷ ὁ Armstrong (art. cit.). Ὁ Βασίλειος δέχεται τήν ὕλη ὡς ὑπόστρωμα τῶν ποιότητων, μόνο πού τῇ θεωρεῖ ἄγνωστη (βλ. σημ. 90). Ἐς προστεθεῖ, πάντως, ὅτι πηγὴ τοῦ Βασιλείου (εἰδικά γιά τό Κατά Εὐνομίου II, 4) ἐνδέχεται νά ὑπῆρξε ἡ ἐξῆς σκέψη πού διατυπώνεται (ἃν καί χωρὶς νά γίνεταί δεκτὴ) στά ἀριστοτελικὰ *Μεταφυσικά* Z, 3,3-6 (1029a 8-25): ἂν ἀπογυμνώσει κανεὶς τὰ σώματα ἀπὸ ὅλα τοὺς τὰ γνωρίσματα-κατηγορίες, αὐτό πού μένει ὡς οὐσία τοὺς, στήν ὁποία κατηγοροῦνται ὅλα τὰ ὑπόλοιπα, εἶναι ἡ ἄποια ὕλη, ἡ ὁποία παρακάτω (Z, 10,18· 1036a 8-9) θεωρεῖται, ἀκριβῶς ὅπως στὸν Βασίλειο, «ἄγνωστος καθ' αὐτήν», εἴτε αἰσθητὴ εἴτε νοητὴ. Τό Κατά Εὐνομίου II, 4,11, μάλιστα (οὐσίαν δὲ λέγω νῦν τὸ ὑλικὸν ὑποκείμενον' ed. B. Sesboué et. al., 1983, σ. 20), μοιάζει μέ ἄμεση ἀπῆχηση τῆς τελευταίας ἀπὸ τίς τέσσερις σημασίες τοῦ ὄρου ὕλη πού δίνονται στά *Μεταφυσικά* ἀμέσως πρὶν τὴν ἐπίνοιαν ἀπογύμνωση πού ἀνέφερα (7,3,1-2· 1028b33-1029a8).

Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει εἶναι φανερό ὅτι ἡ ἄποψη τοῦ Βασιλείου περὶ ἀγνώσιας τῆς ὕλης δέν εἶναι παρὰ δάνειο ἀπὸ τὸν προγενέστερό του φιλοσοφικό στοχασμό. Ἡ τολημρὴ ἄποψη πού τὸν θέλει νά εἰσπηγεῖται μία θεωρία πού δέν ἀπαντᾷται πρὶν ἀπὸ αὐτὸν στὴ φιλοσοφικὴ σκέψη, ὅτι δηλ. ἡ οὐσία ὅλων τῶν ὄντων εἶναι ἄγνωστη, θεωρία πού ὑποτίθεται ὅτι γίνεται δεκτὴ ἀκόμα καί ἀπὸ τῆ σύγχρονη φυσικὴ (Γ. Δ. Μαρτζέλος, *op. cit.*, σ. 43-46 & 50· εἶναι γνωστὴ ἡ τάση πολλῶν θεολόγων νά παρουσιάζουν τό περιεχόμενο τῆς θρησκείας τοὺς ὡς πρόληψη πολλῶν «σύγχρονων», εἴτε ἐπιστημονικῶν εἴτε φιλοσοφικῶν, ἀληθειῶν), στηρίζεται ἀπλῶς σὲ μία παροδηγητικὴ ὁμωυμία (πρβλ. Γ. Φλορόφ-σκι, *Οἱ ἀνατολικοὶ Πατέρες τοῦ τέταρτου αἰῶνα* [The Eastern Fathers of the Fourth Century]. Μτφ. [μέ σημαντικὲς ἀτελείες] Π. Κ. Πάλλης, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 133-134). Ἄλλο νόημα ἔχει ὁ ὅρος ὕλη ἡ οὐσία ἢ ὑποκείμενον στά βασιλεία κείμενα (αὐτὴν πού μόλις εἶδαμε) καί ἄλλη στήν μέ σύγχρονο πνεῦμα λεγόμενη πρόταση: «ἡ οὐσία ὅλων γενικῶς τῶν ὄντων εἶναι ἄγνωστος» (Γ. Δ. Μαρτζέλος *op. cit.*, σ. 50), ὅπου ὁ ὅρος «οὐσία» δέν σημαίνει οὔτε τὴν ἀριστοτελικὴν *prima materia* οὔτε τὸ στωϊκὸ ὑποκείμενον οὔτε τὴν πλωτινικὴ ὕλην, ἀλλὰ ἔχει τό νόημα τῆς βαθύτερης πραγματικότητος τῶν ὄντων, αὐτῆς πού ὑποτίθεται ὅτι κρύβεται πίσω ἀπὸ τίς ἀντιληπτές ἐκδηλώσεις τῆς φυσικῆς πραγματικότητος, οἱ ὁποῖες ὑποτίθεται ὅτι εἶναι οἱ μόνες πού μπορούμε νά γνωρίσουμε μέ τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα. Ὁ ἀναχρονισμός εἶναι φανερός.

94. Βλ. βασιικά J. F. Callahan, Basil of Caesarea: A New Source for St. Augustine's Theory of Time, *Harvard Studies in Classical Philology* 43 (1958) [437-454] 444.

95. Βλ. D. J. Furley, Aristotle, *On Sophistical Refutations, On Coming-to-Be and Passing-Away* (by E. S. Forster). *On the Cosmos* (by D. J. Furley) [«LOEB», 400], London 1955 (3 1978), σ. 336.

Εἷς δὲ ὢν [ένν. ὁ Θεός] πολuwόνυμος ἐστὶ, κατονομαζόμενος τοῖς πάθε-
σι πᾶσιν ἅπερ αὐτὸς νεοχμοῖ⁹⁶.

Διαπιστώθηκε, λοιπόν, ὅτι οἱ ἀπόψεις πού ἐκφράζει ὁ Βασίλειος γιὰ τὸν τρόπο παραγωγῆς τῶν «ὀνομάτων» τῶν κτιστῶν ὄντων καὶ τοῦ Θεοῦ («φυσικῶς» καὶ «ἐπινόῃα») εἶναι ἐξ ὀλοκλήρου ἀντλημένες ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ φιλοσοφικὸ στοχασμό, ὁ ὁποῖος εἶχε ἤδη θέσει εὐθέως τὰ προβλήματα αὐτά καὶ παραγάγει συγκεκριμένες λύσεις, ὀρισμένες ἀπὸ τίς ὁποῖες συνέβη νὰ υἱοθετηθοῦν ἀπὸ τὸν Βασίλειο στὴν πρωτευόντως θεολογικὴ καὶ δευτερευόντως μόνο ἢ καὶ καθόλου φιλοσοφικὴ διαμάχη τοῦ μέ τὸν Εὐνόμιο. Ἡ υἱοθέτηση αὐτὴ φωτίζει, ὅπως εἶδαμε, σήμερα ἓνα πλῆθος στωϊκῶν γνωσιολογικῶν ὅρων καὶ ἰδεῶν. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἂν τὴν ἐξετάσουμε ὡς πράξη καθ' ἑαυτήν, εἶναι ἐνδιαφέρον (ἢ, ἀπὸ ἄλλη σκοπία ἰδωμένο, παράδοξο) νὰ βλέπει κανεὶς, σὲ μία στιγμὴ κορυφωσης μιᾶς κρίσιμης δογματικῆς διαμάχης τοῦ 4ου αἰ., ἡ ὁποία ὀδήγησε σὲ Οἰκουμενικὴ Σύνοδο καὶ ἀνέδειξε Πατέρες ἀπὸ τὴ μιά καὶ αἰρεσιάρχες ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὸν ἡγέτη-σύμβολο τῆς ὀρθόδοξης παράταξης νὰ καταφεύγει, προκειμένου νὰ διαμορφώσει μία καίρια πτυχή τῆς θεολογικῆς γνωσιολογίας του, στὸν στοχασμὸ ἑνὸς μεγάλου θύραθεν φιλοσόφου: τοῦ Πλωτίνου. Φαίνεται πῶς ὁ Βασίλειος, παρά τὸν θρῆνο γιὰ τὰ χαμένα χρόνια τῆς νιότης του μέ τὸν ὁποῖο συνόδευσε τὴν ἀπάρνηση τῆς κοσμικῆς σταδιοδρομίας πού τοῦ εἶχαν ἀνοίξει οἱ σπουδές του στὴν Ἀθήνα⁹⁷, δὲν εἶχε κανένα πρόβλημα νὰ ἀντλήσει ἰδέες ἀπὸ ὁποιαδήποτε πηγὴ, ἀκόμα καὶ φιλοσοφικὴ, προκειμένου νὰ συγκροτήσῃ τὴ θεολογία του καὶ νὰ ἀσκήσῃ ἀποτελεσματικὰ τὴν ἀντιαιρετικὴ πολεμικὴ του, δανειζόμενος μάλιστα ὅχι ἀπλῶς τίς θύραθεν διδασκαλίες ἀλλὰ ἀκόμα καὶ τὰ παραδείγματα πού τίς συνοδεύουν, ὅπως φάνηκε τόσο ἀπὸ τὴν περίπτωσή τοῦ δανεισμοῦ ἀπὸ τοὺς Στωϊκοὺς («σῆτος») ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν περίπτωσή τοῦ δανεισμοῦ ἀπὸ τὸν Πλωτῖνο («σῶμα»)*.

Πάτρα

96. «Καὶ ἐνῶ [ὁ Θεός] εἶναι ἓνας, εἶναι καὶ πολuwόνυμος, ἀποκαλούμενος ἀνάλογα μέ τὰ ἀποτελέσματα πού ὁ ἴδιος προκαλεῖ [μέσα στὸν κόσμo]». Τό χωρίο τό παραδίδει καὶ ὁ Στοβαῖος (I, 1,36, 46-47). Πρβλ. καὶ E. von Ivanka, *Platonismo cristiano. Recezione e Trasformazione del Platonismo nella Patristica* [Plato Christianus. Übernahme und Umgestaltung des Platonismus durch die Väter, Einsiedeln 1964]. *Presentazione di G. Reale, introduzione di W. Beierwaltes, traduzione di E. Peroli*, Milano 1992, σ. 343, σημ. 123. Ὁ χαρακτηρισμός τοῦ Θεοῦ ὡς πολuwόνυμου δὲν γίνεται ἐδῶ μέ τὴν τεχνικὴ σημασία πού προσέλαβε ἡ λέξη (ἴσως ἀργότερα): ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ παρακάτω (401a13-b7), ὅτι ὁ Θεός εἶναι πολuwόνυμος σημαίνει ὅτι ἔχει πολλὰ ὀνόματα, τὰ ὁποῖα ἔχουν διαφορετικὴ σημασία μεταξύ τους καὶ ἀναφέρονται σὲ διαφορετικὲς ἐνέργειες τοῦ Θεοῦ πάνω στὸν κόσμo. Ὁ τεχνικὸς ὅρος, ὅπως εἶδαμε (§ 1.3), γιὰ αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὴ σχέση ὀνομάτων, σημασιῶν καὶ πραγμάτων εἶναι ἡ ἑτερονυμία.

97. Ἐπιστ. 232,2,1-10 (ed. Y. Courtonne, *op. cit.*, σ. 10).

* Εὐχарιστῶ θερμὰ τὸν Παῦλο Καλλιγὰ γιὰ τὴν ἀνάγνωση τῆς μελέτης καὶ τίς χρήσιμες παρατηρήσεις του.

THE SOURCES OF CONTENT AND USE OF *ΕΠΙΝΟΙΑ* IN BASIL
OF CAESAREA'S *CONTRA EUNOMIUM I*:
STOICISM AND PLOTINUS

It is commonplace that Basil of Caesarea's theory of *ἐπίνοια* as an epistemologically valid process of production of notions-names for the various aspects of the created beings and God (*Contra Eunomium I*,6-8) is of Stoic background. This statement, however, has as yet remained rather unqualified.

A detailed examination of the *Contra Eunomium I*,6-8 throws light on the actual kind and degree of Basil's dependence on Stoicism. In fact, Basil's views do not imply any original philosophical conception at all. First, as regards the notion of *ἐπίνοια* itself, Basil adopts its Stoic meaning as the noetic distinction between the various (past, present or future) aspects of beings. Secondly, drawing again upon Stoicism, he does not think of *all* names as outcomes of the mental process of *ἐπίνοια*; he also accepts the existence of the so-called *κοινὰ ἔννοιαι*, which precede in respect of time the process of *ἐπίνοια*, being, so to say, its *prima materia*, and whose formation is exclusively due to immediate sense-perception and *φαντασία* without any intervention of the *ratio*. His analysis, however, proves very useful in that it highlights particular terms of Stoic epistemology, especially *ἐπιλογισμός* and *ἀναλογισμός*. As a matter of fact the above-mentioned passage should probably used as a major source of Stoic epistemology.

Basil was not original even in his theological use of the Stoic notion of *ἐπίνοια*. Apart from Origen's well-known description of the various names of Christ as *ἐπίνοιαι*, which was as yet unanimously regarded as Basil's source of inspiration, Eusebius of Caesarea in his *Demonstratio Evangelica* (IV,15), written about 313, had explicitly ascribed to the notion of *ἐπίνοια* not only the various names of Christ but also the various names of God.

Yet interestingly enough it seems that the text underlying the *Contra Eunomium I*,6-8 is in fact the *Enneads* VI, 2,3-4. There Plotinus uses the notion of *ἐπίνοια* in order to reconcile the unity and simplicity of the Second One (*Νοῦς* - Intellect) with the multiplicity of its derivative beings and their names (see esp. VI, 2,4,21-28). That the sixth Ennead was

Basil's source is further corroborated by the identity of Basil's and Plotinus' elucidating example. Both of them (*Contra Eunomium I*, 6,25-29, ed. B. Sesboué, G.-M. de Durand & L. Doutreleau, *Basile de Césarée, Contre Eunome, suivi de Eunome, Apologie. Introduction, traduction et notes*, tome I [«Sources chrétiennes», No 299], Paris 1982: 184· *Enneads VI*, 2,4,1-20) compare the simultaneous unity and multiplicity of the Second One or God respectively to the simultaneous unity and multiplicity of the material bodies, each of which, albeit one as a being, can be properly divided aspectually (i.e. by human reason) into many things —e.g. substrate, quantity, quality, shape etc.

This striking similarity has two implications. i) Basil's conception of *ἐπίνοια* as a valid process of theonymy is borrowed from Plotinus' treatment of the problem «ἓν - πολλὰ» in the context of the latter's task of reconciling the simplicity of the Second One (*Noῦς* - Intellect) with the multiplicity of its derivative beings. ii) Accordingly, it is highly likely that Basil had read Plotinus' *Enneads*.

Ο «ΣΚΕΠΤΙΚΙΣΜΟΣ» ΣΤΟΥΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥΣ ΔΙΑΝΟΗΤΕΣ
ΤΟΥ 14ου ΑΙ.: ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΜΕΤΟΧΙΤΗΣ - ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΓΡΗΓΟΡΑΣ

Ὁ Νικηφόρος Γρηγοράς (1295-1361)¹ καί ὁ διδάσκαλός του Θεόδωρος Μετοχίτης (1270-1332)² ὑπῆρξαν ἀπό τούς σημαντικότερους βυζαντινούς διανοητές τῆς παλαιολόγειας ἀναγέννησης. Ὁ Γρηγοράς διδάχθηκε ἀπό τόν πολυμαθέστατο Θεοδῶρο Μετοχίτη τήν ἐπιστήμη τῆς ἀστρονομίας³ καί υἱοθέτησε τή φιλοσοφική προτίμησή του πού ἦταν κατά κύριο λόγο ὁ Πλάτωνας παρά ὁ Ἀριστοτέλης. Καί οἱ δύο βυζαντινοί φιλόσοφοι ὑποστήριξαν τήν πλατωνική ἄποψη γιά τή γνωστική ἀδυναμία τοῦ ἀνθρώπου νά συλλάβει ἔστω καί ἀμυδρή ἰδέα τῆς πραγματικότητας. Τή θέση τους αὐτή ὑπερτονίζουν, ἐπικαλούμενοι τήν ὑπαρξή μίας παρόμοιας θέσης στους «σκεπτικούς», μέ σκοπό νά παρουσιάσουν τή φιλοσοφία ὡς σημαντική πηγή γιά τήν ἐνίσχυση τῆς ἐπιχειρηματολογίας τῆς χριστιανικῆς ἀλήθειας. Ὁ Η.-V. Beyer ὑποστηρίζει, ὅτι ὁ Γρηγοράς χαρακτηριζόταν ἀπό τούς συγχρόνους του ὡς «φιλόσοφος»⁴ μέ τήν ἔννοια τοῦ εἰδήμονος, τοῦ ἀνθρώπου πού εἶναι ἐπιστημονικά καταρτισμένος καί ὁ ὁποῖος ἐμβαθύνει κυρίως σέ κοσμολογικά θέματα⁵. Μέ τήν προϋπόθεση αὐτή συνδύασε ἐπιτυχῶς,

1. Βλ. Η.-V. Beyer, *Eine Chronologie der Lebensgeschichte des Nikephoros Gregoras, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 27 (1978) 129, 155. Ὁ Beyer ἐπισημαίνει ὅτι ὁ Γρηγοράς γεννήθηκε ἀνάμεσα στό καλοκαίρι τοῦ 1291 καί στό Μάιο τοῦ 1295. Ἐνῶ ὁ θάνατός του χρονολογεῖται ἀνάμεσα στά τέλη τοῦ 1358 καί στά τέλη τοῦ 1361.

2. Βλ. Β. Ν. Τατάκης, *Ἡ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία*, μτφ. Ε. Κ. Καλπουρτζή, Ἀθήνα 1977, σ. 231. Πρβλ. Ν. Radosevic, *Some Autobiographical Elements in a Poem of Theodore Metochites, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* (1982) 32-33. Ἐπίσης, βλ. I. Sevcenko, *Études sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos*, Bruxelles 1962, σ. 130, 275-279 καί Η.-G. Beck, *Theodoros Metochites. Die Krise des byzantinischen Weltbildes in 14. Jahrhundert*, München 1952, σ. 49, 75.

3. Βλ. ὁ.π. Β. Ν. Τατάκης, σ. 238. Ἐπίσης βλ. Νικηφόρου Γρηγορά, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία* (ἐκδ. Jan Louis van Dielen, Stuttgart 1973, σ. 4).

4. Σχετικὰ μέ τή σημασία τοῦ ὅρου φιλόσοφος βλ. Η. Hunger, *Ἡ Βυζαντινὴ λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, τ. Α', Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήνα 1973, σ. 46-49.

5. Βλ. Η.-V. Beyer, *Nikephoros Gregoras als Theologus und sein erstes Auftreten gegen die Hesychasten, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 20 (1971) 171. Ὁ Beyer ἐπισημαίνει ὅτι ἡ ὑπαρξή καί ἡ ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ ἀποτελοῦν γεγονός καί δέν θέτουν κανένα ὄριο ἀνάμεσα στήν ἐπιστήμη καί στήν ἀποκάλυψη, ἔτσι ὥστε οἱ θεολογικὲς ἀναζητήσεις δέν θεωροῦνται πιά ὡς βασικὸ στοιχεῖο τῆς φιλοσοφίας.

ὅπως καὶ ὁ δάσκαλός του, τῇ φιλοσοφικῇ παιδείᾳ του μέ τῇ χριστιανικῇ πίστιν του.

Ὁ Γρηγορᾶς ὑπῆρξε ἀντίπαλος τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἡσυχαστικῆς ἔριδας, ἐφόσον ἐξαρχῆς τάχθηκε μέ τό μέρος τῶν ἀντιησυχαστῶν⁶. Μάλιστα, γιά νά ἀνασχευάσει τήν παλαμική διδασκαλία σχετικά μέ τή θέα τοῦ ἀκτίστου φωτός διὰ τῶν σωματικῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων, πού ἀποτελέσει καί τή βασικότερη αἰτία αὐτῆς τῆς ἔριδας, ὁ Γρηγορᾶς φαίνεται νά υἱοθετεῖ τή θεωρία τῶν «σκεπτικῶν», σύμφωνα μέ τήν ὁποία οἱ αἰσθήσεις δέν ἀποτελοῦν κριτήριο γιά τήν ἀλήθεια καί συχνά ὁδηγοῦν στήν πλάνη· ἐνῶ ἡ διδασκαλία τοῦ Παλαμᾶ ἀντίκειται στό ὀρθόδοξο δόγμα, διότι ἐξισώνει τό κτιστό καί σωματικό μέ τό θεῖο καί ἄκτιστο, καθιστώντας τοὺς σωματικούς ὀφθαλμούς ἀντικειμενικό κριτήριο γιά τή γνώση τῆς ἀπόλυτης καί ὑπερβατικῆς ἀλήθειας⁷.

Στό σημεῖο αὐτό πρέπει νά παρατηρήσουμε ὅτι, ἐνῶ ὁ σκεπτικός ἀναζητεῖ τή γνώση καί τήν ἀπόλυτη ὑπερβατική ἀλήθεια⁸, ὁ βυζαντινός στοχαστής εἶναι γνώστης αὐτῆς τῆς ἀλήθειας, πού εἶναι ἡ ἐξ ἀποκαλύψεως ἀλήθεια. Ἐτσι οἱ Μετοχίτης καί Γρηγορᾶς ὁδηγοῦνται σ' ἓνα μετριοπαθῆ ἀγνωστικισμό, πού ἀπαντᾶται καί στόν Βαρλαάμ⁹. Στήν προκειμένη περίπτωση ἀρνοῦνται τή βασική μορφή ἐνάργειας, τήν αἰσθητή, ἡ ὁποία μπορεῖ νά ὁδηγήσει καί στή νοητική

6. Βλ. Νικηφόρου Γρηγορᾶ, *Ρωμαϊκή Ἱστορία*, ἔκδ. Jan Louis van Dieten, Stuttgart 1973, σ. 19. Στήν ὑποσημείωση 96 ἀναφέρεται ὅτι ὁ Γρηγορᾶς μέμφονταν τόν Παλαμᾶ ὅχι μόνο μπροστά στοὺς φίλους του, ἀλλά καί μέ γράμματα πού ἀπευθύνονταν κυρίως σέ ὁπαδοὺς τοῦ Παλαμισμού, στή Θεσσαλονίκη.

7. Νικηφόρου Γρηγορᾶ, *Ἀντιρρήτικα* I, ἔκδ. H.-V. Beyer, Wien 1976, σ. 341:17-24, 341:27-28, 342:1-3): Ἀλλὰ γάρ, ἐπειδὴ τὸ σκοπιμώτατον τοῦ παρόντος ἀγῶνος τὸν περὶ φωτός συνήχθη λόγον ἡμῖν γεγονέναι, ὃ πάλαι μὲν ἐν Ὁσχωρίῳ φανέν νῦν Παλαμᾶς αὐτῷ καὶ θιασώταις ὁμοίως ὁρᾶσθαι φησὶν αἰσθητοῖς ὀφθαλμοῖς ἄκτιστον ὄν, ἵνα δὴ δεῖξωμεν ἐντεῦθεν οὐ μόνον εἰκονομάχον ἀναμφισβήτητον ὄντα κατὰ τοὺς πάλαι, ἀλλὰ καὶ προσεπιδαφιλευσάμενον ἐπὶ κακίαις κακίας παντοδαπὰς καὶ ἀσμφώνως τῇ τε ἀληθείᾳ καὶ ἐαυταῖς... Τῷ φωτὶ γάρ ἐκείνῳ προσεπιδαφιλευσάσθαι οὗτος πεφιλότημηται τοῖς εἰκονομάχοις οἰοῖται χαριζόμενος τὸ τε ἀνοῦσιον καὶ ἀνυπόστατον καὶ ἅμα τὸ μὴ ἐν ταυτοῦτῃ δύνασθαι μένειν, ἀλλ' εἰς ἀπειράκις ἀπείρους σχιζέσθαι θεοτήτων ἀκτίστων τομάς, σωματικοῖς ὀφθαλμοῖς ὁρατῶν, ὧν ἡ κατοικία καὶ τῶν ἐπαύλων αἱ νομαὶ καὶ δίκαιαι οὐ περὶ γῆν οὐδ' ἐγγὺς νεφελῶν, ἀλλὰ μεταξὺ θεοῦ καὶ ἀγγέλων. Στό σημεῖο αὐτό ὁ Γρηγορᾶς δέν λαμβάνει ὑπόφῃ τήν πνευματικὴν διάσταση αὐτῆς τῆς θεωρίας, ἐφόσον καί ὁ νοὺς ἀλλὰ καί ἡ αἴσθησις κατὰ τόν Παλαμᾶ θά ἀντιληφθῶν αὐτό τό φῶς ὑπὲρ νοῦν καὶ ὑπὲρ αἴσθησιν μέ τῇ βοήθειᾳ τῆς θεῖας χάριτος. Βλ. Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Ὑπὲρ τῶν ἱερῶς Ἡσυχάζοντων* 2,3, 22 & 2,3, 24, ἔκδ. B. Bobrinsky, J. Meyendorff, Π. Παπαευαγγέλου, Π. Χρήστου, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 558, 22-25: Ὅρας ὡς ἀθέατον ἦν ἐκεῖνο τὸ φῶς τῇ αἰσθήσει μὴ μετασκειασθείη διὰ τοῦ πνεύματος; Διὸ καὶ τοῖς πλησιοχώροις οὐκ ἐπεφάνη, καίτοι λάμψαν ὑπὲρ τὸν ἥλιον. 559, 24-26: Ὡστε ἡ αἴσθησις αὕτη ὑπὲρ αἴσθησιν καὶ νοῦν ἐστίν· ἡνίκα γάρ ἐκάτερον τούτων ἐνεργεῖ καὶ ὅτι ἐνεργεῖ, αἰσθάνεται τε καὶ νοεῖ.

8. Βλ. Σέξτου Ἐμπειρικοῦ, *Πυρρῶνείων Ὑποτυπώσεων* τῶν εἰς τὰ τρία τὸ πρῶτον, I 19. Βλ. ἔκτενέστερα, Τ. Πεντζοπούλου-Βαλαλά, *Ἡ ἔννοια τῆς ἐνάργειας στοὺς ἀρχαίους σκεπτικούς*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 16.

9. Βλ. Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Πρὸς Βαρλαάμ*, ἔκδ. B. Bobrinsky, J. Meyendorff, Π. Παπαευαγγέλου, Π. Χρήστου, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 266, 22-23: Σὺ δ' ἤχιστα μεμυημένος ταυτ' ὥς ἔοικεν οὐδενός φῃς εἶναι τῶν θείων γνώσιν οὐδὲ ἀπόδειξι, ἀλλὰ πίστιν μόνην.

πλάνη, εφόσον δεν υπάρχει άλλη όδός γνώσεως του Θεού πλὴν τῆς ἀποκαλύψεως. Ὁ Γρηγοῤῥᾱς ἀλλὰ καὶ ὁ προκάτοχός του Μετοχίτης στηρίζουν τὴν εὕρεση τῆς ἀλήθειας, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸν Ἀριστοτέλη, στὴ συνειδητοποίηση τῆς ἀνεπάρκειας τῶν γνωστικῶν δυνάμεων καὶ στὴν καταφυγὴ στὴν αὐθεντία τῆς πίστεως. Συνεπῶς, ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ βεβαιότητα δὲν μποροῦν νὰ ἐξασφαλιστοῦν μετὶς ἀνεπαρκεῖς γνωστικῆς δυνάμεις τῆς αἴσθησης, τῆς φαντασίας κ.ἄ.

Γενικότερα ἡ ἐπιχειρηματολογία τους δείχνει ἀκόμη μία φορά πόσο οἱ βυζαντινοὶ στοχαστὲς χρησιμοποιοῦσαν ἐπιλεκτικὰ καὶ ἰδιοτελῶς τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλοσοφία καὶ τὴν ἔθεταν στὴν ὑπηρεσία τῆς ἀπολογητικῆς ἐπιχειρηματολογίας τους ὑπὲρ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Μὲ αὐτὴ τὴν προϋπόθεση θὰ πρέπει νὰ ἐξετάσουμε ποιά εἶναι τὰ ἰδιαίτερα στοιχεῖα ποὺ παρουσιάζει ἡ γνωσιολογία τους, ἡ ὁποία εἶναι ἀπόρροια τοῦ φιλοπλατωνισμοῦ καὶ τοῦ σκεπτικισμοῦ τους.

I. Ὁ «σκεπτικισμός» τοῦ Θεοδώρου Μετοχίτη

Πρόδρομος τῆς γνωσιολογίας τοῦ Νικηφόρου Γρηγοῤῥᾱ ὑπῆρξε ὁ διδάσκαλός του Θεόδωρος Μετοχίτης, στὸν ὁποῖο, ὅπως καὶ στὸν Γρηγοῤῥᾱ, ἐπισημαίνεται ὁ ἴδιος φυσικὸς ἀγνωστικισμός, ποὺ θεωρεῖται ἀπόρροια τοῦ γνωστοῦ φιλοπλατωνισμοῦ τους. Ἡ ὑπαρξὴ ὅμως σκεπτικιστικῶν ἀπόψεων στοὺς Μετοχίτη καὶ Γρηγοῤῥᾱ δὲν σημαίνει ὅτι πρόκειται γιὰ ἀναβίωση τοῦ σκεπτικισμοῦ κατὰ τὸν 14ο αἰῶνα¹⁰. Στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι σημαντικό νὰ ἐξετάσουμε τίς ἀπόψεις τοῦ Μετοχίτη γιὰ τὸν σκεπτικισμό, οἱ ὁποῖες ἐπηρέασαν τὸν μεταγενέστερό του, Νικηφόρο Γρηγοῤῥᾱ.

Ὁ Μετοχίτης σὲ κεφάλαια τοῦ ἔργου του Ὑπομνηματισμοὶ καὶ σημειώσεις γνωμικαὶ ἀναφέρεται στὴ γνωσιοθεωρία τῶν σκεπτικῶν, τοὺς ὁποῖους ὀνομάζει «Ἐφεκτικούς». Μάλιστα, παρουσιάζει τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς σκεπτικῆς ἀρχῆς, τὴν «ἰσοσθένεια τῶν λόγων», δηλαδὴ τὴν ἰσοδυναμία τῶν ἀντιλογικῶν λόγων, ἀναφέροντας ὅτι: *λόγω παντὶ λόγος παλαίει*. Στὴ συνέχεια παίρνει θετικὴ στάση ἀπέναντι στὴ θεωρία τῶν σκεπτικῶν, δηλώνοντας ὅτι δὲν πρέπει κανεὶς νὰ τὴν ἐκλαμβάνει μόνον ὡς προϊόν ἐριστικῆς διαθέσεως¹¹. Πολλὰ ἀπὸ τὰ

10. Bl. R. Guiland, *Essai sur Nicéphore Grégoras. L'homme et l'œuvre*, Paris 1926, σ. 206. Ὁ Gouilland ἔκανε λόγο γιὰ ἐπανεμφάνιση σκεπτικῶν φιλοσόφων στὸ Βυζάντιο κατὰ τὸν 14ο αἰῶνα. Ἐπίσης τονίζει ὅτι ἀπ' ὅλους τοὺς σκεπτικούς περισσότερο, διαβαζόταν ὁ Σέξτος Ἐμπειρικός, ἕνας ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους ἐκπροσώπους τοῦ σκεπτικισμοῦ, ἐνῶ ὁ Πύρρων ὁ Ἡλείος, ὁ ὁποῖος διαμόρφωσε τὴ σκεπτικιστικὴ διδασκαλία, μελετήθηκε λιγότερο. Πρβλ. L. P. Schrenk, *Augustine's De Trinitate in Byzantine Skepticism*, *Greek, Roman and Byzantine Studies* 30 (1989a) 455. Ὁ Schrenk ἐπισημαίνει ὅτι κατὰ τὸν 14ο αἰῶνα τὸ φιλοσοφικὸ ἐνδιαφέρον τῶν Βυζαντινῶν στράφηκε στὸν ἀρχαῖο σκεπτικισμό.

11. Bl. Θεοδώρου Μετοχίτη, *Ὑπομνηματισμοὶ καὶ σημειώσεις γνωμικαὶ* [Miscellanea Philosophica et Historica], ἐκδ. G. Müller & Th. Kiessling, Leipzig 1821, ἀνατύπωση Amsterdam 1966, σ. 370-371: *Λόγω παντὶ λόγος παλαίει, λόγος ἐστὶν εὐ εἰρημένος πρότερον, οὐκοῦν δὴ καὶ*

πράγματα, τονίζει ο Μετοχίτης, δέχονται διπλή έρμηνεία, καί έτσι δέ μπορούμε νά αποφανθούμε μέ βεβαιότητα γιά ένα πράγμα, εφόσον άπέναντι σέ μία κρίση μπορούμε νά αντιπαρατάξουμε μία αντίθετη κρίση, μέ αποτέλεσμα ο λόγος νά μήν έχει πιστευτό χαρακτήρα¹². Ο Μετοχίτης συνδέει τή θεωρία αύτή τών σκεπτικῶν μέ τήν πλατωνική άποψη σχετικά μέ τήν άπουσία τής άπόλυτης αλήθειας, θεωρώντας μάλιστα ότι οι σκεπτικοί έλαβαν τήν άρχή αύτή από τόν Πλάτωνα, ο όποιος δέν θεωρούσε τίς αίσθήσεις άκριβές κριτήριο γιά τήν αλήθεια¹³. Η άδυναμία γιά τήν κατοχή τής αλήθειας οδηγεί στό νά δεχθούμε ότι ένα πράγμα δέν γίνεται καταληπτό ούτε άμεσα από μόνο του, ούτε έμμεσα μέ τή βοήθεια ενός τρίτου στοιχείου καί ότι οι διαλεκτικοί συλλογισμοί δέν θεμελιώνουν μία άντικειμενική αλήθεια¹⁴. Έξίσου σημαντικοί εΐναι ότι ο Μετοχίτης αποδεικνύει ότι ή άρχή τής άποψης τών «σκεπτικῶν» βρίσκεται στήν έρμηνεία τοῦ λόγου τοῦ Σωκράτη ἐν οΐδα ὅτι οὐδέν οΐδα, μέ τόν όποϊον ο Σωκράτης

γνώμη γνώμη τε πάση καὶ δόξα δόξη καὶ κρίσις κρίσει. "Οτε δὲ τοῦθ' οὕτως ἔχει, μήποτε προσμαρτυρία τίς ἐντεῦθεν ἐπὶ τοῖς Ἐφεκτικοῖς κληθεῖσι τῶν κατὰ φιλοσοφίαν, ὡς οὐ μόνον ἐριστικῶς, ἀλλ' οὐδὲ παντάπασιν ἀκαίρως ἢ σπουδῇ σφίαιν ἔχει. Πρβλ. Ι. Δελλῆς, 'Η κριτική τοῦ Νικολάου Καβάσιλα στή θεωρία τοῦ Πυρρωνισμοῦ καί στοὺς πέντε περὶ Ἀγρίππαν τρόπους, *Φιλοσοφία* 21-22 (1991-2) 317. 'Ο Δελλῆς ἐπισημαίνει ὅτι ὁ Θεόδωρος Μετοχίτης ἀφενός μὲν κρίνει αὐστηρά καί μέ καχυποψία τό ἐνδιαφέρον τῶν συγχρόνων του γιά τὰ κείμενα τοῦ Σέξτου Ἐμπειρικοῦ, θεωρώντας μάλιστα τὰ κείμενα αὐτά ἐπιζήμια γιά τή σπουδῇ τῆς φιλοσοφίας καί τῆς θεολογίας, ἀφετέρου δέ ἐμφανίζεται μετριωπαθῆς ἀπέναντι στό σκεπτικισμό, τοῦ όποίου τή θεωρία δέν ἐκλαμβάνει ὡς καθαρά «ἐριστικό ἔργο».

Στό σημεῖο αὐτό θά πρέπει νά ἀναφερθεῖ ὅτι ή άποψη τοῦ Μετοχίτη γιά τούς σκεπτικούς κα-
τατίθεται στό 61ο κεφάλαιο τοῦ ἔργου τοῦ *Ἵπομνηματισμοὶ καί σημειώσεις γνωμικαί*, στό όποιο γί-
νεται φανερό ὅτι ὁ ἴδιος ἦταν φιλοσκεπτικός μέσα στό πλαίσιο τοῦ φιλοπλατωνισμοῦ του καί τῆς χρι-
στιανικῆς πίστης του, ὅπως ἀργότερα καί ὁ Νυκφόρος Γρηγοράς. Ἐπίσης, περισσότερο γιά τό θέμα
τῆς «ἰσοσθένειας τῶν λόγων» βλ. Τ. Πεντζοπούλου-Βαλαλά, *Η έννοια τῆς ἐνάργειας στοὺς ἀρχαίους
σκεπτικούς*, σ. 11-12.

12. "Ο.π., σ. 371.

13. Βλ. H. Tarant, *Scepticism or Platonism? The Philosophy of the Fourth Academy*, Cambridge U.P 1985, σ. 46. 'Ο Tarant ἀναφέρει ὅτι ή παλαιά καί ή νέα Ἀκαδημία δέν δέχονται τή
στοϊκή άποψη ὅτι ή αΐσθηση άποτελεῖ μία ἐνέργεια, ή όποία συγκατατίθεται γιά τήν άπόλυτη αλήθεια
τῶν ὄντων. Ὡστόσο οἱ Ἀκαδημικοὶ θεωροῦν ὅτι οἱ αΐσθήσεις εἶναι ὑγιεῖς, ἀλλά ὄχι άκριβεῖς. Ἀκόμη
περισσότερο ὁ Πυθαγόρας, ἀπό τούς ὕστερους προσωκρατικούς, καί ὁ Πλάτωνας θεωροῦν ὅτι οἱ
αΐσθήσεις άποτελοῦν ἐσφαλμένο κριτήριο γιά τήν αλήθεια.

14. Βλ. Θεοδώρου Μετοχίτη, *Ἵπομνηματισμοὶ καί σημειώσεις γνωμικαί*, ἔκδ. Ch. Müller, Amsterdam 1966, σ. 372: Αὐτός [sc. Πλάτων] δὴ μάλιστα δοῦναι τὰς ἀρχὰς τοῖς ἐφεκτικῶς φιλοσο-
φῆσαι, καὶ τῇ συνηγορίᾳ τῆς ἀκαταληψίας, τοῖς μακροῖς ἐκείνοις λόγοις καὶ συχοῖς τοῖς περὶ
ότουοῦ ἐκάστοτε μὴδὲν περαίνουσιν. Ἄλλ' ὅς' ἂν καὶ προτεινόντο ταῖς διαλέξεισι πάντ' ἀπελέγχουσιν
ἄπορα, καὶ τῆς ἀληθείας ἔξω. Πρβλ. Σέξτου Ἐμπειρικοῦ, *Πυρρώνειων Ἵποτυπώσεων τῶν εἰς τὰ
τρία τὸ πρῶτον*, I 206: Πρὸς τούτοις κακείνου δεῖ μεμνησθαι ὅτι οὐ περὶ πάντων τῶν πραγμάτων
καθόλου φαμέν αὐτάς, ἀλλὰ περὶ τῶν ἀδήλων καὶ τῶν δογματικῶς ζητουμένων, καὶ ὅτι τὸ φαινόμενον
ἡμῖν φαμέν καὶ οὐχὶ διαβεβαιωτικῶς περὶ τῆς φύσεως τῶν ἐκτὸς ὑποκειμένων ἀποφαινόμεθα... Ἐπί-
σης βλ. Τ. Πεντζοπούλου-Βαλαλά, *Η έννοια τῆς ἐνάργειας στοὺς ἀρχαίους σκεπτικούς*, σ. 16-17. Η
Βαλαλά διευκρινίζει ὅτι οἱ σκεπτικοὶ δέν δέχονται δογματικούς συλλογισμούς γιά τὰ πράγματα, οἱ
όποιοι οὐσιαστικά δέν καταλήγουν σέ βέβαιη καί ἀσφαλῆ γνώση.

ἐκφράζει τήν ἀδυναμία τῆς ἀνθρώπινης ικανότητας νά κατέχει τήν ἀσφαλῆ καί βέβαιη γνώση σέ αὐτή τή ζωή¹⁵. Μέ αὐτόν τόν τρόπο ὁ Μετοχίτης δείχνει τήν ἐπίδραση τῆς σωκρατικῆς καί πλατωνικῆς ἀποφῆς στούς «σκεπτικούς» γιά τή δυσπιστία στίς γνωστικές δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου. Τήν ἐπίδραση αὕτη ἀντιλαμβάνεται ὁ Μετοχίτης καί μέσα ἀπό μία κοινῇ θέση τοῦ Πλάτωνα καί τῶν σκεπτικῶν, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἡ ἀπόλυτη ἀλήθεια, δηλαδή ἡ ἀντικειμενική γνώση, εἶναι ὑπερβατική καί ἀφορᾷ τή γνώση τῶν ἰδεῶν καί ὄχι τῶν ἀπεικασμάτων τους, πού εἶναι τά φαινόμενα τῆς ἐξωτερικῆς πραγματικότητας¹⁶. Μέ αὕτη τήν προϋπόθεση ὁ «σκεπτικός» ἀντιμετωπίζει ἀρνητικά τίς δογματικές φιλοσοφίες, ἐφόσον αὐτά πού λέγονται δογματικά γιά τά πράγματα δέν παρέχουν μιάν ἀσφαλῆ γνώση καί ἐπομένως χάνεται κάθε ἐγκυρότητα¹⁷. Ἐκεῖνο πού τονίζει ὁ Μετοχίτης εἶναι ὅτι γιά τούς «σκεπτικούς» οὔτε ἡ νόηση οὔτε ἡ αἴσθηση μποροῦν νά παρέχουν τήν ἀληθινῇ γνώση, διότι κανένα ὄν σέ αὐτόν τόν κόσμο δέν μένει ἀμετακίνητο, ἀλλά καί καμία γνώση δέν μένει ἀμετάβλητη· τό ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι ὁποιαδήποτε ἔρευνα γύρω ἀπό τά πράγματα αὐτοῦ τοῦ κόσμου μπορεῖ νά ὁδηγήσει σέ πλάνη καί νά προκαλέσει δυσκολίες¹⁸. Ὁ Μετοχίτης ἐπικαλεῖται τήν ἐπιχειρηματολογία τῶν «σκεπτικῶν», γιά νά ἀντιπαραβάλλει στήν ἀδυναμία τῆς ἀνθρώπινης γνωστικῆς ικανότητας τήν ἀληθινῇ γνώση, πού εἶναι ἡ ἀποκεκαλυμμένη ἀλήθεια, τῆς ὁποίας πηγὴ εἶναι ὁ Θεός. Ἔτσι, ἀπό τή συγκεκριμένη ἀρχή τῶν «σκεπτικῶν», ὁ Μετοχίτης θεμελιώνει τήν παραδοχὴ τῆς θείας ἀλήθειας καί τήν ἀνατροπὴ κάθε ἀνθρώπινης σκέψης, πού ἀφορᾷ στήν

15. Ὁ.π., σ. 373-374: Πάντων Σωκράτης διὰ παντός περιῖον ἐφιλοσόφει τοῦ βίου καί διέτριβεν Ἀθήνῃσι κατελέγχων ἅπαντας... καί τοῦτ' αὐτό μάλιστ' ἀγνοοῦντας, καί πρώτως ὡς οὐδ' ἴσασιν, ὅτι καὶ ἀγνοοῦσι, καί λίαν ἐπισφαλέστατα καὶ ἀμαθέστατ' ἔχοντας, δοκοῦντας πλουτεῖν... ὡς μὴδὲν ἄρα ποτ' ἐν ἀνθρώποις ὄν καταλήψεις ὕγιες, ἀλλ' ἅπαντα κενῶς σπουδαζόμενα, καὶ δοκοῦντα τιμῆς ἀξία μικρὰ τε καὶ μείζω... Καὶ ταῦτ' εἰσὶν ὄντως, ἥπερ εἴρηται, τῶν ἐφεκτικῶν λόγων τοῖς ὕστερον ἀρχαί. Τό θέμα γιά τή σχέση τοῦ Σωκράτη μέ τό σκεπτικισμό ἀναλύουν ὁ T. D. Sullivan - J. Reedy, Was Socrates a Skeptic?, *Skepsis* [A Journal for Philosophy and Inter-Disciplinary Research] VII (1996) 25-33. Οἱ Sullivan-Reedy ἐπισημαίνουν (βλ. σ. 28) ὅτι, σύμφωνα μέ τὸν Σωκράτη, κανεὶς δέν μπορεῖ νά κατέχει μία ἀσφαλῆ καί βέβαιη γνώση σχετικὰ μέ τά πράγματα αὐτοῦ τοῦ κόσμου. Κατὰ συνέπεια κανεὶς δέν μπορεῖ νά γνωρίσει τά ἀληθινὰ εἶδη αὐτῶν τῶν πραγμάτων.

16. Bλ. H. Tarant, *Scepticism or Platonism? The Philosophy of the Fourth Academy*, σ. 119. Ὁ Tarant ἀναφέρει ὅτι ἡ σύλληψις τῆς ιδέας θεωρεῖται ὡς μία ἐκστατικὴ θρησκευτικὴ ὁραση καί ὡς μέρος τῆς ἀνθρώπινης γνωστικῆς διαδικασίας. Μάλιστα, καθὼς οἱ ιδέες τοποθετοῦνται ὡς σκέψεις στό θεϊκό νοῦ, φαίνεται νά ξεπερνοῦν τά ἀνθρώπινα ὅρια.

17. Βλ. Θεοδώρου Μετοχίτη, Ὑπομνηματισμοὶ καὶ σημειώσεις γνωμικαί, ἔκδ. Ch. Müller, Amsterdam 1966, σ. 374: Ἐντεῦθεν ἄρ' ἀπὸ τιῶν τόπων ἐπικαιροτάτων μετ' ἀσφαλείας κατέδραμον ἅπανσαν ἀνθρωπίνην γνωστικὴν εὐρεσιν, καὶ τὸν παγκόσμιον κατὰ πάσης τῆς σοφίας λόγων ἀπάντων καὶ δωματίων ἀπάντων ἀπηρυθρίασαν ἀρασθαι πόλεμον.

18. Ὁ.π., σ. 374-375: Καὶ πολλοὶ οὐ μάλιστα δοκοῦσι πονεῖν, καὶ πολλοὶ γὰρ ἐξ ἐκείνου καὶ μέχρι νῦν προσήκοντο τὴν σπουδὴν ταύτην, καὶ προσέχουσιν ἀξιοῦσι τὸν νοῦν ὡς ἀληθῶς πάντ' ἄνω καὶ κάτω φερόμενα καθαρῶντες, καὶ μὴδὲν ὅτι ποτ' ἐστὶς ἐν μονῇ τινὸς οὐσίας καὶ γνώσεως ἀτρεπτον, καὶ πᾶσαν ζήτησιν περὶ τῶν ὄντων καὶ τῶν ἐν βίῳ πάντων πολλῶ περιπίπτουσιν τῷ πλάνῳ καὶ δυσοδίῳ καὶ δυσχερεῖα χρησθῆαι.

ἀναζήτηση τῆς ἀληθινῆς φύσης τῶν πραγμάτων καί τῆς γνώσης τους, γνώση πού ἐξαρτᾶται ἀπό τίς αἰσθήσεις καί ἀποτελεῖ τήν ἐμπειρία τῶν ὧσων συμβαίνουν σέ αὐτή τή ζωή. Τήν ἀνατροπή αὐτή στηρίζει ὁ Μετοχίτης στήν ἀρχή τῶν «ἀντιλογικῶν λόγων», σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἡ ἀνθρώπινη γνώση ἐξαρτᾶται ἀπό τήν ἀντιπαράταξη μιᾶς ὑποκειμενικῆς κρίσεως σέ μία ἄλλη —ἀντίθετη πρός αὐτήν— ὑποκειμενική κρίση, μέ ἀποτέλεσμα νά μήν ὑπάρχει ἀντικειμενική ἐγκυρότητα σέ ὅλη τήν ἀνθρώπινη γνώση¹⁹. Μέ τήν ἀντιλογική ἐπιχειρηματολογία τῶν «σκεπτικῶν» ὁ Μετοχίτης ἀνασκευάζει τίς ὄντολογικές ἀπόψεις τῶν ἀρχαίων ἐλλήνων φιλοσόφων, οἱ ὁποῖοι ὄχι μόνο διαφωνοῦσαν μεταξύ τους ἀλλά καί μέ τοὺς ἑαυτοὺς τους²⁰. Στήν προκειμένη περίπτωση ὁ Μετοχίτης δείχνει ὅτι τό ὄντολογικό πεδίο θεωρεῖται πρόσφορο γιά τήν ἐφαρμογή τῶν ἀντιλογικῶν λόγων, στοὺς ὁποίους ἐμπεριέχεται ἡ ἀρχή τῆς ἀντίφασης, ἐξαιτίας τῆς ὁποίας γίνεται ἀδύνατη ἡ εὕρεση τῆς ἀπόλυτης ἀλήθειας. Μέ αὐτόν τόν τρόπο ὁ Μετοχίτης ἀναδεικνύει τήν ἀκρίβεια καί τήν ἐγκυρότητα τῆς χριστιανικῆς ἀλήθειας, ἡ ὁποία ἔχει ὡς κριτήριο τήν ἐξ ἀποκαλύψεως ἀλήθεια καί, κατὰ συνέπεια, δέν ἀναζητεῖ μέσα ἀπό συλλογιστικές διαδικασίες τήν ἀρχή τῶν ὄντων, ὅπως συμβαίνει μέ τή ἀρχαία ἐλληνική σκέψη, ἀλλά τή θεωρεῖ δεδομένη. "Ομως ὁ Μετοχίτης δέν περιορίζεται στήν ἀναίρεση τῆς ἐγκυρότητας τῆς ἀνθρώπινης γνώσης μόνο στό ἐπίπεδο τῶν ὄντολογικῶν θεμάτων, ἀλλά ἐπισημαίνει ὅτι τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τά ἱατρικά ζητήματα καί γιά τίς δικαστικές ἀποφάσεις. Καί στήν τάξη τῶν ἱατρῶν, ὅπως καί τῶν δικαστῶν, συχνά ἀνακύπτουν διχογνωμίες κατὰ τήν ἄσκηση τοῦ ἐπαγγέλματός τους. Μάλιστα, ἀναφερόμενος μέ ἔμφαση στήν εὐμετάβλητη ἱατρική διάγνωση, ὁ Μετοχίτης τονίζει τή μεταστροφή τῆς γνώμης ἐνός ἱατροῦ μέσα σέ λίγες ὥρες, ὁ ὁποῖος ἐξαιτίας τῶν ἀμφιταλαντευόμενων συλλογισμῶν του ὁδηγεῖται στήν αὐτοαντίφαση²¹. Ἡ ἴδια κατάσταση

19. "Ο.π., σ. 375-376: *Μόνα δὲ τὰ πάσης ἐπέκεινα σοφίας ἐκ Θεοῦ πάντως εἰλημμένα παρ' ἡμῖν περὶ αὐτοῦ Θεοῦ καὶ τῶν θείων περιγίγνεται τῷ κράτει τῆς ἀληθείας τίμια, καὶ πάσης αἰδοῦς καὶ ἀσφαλείας πάσης δόγματα. Τὰ δ' ἄλλα πάνθ' ὅσ' ἀνθρωποι σοφίζονται περὶ τῶν ἐν φύσει, περὶ τῶν κατὰ τεχνικὴν τιν' ἄσκησιν ἐκ φυσικῶν αἰθις λόγων, ἐξ ἐμπειρίας περὶ τῶν κατὰ τὸν βίον πρακτέων, καὶ ἅττα προσήκειν ἀξιωσέει τις καὶ λυσitelεῖν ἀνθρώποις, πάνθ' ὁμοῦ ταῦτα καὶ τοὺς ἐναντίους ἐπιδέχονται λόγους, ὅπως ἂν ἀμέλει καὶ νοοῖντο καὶ λέγοιντο. Πρβλ. Πύρρωνος, Ὑποτυπώσεις, I 203.*

20. Βλ. Θεοδώρου Μετοχίτη, *Ὑπομνηματισμοὶ καὶ σημειώσεις γνωμικαί*, ἔκδ. Ch. Müller, Amsterdam 1966, σ. 376: *Καὶ τοῦθ' ὁρᾶν ἐστὶν εὐ μάλ' ἐπὶ τῶν φιλοσοφῶντων καὶ διατριφάντων φιλοπονωτάτα περὶ τὴν τῶν ὄντων ἔρευναν καὶ θεωρίαν, μὴ μόνον ἀλλήλοις περὶ τὰ πλείστα διατεινομένων τάναντιώτατα καὶ λόγων ἐκατέρωθεν εὐπορούντων, ἀλλ' ἐστὶν οὐ καὶ ἑαυτοῖς καὶ περιπτύπντων, οἷς ἐν ἄλλοις φθάσαντες εἰρήχεσαν.*

21. "Ο.π., σ. 376-377: *Καὶ τοῦθ' ὁρᾶν ἐστὶν ἐπὶ τῶν ἱατρικῶν περὶ τῶν αὐτῶν ἀλλήλοις ἀντιστατούντων... ἀλλὰ καὶ ἑαυτοῖς στασιαζόντων, εἴ τις προσέχοι τὸν νοῦν, καὶ περὶ ὧν ἄρα χθὲς καὶ πρὸ τρίτης, μᾶλλον δὲ καὶ πρὸ δυοῖν ἴσως ἢ τριῶν ὥρῶν ἄλλως ἐφιλοσόφουν τάναντία ἐκάστοτε νῦν γε εἶναι τιθεμένων καὶ σπουδαζόντων. Πρβλ. L. P. Schrenk, Byzantine Evidence for Galen's *On Medical Experience*, *Byzantinische Zeitschrift* 82 (1989b) 254. Ὁ Schrenk παρερμηνεύοντας τό συγκεκριμένο ἀπόσπασμα ὑποστηρίζει ὅτι ἐδῶ ὁ Μετοχίτης παρουσιάζει τὰ μέλη τοῦ ἱατρικοῦ κλάδου*

ἐπικρατεῖ καί στους φλύαρους λόγους πού ἐκφωνοῦν οἱ βουλευτές, καθώς καί στό πεδίο τῆς δικαστικῆς κρίσης, ὅπου ὁ δικαστής ἀφενός κατηγορεῖ καί ἀφετέρου ἐπαινεῖ καί ἐγκωμιάζει αὐτόν πού διαπράττει τό ἀδίκημα²². Ἔτσι καταλήγει στό συμπέρασμα ὅτι τά ἴδια τά ὄντα, ὅπως αὐτά παρουσιάζονται ὑποκειμενικά στίς αἰσθήσεις μας καί γιά τά ὁποῖα διαμορφώνουμε κρίσεις, ἀποτελοῦν αἰτία ἀσάφειας καί δυσπιστίας ἀπέναντι σέ κάθε ἀνθρώπινη γνώμη, πού ἀναφέρεται σέ αὐτά. Μάλιστα ὁ Μετοχίτης ἐπισημαίνει ὅτι ἀπό τά παραπάνω ἀφορμήθηκαν οἱ ἐφεκτικοί καί ἐξέφρασαν τήν ἀντίθεσή τους γιά τή δυνατότητα τῆς ἀπόκτησης μιᾶς βέβαιης γνώσης, ἀπορρίπτοντας ἔτσι κάθε γνωστική ἀξία²³.

Ἡ ἀποδοχή τῆς ἀποφῆς τῶν σκεπτικῶν ἀπό τοὺς Θεόδωρο Μετοχίτη καί Νικηφόρο Γρηγορά σχετικά μέ τήν ἀπουσία τῆς ἀληθινῆς γνώσης, ἡ ὁποία προέρχεται ἀπό τά φαινόμενα τῆς ἐξωτερικῆς πραγματικότητας, ἀποτελεῖ μία ἐκφραση τοῦ φιλοπλατωνισμοῦ τους. Αὐτό δηλώνει ξεκάθαρα ὁ Μετοχίτης, ὁ ὁποῖος θέλοντας νά δείξει τήν προτίμησή του στόν Πλάτωνα²⁴, ἀντιλαμβάνεται ὡς πηγή τῆς θεωρίας τῶν σκεπτικῶν τή πλατωνική διδασκαλία τῶν ἰδεῶν, κατά τήν ὁποία ὁ προσιτός στίς αἰσθήσεις κόσμος χάνει τή γνωσιολογική ἀξία του²⁵. Τῇ θέσῃ αὐτή φαίνεται νά ἐνισχύει καί τό σωκρατικό ρητό: *ἐν οἷδα ὅτι οὐδέν οἷδα*, ἀπό τό ὁποῖο ἀφορμᾶται ὁ Μετοχίτης, γιά νά ἐξωτερικεύσει τόν φυσικό ἀγνωστικισμό του.

Στήν πραγματικότητα ὁ φιλοσκεπτικισμός τοῦ Μετοχίτη δέν εἶναι φιλοσοφικός, ἀλλά συνδέεται μέ τή χριστιανική πίστη του, ἐφόσον ὁποιαδήποτε γνώση προέρχεται ἀπό τοὺς συλλογιστικούς τρόπους εἶναι ἀβέβαιη καί μόνο ἡ θεία ἀποκάλυψη ὁδηγεῖ μέ ἀσφάλεια στήν εὕρεση τῆς ἀλήθειας. Ἐξάλλου, σύμφωνα μέ ὅσα ἀναφέρει ὁ Μετοχίτης, δέν ἦταν αὐτός μόνον φιλοσκεπτικός, ἀλλά ὑπῆρχε ἓνα φιλοσκεπτικό ρεῦμα, τό ὁποῖο ἐμφανίστηκε στό πέρασμα τοῦ χρόνου ἀπό τήν ἐποχή τοῦ ἀρχαίου σκεπτικισμοῦ μέχρι καί τήν ἐποχή του. Οἱ ὁπαδοί τοῦ σκεπτικισμοῦ ὑποστήριξαν τή θεωρία τῶν σκεπτικῶν γιά τήν ματαιότητα καί ἀνακρίβεια τῆς ἀνθρώπινης γνώσης²⁶. Σέ αὐτό τό σημεῖο ὁ Μετοχίτης

νά ἀποδέχονται τή θεωρία τῶν σκεπτικῶν.

22. "Ο.π., σ. 377: *Καὶ τοῦθ' ὁρᾶν ἐστὶν ἐπὶ βουλευτικῶν λόγων ἐπιεικῶς, καὶ τεχνολογεῖται διάφορα πολλοῖς καὶ στωμύλλεται, καὶ τάναντί' αὐθις τοῖς πράγμασιν ἀπαντᾷ, καὶ τοῦτ' ἐπὶ πάσης δικαστικῆς κρίσεως καὶ φέγειν ἄττα δῆ, καὶ οὐστινὰς ἂν ἀμέλει προτιθεμένων, καὶ τοῦναντίον ἐπαινεῖν ἀξιῶν καὶ θαυμάζειν.*

23. "Ο.π., σ. 377: *Καὶ οὐδέν ἐστὶ τῶν ὄντων σχεδὸν καὶ περὶ ἃ πάντως οἱ λόγοι, ὃ μὴ οὕτω καὶ πολλῆς ἀσφαλείας αἴτιον, καὶ ἀπιστίας περὶ πᾶσαν γνώμην, καὶ τοῖς ἐφεκτικοῖς ἀφορμὴν τῇ γνώμῃ διδωσιν, εἴτουν ταῖς ἀντιθετικαῖς καὶ μαχίμοις ἐνστάσεσι, καὶ συνηγορίαις τῇ κατὰ πάντων ἀπλῶς ἀμαθία.*

24. "Ο.π., σ. 25: *Οἷον δὴ τοὺς περὶ Πλάτωνα σαφῶς οὕτω λέγω τὸν ἡγεμόνα τῆς σοφίας αὐτῷ, σ. 170: Καὶ πολλῶ γε πλέον θαυμάζειν ἔχομεν Ἀριστοτέλους, καὶ τὴν ἀμετρίαν αὐτοῦ κατὰ τοῦ θαυμαστοῦ Πλάτωνος, τοῦ πάσης τῆς σοφίας ἡγεμόνος αὐτῷ.*

25. Βλ. Ε. Π. Παπανούτσου, *Τό θρησκευτικό βίωμα στόν Πλάτωνα*, Ἀθήνα 1971, σ. 100-108.

26. Βλ. Θεοδώρου Μετοχίτη, *Ἵγουμενισμοὶ καὶ σημειώσεις γνωμικαί*, ἔκδ. Ch. Müller,

υπαινίσσεται στοχαστές οι οποίοι υιοθέτησαν μία θετική στάση έναντι του σκεπτικισμού, με σκοπό να δείξουν ότι η ορθότητα της πίστης είναι ανώτερη από την ασάφεια που διακρίνει την ανθρώπινη γνώση²⁷. Ο Μετοχίτης δηλώνει την ανωτερότητα της πίστης προσδιορίζοντας αρχικά το ρόλο και τη λειτουργία των αίσθήσεων, των οποίων τη δραστηριότητα θεωρεί άσημαντη και κατώτερη σε σχέση με εκείνη της λογικής. Μάλιστα, όσον αφορά στον ρόλο της λογικής, ο Μετοχίτης συστήνει ότι για όσα μᾶς είναι ανέφικτα δέν πρέπει να συλλογιζόμαστε με εύκολια και να καταλήγουμε σε πρόχειρα ή άκόμη και άποτυχημένα συμπεράσματα²⁸. Έδω ο Μετοχίτης αποκαλύπτει ξεκάθαρα την άφοσίωσή του

Amsterdam 1966, σ. 374-375: *Και πολλοῖς οὐ μάτην δοκοῦσι πονεῖν, καὶ πολλοὶ γὰρ ἐξ ἐκείνου καὶ μέχρι νῦν προσήκοντο τὴν σπουδὴν ταύτην, καὶ προσέχουσιν ἀξιοῦσι τὸν νοῦν ὡς ἀληθῶς πάντ' ἄνω καὶ κάτω φερόμενα καθορῶντες, καὶ μηδὲν ὅτι ποθ' ἑστὼς ἐν μονῇ τινὸς οὐσίας καὶ γνώσεως ἄτρεπτον, καὶ πᾶσαν ζήτησιν περὶ τῶν ὄντων καὶ τῶν ἐν βίῳ πάντων πολλῶ περιπίπτουσιν τῷ πλάνῳ καὶ δυσοδίῳ καὶ δυσχερεῖα χρησθαι, καὶ ἀνύπτειν ἐπιτυχῶς καθάπαξ πρὸς ἀσφαλὴ τὴν εὕρεσιν ἄνευ δὴ τῆς περὶ Θεοῦ καὶ τῶν θείων μόνης σοφίας, ἄνωθεν πάντως ἐξ ἐπιπνοίας τινὸς θεοφορητοῦ, ἢ πόθεν ἄλλοθεν, καὶ ποίας τῶν συλλογιστικῶν τρόπων καὶ τῶν δεῖξεων. Πρὸς. R. Guiland, *Essai sur Nicéphore Grégoras. L'homme et l'œuvre*, σ. 206. Ο Guiland ἀναφέρει ὅτι οἱ Σκεπτικοί, γὰρ τοὺς ὁποίους κάνει λόγο στὸ συγκεκριμένο ἀπόσπασμα ὁ Μετοχίτης, ἀσκοῦν αὐστηρὴ κριτικὴ καὶ ἐναντίον τῆς ἐξ ἀποκαλύψεως ἀλήθειας. Στὸ παραπάνω χωρίο στηρίζει ὁ Guiland τὴν ἐσφαλμένη ἀποψὴ του ὅτι ὁ σκεπτικισμὸς ἀντιμετωπίστηκε ὡς ἐχθρὸς τῆς θρησκείας τὸν 14ο αἰῶνα ἀπὸ τοὺς ὑποστηρικτὲς τῆς ἀντισκεπτικῆς θέσεως, δηλαδὴ τοὺς Θεόδωρο Μετοχίτη, Νικηφόρο Γρηγορᾶ καὶ Νικόλαο Καβάσιλα. Τὴν ἴδια λαμβασμένη ἀποψὴ ὑποστηρίζουν οἱ C. B. Schmitt, *The Rediscovery of Ancient Skepticism in Modern Times, The Skeptical Tradition*, ἔκδ. Burnyeat, Berkley 1983, σ. 235· G. Podskalsky, *Nikolaos von Methone und die Proklosrenaissance in Byzanz (11/12 Jh.)*, *Orientalia Christiana Periodica* 42 (1976) 512-513· I. Δελλῆς, 'Η κριτικὴ τοῦ Νικολάου Καβάσιλα στὴ θεωρία τοῦ Πυρρωνισμού καὶ στοὺς πέντε περὶ Ἀγρίππαν τρόπους, σ. 317. Ἐνῶ ὁ B. N. Τατάκης, *Ἡ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία*, σ. 236, ἀποδέχεται τὴν χρῆσι τοῦ Μετοχίτη γὰρ τῆ φιλοσοφία τῶν σκεπτικῶν, ἢ ὁποία κατ' αὐτὸν δέν θά πρέπει νὰ ἀπορριφθεῖ στὸ σύνολό της καὶ οὔτε νὰ ἀποτελεῖ καθαρὰ ἐριστικὸ ἔργο. Καθὼς φαίνεται ὁ Τατάκης παρουσιάζει μετριοπαθῆ καὶ εὐνοϊκὴ τὴ στάσι τοῦ Μετοχίτη ἐναντι τοῦ σκεπτικισμού. Ἐπίσης ὁ I. Sevcenko, *Theodore Metochites, Chora et les courants intellectuels de l'époque, Art et société a Byzance. Actes du Colloque organisé par l'Association Internationale des Etudes Byzantines a Venise en Septembre 1968, Venise: 15-39*, μελέτη VIII στὸ *Ideology, Letters and Culture in the Byzantine World*, VR, London 1982: Theodore Metochites, Chora and the Intellectual Trends of his Time, *The Kariye Djami, 4. Studies in the Art of the Kariye Djami and its Intellectual Background*, ἔκδ. P. Underwood, London 1971, σ. 32, ἐπισημαίνει ὅτι στὴ σκέψι τοῦ Μετοχίτη ὁ σκεπτικισμὸς συνδέεται ρητὰ μὲ τὴ χριστιανικὴ πίστι τοῦ. Τὴ θέσι αὐτὴ δέχεται καὶ ὁ Ch. Lohr, *Theodorus Metochites, Paraphrasis in Aristotelis universam naturalem philosophiam. Übersetzt von Gentianus Hervetus. Neudruck des ersten Ausgabe Basel 1559 mit einer Einleitung von Ch. Lohr [Commentaria in Aristotelem Graeca. Versiones latinae aetatis resuscitatarum literarum, 3]*, Stuttgart - Bad Cannstatt 1992, σ. 11-12.*

27. Ἦδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἀποστόλου Παύλου ὑπῆρχαν χριστιανοί, οἱ ὁποῖοι ἐβλεπαν μὲ καχυποψία τὴν ἀνθρώπινη σοφία καὶ τὴν ἐγκατέλειψαν καταφεύγοντας στὴν πίστι, πρὸς Κορινθίους Α' 1, 19-2, 16.

28. Βλ. Θεοδώρου Μετοχίτη, *Ἠθικός ἢ περὶ Παιδείας*, ἔκδ. I. Δ. Πολέμης, Ἀθήνα 1995, σ. 67, 2-5: *Πρὸς τὴν αὐτὴν ἐμοὶ δοκεῖν χρειᾶν ἐσκευάσθαι τῇ φύσει τὴν αἴσθησιν, ὡς τὸν μὲν ὅλον σκοπὸν καὶ τὴν ἐμπορίαν τῆς φύσεως αὐτὸν ὄντα τὸν νοῦν καὶ τὰ λογικὰ πράγματα* 80, 16-17, 19-25, 82, 1-2: *Ταῦτ' ἄρα ἐγὼ φημι παντὸς μᾶλλον εὐλαβητέον τὴν περὶ τῶν θείων πολυπραγμοσύνην... ἀλλ' ὅτι καὶ τῷ παντὶ βέλτιον ὡς ἀληθῶς καὶ λυσιτελέστερον σιγῇ τιμᾶν τὰ ἀνέφικτα καὶ τὸν ἐκ τοῦ μὴ τυχεῖν*

στή χριστιανική πίστη, στην οποία ἐμπεριέχεται ἡ ὑπερβατική ἀλήθεια. Σέ αὐτό ἀκριβῶς τό σημεῖο στηρίζει καί τή φιλοσκεπτική στάση του, ἡ ὁποία φαίνεται νά ὑπηρετεῖ τήν πίστη του. Εἰδικότερα ἡ χρησιμότητα τοῦ σκεπτικισμοῦ στό χριστιανισμό μπορεῖ νά δειχθεῖ μέ βάση τίς ἐξῆς θέσεις: α) Οἱ σκεπτικοί ζητοῦν τήν ἀπόλυτη ὑπερβατική ἀλήθεια, τήν ὁποία ἀδυνατεῖ νά κατανοήσῃ ὁ ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος ἀντιλαμβάνεται τά φαινόμενα τῆς ἐξωτερικῆς πραγματικότητος²⁹. Ἡ ὑπερβατική ἀλήθεια στήν ὁποία καταφεύγει ὁ χριστιανός, διότι ἀδυνατεῖ πολλές φορές νά κατανοήσῃ διαμέσου τῆς λογικῆς φαινόμενα πού συμβαίνουν στόν κόσμο, καθώς καί νά λύσει τό πρόβλημα τῆς ὑπαρξῆς τοῦ Θεοῦ, εἶναι ἡ ἐξ ἀποκαλύψεως ἀλήθεια³⁰. Ἡ παρουσία τῆς ὑπερβατικῆς ἀλήθειας καί στίς δύο περιπτώσεις συνιστᾷ τήν ἀμφισβήτηση τῆς δυνατότητας τοῦ ἀνθρώπου νά ἀποκτήσῃ ἀσφαλή γνώση γιά τήν κτιστή πραγματικότητα. Μάλιστα, ἡ θέση αὕτη ἐνισχύεται ἀκόμη περισσότερο, ἂν λάβουμε ὑπόψη ὅτι ὁ δρόμος πού ὁδηγεῖ σέ αὕτη τή γνώση ἐμποδίζεται ἀπό τίς αἰσθήσεις. β) Ἡ σκεπτικιστική ἄποψη γιά τήν ἀνυπαρξία ἐνάργειας στίς αἰσθήσεις, πού ἔτσι ἐμποδίζουν τή νόηση νά συλλάβῃ τήν ἀληθινή γνώση³¹, ἀποτελεῖ ἕνα ἐπιχείρημα γιά τό χριστιανισμό, ὁ ὁποῖος ἀντιπαραβάλλει στήν ἀδυναμία τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ τήν πανσοφία τοῦ Θεοῦ, τόν ὁποῖο δέν μπορεῖ νά προσπελάσῃ ὁ ἄνθρωπος λόγω τῆς ἀκατάληπτης φύσης του.

Οἱ δύο αὐτές θέσεις εἶναι ἀπαραίτητες γιά τό συσχετισμό τῆς χριστιανικῆς θρησκείας μέ τόν σκεπτικισμό. Ἡ ἐπιλογή τοῦ σκεπτικισμοῦ ἀπό τόν Θεόδωρο Μετοχίτη καί μετέπειτα ἀπό τόν Νικηφόρο Γρηγορά, στόν ὁποῖο βρίσκουν καί οἱ δύο βυζαντινοί στοχαστές εὐνοϊκό ἔδαφος γιά νά θεμελιώσουν τόν πλατωνισμό τους, γίνεται μέ σκοπό νά ἐνισχύσουν σημαντικά τήν ἐπιχειρηματολογία τῆς χριστιανικῆς ἀλήθειας. Ἀπό αὕτη τήν ὀπτική γωνία θά πρέπει νά ἀξιολογήσῃ κανεῖς τό σκεπτικισμό τοῦ Γρηγορά.

ἐπιχειροῦντα κίνδυνον δεδιέναι καί φεύγειν. Οὐ γάρ, ὅ,τι μὲν τεύξῃ οὐκ οἶδας, τοῦτο δὲ οἶδας εὐ μάλα, ὥς ἀποτυχῶν καί ἀμαρτήσας κατὰ βραχὺ ἢ ῥῆμα ἢ νόημα, αὐτίκα αὐτόθεν ἐξώλης τε καί προώλης γεγένῃσαι καί τόν γε πόθον καί τό γε σέβας οὐκ ἐκ τοῦ λέγειν ἐτοιμῶς, ἅττα βούλει, πάνυ ται πλείεστα ἀλλ' ἐκ τοῦ μηδὲ λέγειν, ἃ δὴ καί πρόχειρα δηλοῦν ἐστίν. Οἱ ἴδιες ἀπόψεις ὑπάρχουν καί στό μεταγενέστερο Ποίημα 1 Δοξολογία εἰς τόν Θεόν καί περὶ τῶν καθ' αὐτὸν καί τῆς μονῆς τῆς Χώρας, ἔκδ. Μ. Treu 1895, σ. 55-70.

29. Βλ. Σέξτου Ἐμπεϊρικοῦ, *Πυρρώνειων ὑποτυπώσεων τῶν εἰς τὰ τρία τὸ πρῶτον*, I 19: *‘Όταν δὲ ζητῶμεν εἰ τοιούτων ἐστὶ τὸ ὑποκείμενον ὁποῖον φαίνεται, τὸ μὲν ὅτι φαίνεται δίδομεν, ζητοῦμεν δ' οὐ περὶ τοῦ φαινομένου, ἀλλὰ περὶ ἐκείνου ὃ λέγεται περὶ τοῦ φαινομένου.* Πρβλ. Τ. Πεντζοπούλου-Βαλαῆ, *Ἡ ἔννοια τῆς ἐνάργειας στους ἀρχαίους σκεπτικούς*, σ. 16.

30. Βλ. Ἰωάννου Φιλοπόνου, *Εἰς τὴν Μωϋσέως κοσμογονίαν ἐξηγητικῶν*, ἔκδ. G. Reichardt, Leipzig 1897, σ. 305, 1-50: *Τρία γάρ καὶ δύο καὶ ἓν τὸν ἐξ συνάγουσιν. Ἐπρεπεν οὖν τὸν τελειότατον καὶ ἐν ἑαυτῷ πάντα συνειληφῶτα κόσμον εἰς τὸ εἶναι παραγόμενον ὑπὸ θεοῦ, εἰ μὴ ἀθρόον ὁμοῦ τοῦτον ἐθέλοι παράγειν διὰ λόγους ἀγνοουμένους ἡμῖν, ἐν τοσούτῳ ἡμερῶν ἀριθμῷ.*

31. Βλ. Σέξτου Ἐμπεϊρικοῦ, *Πρὸς Μαθηματικούς*, VII 352-353.

II. 'Ο «σκεπτικισμός» τοῦ Νικηφόρου Γρηγοῤῥᾶ

Ὁ Νικηφόρος Γρηγοῤῥᾶς, ὡς μαθητὴς τοῦ Θεοδώρου Μετοχίτη, σπούδασε κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν ἀπόψεων του³². Ὁ Γρηγοῤῥᾶς υἱοθέτησε τὴ στάση τοῦ Μετοχίτη ἔναντι τοῦ σκεπτικισμοῦ καὶ ἀνέπτυξε τὴ θέση πού ἤδη ὁ δάσκαλός του παρουσίασε συνοπτικά γιὰ τὸν σκεπτικισμό. Ἐτσι, ἀκολούθησε τὴ φιλοσκεπτικὴ στάση τοῦ δασκάλου του³³, ἡ ὁποία ὄχι μόνον ἀπετέλεσε ἀρωγὸ στὴν ἐνίσχυση τῆς χριστιανικῆς του πίστεως, ἀλλὰ καὶ μέσῳ αὐτῆς ὁ Γρηγοῤῥᾶς ἀποκαλύπτει ἔντονα τὸν πλατωνικὸ χαρακτήρα τῆς σκέψεως του, πού συνάμα εἶναι καὶ ἀντιαριστοτελικός³⁴. Ἡ ἀντιαριστοτελικὴ στάση τοῦ Γρηγοῤῥᾶ γίνεται ἐμφανὴς κυρίως στὸ ἔργο του *Φλωρέντιος ἡ περὶ σοφίας*³⁵, ὅπου μέ ἀφορμὴ τὴ διένεξή του μέ τὸν Βαρλαάμ³⁶, ἀπευθύνει βαριεὲς κατηγορίες κατὰ τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ ἐπιχειρεῖ νὰ ἀνασκευάσει τίς φυσικὲς θεωρίες τοῦ Σταγειρίτη³⁷. Ὁ διάλογος αὐτός, τὸν ὁποῖον ἔγραψε ὁ Γρηγοῤῥᾶς ἑναντίον τοῦ Βαρλαάμ, χρονολογεῖται πιθανότατα τὸ χειμῶνα τοῦ 1332-33³⁸. Τὸ σημαντικὸ στοιχεῖο στὸν

32. Βλ. Β. Ν. Τατάκης, *Ἡ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία*, σ. 238.

33. Βλ. Ι. Δελλῆς, Ἡ κριτικὴ τοῦ Νικολάου Καβάσιλα στὴ θεωρία τοῦ Πυρρωνισμοῦ καὶ στοὺς πέντε περὶ Ἀγρίππαν τρόπους, σ. 317. Ὁ Δελλῆς, κατὰ τὴ γνώμη μας, ἐσφαλμένα, ἀναφέρει ὅτι ὁ Γρηγοῤῥᾶς ἦταν ὑποστηρικτὴς τῆς ἀντισκεπτικῆς θέσεως καὶ ὅτι ἐπαναλαμβάνει τὰ ὅσα εἶχε γράψει ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνός. Πρβλ. L. P. Schrenk, *Augustine's De Trinitate in Byzantine Skepticism*, σ. 455. Ὁ Schrenk ἐπικαλεῖται ἕνα χωρίο ἀπὸ τὸν Γρηγόριο Ναζιανζηνό, στὸ ὁποῖο καταφέρεται ἑναντίον τῶν ἐκπροσώπων τοῦ σκεπτικισμοῦ (PG 35, 1096).

Μέ τὴν παραπάνω θέση του ὁ Δελλῆς ὑπαινίσσεται, πιθανότατα, χωρίο τοῦ Γρηγοῤῥᾶ ἀπὸ τὴ *Ρωμαϊκὴ ἱστορία* (XIX1, 930), στὸ ὁποῖο ἀναφέρονται τὰ ὀνόματα τοῦ Πύρρωνα καὶ τοῦ Σέξτου. Τὸ ἴδιο ἀπόσπασμα εἶχαν ἤδη ἐπικαλεστεῖ οἱ Β. Ν. Τατάκης, *Ἡ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία*, σ. 240, P. A. M. Leone, *Νικηφόρου Γρηγοῤῥᾶ, Φλωρέντιος ἡ περὶ σοφίας*, Napoli 1975, σ. 220. Οἱ Τατάκης καὶ Leone ἀφορμῶμενοι ἀπὸ τὸ χωρίο αὐτὸ προσπαθεῖ νὰ δείξει ὅτι ὁ Γρηγοῤῥᾶς μέ τὴν ἄμεση αὐτὴ ἀναφορά του «διέβλεψε τὸν κίνδυνο, πού συνεπαγόταν ὁ σκεπτικισμός γιὰ τὴ θρησκεία, καὶ τοῦ ἀντιτάχθηκε». Ἐπίσης τὸ ἴδιο ἀπόσπασμα ἐπικαλεῖται ὁ C. B. Schmitt, *The Rediscovery of Ancient Skepticism in Modern Times*, σ. 34.

34. Βλ. Β. Ν. Τατάκης, *Ἡ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία*, σ. 238. Ὁ Τατάκης ἐπισημαίνει ὅτι «στὴ διαμάχη πλατωνικῶν καὶ ἀριστοτελικῶν ὁ Γρηγοῤῥᾶς, ὡς μαθητὴς τοῦ Μετοχίτη, παίρνει τὸ μέρος τοῦ Πλάτωνα». Πρβλ. Νικηφόρου Γρηγοῤῥᾶ, *Ρωμαϊκὴ ἱστορία*, ἔκδ. J. L. Van Dieten, Stuttgart 1973, σ. 4. Στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ ἔργου ἀναφέρεται ὅτι ὁ Θεόδωρος Μετοχίτης στὸν ἀριστοτελισμὸ τῶν συγχρόνων του διανοητῶν, Γεωργίου Παχυμέρη, Νικηφόρου Χούμνου καὶ Νικηφόρου Βλεμμύδη, ἀντέταξε τὸν πλατωνισμό καὶ μετέδωσε στὸ μαθητὴ του Γρηγοῤῥᾶ, σάν νὰ ἦταν γιὸς του, ὅλες τίς γνώσεις του καὶ, εἰδικότερα, ὅτι ἀφορούσε τὸ πεδίο τῆς ἀστρονομίας.

35. Βλ. Νικηφόρου Γρηγοῤῥᾶ, *Φλωρέντιος ἡ περὶ σοφίας* [*Fiorenzo o Intorno alla Sapienza*], ἔκδ. P. A. M. Leone, Napoli 1975.

36. Βλ. Δ. Ι. Πολέμης, Ἡ πρὸς τὸν Βαρλαάμ διένεξις τοῦ Γρηγοῤῥᾶ, *Ἑλληνικά* 18 (1964) 51-52. Πρβλ. G. Schiro, *Ὁ Βαρλαάμ καὶ ἡ φιλοσοφία εἰς τὴν Θεσσαλονικὴν κατὰ τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα*, Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη, 1959, σ. 8.

37. Βλ. Σ. Α. Τριαντάρη, Ἡ κριτικὴ τοῦ Νικηφόρου Γρηγοῤῥᾶ κατὰ τῶν ἀπόψεων τοῦ Ἀριστοτέλη, *Γρηγόριος Παλαμάς* 778 (1999) 447, 470-495.

38. Βλ. H.-V. Beyer, Eine Chronologie der Lebensgeschichte des Nikephoros Gregoras, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 27 (1978) 135. Ὁ Beyer (βλ. ὑποσημείωση 56) δέν

διάλογο τοῦ Γρηγοῤᾤ εἶναι ἡ ὑπεράσπιση τοῦ φυσικοῦ ἀγνωστικισμοῦ, τὴν ὁποία στηρίζει ἔμμεσα στὴν ἀρχὴ τοῦ σκειπτικισμοῦ, δημιουργώντας μία γέφυρα πρὸς τὴ χριστιανικὴ πίστη, κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ δασκάλου του.

Ὁ Γρηγοῤᾤς ἐξαρχῆς, στό προοίμιο τοῦ ἔργου του *Φλωρέντιος*, ἀρνεῖται τὴν ἀλήθεια καὶ τὴν ἐγκυρότητα τῆς ἀνθρώπινης γνώσης, εἴτε αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ τὴν αἴσθηση εἴτε ἀπὸ τὴ νόηση, καθὼς μάλιστα οἱ ἀνθρώπινες σκέψεις εὐκολὰ ἀνατρέπονται ἀπὸ ἄλλες ἰσχυρότερες ἀπόψεις³⁹. Σκοπὸς τοῦ Γρηγοῤᾤ εἶναι νὰ δείξει ὅτι τὰ πράγματα τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου δὲν ἀποτελοῦν κριτήριο γιὰ τὴν ἀλήθεια. Τὰ πράγματα αὐτὰ τὰ χαρακτηρίζει «ἄδηλα» καὶ «ἀβέβαια», ἀμφιβάλλοντας γιὰ τὴν ἀληθινὴ ὑπόστασή τους καὶ διακρίνοντάς τα ἀπὸ τὰ «βέβαια». Μὲ τὸν ὅρο αὐτὸ προσδιορίζει τὰ ὄντα τοῦ νοητοῦ κόσμου ἢ, ἀκόμη καλύτερα, τὴν ἴδια τὴν ἀλήθεια, τὸν ὑπερβατικὸ Θεὸ τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Ἔτσι θεωρεῖ ἀδύνατο νὰ φτάσει κανεὶς μέσα ἀπὸ τὸ «ἄδηλο» καὶ ἀσαφές στὴ γνώση τῆς ἀλήθειας, ἡ ὁποία δὲν ὑποπίπτει ἄμεσα στὴν ἀντίληψή μας. Γενικότερα, διαχωρίζει τίς ἀνθρώπινες σκέψεις καὶ πονηρές πράξεις ἀπὸ τὴ θεία πρόνοια, πού εἶναι ἀντίθετη πρὸς αὐτές⁴⁰. Ἡ ἔλλειψη συνοχῆς ἀνάμεσα στίς ἀν-

συμφωνεῖ μὲ τὴν ἄποψη τοῦ P. A. M. Leone, *Νικηφόρου Γρηγοῤᾤ, Φλωρέντιος ἡ περὶ σοφίας*, Napoli 1975, σ. 29, ὅτι τὸ κείμενο γράφτηκε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1337.

39. Βλ. *Νικηφόρου Γρηγοῤᾤ, Φλωρέντιος ἡ περὶ σοφίας*, ἔκδ. P. A. M. Leone, Napoli 1975, σ. 84: *Οὐδὲν γὰρ ἐν ἀνθρώποις ἀληθὲς οὐδὲν βέβαιον, ἀλλ' ὥσπερ ἐν ἀδήλοις πελάγεσι κυκᾶται καὶ ναυαγεῖ τὰ ἀνθρώπινα καὶ βαθύς τις πλάνος καταχορεύει τῆς ἀνθρωπίνης σπουδῆς «ἄνω καὶ κάτω σοφῶν καὶ ταράττων» πᾶσαν βουλευτηρίων ἰσχύν καὶ κύβων δίκην ἀνατρέπων τὰ δόγμασιν ἰσχυροῖς κυρούμενα σκέμματα, καὶ νῦν μὲν τοῖς προσδοκωμένοις ἀπροσδόκητον φέρων τὸ τέλος, νῦν δὲ τοῖς ἀδοκῆτοις εὐτυχῇ τινα τὴν παλάμην. Παρόμοια προτίμηση στὴν ἐνεκτικὴ σκέψη δείχνει καὶ ὁ Θεόδωρος Μετοχίτης πρβλ. Θεοδώρου Μετοχίτη, *Ἠθικός ἡ περὶ παιδείας*, ἔκδ. Ι. Δ. Πολέμης, Ἀθήνα 1995, σ. 184, 14-18: *Ἀ νῦν νομίζομεν, ἔπειτ' ὀλίγον ὕστερον οὐ, οὐθ' ἡμῖν αὐτοῖς αὐτὴς ξυνοχεῖ καὶ ἀπαρνάει τὰ πρὶν κάλλιστα καὶ παραυράτα καὶ οὐδὲν εἰς τέλος ἡδὺ οὐθ' ὃ φέρειν οὐτ' ἐπαινεῖν ἀείποτε δὴ καὶ πάντ' ἔχομεν, ἀλλ' ἡ μεταβάλλομεν ἡμεῖς ἡ μεταβέλληται. Ἐπίσης πρβλ. τοῦ ἰδίου, *Ὑπομνηματισμοὶ καὶ σημειώσεις γνωμικαί*, ἔκδ. Ch. Müller 1966, σ. 196: *Καὶ στασιάζομεν οὐ πρὸς ἀλλήλους μόνον... ἀλλὰ καὶ πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς ἐκτασιάζομεν καὶ τάναντία πράττομεν καὶ τάναντία λέγομεν ἢ πρότερον.***

40. Βλ. *Νικηφόρου Γρηγοῤᾤ, Φλωρέντιος ἡ περὶ σοφίας*, ἔκδ. P. A. M. Leone, Napoli 1975, σ. 85, 664-669: *Ἐγὼ δὲ καὶ τούτονι τὸν σοφὸν Ξενοφάνην θαυμάζω, πῶς ἐν ἀδήλοις καὶ ἀβεβαίοις πράγμασι βεβαίως ἔρχεται φέρων ἐλπίδια αὐτὸς καὶ οἶται κικᾶν πανταχῇ ἴσμεν γὰρ ὡς τῆς ἄνωθεν μὴ συναφρομένης προνοίας τοῖς τῶν ἀνθρώπων βουλευμασί τε καὶ πράγμασι πονηρὸν αὐτοῖς ἀπαντᾷ τὸ τέλος καὶ σφόδρα ἐναντιώτατον. Πρβλ. Σέξτου Ἐμπειρικοῦ, *Πυρρώνειον Ὑποτυπώσεων τῶν εἰς τρία τὸ πρῶτον*, I 202: *ὅταν δὲ λέγωμεν «παντὶ λόγῳ λόγος ἴσος ἀντίκειται»... λόγον δὲ φαμεν οὐχ ἀπλῶς ἀλλὰ τὸν κατασκευάζοντά τι δογματικῶς, τούτέστι περὶ ἀδήλου... ὡς εἶναι τὴν τοῦ λόγου προφορὰν οὐ δογματικὴν ἀλλ' ἀνθρωπίου πάθους ἀπαγγελίαν, ὃ ἔστι φαινόμενον τῷ πάσχοντι. Πρὸς Μαθηματικούς, VII 366: *Ἐπεὶ οὖν τὸ ἐξ ἐτέρου ληπτὸν συμφωνῶς κατὰ πάντας ἀδηλόν ἐστι, πάντα δὲ ἐκ παθῶν ἡμετέρων ἕτερα ὄντα τούτων λαμβάνεται.* Πρβλ. E. Moutsopoulos, *The Meaning of Error in Nicéphorus Gregoras, Μνήμη Ἀναστασίου Γιανναρά (1920-1977)*, σ. 126-132, ἔκδ. Παπαζήση, Ἀθήνα, 1981, σ. 126. Ὁ Μουτσόπουλος ἐπισημαίνει ὅτι σύμφωνα μὲ τὸν Γρηγοῤᾤ ἡ ὀρθὴ σκέψη συνδέεται στενά μὲ τὴν ὀρθόδοξήν πίστη, διότι αὐτὴ ἐπιβάλλεται στὴν ἀνθρώπινη συνείδηση ὡς αὐτὴ καθεαυτήν. Ἐπιπλέον, τονίζει ὅτι ὁ Γρηγοῤᾤς, ὅσον ἀφορᾷ τὴ στάση του ἀπέναντι στοὺς σκειπτικούς, υἱοθέτησε τὴν στάση τῶν ἐκκλησιαστικῶν Πατέρων τοῦ 3ου καὶ 4ου αἰῶνα, οἱ ὁποῖοι χρησιμο-**

θρώπινες σκέψεις και πράξεις αποτελεί για τον Γρηγορά διακριτικό γνώρισμα, τό οποίο αντιδιαστέλλει την ανθρώπινη γνωστική συμπεριφορά από την προϋπάρχουσα θεία πρόνοια. Έπίσης, κατά τον Γρηγορά, πιθανότατα τό «ἄδηλο» σημαίνει τό ἔξωτερικό αντικείμενο, ὅπως τό δίνουν οἱ αἰσθήσεις μας και ὅχι ὅπως αὐτό εἶναι στή φύση του· πρόκειται για ὑποκειμενικό κριτήριο στή ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας και ὅχι για ἀντικειμενικό. Ἐξάλλου στήν Ἐπιστολή 148 ὁ Γρηγοράς ὑπαινίσσεται τή διαρκή ροή και τόν εὐμετάβολο χαρακτήρα τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου και, ἀκολουθώντας τήν ἐφεκτική ἄποψη, ἀναφέρει ὅτι κανένα ἀπό τά ὄντα δέν μπορεῖ νά προσδιοριστεῖ πλήρως, οὔτε νά ἀποδοθεῖ σέ αὐτά μία συγκεκριμένη ποιότητα, ἀλλά οὔτε μπορεῖ νά προβλεφθεῖ ἡ μοῖρα τους, ἂν θά εἶναι καλή ἢ κακή, ἐνῶ κατά τή διάρκεια τῆς ὑπαρξῆς τους, ἄλλοτε στηρίζονται στήν τύχη και ἄλλοτε αὐτοτροφοδοτοῦνται μέ τίς ἐλπίδες τους⁴¹. Γενικά ἡ γνώση για τά ὄντα αὐτοῦ τοῦ κόσμου εἶναι σχετική.

Εἶναι φανερό ἀπό τά παραπάνω ὅτι για τόν Γρηγορά ἡ ἀνθρώπινη γνώση εἶναι ἀνακριβές κριτήριο για τήν ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας. Ὁ βυζαντινός διανοητής βασιζόμενος σ' αὐτό τό στοιχεῖο θά συγκροτήσει τά ἀντιαριστοτελικά ἐπιχειρήματά του. Ἔτσι ὁ Γρηγοράς θεωρεῖ τή θεία χάρη ὡς τή μόνη προϋπόθεση για τήν εὔρεση τῆς ἀλήθειας, διαφορετικά θά πρέπει κανεῖς νά στηριχθεῖ στή γνώση πού συλλαμβάνει ἄμεσα ἀπό τά πράγματα τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, για νά ἀναχθεῖ στήν ἀλήθεια, ὥστε ἀφενός νά θεωρεῖται ἀξίεπαινος για τήν προσπάθειά του αὐτή και ἀφετέρου, ἂν ἀποτύχει, νά εἶναι ὑπεύθυνος για τήν ἀποτυχία του. Τήν εὔρεση τῆς ἀλήθειας ἐπιδιώκει ὁ ἄνθρωπος μέ τεχνητά μέσα, ὅπως οἱ μῦθοι πού δημιούργησε ὁ Ἀριστοτέλης, οἱ ὅποιοι παρεῖχαν στούς ἀμήτους μόνο εἰκόνες τῆς ἀλήθειας και ὅχι τήν πραγματική ἀλήθεια. Μέ αὐτή τή μέθοδο ὅμως ἡ ἀλήθεια ἐμφανίζεται ὑποκειμενική μέ ἀρνητικές συνέπειες, πού ἀναφαίνονται στά γραπτά τοῦ Ἀριστοτέλη, ἐφόσον διατυπώνει σέ αὐτά διαφορετικές θέσεις, ἀντιφάσκει στίς ἀπόψεις του και ἀντιτίθεται στήν ἀληθινή γνώση τῶν ὄντων. Πιθανότατα, μέ αὐτό τό τελευταῖο ὁ Γρηγοράς εἰσάγει μία ἐνδεικτική προϋπόθεση για τήν ἀληθινή γνώση τῶν ὄντων, τόν δημιουργό τους. Στή συνέχεια ἀντιπαραβάλλει στόν ἀπόλυτο χαρακτήρα τῆς σκέψης τοῦ Ἀριστοτέλη τήν ἔμμεση παραδοχή τῶν παλαιότερων φιλοσόφων ὅτι τά περισσότερα ἀπό ὅσα συμβαίνουν δέν μποροῦν νά ἐξηγηθοῦν, διότι ὑπερβαίνουν τήν ἀντιληπτική δύναμη τοῦ

ποιοῦσαν τά ἐπιχειρήματα τῶν σκεπτικῶν, για νά ἀνασχευάσουν τήν ἐπιχειρηματολογία τῶν ἀντιπάλων τους αἰρετικῶν.

41. Βλ. Νικηφόρου Γρηγορά, Ἐπιστολή 148, τ. Β' [*Epistulae*], ἐκδ. P. A. M. Leone, Romae 1982, σ. 357, 14-18: *Ἐντεῦθεν οἶμαι και τοῖς τῶν φιλοσόφων ἐφεκτικοῖς μεγίστην δεδῶσθαι χώραν μηδέν τῶν ὄντων ὀρίεσθαι πως μήδ' ἀποφαίνεσθαι τίνος τόδε ποιότητος και ποίας ἐκεῖνο μοίρας τοῦ τε βελτίονος και τοῦ χειρόνος και τίνα τρίβον ὁδεύσας, τέχνη τύχην εὔροι τις ἂν και μή τύχη τέχνην ἐλπίσαι γένοιθ' εὐρήσειν*. Πρβλ. H.-V. Beyer, *Demetrios Kabasilas, Freund und späterer Gegner des Gragoras, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 39 (1989) 148.

άνθρώπου⁴². Βέβαια, αυτή ἐδῶ ἡ θέση ἐκφράζει τὴν γνωσιοθεωρητικὴ στάση ὅχι μόνο τοῦ Γρηγοῤῥᾶ καὶ τοῦ δασκάλου του, ἀλλὰ καὶ τοῦ προκατόχου τους νεοπλατωνίζοντα στοχαστῆ, τοῦ Μιχαήλ Ψελλοῦ⁴³. Μὲ τὴ θέση αὐτὴ ὁ Γρηγοῤῥᾶς ἐπιβεβαιώνει τὴν ἀδυναμία τοῦ ἀνθρώπου νὰ κατέχει τὴν ἀλήθεια διαμέσου τῶν διαλεκτικῶν συλλογισμῶν, πού στηρίζονται σὲ ἀμφίρροπες προτάσεις. Μάλιστα, ὁ Γρηγοῤῥᾶς ἀναφέρει ὅτι ἀκόμη καὶ ὁ Ἀριστοτέλης σ’ ἓνα ἀπὸ τὰ ἔργα του, στὰ Ἀναλυτικὰ Πρότερα, συνηγορεῖ σὲ αὐτὴ τὴν ἀποψη, ἐφόσον αὐτοῦ τοῦ εἵδους οἱ συλλογισμοὶ εἶναι ἰσοδύναμοι καὶ ἀντιθετικοί, ὥστε εὐκολα νὰ ἀνατρέπονται, εἴτε εἶναι ἀληθεῖς εἴτε ψευδεῖς⁴⁴. Στὴν πραγματικότητα ὅμως φαίνεται νὰ συνηγορεῖ ἔμμεσα μὲ τὴν παραπάνω ἀποψη, διότι ἐπιδιώκει νὰ δώσει ἀπαντήσεις σὲ πολλὰ κοσμολογικὰ προβλήματα, καὶ γιὰ τὸ ἀκατάληπτο τῶν ὄντων⁴⁵, στὰ ὁποῖα, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Γρηγοῤῥᾶς, ὑπάρχουν ἀπόρητοι

42. Βλ. Νικηφόρου Γρηγοῤῥᾶ, *Φλωρέντιος ἡ περὶ σοφίας*, ἔκδ. P. A. M. Leone, Napoli 1975, σ. 97,949-967, 98,968-974: ‘Ὅστις οὖν μὴ δυνάμενος ἐκ τῆς ἀνωθεν ἀρχῆς καὶ κατὰ φύσιν τὰ τῆς ἐπιστήμης ποιεῖσθαι προοίμια, ἀλλ’ ἀχορήγητος ὢν ἐτι τοιούτων πτερῶν, δεῖται τῆς κατώθεν ἀγωγῆς, ἐὰν μὲν ἀρξάμενος ὀλην ἀνέλθῃ τὴν οἶονε διὰ κλίμακος ἀγούσαν καὶ πρὸς τὸ τῆς ἀληθευούσης γνώσεως ἀνάλυσι πεδίων, ἔπειανον μὲν προσάγεσθαι δίκαιος, θαῦμα δ’ οὐ, τοῦ γε ὀφειλομένου καὶ ὅσον εἰκὸς ἀρρωστοῦσι φύσει φανεῖς αὐτουργός... καθ’ ὅποσα αἰσθήσει ὑπόκειται καὶ βλέπων ὡς «ἀπὸ ῥίζης» τὴν τοῦ ἐνὸς πρὸς τὰ πλείω διαίρειν, ἵν’ αὐθις συνηθροικῶς καὶ μίαν πλοκὴν διὰ πάντων ποικίλην πεποιηκῶς, ὡς ἐν ὄρῳ τὸ πᾶν, οὗτος ἐμοὶ τῆς εὐφυΐας μάλα θαυμάζεσθαι δίκαιος, δεικνὺς ἐναργεῶς ὅποσα τῆς τέχνης τῆς φύσεως δεύτερα. Τοῦτο δὲ συνιδὼν καὶ Ἀριστοτέλης, μεθόδους ἐξεῦρεν ἐνδόξους τινὰς καὶ ἀπατηλάς, ἵνα, καθάπερ οἱ ποιηταὶ διὰ τῶν μύθων ἰνδάλματα τῆς ἀληθείας τοῖς ἀμύητοις προφαίνουσιν... διὰ γὰρ τοῦτο καὶ ἴδιοι τις ἂν αὐτὸν ἄλλα μὲν ἀλλαχοῦ τῶν αὐτοῦ διεξιόντα βιβλίων, ἄλλα δ’ ἐν ἄλλοις καὶ ἐναντιούμενον νῦν μὲν τῇ τῶν ὄντων ἐναργείᾳ, νῦν δ’ αὐτὸν ἀναιροῦντα καὶ πολλοῖς τῶν πάλαι σοφῶν κατὰ τὸ λεληθὸς ὁμολογοῦντα μὲν καὶ αὐτὸν ἀκατάληπτα εἶναι τὰ πλείω τῶν ὄντων, λαθάνειν δ’ ὅμως πειρώμενον δόξης εἵνεκα κενῆς.

43. Βλ. Μιχαήλ Ψελλοῦ, *Ιστορικοὶ λόγοι, ἐπιστολαὶ καὶ ἄλλα ἀνέκδοτα*. Ἐπιστολὴ 188, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη* (Bibliotheca Graeca Medii Aevi), τ. Ε', [ἀνατύπωση, Ἀθήνα 1972], ἔκδ. Κ. Ν. Σάθας, Βενετία 1876, σ. 477: ‘Ἀναίτιον μὲν οὖν πάντων οὐδέν, οὐ πάντων δὲ τὰς αἰτίας εὐρεῖν ἡμεῖς δεδυνήμεθα, ἀλλὰ διαφεύγει τὰ πλείω τὴν ἡμετέραν διάνοιαν· ἔνθεν ἡ παραδοξοποιία ἔχει τὴν γένεσιν. Πρβλ. Β. Ν. Τατάκης, *Ἡ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία*, σ. 172. ‘Ὁ Τατάκης τινεῖς ὅτι, σύμφωνα μὲ τὸν Ψελλό, ὅλα τὰ πράγματα τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου ὀφείλουν τὴν ὑπαρξὴ τους στοῦ Θεοῦ. Ἀλλὰ ὁ ἄνθρωπος ἐξαιτίας τῆς διανοητικῆς φύσης του δὲν μπορεῖ νὰ συλλάβῃ ὅλες τῖς αἰτίες γιὰ τὰ ὅσα συμβαίνουν στὴ φύση. Ἡ ἴδια ἀποψη ἀπαντᾷται καὶ στὸν Ἰωάννη Φιλόπονο, τὸν ὁποῖο εἶχε διαβάσει ὁ Ψελλός. Βλ. Ἰωάννου Φιλοπόνου, *Τῶν εἰς τὴν Μωϋσεως κοσμογονίαν ἐξηγητικῶν*, ἔκδ. G. Reinhardt, Leipzig 1897, σ. 117, 20-21: ‘Ὀλίγων γὰρ κομιδῇ τὰς αἰτίας ἐγνώκαμεν. Τὸ θέμα ἀναλύει ἡ Σ. Α. Τριαντάρη, *Ἡ ἐπίδρασις τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γνώσης καὶ τῆς χριστιανικῆς πίστεως στὸν Ἰωάννη Φιλόπονο* (6ος αἰώνας μ.Χ.), (αδημ. διδ. διατρ.), Θεσσαλονίκη 1995, σ. 131.

44. Βλ. Νικηφόρου Γρηγοῤῥᾶ, *Φλωρέντιος ἡ περὶ σοφίας*, ἔκδ. P. A. M. Leone, Napoli 1975, σ. 88: 978-984· πρβλ. ὑποσημείωση 11. Τὴν ἀποψη αὐτὴ φαίνεται νὰ ἀντλεῖ ὁ Γρηγοῤῥᾶς ἀπὸ τὸν Γρηγόριο Νύσσης· ὁ καππαδόκης Πατέρας σὲ ἓνα χωρίο στοῦ *Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως* ἀμφισβητεῖ φανερά τὴν ἐγκυρότητα τῆς ἀποδεικτικῆς καὶ διαλεκτικῆς ἐπιστήμης ὡς γνωστικῆς διαδικασίας γιὰ τὴν ἀπόδειξη τῆς ἀλήθειας. Βλ. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως*, ἔκδ. Ἀποστολικὴ Διακονία, Ἀθήνα 1989, σ. 334, 2-5: Τὸ μὲν οὖν κατὰ τὴν διαλεκτικὴν τέχνην διὰ συλλογιστικῆς τε καὶ ἀναλυτικῆς ἐπιστήμης βεβαιῶσθαι καὶ τὰ ἡμέτερα δόγματα, ὡς σαθρόν τε καὶ ὑποπτον εἰς ἀπόδειξιν ἀληθείας τὸ τοιοῦτον εἶδος τοῦ λόγου παραιτησόμεθα.

45. ‘Ο.π., σ. 100, 1037-1039: Καὶ ζυνεννοχότες ἐντεῦθεν τὴν Ἀριστοτέλους διάνοιαν ὡς καχεῖ-

λόγοι θείας πρόνοιαι. Οἱ λόγοι αὐτοὶ ἀποκαλύπτουν ἐλάχιστα πράγματα ἀπὸ τοὺς ἑαυτοὺς τους, ἐνῶ τὰ περισσότερα μένουν σ' ἡμᾶς ἄγνωστα⁴⁶.

Τό πρόβλημα τῆς ἀγνώσεως ἀποδίδει ὁ Γρηγορᾶς, μέ ἀφορμὴ τὴν ἀριστοτελικὴ κριτικὴ, ἀφενὸς στοὺς «ἀμφιβόλους λογισμούς», τοὺς ὁποίους συνθέτει ὁ Σταγειρίτης καὶ μέ αὐτὴ τὴ μέθοδο ὁδηγεῖται στὴ διατύπωση ἐσφαλμένων ἀπόψεων, πού δηλώνουν τὴν «σαφῆ ἄγνοιά» του μέ φυσικὸ ἀποτέλεσμα τῆ νοητικῆ σύγχυσης⁴⁷, καὶ ἀφετέρου στὴν «ἠθελημένη» ἄγνοια τοῦ Ἀριστοτέλη σχετικὰ μέ τὰ ὅσα δημιουργήθηκαν ἀπὸ τὸ Θεό-δημιουργό καὶ τὴν ἐμπιστοσύνη του στὴν αἰσθητὴ ἐμπειρία, ἡ ὁποία ὅμως δέν δίνει παρὰ μόνο ἀμυδρά τὴν ἀλήθεια. Ἔτσι οἱ παραστάσεις, πού συγκεντρώνονται διὰ τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων καὶ ἀποτυπώνονται στὴν ψυχὴ, δέ μᾶς παρέχουν πλήρη τὴν ἀλήθεια, γιὰ νά συλλάβουμε τὴν ἀληθινὴ οὐσία τῶν ὄντων. Συνεπῶς ἡ γνωστικὴ ικανότητα τῶν αἰσθήσεων εἶναι τελείως σχετικὴ καὶ ὑποκειμενικὴ, μέ ἀποτέλεσμα νά ἔχουμε μόνο μία γνώμη ἢ δόξα γιὰ τὰ πράγματα, ἡ ὁποία δέν μπορεῖ παρὰ νά θεωρηθεῖ σύμβολο ἀμάθειας ἢ καὶ ὀλοφάνερης νοητικῆς καθυστέρησης⁴⁸. Αὐτό, σύμφωνα μέ τὸν Γρηγορά, ὀφείλεται στὴ διαφοροποίηση τῶν γνωστικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὴν προπρωτικὴ καὶ μεταπτωτικὴ κατάστασή του καὶ τίς μεταβολές πού ὑπέστησαν αὐτές μετὰ τὴν πτώση, σέ σημεῖο πού νά θεωροῦνται

νος κατὰ τὸ λεληθὸς ὑπεμφαίνει τῶν προκειμένων τὸ ἀκατάληπτον.

46. Ὁ.π., σ. 101, 1046-1049: Οὕτω γὰρ ἂν οἶμαι καὶ αὐτὸς μάθοις ἔργοις αὐτοῖς ὡς λόγοι προνοίας ἀπόρητοι τὰ παρόντα περιτρέχουσι πράγματα, βραχέα μὲν ἑαυτοὺς ἐνίοις παραγυμνοῦντες, τὰ δὲ πλείστα σιδηραῖς καὶ ἄδαμαντίνουσι εἰπεῖν φρουραῖς ταμιεύοντες. Πρβλ. Νικηφόρου Γρηγορᾶ, *Πρώτος Ἀντιρρητικός λόγος*, ἔκδ. H.-V. Beyer, Wien 1976, σ. 229, 15-20: Οὐδὲ γὰρ τῶν ὄντων οὐδὲν ἀπορίας ὑπερόριον ἔστηκεν ἔχον τὸν πόδα, μὴ ὅτι τῶν μεγίστων καὶ ὑπὲρ νοῦν, ἀλλὰ καί, ὅσα χαμερπὴ καὶ χαμαιῆζα εἶναι δοκεῖ τοῖς πολλοῖς, πάντα δὴ πρὸς ἀπορίας ἔχει βάπτειν πυθμένεας τὸν τῆς διανοίας κάλαμον. Τοῖς μὲν γὰρ πᾶσιν πάρεστιν αἰεὶ τὴν συντηρητικὴν αὐτοῦ ποιοῦμενος πρόνοιαν, ἐν δὲ τῷ ναῷ χρειὰς μεγάλης ἔνεκα καὶ ἅμα βουλόμενος ἐνδείξασθαι βεβαιότερον καὶ ἐμφανεστερον, ὅτι πάρεστι πανταχοῦ.

47. Βλ. Νικηφόρου Γρηγορᾶ, *Φλωρέντιος ἡ περὶ σοφίας*, ἔκδ. P. A. M. Leone, Napoli 1975, σ. 117, 1452-1459: Ὅς δ' ἀμφιβόλους τέμνει λογισμῶν ὁδοὺς, οὗτος νῦν μὲν ἄλλως νῦν δ' ἄλλως διέξεισιν ὁ διέξεισιν... Ὅτι τοίνυν οὐ λήθη τις ὑποδραμοῦσα τὸν ἄνδρ' ἔσφαλεν, ἀλλ' ἄγνοια σαφής, δηλὸν ἔκ τε τοῦ πλήθους τῶν σφαλερῶν ἔκ τε τοῦ πάλιν ἐν ἄλλοις ἄλλως ταῦτ' ἀποκρίναι. Πρβλ. E. Moutsopoulos, *The Meaning of Error in Nicephorus Gregoras*, σ. 129, 132. Ὁ Μουτσόπουλος ἐπισημαίνει τὴ ριζικὴ ἀντίθετη σημασία πού ἔχουν οἱ ἑννοίες τοῦ λάθους καὶ τοῦ ψεύδους στὴ σκέψη τοῦ Νικηφόρου Γρηγορᾶ. Ἔτσι ὁ βυζαντινὸς στοχαστὴς θεωρεῖ τὸ ψεῦδος ὡς ἀποτέλεσμα ἐσκεμμένης ψευδαίσθησης καὶ συνεπῶς πρόκειται γιὰ συνειδητὴ ἀπόκλιση ἀπὸ τῆ νοητικῆ καθαρότητα, ἐνῶ τὸ λάθος ὀφείλεται σέ μία νοητικὴ σύγχυση, πού εἶναι ἀποτέλεσμα ἀσυνειδητῆς ἀπόκλισης ἀπὸ τῆ σαφῆ νόηση.

48. Ὁ.π., σ. 123: 1621-1625, 124: 1626-1632: Εἰ καὶ αὐτὸς ἀγνοεῖ τὰ πρὸς τοῦτο πρὸς τοῦ δημιουργήσαντος γεγονότα, ἵν' ὑπὸ παραπετάσματι τῆς ὑπὲρ γνῶσιν ἀγνοίας θαλαμευόμενα ὥραν ἔχη διηνεχὴ τοῦ θαυμάζεσθαι· σοφίαν δὲ καὶ μάθησιν, ἣν ἐπιτηδεύουσιν ἄνθρωποι, μὴδὲν πλέον σφίσι περιποιεῖν ἢ στοχασμὸν ἀμυδρὸν ἀληθείας ἐκ τῶν ἔξωθεν αἰσθητῶν συλλεγόμενον καὶ ὑπὸ τῆς ζωγράφου φύσεως εἰς τοὺς πίνακας τυπούμενον τῆς ψυχῆς, καὶ πρὸς γ' ἔτι πιεῖθι τοῦ γινώσκειν τε ἑαυτὸν ἔκαστον ἀγνοοῦντα τὴν τῶν ὄντων ἀκριβὴ κατάληψιν καὶ οἷσαν ἀποτριβεσθαι πᾶσαν, καθάπερ φλοιοῦ τινα καὶ ἀρρώστημα φύσεως· οἷσιν γὰρ ἄλλο τυγχάνει μὴδὲν ἢ σύμβολον ἀμαθίας καὶ ἁωρίαν τοῦ ἡγεμονικοῦ τῆς ψυχῆς μάλα περιφανῆ.

κατώτερες καί ἀπό αὐτές τῶν ζώων. Συγκεκριμένα τό θέμα αὐτό ἀναλύει ὁ Γρηγοῤῥας στό ἔργο του *Λύσεις ζητημάτων*, στό ὁποῖο δείχνει ὅτι στή μεταπτωτική κατάσταση ἡ γνωστική λειτουργία τοῦ ἀνθρώπου γίνεται μέ τή χρήση τῶν αἰσθήσεων καί τῆς φαντασίας, οἱ ὁποῖες, ἐνῶ γιά τά ζῶα συνιστοῦν τήν κατά φύσιν γνωστική λειτουργία, γιά τόν ἄνθρωπο ἀποτελοῦν παρὰ φύσιν τρόπο γνώσης, ἐφόσον ἀσύγκριτα ἀνώτερος τρόπος γνώσης θεωρεῖται ἐκεῖνος τῆς προπτωτικῆς κατάστασης, ὁ ὁποῖος γίνεται διά τοῦ πρώτου καί κυρίως νοῦ, διά τῆς νοερᾶς ψυχῆς⁴⁹. Ἡ νοερή αὐτή ψυχὴ ἐξασφάλιζε τήν καθαρὴ γνώση· ὅταν ὅμως αὐτὴ ἐξέπεσε μεταπτωτικά στόν αἰσθητό κόσμος, ἡ ἀνθρώπινη γνώση ἔγινε κατώτερου ἐπιπέδου, ἐφόσον πηγὴ αὐτῆς τῆς γνώσης δέν ἦταν πιά ὁ νοῦς, ὁ ὁποῖος εἶναι ταυτόσημος μέ τήν ἀλήθεια, ἀλλὰ ἡ διάνοια, ἡ ὁποία κατὰ τήν νεοπλατωνικὴ ἀντίληψη πού τήν ἀποδέχεται καὶ ὁ Γρηγοῤῥας συνδέεται μέ τίς αἰσθήσεις. Ἡ σύνδεση αὐτὴ γίνεται μέ μία ἀξιολογικὴ ἱεράρχηση, κατὰ τήν ὁποία ἡ διάνοια ἔρχεται σέ ἐπαφὴ μέ τίς αἰσθήσεις διαμέσου τῆς φαντασίας, πού ἀποτελεῖ συνδετικὸ κρίκο ἀνάμεσα στό λόγο καί τήν αἴσθηση⁵⁰. Μέ αὐτό τόν τρόπο ὅμως ἡ αἴσθηση καί ἡ φαντασία φαίνεται νά καταβιβάζουν τὴ διάνοια σέ πολὺ χαμηλὸ ἐπίπεδο. Ὁ ὑποβιβασμὸς αὐτὸς τῆς διανοίας καταδεικνύεται ἀκόμη περισσότερο μέ τήν ἐντυπωσιακὴ ἀποψη τοῦ Γρηγοῤῥα ὅτι καί τά ζῶα ἔχουν διάνοια καί φυσικὴ γνώση, ὥστε νά εἶναι ἱκανά νά ἐφευρίσκουν τά

49. Βλ. Νικηφόρου Γρηγοῤῥα, *Ἀντιλογία καὶ Λύσεις ζητημάτων 178-187 [Mémoires et Documents. «Antilogia» et «Solutions Quaestionum»]*, ἐκδ. P. A. M. Leone, Romae 1970, σ. 493: *Εἰ μὲν γὰρ ἐμένομεν εἰς ὕπερ ἐπλάσθημεν πρὸς Θεοῦ καὶ τὸ λογικὸν ὅπερ ἦμεν ἐτηροῦμεν ἀκήρατον, ἐνικῶμεν ἂν καὶ τὴν κατ' αἴσθησιν τῶν ἀλόγων φύσιν καὶ γνῶσιν, ἀλλ' ἐξόριστοι γεγονότες διὰ κακοβουλίαν, ἐκείθεν τῆς λογικῆς τε ἐκπεπτώκαμεν ζωῆς εὐθὺς καὶ εἰς τὴν κατ' αἴσθησιν ταύτην καὶ παρὰ φύσιν ἡμῖν κατηνέχθημεν καὶ ἔσμεν ἤδη οὐκ ἐν τῇ τῆς οἰκείας ἡμῶν φύσεως τάξει, ἀλλ' ὥς ἐν ἀλλοτρίᾳ χώρᾳ πάροικοι τινες καὶ ἐπιλύδες, καὶ ἀλλότριοι μὲν ἐκείνης ἧς ἐκπεπτώκαμεν, ἀλλόφυλοι δ' ἧς ἔχομεν, λέγω δὴ τῆς κατ' αἴσθησιν ταύτης ζωῆς, τοῦτ' ἐκεῖνο πεπονθότες αὐτόχρομα. 495, 227-240: Ἔστι γάρ πως καὶ τὸ φανταστικὸν τῆς ψυχῆς πνεῦμα νοῦς τις φάνκι δευτερεῖα φέρων τοῦ πρώτου καὶ κυρίως νοῦ, ὃς μόνοις ἐκεῖνοις ἐκεῖνος κατὰ φύσιν ἐνδιατρίβειν οἶδε τοῖς νοητοῖς καὶ αὔλοις, αὔλος ὢν καὶ αὐτὸς καὶ τῶν αἰσθητῶν ὑπέρτερος ὡς τὰ πολλὰ... Ἐπειδὰν δέ, μὴ βουλόμενος μὲν, οὐ δυνάμενος δ' οὖν ἀντιτείνειν εἰς τέλος, ὁφέ ποτε νυστάξας ἡτήθη καὶ κατανέυσῃ πρὸς ταύτην, οὐκέτι νοερὰς ψυχῆς καλοῖτ' ἂν κυρίως ὀφθαλμὸς οὐδὲ λογικός, ἀλλὰ ψυχῆς ἀλογωτέρας φανταστικὸς νοῦς. Γιὰ τὸ συγκεκριμένον θέμα βλ. Σ. Α. Τριαντάρη, Ἡ ἔννοια τῆς φαντασίας στόν Νικηφόρο Γρηγοῤῥα, *Ἑλληνικὴ Φιλοσοφικὴ Ἐπιθεώρηση (Ε.Φ.Ε.)* 15 (1998) 286.*

50. Ὁ.π., σ. 491, 92-98: *Εἶναι γὰρ καὶ τὴν αἴσθησιν φάσκουσιν εἰμαθῆ τινα γνῶσιν, ἀρίστον μὲν καθ' αὐτήν, ὀριζομένην δ' οὖν καὶ τοῖς αἰσθητηρίοις ταυτοῖσιν εἰδοποιουμένην, δι' ὧν καὶ τὴν τῶν ἐξωθεν ἐμπειρίαν καὶ τριβὴν ὡς δι' ὀργάνων ἀναλαμβάνουσιν προσεχῶς αὐτάγγελλον τῷ φανταστικῷ τῆς ψυχῆς συμβαίνει καθίστασθαι καὶ ὡς βιβλίῳ ταυτῷ μνήμην μὲν οἰκειομένῳ, λήθην δ' ἀπασοιμένῳ ἐγγράφειν διηνεκῶς. Πρβλ. Νικηφόρου Γρηγοῤῥα, PG 149, 554B: Ἡ δὲ λογικὴ ψυχὴ κοινοῦναι τῇ αἰσθητικῇ, καὶ τοῖς ὀργανικοῖς αἰσθητηρίοις, διὰ μέσου τοῦ φανταστικοῦ πνεύματος. Τὴν ἴδια ἀποψὴ παρουσίασε καὶ ὁ προγενέστερος τοῦ Γρηγοῤῥα, Θεόδωρος Β' Λάσκαρης βλ. Θεόδωρου Β' Λασκαρέως, *Κοσμικὴ Δήλωση*, ἐκδ. N. Festa, Romae 1899, σ. 7:4-17, 8, 5-33. Πρβλ. Σ. Α. Τριαντάρη, Ἡ ἔννοια τῆς φαντασίας στόν Νικηφόρο Γρηγοῤῥα, σ. 288. Σχετικὰ μέ τὴ διάκριση νοῦ καὶ διανοίας βλ. Π. Κονδύλης, *Ὁ Εὐρωπαϊκὸς Διαφωτισμὸς*, τ. Α', Ἀθήνα 1987, σ. 21-22.*

ἀναγκαῖα καί νά ἐπιλέγουν τά ὠφέλιμα γιά τήν ἐπιβίωσή τους⁵¹. Πιθανότατα ὁ Γρηγοράς, μέ τήν ἄποψή του αὐτή ἐπιχειρεῖ νά τονίσει τή δραματική μεταβολή πού προκλήθηκε στήν ἀνθρώπινη γνώση μεταπτωτικά, σέ σημεῖο πού νά ἐμφανίζεται ἀτελής, ὅπως καί τοῦ ζώου. Ἡ ἀτέλεια αὐτή ἀνάγεται στήν ἔμμεση ἐπαφή τῆς διανοίας μέ τίς αἰσθήσεις, πού ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα μία ἀπλή διανοητική γνώση, ἡ ὁποία μπορεῖ νά εἶναι καί ψευδής σέ ἀντίθεση μέ τήν ἀνώτερη γνώση πού ἀνήκει στό νοῦ, τόν ὁποῖο συνδέει μέ τήν ἀλήθεια. Μέ αὐτή τήν προϋπόθεση οὔτε οἱ αἰσθήσεις ἀλλά οὔτε καί ἡ νόηση, πού καθοδηγεῖται ἀπό αὐτές, μποροῦν νά θεωρηθοῦν ἀσφαλεῖς πηγές γνώσης. Ἡ σκέψη τοῦ Γρηγορά φαίνεται νά διακατέχεται ἀπό τή σκεπτική ἄποψη, κατά τήν ὁποία μέ τήν παρεμβολή τῶν αἰσθήσεων ἡ διάνοια δέν μπορεῖ νά συλλάβει ἀπευθείας τήν ἀληθινή οὐσία τοῦ πράγματος, καθῶς καί τά πράγματα πού εἶναι πέρα ἀπό τά αἰσθητά φαινόμενα⁵². Τῇ θέσει αὐτή ὁ Γρηγοράς ἐνισχύει σέ μία ἐπιστολή του, στήν ὁποία ἐξαίρει τήν πλατωνική νοητική ἐποπτεία τῶν ἰδεῶν καί ἀντιπαραθέτει σέ αὐτήν τήν ἀριστοτελική ἐμπειρική ἐπιστήμη, στήν ὁποία ἀσχεῖ αὐστηρή κριτική, ἐφόσον αὐτή βασίζεται κατά κύριο λόγο στίς αἰσθητηριακές παραστάσεις, τίς ὁποῖες ὁ Γρηγοράς συνδέει μέ τό ψεῦδος⁵³. Στό σημεῖο αὐτό ὁ Γρηγοράς ἀκολουθεῖ

51. Βλ. Νικηφόρου Γρηγορά, *Ἀντιλογία καί Λύσεις ζητημάτων*, 276-282, ἔκδ. P. A. M. Leone, Romae 1970, σ. 496: *Ἀλλά γάρ ὡς αὐτοδίδαχτόν τινα λόγον ὁ Θεός ἐξ αὐτῆς ἐχαρίσατο γενέσεως κατὰ τὸ ἀνάλογον τῇ τοῦ γένους ἐκάστη φύσει τῶν τε χερσαίων καὶ τῶν ἐνύδρων ζῶων καὶ ὅσα τῶν πετεινῶν καὶ ὅσα τῇ αἰσθητικῇ ταύτῃ καὶ ἀλόγῳ διοικοῦνται ψυχῇ· καὶ ὅτι λογισμῷ τινι κέχρηται καὶ αὐτὰ γνώσει φυσικῇ πρὸς εὐμῆχανον τοῦ συμφέροντος χρεῖαν, λέγω δὴ τὴν τε τῶν ὀλεθρίων φυγὴν καὶ τῶν λυσitelούτων ἐκλογὴν. Βέβαια ὁ Γρηγοράς δέν ἐξισώνει ἀπόλυτα τήν ἀνθρώπινη γνώση μέ ἐκείνη τῶν ζώων, ἐφόσον τονίζει ὅτι πολλές φορές οἱ ἄνθρωποι νικοῦν τά ζῶα σέ γνώση, λόγω τοῦ ὅτι μᾶς συνοδεύει ἡ ἀμυδρὴ ἔλλαμψη τοῦ προπτωτικοῦ νοῦ. Βλ. ὅ.π., σ. 496, 272-274: *Εἰ δ' ἡττῶνται πολλάκις ὑπ' ἀνθρώπων αὐτὰ διὰ τὴν ἐκ τοῦ πρώτου νοῦ συνοῦσαν ἐβ' ἡμῖν ἀμυδράν ὅπως δὴ ποτε ἔλλαμψιν*.*

52. Βλ. Σέξτου Ἐμπειρικοῦ, *Πρὸς Μαθηματικούς*, VII 353: *Ὡσπερ γάρ τὸ μεταξὺ τῆς ὀψεως καὶ τοῦ ὁρατοῦ πεπτωκὸς σῶμα οὐκ ἔξ τὴν ὄψιν ἀντιλαμβάνεσθαι τοῦ ὁρατοῦ, οὕτως εἰ μεταξὺ τῆς διανοίας καὶ τοῦ ἐκτὸς ὁρατοῦ κεῖται ἡ ὅρασις ἄλογος οὕσα, οὐκ ἔασει τὴν διάνοιαν τῶν ἐκτὸς ἀντιλαμβάνεσθαι. Πρβλ. Νικηφόρου Γρηγορά, *Ἐπιστολὴ 3* 115-128, ἔκδ. P. A. M. Leone, Romae 1982, σ. 22-24: *Δοκεῖ δ' οὖν διὰ τὸ τοῦ ἐπικαλύμματος νέφος, οὕτω καὶ τὸν νοῦν φυσικῶς καὶ δίχα λογισμοῦ τὴν γνῶσιν τῶν ὄντων ἐνοῦσαν αὐτῷ μηδαμῇ ποτε ἀποβάλλειν ἀλλ' ἔχειν ἐστῶσαν καὶ ἡδρασμένην, δοκεῖν δ' οὖν ποτε ἀποβάλλειν, διὰ τὸ παρατραπῆναι μὲν τῆς προσηκούσης αὐτῷ πρὸς τὰ νοητὰ θεωρίας, συγκατιέναι δὲ παρὰ τὸ εἶδος τῆς αὐτοῦ φύσεως εἰς τὰ ὕλικα· ἐλευθερούμενον δ' οὖν ὅμως αὐθὺς ὀφεί τῆς τοιαύτης ὕλικῆς προσπάθειας ἐοικέναι ἐξ ὕπνου ἐνεργομένου καὶ γινομένου βελτίονι ἑαυτοῦ· διαγρηγορήσαντα δὲ τελεώτερον ἐτι ἀποσεισάμενον τὰς τῆς ὕλης κηλίδας καθάπερ ὕπνου τι νέφος βλέπειν λαμπρότερον ἑαυτὸν πρὸς τὸ οἰκεῖον καὶ φυσικὸν ἀνανεύσαντα κάλλος, ὥστε καὶ ἀπορεῖν εἰ ἔξωθεν ἦλθεν ἡ τοιαύτη λαμπρότης ἢ ἐνδον ἦν· ὦφθη γάρ ἐξαίφνης ὡς οὐκ ἔλθοῦσα ἀλλ' ὡς αἰ παροῦσα καὶ οὕτως ἀναλαμβάνειν πάλιν τὴν ἐπιστήμην ἔπεισαι καὶ γνῶσιν τῶν ὄντων τὸν νοῦν*.*

53. Βλ. Νικηφόρου Γρηγορά, *Ἐπιστολὴ 3* 128-139, ἔκδ. P. A. M. Leone, Romae 1982, σ. 22-24: *Ὁ δὲ γε γάρ Ἀριστοτέλης ἐναντία διεξιών φησιν ἐν τῷ τρίτῳ περὶ ψυχῆς αἰσθάνειν μὲν ποιεῖν ἐμπερίαν, τὴν δ' ἐμπερίαν τὰς ἀρχὰς τῆς ἐπιστήμης διδόναι τῷ νοῦ· ἀθροίζομένῳ γάρ φησιν ἐν τῇ φαντασίᾳ καθάπερ ἐν βιβλίῳ τῶν ἔξωθεν εἰδῶλων καὶ τύπων, ἐπισκεπτόμενον καὶ συλλέγοντα ἐκείθεν τὸν νοῦν, οὕτως ἐνεργεῖα πρὸς τὴν εὑρεσιν καὶ μάθησιν ἵεναι τῆς ἐπιστήμης δοκεῖν, οὐκ «ἐχοντα» πρότερον*

πιστά τό δάσκαλό του Μετοχίτη, ὁ ὁποῖος σχετικοποιοῦσε τήν ἀξία κάθε φυσικῆς θεωρίας, συνδέοντας τό νοῦ μέ τήν ἀλήθεια καί τίς αἰσθήσεις μέ τό ψεῦδος καί τήν πλάνη⁵⁴. Συγκεκριμένα ὁ Μετοχίτης ὑποστήριζε ὅτι οἱ ἐνέργειες τοῦ νοῦ ἀναγκαστικά σχετίζονται μέ τό σῶμα, ἐφόσον βρίσκεται μέσα σέ αὐτό, μέ ἀποτέλεσμα νά εἶναι αὐτές συχνά ἀνεπιτυχεῖς. Μέ αὐτό τόν τρόπο βλέπει τό σῶμα ὡς φυλακή τοῦ νοῦ καί, ὡς ἐκ τούτου ἀκόμη κι ἂν ὁ νοῦς ἐπιδιώκει νά ἐνεργεῖ σωστά, δέ μένει ἀβλαβής, καθῶς δέχεται ἄσχημα ἐρεθίσματα ἀπό τό σῶμα, πού τόν καταδυναστεύει⁵⁵.

Ἀπό τά παραπάνω ἀναδεικνύεται ὅτι ὁ σκεπτικισμός τοῦ Γρηγοῤ, ὅπως καί τοῦ προγενεστέρου του Μετοχίτη, συνδέεται ἄρρηκτα μέ τόν φιλοπλατωνισμό τους, ὁ ὁποῖος ἐκδηλώνεται μέ τήν ταυτόχρονη παραδοχή τῆς ἀναξιοπιστίας τῶν αἰσθήσεων καί τῆς ἀποδοχῆς τοῦ πλατωνικοῦ λόγου πού συλλαμβάνει ἅμεσα τό ἀπόλυτο, τό νοητό, τήν ἰδέα, διότι ἡ ἀλήθεια εἶναι ἔλλογη καί δέν μπορεῖ νά βρίσκεται στήν αἴσθηση πού εἶναι ἄλογη⁵⁶.

Ἐνα χαρακτηριστικό καί ἀρκετά ἐμφανές δεῖγμα τῆς χρησιμοποίησης τοῦ σκεπτικιστισμοῦ ἀπό τόν Γρηγοῤ βρίσκεται σ’ ἕνα χωρίο τοῦ ἔργου του *Εἰς τόν*

«οἶκοθεν» ἀλλ’ ὄντα δεχτικὸν μόνον καὶ δυνάμει τοιοῦτον, βλέπειν δ’ αὐτὰ τὰ πράγματα ᾗδη διὰ τοῦ φανταστικοῦ, ὥσπερ καὶ τὸν σωματικὸν ὀφθαλμὸν συμβαίνει βλέπειν διὰ τοῦ ὕδατος πολλάκις δένδρα καὶ οἰκίας καὶ ὅσα τῶν αἰσθητῶν. Τοῦτο δ’ ἐδείχθη τῆς ἐπιστήμης εἶναι ἀλλότριον· εἰδῶλα γὰρ καὶ ψευδῇ λαμβάνων οὕτως ὁ νοῦς, πῶς ἂν ἔλθοι πρὸς τὴν ἀλήθειαν; Βλ. ἐπίσης τοῦ ἰδίου, Ἐπιστολὴ 148, σ. 365:264-267: Ἐγὼ δὲ τούτοις ἄλλα τε πολλὰ πρὸς ἀναίρεσιν ἀντεπενεγκίων ἐκ τε τῆς αἰσθήσεως καὶ τῆς πείρας κατ’ αὐτὸν εἰπεῖν τὸν Ἀριστοτέλην, αἰσθησιν μὲν ἐμπειρίαν φάσκοντα ποιεῖν, τὴν δ’ ἐμπειρίαν τὰς ἀρχὰς τῇ ἐπιστῇ διδόναι, καὶ δὴ καὶ τάδε διήλθον. Σχετικά μέ τὴ διαφορά πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴ γνωσιοθεωρία τοῦ Πλάτωνα καί τοῦ Ἀριστοτέλη βλ. G. Podskalsky, *Theologie und Philosophie in Byzanz. Der Streit um die theologische Methodik in der spätbyzantinischen Geistesgeschichte (14/15. Jh.)*, seine systematischen Grundlagen und seine historische Entwicklung, München 1977, σ. 68. Ὁ Podskalsky διευκρινίζει ὅτι, σύμφωνα μέ τὴν ἀριστοτελικὴ σκέψη, αὐτό πού προκύπτει ἀπὸ τὴν ἐμπειρία καὶ τὴ γνώση μπορεῖ νά εἶναι γιὰ μᾶς ἡ τελικὴ οὐσία, ἐνῶ ἡ ἀναζήτησή μας γιὰ τό ἀπόλυτο ὑπόκειται σέ μία ἀτελῆ ἀναγωγή. Στὸ ἀπόλυτο δέν φθάνει κανεὶς μέσῳ τῆς ἐμπειρίας καὶ ἔτσι δέν γίνεται γνωστὸ ἅμεσα. Ἀντιθέτως, ὁ Πλάτωνας θεωρεῖ τὴ γνώση τοῦ ἀπόλυτου ἀπαραίτητη καὶ τὴν ἀντιλαμβάνεται ὡς ἀφετηρία κάθε ἀληθινῆς γνώσης, ἐφόσον σέ αὐτὴ τὴ γνώση ὑπάρχει μία «ὑπερλογικὴ» καὶ «ὑπερνεοιολογικὴ» συνολικὴ θέα ὅλου τοῦ εἶναι, καὶ μάλιστα τῆς ἀδιαίρετης ἐνότητος τοῦ ἀρχικοῦ εἶναι.

54. Βλ. Θεοδώρου Μετοχίτη, *Miscellanea*, ἔκδ. G. Müller & Th. Kiessling, Leipzig 1821, σ. 207-210. Τὴν ἴδια ἀποφῆ διατυπώνει ὁ Μετοχίτης καὶ στὸ ἀνέκδοτο 10ο *Ποίημά* του βλ. σχετικὰ R. Guiland 1959, σ. 193-194.

55. «Ο.π.», σ. 207: «Ὅτι δὴ μὴ καθάπαξ ὁ νοῦς ἀσυνδύατος ἐνεργεῖ καθ’ ἑαυτὸν ἀπόλυτος. 208: Καὶ ταῖσιν οὐκ ἔστι νοὸς κίνησις κατ’ ἀνθρώπους παντάπασιν ἐπιτυχῆς, οὐδ’ ὁ νοῦς ἔχει περαίνειν ἡμῖν τελεσφόρος τῆς ἀληθείας, καὶ τῶν ὄντων γνώμων ἡκριβωμένος. 208-209: Ἐνεργεῖ δ’ ὅμως βίᾳ καὶ προσκόπτων συχνὰ τῷ σώματι, καὶ συμπίπτων κατεχόμενος ἀφυκτα, καὶ οὐκ ἀζήμιος ἐστὶν ὑπὸ τῆς σωματικῆς ἐπηρείας καὶ δυναστείας.

56. Βλ. Πλάτωνος, *Θεαίτητος*, 210c-d: Ἐφ’ ὃς τὴν μετὰ λόγου ἀληθῆ δόξαν ἐπιστήμην εἶναι, τὴν δὲ ἄλογον ἐκτὸς ἐπιστήμης· καὶ ὧν μὲν μὴ ἔστι λόγος, οὐκ ἐπιστητὰ εἶναι, οὕτως καὶ ὀνομάζων, ἃ δ’ ἔχει, ἐπιστητά.

*Συνεσίου Περί ένυπνίων λόγον*⁵⁷. Στο χωρίο αυτό ο Γρηγοράς, άνακαλύπτοντας τό αδύνατο σημείο τής άριστοτελικής σκέψης, μέ τό όποιο ένισχύει τήν πλατωνική και νεοπλατωνική άποψη για τό έπισφαλές τών αίσθήσεων και τής φαντασίας, έπιχειρηματολογεί μέ σκοπό νά άμφιβάλλει για τή γνώση πού αύτές μάς παρέχουν, άντλώντας πιθανότατα άπό τόν Σέξτο Έμπειρικό στοιχειά άπό τούς δέκα τρόπους τής έποχής του Αίνησιδήμου. Μέ τήν έπιχειρηματολογία του αύτή δείχνει ότι τά όνειρα δέν προαναγγέλλουν τήν άλήθεια, λόγω τής ασάφειας πού χαρακτηρίζει τήν πηγή τους, πού είναι τό φανταστικό. Στο σημείο αυτό ο Γρηγοράς άναφέρει τά αίτια, στά όποια όφείλεται ή άποτυχία νά σχηματιστεί ή άκριβής εικόνα τών πραγμάτων στο φανταστικό, μνημονεύοντας τούς τέσσερις άπό τούς δέκα τρόπους του Αίνησιδήμου. Τά αίτια αυτά είναι ή ψυχική ή ή φυσική κατάσταση του άνθρώπου, ή όποια σχετίζεται μέ τίς ποικίλες λειτουργίες του σώματος και τή διαφορετική κατάσταση, στην όποια βρίσκεται αυτό κατά τή διάρκεια του ύπνου, ο διαφορετικός τρόπος ζωής, ή ένασχόληση μέ διαφορετικά πράγματα, ή διαφορετική άνατροφή, ή διαφορά ως προς τό βαθμό ώριμότητας και ή διαφορετική κίνηση τών εικονιζομένων πραγμάτων⁵⁸. Ό Γρηγοράς φαίνεται νά άντλησε τούς τρόπους αυτούς άπό τίς πηγές του Αίνησιδήμου, δηλαδή τούς Φίλωνα Άλεξανδρέα⁵⁹, Άριστοκλή⁶⁰, Σέξτο Έμπειρικό⁶¹ και Διογένη Λαέρτιο⁶². Όσοσο είναι δύσκολο νά διευκρινιστεί σέ ποιά άπ' όλες αύτές τίς πηγές στηρίχτηκε ο Γρηγοράς. Πιθανότατα νά άντλησε άπό τόν Φίλωνα, ο όποιος μάλιστα κάνει λόγο, όπως και ο Γρηγοράς, για πολυτρόπους μεταβολάς, οι όποιες έμποδίζουν τόν άνθρωπο νά έχει σαφή αντίληψη για τά πράγματα⁶³. Άν σκεφθούμε ότι ο Θεόδωρος Μετοχίτης γνώριζε τά έργα του

57. Βλ. H.-V. Beyer, Nikephoros Gregoras als Theologos und sein erstes Auftreten gegen die Hesychasten, σ. 171. Σύμφωνα μέ τόν Beyer ο Νικηφόρος Γρηγοράς έγραψε τό ύπόμνημά του *Είς τόν Συνεσίον Περί ένυπνίων λόγον* τό 1328 μ.Χ. Μάλιστα έπισημαίνει ότι ο Συνεσίος άντλησε τή διδασκαλία του περί όνείρων άπό τόν νεοπλατωνικό Πορφύριο.

58. Βλ. Νικηφόρου Γρηγορά, PG 149, 628B: Πολύτροπός έστι, φησίν, ο έμποδισμός και ή άποτυχία τής άκριβοϋς εικόνας τών πραγμάτων έν τω φανταστικώ. Και γάρ και ή διάφορος έν ταις σώμασι κρᾶσις διάφορα δείκνυσι και τά φαινόμενα και ή διάφορος διαγωγή, και διατριβή, και ή διάφορος τροφή, και ή διάφορος ώρα, και ή διάφορος κίνησις τών εικονιζομένων. Σχετικά μέ τό θέμα βλ. Σ. Α. Τριαντάρη, Η έννοια τής φαντασίας στον Νικηφόρο Γρηγορά, σ. 291.

59. Βλ. Φίλωνος Άλεξανδρέως, *Περί μέθης*, 169-205. Για τή σχέση του Φίλωνα μέ τόν σκεπτικισμό βλ. H. Tarant, 1985, σ. 22-23. Συγκεκριμένα ο Tarant παρατηρεί ότι στον Φιλόδημο και στον Φίλωνα τόν Άλεξανδρέα άπαντάται τό όνομα «σκεπτικός», τό όποιο όμως έχει τή σημασία του «έρευνητικός» και δέν άποδίδεται σέ μία ομάδα φιλοσόφων. Πρβλ. L. P. Schrenk, Augustine's De Trinitate in Byzantine Skepticism, σ. 452. Ό Schrenk άναφέρει ότι ο Heiz έδειξε πώς οι τρόποι τών σκεπτικών άντλούνται άπό τό έργο του Φίλωνα, *Περί μέθης*. Επίσης πρβλ. Τ. Πεντζοπούλου-Βαλαλά, Η έννοια τής ένάργειας στους άρχαίους σκεπτικούς, σ. 36-37.

60. Βλ. Εύσεβίου Καισαρείας, *Εύαγγελική προπαρασκευή* 14,18,11-12, έκδ. E. Des Places 1987, σ. 152.

61. Βλ. Σέξτου Έμπειρικού, *Πυρρώνειοι ύποτυπώσεις* I, 36-163· *Πρός λογικούς*, I, 345.

62. Βλ. Διογένους Λαεργίου, 9, 78-88.

63. Βλ. Φίλωνος Άλεξανδρέως, *Περί μέθης* 170: Έπειδή δέ διαφόρος άπ' αυτών εύρισκόμεθα κι-

Φίλωνα, καί μάλιστα τό 16ο κεφάλαιο από τό ἔργο του ‘Υπομνηματισμοί καί σημειώσεις γνωμικαί ἐπιγράφεται *Περὶ Φίλωνος*⁶⁴, τότε μπορούμε νά ὑποθέσουμε ὅτι τὰ ἔργα αὐτά ἦταν εὐκόλα προσιτά καί στό μαθητή του, τόν Γρηγορά. Βάσει αὐτοῦ τοῦ συλλογισμοῦ μπορούμε νά ὑποθέσουμε ὅτι, ἐφόσον ὁ Φίλωνας χρησιμοποιοῖ τή σκεπτική ἐπιχειρηματολογία, γιά νά ἐνισχύσει τήν πλατωνική καί νεοπλατωνική ἄποψη, γιά τήν ἐπισφαλῆ γνώση πού μᾶς παρέχουν οἱ αἰσθήσεις, ἀποβλέποντας στήν ὑποτίμηση τῶν αἰσθήσεων καί τῆς φαντασίας, ὁ Γρηγοράς ἐμπνεύστηκε ἀπό αὐτή τήν ἰδέα καί τήν παρουσίαση τῶν τρόπων τοῦ Αἰνισιδήμου ἀπό τόν Φίλωνα καί, στηριζόμενος στή σκέψη τοῦ Φίλωνα ἀξιοποίησε ὀρισμένα στοιχεῖα ἀπό τόν Σέξτο ἢ τόν Λαέρτιο. Οἱ λίγοι τρόποι πού ὁ Γρηγοράς ἐπέλεξε νά παραθέσει καί ὁ παραλληλισμός τους μέ τούς ἀντίστοιχους τρόπους στόν Σέξτο καί τόν Λαέρτιο δέ μᾶς δίνουν σαφῆ στοιχεῖα, γιά νά προσδιορίσουμε ποιόν ἀπό τούς δύο χρησιμοποίησε. Ἐξάλλου δέν ἀποκλείεται τό ἐνδεχόμενο ὁ Γρηγοράς νά γνώριζε καί τούς δύο, ἐφόσον ἦταν πολυμαθής, ὅπως ἐπίσης καί ὁ δάσκαλός του Θεόδωρος Μετοχίτης, ὁ ὁποῖος ἀφιέρωσε στόν ἀρχαῖο σκεπτικισμό ὁλόκληρο κεφάλαιο, τό 61ο, ἀπό τό ἔργο του ‘Υπομνηματισμοί καί σημειώσεις γνωμικαί⁶⁵.

‘Ο φιλόσοφος Γρηγοράς λοιπόν φαίνεται νά γνώριζε καλά τόν σκεπτικισμό· καί μάλιστα ὁ σκεπτικισμός του ἦταν φιλοπλατωνικός, ὅπως ἀποδεικνύει μία ἔμμεση ἀναφορά του στήν ‘Επιστολή 30, στήν ὁποία ἐπισημαίνει ὅτι ἡ φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνα διαφέρει ἀπό ἐκείνη τοῦ Πύρρωνα, ἐφόσον ὁ δεύτερος τήν ἐξασκεῖ γιά νά δείξει ὅτι τὰ ὄντα εἶναι ὑπεύθυνα γιά τήν ἀκαταληψία τους, ἐνῶ ὁ πρῶτος γιά νά μήν κατηγορηθεῖ γιά ἔλλειψη τῆς ὀρθῆς ἀντίληψης⁶⁶. Στό σημεῖο αὐτό ἡ διαφορά ἐγκτεται στό ὅτι ὁ Πύρρων δέ δεχόταν οὔτε τήν αἰσθητή οὔτε τή νοητική ἐποπτεία στόν ἄνθρωπο· ἐπομένως τίποτε τό καταληπτό δέν ὑπάρχει στά ὄντα. ‘Ο Πλάτων δέχεται ἕνα λιγότερο αὐστηρό φυσικό ἀγνωστικισμό, τονίζοντας κυρίως τή δυσπιστία του στίς αἰσθήσεις. Μέ αὐτή τήν προϋπόθεση ὁ Γρηγοράς δικαιώνει τήν πλατωνική καί νεοπλατωνική αὐτή θέση, ἡ ὁποία φαίνεται νά ἐνισχύει καί τή θεολογική ἀντίρρησή του ἀπέναντι στήν πνευματική διδασκαλία τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ περὶ ἀκτίστου φωτός. Φαίνεται ὅτι ὁ Γρηγοράς χρησιμοποίησε τό φιλοπλατωνικό σκεπτικισμό του, γιά νά στηρίξει τόν παραδοσιακό χαρακτήρα τῆς θεολογίας του καί, κυρίως, στήν ἀντιπαράθεσή του μέ τή διδασκαλία τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ στά πλαίσια τῆς ἡσυχαστικῆς ἐριδας.

νούμενοι, βέβαιον περὶ οὐδενὸς οὐδὲν ἂν ἔχοιμεν εἰπεῖν, ἅτε μὴ ἐστῶτος τοῦ φανέντος, ἀλλὰ πολυτρόποις καὶ πολυμόρφοις χρωμένον ταῖς μεταβολαῖς.

64. Βλ. Θεοδώρου Μετοχίτη, ‘Υπομνηματισμοί καί σημειώσεις γνωμικαί, ἔκδ. Ch. Müller, Amsterdam 1966, σ. 116 κ.ἑ.

65. Βλ. ὁ.π., ὑποσημείωση 136.

66. Βλ. Νικηφόρου Γρηγορά, ‘Επιστολή 30, ἔκδ. P. A. M. Leone, Romae 1982, σ. 101:45-47: ‘Ἦσκησε καὶ Πύρρων καὶ Πλάτων φιλοσοφίαν, ἀλλ’ ὁ μὲν ἴν’ ἀκαταληψίας ὑπεύθυνα δειῖται τὰ ὄντα, ὁ δ’ ἵνα τούνατίον ἀναίτιος μὲνη τῆς ἀπονοίας.

III. Χριστιανισμός και «Σκεπτικισμός»

Ἡ ἡσυχαστική ἔριδα δημιούργησε ἓνα εὐρύ πεδίο ἀντιθέσεων, ἐντός τοῦ ὁποίου ἐπιχειρήθηκε καί ἡ στενή σύνδεση τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ μέ τή χριστιανική πίστη. Στό πλαίσιο αὐτό ἐντάσσεται καί ἡ προσπάθεια τοῦ Θεοδώρου Μετοχίτη, ἀλλά κυρίως τοῦ Νικηφόρου Γρηγοῤῥα, οἱ ὁποῖοι ἀφορμώμενοι ἀπό τήν ἐσωτερική συνάφεια τοῦ πλατωνισμοῦ μέ τόν σκεπτικισμό, ἔλαβαν τήν εὐκαιρία νά ἀνοιχθοῦν πρός τόν σκεπτικισμό, ἔχοντας ὡς κύρια πηγή ἄντλησης τόν Σέξτο Ἐμπειρικό. Ἔτσι οἱ Μετοχίτης καί Γρηγοῤῥας ἐμφανίζονται φιλοπλατωνικοί καί, ὡς ἓνα σημεῖο, θά μπορούσαν νά χαρακτηριστοῦν καί φιλοσκεπτικοί. Τόν τελευταῖο αὐτό χαρακτηρισμό προσδιορίζει ἡ στάση τους ἀπέναντι στήν ἀξιοπιστία τοῦ καθαροῦ νοῦ καί στήν ἀναξιοπιστία τῶν αἰσθήσεων, ἐξαιτίας τῆς ὁποίας ἡ γνώση τοῦ φυσικοῦ κόσμου εἶναι δυσέφικτη.

Ἔτσι ἐξηγεῖται καί ἡ ριζική ἀντίθεση τοῦ Γρηγοῤῥα πρός τόν Ἀριστοτέλη, ἡ ὁποία ἐκδηλώνεται μέ τήν πολεμική πού ἀσκεῖ κατά τῆς γνωσιολογίας του καί, εἰδικότερα, κατά τοῦ θεμελιώδους ρόλου πού ἀναγνωρίζεται στίς αἰσθήσεις. Κατεπέκταση διαφωνεῖ καί μέ τή θεωρία τοῦ Παλαμᾶ περί τῆς θεάσεως τοῦ ἀκτίστου φωτός καί ἀντιπαραβάλλει ἀπέναντι στή πνευματική καί μυστική θέαση τοῦ θείου φωτός, πού γίνεται ἀπό τόν θεώμενο μέ τή βοήθεια τῆς θείας ἐνέργειας καί συνεπάγεται τήν ἀποδέσμευση τοῦ ὀφθαλμοῦ ἀπό τήν αἰσθητή πραγματικότητα, τήν ἀναγκαιότητα τῆς μεθοδολογικῆς ἐπιχειρηματολογίας, προκειμένου νά ἀναζητηθεῖ ἡ ἀλήθεια⁶⁷.

Τό σημαντικό ἐδῶ εἶναι ὅτι οἱ Μετοχίτης καί Γρηγοῤῥας ἀκολουθοῦν μία διαφορετική γνωσιακή ὁδὸ ἀπό ἐκείνη τοῦ Ἀριστοτέλη. Σέ ἀντίθεση πρός τόν Ἀριστοτέλη, ὁ ὁποῖος ἐπινόησε τή μέθοδο τῆς ἀναγωγῆς ἀπό τά ἐπιμέρους, αἰσθητά καί μερικά στά καθόλου καί νοητά, οἱ δύο βυζαντινοὶ διανοητές, ἀκολουθώντας τήν πλατωνική σκέψη, υἱοθετοῦν τήν κάθοδο ἀπό τό Ἔν, καί καθόλου στά πολλά, μερικά καί καθ' ἕκαστα. Στήν ἴδια γραμμή διαβλέπουν τόν καθαρό νοῦ, μέ τόν ὁποῖο ἐξασφαλίζεται ἡ ἀληθινή γνώση, νά κατέρχεται στό σῶμα, τό ὁποῖο στέκεται ἐμπόδιο γιά τήν ἀπόκτηση τῆς πραγματικῆς γνώσης μέ τά συνήθη μέσα τῆς αἰσθήσεως, τῆ διάνοια, τῆ φαντασία, τά αἰσθητήρια ὄργανα κ.ἄ. Πράγμα πού σημαίνει ὅτι γιά τήν ἐνεργοποίηση τῶν γνωστικῶν δυνάμεων, βάσει τῶν ὁποίων θά ὁδηγηθεῖ ὁ ἄνθρωπος στήν ἀλήθεια, προϋποτίθεται ἡ μακαριότητά του καί σέ αὐτή τή ζωὴ καί στήν ἐπέκεινα.

Μέ αὐτό τόν τρόπο σκέψης φαίνεται ὅτι οἱ Μετοχίτης καί Γρηγοῤῥας ὑποδεικνύουν ἓνα ἄλλο τρόπο, γιά νά οἰκοδομήσουν τή σχέση Φιλοσοφίας καί Θεολογίας, ἀλλά καί μία ὁδὸ διὰ τῆς ὁποίας θεμελιώνουν τόν πλατωνισμό τους,

67. Βλ. Β. Ν. Τατάκη, *Η Βυζαντινή Φιλοσοφία*, σ. 242. Ὁ Τατάκης ἀναφέρει ὅτι ὁ Γρηγοῤῥας εἶχε τήν ὑποψία ὅτι ἡ διδασκαλία τοῦ Παλαμᾶ θά ἐπιφέρει τή διάκριση τῆς θεϊκῆς οὐσίας ἀπὸ τῆ θεϊκῆς ἐνέργειας καί διέβλεπε ἔτσι ἓνα κίνδυνο πολυθεισμοῦ.

ξεφεύγοντας ἔτσι ἀπό τή συνήθη καί ἄμεση ἀντιπαράθεση τοῦ πλατωνισμοῦ μέ τόν ἀριστοτελισμό, ἡ ὁποία ἦταν διάχυτη κυρίως κατά τή διάρκεια τῆς ἡσυχαστικῆς ἔριδας.

Στό πλαίσιο αὐτῆς τῆς σύνδεσης τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης μέ τήν χριστιανική ἀλήθεια ἔχουμε τά ἀκόλουθα στοιχεῖα:

α) Ἡ ἀφομοίωση τῆς συλλογιστικῆς τῶν σκεπτικῶν ἀπό τούς Μετοχίτη καί Γρηγορά ἐνισχύει σημαντικά τήν ἐπιχειρηματολογία τῆς χριστιανικῆς ἀλήθειας. Ἔτσι καθίσταται ἀκόμη μία φορά σαφές ἡ διαφοροποίηση τῆς ὄντολογίας τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀπό τίς ἀρχές τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφικῆς σκέψης, θέτοντας ξεκάθαρα τό διαχωρισμό τῆς *ἐξωθεν* ἢ *θύραθεν* φιλοσοφίας ἀπό τήν *καθ' ἡμᾶς* φιλοσοφία, δηλαδή τή Θεολογία⁶⁸.

β) Οἱ δύο διανοητές διαβλέπουν στό σκεπτικό ὀρθολογισμό μία ἀκόμη δυνατότητα σύνδεσης μέ τό Χριστιανισμό, ἡ ὁποία ἐπικεντρώνεται στήν ἀναζήτηση τοῦ ὑπερβατικοῦ μέσα ἀπό ἕνα φυσικό ἀγνωστικισμό, σύμφωνα μέ τόν ὅποιο ἡ ἀνθρώπινη γνώση καί τά κοσμικά φαινόμενα δέν ὀδηγοῦν στή σύλληψη τῆς πραγματικότητας.

γ) Ἡ ἐπιλογή τοῦ φιλοσοφικοῦ συστήματος τοῦ σκεπτικισμοῦ ἀπό τόν Μετοχίτη καί Γρηγορά ἐγκτεται στήν αὐστηρή κριτική τῶν σκεπτικῶν κατά τοῦ κριτηρίου τῆς ἀλήθειας. Αὐτό ὑποδηλώνει ὅτι ἡ ἀναζήτηση γιά τήν ὑπερβατική ἀλήθεια καταργεῖ κάθε κριτήριο ἀλήθειας καί ἐπομένως κάθε ἀπλή γνωστική ικανότητα, διά τῆς ὁποίας καταλαμβάνεται τό ὑπερβατικό καί «ᾄδηλο». Ἡ στάση αὐτή τῶν σκεπτικῶν συνδέεται στενά μέ τήν ἀδυναμία τοῦ Χριστιανοῦ νά κατανοήσει διαμέσου τῆς λογικῆς φαινόμενα πού συμβαίνουν στόν κόσμο καί νά συλλάβει τό ἀκατάληπτο, τόν Θεό. Ἐδῶ, τό κοινό σημεῖο τοῦ σκεπτικισμοῦ μέ τό Χριστιανισμό εἶναι ἡ παρουσία τοῦ ὑπερβατικοῦ, τό ὅποιο ὅμως γιά τόν Χριστιανό εἶναι δεδομένο καί εἶναι ἡ *ἐξ ἀποκαλύψεως* ἀλήθεια. Ἡ ὑπαρξη τοῦ ὑπερβατοῦ καθιστᾷ τήν ἀνθρώπινη γνώση ἐπισφαλῆ. Ἡ ἀλήθεια αὐτή δέν προσεγγίζεται ἀπό τή γνωστική ικανότητα τῶν αἰσθήσεων, ἡ ὁποία ἐμφανίζεται σχετική καί ὑποκειμενική.

δ) Ἡ ἀποψη τῶν σκεπτικῶν γιά τήν ἀνυπαρξία ἐνάργειας στίς αἰσθήσεις, ἐξαιτίας τῆς ὁποίας ὁ νοῦς δέν συλλαμβάνει ἀπευθείας τήν ἀληθινή γνώση, ἰσχυροποιεῖ τή χριστιανική θέση, ἡ ὁποία ἀντιπαραβάλλει στήν ἀδυναμία τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ τή σοφία τοῦ Θεοῦ. Μέ τήν ἀντιπαραβολή αὐτή γίνεται σαφές ἡ διαφοροποίηση ἀνάμεσα στή γνώση πού ἔχουμε ἀπό τίς αἰσθήσεις καί στή γνώση πού ἔχουμε γιά τήν ἀλήθεια, ἡ ὁποία εἶναι ἀπροσπέλαστη στόν ἄνθρωπο, λόγῳ τῆς ἀκατάληπτης φύσης της.

68. Βλ. Α. Γ. Μπενάκης, *Ἡ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία, Ἑκπαιδευτικὴ Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια, Φιλοσοφία καὶ Κοινωνικὲς Ἐπιστῆμες*, τ. 22, Ἀθήνα 1997, σ. 64.

Μέ τά παραπάνω στοιχεῖα ἀποκαλύπτεται μία νέα προοπτική σύνδεσης τῆς Θεολογίας μέ τή Φιλοσοφία, ἡ ὁποία δέν περιορίζεται μόνο στόν Πλάτωνα, στόν Ἀριστοτέλη καί στούς Νεοπλατωνικούς⁶⁹, τούς ὁποίους χρησιμοποιοῦσαν συνήθως ἐπιλεκτικά οἱ Βυζαντινοί, ἀλλά διευρύνεται καί στήν ἀξιοποίηση ἄλλων φιλοσοφικῶν συστημάτων, ὅπως αὐτό τῶν σκεπτικῶν, στό ὁποῖο ὅμως ἐπιβιώνουν οἱ ἀρχές τῆς πλατωνικῆς παράδοσης. Ὑπό αὐτό τό πρίσμα θά πρέπει νά παρατηρηθεῖ ὅτι οἱ Μετοχίτης καί Γρηγοράς δέν θεωροῦν ἄλλη πηγὴ γνώσεως τοῦ Θεοῦ παρά μόνο τήν ἀποκάλυψη, τήν πίστη. Ὡστόσο ἡ θέση τους καταδεικνύει τό ἀδιέξοδο ἑνός ἀρνητικοῦ δογματισμοῦ, στό ὁποῖο ὁδηγεῖ ὁ ἀγνωστικισμός τους. Βέβαια, δέν μποροῦμε νά τοὺς θεωρήσουμε κατὰ ἀπόλυτο τρόπο ὡς πραγματικούς σκεπτικούς, διότι, ἐνῶ ἀπὸ τή μιά φαίνεται νά χρησιμοποιοῦν τόν σκεπτικισμό, ἀπλῶς γιὰ νά δικαιώσουν τήν πλατωνικῆς καί νεοπλατωνικῆς προέλευσης δυσπιστία τους πρὸς τίς αἰσθήσεις, ἀπὸ τήν ἄλλη καί οἱ δύο εἶναι χριστιανοί καί ἔντονα πλατωνικοί, σέ σημεῖο ὥστε νά ἐμφανίζονται καί «δογματικοί».

Ἀθήνα

69. Βλ. Λ. Γ. Μπενάκη, *Ἡ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία*, σ. 64.

ΟΙ ΟΥΓΓΡΟΙ ΚΑΙ ΟΙ ΕΠΙΔΡΟΜΕΣ ΤΟΥΣ ΣΤΟΝ ΔΥΤΙΚΟ-ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΑΙ ΣΤΟΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΧΩΡΟ (τέλη 9ου-10ου αι.)

Οι ανταγωνιστικές διπλωματικές ενέργειες Βυζαντίου και Βουλγαρίας που έλαβαν χώρα στα πλαίσια του βυζαντινοβουλγαρικού πολέμου του 894-896 είχαν μια σημαντικότερη συνέπεια στην εξέλιξη της ευρωπαϊκής ιστορίας: εισήγαγαν για πρώτη φορά στις διεθνείς σχέσεις των ευρωπαϊκών λαών ένα νέο λαό, τους Ούγγρους.

Οι Ούγγροι¹, οι αυτοαποκαλούμενοι Μαγυάροι², είναι οι «Τούρκοι» των

1. Το όνομα Ούγγροι με το οποίο δηλώνονται οι Μαγυάροι (Ούγγροι) σε όλες τις ευρωπαϊκές γλώσσες [Hungarian, Ungarn, Hongrois, Ungheresi· ή και Ugrian στις σλαβονικές γλώσσες της ανατολικής Ευρώπης. Βλ. σχετικά Gy. Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, Budapest - Amsterdam 1970, σ. 37 (στο εξής: Gy. Moravcsik, *Magyars*)] απαντά περί το 836-8 στον Συνεχιστή Γεωργίου Μοναχού (σ. 818-819, CB) όπου στο ίδιο χωρίο αναφέρονται επίσης και ως «Ούννοι» και «Τούρκοι» [J. Darkó, Die auf die Ungarn bezüglichen Volksnamen bei den Byzantinern, *BZ* 21 (1912) 480 (στο εξής: J. Darkó, *Volksnamen*). - C. A. Macartney, *The Magyars in the Ninth Century*, Cambridge 1930, ανατ. 1968, σ. 71, 130 (στο εξής: C. A. Macartney, *Magyars*). - Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica* I, Berlin 1958², σ. 131. - Του ιδίου, *Sagen und Legenden über Kaiser Basileios I*, *DOP* 15 (1961) 74-75: εν Gy. Moravcsik, *Studia Byzantina*, Budapest - Amsterdam 1967, σ. 161-2 (στο εξής: Gy. Moravcsik, *Sagen*). - Του ιδίου, *Magyars* 44. - A. Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus and his World*, London - New York - Toronto 1973, σ. 424-5 (στο εξής: A. Toynbee, *Porphyrogenitus*)]. Το όνομα «Ούγγροι» κατά τους γλωσσολόγους προέρχεται από το εθνωνύμιο «Onogur» (Ονόγουροι, που σημαίνει «δέκα Ογούροι»). Με τους Ονογούρους και διάφορα άλλα τουρκικά φύλα θεωρείται ότι οι φιννο-ουγγρικής καταγωγής Μαγυάροι ήρθαν σε στενή συνάφεια στις πεδιάδες της νότιας Ρωσίας (κατά τις μεταναστεύσεις τους μεταξύ της δυτικής σιβηρικής κλιτύς των Ουραλίων και της εκβολής του Δούναβη) τα οποία και συμμετείχαν στον σχηματισμό τους ως έθνους (5ος-9ος αι.) και άσκησαν ισχυρή επιρροή επάνω τους. Βλ. Gy. Moravcsik, *Zur Geschichte der Onoguren*, *Ungarische Jahrbücher* 10 (1930) 81-82: εν Gy. Moravcsik, *Studia Byzantina*, σ. 110-111 (στο εξής: Gy. Moravcsik, *Onoguren*). - Του ιδίου, *Byzantine Christianity and the Magyars in the Period of Their Migration*, *The American Slavic and East European Review* 5 (1946) 29-30 και 41-42: εν Gy. Moravcsik, *Studia Byzantina*, σ. 245-6, 256 (στο εξής: Gy. Moravcsik, *Christianity*). - Του ιδίου, *Byzantinoturcica* II, Berlin 1983³, σ. 225-227. - Του ιδίου, *Magyars* 37-38. - Εκφράστηκε επίσης η άποψη ότι το όνομα «Ούγγροι» δεν έχει να κάνει με το όνομα «Ονόγουροι» αλλά ότι προέρχεται πιθανώς από το όνομα «Ίυρchai» που αναφέρεται στον Ηρόδοτο και το οποίο θα μπορούσε να είναι εξελληνισμένος τύπος των εθνικών -Ogur, -Igur και Uigur. Βλ. σχετικά A. Toynbee, *Porphyrogenitus* 419.

2. Οι Ούγγροι αυτοαποκαλούνταν «Μαγυάροι» από μια περίοδο άγνωστης διάρκειας κατά την οποία είχαν μετακινηθεί, προφανώς εξαιτίας της μογγολικής εισβολής, δυτικά του Βόλγα, όπου και επιβιώνουν μαρτυρίες για τη χρήση του ονόματος «Μαγυάροι» σε έναν αριθμό τοπωνυμίων με συνθετικό το εθνικό Mažar ή Možar. Βλ. C. A. Macartney, *Magyars* 33 και σημ. 1. - A. Toynbee, *Porphyrogenitus* 418. Οι ερευνητές αναγνωρίζουν το όνομα «Μαγυάροι»: α) στο όνομα «Μάτζαροι», που απαντά σε ένα χωρίο του Θεοφύλαχτου Σιμοκάττη που περιγράφει μια βυζαντινή εκστρατεία το 587

βυζαντινών πηγών³, τους οποίους κάλεσε ως συμμάχους του ο αυτοκράτορας

και κάνει λόγο για ένα παλιό φρούριο γνωστό ως το «Ματζάρων» [106. 5-6 (έκδ. C. de Boor): τὸ Ματζάρων (φρούριον δὲ καὶ τοῦτο)], το οποίο τοποθετείται στη ΝΔ γωνία της Αρμενίας. Βλ. J. Darkó, *Volksnamen* 480-1. - C. A. Macartney, *Magyars* 126 και την παρατήρησή του ότι η μνεία αυτή («Ματζάρων») αφορά τοπικό όνομα και δεν συνεπάγεται κάποια άμεση γνώση των Βυζαντινών για τους Μαγυάρους. - Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica* II. 184· β) στο όνομα «Μουάγερις», που αναφέρεται από τον Θεοφάνη (176.7, έκδ. C. de Boor) ως όνομα κάποιου Ούννου βασιλιά, τον οποίο εξέλεξαν οι υποτελείς του κοντά στον Κιμμέριο Βόσπορο στα χρόνια της βασιλείας του Ιουστινιανού Α' αντί του αδελφού του Γορδά ως ηγεμόνα τους. Ο Ιω. Μαλάλας, από τον οποίο ο Θεοφάνης αντλεί εδώ κατά λέξη, παραδίδει το όνομα του Ούννου βασιλιά ως «Μουγελ» (432. 12, CB), το οποίο κατά τον J. Darkó είναι πολύ κοντά στο ουγγρικό «Moger» (moguer). Βλ. J. Darkó, *Volksnamen* 481. - C. A. Macartney, *Magyars* 126-7. - Gy. Moravcsik, *Christianity* 253-4. - Του ιδίου, *Magyars* 41. - Του ιδίου, *Byzantinoturcica* II 192-3· γ) στο όνομα «Μεγέρη», το οποίο είναι το όνομα της τρίτης από τις οκτώ φυλές των Καβάρων που αναφέρει ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος [*Πρὸς τὸν ἰδιὸν υἱὸν· Ῥωμανόν (De administrando imperio)*, έκδ. Gy. Moravcsik - R. J. H. Jenkins, (στο εἰς: *DAI*) 40.4, σ. 174: *τρίτη τοῦ Μεγέρη*], οι οποίοι (Κάβαροι) σύμφωνα με τις πληροφορίες που μας δίνει γι' αυτούς (*DAI* 39) ήταν τμήμα της φυλής των Χαζάρων που αποστάτησε και κατέφυγε στους Ούγγρους (στον τόπο της παλιάς κατοικίας τους στη «Λεβεδία», για την οποία θα γίνει λόγος παρακάτω) με τους οποίους τελικώς αφομοιώθηκε (βλ. και σ. 71-72). Κατά τον J. Darkó, *Volksnamen* 481, ο τύπος «Μεγέρη» είναι ταυτόσημος με το «Μάτζαροι» και πρέπει να θεωρηθεί ως μια μορφή του ίδιου ονόματος με αλλαγή των ριζικών φωνηέντων. Ο J. B. Bury, *A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I (802-867)*, London 1912, σ. 492 (στο εἰς: J. B. Bury, *Eastern*), θεωρεί ότι η φυλή του «Μεγέρη» είναι αυτή που έδωσε το όνομά της στους Μαγυάρους (Ούγγρους). Ιβρβλ. και J. Deér, *Le problème du chapitre 38 «De Administrando imperio»* (*Mélanges Henri Grégoire IV*), *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves* 12 (1952) 98 (στο εἰς: J. Deér, *Problème*). Την ίδια γνώμη έχει και ο Π. Αντωνόπουλος, *Ο Αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος και οι Ούγγροι* (Ιστορικές Μενογραφίες 17), Αθήνα 1996, σ. 111 (στο εἰς: Π. Αντωνόπουλος, *Κωνσταντίνος Ζ'*), επισημαίνοντας όμως και τις δυσκολίες που ανακύπτουν από μια τέτοια εκδοχή. Βλ. και Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica* II. 186.

Σημαντικές όμως είναι οι πληροφορίες που μας δίνει για το όνομα «Μαγυάροι» ο I. Fodor, *Die grosse Wanderung der Ungarn vom Ural nach Pannonien*, Budapest 1975, 1982 (στο εἰς: I. Fodor, *Wanderung*), σ. 178-180: ο τύπος «Mogyer», που είναι παλιότερη εκφορά του «Magyar» (Μαγυάροι), σύμφωνα με τους γλωσσολόγους περιλαμβάνει την παλιά φιννο-ουγγρική λέξη «er» που σημαίνει άνθρωπος-άνδρας, το δε πρώτο συνθετικό «magy» μπορεί να προέρχεται είτε από το παλαιο-ιρανικό «manus» = άνθρωπος, είτε από το ουγγρικό «mond» = λέγω, μιλώ, οπότε Magyar = ο ομιλών άνθρωπος. Πρέπει να σημειώσουμε ακόμη ότι οι Άραβες συγγραφείς ταυτίζουν τους Ούγγρους (Μαγυάρους) με τους «Baškirs». Βλ. σχετικά τις παρατηρήσεις του J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Leipzig 1903, ανατ. Hildesheim 1961, σ. 69 και 515 (στο εἰς: J. Marquart, *Streifzüge*). - C. A. Macartney, *Magyars* 33-38. - A. Toynbee, *Porphyrogenitus* 419-421.

3. Η πρώτη αδιαμφισβήτητη μαρτυρία του ονόματος «Τούρκοι» για τους Ούγγρους προέρχεται από τα «Τακτικά» του Λέοντα Στ', όπου ο αυτοκράτορας συγγραφέας αφιερώνει ειδικό κεφάλαιο για την πολεμική τακτική και στρατιωτική οργάνωση των Ούγγρων με παράλληλες πληροφορίες για τα ήθη και τις συνήθειές τους (PG 107, στ. 957-964). Ο Λέων Στ' προφανώς βασίζει το έργο του στο παλαιότερο «Στρατηγικόν» του Μαυρικίου (6ος-7ος αι.), όπου με το όνομα «Τούρκοι» χαρακτηρίζονται οι πραγματικοί Τούρκοι (δηλαδή οι Άραβοι και άλλα τουρκικά φύλα του 6ου αιώνα). Ωστόσο, όπως έχει καταδειχθεί, η παραλαβή των πληροφοριών από το «Στρατηγικόν» δεν είναι δολιχή αλλά ότι ο Λέων Στ' επέφερε στο σχετικό κεφάλαιο για τους Τούρκους τροποποιήσεις που υπαγορεύτηκαν από τις εμπειρίες του (η συμμαχία με τους Ούγγρους στο βυζαντινο-βουλγαρικό πόλεμο 894-6 του

έδωσε τη δυνατότητα συλλογής πληροφοριών) πράγμα που μαρτυρεί ότι πράγματι γνώριζε την τακτική των «Τούρκων» (Ούγγρων), όπως και το όνομά τους. Βλ. Gy. Moravcsik, *La Tactique de Léon le Sage comme source historique hongroise*, *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 1 (1952) 162 κ.ε.: εν Gy. Moravcsik, *Studia Byzantina*, σ. 222 κ.ε. (στο εξής: Gy. Moravcsik, *Tactique*). - C. A. Macartney, *Magyars* 128. - «Τούρκους» ονομάζει τους Ούγγρους και ο πατριάρχης Νικόλαος Μυστικός σε επιστολή του προς τον τσάρο Συμεών (επ. 23. 19-20, έκδ. R. J. H. Jenkins - L. G. Westerink, σ. 158: ...και τῶν ἐκ τῆς δύσεως Τούρκων... Η μνεία «Τούρκων» εδώ θεωρήθηκε ότι αφορά τους Χαζάρους. Βλ. γι' αυτό τις ορθές παρατηρήσεις του C. A. Macartney, *Magyars* 128-9). Τα ονόματα «Τούρκοι» και «Τουρκία» ως κανονικούς τρέχοντες επίσημους όρους για τους Ούγγρους και τη χώρα τους χρησιμοποιεί στα έργα του ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος (βλ. *DAI*, index λ. «Τούρκοι» και «Τουρκία»). - Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, *Περὶ βασιλείου τάξεως* (*De cerimoniis aulae byzantinae*), 661.4, 691.24, (CB) (στο εξής: *De cer.*). Το όνομα «Τούρκοι» για τους Ούγγρους χρησιμοποιούν και ο Γενέσιος (έκδ. A. Lesmueller-Werner και I. Thurn), ο Συνεχιστής Γεωργίου Μοναχού (CB) (ο οποίος όμως χρησιμοποιεί συγχρόνως και το «Ούννοι» και «Ούγγροι»). Βλ. τις παρατηρήσεις του C. A. Macartney, *Magyars* 130), Συμεών Μάγιστρος (CB), ο Ψευδοσυμεών (CB), ο Συνεχιστής Θεοφάνους (CB), καθώς και οι μεταγενέστεροι Ιω. Σκυλίτζης (έκδ. I. Thurn) και Ιω. Ζωναράς (CB). Βλ. Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica* II. 321-2: λ. Τούρκοι 3. - C. A. Macartney, *Magyars* 127-132. Όπως παρατηρεί ο C. A. Macartney, αυτόθι 132, η χρήση του ονόματος «Τούρκοι» για τους Ούγγρους από τους βυζαντινούς συγγραφείς ήταν πολύ περιορισμένη. Εισήχθη από τον Λέοντα Στ', υιοθετήθηκε από τον Νικόλαο Μυστικό και τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο, καθώς και τους συγγραφείς που συνέγραψαν υπό τη διεύθυνσή του, και αμέσως μετά αποσύρθηκε ακόμη και από τη λόγια χρήση. Οι μεταγενέστεροι συγγραφείς απλώς αντέγραψαν μηχανικά το όνομα «Τούρκοι» που χρησιμοποιούσαν. Πρβλ. και A. Toynbee, *Porphyrogenitus* 424 σημ. 2. - Ειδικότερα αντικείμενο συζητήσεων αποτέλεσε και το πώς αποδόθηκε στους Ούγγρους το όνομα «Τούρκοι». Εκφράστηκαν γι' αυτό οι απόψεις: α) από τον J. Darkó (*Volksnamen* 475-7): ότι το όνομα «Τούρκοι» το χρησιμοποίησαν οι Βυζαντινοί για τους Ούγγρους συνδέοντάς το με μια γεωγραφική και με μια πολιτική σημασία: γεωγραφική επειδή οι Ούγγροι είχαν ζήσει νωρίτερα μεταξύ του Δον και του Καυκάσου, και πολιτική, γιατί είχαν ζήσει εκεί νομαδική ζωή. Πρβλ. τις παρατηρήσεις του C. A. Macartney, *Magyars* 125-6· β) από τους παλαιότερους G. Manojlovic και Gy. Németh: ότι οι Ούγγροι πήραν το όνομά τους εξαιτίας των σχέσεών τους με τους Χαζάρους, από το γεγονός δηλαδή ότι είχαν αποτελέσει μέρος του χαζαρο-τουρκικού κράτους [βλ. Gy. Moravcsik, *Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio*, vol. II: Commentary, London 1962, σ. 13-14, (στο εξής: Gy. Moravcsik, *DAI Comm.*), όπου και η σχετική βιβλιογραφία]. Πρβλ. ωστόσο την αντίρρηση του C. A. Macartney, *Magyars* 125, ότι είναι αδύνατο το όνομα «Τούρκοι» να είχε καθιερωθεί για τους Ούγγρους, επειδή είχαν προηγουμένως αποτελέσει μέρος του χαζαρο-τουρκικού κράτους, εφόσον στα χρόνια του Κωνσταντίνου Ζ' είχε ήδη εγκαταλειφθεί και για τους ίδιους τους Χαζάρους γ) από τον C. A. Macartney (*Magyars* 124 κ.ε.): ότι οι Ούγγροι ονομάστηκαν «Τούρκοι» εξαιτίας της συγχώνευσής τους με τους «Καβάρους» (για τους Καβάρους βλ. κατ. σ. 71-72), τους πραγματικούς δηλαδή Τούρκους, οι οποίοι είναι αυτοί που πρωταγωνιστούσαν στους πολέμους και στις διπλωματικές αποστολές των Ούγγρων τον 10ο αιώνα και έτσι ήρθαν σε επαφή με τον Λέοντα Στ' και τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο και τους εφοδίασαν με πληροφορίες για τους Ούγγρους. Με άλλα λόγια τους ονόμασαν «Τούρκους» επειδή οι Ούγγροι που γνώριζαν οι δύο αυτοκράτορες ήσαν οι τουρκικής καταγωγής «Κάβαροι» με τους οποίους οι Ούγγροι είχαν συγχωνευθεί και οι οποίοι ενδεχομένως αυτοαποκαλούνταν «Τούρκοι». Όταν περίπου μισό αιώνα αργότερα, υποστηρίζει ο C. A. Macartney (αυτόθι 134), το φιννο-ουγγρικό στοιχείο επικράτησε των Καβάρων, εξαφανίστηκε και το όνομα «Τούρκοι» από τις βυζαντινές πηγές και τη θέση του πήρε το όνομα «Ούγγροι». Πρβλ. ωστόσο τις αντιρρήσεις του Gy. Moravcsik [βλ. C. A. Macartney, *The Magyars...*, εν *BZ* 33 (1933) 383-386] ο οποίος με βάση τα γλωσσολογικά πορίσματα συνάγει ότι «οι Ούγγροι πρέπει ...να είχαν πολύ περισσότερη εκτουρκιστεί, απ' όσο επιτρέπεται να αποδώσουμε αποκλειστικά στην ενσωμάτωση των Καβάρων»· δ) από τον Gy. Moravcsik (*DAI Comm.* 14): ότι οι Ούγγροι είναι αυτοί που ονομάζουν τον εαυτό τους «Τούρκους» και τούτο γιατί ο Λέων Στ' που τους ονομάζει «Τούρκους» είχε το 894 από πρώτο χέρι πληροφόρηση γι' αυτούς από τους πρεσβευτές του και ο Κωνσταντίνος Πορφυ-

Λέων Στ' εναντίον των Βουλγάρων, όταν ο τσάρος Συμεών με αφορμή ένα οικονομικής-εμπορικής φύσεως ζήτημα, που αφορούσε στην υπέρμετρη αύξηση των δασμών των εμπορευμάτων στη Θεσσαλονίκη⁴, ήρε κατά τῶν Ῥωμαίων τὰ ὅπλα...⁵. Και πράγματι ο Βούλγαρος ηγεμόνας, όταν απορρίφθηκε το διάβημά του με το οποίο ζητούσε να αποκατασταθεί η παλιά κατάσταση πραγμάτων για το βουλγαρικό εμπόριο, εξοργισμένος εισέβαλε στο θέμα Μακεδονίας (894). Ο Λέων Στ' έστειλε εναντίον του τον στρατηγό Προκόπιο Κρηνίτη και τον αρμενικής καταγωγής Κουρτίχιο με δυνάμεις της αυτοκρατορικής φρουράς. Στην αιματηρή σύρραξη που ακολούθησε οι Βυζαντινοί νικήθηκαν κατά κράτος. Ο ίδιος ο Προκόπιος Κρηνίτης, ο Κουρτίχιος και άλλοι αξιωματούχοι σκοτώθηκαν στη μάχη. Ο Συμεών επιθυμώντας να ταπεινώσει τον βυζαντινό αυτοκράτορα διέταξε να ρινοκοπηθούν οι συλληφθέντες αιχμάλωτοι Χάζαροι που ανήκαν στην αυτοκρατορική φρουρά⁶. Ο Λέων Στ' έχοντας καθηλωμένο τον κύριο όγκο των στρατιωτικών δυνάμεων του κράτους του στα αραβικά σύνορα⁷, για να μπορέσει

ρογέννητος αντλούσε τις δικές του πληροφορίες από ουγγρικές πηγές. Εάν οι Ούγγροι ονόμαζαν τους εαυτούς τους με οποιοδήποτε όνομα εκτός από «Τούρκοι», οι Βυζαντινοί έπρεπε να το γνωρίζουν από τους ίδιους.

4. Συνεχιστής Θεοφάνους 357.2-23 (CB) (στο εξής: Συν. Θεοφ.): Ἀγγελία δὲ κατέλαβεν ὡς ὁ ἄρχων Συμεὼν Βουλγαρίας βούλεται κατὰ Ῥωμαίων ἐκστρατεύσασθαι, πρόφασιν ἔχων τῆς μάχης ταύτης. Ἐνδοῦχον εἶχε δοῦλον ὁ βασιλεὺς πάτωρ Ζαούτζας⁴ Μουσικὸς ἦν ὄνομα τοῦτω. Οὗτος συνεφιλήθη ἀνδράσιν ἐμπορικοῖς καὶ φιλοκερδέαι καὶ φιλοχρύσοις, ἐξ Ἑλλάδος οὖσι, Σταυρακίῳ τε καὶ Κοσμᾷ· οἱ τινες μεσιτεῖα τοῦ Μουσικοῦ κερδαίνειν βουλόμενοι τὴν μετὰ Βουλγάρων πραγματεῖαν ἐν τῇ πόλει ἐν Θεσσαλονίκῃ μετέστησαν, κακῶς κουμερκεύοντες τοὺς Βουλγάρους. Τῶν δὲ Βουλγάρων ταῦτα τῷ Συμεὼν ἀναγγειλάντων, αὐτὸς δὴλα ταῦτα τῷ βασιλεῖ κατέστησε Λέοντι. Ὁ δὲ πάντα ὡς λῆρον ἐλογίζετο, τῇ πρὸς Ζαούτζαν προσπάθειά νικῶμενος. Μανεῖς οὖν ὁ Συμεὼν ἦρε κατὰ Ῥωμαίων τὰ ὅπλα. - Πρβλ. και Συνεχιστής Γεωργίου Μοναχού 853.1 x.e. (CB). - Ιω. Σκυλιτζής 175.75-176.88 (ἐκδ. I. Thurn). - Οι ερευνητές δέχονται ομόφωνα ότι πρόκειται για εκμίσθωση του μονοπωλίου του εκτελωνισμού των βουλγαρικών εμπορευμάτων στους δύο αυτούς εμπόρους «ἐξ Ἑλλάδος», οι οποίοι μετέφεραν τον τόπο εκτελωνισμού των εισαγόμενων βουλγαρικών προϊόντων από την Κωνσταντινούπολη στη Θεσσαλονίκη. Ο Ι. Καραγιαννόπουλος σε πρόσφατη μελέτη του [Οι βυζαντινο-βουλγαρικές συγχρούσεις επί Συμεών, *Βυζαντιακά* 11 (1991) 23-46, όπου και η σχετική βιβλιογραφία] με βάση παρατηρήσεις του επί του κειμένου των δύο παραλλαγών Α και Β της Συνέχειας του Γεωργίου Μοναχού υποστηρίζει ότι στην πραγματικότητα «δεν πρόκειται για μετάθεση του βουλγαρικού εμπορίου στον γεωγραφικό χώρο», μέτρο που αν εφαρμόζοταν θα προκαλούσε σοβαρές ζημιές σε όλο το εμπόριο, αλλά ότι η βυζαντινή κυβέρνηση επέτρεπε στους βυζαντινούς εκτελωνιστές να υψώσουν αυθαίρετα τους τελωνειακούς δασμούς των βουλγαρικών εμπορευμάτων που έφθαναν στη Θεσσαλονίκη. Πρβλ. του ίδιου, *Το Βυζαντινό κράτος, Θεσσαλονίκη* 1996⁴, σ. 145 και σημ. 86. Βλ. επίσης πρόσφατα Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Τα θέματα του μακεδονικού χώρου. Το θέμα Θεσσαλονίκης, Βυζαντινά* 19 (1998) 157-170, ιδιαίτερα σ. 169-170.

5. Συν. Γεωργίου Μοναχού 853.12-20. - Συν. Θεοφ. 357.23-358.7. - Λέων Γραμματικός 267.7-15 (CB). - Ιω. Σκυλιτζής 176. 86 x.e.

6. Συν. Γεωργ. Μοναχού 853. 18-20: Ἐκ δὲ τῶν Χαζάρων, οἱ ἦσαν εἰς τὴν ἐταιρείαν Λέοντος κρατηθέντες καὶ τὰς ῥίνας αὐτῶν κοπέντες εἰς αἰσχύνῃν Ῥωμαίων ἐν τῇ πόλει παρὰ Συμεὼν ἀπεστάλησαν. - Συν. Θεοφ. 358. 4-7. - Λέων Γραμματικός 267. 12-15. - Ιω. Σκυλιτζής 176. 93-95.

7. Λέων Στ', *Τακτικά* μβ', PG 107, στ. 956: Καὶ γάρ τῶν ἡμετέρων δυνάμεων κατὰ Σαρακηνῶν ἀσχολουμένων... Βλ. και τη γνώμη του M. Canard, *Les relations politiques de Byzance et des*

να αποκρούσει τον πανίσχυρο αντίπαλό του, αναγκάστηκε να καταφύγει στην παλιά δοκιμασμένη μέθοδο της βυζαντινής διπλωματίας⁸: να παρακινήσει εναντίον των Βουλγάρων τους γείτονές τους, τους Ούγγρους⁹, οι οποίοι ήταν εγκατεστημένοι αυτόν τον καιρό βόρεια της Βουλγαρίας, πέρα από τον Δούναβη. Για τον σκοπό αυτό έστειλε τον πατρίκιο Νικητά Σκληρό¹⁰.

Η πρώτη ιστορία των φιννο-ουγγρικής καταγωγής Ούγγρων παραμένει σκοτεινή. Κάποια στοιχεία της ανιχνεύονται μόνο με βάση γλωσσολογικά, εθνογραφικά ή αρχαιολογικά δεδομένα. Θεωρείται λοιπόν ότι οι Ούγγροι έχοντας ζήσει στα εδάφη της ευρωπαϊκής Ρωσίας ήρθαν σε στενή επαφή με διάφορους τουρκικούς λαούς. Στοιχεία αυτών των λαών έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του ουγγρικού λαού, ο οποίος γεννήθηκε με τη συγχώνευση διαφόρων στοιχείων μεταξύ των οποίων ήταν και οι Ονόγουροι στους οποίους ανάγεται και το όνομα των Ούγγρων¹¹. Έχοντας αναγκαστεί στις αρχές του 9ου αιώνα να εγκαταλείψουν την αρχική τους πατρίδα, πιθανότατα κατά μήκος του Βόλγα και των Ουραλίων (Magna Hungaria)¹², οι Ούγγροι εγκαταστάθηκαν στις στέπες κατά μήκος της βόρειας Μαύρης Θάλασσας, αρχικά στην περιοχή «Λεβεδιά» κοντά στο κράτος των Χαζάρων. Αυτόν τον τόπο εγκατάστασης των Ούγγρων μας μαρτυρεί ο Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος στο *Πρός τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν (De administrando imperio)* έργο του, το οποίο αποτελεί πολυτιμότερη πηγή πληροφοριών για τις φάσεις των ουγγρικών μεταναστεύσεων αλλά

Arabes à l'époque de la dynastie Macédonienne. Première période: de 867 à 959, εν: A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes II.1*, Bruxelles 1968, σ. 128 (στο εξής: M. Canard, *Relations*), ότι μπορεί τα θέματα της Θράκης και της Μακεδονίας να είχαν απογομυνωθεί από στρατό από τότε που αυτά τα θέματα είχαν στείλει στρατιώτες στη Ν. Ιταλία τα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Βασίλειου Α'.

8. Προφανώς αυτή η διπλωματική κίνηση είχε προετοιμαστεί εκ των προτέρων ως σχέδιο έκτακτης ανάγκης. Βλ. R. Browning, *Byzantium and Bulgaria. A comparative study across the early medieval frontier*, London 1975, σ. 59 (στο εξής: R. Browning, *Byzantium and Bulgaria*).

9. Οι αραβικές πηγές δεν μνημονεύουν την προσφυγή των Βυζαντινών στους Ούγγρους αλλά ότι ο Λέων Στ΄ σύμφωνα με τη μαρτυρία του Tabari [III. 2152-3 = M. Canard, *Extraits des sources arabes*, εν: A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes II.2: La dynastie Macédonienne (867-959)*, Bruxelles 1950, σ. 11-12 (στο εξής: M. Canard, *Extraits*)] για το έτος 283 (= 19 Φεβρ. 896 - 7 Φεβρ. 897) χρησιμοποίησε εναντίον των Βουλγάρων τους μουσουλμάνους αιχμαλώτους που κρατούσε. Μετά την απόκρουση των Βουλγάρων ο αυτοκράτορας φοβούμενος μήπως οι οπλισμένοι μουσουλμάνοι κινηθούν εναντίον του τους ανακάλεσε, τους απόβλισε και διασκόρπισε σε διάφορες περιοχές του κράτους. Βλ. σχετικά M. Canard, *Relations* 129-130. Ο M. Canard, αυτόθι, τοποθετεί το γεγονός της στρατολόγησης των μουσουλμάνων αιχμαλώτων μετά την ήττα στο Βουλγαρόφυγο (896) και τον αποπλισμό και διασκορπισμό τους μετά την βυζαντινο-βουλγαρική ειρήνη του 897.

10. Συν. Γεωργίου Μοναχού 853.20-21. - Συν. Θεοφ. 358. 7-8. - Λέων Γραμματικός 267.15-16. - Ιω. Σκυλίτζης 176.96-98.

11. Gy. Moravcsik, *Christianity* 245-6. - Του ιδίου, *Magyars* 37.

12. I. Fodor, *Wanderung* 201-217.

και για τα εθνικά χαρακτηριστικά και το διοικητικό τους σύστημα¹³. Η ακριβής θέση της Λεβεδίας, η οποία, όπως λέγει ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, πήρε το όνομά της από της του πρώτου βοεβόδου αυτών (= Τούρκων) έπωνυμίας, όστις βοεβόδος τὸ μὲν τῆς κλήσεως ὄνομα Λεβεδίας προσηγορεύετο...¹⁴, δεν καθορίζεται. Από την πλειονότητα των ερευνητών τοποθετείται δυτικά του ποταμού Δον¹⁵, ενώ από κάποιους άλλους πιστεύεται ότι πρέπει να βρισκόταν ανατολικά του¹⁶.

13. Τους Ούγγρους αφορούν τα κεφάλαια 38, 39 και 40 του *DAI*. Βλ. και Π. Αντωνόπουλος, *Κωνσταντίνος Ζ' 17-34* (εισαγωγή).

14. Κων. Πορφ., *DAI* 38.4-6.

15. Ειδικότερα: μεταξύ Δνεπέρου και Bug [H. Grégoire, *Le nom et l'origine des Hongrois, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 91 (1937) 635 (στο εξής: H. Grégoire, Nom). - C. Zuckerman, *Les Hongrois au pays de Lebedia: une nouvelle puissance aux confins de Byzance et de la Khazarie ca 836-889*, εν: *Το εμπόλεμο Βυζάντιο (9ος-12ος αι.)*, [Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών. Διεθνή συμπόσια 4], Αθήνα 1997, σ. 57-8 (στο εξής: C. Zuckerman, Hongrois)]; Δον και Δνεπέρου [J. B. Bury, *Eastern* 490-1. - Gy. Moravcsik, *DAI Comm.* 38/4, σ. 147. - Του ιδίου, *Hungary and Byzantium in the Middle Ages*, εν: *CMH IV*, μέρος I, Cambridge 1966, σ. 569 (στο εξής: Gy. Moravcsik, Hungary). - A. Toynbee, *Porphyrogenitus* 421, 453: δυτικά του Δον]: Δον και Δονέζ [O. Pritsak, *From the Sábirs to the Hungarians*, εν *Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Németh*, Budapest 1976, σ. 17-30 (στο εξής: O. Pritsak, Sábirs). - J. Fodor, *Wanderung* 220: μεταξύ Δον, Δονέζ και Αζοφικής]: Δον και Δνείστερου [Hr. Dimitrov, *Bulgaria and the Magyars at the Beginning of the 10th century, Études balkaniques* 22 (1986) 66 (στο εξής: Hr. Dimitrov, Bulgaria)]: στη λεχάνη του Bug [L. Benko, *Le sedi degli Ungari nel secolo nono, en Popoli delle steppe: Unni, Avari, Ungari* (Settimane di Studio dei Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo 35), Spoleto 1988, σ. 302 (στο εξής: L. Benko, Sedi)]. - Σημειώνουμε επίσης και την άποψη του C. A. Macartney, *Magyars* 91 (την οποία αποδέχεται και ο A. Toynbee, *Porphyrogenitus* 453) ότι το όνομα «Λεβεδία» είναι εκσλαβισμένος τύπος της λέξης «λιβάδιον» και ότι αυτή βρισκόταν προς την Αζοφική κοντά στον σημ. ποταμό Μολότσνaja. Ο C. A. Macartney αποδέχεται εδώ μια παλιότερη γνώμη σύμφωνα με την οποία ο ποταμός «Χιιδμάς» «ό και Χιγγιλούς έπονομαζόμενος», που όπως λέγει ο Πορφυρογέννητος βρισκόταν στη Λεβεδία (*DAI* 38. 7-9), είναι ο ποταμός Μολότσνaja που σχηματίστηκε από την συμβολή των ποταμών Takmak και Činul. Η μεταξύ των δύο ποταμών περιοχή είναι μέχρι σήμερα γνωστή ως Lepedika. Πρβλ. και G. Huxley, *Steppe-peoples in Konstantinos Porphyrogennetos, JÖB* 34 (1984) 81 (στο εξής: G. Huxley, *Steppe-peoples*). - Ωστόσο η άποψη αυτή είχε ήδη απορριφθεί παλιότερα από τους G. Fehér, *Bulgarisch-Ungarische Beziehungen in den V-Xen Jahrhunderten* (Keleti Szemle XIX, No 2), Pécs 1921, σ. 95-6 (στο εξής: G. Fehér, *Beziehungen*) και J. Marquart, *Streifzüge* 32 με το επιχείρημα ότι πρόκειται για ποταμό με ασήμαντο ρεύμα. Πρβλ. και H. Grégoire, Nom 634. Πρβλ. επίσης και την παρατήρηση του Gy. Moravcsik, *DAI Comm.* 38/4, σ. 147, ότι τα ονόματα «Χιιδμάς» ή «Χιγγιλούς» δεν απαντούν πουθενά και επομένως καμιά βέβαιη ταύτιση δεν έχει γίνει με κάποιον γνωστό ποταμό.

16. J. Marquart, *Streifzüge* 30-33, 51: μεταξύ του Κουμπάν και του Δον. - J. Deér, *Problème* 111: πλησίον του Κουμπάν και της Αζοφικής. - E. A. Halikova, *Magna Hungaria, Voprosy istorii* 7 (1975) 41: μεταξύ Δον και του παραποτάμου του Khoper. - L. Varady, *Revision des Ungarn-Image von Konstantinos Porphyrogennetos, BZ* 82 (1989) 26 και 54 (στο εξής: L. Varady, *Revision*): μεταξύ Βόλγα και Ουράλ. - Πρβλ. και K. Belke - P. Soustal, *Die Byzantiner und die Nachbarn. Die De administrando imperio genannte Lehrschrift des Kaisers Konstantinos Porphyrogennetos für seinen Sohn Romanos* (Byzantinische Geschichtsschreiber 19), Wien 1995, σ. 329 (στο εξής: K. Belke - P. Soustal, *Byzantiner*): ίσως κοντά στην Κασπία μεταξύ Βόλγα

Στην περίοδο αυτή της διαμονής των Ούγγρων στη Λεβεδία ανάγεται και η πρώτη ιστορική μαρτυρία για άμεση στρατιωτική επαφή τους με Βυζαντινούς, που μας παραδίδει ο Συνεχιστής του Γεωργίου Μοναχού για το έτος 837 αφηγούμενος τα νεανικά χρόνια του Βασιλείου Α'¹⁷. Οι Ούγγροι, οι οποίοι μέσα στο κείμενο αναφέρονται ως «Οὔννοι» ή «Τούρκοι», εμφανίζονται κάπου στη βόρεια όχθη του Δούναβη και κοντά στην εκβολή του ως σύμμαχοι των Βουλγάρων, οι οποίοι ζήτησαν τη βοήθειά τους προκειμένου να αντιμετωπίσουν την εξέγερση των Μακεδόνων αιχμαλώτων που είχαν συλληφθεί μετά την κατάληψη της Αδριανούπολης (813) από τον Κρούμο και είχαν μεταφερθεί σε βουλγαρική περιοχή βορείως του Δούναβη. Οι Ούγγροι, όταν έφθασαν στην εκβολή του Δούναβη σχεδόν συγχρόνως με τα βυζαντινά πλοία που είχαν σταλεί για να βοηθήσουν στον επαναπατρισμό των Μακεδόνων, θέλοντας να επωφεληθούν από την κατάσταση πρότειναν στους Μακεδόνες αιχμαλώτους ελεύθερη αποχώρηση υπό τον όρο ότι θα τους παρέδιδαν τα κινητά περιουσιακά τους στοιχεία. Οι Μακεδόνες, μεταξύ των οποίων ήταν και ο μετέπειτα αυτοκράτορας Βασίλειος ο Α', αρνήθηκαν και στις δύο διαδοχικές μάχες που ακολούθησαν κατόρθωσαν να κατατροπώσουν τους Ούγγρους και να επιστρέψουν με τα βυζαντινά πλοία ασφαλείς στο Βυζάντιο¹⁸.

Οι Ούγγροι σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο συνώκησαν με τους Χαζάρους στη Λεβεδία επί τρία χρόνια και πολέμησαν ως σύμμαχοί τους σε όλους τους πολέμους τους¹⁹. Στο χώρο της Λεβεδίας ήρθαν επίσης και κα-

και Ουράλη.

17. Συν. Γεωργίου Μοναχού 817.10-819.13. - Λέων Γραμματικός 231.11-233.4. - Η αφήγηση αποτελεί μέρος του Βίου του Βασιλείου Α' που επανεξέδωσε ο Gy. Moravcsik, *Sagen* 115-121 (το κείμενο: ἐν G. Moravcsik, *Studia Byzantina* 204-210), ειδικά: 116.20-119.5 (206.27-208.56). Για την τοποθέτηση του επεισοδίου το 837 βλ. αυτόθι, σ. 74 (161).

18. Βλ. και C. A. Macartney, *Magyars* 71. - Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica* I. 131. - Του ιδίου, *Magyars* 44. - A. Toynbee, *Porphyrigenitus* 452. - Βλ. και W. Treadgold, *The Byzantine Revival, 780-842*, Stanford, California 1988, σ. 290-291 (στο εξής: W. Treadgold, *Revival*), ο οποίος θεωρεί ότι η περιοχή όπου οι Μακεδόνες αιχμαλῶτες είχαν εγκατασταθεί βρισκόταν μεταξύ του Δούναβη και του Δνεύστρου, ο οποίος χρησίμευε ως σύνορο μεταξύ Βουλγάρων και Ούγγρων. Κατά τον W. Treadgold αυτόν τον ποταμό, τον Δνεύστρο, διέβησαν οι Μακεδόνες και δραπέτευσαν προς τις περιοχές των Ούγγρων, απ' όπου στη συνέχεια, αφού τους κατενίκησαν, τον διέσχισαν για να συναντηθούν με τον βυζαντινό στόλο που τους περίμενε. - Π. Αντωνόπουλος, *Κωνσταντίνος Ζ'* 50-51. - C. Zuckerman, *Hongrois* 52-3.

19. *DAI* 38, 13-14: Συνώκησαν δὲ μετὰ τῶν Χαζάρων ἑνιαυτοὺς τρεῖς, συμμαχοῦντες τοῖς Χαζάροις ἐν πᾶσι τοῖς αὐτῶν πολέμοις. Ο αριθμός «τρεῖς» είναι προφανώς λανθασμένος. Την άποψη ότι πράγματι οι Ούγγροι συγκατοίκησαν με τους Χαζάρους μόνο τρία χρόνια υποστηρίζει ο L. Varady, *Revision* 55. - Οι ερευνητές πρότειναν ἀντὶ «τρεῖς» 300 (H. Grégoire, *Nom* 636) ή 200 (Gy. Moravcsik, *DAI Comm.* σ. 148) ή 20 (J. Marquart, *Streifzüge* 33. - A. Toynbee, *Porphyrigenitus* 456). - Ο Π. Αντωνόπουλος, *Κωνσταντίνος Ζ'* 100, προτείνει ως πιθανότερο χρόνο της ουγγρο-χαζαρικής συμβίωσης την «τριακονταετία». Πρβλ. και τις παρατηρήσεις του C. A. Macartney, *Magyars* 101. - I. Fodor, *Wanderung* 220-1, ότι τα αρχαιολογικά ευρήματα μαρτυρούν υπὲρ μίας μακρόχρονης γειτνίασης και ότι τα βαθιά ίχνη που άφησε στους Ούγγρους η σχέση τους με τους Χαζάρους δεν

τεσκήνωσαν μαζί με τους Ούγγρους οι λεγόμενοι Κάβαροι από της τῶν Χαζάρων γενεᾶς ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀποτυχημένη ἐπανάστασή τους ἐναντίον τῆς πρώτης ἀρχῆς (δηλαδή τοῦ χαγάνου τῶν Χαζάρων) κατὰ τὴν ὁποία ἓνα μέρος τους ἐξολοθρεύθηκε καὶ ἓνα ἄλλο κατέφυγε στους Ούγγρους²⁰. Στὸ διάστημα τῆς συν-οίκησης τους Ούγγροι καὶ Κάβαροι συνεφιλιώθησαν, λέγει ὁ Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, καὶ οἱ Κάβαροι δίδαξαν τὴ γλῶσσα τους στους Ούγγρους, οἱ ὁποῖοι καὶ τὴ διατήρησαν μαζί με τὴ δική τους διάλεκτο (τὴν τουρκική)²¹. Ὃταν ξέσπασε πόλεμος μεταξύ τῶν «Τούρκων» (= Ούγγρων) καὶ τῶν Πετσενέγων, τῶν τότε Κάγγαρ ἐπονομαζομένων, ὁ στρατός τῶν Ούγγρων ἠττήθηκε καὶ διασπάστηκε σὲ δύο μέρη²². Ἐνα μέρος τοῦ ἐγκαταστάθηκε στὴν ἀνατολή, στὴν

μπορεῖ νὰ ἐγίνουν ἐντὸς μίας τριετίας. - Ο C. Zuckerman, *Hongrois* 57 καὶ σημ. 27, ἐκφράζει τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ ἀριθμός θὰ μπορούσε νὰ εἶναι «πεντήκοντα τρεῖς» ἀν λάβουμε ὑπόψιν ὅτι ἡ διαμονὴ τῶν Ούγγρων στὴ Λεβεδία μόλις ξεπερνᾷ μισὸ αἰῶνα (ἀπὸ τὸ 836 πού ἐμφανίζονται στὶς βυζαντινὲς πηγές μέχρι τὸ 889 πού διώχονται ἀπὸ τοὺς Πετσενέγους).

Ἡ κατασκευή τοῦ φρουρίου Σάρκελ στὶς ὀχθές τοῦ Δον πού κατασκευάστηκε ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς ὕστερα ἀπὸ αἴτημα τοῦ χαγάνου τῶν Χαζάρων πρὸς τὸν αυτοκράτορα Θεόφιλο [DAI 42.23-55. Τὸ γεγονός τοποθετεῖται τὸ 833 ἢ 839 ἢ 838. Βλ. σχετικὰ Γ. Μωυσείδου, *Τὸ Βυζάντιο καὶ οἱ βόρειοι γείτονές του τὸν 10ο αἰῶνα* (Ιστορικὲς Μονογραφίες 15), Ἀθῆνα 1995, σ. 295 (στο ἐξῆς: Γ. Μωυσείδου, *Βυζάντιο*)], θεωρεῖται ἀπὸ μερικοὺς ἐρευνητές ὅτι ἦταν συνέπεια τῆς ἐπιδείνωσης τῶν χαζαρο-ουγγρικών σχέσεων καὶ ἀποσκοποῦσε ἀκριβῶς στὴν ἀντιμετώπιση τῆς ἀπειλῆς τῶν Ούγγρων καὶ ὀχι τῶν Πετσενέγων ἢ τῶν Ρως, ὅπως ἀπὸ ἄλλους πάλι ἐρευνητές υποστηρίζεται. Βλ. Γ. Μωυσείδου, *Βυζάντιο* 294-296, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ με τὸ ζήτημα βιβλιογραφία. Βλ. καὶ πρόσφατα C. Zuckerman, *Hongrois* 67 κ.ε.

20. Κων. Πορφ. DAI 39.2-6: ...οἱ λεγόμενοι Κάβαροι ἀπὸ τῆς τῶν Χαζάρων γενεᾶς ὑπῆρχον. Καὶ δὴ συμβάν τινα παρὰ αὐτῶν ἀποστασίαν γενέσθαι πρὸς τὴν ἀρχὴν αὐτῶν, καὶ πολέμου ἐμφυλίου καθι-στάντος, ἢ πρώτη ἀρχὴ αὐτῶν ὑπερίσχυσε, καὶ οἱ μὲν ἐξ αὐτῶν ἀπεσφάγησαν, οἱ δὲ ἐξέφυγον, καὶ ἤλ-θαν καὶ κατεσκήνωσαν μετὰ τῶν Τούρκων εἰς τὴν τῶν Πατζινακίων γῆν. Τὸ γεγονός τῆς συγκατοί-κησης Ούγγρων καὶ Καβάρων τοποθετεῖται τὸ 780. Βλ. Gy. Moravcsik, *DAI Comm.* 149-150 καὶ τὶς παρατηρήσεις τοῦ Π. Ἀντωνόπουλου, *Κωνσταντίνος Ζ'* 105 κ.ε.

21. Κων. Πορφ., DAI 39. 7-10: ...καὶ ἀλλήλοις συνεφιλιώθησαν, καὶ Κάβαροί τινες ὠνομάσθησαν. Ὃθεν καὶ τὴν τῶν Χαζάρων γλῶσσαν αὐτοῖς τοῖς Τούρκοις ἐδίδαξαν, καὶ μέχρι τοῦ νῦν τὴν αὐτὴν διάλεκτον ἔχουσιν· ἔχουσι δὲ καὶ τὴν τῶν Τούρκων ἑτέραν γλῶσσαν. ΓΙΑ τὴν ἐθνικὴ ταύτιση τῶν Κα-βάρων βλ. Gy. Moravcsik, *DAI Comm.* 150. ΓΙΑ τοὺς λόγους τῆς ἐπανάστασής τους ἐναντίον τοῦ χαγάνου τῶν Χαζάρων βλ. L. Varady, *Revision* 31 κ.ε. - Π. Ἀντωνόπουλος, *Κωνσταντίνος Ζ'* 106 κ.ε. καὶ πρόσφατα C. Zuckerman, *Hongrois* 62 κ.ε. - Βλ. καὶ H. Belke - P. Soustal, *Byzantiner* σημ. 427.

22. DAI 38. 24-26: Ἀναμεταξὺ δὲ τῶν Τούρκων συναφθέντος πολέμου καὶ τῶν Πατζινακίων, τῶν τρινακῦτα Κάγγαρ ἐπονομαζομένων, τὸ τῶν Τούρκων φοσαῶν ἠττήθη καὶ εἰς δύο διηρέθη μέρη. Ο C. A. Macartney, *Magyars* 104-8, ἐκφράζει τὴν ἀπόψιν ὅτι ὁ Πορφυρογέννητος ἐδῶ σφάλλει συγχέοντας τὸ ὄνομα «Κάγγαρ», πού σημαίνει «ευγένεια καὶ ἀνδρεία» (τοῦτο γὰρ τὸ ὄνομα ἐπ' εὐγε-νείᾳ καὶ ἀνδρείᾳ ἐλέγετο παρ' αὐτοῖς, DAI 38. 20-21) με τὸ ὄνομα τῶν Κιρκασίων Nandarin, πού σύμφωνα με τὸν Ἀράβα ἱστορικό Mas'udi σημαίνει στα περσικά «περηφάνεια καὶ ἀλαζονεία», καὶ συμπεραίνει ἀπὸ αὐτὸ ὁ Macartney ὅτι οἱ Κιρκάσιοι ἦταν αὐτοὶ πού ἐπιτέθηκαν στὶς ἀρχές τοῦ 9ου αἰῶνα στους Ούγγρους ἀπὸ τὸ νότο καὶ τοὺς χώρισαν σὲ δύο μέρη. Με τὴν ἀπόψιν αὐτὴ τοῦ C. A. Macartney, ὅτι εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀποδοθεῖ στους Πετσενέγους ἡ πρώτη ἡττα τῶν Ούγγρων ἐξαιτίας τῆς ὁποίας χωρίστηκαν σὲ δύο μέρη, συμφωνεῖ καὶ ὁ H. Grégoire, *Nom* 635. Βλ. ὡστόσο τὶς παρατη-ρήσεις τοῦ Gy. Moravcsik ἐν *BZ* 33 (1933) 384, ὅτι ἡ ἀπόψιν τοῦ C. A. Macartney στηρίζεται σὲ

περιοχή της Περσίας, και αυτοί οι «Τούρκοι» ονομάστηκαν με το παλαιο-τουρκικό όνομα «Σάβαρτοι ἄσφαλοι»²³, το δε άλλο μέρος με τον βοεβόδο και αρχηγό του Λεβεδία στράφηκε δυτικά και κατοίκησε εἰς τόπους ὀνομαζομένους Ἀτελκούζου, όπου τώρα κατοικούν οι Πετσενέγοι, λέγει ο Πορφυρογέννητος²⁴. Για την γεωγραφική θέση του «Ατελκούζου» (από το παλαιο-ουγγρικό Etel-küzü-Etelköz που σημαίνει χώρα «μεταξύ των ποταμών», ή «μεσοποταμία») ²⁵ ο Πορφυρογέννητος δεν μας δίνει καμιά ακριβή πληροφορία. Οι ερευ-

αβέβαιες ταυτίσεις και ως εκ τούτου είναι μόνο μια υπόθεση. - Μια άλλη άποψη για το όνομα «Κάγαρ» υποστήριξε ο H. Grégoire, Nom 639-640, ότι πρόκειται για παραφθορά του «Βάγαρ», το οποίο είναι το ίδιο με το «Κάβαροι», που είναι παρεφθαρμένος τύπος του «Βάκαροι» και που (αυτό το τελευταίο) θεωρεί ότι ταυτίζεται με τον σλαβονικό τύπο του ουγγρικού ονόματος Vangar (Vengry). Βλ. τις παρατηρήσεις του Gy. Moravcsik, *DAI Comm.* 145 και 149. - Του ιδίου, *Byzantinoturcica* II. 144.

23. *DAI* 38. 26-28: Καὶ τὸ ἐν μέρος πρὸς ἀνατολὴν εἰς τὸ Περσίδος μέρος κατῴκησεν, οἱ καὶ μέχρι τοῦ νῦν κατὰ τὴν Τούρκων ἀρχαίαν ἐπωνυμίαν καλοῦνται Σάβαρτοι ἄσφαλοι,... Το ὄνομα «Σάβαρτοι ἄσφαλοι», που πιθανῶς σημαίνει οι «Σάβαρτοι» «που δεν σφάλουν», δηλαδή οι εὐστοχοι, οι ἀττήτοι, ἔχει ἐρμηνευεῖ ποικιλοτρόπως. Κατ' ἀρχὴν οι «Σάβαρτοι» ταυτίστηκαν με τους «Se-vordi» των αρμενικών και αραβικών πηγών (αρμ. Sjavorti ή Sevorti (Sjav (sev) + orti = μαῦρος γιός, ή (Sev-orgik = μαῦρος Οὔγγρος), ἓνα λαὸ που ζοῦσε περὶ τὰ μέσα του 8ου αἰῶνα νοτίως του Καυκάσου, για τους οποίους υποστηρίχθηκε ὅτι ἦταν οι «Σεβόρτιοι» που ἀναφέρει ο Πορφυρογέννητος, στο *De cerimoniis* 687.13-14: Σεβορτίων τῶν λεγομένων τὰ μαῦρα παιδιά. Βλ. J. Marquart, *Streifzüge* 36 κ.ε. - J. Darkó, *Volksnamen* 481 κ.ε. - C. A. Macartney, *Magyars* 87-88. - J. Deér, *Problème* 97. - Ακόμη, νεότεροι ἐρευνητές ἀναγνωρίζουν στο «Σάβαρτοι» το ουγγρ. Savardi, ἀπὸ το ἐθνωνύμιο Säbirs = Σάβιροι (= σουνικό φύλο). Βλ. Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica* II. 261. - Του ιδίου, *DAI Comm.* 147. Πρβλ. και L. Varady, *Revision* 27: το ὄνομα των Οὔγγρων «Σάβαρτοι ἄσφαλοι» (Savardi asfalü) εἶναι ἀναμφίβολα το ὄνομα των Σαβίρων = Sabar-Sabir. Το σουνικό φύλο των Σαβίρων ἀπὸ τον 6ο αἰῶνα περίπου ἀποτέλεσε καθοριστικό στοιχείο, γι' αὐτὸ καὶ ἔδωσε το ὄνομά του στο συνωνύλευμα λαὸν ὑπὸ τοῦ Οὔγγρου. - Ο I. Fodor, *Wanderung* 281, θεωρεῖ ὅτι «Σάβιροι» ἀποκαλοῦνταν τὰ Χαζάρικα φύλα καὶ ὅτι οι Οὔγγροι ὀνομάστηκαν ἔτσι για κάποιο διάστημα ἀπὸ τους γειτονικούς λαούς ἐπειδὴ ἦταν ὑποτελεῖς των Χαζάρων (Σαβίρων). - Για το «ἄσφαλοι» υποστηρίχθηκε ὅτι ἐτυμολογικά σχετίζεται με το αραβ. asfalü (J. Marquart, *Streifzüge* 36 κ.ε.) ή aswadu (J. Darkó, *Volksnamen* 481 κ.ε.). Βλ. και παρατηρήσεις C. A. Macartney, *Magyars* 174 κ.ε. - Πρβλ. και H. Grégoire, *L'habitat «primitif» de Magyars et les Σαβαρτοῦ ἄσφαλοι*, *Byzantion* 13 (1938) 276-7. - H. W. Haussig, *Theophylakt's Exkurs über die skythischen Völker*, *Byzantion* 23 (1953) 427 κ.ε. και πρόσφατα τη γνώμη της B. Κουταβά-Δεληβοριά, 'Ο γεωγραφικὸς κόσμος τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου Α', *Τὰ Γεωγραφικά*, Αθήνα 1993, σ. 301, ὅτι το «ἄσφαλοι» ἐδῶ «ἔχει σχέση με τὴν ἐπωνυμία Μαῦρα παιδιά και τὴν ἄσφαλον, τὸν ρευστὸ ἀπὸ κοιτάσματα φαιομέλανα ὑδρογονάνθρακα σὲ θρόμβους στὰ ὕδατα ποταμῶν ἢ φρεάτων. γνωστὸ ἤδη ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο». - Βλ. και K. Belke - P. Soustal, *Byzantiner* σημ. 416.

24. *DAI* 38.28-31: ...τὸ δὲ ἕτερον μέρος εἰς τὸ δυτικὸν κατῴκησε μέρος ἅμα καὶ τῷ Σοεσόδῳ αὐτῶν καὶ ἀρχηγῷ, Λεβεδίᾳ, εἰς τόπους τοὺς ὀνομαζομένους Ἀτελκούζου, ἐν οἷς τόποις τὰ νῦν τῶν Πατζινακιδῶν ἔθνος κατοικεῖ. Ο Πορφυρογέννητος ἀλλοῦ (*DAI* 40.24) ἀποδίδει το «Ἀτελκούζου» ως «Ἐτέλ και Κουζού».

25. G. Moravcsik, *DAI Comm.* 148. - Του ιδίου, *Byzantinoturcica* II. 77. Δεν φαίνεται πειστική ἡ ἀποψη του G. Huxley (*Steppe-peoples* 82) ὅτι το «Ἀτελκούζου» εἶναι παραφθορά του «Ἀτέλ και Οὔζου(ν)» και ὅτι πρόκειται ἐδῶ για διπλὴ ἐκφορὰ συνωνύμων λέξεων της τουρκικῆς και της ουγγρικῆς γλώσσας που σημαίνουν το «ποτάμι» ή «ρεύμα» (atıl ή itil = τουρκ. ποτάμι και özü = ουγγρ. ρεύμα) που ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος ἀπέδωσε γνωρίζοντας τη διγλωσσία των Οὔγ-

νητές συμφωνούν ότι πρέπει να βρισκόταν δυτικά της Λεβεδίας και κατά τη γνώμη των περισσοτέρων μέσα στη μεσοποταμία των πέντε ποταμών βορειοδυτικά της Μαύρης Θάλασσας, του Δνείπερου, Bug, Δνεϊστερου, Προύθου (Prut) και Σερέτου²⁶.

Η χρονολογία της μετανάστευσης των Ούγγρων από την πρώτη τους εγκατάσταση στη Λεβεδία μας είναι γνωστή από το Χρονικό του Regino, αββά του μοναστηριού της Prüm. Για το έτος 889 ο Regino αφηγείται ότι οι Πετσενέγοι εκδίωξαν τους Ούγγρους: *...a paludibus quas Tanais sua refusione in immensum porrigit...*²⁷. Το γεγονός ότι κάνει λόγο εδώ για εκδίωξη των Ούγ-

γων. Βλ. και H. Belke - P. Soustal, *Byzantiner* σημ. 422.

26. Τους ποταμούς αυτούς αναφέρει ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *DAI* 38.66-71, όταν λέγει, "Ότι ό Πατζινακτιών τόπος, έν ώ τώ τότε καιρώ κατώκησαν οί Τούρκοι, καλείται κατά τήν έπωνυμίαν τών έκεισε όντων ποταμών. Οί δέ ποταμοί είσιν ούται' ποταμός πρώτος ό καλούμενος Βαρούχ, ποταμός δεύτερος ό καλούμενος Κουβού, ποταμός τρίτος ό καλούμενος Τρούλλος, ποταμός τέταρτος ό καλούμενος Βρούτος, ποταμός πέμπτος ό καλούμενος Σέρετος. - Βλ. ωστόσο εδώ την αντίρρηση που προβάλλει ο Gy. Moravcsik, *DAI Comm.* 148, ότι ο «τόπος τών Πατζινακτιών» στην εποχή του Πορφυρογέννητου εκτεινόταν από τον Δον μέχρι τον Δούναβη και η περιοχή αυτή δεν μπορεί να είναι η ίδια ακριβώς με το Ατελκούζου επειδή περιλάμβανε τη Λεβεδία. Σύμφωνα με το χωρίο αυτό του *DAI* τοποθετούν το Ατελκούζου μεταξύ Δνείπερου και Σέρετου οι J. Marquart, *Streifzüge* 33, A. Toynbee, *Porphyrogenitus* 468, G. Huxley, *Steppe-peoples* 83, L. Varady, *Revision* 55 (προσθέτοντας ότι εκτεινόταν και δυτικά του Σέρετου στον κάτω Δούναβη και προς βορράν), C. Zuckerman, *Hongrois* 56. - Ο Gy. Moravcsik, *Hungary* 569, προτείνει μια ευρύτερη τοποθέτηση του Ατελκούζου, βορειώς των εκβολών του Δούναβη και ανατολικά των Καρπαθίων. Το ίδιο και οι N. Oikonomidès, *Recherches sur l'histoire du Bas-Danube aux Xe-XIe siècles: la Mésopotamie de l'Occident, RESEE* 3 (1965) 72 (στο εξής: N. Oikonomidès, *Recherches*), F. Makk, *Les relations hungaro-byzantines aux Xe-XIIe siècles, Etudes Historiques Hongroises* 4 (1990). *European Intellectual Trends and Hungary*, σ. 11 (στο εξής: F. Makk, *Relations*), Π. Αντωνόπουλος, *Κωνσταντίνος Ζ'* 125, μεταξύ του Δνείπερου και του Δούναβη, ο δε I. Fodor, *Wanderung* 256, όπως και ο Gy. Györffy, *Landnahme, Ansiedlung und Streifzüge der Ungarn, Acta Historica* 31 (1985) 233 (στο εξής: Gy. Györffy, *Landnahme*), προτείνουν μια ακόμη ευρύτερη περιοχή μεταξύ Δον και Δούναβη. Άλλοι ερευνητές, αντίθετα, περιορίζουν τη θέση του Ατελκούζου, όπως ο P. Diaconu, *Les Petchénègues au Bas-Danube*, Bucarest 1970, σ. 12 σημ. 10 (στο εξής: P. Diaconu, *Petchénègues*), στο νότιο ήμισυ της ζώνης μεταξύ Δνεϊστερου και Σέρετου και Hr. Dimitrov, *Bulgaria* 67 μεταξύ Δνείπερου και νοτίου Bug. Δύο άλλοι ερευνητές, ο C. A. Macartney και ο H. Grégoire προσπάθησαν να ταυτίσουν το Ατελκούζου με τη Λεβεδία. Ο C. A. Macartney, *Magyars* 96, υποστήριξε ότι το Ατελκούζου = Λεβεδία ήταν η περιοχή επί της δεξιάς όχθης του Δον πλησίον της εκβολής του, ενώ ο H. Grégoire, *Nom* 635, ότι το Ατελκούζου = Λεβεδία = χώρα των πέντε ποταμών που αναφέρει ο Κων. Πορφυρογέννητος ως τόπο των Πετσενέγων και προηγούμενως των Ούγγρων. Παρατηρήσεις επί των απόψεων τους βλ. Gy. Moravcsik, εν *BZ* 33 (1933) 384-5 και *DAI Comm.* 148.

27. Reginonis, *Chronicon*, εν: *Quellen zur Karolingischen Reichsgeschichte*, μέρος III: *Jahrbücher von Fulda, Regino Chronik, Notker Taten Karls*, έκδ. R. Rau, Darmstadt 1975, σ. 282-284: «Anno ... 889 gens Hungarum ferocissima et omni belua crudelior, retro ante seculis ideo inaudita quia nec nominata, a Skythicis regnis et a paludibus, quas Thanais sua refusione in immensum porrigit, egressa est ... Ex supradictis igitur locis gens memorata a finitimis sibi populis, qui Pecinaci vocantur, a propriis sedibus expulsa est, ...». Βλ. C. A. Macartney, *Magyars* 82, 108. - A. Toynbee, *Porphyrogenitus* 467-8. - Αι. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία Β' 2* 867-1081, Αθήναι 1988, σ. 55 (στο εξής: Αι. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*). - Hr. Dimitrov, *Bulgaria*

γρων το 889 από την περιοχή του Δον ορθά, νομίζω, ερμηνεύεται από τον Gy. Moravcsik: ο Regino προσγράφει στο έτος αυτό, το 889, όλα τα γεγονότα, τα οποία εξελίχθηκαν μέσα σε μεγάλο διάστημα χρόνου, δηλαδή την πορεία των Ούγγρων από τον Δον ως την κατάκτηση της σημερινής χώρας τους²⁸.

Στην κατοικία των Ούγγρων πέρα από τις εκβολές του Δούναβη, στο Ατελχούζου, πήγε μετά δρομώνων ο πατρίκιος Νικήτας Σκληρός να συναντήσει τους αρχηγούς τους Αρπαδή (Arpad) και Κουρσάνη (Koursan)²⁹ και να τους παρακινήσει να επιτεθούν εναντίον των Βουλγάρων. Πράγματι τα δώρα και προφανώς οι υποσχέσεις των βυζαντινών απεσταλμένων έπεισαν τους Ούγγρους να συμπράξουν με τους Βυζαντινούς και να εισβάλουν στη Βουλγαρία, ενώ ο βυζαντινός στρατός θα έκανε επίθεση από τον νότο. Ο Νικήτας Σκληρός επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη φέροντας μαζί του ομήρους για την πιστή εκτέλεση των συμφωνηθέντων³⁰.

Εν τω μεταξύ η βυζαντινή κυβέρνηση άρχισε τις προετοιμασίες για μια συνδυασμένη αντεπίθεση από ξηρά και θάλασσα³¹. Ο επικεφαλής των ναυτικών

67. - C. Zuckermann, Hongrois 55-58. - O J. Marquart, *Streifzüge* 527, θεωρεί ότι το 889 ο Regino αναφέρεται στην εκδίωξη των Ούγγρων από τους Πετσενέγους από τη δεύτερη εγκατάστασή τους στο Ατελχούζου. Την ίδια άποψη διατύπωσε και ο Gy. Györfly, *Landnahme* 233-5.

28. Gy. Moravcsik, *DAI Comm.* 144. Το ίδιο υποστηρίζει και ο Gy. Györfly, *Landnahme* 233, ο οποίος καταλήγει ότι το έτος 889 δεν είναι κατάλληλο για την εξαγωγή συμπερασμάτων για μια πρώτη επίθεση των Πετσενέγων και για το χρονικό σημείο της μετανάστευσης των Ούγγρων προς το Ατελχούζου. - Διαφορετικές χρονολογίες έχουν προταθεί από άλλους ερευνητές. Ο J. Marquart, *Streifzüge* 33-35, χρονολογεί την εκδίωξη των Ούγγρων από τους Πετσενέγους το 861-2 με βάση την πληροφορία του Hinkmar της Reims ότι το έτος 862 οι Ούγγροι επέδραμαν στη φραγκική αυτοκρατορία, θεωρώντας ότι η εμφάνισή τους στη Δύση είναι συνέπεια της απώθησής τους από τους Πετσενέγους και της μετακίνησής τους πέρα από τον Δνείπερο. Πρβλ. και J. B. Bury, *Eastern* 490, ο οποίος προτείνει το 861. - L. Benko, *Sedi* 302: το 860. - O I. Fodor, *Wanderung* 245-6, τοποθετεί την αποχώρηση των Ούγγρων από τη Λεβεδία (μεταξύ Δον και Δονέζ) μεταξύ 840 και 850 θεωρώντας το γεγονός ως συνέπεια της επιδείνωσης των ουγγρο-χαζαρικών σχέσεων ύστερα από την ίδρυση του φρουρίου Σάρκελ και της ισχυροποίησης ως εκ τούτου των Χαζάρων (βλ. και ανωτ. σημ. 19). Οι Πετσενέγοι ως πιστοί σύμμαχοι των Χαζάρων επιτέθηκαν στους Ούγγρους κατά τη μετανάστευσή τους προς δυσμάς. - O L. Varady, *Revision* 54-55, υποστήριξε μια διαφορετική θέση: οι Ούγγροι, οι οποίοι μέχρι το 875 ήσαν εγκατεστημένοι στον κάτω Δνείπερο, μεταφέρθηκαν στη Λεβεδία επί των ποταμών Βόλγα και Ουράλ από τους Χαζάρους, και τρία χρόνια αργότερα, το 878, εξαναγκάστηκαν, εξαιτίας της επίθεσης των Πετσενέγων, και πάλι να μεταναστεύσουν προς το Ατελχούζου, που αντιστοιχούσε γεωγραφικά στην προηγούμενη περιοχή εγκατάστασής τους αλλά τώρα περισσότερο διευρυμένης.

29. Τη συνάντηση του Νικήτα Σκληρού με τις «κεφαλές» των Ούγγρων Αρπάδη και Κουρσάνη αναφέρει μόνο ο Συνεχιστής Γεωργίου Μοναχού 854.2 ακολουθούμενος από τον Λέοντα Γραμματικό 267.19-20.

30. Συν. Γεωργίου Μοναχού 853.21-854.2: απέστειλε (Λέων Στ') Νικήταν τὸν ἐπιλεγόμενον Σκληρόν μετὰ δρομώνων ἐν τῷ ποταμῷ Δανουβίῳ δοῦναι δῶρα τοῖς Τούρκοις καὶ πόλεμον κινήσει κατὰ Συμεών. Ὁ δὲ ἀπελθὼν καὶ συντυχὼν ταῖς κεφαλαῖς αὐτῶν Ἀρπάδην καὶ Κουρσάνην, καὶ συνθεμένων πολέμησαι, λαβὼν ὄψιδας ἦλθε πρὸς τὸν βασιλέα. - Συν. Θεοφ. 358.8-12. - Λέων Γραμματικός 367.15-21. - Ιω. Σκυλιτζής 176.96-6.

31. Συν. Θεοφ. 358.12-13: Ὁ δὲ βασιλεὺς διὰ τε γῆς καὶ θαλάττης διέγνω τοὺς Βουλγάρους πο-

δυνάμεων δρουγγάριος Ευστάθιος θα ανέπλεε τα βουλγαρικά παράλια του Ευξείνου προς τον Δούναβη για να καλύψει το πέρασμα των Ούγγρων, ενώ παράλληλα ο Νικηφόρος Φωκάς επικεφαλής του στρατού ξηράς θα εισέβαλλε στη Βουλγαρία για να επιτεθεί στον Συμεών από τον νότο³².

Πιθανόν οι προετοιμασίες αυτές να αποσκοπούσαν μόνο στο να ποτήσουν τον Συμεών, διότι ο Λέων Στ' πριν από την έναρξη των εχθροπραξιών έκανε μια ύστατη προσπάθεια να αποτρέψει τη σύγκρουση προτιμώντας μια ειρηνική διευθέτηση της κατάστασης. Γι' αυτό έστειλε στον Συμεών τον κοιαίστωρα Κωνσταντίνάκιο να τον προειδοποιήσει για την επερχόμενη ουγγρική εισβολή και να του προτείνει συνθήκη ειρήνης³³.

Η ενέργεια αυτή του Λέοντα Στ' θα μπορούσε να ερμηνευθεί με πολλούς τρόπους. Ίσως η χριστιανική του συνείδηση τον απέτρεπε από το να πολεμήσει τους πρόσφατα εκχριστιανισθέντες Βούλγαρους³⁴, ή ίσως ήταν οι ίδιοι οι Βυζαντινοί που δυσφορούσαν στην προοπτική ενός πολέμου εναντίον ομοθρήσκων τους· ίσως ακόμη ο αντίπαλός του (Συμεών) του ενέπνεε δέος, ή τέλος να μην ήθελε να οξύνει πιο πολύ τις σχέσεις μαζί του, ενόσω υπήρχε ανοικτό το μέτωπο στο ανατολικό σύνορο του κράτους³⁵.

Ωστόσο στις ειρηνικές αυτές προτάσεις του Λέοντα Στ' δεν δόθηκε καμιά απάντηση. Ο Βούλγαρος ηγεμόνας, έχοντας πληροφορηθεί τη χερσαία και θα-

λεμείν. Πρβλ. και Ιω. Σκυλίτζης 176.6-8.

32. Συν. Γεωργίου Μοναχού 854.2-6: *Ὁ δὲ βασιλεὺς πάλιν διὰ τῆς θαλάσσης ἀπέστειλεν Εὐστάθιον πατρίκιον καὶ δρουγγάριον τοῦ πλωΐμου. Νικηφόρον δὲ πατρίκιον τὸν Φωκᾶν καὶ δομέστικον μετὰ τῶν θεμάτων ἀπέστειλεν διὰ γῆς, καὶ εἰσῆλθε μέχρι Βουλγάρων.* - Συν. Θεοφ. 358.13-16. - Λέων Γραμματικός 267.21-268.2. - Ιω. Σκυλίτζης 176.8-177.11. - G. Kolias, *Léon Choerosphactès, magistre, proconsul et patrice. Biographie - Correspondance*, Athen 1939, σ. 25 (στο εξής: G. Kolias, *Choerosphactès*). - Του ιδίου, *Ἡ πρώτη ἑλληνοουγγρική συμμαχία (895), Νέα Ἑστία* 31 (1957) 206 (στο εξής: Γ. Κόλιας, *Ἑλληνοουγγρική συμμαχία*). - Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ἱστορία Βυζαντινοῦ Κράτους II (565-1081)*, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 318-9 (στο εξής: Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ἱστορία*).

33. Συν. Θεοφ. 358.16-18: *...ὁ βασιλεὺς τὸν κυαίστωρα Κωνσταντίνᾳκιν πρὸς Συμεὼν ἐξάπέστειλεν, ἔτι τὴν εἰρήνην στέργων καὶ βουλόμενος σπείσασθαι πρὸς αὐτόν.* - Συν. Γεωργίου Μοναχού 854.6-8. - Λέων Γραμματικός 268.2-4. - Ιω. Σκυλίτζης 177.11-12.

34. Πρβλ. τα λόγια του Λέοντα Στ', Τακτικά μβ', PG 107, 956 D: *...Τούρκους ἢ θεία Πρόνοια ἀντὶ Ῥωμαίων κατὰ Βουλγάρων ἐστράτευσεν ...ἵνα μὴ ἐχόντες Ῥωμαῖοι Χριστιανοὶ Χριστιανῶν Βουλγάρων αἵμασι χραίνονται καὶ αὐτοὶ 957 Α: Ἀλλὰ Βουλγάρων τὴν ἐν Χριστῷ εἰρήνην ἀσπαζομένων, καὶ κοινωνοῦντων τὴν εἰς αὐτὸν πίστειος Ῥωμαῖοις, μετὰ τὴν ἐκ τῆς παρορκίας πείραν οὐχ ἡγούμεθα κατὰ αὐτῶν χεῖρας ὀπλιζέιν, ἐπὶ τὸ Θεῖον ἤδη τὰ κατὰ ἐκείνων ἀναρτῶντες στρατηγήματα. Σύμφωνα με τον Ἀραβὰ ιστορικό Tabari (III, 2152-53 = M. Canard, *Extraits* 11) ο βυζαντινός αυτοκράτορας στην προσπάθειά του να αποτρέψει τον πόλεμο επικαλέστηκε επίσης τα θρησκευτικά αισθήματα των Βουλγάρων: *Ὁ τύραννος των Ῥωμαίων ἔστειλε (μῆνυμα) στον βασιλιά των Σλάβων: «Ἡ θρησκεία σας εἶναι ἴδια με τὴ δική μας. Γιατί νὰ σκοτώνουμε ο ἕνας τον ἄλλο»;**

35. Πρβλ. St. Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, London 1930, σ. 146 (στο εξής: St. Runciman, *Bulgarian Empire*). - G. Kolias, *Choerosphactès* 25. - Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ἱστορία II* 319 και σημ. 151.

λάσσια κινητοποίηση των Βυζαντινών, υποφιαζόμενος τον Κωνσταντινάκιο ως επί δόλω έλθόντα τον φυλάκισε³⁶. Έχοντας επίσης πληροφορηθεί τη βυζαντινο-ουγγρική συμμαχία, έσπευσε, για να εμποδίσει την απόβαση των Ούγγρων, να φράξει τα περάσματα του Δούναβη με στερεά πλέγματα³⁷. Και πράγματι οι πρώτες απόπειρες των Ούγγρων να διαβούν τον ποταμό απέτυχαν³⁸. Όμως, ενώ ο Συμεών είχε στραφεί προς νότον για να αποκρούσει την εισβολή του Νικηφόρου Φωκά στο βουλγαρικό έδαφος, ο «πρωτελάτης» του δρουγγαρίου Ευσταθίου, Μιχαήλ Βαρκαλάς³⁹ κατόρθωσε κόβοντας τα πλέγματα να ελευθερώσει τη διάβαση για τους Ούγγρους⁴⁰, οι οποίοι, αφού διασκόρπισαν τις μεθοριακές βουλγαρικές φρουρές, εισέβαλαν στο βουλγαρικό έδαφος λεηλατώντας και αιχμαλωτίζοντας⁴¹. Ο Συμεών εγκαταλείποντας την απόκρουση του Νικηφόρου Φωκά έσπευσε προς τον Δούναβη για να αντιμετωπίσει τους Ούγγρους, οι οποίοι αφού πέρασαν και πάλι τον ποταμό⁴², νίκησαν κατά κράτος τον Βούλγαρο ηγεμόνα, ο οποίος μόλις και μετά βίας διασώθηκε καταφεύγοντας στη Δρίστρα

36. Συν. Γεωργίου Μοναχού 854. 8-10: *Συμεών δέ τήν κατ' αὐτοῦ κίνησιν διά τε γῆς καί θαλάσσης μαθὼν ἐν φρουρᾷ κατακλείει τὸν κυαίστωρα ὡς ἐπὶ δόλω ἐλθόντα.* - Συν. Θεοφ. 358.18-20. - Λέων Γραμματικός 268.4-6. - Ιω. Σκυλίτζης 177.12-13.

37. Κων. Πορφ., *DAI* 51.114-115: *ἐποίησεν (Συμεών) λέσας, ἤτοι πλοκοὺς ἰσχυροὺς πάνυ καὶ στερεμίνους, ὥστε μὴ δύνασθαι τοὺς Τούρκους ἀντιπερνᾶν...*

38. *DAI* 51.116: *δι' ἣν ἐπίνοιαν καὶ ἐκωλύθησαν οἱ Τούρκοι τὸ πρῶτον περᾶσαι.*

39. *DAI* 51.109-110: *...Μιχαήλ, οὗ τὸ ἐπὶ κλην ὁ Βαρκαλάς, ὅστις ἦν ...εἰς τὸ πλώϊμον πρωτελάτης τοῦ δρουγγαρίου Εὐσταθίου καὶ πατριάρχου...*

40. *DAI* 51.116-120: *Ὁ οὖν προρρηθείς Μιχαήλ ὁ Βαρκαλάς μετὰ καὶ ἄλλων δύο πλωϊμῶν ἀναλαβόμενοι τὰ σκουτάρια καὶ σπαθία αὐτῶν, ἀνδρείῳ καὶ ῥωμαλέῳ ὁρμήματι ἐκπηδήσαντες τοῦ χελανδίου κατέκοψαν τὰς λέσας, ἥτοι τοὺς πλοκοὺς, καὶ ἤνοιξαν τὸν πόρον τοὺς Τούρκους.* - Πρβλ. Λέων Στ', *Τακτικά* μβ', στ. 956: *πλωϊμοὺ στόλου τῆς ἡμῶν βασιλείας τὸν Ἰστρον αὐτοὺς (= Τούρκους) διαπεράσαντος...*

41. Συν. Γεωργίου Μοναχού 854.10-12. - Συν. Θεοφ. 358.20-22: *Τοῦ Συμεών οὖν ἐπὶ τὸ στράτευμα Νικηφόρου ἀσχαλουμένου, οἱ Τούρκοι καταδραμόντες πᾶσαν τὴν Βουλγαρικὴν ἐλήϊσαντο γῆν.* - Λέων Γραμματικός 268.6-8. - Ιω. Σκυλίτζης 177.14-15. - Από τους Ούγγρους ιστορικούς (Gy. Györfly, *Landnahme* 236. - L. Varady, *Revision* 41, 43) υποστηρίζεται ὅτι ο στρατός αὐτῆς τῆς ἐπιχείρησης συγκροτήθηκε ὀχι ἀπὸ τοὺς Τούρκους (Ούγγρους) ἀλλὰ Καβάρους πολεμιστὲς ὑπὸ τὴν ἡγεσίᾳ τοῦ ἀρχηγοῦ τοὺς Λιούντικα, ποὺ ἦταν γιος τοῦ Ἀρπαδή (Arpad) (*DAI* 40.12-13). Γι' αὐτὸ βλ. τὶς παρατηρήσεις τοῦ Π. Ἀντωνόπουλου, *Κωνσταντίνος Ζ'* 140-2. - Βλ. καὶ κατ. σ. 81-82 καὶ σημ. 63.

42. Συν. Θεοφ. 358.23: *Οἱ δὲ (Ούγγροι) ἀντιπεράσαντες πόλεμον πρὸς Βουλγάρους συμβάλλουσι καὶ νικῶσι τούτους κατὰ κράτος.* - Συν. Γεωργ. Μοναχού 854.13. - Λέων Γραμματικός 268.9-10. - Ιω. Σκυλίτζης 177.17-18. Ἡ φράση «οἱ δὲ (Ούγγροι) ἀντιπεράσαντες...», ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι οἱ Ούγγροι μετὰ τὶς πρώτες νικηφόρες συγκρούσεις με τοὺς Βουλγάρους εἶχαν ἀποσυρθεῖ στὴν ἀπέναντι ὀχθὴ τοῦ Δούναβη θεωρώντας πιθανῶς ὅτι εἶχαν ἐκπληρώσει τὴν ἀποστολὴ τους. Ὅταν ὁμως ἐμφανίστηκε ἐναντίον τοὺς ο ἰδίος ο Συμεών οἱ Ούγγροι πιθανῶς με τὴν παρέμβαση τοῦ δρουγγαρίου Ευσταθίου, ποὺ παρέμενε με τὸν στόλο στὸν Δούναβη, ἀλλὰ ἔχοντας καὶ οἱ ἰδιοὶ ἐνθαρρυνθεῖ ἀπὸ τὶς προηγούμενες ἐπιτυχίες τοὺς καὶ προσβλέποντας στὴν ἀπόκτηση νέας πλούσιας λείας πέρασαν καὶ πάλι τὸν ποταμὸ (ἀντιπεράσαντες) γιὰ νὰ συγκρουστούν με τὸν Βούλγαρο ἡγεμόνα. - Πρβλ. G. Kolias, *Choerosphactès* 26. - Τοῦ ἰδίου, *Ελληνοουγγρική συμμαχία* 207.

(Δορύστολο)⁴³.

Οι νικητές Ούγγροι, οι οποίοι ανενόχλητοι πλέον εφθασαν μέχρι την Πρεσλάβα⁴⁴, ζήτησαν από τον Λέοντα Στ', πιθανώς ύστερα από προηγούμενη συμφωνία τους, να εξαγοράσει τους Βουλγάρους αιχμαλώτους που είχαν συλλάβει. Ο βυζαντινός αυτοκράτορας πράγματι έστειλε τούς πολίτας... εἰς τὴν τούτων ἐξώνησιν⁴⁵. Ο Συμεών κλεισμένος στο Δορύστολο ζήτησε (ικέτευεν) διά του δρουγγαρίου Ευσταθίου ειρήνη από τον βυζαντινό αυτοκράτορα. Ο Λέων Στ' συναίνεσε και έστειλε τον Λέοντα Χοιροσφάκτη να διαπραγματευθεί τους όρους της ειρήνης, ενώ συγχρόνως διέταξε τον Νικηφόρο Φωκά και τον δρουγγάριο Ευστάθιο να αποσυρθούν από τη Βουλγαρία⁴⁶. Αυτή η τελευταία ενέργεια του βυζαντινού αυτοκράτορα αποδείχθηκε μεγάλο στρατηγικό σφάλμα, διότι ο Συ-

43. Συν. Θεοφ. 358.22 κ.ε.: 'Ο Συμεών ἐκμαθὼν κατὰ τῶν Τούρκων ἐτρέπετο. Οἱ δὲ ἀντιπεράσαντες πόλεμον πρὸς Βουλγάρους συμβάλλουσι καὶ νικῶσι τούτους κατὰ κράτος, ὡς μόλις τὸν Συμεών ἐν τῇ Δρίστρᾳ περιωθῆναι. - Συν. Γεωργ. Μοναχού 854.12 κ.ε. - Λέων Γραμματικός 268.8 κ.ε. - Ιω. Σκυλίτζης 177.14 κ.ε. - Οι πληροφορίες των πηγών δεν συμφωνούν ως προς τον αριθμό των μαχών που έλαβαν χώρα μεταξύ Ούγγρων και Βουλγάρων. Ο Συνεχιστής Θεοφάνους, ο Συνεχιστής Γεωργ. Μοναχού, ο Λέων Γραμματικός και ο Ιω. Σκυλίτζης κάνουν λόγο για μια μόνο μάχη που κατέληξε σε ήττα των Βουλγάρων, ενώ ο Λέων Στ' στα «Τακτικά» του αναφέρει ότι ...τὸν ...Βουλγάρων στρατὸν τρισὶ μάχαις κατὰ κράτος νενικηκότας (μβ', PG 107, στ. 956). Ο Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος στο DAI αναφέρεται δυο φορές σε ήττα του Συμεών (στα κεφ. 40. 9-10 και 51. 111) χωρίς όμως να μπορεί να προσδιοριστεί αν εννοεί μία ή δύο ήττες. Δύο μάχες αναφέρουν και τα Θαύματα του Αγίου Γεωργίου [V. N. Zlatarsky, *Istorija na bŭlgarskata dŭrzava prez srednite vekove* I, 2, Sofia 1918, σ. 298 (στο εἰς: V. N. Zlatarsky, *Istorja*)] καθώς και τα Annales Fuldenses (a. 896), εν: *Quellen zur Karolingischen Reichsgeschichte, μέρος III: Jahrbücher von Fulda, Regino Chronik, Notker Taten Karls*, εκδ. R. Rau, Darmstadt 1975, σ. 168. 9-13: «*Illi (Ούγγροι) transpositi... gentem Bulgarorum ingressi maximam partem cedendo neci tradiderunt. Hoc andientes positi in expeditione Bulgari cum omni festinatione patriam deliberare ab infesto hosti recurrunt consertoque ilico proelio victi sunt; iterum pari tenore recuperare nitentes secundo caruere victoria*». Ορθή προφανώς είναι η εκδοχή του Λέοντα Στ', ο οποίος είχε άμεση γνώση των γεγονότων. Ως πρώτη νικηφόρα για τους Ούγγρους μάχη πρέπει να θεωρήσουμε αυτή που έλαβε χώρα με τις βουλγαρικές μεθοριακές φρουρές του Δούναβη. Κατά τη δεύτερη σύγκρουση επέφεραν τη βαριά ήττα στον Συμεών. Δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε πού και πότε συνέβη η τρίτη συμφωνία με τα λεγόμενα του Λέοντα Στ' σύγκρουση. Κατά τη γνώμη του Γ. Κόλια (που βασίζεται στη μαρτυρία των Annales Fuldenses και των Θαυμάτων του Αγίου Γεωργίου) ο Συμεών λίγο καιρό μετά την ήττα του ανασύνταξε τις δυνάμεις του και επιτέθηκε για άλλη μια φορά εναντίον των Ούγγρων, «όμως η ανάμνηση της πρόσφατης ήττας, τάραξε τις τάξεις του στρατού του, που τράπηκε σε φυγή πριν αρχίσει η συμπλοκή» (*Choerosphactès* 26-27 και σημ. 1). - Πρβλ. και C. A. Macartney, *Magyars* 179 σημ. 3.

44. Κων. Πορφ., DAI 40.9-10: ...καὶ τὸν Συμεών πολεμήσαντες κατὰ κράτος αὐτὸν ἤττησαν, καὶ ἐξέλασαντες μέχρι τῆς Πρεσθλάβου διῆλθον...

45. Συν. Θεοφ. 359.2-4. - Συν. Γεωργίου Μοναχού 854.14-17. - Ψευδοσυμεών 701.23-24. - Λέων Γραμματικός 268.11-14. - Ιω. Σκυλίτζης 177.20-22.

46. Συν. Θεοφ. 359.4 κ.ε.: 'Ο δὲ Συμεών δι' Εὐσταθίου δρουγγαρίου τὸν βασιλεῖα περὶ τῆς εἰρήνης ἰκέτευεν πρὸς ἣν ὑπέβηεν ὁ βασιλεὺς, καὶ τὸν Χοιροσφάκτην Λέοντα πρὸς ταύτην ποιήσασθαι ἐξάπέστειλεν. 'Ο δὲ δομῆστικός Νικηφόρος καὶ ὁ δρουγγάριος Εὐστάθιος ὑποστρέψαι μετὰ λαοῦ ἐκελεύσθησαν. - Συν. Γεωργίου Μοναχού 854.18 κ.ε. - Λέων Γραμματικός 268.14 κ.ε. - Ιω. Σκυλίτζης 177.22 κ.ε.

μεών επωφελούμενος από την ανακωχή μπόρεσε να ανασυντάξει τις δυνάμεις του, να εξασφαλίσει συμμάχους, ώστε να αναταποδώσει κατ' αρχήν το κτύπημα στους Ούγγρους. Διέταξε τη φυλάκιση του αυτοκρατορικού απεσταλμένου Λέοντα Χοιροσφάκτη, χωρίς ούτε καν να συνομιλήσει μαζί του⁴⁷, και στράφηκε κατόπιν εναντίον των Ούγγρων, οι οποίοι μη έχοντας ίσως την υποστήριξη των Βυζαντινών, που είτε τους εγκατέλειψαν *άπρονοήτως*, όπως λέγει ο Συνεχιστής του Γεωργίου Μοναχού⁴⁸, είτε πραγματικά δεν μπόρεσαν να τους βοηθήσουν⁴⁹ *διὰ τὸ αἰφνιδίον τε καὶ ἀπροσδόκητον*, όπως προσθέτει ο Ιω. Σκυλίτζης⁵⁰, υπέστησαν συντριπτική ήττα⁵¹.

Το πού έλαβε χώρα η συντριπτική ήττα των Ούγγρων δεν αναφέρεται στις πηγές. Πολλοί ερευνητές πιστεύουν ότι συνέβη μέσα στην Βουλγαρία⁵², ενώ κατ' άλλους πέρα από τον Δούναβη, όπου οι Ούγγροι ύστερα από τις νικηφόρες μάχες τους εναντίον του Συμεών είχαν πλέον αποσυρθεί⁵³.

Όστόσο ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος στο *DAI* παρουσιάζει τα γεγονότα με έναν διαφορετικό τρόπο παρέχοντας συγχρόνως πληροφορίες που δεν απαντούν στις άλλες πηγές: «Αφού ο Συμεών βρισκόταν και πάλι σε ειρήνη με τον αυτοκράτορα των Ρωμαίων», λέγει ο Πορφυρογέννητος, «και ήταν ελεύθερος να δράσει, έστειλε (πρέσβεις) στους Πετσενέγους και συμφώνησε μαζί τους να επιτεθούν και να καταστρέψουν τους Τούρκους (Ούγγρους). Και όταν οι Τούρκοι έφυγαν για κάποια στρατιωτική επιχείρηση (*ταξίδιον*), οι Πετσενέγοι μαζί με τον Συμεών ήλθαν εναντίον των Τούρκων και αφάνισαν ολοκληρωτικά τις οικογένειές τους και εκδιώξαν *κακιγκάκως* από εκεί τους Τούρκους φρουρούς της χώρας. Όταν οι Τούρκοι επέστρεψαν στη χώρα τους και τη βρήκαν

47. Συν. Θεοφ. 359.9-10. - Συν. Γεωργίου Μοναχού 854.22-855. 1: *Λέοντα οὐδὲ λόγου ἤξιωσε Συμεών, ἀλλ' ἠσφαλίσατο εἰρᾱκτῇ*. - Λέων Γραμματικός 268.18-19. - Ιω. Σκυλίτζης 177.27-28.

48. Συν. Γεωργίου Μοναχού 855.1-2: *ἐκείνων ὀχύρωμα βοηθείας μὴ ἔχόντων παρὰ Ῥωμαίων, ἀλλ' ἀπρονοήτως ἐαθέντων*.

49. Συν. Θεοφ. 359.11-12: *μὴ δυνθέντας παρὰ Ῥωμαίοις βοηθεῖαν δέξασθαι*.

50. Ιω. Σκυλίτζης 177.29-30: *μὴ δυνθέντος τοῦ βασιλέως διὰ τὸ αἰφνιδίον τε καὶ ἀπροσδόκητον βοήθειαν αὐτοῖς παρασχεῖν...*

51. Συν. Γεωργίου Μοναχού 855.3: *...πάντας κατέσφαξε, αὐξήσας τὴν μεγαλοουχίαν αὐτοῦ*. - Συν. Θεοφ. 359.11. - Λέων Γραμματικός 268.21-22. - Ιω. Σκυλίτζης 177.30-31.

52. J. Marquart, *Streifzüge* 524. - St. Runciman, *Bulgarian Empire* 147, 149. - P. Hóman, *Geschichte des ungarischen Mittelalters, I: von den ältesten Zeiten bis zum Ende des XII Jahrhunderts*, Berlin 1940, σ. 100, 102 (στο εξής: P. Hóman, *Geschichte*). M. Canard, *Relations* 127. - D. Obolensky, *Η βυζαντινή Κοινοπολιτεία. Η Ανατολική Ευρώπη, 500-1453*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1991, σ. 182 (στο εξής: D. Obolensky, *Κοινοπολιτεία*).

53. Βλ. C. A. Macartney, *Magyars* 180, ο οποίος θεωρεί πιθανό ότι οι Ούγγροι είχαν περάσει στην απέναντι όχθη του Δούναβη με πλοία του βυζαντινού στόλου μαζί με τους αιχμαλώτους τους, την εξαγορά των οποίων είχαν διαπραγματευθεί με τους Βυζαντινούς διαμέσου του στόλου. - G. Koliass, *Choerosphactēs* 28. - Του ιδίου, *Ελληνοουγγρική συμμαχία* 207. - Πρβλ. και R. Browning, *Byzantium and Bulgaria* 59.

έρμη και ρημαγμένη κατασκήνωσαν στη γη που και σήμερα κατοικούν...»⁵⁴.

Όπως γίνεται φανερό, στο χωρίο τοῦ *DAI* δεν γίνεται λόγος για τη δεινή ήττα που υπέστησαν οι Ούγγροι στη φονική μάχη με τον Συμεών, η οποία στοίχισε και στον ίδιο την απώλεια 20.000 ιππέων, σύμφωνα με τα *Annales Fuldenses*⁵⁵, αλλά για μια από κοινού με τους Πετσενέγους στρατιωτική επιχείρηση στις περιοχές των Ούγγρων, όπου κατατρόπωσαν όχι τον ουγγρικό στρατό που απουσίαζε σε ταξίδιον αλλά την τοπική φρουρά και εξολόθρευσαν τα γυναικόπαιδά τους.

Και εδώ ανακύπτουν τα ερωτήματα: έγινε πράγματι μια κοινή επίθεση Συμεών-Πετσενέγων στο Ατελκούζου, ή πρέπει να εννοήσουμε ότι βάσει της συμφωνίας τους ο Συμεών και οι Πετσενέγοι προέβησαν σε παράλληλες, ταυτόχρονες όμως επιθέσεις από δύο πλευρές εναντίον των Ούγγρων; Και δεύτερον, πού βρισκόταν το ουγγρικό στράτευμα, που μόλις λίγο καιρό πριν είχε νικήσει μέσα στη Βουλγαρία τον Συμεών; Μπορούσε να είχε αναλάβει κάποια άλλη στρατιωτική επιχείρηση (ταξίδιον), όπως λέγει ο Πορφυρογέννητος, εφόσον η επίθεση του Συμεών εμφανίζεται στις πηγές να εκδηλώνεται αμέσως μετά την απόσυρση των στρατιωτικών δυνάμεων του Λέοντα Στ'⁵⁶;

Από τα δεδομένα των χρονικογράφων, των *Annales Fuldenses*, και του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου μπορούν να υποστηριχθούν δύο πιθανές εκδοχές: α) ότι η καταστροφή των Ούγγρων από τον Συμεών συντελέστηκε σε δύο φάσεις. Κατά την πρώτη φάση οι Ούγγροι δέχθηκαν την αιφνιδιαστική⁵⁷ και καταστροφική γι' αυτούς επίθεση του Συμεών κάπου πέρα από τον Δούναβη, όπου είχαν αποσυρθεί μετά τις νικηφόρες μάχες τους στη Βουλγαρία⁵⁸ μη

54. Κων. Πορφ., *DAI* 40.13-21: Μετά δὲ τὸ πάλιν τὸν Συμεὼν μετὰ τοῦ βασιλέως τῶν Ῥωμαίων εἰρηνεῦσαι καὶ λαβεῖν ἄδειαν διεπέμφατο πρὸς τοὺς Πατζινακίτας καὶ ἀφανίσαι τοὺς Τούρκους. Καὶ ὅτε οἱ Τούρκοι πρὸς ταξίδιον ἀπῆλθον, οἱ Πατζινακίται μετὰ Συμεὼν ἦλθον κατὰ τῶν Τούρκων, καὶ τὰς αὐτῶν φαμίλιας παντελῶς ἐξηφάνισαν, καὶ τοὺς εἰς φύλαξιν τῆς χώρας αὐτῶν Τούρκους ἀπ' ἐκεῖσε καχιγκάκως ἀπεδίωξαν. Οἱ δὲ Τούρκοι ὑποστρέψαντες καὶ τὴν χώραν αὐτῶν οὕτως εὐρόντες ἔρημον καὶ κατηφανισμένην, κατεσκήνωσαν εἰς τὴν γῆν, εἰς ἣν καὶ σήμερον κατοικοῦσιν...

55. *Annales Fuldenses* (a. 896) σ. 168. 19-24: «*Quo peracto durum iniere certamen; pugnantibus vero ambabus acerrime partibus ad ultimum misericordia Dei victoria quamvis cruenta christianis concessa est. Quis enim gentilium Avarorum strages tantis congressionibus enumerando possit exponere? cum Bulgarorum, ad quos victoria concessit, numero XX milia equitum cesa inveniuntur.*» Οι βυζαντινοί συγγραφείς αναφέρονται σύντομα στο γεγονός: Συν. Θεοφ. 359.10-11: ἐκστρατεύσας δὲ κατὰ τῶν Τούρκων πάντας κατέσφαξεν. - Συν. Γεωργίου Μοναχοῦ 855.1-3. - Ψευδοσυμεών 701.24-702.1. - Λέων Γραμματικός 268.19-22. - Ιω. Σκυλίτζης 177.28-31: Ἐκστρατεύσας δὲ βαρεῖ στρατῷ κατὰ τῶν Τούρκων... αὐτοὺς τε ἐτρέφατο καὶ τὴν χώραν πᾶσαν κατέδραμε.

56. Κατά τον Γ. Κόλια (*Choerosphactès* 29 σημ. 3) στην αφήγηση του Πορφυρογέννητου υπάρχει σύγχυση, διότι αυτή η εκδοχή του είναι σε αντίθεση με την εξέλιξη των γεγονότων έτσι όπως τα γνωρίζουμε. - Πρβλ. C. A. Macartney, *Magyars* 182.

57. Ιω. Σκυλίτζης 177. 29-30: ...διὰ τὸ αἰφνίδιον καὶ ἀπροσδόκητον...

58. Τοῦτο πιστεύουν οἱ C. A. Macartney, *Magyars* 180. - G. Kolias, *Choerosphactès* 28. - Του ιδίου, *Ελληνοουγγρική συμμαχία* 207. - R. Browning, *Byzantium and Bulgaria* 59. - Ο Ι.

έχοντας προλάβει προφανώς να επιστρέψουν στο Ατελκούζου, εφόσον εκεί όταν έγινε η εισβολή, όπως μας μαρτυρεί ο Πορφυρογέννητος, δεν υπήρχε στρατός παρά μόνο οι φρουροί των εγκαταστάσεων. Κατόπιν σε μια δεύτερη φάση ο Συμεών στράφηκε προς τις περιοχές των Ούγγρων στο Ατελκούζου, όπου από κοινού με τους Πετσενέγους εκδίωξαν τους φρουρούς και αφάνισαν τις οικογένειές τους· β) ότι η καταστροφή των Ούγγρων επήλθε από παράλληλες χωριστές επιθέσεις των Βουλγάρων και των Πετσενέγων: ο Συμεών επιτέθηκε και συνέτριψε τον στρατό των Ούγγρων κάπου βορείως του Δούναβη, οι δε Πετσενέγοι ανέλαβαν το έργο του αφανισμού των οικογενειών τους στο Ατελκούζου.

Τη δεύτερη εκδοχή, τη χωριστή δηλαδή διμέτωπη εναντίον των Ούγγρων επίθεση Βουλγάρων και Πετσενέγων, αποδέχονται πολλοί ερευνητές⁵⁹. Θα έλεγα ότι δεν μπορεί να αποκλειστεί και η πρώτη εκδοχή. Θα μπορούσε ο Συμεών, αφού κατανίκησε το ουγγρικό στράτευμα, κατόπιν να κατευθύνθηκε ο ίδιος, ή τμήμα του στρατού του προς το Ατελκούζου⁶⁰, όπου από κοινού με τους Πετσενέγους να επιδόθηκαν στον αφανισμό των οικογενειών των Ούγγρων⁶¹.

Πρέπει να σημειώσουμε ότι την από κοινού επίθεση του Συμεών από τον νότο και των Πετσενέγων από ανατολές υποστήριξε πρόσφατα και ο L. Varady⁶² θεωρώντας όμως ότι η διπλή αυτή επίθεση υπήρξε και η μόνη πολεμική ενέργεια που έλαβε χώρα και ότι αυτή εξαπολύθηκε όχι εναντίον όλων των εκεί ουγγρικών εγκαταστάσεων, αλλά στράφηκε μόνο εναντίον των εγκαταστάσεων του δεύτερου ουγγρικού εκστρατευτικού σώματος (από τη φυλή Med'eri = Μεγέρη), το οποίο είχε εισβάλει και προωθηθεί διεξάγοντας επιχειρήσεις προς τον νότο της Βουλγαρίας μετά την αποχώρηση του πρώτου εκστρατευτικού σώματος (από Καβάρους) υπό τον Λιούντινα⁶³.

Fodor, *Wanderung* 289-290, υποστηρίζει ότι ο Συμεών επιτέθηκε στον κάτω Δούναβη στους Ούγγρους φυγάδες που διαμέσου της Βλαχίας προσπαθούσαν να φτάσουν στις διόδους των Τρανσυλβανικών Καρπαθίων (Άλπεων). Επίθεση μέσα από τη Βλαχία δέχεται και ο F. Makk, *Relations* 11.

59. St. Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus and his Reign*, Cambridge 1969³, σ. 38-9 (στο εξής: St. Runciman, *Lecapenus*). - Του ιδίου, *Bulgarian Empire* 147, 149. - P. Hóman, *Geschichte* 100, 102. - M. Canard, *Relations* 127. - D. Obolensky, *Κοινοπολιτεία Α'*, σ. 181. - R. Browning, *Byzantium and Bulgaria* 60. - A. Bartha, *Hungarian society in the 9th and 10th centuries* (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 85), Budapest 1975, σ. 83 (στο εξής: A. Bartha, *Society*). - F. Makk, *Relations* 11. - I. Fodor, *Wanderung* 289-290. - Π. Αντωνόπουλος, *Κωνσταντίνος Ζ'* 55, κ.ά. - Επίθεση στο Ατελκούζου μόνο από Πετσενέγους δέχεται και ο Gy. Moravcsik, *Magyars* 52. - Του ιδίου, *Hungary* 569.

60. Όπως λέγεται και από τον μεταγενέστερο βέβαια Ιω. Σκυλίτζη 177.30-31: ...αυτούς τε ἐτρέφετο καὶ τὴν χώραν πᾶσαν κατέδραμε.

61. Αυτή είναι η άποψη που υποστηρίζει ο J. Marquart, *Streifzüge* 524-5.

62. L. Varady, *Revision* 41 και 47. Την από κοινού εισβολή στο Ατελκούζου δέχεται και ο C. J. Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, Prag 1876, ανατ. Hildesheim - N. York 1977, σ. 163-4 (στο εξής: C. J. Jireček, *Geschichte der Bulgaren*).

63. Σχετικά με την ύπαρξη καθαριτικού στρατεύματος υπό τον Λιούντινα που υποστηρίζουν οι

Εύλογα όμως διερωτάται κανείς: τί απέγινε αυτός ο στρατός της δεύτερης επιχείρησης (το δεύτερο εκστρατευτικό σώμα) που βρισκόταν στη Βουλγαρία, όπως λέγει ο L. Varady; Ο Συμεών θα άφηνε απείραχτο αυτόν τον στρατό ο οποίος είχε πολεμήσει νικηφόρα εναντίον του και αποκλείσει στη Δρίστρα, περιοριζόμενος μόνο στην καταστροφή των εστιών του στο Ατελκούζου; Είναι δύσκολο να δούμε πώς υπό το όνομα «Τούρκοι» στο χωρίο αυτό του *DAI* εννοούνται μόνο οι Ούγγροι του συγκεκριμένου εκστρατευτικού σώματος και πώς μόνο οι εστίες αυτών των Ούγγρων επλήγησαν στο Ατελκούζου από τη βουλγαρο-πετσενεγική επίθεση. Κατά τον L. Varady δεν δόθηκε καμιά μάχη, δεν έλαβε χώρα καμιά πολεμική αναμέτρηση των Ούγγρων ούτε με τους Πετσενέγους ούτε με τους Βουλγάρους⁶⁴. Θυμίζουμε ωστόσο ότι στα *Annales Fuldenses* γίνεται λόγος για ένα σκληρό και αιματηρό αγώνα που οι Βούλγαροι πλήρωσαν με 20.000 νεκρούς ιππείς και οι αντίπαλοί τους Ούγγροι με πλήρη καταστροφή⁶⁵.

Πιθανότερη, κατά τη γνώμη μου, φαίνεται η εκδοχή των δύο παράλληλων χωριστών επιθέσεων Συμεών και Πετσενέγων, διότι αυτός ο στρατιωτικός σχεδιασμός επέμβασης εναντίον των Ούγγρων εμφανίζεται περισσότερο στρατηγικός. Ο Συμεών εκμεταλλευόμενος την περίοδο ανακωχής με τους Βυζαντινούς ήρθε σε συνεννόηση με τους ανατολικούς γείτονες των Ούγγρων, τους Πετσενέγους, με τους οποίους συμφώνησαν να προβούν σε μια συνδυασμένη επίθεση εναντίον τους. Έτσι ενώ ο Συμεών από τον νότο εξεστράτευε διὰ βαρέος στρατού⁶⁶ κατά των Ούγγρων (= του ουγγρικού εκστρατευτικού σώματος που είχε εισβάλει στη χώρα του και τον είχε νικήσει σε τρεις αλληπάλληλες συγκρούσεις)⁶⁷ και τους κατανίκησε, όπως λένουν οι χρονικογράφοι, οι Πετσενέγοι από

Gy. Györfly και L. Varady βλ. τις παρατηρήσεις του Π. Αντωνόπουλου, *Κωνσταντίνος Ζ' 140-2*. - Βλ. και ανωτ. σημ. 41.

64. L. Varady, Revision 41, 43.

65. *Annales Fuldenses* (a. 896), σ. 168. 23-24: «...cum Bulgarorum, ad quos victoria concessit, numero XX milia equitum cesa inveniuntur». - Πρβλ. J. Marquart, *Streifzüge* 524. - C. A. Macartney, *Magyars* 180. - G. Kolias, *Choerosphactès* 29 σημ. 3.

66. Ιω. Σκυλίτζης 177.28-29: Έκστρατεύσας (Συμεών) δὲ βαρεῖ στρατῷ κατὰ τῶν Τούρκων,...

67. Το ουγγρικό αυτό στράτευμα πρέπει να βρισκόταν κάπου βορείως του Δούναβη (βλ. και ανωτ. σ. 79 κ.ε.) όχι μακριά από τα βουλγαρικά σύνορα, διότι εφόσον ο Συμεών επιτέθηκε τόσο αιφνιδιαστικά και απροσδόκητα στους Ούγγρους (Ιω. Σκυλίτζης 177.28-30), ώστε να μη μπορέσουν οι Βυζαντινοί να τους βοηθήσουν, σημαίνει ότι πρέπει να κινήθηκε κάπου γρήγορα και σε κοντινή απόσταση αφού οι κινήσεις του δεν έγιναν αντιληπτές, πράγμα βέβαια που δεν θα επιτύγχανε εάν θα έπρεπε να εκστρατεύσει μακρύτερα.

Αυτή η εκδοχή (της παραμονής δηλαδή του ουγγρικού στρατεύματος βορείως του Δούναβη) αίρει προφανώς την πιθανότητα να ταυτίζονται οι Ούγγροι εισβολείς του 895 στη Βουλγαρία με τους «Αβάρεις» που αναφέρει ο Βίος του αγίου Νικολάου «τοῦ ἐν Βουλγαρίᾳ» ὅτι ἐπέδραμαν στη Θεσσαλία και λεηλάτησαν τη Λάρισα (Δ. Σοφιανός, *Ἁγιος Νικόλαος ὁ ἐν Βουλγαρίᾳ*, Ἀθήνα 1972, σ. 141.70 κ.ε.), όπως υποστηρίχθηκε πρόσφατα από τον Φ. Φιλίππου, Ποιοί ήταν οι «Αβάρεις» που ἐπέδραμαν στη Θεσσαλία κατά τα τέλη του 9ου αιώνα, *Ιστοριογεωγραφικά* 5 (1995) 123-132. - Βλ. και τις

ανατολάς εισορμούσαν στις περιοχές των Ούγγρων στο Ατελκούζου καταστρέφοντας τις εστίες τους, όπως μας πληροφορεί ο Πορφυρογέννητος⁶⁸. Οι Πετσενέγοι στο Ατελκούζου συνάντησαν και εξουδετέρωσαν τους *εἰς φύλαξιν τῆς χώρας* παραμένοντες Ούγγρους και όχι τις κύριες στρατιωτικές δυνάμεις τους. Αυτές προφανώς βρίσκονταν σε εκστρατεία (*ταξίδιον*), όπως λέγει ο Πορφυρογέννητος. Και πράγματι, γνωρίζουμε ότι ένα μέρος τους είχε εκστρατεύσει (το 894) ύστερα από πρόσκληση του Λέοντα Στ' εναντίον των Βουλγάρων και ακόμη δεν είχε επιστρέψει στη χώρα (ήταν αυτό το ουγγρικό στράτευμα που πρέπει να βρισκόταν κάπου βορείως του Δούναβη και δέχτηκε την επίθεση του Συμεών), ενώ ένα άλλο μέρος των ουγγρικών στρατιωτικών δυνάμεων, σύμφωνα με τα *Annales Fuldenses*, το 892 είχε συμμετάσχει σε εκστρατεία στη Δύση ως σύμμαχος του Βαυαρού βασιλιά Arnulfus (887-899) εναντίον του ηγεμόνα των Μοραβών Svatopluk (Zwentibaldus) (870-894) και το 894 βρισκόταν και πάλι στην Παννονία⁶⁹. Οι Ούγγροι ύστερα από αυτή την καταστροφή υποχρεώθηκαν να μεταναστεύσουν προς τη Δύση. Διέσχισαν τα περάσματα των Καρπαθίων⁷⁰ και εγκαταστάθηκαν στην πεδιάδα μεταξύ Δουνάβεως

παρατηρήσεις του Φ. Καλαϊτζάκη, Ούγγροι Τούρκοι στον έλλαδικό χώρο κατά τὸν 10ο αἰώνα, *Βυζαντινὸς Δῆμος* 8-9 (1998) 215 και σημ. 29 (στο εἶδος: Φ. Καλαϊτζάκης, Ούγγροι Τούρκοι).

68. Ο Πορφυρογέννητος κάνει λόγο για ολοκληρωτικό αφανισμό στο Ατελκούζου: *τάς αὐτῶν φαμιλίας παντελῶς ἐξήφάνισαν* (DAI 40.17-18). Οι ερευνητές ὁμως εκτιμούν ότι η ἥττα στο Ατελκούζου δεν ἦταν τόσο καταστροφική για τους Ούγγρους ὅσο περιγράφεται στο DAI, διότι ἄλλες μαρτυρίες αντικρούουν την ἄποψη ότι οι Πετσενέγοι ἐξολόθρευσαν τελείως τους Ούγγρους που παρέμειναν στο Ατελκούζου. Οι Ούγγροι χρονικογράφοι κάνουν λόγο για τὸν «γυναικολαό» που μεταφέρθηκε μαζί με τους φυγάδες στην κοιλάδα των Καρπαθίων. Επίσης ἀπὸ τα ἀνευρεθέντα οστέινα λείψανα της περιόδου της ουγγρικής κατάρκτησης ἔχει ἀποδειχθεῖ ὅτι τα οστά των γυναικῶν ἀνήκουν στην ἴδια ἀνθρωπολογική ομάδα με αὐτή των ἀνδρῶν, πράγμα που μαρτυρεῖ ὅτι οι οἰκογένειες των Ούγγρων δεν εἶχαν ολότελα ἐξολοθρευτεῖ. Βλ. σχετικά B. Hóman, *Geschichte* 101. - I. Fodor, *Wanderung* 290. - Gy. Györffy, *Landnahme* 239. - Πρβλ. και Gy. Moravcsik, *DAI Comm.* 151. - Κατὰ τὸν L. Varady, *Revision* 41, η καταστροφή στο Ατελκούζου περιορίστηκε μόνο στον ἀνυπεράσπιστο χώρο εγκατάστασης των Ούγγρων του ἐκστρατευτικού σώματος που διενεργούσε επιχειρήσεις στη Βουλγαρία. Ἐτσι οι ἄλλες μάχιμες δυνάμεις των Ούγγρων ἐνωμένες ἦταν ἀρκετά ἰσχυρές για να ἀρχίσουν την κατάρκτηση γῆς (*Landnahme*) με ἐπιτυχία.

69. *Annales Fuldenses* (a. 892), σ. 154. 16-18: «*ibi per III epdomadas cum tanta multitudine, Ungaris eciam ibidem ad se cum expeditione venientibus, omnem illam regionem incendio devastandam versabatur*». Αὐτόθι (a. 894), σ. 160. 22-25: «*Avári, qui dicuntur Ungari, in his temporibus ultra Danubium peragantes multa miserabilia perpetravere. Nam homines et vetulas matronas penitus occidendo, iuenculas tantum ut iumenta pro libidine exercenda secum trahentes totam Pannoniam usque ad internationem deleverunt*». - I. Fodor, *Wanderung* 287. - Gy. Györffy, *Landnahme* 237-8.

70. Οι Ούγγροι πέρασαν την οροσειρά των Καρπαθίων σε τρεις ομάδες. Η μια ομάδα που ὡδηγούσε ο Αγραφ ἀκολούθησε την κλεισούρα του Verecke, ὅπως διασώζει η ουγγρική λογοτεχνική παράδοση, μια δεύτερη πέρασε τις Τρανσυλβανικές Ἄλπεις και μια τρίτη ἀνέβηκε τὸν Δούναβη. Βλ. B. Hóman, *Geschichte* 102-3. R. Folz, A. Guillaou, L. Musset, D. Sordel, *De l'antiquité au monde médiéval*, Paris 1972, σ. 411 (στο εἶδος: R. Folz, *κ.ά.*, *Antiquité*). - Gy. Györffy, *Landnahme* 238.

και Τισσού (Theiss - Tîza), όπου βρίσκονται ακόμη και σήμερα⁷¹.

Η διάβαση των Καρπαθίων γύρω στο 895-896⁷² προς αναζήτηση νέας πατρίδας και η κατάκτηση της λεκάνης των Καρπαθίων (η ουγγρική Landnahme, όπως επεκράτησε να λέγεται), που πραγματοποιήθηκε μεταξύ των ετών 895 και 900 ή 906, υπήρξαν γεγονότα καθοριστικά για την ιστορία των Ούγγρων⁷³, και τα οποία άλλαξαν την εικόνα της ανατολικής Ευρώπης. Ωστόσο οι

71. Υποστηρίζεται (βλ. B. Hóman, *Geschichte* 100 και I. Fodor, *Wanderung* 288-9) ότι η επίθεση αυτή των Πετσενέγων δεν αποτελεί μόνο διπλωματική επιτυχία του Βούλγαρου ηγεμόνα αλλά πρέπει να αποδοθεί και σε άλλη ιστορική συγκυρία: στην κατανίκηση των Ούζων από τους Άραβες στην κεντρική Ασία το 893. Οι Ούζοι ζήτησαν καταφύγιο σε άλλους γείτονες, στους Χαζάρους τους εχθρούς των Πετσενέγων, τους οποίους τελικώς νίκησαν. Οι ηττημένοι Πετσενέγοι στράφηκαν προς δυσάς προς τις εγκαταστάσεις των Ούγγρων. Η εμφάνισή τους στο ανατολικό σύνορο του Ατελκούζου ευνόησε τον «διφασμένο» για εκδίκαση Συμεών. Βλ. όμως αντίθετα L. Varady, *Revision* 57, ότι η μετακίνηση των Πετσενέγων στο Ατελκούζου το 894-5 δεν ήταν συνέπεια μιας επίθεσης των χαζαρουζικής πολεμικής συμμαχίας αλλά συνέβη κατόπιν συνεννόησης με τον ηγεμόνα των Βουλγάρων Συμεών.

72. Το έτος 896 δέχονται οι περισσότεροι ερευνητές. Βλ. V. N. Zlatarsky, *Istorija* I, 2, σ. 313. - Gy. Moravcsik, *Magyars* 52. - Του ιδίου, *Hungary* 569. - Του ιδίου, *DAI Comm.* 153. - P. Diaconu, *Petchénègues* 11. - D. Obolensky, *Κοινοπολιτεία Α'*, 182. - P. Veres, *Le rôle des facteurs écologiques et économiques dans la Conquête du Bassin des Carpathes par les Hongrois en 896*, εν: *Les questions fondamentales du peuplement du Bassin des Carpathes du VIII au Xe siècle*, Budapest 1972, σ. 222 κ.ε. (στο εξής: P. Veres, *Rôle*). - A. Toynbee, *Porphyrogenitus* 457. - A. Bartha, *Society* 83. - Hr. Dimitrov, *Bulgaria* 68. Άλλοι ερευνητές, όπως οι C. A. Macartney, *Magyars* 188, B. Hóman, *Geschichte* 102, Δ. Ζαχυθνός, *Βυζαντινή ιστορία (324-1071)*, 'Αθήναι 1972, σ. 286 (στο εξής: Δ. Ζαχυθνός, *Ιστορία*), I. Fodor, *Wanderung* 289-290, Gy. Györfy, *Landnahme* 238, Αι. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία Β' 2* 55, L. Varady, *Revision* 47, τοποθετούν το γεγονός το 895, και άλλοι γύρω στο 895-896, όπως οι J. Marquart, *Streifzüge* 527, F. Makk, *Relations* 11, Π. Αντωνόπουλος, *Κωνσταντίνος Ζ'* 57. Ο J. B. Bury, *The Treatise De Administrando Imperio*, *BZ* 15 (1906) 566 (στο εξής: J. B. Bury, *Treatise*), τοποθετεί τη μετανάστευση των Ούγγρων το 897, ενώ ο St. Runciman, *Lecapenus* 104, το έτος 900.

73. Κατά τον B. Hóman, *Geschichte* 103, η περιοχή που κατείχαν οι Ούγγροι το 895 οριζόταν από τα δάση του Sohl, το βόρειο Gömör και την Torna, τα δασώδη Καρπάθια, τα ανατολικά Καρπάθια και τις Τρανσυλβανικές Άλπεις, όπως και την περιοχή της στέππας του κάτω Δούναβη και την περιοχή μεταξύ Δουνάβεως και Τισσού (Theiss). Οι Ούγγροι θα γίνουν κύριοι ολόκληρης της λεκάνης των Καρπαθίων με την κατάκτηση της Παννονίας που θα συμβεί κατ' άλλους το 900 (J. Marquart, *Streifzüge* 119. - B. Hóman, *Geschichte* 105. - F. Makk, *Relations* 11. - I. Fodor, *Wanderung* 291. - Gy. Györfy, *Landnahme* 244. - C. Zuckerman, *Hongrois* 55) και κατ' άλλους το 906-907 με τη διάλυση του κράτους της Μεγάλης Μοραβίας επί των διαδόχων του Svatopluk (J. B. Bury, *Treatise* 566. - St. Runciman, *Lecapenus* 104. - Του ιδίου, *Bulgarian Empire* 149). Υποστηρίζεται ωστόσο (Π. Αντωνόπουλος, *Κωνσταντίνος Ζ'* 60) ότι η κατάκτηση της Παννονίας, που αποτελούσε τμήμα της Μεγάλης Μοραβίας, δεν συνεπάγεται αναγκαστικά και την κατάλυση του κράτους της Μεγάλης Μοραβίας, που σύμφωνα με το *DAI* τοποθετείται μετά το 896 [αυτή τη χρονολογία δέχονται οι C. A. Macartney, *Magyars* 150. - Τ. Λουγγής, *Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογεννήτου De administrando imperio (Πρός τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν)*. Μία μέθοδος ανάγνωσης (Εταιρεία Βυζαντινῶν Ερευνῶν 9), Θεσσαλονίκη 1990, σ. 104-5 (στο εξής: Τ. Λουγγής, *De administrando imperio*)] αλλά με βάση τις επιστολές του δούκα της Μοραβίας προς τον πάπα, τον βασιλιά των Φράγκων και άλλων, θεωρείται ότι πρέπει να συνέβη το 906-907. Βλ. C. J. Jireček, *Geschichte der Bulgaren* 164. - A. Bartha, *Society* 84. - F. Dvornik, *Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio*, vol. II: *Commentary*, London 1962, σ. 118 (στο εξής: F. Dvornik, *DAI*

γνώμες των ερευνητών διίστανται για το αν η ουγγρική κατάκτηση υπήρξε αναγκαστική συνέπεια των περιστάσεων⁷⁴, ή το αποτέλεσμα μιας πολιτικής συνειδητής και προαποφασισμένης από τους Ούγγρους⁷⁵. Ο εκφραστής της δεύτερης άποψης I. Fodor πιστεύει ότι οι Ούγγροι ήδη από την τελευταία δεκαετία του 9ου αιώνα πρέπει να είχαν αντιμετωπίσει την προοπτική μετανάστευσής τους σε νέα εδάφη· και αυτό γιατί εύκολα μπορούσαν να αντιληφθούν ότι η περιοχή εγκατάστασής τους στο Ατελκούζου δεν τους επέτρεπε να αισθάνονται ασφαλείς, όταν στα ανατολικό τους σύνορο υπήρχε η μόνιμη απειλή των πολεμοχαρών Πετσενέγων, τους οποίους είλκυαν οι αχανείς στεππώδεις εκτάσεις του Ατελκούζου. Αντίθετα, στην κοιλάδα που περιβάλλεται από την υψηλή οροσειρά των Καρπαθίων μπορούσαν, με τη φρούρηση των ορεινών της διαβάσεων, να προστατευτούν αποτελεσματικά από τις αιφνίδιες επιθέσεις των νομάδων ιππέων. Ακόμη, η κοιλάδα των Καρπαθίων με τις απέραντες λιβαδιαίες εκτάσεις και τη γόνιμη γη της παρείχε προϋποθέσεις συμβατές με τον νομαδικό και ημινομαδικό τρόπο ζωής τους, αλλά και συνθήκες ευνοϊκές για επίδοση στην καλλιέργεια, η οποία στις στέπες του Ατελκούζου δοκιμαζόταν από τις αντίξοες καιρικές συνθήκες και τις παρατεταμένες ξηρασίες⁷⁶. Τέλος, το πιο σημαντικό, η κοιλάδα των Καρπαθίων ήταν συγκριτικά λιγότερο πυκνά κατοικημένη και δεν υπήρχε τότε στην περιοχή κάποιο μόνιμο και ισχυρό πολιτικό μόρφωμα.

Comm.). - Δ. Ζακυθινός, *Ιστορία* 286. - Αι. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία* Β' 2 55. - Γ. Μαλιγκούδη, *Η παρουσία του Μεσαιωνικού Ελληνισμού στην Κεντρική Ευρώπη* [Βιβλιοθήκη Σλαβικών Μελετών 9], Θεσσαλονίκη 1997, σ. 7-8. - Κατά τον Π. Αντωνόπουλο, *Κωνσταντίνος Ζ'* 60, είναι πιθανό ένα τμήμα της Μεγάλης Μοραβίας να προσαρτήθηκε το 896 και η κατάκτησή της να ολοκληρώθηκε το 906-907. Πρβλ. επίσης του ιδίου, *Byzantium, the Magyars Raids and their Consequences*, BSI 54 (1993) 255 σημ. 4 (στο εζη: P. Antonopoulos, Byzantium).

74. Η φυγή των Ούγγρων από την περιοχή εγκατάστασής τους στο Ατελκούζου και η κατάκτηση της χώρας τους στην λεκάνη των Καρπαθίων ως αποτέλεσμα της βουλγαρο-πετσενεγικής επίθεσης είναι η παραδοσιακή θα λέγαμε αντίληψη που υποστηρίζεται από την πλειονότητα καλιών και νέων ερευνητών. Βλ. C. J. Jireček, *Geschichte der Bulgaren* 163. - J. Marquart, *Streifzüge* 525. - J. B. Bury, *Treatise* 566. - St. Runciman, *Lecapenus* 104. - Του ιδίου, *Bulgarian Empire* 144. - C. A. Macartney, *Magyars* 182, 187. - H. Grégoire, *Nom* 635. - G. Kolias, *Choerosphactès* 30. - Του ιδίου, *Ελληνοουγγρική συμμαχία* 208. - B. Hóman, *Geschichte* 100, ο οποίος υποστηρίζει ότι οι Ούγγροι δέχτηκαν πιέσεις και από φυλές των περιοχών Βόλγα-Δον που εισέβαλαν δυτικά και βλέποντας ότι η περιοχή ήταν ανυπεράσπιστη έφτασαν μέχρι τον Δνείπερο και επέφεραν μεγάλες απώλειες στους Ούγγρους στο Ατελκούζου. - Gy. Moravcsik, *Magyars* 52. - Του ιδίου, *Hungary* 569. - M. Canard, *Relations* 127. - D. Obolensky, *Κοινοπολιτεία* Α' 182. - A. Toynbee, *Porphrogenitus* 467. - R. Browning, *Byzantium and Bulgaria* 60. - F. Makk, *Relations* 11. - Αι. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία* Β' 2 55. - L. Varady, *Revision* 41, 57. - Π. Αντωνόπουλος, *Κωνσταντίνος Ζ'* 56-57. - C. Zuckerman, *Hongrois* 55.

75. I. Fodor, *Wandering* 285 κ.ε. - Πρβλ. και A. Bartha, *Society* 83: «...we are probably not mistaken, if we see a planfully directed action not only in the military events of the Conquest, but also in the choice of a new, and now final, country», και αυτόθι «This choice speaks of remarkable military forethought in every respect».

76. P. Veres, *Rôle* 222 κ.ε.

Οι Ούγγροι ήδη παλαιότερα είχαν βρεθεί στην κοιλάδα των Καρπαθίων. Το 892, όπως προαναφέραμε, όταν κλήθηκαν σε βοήθεια από τον Βαυαρό βασιλιά Arnulfus εναντίον του ηγεμόνα της Μεγάλης Μοραβίας Svatopluk, του οποίου τη χώρα λεηλάτησαν από κοινού επί τέσσερις εβδομάδες⁷⁷. Δύο χρόνια αργότερα, το 894, οι Ούγγροι διαβαίνουν τον Δούναβη, λεηλατούν και ερημώνουν την Παννονία⁷⁸, αυτή τη φορά ως σύμμαχοι του Svatopluk εναντίον του Arnulfus⁷⁹. Αυτές οι δύο εκστρατείες θεωρούν οι Ούγγροι ερευνητές ότι έδειξαν στους Ούγγρους τον δρόμο προς το εσωτερικό της Ευρώπης⁸⁰ εφοδιάζοντάς τους με πολύτιμες πληροφορίες για την αδυναμία των Σλάβων της Παννονίας και τις τριβές στο εσωτερικό της Μεγάλης Μοραβίας, που ακολούθησαν τον θάνατο του Svatopluk που θα συμβεί κατά τη διάρκεια της παννονικής εκστρατείας⁸¹. Θεωρείται ότι τότε ήταν η στιγμή που οι Ούγγροι, έχοντας αποδεσμευτεί εξαιτίας του θανάτου του Svatopluk από οποιαδήποτε συμφωνία, συνέλαβαν την ιδέα να καταλάβουν την κοιλάδα των Καρπαθίων, και ότι τότε έγινε το πρώτο βήμα για την κατάκτηση της νέας πατρίδας τους⁸². Έτσι, πιστεύεται⁸³, η στρατιωτική δύναμη των Ούγγρων που λεηλάτησε την Παννονία δεν επέστρεψε στο Ατελκούζου αλλά κινήθηκε προς τον άνω ρου του ποταμού Τισσού για να περιμένει εκεί τον κύριο όγκο του στρατού υπό τον αρχηγό του Arpad, ο οποίος εισέβαλε στη μεγάλη πεδιάδα το αργότερο το 895⁸⁴. Η τελική όμως μετακίνηση βάσει του προγραμματισμένου σχεδίου δεν πραγματοποιήθηκε εξαιτίας της πετσενεγικής επίθεσης στο Ατελκούζου. Οι φυγάδες που προσπάθησαν να φτάσουν στις διόδους των Καρπαθίων, όσοι κινήθηκαν μέσω Βλαχίας δέχτηκαν στον Κάτω Δούναβη την επίθεση των Βουλγάρων, οι οποίοι όμως δεν μπόρεσαν να εμποδίσουν τη φυγή διαμέσου των διαβάσεων των Τρανσυλβανικών Άλπεων παρ' όλες τις βαριές απώλειες που επέφεραν στους Ούγγρους σε κάποια πολύνεκρη μάχη⁸⁵. Έτσι η καταστροφή στο Ατελκούζου δεν υπήρξε η αιτία της μετανά-

77. Annales Fuldenses (a. 892), σ. 154.16-18.

78. Annales Fuldenses (a. 894), σ. 160.22-25.

79. Αυτή είναι η άποψη του I. Fodor, *Wanderung* 287. - Πρβλ. και Gy. Györfly, *Landnahme* 237. - Ωστόσο το χείμενο των Annales Fuldenses (βλ. ανωτ. σημ. 69) δεν μας επιτρέπει να αποφανθούμε αν η εισβολή αυτή των Ούγγρων στην Παννονία το 894 υπήρξε μια ανεξάρτητη ενέργεια από μέρους τους ή πραγματοποιήθηκε ύστερα από πρόσκληση του Svatopluk εναντίον του Arnulfus, όπως υποστηρίζουν οι I. Fodor και Gy. Györfly, ή αντίστροφα, ύστερα από πρόσκληση του Arnulfus εναντίον του Svatopluk (όπως συνέβη το 892), όπως θεωρεί πιθανόν ο B. Hóman (*Geschichte* 98), ο οποίος όμως δέχεται ότι αυτή τη φορά ο Arnulfus δεν τους χρησιμοποίησε εναντίον των Μοραβίων και οι Ούγγροι πριν αποχωρήσουν για το Ατελκούζου τράπηκαν σε λεηλασία της Παννονίας.

80. C. J. Jireček, *Geschichte der Bulgaren* 163.

81. B. Hóman, *Geschichte* 99.

82. I. Fodor, *Wanderung* 287 κ.ε.

83. Βλ. I. Fodor, *Wanderung* 288 κ.ε.

84. Gy. Györfly, *Landnahme* 238, 244.

85. I. Fodor, *Wanderung* 288-290.

στευσης των Ούγγρων προς την κοιλάδα των Καρπαθίων αλλά μόνο ένα γεγονός απροσδόκητο που όμως, όπως υποστηρίζει ο I. Fodor, «δεν επηρέασε καθοριστικά την εξέλιξη της προγραμματισμένης κατάκτησης γης· μόνο η σύμφωνα με το πρόγραμμα εκτέλεση ανατράπηκε»⁸⁶.

Θα έλεγα ότι η προσπάθεια ερμηνείας του γεγονότος της μετανάστευσης των Ούγγρων στην κοιλάδα των Καρπαθίων και της κατάκτησης της γης τους (Landnahme) όχι ως συνέπεια μιας τυχαίας ιστορικής συγκυρίας αλλά ως το αποτέλεσμα συνειδητής επιλογής των φυλετικών αρχηγών τους, είναι αναμφίβολα συζητήσιμη. Θα μπορούσε να γίνει ανεπιφύλακτα αποδεκτή, αν οι υποθέσεις, οι συλλογισμοί και τα συμπεράσματα που διατυπώνονται από τους υποστηρικτές της μπορούσαν να βρουν στήριξη σε κάποια μαρτυρία ιστορικής πηγής. Η μόνη ιστορική μαρτυρία που διαθέτουμε είναι αυτή του *DAI* του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, ο οποίος όμως, συνοψίζοντας μέσα σε λίγα λόγια την ιστορία της ουγγρικής κατάκτησης, μας λέγει σαφώς ότι, *Οί... Τοῦρκοι ὑποστρέφαντες (από κάποια στρατιωτική επιχείρηση-ταξίδιον) καὶ τὴν χώραν αὐτῶν εὐρόντες ἔρημον καὶ κατηφανισμένην, κατεσκήνωσαν εἰς τὴν γῆν, εἰς ἣν καὶ σήμερον κατοικοῦσι*⁸⁷.

Το λεκανοπέδιο των Καρπαθίων, όταν εμφανίστηκαν οι Ούγγροι, βρισκόταν υπό τον έλεγχο τριών γειτονικών δυνάμεων: του βουλγαρικού κράτους, του ανατολικού φραγκικού βασιλείου και της Μεγάλης Μοραβίας. Οι πεδιάδες κατά μήκος του Δούναβη και του Τισσού υπήρξαν προηγουμένως οι κεντρικές περιοχές των Ούννων στην Ευρώπη και στη συνέχεια των Οστρογόθων, Λομβαρδών και Αβάρων. Μετά την ήττα των Αβάρων από τον Κάρολο τον Μέγα στις αρχές του 9ου αιώνα η λεκάνη των Καρπαθίων παρέμεινε αραϊά κατοικημένη από Σλάβους και κάποια κατάλοιπα παλαιών κατοίκων της.

Οι Ούγγροι και στη νέα πατρίδα τους μέσα στη λεκάνη των Καρπαθίων, που την κατέλαβαν από τους ανατολικούς Φράγκους, τους Μοραβούς, τους Βουλγάρους και τους Αβάρους, εξακολούθησαν τον νομαδικό και ημινομαδικό τρόπο ζωής τους⁸⁸. Ακολουθούσαν τα ζώα τους στα βοσκοτόπια το καλοκαίρι κατά μήκος των ποταμών, ή επάνω στους λόφους, αλλά περνούσαν τον χειμώνα σε μόνιμα παραχειμάδια, όπου καλλιεργούσαν κάποια σιτοχώραφα. Με τον ερχομό τους στην κεντρική Ευρώπη έχοντας χάσει τις αγέλες τους κατά τη διάρκεια της τελευταίας τους μετανάστευσης αλλά και υπό την επιρροή των ντόπιων Σλάβων καλλιεργητών άρχισαν να επιδίδονται σε μόνιμη καλλιέργεια της γης. Ωστόσο η κτηνοτροφία για αιώνες παρέμεινε ως η κύρια απασχόλησή τους.

86. I. Fodor, *Wanderung* 290: «Ausschlaggebend beeinträchtigte dieses plötzliche Unglück den Verlauf der geplanten Landnahme jedoch nicht, nur die plangerechte Durchführung würde gestört».

87. *DAI* 40.19-21.

88. Πρβλ. F. Makk, *Relations* 11.

Οι Ούγγροι διατήρησαν ακόμη και την προηγούμενη κοινωνικο-διοικητική τους οργάνωση. Παρέμεναν χωρισμένοι σε φυλές και γένη με τους φυλετικούς αρχηγούς τους και με επικεφαλής όλων των φυλών (του φυλετικού συνόλου) τον μεγάλο αρχηγό τους και τους δυο αξιωματούχους, τον *gyula* και τον *kar-cha*⁸⁹.

Οι Ούγγροι, όπως ακριβώς δεν άλλαξαν τρόπους και συνήθειες της προηγούμενης ζωής τους, το ίδιο δεν εγκατέλειψαν και τις τυχοδιωκτικές εκστρατείες και τις λεηλατικές επιδρομές που αποτελούσαν συμφυές μέρος αυτής της νομαδικού τύπου ζωής τους⁹⁰. Η ανάγκη απόκτησης λείας υλικής και ανθρωπίνης, χαρακτηριστική στους νομαδικούς λαούς της στέππας και γενικώς στις πρώιμες μεσαιωνικές κοινωνίες, τους παρακίνησε σε τολμηρές επιδρομικές επιχειρήσεις που εξαπέλυσαν στο χώρο της Δ. Ευρώπης, όπου μπορούσαν βέβαια να εκμεταλλευτούν την απουσία κεντρικής εξουσίας και την κατάσταση αναρχίας των ευρωπαϊκών κρατών στο πρώτο μισό του 10ου αιώνα⁹¹. Πράγματι οι διάφοροι δυτικοί ηγεμόνες και πρίγκιπες ανταγωνιζόμενοι για κυριαρχία στα διάδοχα κράτη της διαλυθείσας ενιαίας αυτοκρατορίας του Καρόλου του Μεγάλου⁹² δεν δίστασαν να συμμαχήσουν με τους Ούγγρους και μάλιστα να χρησιμοποιήσουν

89. Πληροφορίες για την κοινωνικο-πολιτική δομή των Ούγγρων αντλούμε από τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο, *DAI* κεφ. 38, 39 και 40. - Βλ. και A. Bartha, *Society* 54 κ.ε., ιδιαίτερα σ. 57-8. - L. Varady, *Revision* 24 κ.ε., 27 κ.ε., 35 κ.ε., 55-56.

90. Πρβλ. Gy. Moravcsik, *Magyars* 55.

91. Καμία επιχείρηση δεν ήταν «εθνική» επιχείρηση, δεν έγινε δηλαδή βάσει κάποιου κατακτητικού σχεδίου του ουγγρικού φυλετικού συνόλου αλλά ήταν «τυχοδιωκτικά» εγχειρήματα διαφόρων φυλετικών αρχηγών. Κατά τον Gy. Moravcsik, *Magyars* 55, τούτο μπορεί να ερμηνευτεί «τουλάχιστον μερικώς από την παρακμή της κεντρικής ηγεμονικής εξουσίας». Αντίθετα υποστηρίζει ο F. Makk, *Relations* 11-12, ότι «αυτές οι πολεμικές ενέργειες είχαν οργανωθεί και πραγματοποιηθεί διαδοχικά από μια φυλή ή τη φυλετική ομάδα». Πρβλ. και Π. Αντωνόπουλος, *Κωνσταντίνος Ζ'* 63-64. Βλ. επίσης την άποψη του R. Folz, κ.ά., *Antiquité* 412-3, ότι η απαρχή των επιδρομών ανάγεται στη διάλυση των παλιών φυλετικών δομών και στη διαφοροποίηση που επήλθε αμέσως μετά την εγκατάστασή τους στη λεκάνη των Καρπαθίων ανάμεσα σε μια τάξη αρχηγών, που ιδιοποιήθηκαν τα βοσκήσιμα εδάφη για τα μεγάλα κοπάδια τους και έγιναν επιπλέον κύριοι των εδαφών που καλλιεργούσαν οι Σλάβοι, και των μικρομεσάιων βοσκών που κατείχαν μικρότερα λιβάδια και βοσκές. Από την άλλη, και στους μεν και στους δε υπήρχε επιτακτική ανάγκη εξεύρεσης εργατικών χεριών για την καλλιέργεια των εδαφών, τα οποία θα μπορούσαν να εξασφαλίσουν μόνο με αρπακτικούς πολέμους. Έτσι γύρω από τους φυλετικούς αρχηγούς σχηματίστηκαν πολεμικές πελατείες με σκοπό την αποκομιδή λείας και την αρπαγή σκλάβων. - Μια άλλη αιτία των ουγγρικών επιδρομών κατά τον Gy. Moravcsik, *Magyars* 55, υπήρξε το γεγονός ότι η κατακτηθείσα χώρα μέσα στη ζώνη των Καρπαθίων ήταν για τον νομαδικό κτηνοτροφικό λαό των Ούγγρων μια πολύ κλειστή περιοχή με σχέση με τις αχανείς πεδιάδες της νότιας Ρωσίας. - Πρβλ. και J. Shepard, *Information, Disinformation and Delay in Byzantine Diplomacy*, *BF* 10 (1985) 262 (στο εξής: J. Shepard, *Information*).

92. Για τα κράτη που δημιουργήθηκαν από τη διάρεση της Φραγκικής αυτοκρατορίας του Καρόλου του Μεγάλου βλ. M. Deanesly, *A History of Early Medieval Europe 476 to 911*, London 1956, σ. 559 κ.ε. (στο εξής: M. Deanesly, *History*). - B. Καραγεώργος, *Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Μεσαιωνική περίοδος*, τ. I, Αθήνα 1987, σ. 168 κ.ε. (στο εξής: B. Καραγεώργος, *Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία*).

ουγγρικά βοηθητικά στρατεύματα ανοίγοντας τον δρόμο στους Ούγγρους ιππείς προς τις περιοχές των αντιπάλων τους⁹³.

Έτσι σε διάστημα μισού αιώνα (από το 899 μέχρι το 955) τα στίφη των Ούγγρων ιππέων, άριστα εξασκημένων στους πολεμικούς ελιγμούς και στην τοξοβολία, διενήργησαν στη Δύση όχι λιγότερες από 35 επιδρομές εισδύοντας όλο και βαθύτερα μέσα στα κράτη, σπέρνοντας παντού τον τρόμο και λεηλατώντας, ό,τι μπορούσε να λεηλατηθεί.

Ωστόσο οι Ούγγροι εμφανίζονται να πραγματοποιούν επιδρομικές επιχειρήσεις στο εσωτερικό της Ευρώπης αρκετά νωρίτερα. Το 862, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Hinkmar, αρχιεπισκόπου της Reims, επέδραμαν στο ανατολικό Φραγκικό κράτος⁹⁴ και το 881, όπως μας παραδίδουν τα *Annales ex Annalibus Juvavensibus antiquis excerpti*, οι Φράγκοι ήρθαν σε σύγκρουση με τους Ούγγρους και τους Cowari (= Καβάρους)⁹⁵.

Το 888 (889), σύμφωνα με τα *Annales Sangallenses Maiores*, οι «Αγαρηνοί» (= Ούγγροι) στην εποχή της βασιλείας του Arnulfus (887-899) πλησίασαν για πρώτη φορά το ανατολικό Φραγκικό κράτος⁹⁶.

Το 892 εκλήθησαν ως σύμμαχοι του Βαυαρού βασιλιά Arnulfus εναντίον του ηγεμόνα της Μεγάλης Μοραβίας Svatopluk (Zwentiboldus), τη χώρα του οποίου λεηλάτησαν επί 4 εβδομάδες⁹⁷.

Το 894 οι Ούγγροι αφού πέρασαν τον Δούναβη, λεηλάτησαν και κατέστρε-

93. Όπως ο βασιλιάς της Ιταλίας Berengarius A' (888-924) που συμμαχίχσε με τους Ούγγρους (Liutprandi, *Antapodosis* II. 42, εν: *Quellen zur Geschichte der sächsischen Kaiserzeit. Widukinds Sachengeschichte, Adalberts Fortsetzung der Chronik Reginos, Liutprands Werke*, έκδ. A. Bauer - R. Rau, Darmstadt 1977, σ. 328. - Flodoardi, *Annales* a. 922 και 924, MGH SS III, σ. 370 και 373) αλλά και ο Arnulfus της Βαυαρίας (907-937) που κατέφυγε στους Ούγγρους, όταν ήρθε σε σύγκρουση με τον βασιλιά Konrad A' (Chuonradus, 911-918) (Liutprandi, *Antapodosis* II. 19, σ. 314). Το 954 τέλος ο Liudolfus (Liudolf) της Σουηβίας, γιός του Όθωνα A' (936-973) και ο αδελφός του βασιλιά, ο Ερρίκος, δούκας της Βαυαρίας, αλληλοκατηγορούνται ότι κάλεσαν τους Ούγγρους στη Βαυαρία. Βλ. R. Folz, κ.ά., *Antiquité* 413.

94. Hincmari Remensis, *Annales* a. 862 (= *Annales Bertiniani pars tertia*), MGH SS., I, σ. 458.23-24: «sed et hostes antea illis populis inexpertis, qui Ungri vocantur, regnum eiusdem [Λουδοβίκου (Hludowicus) II, βασιλιά Γερμανίας (855-875)] populantur».

95. *Annales ex Annalibus Juvavensibus antiquis excerpti*, MGH SS., XXX, 2, σ. 742. - C. A. Macartney, *Magyars* 76. - A. Toynbee, *Porphyrogenitus* 452. - Gy. Moravcsik, *DAI Comm.* 149.

96. *Annales Sangallenses Maiores*, a. 888 (889), MGH SS. I, σ. 77: «Karolus imperator a regno depositus est. Et obiit in octava theophaniae anno eodem. Et Arnulfus in regnum elevatur; in cuius temporibus Agareni in istas regiones primitus venerunt». - C. A. Macartney, *Magyars* 76. - A. Toynbee, *Porphyrogenitus* 452-3.

97. *Annales Fuldenses* (a. 892), σ. 154.16-18: «ibi per IIII epdomadas cum tanta multitudine, Ungaris etiam ibidem ad se cum expeditione venientibus, omnem illam regionem incendio devastandam versabatur». - B. Hóman, *Geschichte* 97. - I. Fodor, *Wanderung* 286. - H. Wolfram, *Die Geburt Mitteleuropas. Geschichte Österreichs von seiner Entstehung*, 378-907, Wien 1987, σ. 374 (στο εζής: H. Wolfram, *Geburt*).

φταν την Παννονία⁹⁸.

Ας δούμε τα κυριότερα στάδια της επιδρομικής δράσης των Ούγγρων στο δυτικο-ευρωπαϊκό χώρο μεταξύ των ετών 899 και 955.

Το 899 εισβάλλουν στην Ιταλία έχοντας προσκληθεί από τον Arnulfus της Βαυαρίας εναντίον του βασιλιά της Ιταλίας Berengarius A' (888-924)⁹⁹ και λεηλατούν την Ακηνυία, Βερόνα και Παβία¹⁰⁰. Αιφνιδιάζουν και νικούν στις όχθες του ποταμού Brenta (24.9.899) τον στρατό του Berengarius A' και εισχωρούν σε ολόκληρη τη Λομβαρδία¹⁰¹ φθάνοντας να απειλήσουν τη Βενετία¹⁰². Αποχωρούν το 900 μόνο αφού δεχθούν πλούσια δώρα και ομήρους από τον Berengarius A'¹⁰³ με τον οποίο συνάπτουν συμμαχία το 905¹⁰⁴.

98. Annales Fuldenses (a. 894), σ. 160. 22-25: «*Avari, qui dicuntur Ungari, in his temporibus ultra Danubium peragantes multa miserabilia perpetravere. Nam homines et vetulas matronas penitus occidendo, iuenculas tantum ut iumenta pro libidine exercenda secum trahentes totam Pannoniam usque ad internationem deleverunt*». Δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε από το κείμενο των Annales Fuldenses αν αυτή η εισβολή των Ούγγρων στην Παννονία το 894 έγινε ανεξάρτητα, ή προήλθε κατόπιν προσκλήσεως εκ μέρους του Arnulfus εναντίον του Svatoptluk (P. Hóman, *Geschichte* 98), ή αντίστροφα, εκ μέρους του Svatoptluk εναντίον του Arnulfus (I. Fodor, *Wanderung* 287. - G. Györffy, *Landnahme* 237). Βλ. και ανωτ. σημ. 79. Κατά τη γνώμη μου πρέπει να συνέβη το πρώτο και αυτό γιατί οι Ούγγροι, ενώ το 892 ως σύμμαχοι του Arnulfus λεηλάτησαν τη Μοραβική Παννονία, το 894 εμφανίζονται να λεηλατούν ολόκληρη την Παννονία (*totam Pannoniam*), δηλαδή και την περιοχή των συμμάχων τους του 892, πράγμα που σημαίνει ότι διενήργησαν αυτή την επιδρομή ανεξάρτητα από κάποια συμμαχία έχοντας αποκτήσει προφανώς από την επιδρομή του 892 προσωπική αντίληψη της πολιτικής εξασθένησης της περιοχής. Το γεγονός της έκτασης των ουγγρικών λεηλασιών έκανε τους προηγούμενως αντιπάλους Βαυαρούς και Μοραβούς να κλείσουν ειρήνη το φθινόπωρο του 894: «*Pax tempore autumnii inter Baioarios et Maravos compacta est*» (Annales Fuldenses a. 894, σ. 160. 26). Βλ. και H. Wolfram, *Geburt* 374.

99. Gy. Györffy, *Landnahme* 242 και 260.

100. Liutprandi, *Antapodosis* II. 9, σ. 308. 9-13: «*...cum immenso atque innumerabili collecto exercitu Italiam petunt, Aquilegiam, Veronam, munitissimas pertranseunt civitates et Ticinum, quae nunc alio excellentiori Papia notatur vocabulo, nullis resistentibus veniunt*».

101. Liudprandi, *Antapodosis* II. 7-15, σ. 306-312. - MGH, *Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI-IX*, σ. 570-573. - Annales Alamannici (a. 899), MGH SS. I, σ. 53: «*Ungari Italiam ingressi. Arnolfus imperator obiit et Hludowicus filius eius, sub quo omnia bona pace disiuncta sunt, in regnum elevatur. Bellum primum inter Ungaros et christianos in Italiam ad Parentum (= Brentam fluvium) et castelli capti sunt*». Annales Weingartenses (a. 899), MGH SS I, σ. 66: «*Ungri Italiam invaserunt et Longobardos bello vicerunt*». - Annales Augienses (a. 899), MGH SS I, σ. 68. - Annales Sangallenses Maiores (a. 899), MGH SS, I, σ. 77. - Annales Colonienses (a. 899), MGH SS I, σ. 98. - Annales Einsidlenses (a. 899), MGH SS. III, σ. 140. - Annales Beneventani (a. 899), MGH SS III., σ. 174. - Βλ. B. Hóman, *Geschichte* 104. A. Cartellieri, *Die Zeit der Reichsgründungen 382-911*, Aalen 1972, σ. 366 (στο εξής: A. Cartellieri, *Zeit*).

102. Νικήθηκαν ωστόσο από τον δόγη Πέτρο και τον βενετικό στόλο στις 29 Ιουνίου του 900. Βλ. A. Cartellieri, *Zeit* I 367.

103. B. Hóman, *Gechichte* 105. - A. Cartellieri, *Zeit* I 367. Gy. Györffy, *Landnahme* 260.

104. Liudprandi, *Antapodosis* II. 42, σ. 328: «*Verum quia Berengarius firmiter suos milites fideles habere non poterat, amicos sibi Hungarios non mediocriter fecerat*». - Gy. Györffy, *Landnahme* 260.

Μεταξύ των ετών 896-907 διαλύουν το κράτος της Μεγάλης Μοραβίας¹⁰⁵.

Το 900 λεηλατούν και καταστρέφουν την Ιταλία και μεγάλο μέρος της Παννονίας και αιφνιδιαστικά, αφού περνούν τον ποταμό Anesus (= Enns, παραπόταμος του Δούναβη στην Αυστρία), με μεγάλο στρατό εισβάλλουν, λεηλατούν και καταστρέφουν το βασίλειο των Βαυαρών. Ένα ουγγρικό στίφος που προωθήθηκε στην αριστερή όχθη του Δούναβη, νικήθηκε τον Νοέμβριο του ίδιου έτους (900) σε μια φονική μάχη από τον Βαυαρό κόμητα Liutpoldus και τον επίσκοπο του Passau (Patavia). Οι Ούγγροι αποχώρησαν αλλά η επιθετική τους δύναμη παρέμεινε. Οι Βαυαροί για να διαφαλίσουν το κράτος τους έχτισαν στην όχθη του ποταμού Anesus (Enns) οχυρή πόλη, το Ennsburg¹⁰⁶.

Το 901 οι Ούγγροι εισβάλλουν και καταστρέφουν το νότιο τμήμα του βασιλείου των Βαυαρών, την Καρινθία (Caruntanum-Carantania)¹⁰⁷. Τον ίδιο χρόνο (901) εισβάλλουν επίσης στη Λομβαρδία, όπου με σφαγές, πυρπολήσεις και αρπαγές ερημώνουν τη χώρα¹⁰⁸.

Το 906 και 907 ισχυρές δυνάμεις Ούγγρων λεηλατούν τις κοιλάδες του Δούναβη και του Έλβα. Οι Σλάβοι που κατοικούσαν στον μέσο Έλβα επέτρεψαν στους Ούγγρους επιδρομείς να περάσουν διαμέσου των περιοχών τους και έτσι το καλοκαίρι του 906 εμφανίζονται για πρώτη φορά στη Σαξονία, την οποία λεηλατούν και καταστρέφουν βάρβα¹⁰⁹.

Το 907 εισβάλλουν στη Βαυαρία. Στις 5 ή 6 Ιουλίου του 907 νικούν τον δούκα Liutbaldus, ο οποίος σκοτώνεται στη μάχη κοντά στο Pressburg¹¹⁰.

105. B. Hóman, *Geschichte* 104-106. - Π. Αντωνόπουλος, *Κωνσταντίνος Ζ'* 60 και Τ. Λουγγής, *De administrando imperio* 102-106, όπου υποστηρίζει ότι η καταστροφή της Μεγάλης Μοραβίας (το 896) από τους Ούγγρους υποκινήθηκε από τους Βυζαντινούς. - Βλ. και ανωτ. σημ. 73.

106. Annales Fuldenses (a. 900), σ. 174.22-176. 16. - M. Deanesly, *History* 567. - A. Cartelieri, *Zeit* I 367.

107. Annales Fuldenses (a. 901), σ. 176. 24-25: «*Interdum vero Ungari australem partem regni illorum Caruntanum devastando invaserunt*».

108. Reginonis, *Chronicon* (a. 901), σ. 310.26-28: «*Gens Ungarium Langobardorum fines ingressa caedibus, incendiis a rapinis crudeliter cuncta devastat*». - Annales Alamannici (a. 901), MGH SS I, σ. 54. - Annales Laubacenses (a. 901), MGH SS I, σ. 54. - Annales Einsidlenses (a. 901), MGH SS III, σ. 140.

109. Annales Hildesheimenses (a. 906), MGH SS III, σ. 52. - Annales Weissenburgenses (a. 906), MGH SS III, σ. 53. - Annales Lamberti (a. 906), MGH SS III, σ. 52. - Widukindi, *Res gestae Saxonicae* I. 20, εν: *Quellen zur Geschichte der sächsischen Kaiserzeit. Widukinds Sachsengeschichte, Adalberts Fortsetzung der Chronik Reginos, Liutprands Werke*, έκδ. A. Bauer - R. Rau, Darmstadt 1977, σ. 48.9-10: «*...exercitus Ungariorum a Sclavis conductus, multa strage in Saxonia facta et infinita capta preda, Dalamantiam reversi obvium invenerunt alium exercitum Ungariorum; qui comminati sunt bellum inferre amicis eorum, eo quod auxilia eorum spreviscent, dum illos ad tantam predam duxissent. Unde factum est, ut secundo vastaretur Saxonia ab Ungariis,...*».

110. Adalberti, *Continuatio Reginonis* (a. 907), εν: *Quellen zur Geschichte der sächsischen Kaiserzeit. Widukinds Sachsengeschichte, Adalberts Fortsetzung der Chronik Reginos, Liutprands Werke*, έκδ. A. Bauer - R. Rau, Darmstadt 1977, σ. 190: «*Bawarii cum Ungariis congressi*

Το 908 λεηλατούν και πάλι τη Σαξονία και Θουριγγία. Σκοτώνεται ο δούκας της Θουριγγίας Burchardus και ο επίσκοπος του Wirzburg Ruodolfus¹¹¹.

Το 909 διενεργούν επιδρομή στην Αλαμανία (= Σουηβία-Schwaben)¹¹².

Το 910 συντρέβουν στην πρώτη μάχη του Lech, κοντά στο Augsburg (= Augusta), τα στρατεύματα από Σουηβούς, Φραγγονιανούς και Βαυαρούς του Λουβοδικού Παιδός (900-911)¹¹³.

Το 911-912 λεηλατούν τη Φραγγονία (Francia) και τη Θουριγγία¹¹⁴.

Το 913 λεηλατούν μέρη της Αλαμανίας (Σουηβίας) αλλά ηττώνται από Βαυαρούς και Αλαμανούς (Σουηβούς) κοντά στον ποταμό Inn (στη σημ. Αυστρία)¹¹⁵.

multa cede prostrati sunt; in qua congressione Liutbaldus dux occisus est». - Annales Alamannici (a. 907), MGH SS I, σ. 54. - Annales Augienses (a. 907), MGH SS I, σ. 68. - Annales Sangallenses Maiores (a. 908), MGH SS I, σ. 77. - Annales Hildesheimenses (a. 908), MGH SS III, σ. 52. - Annales Weissenburgenses (a. 908), MGH SS III, σ. 53. - Annales Lamberti (a. 908), MGH SS III, σ. 53. - Annales Einsidlenses (a. 907), MGH SS III, σ. 141. - Βλ. B. Hóman, *Geschichte* 105-6. - M. Deansly, *History* 567. - A. Cartellieri, *Zeit* I 370.

111. Adalberti, *Continuatio Reginonis* (a. 908), σ. 190: «*Ungari iterum terminos transgressi Saxoniam et Turingam vastaverunt*». - Annales Alamannici (a. 908), MGH SS I, σ. 54 «*Ungari in Saxones; et Burchardus dux Toringorum et Ruodolfus episcopus Eginoque alii que quamplurimi occisi sunt devastata terra*». - Annales Laubacenses (a. 908), MGH SS I, σ. 54. - Annales Augienses (a. 908), MGH SS I, σ. 68. - Annales Hildesheimenses (a. 908), MGH SS III, σ. 52. - Annales Weissenburgenses (a. 909), MGH SS III, σ. 53. - Annales Lamberti (a. 909), MGH SS III, σ. 53. - Annales Einsidlenses (a. 908), MGH SS III, σ. 141. - M. Deansly, *History* 567. - A. Cartellieri, *Zeit* I 370.

112. Adalberti, *Continuatio Reginonis* (a. 909), σ. 190: «*Ungari Alamanniam ingressi sunt*». - Annales Alamannici (a. 909), MGH SS I, σ. 54. - Annales Augienses (a. 909), MGH SS I, σ. 68. - Annales Sangallenses Maiores (a. 909), MGH SS I, σ. 77. - Annales Einsidlenses (a. 909) MGH SS III, σ. 141.

113. Liudprandi, *Antapodosis* II. 3, 4 και 5, σ. 300-302. - Βλ. και Adalberti, *Continuatio Reginonis* (a. 910), σ. 190. - Annales Alamannici (a. 910), MGH SS I, σ. 54. - Annales Laubacenses (a. 910), MGH I, σ. 54. - Annales Augienses (a. 910), MGH SS I, σ. 68. - Annales Sangallenses Maiores (a. 910), MGH SS I, σ. 77. - Annales Hildesheimenses (a. 910), MGH SS III, σ. 52. - Annales Quedliburgenses (a. 910), MGH SS III, σ. 52: «*Franci ab Ungaris occisi et fugati sunt*». - Annales Weissenburgenses (a. 910), MGH SS III, σ. 53. - Annales Lamberti (a. 910), MGH SS III, σ. 53. - Annales Pragenses (a. 910), MGH SS III, σ. 119. - Annales Einsidlenses (a. 910), MGH SS III, σ. 141.

114. Adalberti, *Continuatio Reginonis* (a. 912), σ. 190.16-17: «*Ungarii iterum nullo resistente Franciam et Turingam vastaverunt*». - Annales Laubacenses (a. 911 και 912), MGH SS I, σ. 55: «*Iterum Ungari Alamanniam Franciamque atque ultra Hrenum et Magicampum (=Meinfeld) usque in Arahaugiam (= στη σημ. Sinzig) devastabant,...*». - Annales Hildesheimenses (a. 911), MGH SS III, σ. 52. - Annales Quedlinburgenses (a. 912), MGH SS III, σ. 52. - Annales Weissenburgenses (a. 911), MGH SS III, σ. 53. - Annales Lamberti (a. 911), MGH SS III, σ. 53. - Annales Pragenses (a. 912), MGH SS III, σ. 119. - Annales Einsidlenses (a. 912), MGH SS III, σ. 141.

115. Adalberti, *Continuatio Reginonis* (a. 913), σ. 190: «*Ungarii partes Alamanniae vastaverunt et iuxta In fluvium a Bawariis et Alamannis occisi sunt*». - Annales Augienses (a. 913), MGH SS I, σ. 68. - Annales Sangallenses Maiores (a. 913), MGH SS I, σ. 77. - Annales

Το 915 διά πυρός και σιδήρου ερημώνουν την Αλαμανία (Σουηβία) και διασχίζοντας τη Θουριγγία και τη Σαξονία φθάνουν στο μοναστήρι της Fulda (στο Essen)¹¹⁶.

Το 916 μαρτυρείται επιδρομή Ούγγρων στην Ιταλία και λεηλασία της Τοσκάνης (Tuscia)¹¹⁷.

Το 917 οι Ούγγροι διά της Αλαμανίας (Σουηβίας) εισβάλλουν στην Αλσατία φθάνοντας μέχρι τα όρια της Λοθαριγγίας (Λοραίνης)¹¹⁸.

Το 921 με τους αρχηγούς τους Dursac και Bugat έρχονται στη Βερόνα ύστερα από πρόσκληση του Berengarius Α' εναντίον αντιπάλου του¹¹⁹. Το 922 διασχίζουν την κεντρική Ιταλία μέχρι την Απουλία καταλαμβάνοντας και ερημώνοντας πολλές πόλεις¹²⁰.

Το 924 με αρχηγό τους τον Salardus ερημώνουν την Ιταλία, πυρπολούν την Παβία, καταστρέφοντας 44 εκκλησίες της¹²¹. Περνούν τις Άλπεις και φθάνουν στην Βουργουνδία, στην Gothia (περιοχή του κάτω Ροδανού)¹²².

Τον ίδιο χρόνο (924) οι Ούγγροι λεηλατούν και το ανατολικό Φραγκικό κράτος (Francia Orientalis)¹²³. Διατρέχουν ολόκληρη τη Σαξονία, την οποία

Einsidlenses (a. 913), MGH SS III, σ. 141.

116. Adalberti, Continuatio Reginonis (a. 915), σ. 190: «*Ungarii totam Alamanniam igne et gladio vastaverunt, sed totam Turingam et Saxoniam pervaserunt et usque ad Fuldam monasterium pervenerunt*». - Annales Augienses (a. 915), MGH SS I, σ. 68. - Annales Quedlinburgenses (a. 916), MGH SS III, σ. 52. - Annales Weissenburgenses (a. 915), MGH SS. III, σ. 53. - Annales Lamberti (a. 915), MGH SS III, σ. 53. - Annales Einsidlenses (a. 915), MGH SS III, σ. 141.

117. Benedicti Sancti Andreae monachi, *Chronicon* (a. 916), MGH SS III, σ. 714.29.32-36: «*...omnia Ungarorum gens in Italia ingressi sunt ...Ungarorum gens depraedata tata Tuscia, igne gladio consumpta, multos populo simul cum femine, et quicquid manum capere poterat asportaverunt*».

118. Adalberti, Continuatio Reginonis (a. 917), σ. 192: «*Ungari per Alamanniam in Alsatiam et usque ad fines Lothariensis regni pervenerunt*». - Annales Augienses (a. 917), MGH SS I, σ. 68. - Annales Einsidlenses (a. 917), MGH SS III, σ. 141.

119. Liudprandi, *Antapodosis* II 61, σ. 340.9-11: «*Interagendum autem contigit Hungarios Veronam his ignorantibus advenisse, quorum duo reges Dursac et Bugat amicissimi Berengario fuerant*».

120. Chronica Sancti Benedicti (a. 922), MGH SS III, σ. 206: «*Quanto die stante mense Februario adventus Ungorum in Apuliam indictione 10*». - Flodoardi, *Annales* (a. 922), MGH SS III, σ. 370.8-9: «*et Hungari, ...multis captis oppidis, Italiam depopulantur*».

121. Flodoardi, *Annales* (a. 924), MGH SS III, σ. 373.38-41: «*Hungari ductu regis Berengarii, ...Italiam depopulantur; Papiam (= Παβία) quoque, urbem populosissimam atque oppulentissimam, igne succendunt; ubi opes periere innumerabiles; aecclesiae 44 succensae...*». - Liudprandi, *Antapodosis* III 2, σ. 358: «*...Hungariorum rabies Salardo praeduce totam per Italiam dilatatur...*», και αὐτῶν III 6, σ. 362.

122. Flodoardi, *Annales* (a. 924), MGH SS III, σ. 373.44-374.1: «*Hungari per abrupta transeunt Alpium iuga veniunt in Galliam. Rodulfus, Cisalpinæ rex Galliae et Hugo Viennensis Hungaros inter angustias collium Alpinorum claudunt; unde inopinato loco per devia montis evadentes, Gothiam impetunt...*».

123. Adalberti, Continuatio Reginonis (a. 924), σ. 194: «*Ungarii orientalem Franciam va-*

ερημώνουν παραδίδοντας στη φωτιά μικρές και μεγάλες πόλεις της¹²⁴. Ο βασιλιάς της Γερμανίας Ερρίκος Α' (919-936) με αντάλλαγμα την απελευθέρωση κάποιου Ούγγρου αρχηγού, που είχε πιαστεί αιχμάλωτος, αλλά και την πληρωμή ετήσιου φόρου υποτέλειας, κατορθώνει να συνάψει εννεαετή ειρήνη με τους Ούγγρους¹²⁵.

Το 926 με νέα επιδρομή τους οι Ούγγροι καταστρέφουν διά πυρός και σιδήρου τη Φραγγονία, Αλσατία, Γαλλία και Σουηβία¹²⁶. Καταστρέφουν επίσης το μοναστήρι του αγίου Γάλλου (Sanctus Gallus) στη Σουηβία¹²⁷.

Το 932 διενεργούν μια ακόμη μεγάλη επιδρομή διαμέσου του ανατολικού Φραγκικού κράτους και τη Σουηβίας καταστρέφοντας πολλές πόλεις στο πέρασμά τους. Περνώντας τον Ρήνο κοντά στη Worms (Wormatia) προχωρούν λεηλατώντας στο βασίλειο της Γαλλίας (το δυτικό Φραγκικό κράτος) μέχρι τις ακτές του Ατλαντικού και επιστρέφουν διά της Ιταλίας¹²⁸.

Το 933 οι Ούγγροι θα υποστούν την πρώτη σοβαρή ήττα τους, όταν θα νικηθούν από τον Ερρίκο Α' της Γερμανίας (919-936) στο Riade, κοντά στην πόλη Merseburg, στη Θουριγγία¹²⁹.

Το 935 πραγματοποιούν επιδρομή με λεηλασίες και πυρπολήσεις στην Ιτα-

staverunt».

124. Widukindi, *Res gestae Saxonicae* I 32, σ. 62.25-28: «Cumque iam civilia bella cessarent, iterum Ungarii totam Saxoniam percurrentes urbes et oppida incendio tradiderunt et tantam caedem ubique egerunt, ut ultimam depopulationem cominarent».

125. Widukindi, *Res gestae Saxonicae* I 32, σ. 64.1-6: «Contigit autem quendam ex principibus Ungariorum capi vinctumque ad regem duci. Ungarii vero ipsum in tantum dilexerunt, ut pro redemptione illius innumera auri et argenti pondera offerrent. Rex autem spernens aurum expostulat pacem, tandemque obtinuit, ut reddito captivo cum aliis muneribus ad novem annos pax firmaretur», και αυτόθι I. 35, σ. 68. - Gy. Györffy, *Landnahme* 261.

126. Adalberti, *Continuatio Reginonis* (a. 926), σ. 194: «Ungarii totam Franciam, Alsatiam, Galliam et Alamanniam igne et gladio vastaverunt». - Annales Laubacenses (a. 926), MGH SS I, σ. 55. - Annales Augienses (a. 926), MGH SS I, σ. 68. - Annales Einsidlenses (a. 926), MGH SS III, σ. 141.

127. Annales Alamannici (a. 926), MGH SS I, σ. 56: «Ungari monasterium sancti Galli omni humano solatio destitutum invadunt».

128. Adalberti, *Continuatio Reginonis* (a. 932), σ. 196: «Ungarii per orientales Francos et Alamanniam multis civitatibus igne et gladio consumptis iuxta Wormaciam Rheno transitu usque ad mare oceanum Galliam devastantes per Italiam redierunt». Annales Augienses (a. 932), MGH SS I, σ. 69.

129. Widukindi, *Res gestae Saxonicae* I 38 και 39. - Liudprandi, *Antapodosis* II 29, 30 και 31. - Βλ. και Adalberti, *Continuatio Reginonis* (a. 934), σ. 196. - Annales Augienses (a. 934), MGH SS I, σ. 69. - Annales Quedlinburgenses (a. 933), MGH SS III, σ. 54. - Annales Pragenses (a. 933), MGH SS III, σ. 119. - Annales Einsidlenses (a. 934), MGH SS III, σ. 141. - Flodoardi, *Annales* (a. 933), MGH SS III, σ. 381. Η μάχη του Riade έλαβε χώρα εξαιτίας της άρνησης πληρωμής του ετήσιου φόρου που η Βαυαρία συμφώνησε να πληρώνει από το 927. Βλ. J. P. Ripoche, Constantin VII Porphyrogénète et sa politique hongroise au milieu du Xe siècle, *SF* 36 (1977) 5 σημ. 18 (στο εξής: J. P. Ripoche, Constantin VII).

λία και Βουργουνδία¹³⁰.

Το 937 οι Ούγγροι με την έμφυτη αγριότητά τους (*cum ingenita sibi ferocitas*), όπως λέγουν τα Χρονικά, λεηλατούν και ερημώνουν τη Φραγγονία, Βουργουνδία και Ακουιτανία¹³¹, στρέφονται κατόπιν προς την Ιταλία φθάνοντας μέχρι την Καπύη, Λιγουρία και Βενεβέντο, απ' όπου επιστρέφουν διά της περιοχής του Marche (Marsi)¹³².

Το 938 λεηλατούν τη Θουριγγία και τη Σαξονία αλλά ηττώνται από τους Σάξονες¹³³.

Το 943 υφίστανται νέα ήττα από τον Βαυαρό δούκα Berhtoldus (Bertaldus), αδελφό του βασιλιά της Βαυαρίας Arnulfus (887-899)¹³⁴. Για το ίδιο έτος (943) ο Λιουτπράνδος αναφέρει ότι ο βασιλιάς της Ιταλίας Hugo (926-948) σύναψε ειρήνη με τους Ούγγρους (που προφανώς είχαν εισβάλει στην Ιταλία) προσφέροντας 10 μοδίους νομισμάτων (δηλαδή 400 λίτρες νομισμάτων = 28.800 νομίσματα) και πέτυχε να τους απομακρύνει από την Ιταλία κατευθύνοντάς τους προς την Ισπανία, απ' όπου όμως τελικώς γύρισαν άπρακτοι¹³⁵.

Για το έτος 947 ο ίδιος συγγραφέας (Λιουτπράνδος) μας παραδίδει ότι ο αρχηγός των Ούγγρων Taxis με μεγάλες στρατιωτικές δυνάμεις ήρθε στην Ιταλία και ότι ο βασιλιάς της Λογγοβαρδίας Berengarius B' (950-963) τον δωροδόχησε προσφέροντάς του (όπως και ο Hugo), επίσης 10 μοδίους νομισμά-

130. Flodoardi, *Annales* (a. 935), MGH SS III, σ. 383: «*Hungari per Burgundiam diffunduntur praedisque incendiis a caedibus, non tamen diu, debachati, ...in Italiam transmeant*».

131. *Annales Sanctae Columbae Senonensis*, (a. 937), MGH SS I, σ. 105: «*...ac. 9 Kalendarum Aprilium effera Ungarorum barbaries cum ingenita sibi ferocitate fines Francorum, Burgundiorum, simulque Aquitaniorum ferro metere atque igne depopulari late pervagando coepit*». - Πρβλ. και Flodoardi, *Annales*, MGH SS III, σ. 384. - Widukindi, *Res gestae Saxonicae* II. 5, σ. 92.

132. *Chronicon comitum Capuae* (a. 939), MGH SS III, σ. 209: «*Ungari multas clades patratum sunt in Capuas, Leburia et Benevento et valde ditati per Marcis regressi sunt*».

133. Thietmari, *Chronicon* II. 34, έκδ. W. Trillmich, *Thietmar von Merseburg Chronik*, Darmstadt 1957, σ. 72. Το γεγονός στο Χρονικό του Thietmar αναφέρεται το 937: «*In hoc anno Ungarii Thuringiam atque Saxoniam vastantes in locis perierunt firmissimis, nonnulli autem ex illis, timore sibi alas subministrante, patriam reviserunt*». - Adalberti, *Continuatio Reginonis* (a. 938), σ. 198: «*Ungarii iterum a Saxonibus multa caede vastati*». - *Annales Augienses* (a. 938), MGH SS I, σ. 69. - *Annales Einsidlenses* (a. 938), MGH SS III, σ. 141.

134. Widukindi, *Res gestae Saxonicae* II 34, σ. 116: «*Illis diebus Berhtoldus frater Arnulfi procuralat Boioariam, pugnansque contra Ungarios victorque existens triumpho celebri factus est clarus*». - Πρβλ. και *Annales Sangallenses Maiores* (a. 943), MGH SS I, σ. 78: «*Omnis Agarenorum exercitus a Boioariis occisus est*».

135. Liudprandi, *Antapodosis* V. 19, σ. 466: «*Hoc in tempore rex Hugo datis decem nummorum modiis pacem cum Hungariis fecit, quos ab Italia acceptis obsidibus expulit atque in Hispaniam dato eis praeduce direxit. Quod vero ad Hispaniam et ad civitatem ipsam, in qua rex vester moratur, Cordobam non venerunt, haec causa fuit, quoniam triduo per iniquosam et siti vastam regionem transierunt; putantes itaque equos seseque siti perituros praeduce sibi ab Hugone concesso mortetenus verberato celeriori quam abirent impetu revertuntur*».

των από τα χρήματα της Εκκλησίας¹³⁶.

Το 951 οι Ούγγροι ερχόμενοι από την Ιταλία διασχίζουν τις Άλπεις και εισβάλλουν στην Ακουιτανία, την οποία λεηλατούν και καταστρέφουν. Κατόπιν και πάλι διά της Ιταλίας επιστρέφουν στη χώρα τους¹³⁷.

Το 954 με τη συνοχή των επαναστατών δουκών Liudulfus της Σουηβίας και Chuonradus (Konrad-Κορράδος) της Λοθαριγγίας εναντίον του βασιλιά Όθωνα Α΄ της Γερμανίας (936-973)¹³⁸, οι Ούγγροι επανεμφανίζονται στην Γερμανία, εισβάλλουν και λεηλατούν την Λοθαριγγία, εισορμούν στην Καμπανία και διά του Verdun, Laon (Laudunum), Reims (Remi), Châlons (Catalaunum) εισέρχονται στη Βουργουνδία για να επιστρέψουν, αποδεκατισμένοι από αρρώστιες, διαμέσου της Λομβαρδίας στη χώρα τους¹³⁹.

Το 955 εισβάλλουν και πάλι στη Βαυαρία λεηλατώντας όλη την περιοχή μέχρι το Augsburg (Augusta). Αυτή τη φορά όλες οι γερμανικές δυνάμεις από Σάξονες, Σουηβούς, Βαυαρούς, Φράγκους και Βοημούς ενώνονται υπό τον Όθωνα Α΄ εναντίον τους. Στη μάχη που δόθηκε στην πεδιάδα του ποταμού Lech (χοντά στο Augsburg) στις 10 Αυγούστου 955 (γενέθλιο του αγίου Λαυρεντίου, όπως σημειώνουν τα Χρονικά) οι Ούγγροι υπέστησαν συντριπτική ήττα. Τρεις ημέρες διήρκεσε η καταδίωξη και η σφαγή τους. Οι απώλειες ήταν επίσης βαριές και στους νικητές Γερμανούς. Μεταξύ άλλων στο πεδίο της μάχης έπεσε και ο δούκας της Λοθαριγγίας Chuonradus (Konrad)¹⁴⁰.

Η νίκη επί των Ούγγρων στην πεδιάδα των Lech θα σημάνει το τέλος των

136. Liudprandi, *Antapodosis* V. 33, σ. 482: «*Per id tempus Taxis, Hungariorum rex, magno cum exercitu in Italiam venit. Cui Berengarius non ex propria pecunia, sed ex ecclesiarum ac pauperum collectione X modios nummorum dedit*».

137. Flodoardi, *Annales* (a. 951), MGH SS III, σ. 400: «*Hungarii ab Italia transcens Al-pibus egressi, Aquitaniam ingressi sunt; ibique tota pene demorati aestate, multis hanc regionem rapinis et internationibus attriverunt; sicque per Italiam reversi sunt in terram suam*».

138. Flodoardi, *Annales* (a. 953) και a. 954, MGH SS III, σ. 401-402. - Για την επανάσταση αυτή βλ. Β. Καραγιώργος, *Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία*, σ. 190-1.

139. Flodoardi, *Annales* (a. 954), MGH SS III, σ. 402: «*Anno 954 praememoratus Chon-radus, pacto cum Hungariis inito, eos per regnum Lothariense deducit, ...nimiaque peracta dep-raedatione, cum praeda magna captivorumque multitudine regnum ingrediuntur Ludowici. Sicque per pagos Veromandensem, Laudunensem atque Remensem, Catalaunensem quoque transeuntes (= Ούγγροι), Burgundiam intrant. Quorum non parva manus tam proeliis quam morbis interit; ceteri per Italiam revertuntur in suam*». - Adalberti, *Continuatio Reginonis* (a. 954), σ. 210. - *Annales Einsidlenses* (a. 954), MGH SS III, σ. 142.

140. Widukindi, *Res gestae Saxonicae* III. 44, 46, 49, σ. 152, 154, 158. Βλ. και Adalberti, *Continuatio Reginonis* (a. 955), σ. 212. - Flodoardi, *Annales* (a. 955), MGH SS III, σ. 403. - *Annales Sangallenses Maiores* (a. 955), MGH SS I, σ. 79. - *Annales Hildesheimenses* (a. 955), MGH SS III, σ. 58. - *Annales Quedlinburgenses* (a. 955), MGH SS III, σ. 58. - *Annales Weissenburgenses* (a. 955), MGH SS III, σ. 59. - *Annales Lamberti* (a. 955), MGH SS III, σ. 59. - *Annales Sancti Bonifacii* (a. 955), MGH SS III, σ. 118. - *Annales Einsidlenses* (a. 955), MGH SS III, σ. 141. - Thietmari, *Chronicon* II. 9, σ. 42.

ουγγρικών επιδρομών στο χώρο της Δυτικής Ευρώπης¹⁴¹.

Ποιες όμως ήταν οι σχέσεις Ούγγρων και Βυζαντίου στο διάστημα που οι Ούγγροι εξαπέλυαν τα κύματα των επιδρομών τους εναντίον της Δυτικής Ευρώπης;

Μέσα από χωρία των *Τακτικών* του Λέοντα Στ', που αφορούν στην πολεμική τακτική και στρατιωτική οργάνωση των «Τούρκων» και την προσεκτική διπλωματική διατύπωσή τους από τον συγγραφέα αυτοκράτορα, ανιχνεύονται ως επί το πλείστον στοιχεία πληροφοριών για το επίπεδο των βυζαντινο-ουγγρικών σχέσεων στις αρχές του 10ου αιώνα.

Ο Λέων Στ' πριν εκθέσει τα *περί τῆς τῶν Τούρκων διαθέσεώς τε καὶ παρατάξεως*¹⁴², δηλώνει ότι οι Βούλγαροι ήδη χριστιανοί και ομόθησκοι των Βυζαντινών και έχοντας τιμωρηθεί για την επιορκία τους δεν δίνουν πια αφορμή για πόλεμο εναντίον τους· και επειδή λοιπόν οι Βούλγαροι έχουν την ίδια πίστη και έχουν υποσχεθεί να υπακούουν στις εντολές του Βυζαντίου, δεν επιθυμεί να περιγράψει *οὔτε τὴν αὐτῶν καθ' ἡμῶν παράταξιν, οὔτε τὴν ἡμέτεραν κατ' ἐκείνων*¹⁴³.

Στο αμέσως επόμενο χωρίο ο Λέων Στ' θα αρχίσει την περιγραφή της στρατιωτικής τέχνης των Τούρκων δηλώνοντας ότι αυτή διαφέρει «λίγο ή και καθόλου από αυτή των Βουλγάρων»¹⁴⁴. Την επισήμανση αυτή για την σχεδόν πλήρη ομοιότητα μεταξύ «Τούρκων» και Βουλγάρων ως προς τα ήθη και τον τρόπο ζωής τους ή την πολεμική συμπεριφορά τους θα κάνει σε δύο ακόμη χωρία¹⁴⁵. Τέλος ο Λέων Στ' θα κλείσει το κεφάλαιο για τους Τούρκους λέγοντας ότι περιέγραψε την τακτική των Τούρκων χωρίς να έχει πρόθεση να πολεμήσει

141. Για τη σημασία της νικηφόρας μάχης στην πεδιάδα του ποταμού Lech, που από πολλούς ιστορικούς εξυμνήθηκε ως μια νέα νίκη του Poitiers, βλ. Β. Καραγεώργος, *Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία* 191-3. Σύμφωνα όμως με άλλους ιστορικούς η σπουδαιότητα της μάχης αυτής έχει υπερεκτιμηθεί, διότι η καταστροφική για τους Ούγγρους έκβασή της απλώς περιόρισε τις επιδρομές τους, αλλά δεν τις εξάλειψε εντελώς. Βλ. Π. Αντωνόπουλος, *Κωνσταντίνος Ζ'* 66 σημ. 85.

142. Λέων Στ', *Τακτικά* μέ', PG 107, στ. 957.

143. Λέων Στ', *Τακτικά* μδ', PG 107, στ. 957: *Ἀλλὰ Βουλγάρων τὴν ἐν Χριστῷ εἰρήνην ἀσπαζομένων, καὶ κοινονούντων τὴν εἰς αὐτὸν πίστει τῶν Ῥωμαίων, μετὰ τὴν ἐκ τῆς παρρησίας πείραν οὐχ ἡγορούμεθα κατὰ αὐτῶν χεῖρας ὀλλίξιν, ἐπὶ τὸ Θεῖον ἤδη τὰ κατὰ ἐκείνων ἀναρτῶντες στρατηγήματα· διόπερ οὔτε τὴν αὐτῶν, καθ' ἡμῶν παράταξιν, οὔτε τὴν ἡμετέραν κατ' ἐκείνων, ἅτε διὰ τῆς μιᾶς πίστεως ἀδελφῶν ὑπαρχόντων, καὶ ταῖς ἡμετέραις εἶκειν ἐπαγγελιομένων εἰσηγήσεις, διαγράφειν τέως προθυμούμεθα.*

144. Λέων Στ', *Τακτικά* μέ', PG 107, στ. 957: *Περὶ δὲ τῆς τῶν Τούρκων διαθέσεώς τε καὶ παρατάξεως, μικρῷ τῆς Βουλγάρων ἢ οὐδὲν διαφερούσης, ἤδη ἐροῦμεν.*

145. Λέων Στ', *Τακτικά* ξα', PG 107, στ. 960: *Ταῦτα μὲν τὰ τῶν Τούρκων ἤδη τοσούτῃ μόνῃ διαφερόντα τῶν Βουλγάρων, ὅσῃ τὴν Χριστιανῶν οὗτοι ἀσπασάμενοι πίστιν, καὶ τοῖς Ῥωμαίοις ἐπ' ὀλίγον μετεβάλλοντο ἤθεσι, τὸ τε τὸ ἄγριον καὶ νομαδικὸν τῷ ἀπίστῳ συναποβαλόντες, αὐτόθι οὐ, στ. 964: *Αὕτη τοίνυν ἡ πολεμικὴ τε καὶ συνήθης τῶν Τούρκων συνάσκησις διαφέρει Βουλγάρων, ὡς εἴρηται, κατὰ τινα μικρά, τὰ δ' ἄλλα ἐξωμοίωται.**

εναντίον τους, διότι οι Τούρκοι ούτε γείτονες είναι ούτε εχθροί τώρα (μέχρι στιγμής), αλλά μάλλον επιδιώκουν να γίνουν «υπήκοοι» του Βυζαντίου: *Ἡμεῖς δὲ τούτου ἕνεκέν σοι ταύτην ὑπεγράψαμεν, οὐχ ὥς Τούρκους παρατάσσεσθαι μέλλοντι· οὔτε γὰρ γείτονές εἰσιν, οὔτε μὴν πολέμιοι νῦν, ἀλλὰ καὶ μᾶλλον ὑπήκοοι Ῥωμαίοις σπουδάζουσιν ἀναδείκνυσθαι*¹⁴⁶.

Τα λεγόμενα από τον Λέοντα Στ' στο τελευταίο αυτό χωρίο των *Τακτικών* οδήγησαν τον Gy. Moravcsik να παρατηρήσει ότι «καθώς τούτο γράφεται μεταξύ 904 και 912, πρέπει να υποθέσουμε ότι κατά τη διάρκεια των δύο δεκαετιών που ακολούθησαν την κατάκτηση (της χώρας τους) οι Ούγγροι ήταν πιστοί στο Βυζάντιο και αντιλήφθηκαν ότι δεν μπορούσαν να διατηρούν τη νέα χώρα τους χωρίς να έχουν τη φιλική διάθεση και αναγνώριση του Βυζαντίου»¹⁴⁷.

Ο ίδιος ερευνητής συνδυάζοντας το γεγονός της αποστολής από κελεύσεως βασιλικής του κληρικού Γαβριήλ προς τους Ούγγρους, που αναφέρεται στο *DAI*¹⁴⁸, καταλήγει στην άποψη ότι υπό τον όρο «βασιλική κέλευσις» γίνεται ακριβής αναφορά σε εξάρτηση και έτσι το έγγραφο είναι σε πλήρη συμφωνία με τα λόγια του Λέοντα Στ' στο χωρίο των *Τακτικών* που θέλει να παρουσιάσει τους Ούγγρους ως υπηκόους, και ότι αυτή τουλάχιστον είναι η επίσημη βυζαντινή ερμηνεία της σχέσης των Ούγγρων με το Βυζάντιο¹⁴⁹.

Νεότεροι ωστόσο ερευνητές υποστήριξαν ότι δεν υπάρχει καμιά ένδειξη για υποτέλεια των Ούγγρων¹⁵⁰. Το γεγονός ότι στέλνονται *γράμματα* προς τους

146. Λέων Στ', *Τακτικά* οστ', PG 107, στ. 964.

147. Gy. Moravcsik, *Magyars* 53: «As this was written between 904 and 912, we must assume that during the two decades following the conquest the Magyars were loyal towards Byzantium, and realized that they could not keep their new country without having friendly disposition and recognition of Byzantium». Βλ. επ' αυτού και την παρατήρηση της Γ. Μωυσιδίου, *Βυζάντιο* 194 σημ. 56, ότι πίστη των Ούγγρων προς το Βυζάντιο δεν φαίνεται ότι μπορούσε να υφίστατο ούτε με την έννοια των «φιλικών σχέσεων» σε επίπεδο διπλωματικό, διότι οι Ούγγροι δεν διέθεταν από τόσο ωρίς την απαιτούμενη γι' αυτό «πολιτικο-κρατική συνειδητοποίηση», αλλά ούτε και με την έννοια της υποτέλειας.

148. Κων. Πορφ., *DAI* 8.23-28: *Τοῦ γὰρ κληρικοῦ Γαβριήλ ποτε πρὸς τοὺς Τούρκους ἀποσταλέντος ἀπὸ κελεύσεως βασιλικῆς καὶ πρὸς αὐτοὺς εἰπόντος, ὅτι· «ὁ βασιλεὺς δηλοποιεῖ ὑμᾶς ἀπελθεῖν καὶ ἀποδιῶξαι τοὺς Πατζινικίτας ἀπὸ τοῦ τόπου αὐτῶν καὶ καθεσθῆναι ὑμᾶς (ὑμεῖς γὰρ καὶ πρότερον ἔχεισε ἑκαθέζεσθε) πρὸς τὸ εἶναι πλησίον τῆς βασιλείας μου, καὶ ὅτε θέλω, ἀποστέλλω, καὶ ἐν τάχει ἐυρίσκω ὑμᾶς. Ἡ χρονολογία αὐτῆς της ἀποστολῆς εἶναι ἀπροσδιόριστη. Ἀπὸ τους ερευνητῆς προτείνεται ἡ περίοδος της βασιλείας τοῦ Λέοντα Στ' (886-912) [J. B. Bury, *Treatise* 563 καὶ 568. - Π. Αντωνόπουλος, *Κωνσταντίνος Ζ'* 133], τὸ ἔτος 920 (F. Makk, *Relations* 12), τὸ 943/4 [G. Fehér, *Ungarns Gebietsgrenzen in der Mitte des 10. Jahrhunderts, Ungarische Jahrbücher* 2 (1922) 45 κ.ε. (στο ἐξῆς: G. Fehér, *Gebietsgrenzen*). - C. A. Macartney, *Magyars* 133 καὶ 146], τὸ 948 (St. Runciman, *Lecapenus* 108 σημ. 3), ἢ μετὰ τὸ 927, μετὰ δηλαδὴ τὸ θάνατο τοῦ Συμεῶν (Gy. Moravcsik, *DAI Comm.* 8/30, σ. 16. - D. Obolensky, *Κοινοπολιτεία Α'* 259).*

149. Gy. Moravcsik, *Magyars* 54. - Του ιδίου, *DAI Comm.* 8/24, σ. 15-16.

150. L. Varady, *Revision* 49: «Es gibt mithin nicht einmal die leiseste Spur eines Abhängigkeits- oder Klientelverhältnisse der Turken-Ungarn zu Byzanz in der Darstellung der Gabril-Gesandtschaft». - Γ. Μωυσιδίου, *Βυζάντιο* 186.

Ούγγρους από την αυτοκρατορική γραμματεία, όπως μαρτυρεί η σχετική επιγραφή (inscriptio) του *De cerimoniais*¹⁵¹, δηλώνει, αντίθετα, καθεστώς ανεξαρτησίας για τους Ούγγρους¹⁵². Η «βασιλική χέλευσις» του *DAI* αφορά στον βυζαντινό αξιωματούχο, τον Γαβριήλ, ο οποίος είναι αυτός που ενεργεί βάσει αυτής της «βασιλικής κελεύσεως»¹⁵³.

Διαφορετική άποψη για τις βυζαντινο-ουγγρικές σχέσεις στις αρχές του 10ου αιώνα με βάση τα χωρία αυτά των *Τακτικών* για τους Ούγγρους διατύπωσε ο Hr. Dimitrov. Ο Βούλγαρος ιστορικός διακρίνει μέσα στο κείμενο των σχετικών χωρίων ένταση στις σχέσεις των δύο λαών, έλλειψη καλής θέλησης και εχθρότητα που προκλήθηκε, όπως υποστηρίζει, από κάποιες στρατιωτικές συγκρούσεις μεταξύ τους που είτε ήδη υφίσταντο, είτε ήταν επικείμενες, οι οποίες και δημιουργήσαν την ανάγκη να γράψει ο Λέων Στ' αυτό το ειδικό μέρος των *Τακτικών*¹⁵⁴.

Ας δούμε όμως ποιες άλλες μαρτυρίες πηγών έχουμε και εάν αυτές μας επιτρέπουν να συναγάγουμε συμπεράσματα για τις βυζαντινο-ουγγρικές σχέσεις

151. Στο *De cerimoniais* 691. 2-4 παραδίδεται η ενδεδειγμένη επιγραφή (inscriptio) για τις επιστολές που απευθύνονται προς τους Ούγγρους: ...εις τοὺς ἄρχοντας τῶν Τούρκων. Γράμματα Κωνσταντίνου καὶ Ῥωμανοῦ τῶν φιλοχρίστων βασιλέων Ῥωμαίων πρὸς τοὺς ἄρχοντας τῶν Τούρκων.

152. Βλ. Γ. Μωυσιδίου, *Βυζάντιο* 194, η οποία παρατηρεί επίσης ότι η αποστολή του Γαβριήλ είτε έγινε μετά το 927, είτε και το 943, είναι μεταγενέστερη από την inscriptio του *De cerimoniais*, η οποία χρονολογείται το αργότερο στις 20.5.921.

153. L. Varady, Revision 49: «Die "χέλευσις" erging selbstverständlich an die Unterhändler, d.h. an einem byzantinischen Untertanen, der den Befehl des Kaisers, seine Botschaft auszuzichten, dienstlich ausgeführt hatte», και λίγο πιο κάτω: «Das Substantiv "Befehl" bezieht sich somit ausschliesslich auf den Gesandten, es betrifft in keiner Weise die Türken-Ungarn selbst bzw. deren staatsrechtlichen Status». Ο L. Varady, αυτόθι, επισημαίνει επίσης την ύπαρξη στο χωρίο του ρήματος «δηλοποιώ», το οποίο στον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο αναφέρεται πάντοτε σε μια «κέλευση», καθώς απαντά έξι ακόμη φορές στο κείμενο του *DAI* με τη σημασία του «στέλνω πρεσβεία-μήνυμα», ή παρεμφερείς σημασίες, και ότι ο αποστολέας αυτών των μηνυμάτων («κελεύσεων») δεν ήταν απαραίτητα ο αυτοκράτορας αλλά και πρόσωπα που κατείχαν διάφορες θέσεις. - Πρβλ. και Γ. Μωυσιδίου, *Βυζάντιο* 186-7, ότι η «κέλευσις» εδώ δεν είναι τεχνικός όρος έχει μόνο τη σημασία της διαταγής αυτοκράτορος ή μη, και δεν πρόκειται για τις «κελεύσεις», όπως ονομάζονταν τα αποστέλλόμενα γράμματα προς τους ξένους ήσσονος σημασίας ηγεμονίσκους ή άρχοντες, οι οποίοι υπάγονταν ή θεωρούντο ότι υπάγονταν στη δικαιοδοσία του βυζαντινού αυτοκράτορα. (Για τις κελεύσεις βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Βυζαντινή Διπλωματική. Α' Αυτοκρατορικά έγγραφα* (Βυζαντινά κείμενα και Μελέται 4)², Θεσσαλονίκη 1972, σ. 195 σημ. 6 (στο εξής: Ι. Καραγιαννόπουλος, *Διπλωματική*). - Τ. Λουγγής, *Διπλωματία και διπλωματική. Το παράδειγμα της jussio, Σύμμεικτα* 3 (1979) 63 κ.ε. (στο εξής: Τ. Λουγγής, *Διπλωματία*). - Του ιδίου, *Les ambassades byzantines en occident depuis la fondation des états barbares jusqu'aux croisades (407-1096)*, Athènes 1980, σ. 275 κ.ε. (στο εξής: T. Lounghis, *Ambassades*). Κατά την Γ. Μωυσιδίου, αυτόθι 194-5, πιθανότατα το κείμενο του Λέοντα Στ' «αποτυπώνει μια πρώτη, χαλαρή εκτίμηση περί των Ούγγρων» σε μια εποχή που οι Ούγγροι δεν είναι ακόμη εχθρικοί προς το Βυζάντιο, η εγκατάστασή τους δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί και οι Ούγγροι μισοθόροι πιθανώς έδιναν την εντύπωση ότι επιθυμούσαν να βρίσκονται υπό τον έλεγχο της αυτοκρατορίας, πράγμα όμως που ακόμη και αν συνέβαινε δεν φαίνεται ότι αντιπροσώπευε την επιθυμία του συνόλου των Ούγγρων.

154. Hr. Dimitrov, *Bulgaria* 72-73.

κατά την περίοδο που μεσολάβησε από την εγκατάσταση των Ούγγρων στη νέα τους πατρίδα, στην κοιλάδα των Καρπαθίων, και την έναρξη των επιδρομών τους εναντίον της αυτοκρατορίας το 934.

Σύμφωνα με ουγγρική πηγή, το Χρονικό του Ανωνύμου Ούγγρου νοταρίου, βυζαντινά στρατιωτικά αποσπάσματα συμμετείχαν στον στρατό του Βούλγαρου διοικητή Salanus και στη μάχη των Βελεγράδων εναντίον των Ούγγρων¹⁵⁵. Ο Hr. Dimitrov θεωρεί ότι αυτοί που βοήθησαν τον Salanus ήταν οι κάτοικοι των Δαλματικών πόλεων, οι οποίοι ενήργησαν με την άδεια του βυζαντινού αυτοκράτορα αν και διατηρούσαν καθεστώς ανεξαρτησίας απέναντι του Βυζαντίου, και τους οποίους οι Ούγγροι χαρακτήρισαν ως «Greci», επειδή οι Δαλματοί, τουλάχιστον τυπικά, θεωρούντο υπήκοοι της αυτοκρατορίας¹⁵⁶.

Η μαρτυρία αυτή του Χρονικού του πολύ μεταγενέστερου Ανωνύμου Ούγγρου νοταρίου¹⁵⁷ για μια βουλγαρο-ουγγρική στρατιωτική σύγκρουση και συμμετοχή Βυζαντινών στο πλευρό των Βουλγάρων κατά τη γνώμη μου δεν αφορά παρά σε γεγονός περιθωριακό, περιορισμένης εμβέλειας, που καμιά βυζαντινή ή άλλη πηγή σύγχρονη ή μεταγενέστερη δεν μνημονεύει¹⁵⁸, για το οποίο δύσκολα πιστεύει κανείς ότι μπορεί να προκάλεσε επιδείνωση των βυζαντινο-ουγγρικών σχέσεων, η οποία αντανακλάται στα *Τακτικά*, και ότι δημιούργησε την ανάγκη στον Λέοντα Στ' να γράφει τα σχετικά με τους Ούγγρους χωρία των *Τακτικών*, όπως υποστηρίζεται από τον Hr. Dimitrov¹⁵⁹.

Είναι προφανές, θα έλεγα, ότι στη συγγραφή των χωρίων που αφορούν τους Ούγγρους στα *Τακτικά* ο Λέων Στ' προσπαθεί να τηρήσει κάποιες διπλωματικές ισορροπίες. Αποφεύγει να εκθέσει την πολεμική οργάνωση και τακτική των Βουλγάρων για να μη βάλει σε κίνδυνο τις υφιστάμενες ειρηνικές σχέσεις με αυτούς και κινησει υποψίες για εχθρικές διαθέσεις εναντίον τους, αλλά μιλά για τους Ούγγρους για τους οποίους δεν παραλείπει να επαναλαμβάνει επίμονα ότι έχουν την ίδια τακτική. Τούτο εμμέσως πλην σαφώς δείχνει ότι πρώτιστος σκοπός του είναι η ενημέρωση των στρατηγών του ακριβώς για την τακτική των Βουλγάρων των οποίων η απειλή είναι και άμεση και ορατή¹⁶⁰. Ταυτόχρονα βέβαια ενημερώνει και για τις πολεμικές συνθήκες των Ούγγρων από τους

155. Anonymus, *Gesta Hungarorum*, εν: *Scriptores Rerum Hungaricarum* (= SRH), Budapest 1937, τ. I, II, κεφ. 38-39, σ. 80-83 και κεφ. 41, σ. 85-86.

156. Hr. Dimitrov, *Bulgaria* 72-74.

157. Βλ. κατ. σημ. 162.

158. Κατά τον Hr. Dimitrov, *Bulgaria* 72, αντίκτυπο του γεγονότος αυτού πιθανώς απηχεί η πληροφορία του Λιουτπράνδου ότι οι Ούγγροι έκαναν τους Βουλγάρους και τους Βυζαντινούς να πληρώνουν φόρο (*Antapodosis* II, 7, σ. 306.17-18). Για τη μαρτυρία αυτή του Λιουτπράνδου, που από τους άλλους ερευνητές θεωρείται ότι αφορά στη σύναψη της βυζαντινο-ουγγρικής ειρήνης του 943, βλ. κατ. σημ. 252.

159. Hr. Dimitrov, *Bulgaria* 72 κ.ε.

160. Πρβλ. Gy. Moravcsik, *Tactique* 232-3, 238.

οποίους κίνδυνος προς το παρόν δεν υφίστατο για την αυτοκρατορία· η πολεμική τους όμως δραστηριότητα και συμπεριφορά στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης δεν προσιώγιζε τίποτε καλό και δεν παρείχε εγγύηση για το μέλλον των βυζαντινο-ουγγρικών σχέσεων. Με άλλα λόγια ο Λέων Στ' διέβλεπε ότι δεν θα αργούσε να ξεσπάσει το επιδρομικό τους μένος και εναντίον του Βυζαντίου. Απλώς ήταν ζήτημα χρόνου. Έτσι με τη συγγραφή περί της τακτικής των Ούγγρων αποσκοπείται άμεσα η γνώση της πολεμικής τακτικής ενός πιθανού μελλοντικού αντιπάλου και έμμεσα αυτή ενός ήδη υπαρκτού.

Ας έρθουμε όμως και σε κάποιες άλλες μαρτυρίες. Στο ίδιο Ανώνυμο Ουγγρικό Χρονικό υπάρχει επίσης μαρτυρία μιας ουγγρικής εισβολής σε βυζαντινές περιοχές. Σύμφωνα με την αφήγηση του Χρονικού ένα ουγγρικό στρατιωτικό σώμα υπό τους αρχηγούς Zuard και Cadusa διέσχισε τον Δούναβη, κυρίεψε κάποιες πόλεις, δέχθηκε την υποταγή των Βουλγάρων και Μακεδόνων και προήλασε μέχρι την «Cleopatra», Δυρράχιο, Ρασκία καθώς και μέχρι την «porta Wacil» και το «castrum Philippi regis». Ένα μέρος αυτών των Ούγγρων, οι οποίοι, σύμφωνα με το Χρονικό, μετά τον θάνατο του αρχηγού τους παρέμειναν στην Ελλάδα, επειδή ξέχασαν τον δρόμο του γυρισμού στην πατρίδα τους ονομάστηκαν από τους Έλληνες «Sobamogera»¹⁶¹.

Πρέπει να σημειώσουμε ότι αυτή η μαρτυρία για ουγγρική εισβολή προέρχεται από πολύ μεταγενέστερη πηγή¹⁶², εμπεριέχει επικο-μυθολογικό στοιχείο και είναι χρονικά απροσδιόριστη. Οι ερευνητές τοποθετούν το γεγονός με σημαντική χρονική απόκλιση. Ο A. Rambaud το τοποθετεί στην περίοδο της βασιλείας του Arpad (876-907)¹⁶³, ο St. Runciman ακριβέστερα γύρω από

161. Anonymus, *Gesta Hungarorum*, SRH, τ. I, II, κεφ. 45, σ. 92-3: «*Transactis quibusdam diebus Zuard et Cadusa cum omni exercitu suo elevatis vexillis signiferis aquam Danubi trans navigaverunt et castrum Borons ceperunt, deinde ad castrum Scereducy iverunt. Audientes hoc cives Bulgarorum et Macedonum, timuerunt valde a facie eorum. Tunc omnes incole illius terre miserunt nuntios suos cum donariis multis, ut terra sibi subiugarent et filios suos in obsides traderent. Zuard et Cadusa paci faventes et dona et obsides eorum accipientes eos quasi suum proprium populum in pace dimiserunt, ipsi vero ceperunt equitare ultra portam Wacil et castrum Philippi regis ceperunt, deinde totam terram usque ad Cleopatram civitatem sibi subiugaverunt et sub potestate sua habuerunt totam terram a civitate Durasu usque ad terram Rachy. Et Zuardu in eadem terra duxit sibi uxorem et populus ille, qui nunc dicitur Sobamogera, mortuo duce Zuard in Grecia remansit et ideo dictus est soba secundum Grecos, id est stultus populus, quia mortuo domino suo viam non dilexit redire ad partiam suam*». - Για την ετυμολογία του «Sobamogera» βλ. Gy. Moravcsik, *Magyars* 60.

162. Ο ανώνυμος συγγραφέας του Χρονικού από την πλειονότητα των ερευνητών θεωρείται ότι υπήρξε νοτάριος του βασιλιά Béla Γ' (1172-1196), οπότε και η συγγραφή του έργου του τοποθετείται τέλη 12ου-αρχές 13ου αιώνα. Βλ. Gy. Moravcsik, *Der ungarischen Anonymus über die Bulgaren und Griechen, RESEE* 7 (1969) 167-8. - Hr. Dimitrov, *Bulgaria* 63.

163. A. Raumbaud, *L'empire grec au dixième siècle. Constantin Porphyrogénète*, Paris 1870, ανατ. N. York 1963, σ. 357 σημ. 3 (στο εξής: A. Rambaud, *Empire*). Ωστόσο ο ίδιος, αυτόθι, σ. 222, τοποθετεί την εγκατάσταση των «Sobamogera» στην αυτοκρατορία περί το 930 ή 940.

την εποχή του θανάτου του (907)¹⁶⁴, ενώ ο Gy. Moravcsik τοποθετεί το γεγονός της εισβολής αυτής αόριστα μέσα στον 10ο αιώνα συνδέοντας όμως τους «Sobamogera» του Χρονικού με τους «Βαρδαριώτες Τούρκους», που ζούσαν κατά μήκος του ποταμού Αξιού-Βαρδάρη¹⁶⁵ και μαρτυρούνται σε μια επισκοπική notitia του τέλους του 10ου αιώνα¹⁶⁶. Ταύτιση των «Sobamogera» με τους «Βαρδαριώτες Τούρκους» έχουν αποδεχθεί και άλλοι ερευνητές (Στ. Κυριακίδης, Γ. Κονιδάρης)¹⁶⁷ καθώς και ο Ν. Οικονομίδης, ο οποίος όμως θεωρεί ότι η συγγρική εισβολή που μαρτυρείται στο συγγρικό Χρονικό είναι η επιδρομή του 934 που μνημονεύουν οι βυζαντινές πηγές¹⁶⁸.

Αχρονολόγητη επίσης και ως εκ τούτου προβληματική ως προς την ταύτισή της με συγκεκριμένο γεγονός είναι και η μαρτυρία μιας αγιολογικής πηγής του 10ου αιώνα, των «Θαυμάτων του Αγίου Γεωργίου», σύμφωνα με την οποία «Ούγγροι» συμμετείχαν σε ένα πολεμικό συνασπισμό «Βουλγάρων», «Σκυθών», «Μήδων» και «Τούρκων» εναντίον του Βυζαντίου¹⁶⁹.

Αντίθετα για συμμετοχή Ούγγρων σε στρατιωτικό συνασπισμό που προετοίμαζε το Βυζάντιο εναντίον των Βουλγάρων κάνει λόγο σε επιστολή του του έτους 922 προς το Βούλγαρο ηγεμόνα Συμεών ο πατριάρχης Νικόλαος Μυστικός¹⁷⁰, ενώ σε άλλη προγενέστερη επιστολή του (έτ. 915/16) προς τον παραιοικονιώμενο Κωνσταντίνο ο πατριάρχης τονίζει με έμφαση την ανάγκη ύπαρξης

164. St. Runciman, *Lecapenus* 105.

165. Gy. Moravcsik, *Magyars* 59-60.

166. Γ. Κονιδάρης, 'Η πρώτη μνεία τῆς ἐπισκοπῆς Βαρδαριωτῶν Τούρκων ὑπὸ τὸν Θεσσαλονίκης, *Θεολογία* 23 (1952) 87 κ.ε. και 236 κ.ε. (στο εἰς: Γ. Κονιδάρης, *Μνεία*).

167. Στ. Κυριακίδης, *Βυζαντινὰ μελέται* II-V, *Θεσσαλονίκη* 1939, σ. 519 και σημ. 3 (στο εἰς: Στ. Κυριακίδης, *Βυζ. μελέται*). - Γ. Κονιδάρης, *Μνεία* 93.

168. N. Oikonomides, *Vardariotes* - W.l.nd.r-V.n.nd.r: Hongrois installés dans la vallée du Vardar en 934, *SF* 32 (1973) 1 κ.ε. (στο εἰς: N. Oikonomides, *Vardariotes*). - Βλ. και κατ. σ. 118 και σημ. 247.

169. Θαύματα Αγίου Γεωργίου, σ. 20. 18-21 (έκδ. J. B. Aufhauser): Τούτων δὲ οὕτως ἔχοντων γέγονεν ἡ τῶν δυτικῶν ἐθνῶν πρὸς ἡμᾶς τοὺς χριστιανοὺς σφοδροτάτη ἐπανάστασις, λέγω δὴ Βουλγάρων καὶ Οὐγγρων καὶ Σκυθῶν καὶ Μήδων καὶ Τούρκων... και πιο κάτω *Εἰς ἐκείνους δὲ τοὺς καιροὺς ἐσυνάχθησαν οἱ Βούλγαροι, οἱ Οὐγγροι, οἱ Σκυῖται, οἱ Μῆδοι και οἱ Τούρκοι καὶ ἐσῆκωσαν ἐδικήν τους βασιλείαν...* Από τον I. Dujčev [Raskaz za «chudoto» na velikomačenic Georgi sas sina na Lav Paflagonski, plennik u bulgarite. *Izsledvanija v pamet na Karel Škorpil* (= Διήγηση του «θαύματος» του μεγαλομάρτυρος Γεωργίου με τον γιό του Λέοντα του Παφλαγῶνα, αιχμάλωτο των Βουλγάρων. Μελέτη στη μνήμη του Karel Škorpil), *Sofija* 1961, σ. 190] υποστηρίχθηκε ὅτι το σχετικό χωρίο των «Θαυμάτων του Αγίου Γεωργίου» αναφέρεται στη μάχη της Αχελούς (20 Αυγ. 917) μεταξύ Βυζαντινῶν και Βουλγάρων. Με την ἀποψη αὐτή συμφωνοῦν ο I. Božilov, *Les Petchénègues dans l'histoire des terres du Bas-Danube* (Notes sur le livre de P. Diaconu, *Les Petchénègues au Bas-Danube*), *Études Balkaniques* 7 (1971) 172-3 (στο εἰς: I. Božilov, *Petchénègues*) και Hr. Dimitrov, *Bulgaria* 76.

170. Νικ. Μυστ., *ἐπ.* 23. 16-21 (σ. 158): ...ὅσον ἐστὶν ἐμὲ ὑπολαβεῖν, ἐκ τῆς βασιλικῆς σπουδῆς κατὰ τῆς ὑμετέρας ἐξουσίας και τοῦ σοῦ γένους ἡ παρεσκευάσται ἡ παρασκευασθήσεται, τῶν τε Ῥῶς και σὺν ἐκείνοις τῶν Πατζινακιδῶν, ἐτι δὲ καὶ Ἀλανῶν καὶ τῶν ἐκ τῆς δύσεως Τούρκων πάντων ὁμοφρονήσαντων και τὸν κατὰ σοῦ πόλεμον ἀραμένων.

συμμαχίας με τους *ἐκ τῆς δύσεως Τούρκους*, όπως και με άλλους λαούς, ενόψει του βουλγαρικού κινδύνου¹⁷¹.

Συμπερασματικά θα έλεγα ότι οι λιγιστές και συνάμα αχρονολόγητες μαρτυρίες για κάποιες στρατιωτικές συγχρούσεις στις οποίες συμμετείχαν Βυζαντινοί εναντίον των Ούγγρων ή και Ούγγροι εναντίον των Βυζαντινών, που απαντούν μόνο στο πολύ μεταγενέστερο επικού χαρακτήρα Ανώνυμο Ουγγρικό Χρονικό και στο αγιολογικό κείμενο των Θαυμάτων του Αγίου Γεωργίου, δεν αρκούν για να μας πείσουν για ύπαρξη διαταραγμένων βυζαντινο-ουγγρικών σχέσεων κατά τη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών του 10ου αιώνα.

Αντίθετα στο κείμενο των *Τακτικών* του Λέοντα Στ' και των επιστολών του Νικολάου Μυστικού γίνεται φανερή η τάση της βυζαντινής κυβέρνησης —που την υπαγορεύει η παρουσία στο θρόνο της Βουλγαρίας του επιθετικού τσάρου Συμεών— να διατηρήσει τις σχέσεις της με τους Ούγγρους σε επίπεδο φιλίας και συμμαχίας¹⁷². Για τους Ούγγρους πάλι, οι οποίοι καθ' όλη τη διάρκεια του πρώτου μισού του 10ου αιώνα είχαν στραμμένο το ενδιαφέρον τους στη διαρπαγή και λεηλασία των χωρών της Δύσης, η ισχυρή Βουλγαρία του Συμεών, που παρεμβαλλόταν ανάμεσα στη χώρα τους και το βυζαντινό κράτος, αποτελούσε ένα αδιαπέραστο εδαφικό μπλοκ. Έτσι επί της βασιλείας αυτού του Βουλγάρου ηγεμόνα οι Ούγγροι δεν μπορούσαν να πλησιάσουν το Βυζάντιο διαμέσου της χώρας του¹⁷³. Τούτο έγινε δυνατό μόνο μετά το θάνατό του (927), με την πτώση της Βουλγαρίας επί της αδύναμης βασιλείας του διαδόχου του Πέτρου (927-969)¹⁷⁴, οπότε η Βουλγαρία ανήμπορη να αντιδράσει βρέθηκε πάνω στις οδούς εισβολής τους προς νότον.

Η *έκστρατεία πρώτη τῶν Τούρκων κατά Ῥωμαίων* επιχειρήθηκε τον Απρίλιο του 934 και στράφηκε κατά της Θράκης. Οι Ούγγροι *ἐλήϊσαντο πᾶσαν Θρακῶαν ψυχὴν*, λέγουν χαρακτηριστικά οι ιστορικοί συγγραφείς προκειμένου να περιγράψουν το μέγεθος της καταστροφικής μανίας τους, φθάνοντας μέχρι την Κωνσταντινούπολη¹⁷⁵. Δεν μαρτυρείται κάποια στρατιωτική αντίδραση των

171. Νικ. Μυστ., *ἐπ.* 183, 22-23 (σ. 514): *...Πατζινακίταις καὶ Τούρκοις καὶ ἄλλοις τισὶ δωρού-μεθα τῆς ἐκείνων δέομενοι συμμαχίας...*

172. Πρβλ. Gy. Moravcsik, *Magyars* 53: «While Byzantium was threatened by the attacks of the Bulgars right until Simeon's death in 927, the Magyars were always considered among the peoples whose alliance Byzantium constantly counted upon».

173. Κατά τον Gy. Györfly, *Landnahme* 262, οι Ούγγροι μετά την ήττα τους το 895 απέφευγαν να επιδράμουν στην Βουλγαρία και το Βυζάντιο, διότι η επίθεσή τους σε ένα από τα δυο κράτη θα μπορούσε να έχει ως συνέπεια επίθεση των Πετσενέγων, γεγονός που τους φόβιζε ιδιαίτερα.

174. Πρβλ. Gy. Moravcsik, *Magyars* 55.

175. Συν. Θεοφ. 422.20-22: *Ἐγένετο δὲ ἑκστρατεία πρώτη τῶν Τούρκων κατά Ῥωμαίων ἰνδι-κτιῶνος ἑβδόμης Ἀπριλλίῳ μηνί· οἱ καὶ καταδραμόντες μέχρι τῆς πόλεως ἐλήϊσαντο πᾶσαν Θρακῶαν ψυχὴν.* - Συν. Γεωργίου Μοναχού 913.16-18. - Ψευδοσυμεών 746.1-3. - Λέων Γραμματικός 322.17-19. - Ιω. Σκυλίτζης 228.80-82. - Νέστορος Χρονικόν (α. 934) 27.19-20 (ἐκδ. R. Trautmann).

Βυζαντινών σ' αυτή την εισβολή. Αντίθετα η βυζαντινή κυβέρνηση κατέφυγε σε διπλωματικό διακανονισμό προτιμώντας τη συμβιβαστική λύση με την εξαγορά των αιχμαλώτων, των οποίων η «άναρρυσις» επιτεύχθηκε χάρη στον επιτυχή διπλωματικό χειρισμό και τη διαπραγματευτική ικανότητα του πρωτοβεστιάριου Θεοφάνη¹⁷⁶, αλλά κυρίως με την καταβολή χρηματικών ποσών εκ μέρους του αυτοκράτορα Ρωμανού Α' Λακαπηνού¹⁷⁷.

Υποστηρίζεται ότι στην ουγγρική επιδρομή του 934 αναφέρονται οι αφηγήσεις τριών ακόμη πηγών: ο Βίος του Βασιλείου του Νέου (β' μισό 9ου - μέσα 10ου αι.), η αφήγηση του Άραβα ιστορικού Mas'udi († 956-957) και το Ανώνυμο Ουγγρικό Χρονικό, ή Χρονικό του Ανωνύμου νοταρίου του βασιλιά Béla (τέλη 12ου - αρχές 13ου αι.).

Στον Βίο του Βασιλείου του Νέου σχετικά με τους Ούγγρους λέγεται ότι: ... τὸ τῶν Οὐγγρων οὖν ἔθνος διὰ τὰς ἀμαρτίας ἡμῶν καθεκάστην τὰ δυτικά μέρη λεηλατοῦν...¹⁷⁸, και λίγο πιο κάτω ότι: οἱ παμμίαροι Οὐγγροι διαπερᾶσαι πειρώμενοι τὸν Δάνουβιν ποταμὸν ἀπεπνίγησαν ἐν τοῖς ρείθροις αὐτοῦ, ὀλίγοι δὲ ἐξ αὐτῶν οἰκονομία Θεοῦ καταλειφθέντες ὑπέστρεψαν εἰς τὴν χώραν αὐτῶν διὰ κενῆς...¹⁷⁹.

Δύο είναι τα στοιχεία που συνάγονται από την αφήγηση των παραπάνω χω-

176. Για την προσωπικότητα και τη δράση του Θεοφάνη, στενού συνεργάτη του Ρωμανού Α' Λακαπηνού, βλ. Αι. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία Β' 2* 78. - Π. Αντωνόπουλος, *Κωνσταντίνος Ζ' 72* σημ. 94.

177. Συν. Θεοφ. 423.1-7: 'Απεστάλη οὖν ὁ πατρίκιος Θεοφάνης ὁ πρωτοβεστιάριος καὶ παραδυναστεύων ποιῆσαι ἀλλάγιον' ὅς θαυμασιῶς καὶ συνετῶς αὐτοῖς μετελθὼν ὅσαπερ ἐβούλετο κατεπράξατο, πολλὰ παρ' αὐτῶν ἐν τῇ φρονήσει καὶ εὐβουλίᾳ ἐπαινεθεὶς τε καὶ θαυμασθεὶς' ὅτε καὶ τὸ μεγαλόψυχον αὐτοῦ καὶ φιλάνθρωπον ὁ βασιλεὺς Ῥωμανὸς ἐπεδείξατο, μηδενὸς φεισάμενος χρήματος πρὸς τὴν τῶν αἰχμαλώτων ἀνάρρυσιν. - Συν. Γεωργίου Μοναχοῦ 913.18-914.5. - Ψευδοσυμεών 746.3-5. - Λέων Γραμματικὸς 322.20-323.3. - Ιω. Σκυλίτζης 228.82-84. - Νέστορος Χρονικόν (α. 934) 27.20-21. - Ο Α. Rambaud, *Empire* 357-8, θεωρεῖ υποχωρητική ἕως καὶ δουλική τὴν στάση των Βυζαντινῶν ἀπέναντι στους Ούγγρους. Ὡστόσο ο τρόπος αντιμετώπισης τῆς εισβολῆς τοῦ 934 ἀπὸ τους Βυζαντινοὺς βρίσκεται μέσα στα πλαίσια των μεθόδων τῆς βυζαντινῆς διπλωματίας, ἡ οποία κατέφευγε συχνά στην τακτική τοῦ συμβιβασμοῦ καὶ αποπληρωμῆς των χρηματικῶν απαιτήσεων των αντιπάλων προκειμένου νὰ τους απομακρύνει ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ ἐδάφη χωρὶς ἐνοπλὴ σύγκρουση καὶ νὰ διατηρήσει τὴν εἰρήνην. - Για τους τρόπους αντιμετώπισης των εισβολῶν ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ διπλωματία βλ. J. Shepard, *Information* 251-2. Βλ. ἐπίσης καὶ τὴν πρόσφατη μελέτη τοῦ Ν. Οικονομίδη, *Το ὄπλο τοῦ χρήματος*, ἐν: *Τὸ ἐμπόλεμο Βυζάντιο (9ος-12ος αι.)*, Αθήνα 1997, σ. 261-268. - 'Ίσως ἡ γενναιοδωρία καὶ ἡ φιλάνθρωπία που ἐπέδειξε ο Ῥωμανὸς Α' κατὰ τὴν εξαγορά των αἰχμαλώτων, ὅπως λέγουν οἱ πηγές, νὰ οφείλονταν καὶ στο γεγονός ὅτι ἦταν γνωστὴ ἡ ἀνάληπτη συμπεριφορὰ των Οὐγγρων ἀπέναντι στους αἰχμαλώτους τους. Βλ. J. Marquart, *Streifzüge* 64. Με τὴν ἴδια προθυμία εἶχε σπεύσει καὶ ο Λέων Στ' νὰ ικανοποιήσει τὸ αἶτημα των τότε συμμάχων τοῦ Οὐγγρων στον βυζαντινο-βουλγαρικό πόλεμο τοῦ 894-6 γιὰ τὴν εξαγορά των Βουλγάρων αἰχμαλώτων που εἶχαν συλλάβει. Τότε ὅμως τὴ δαπάνη ἀνέλαβαν ἰδιώτες καὶ ὄχι τὸ κράτος (Συν. Θεοφ. 359.2-4: ἤτησαντο οὖν οἱ Τοῦρκοι τὸν βασιλέα τοὺς Βουλγάρους αἰχμαλώτους ὠνήσασθαι· ὃ δὴ καὶ πεποίηκεν, τοὺς πολίτας ἐξαποστείλας εἰς τὴν τούτων ἐξώλησιν). Βλ. καὶ ανωτ. σ. 78.

178. Βίος Βασιλείου τοῦ Νέου, σ. 64 (ἐκδ. Α. Ν. Veseloskij).

179. Βίος Βασιλείου τοῦ Νέου, σ. 64.

ρίων: ότι οι Ούγγροι επιχειρούσαν επανειλημμένες εισβολές στα βυζαντινά εδάφη και ότι σε κάποια απόπειρά τους να διαβούν τον Δούναβη πνίγηχαν και λίγοι κατόρθωσαν να διασωθούν.

Τη μαρτυρία του χωρίου περί του πνιγμού των Ούγγρων οι H. Grégoire - P. Orgels τοποθετούν το 933-934 θεωρώντας επομένως ότι συνδέεται με την πρώτη ουγγρική εισβολή του Απριλίου 934, που αναφέρουν οι βυζαντινοί ιστοριογράφοι¹⁸⁰, ενώ κατά την Χρ. Αγγελίδη η αφήγηση του χωρίου αφορά στη δεύτερη γνωστή από τις ιστορικές πηγές ουγγρική επιδρομή του 943, για την οποία θα γίνει λόγος παρακάτω¹⁸¹.

Εύλογα ωστόσο θα μπορούσε να προβάλλει κανείς το ερώτημα: γιατί το γεγονός του πνιγμού των Ούγγρων που αφηγείται ο Βίος πρέπει να συνδέεται απαραίτητα με κάποια γνωστή και συγκεκριμένη εισβολή τους, όπως αυτή του 934 ή του 943¹⁸²; Αν πράγματι συνέβαινε ένα τέτοιο γεγονός¹⁸³, πώς μπορούμε να ξέρουμε ότι τούτο δεν συνέβη σε κάποια από τις άλλες, τις μη μαρτυρημένες στις ιστορικές πηγές, εισβολές που καθεκάστην επιχειρούσαν οι Ούγγροι σύμφωνα με τον Βίο στα *δυτικά μέρη*¹⁸⁴, η οποία ίσως ήταν μικρής κλίμακας και επομένως ελάχιστης σημασίας για τους ιστοριογράφους, που ως επί το πλείστον περιγράφουν τις ουγγρικές επιδρομές που απείλησαν την πρωτεύουσα ή τα περίχωρά της; Αν η εισβολή του 934 ή του 943 είχε μια τέτοια

180. Βλ. H. Grégoire - P. Orgels, *L'invasion hongroise dans la «Vie de Saint Basile le Jeune»*, *Byzantion* 24 (1954) 150 (στο εξής: H. Grégoire - P. Orgels, *Invasion hongroise*). Για την τοποθέτηση του γεγονότος το 934 οι H. Grégoire και P. Orgels θεώρησαν ως *terminus post quem* τη μνεία, στο κείμενο του Βίου, του Θεοφύλακτου ως πατριάρχη, ο οποίος ανέβηκε στον πατριαρχικό θρόνο τον Φεβρουάριο του 933. Με τη χρονολόγηση των H. Grégoire - P. Orgels συμφώνησαν η G. Da Costa-Louillet, *Saints de Constantinople aux VIIIe, IXe et Xe siècles*, *Byzantion* 24 (1954) 511 (στο εξής: G. Da Costa-Louillet, *Saints de Constantinople*) και N. Οικονομίδης, *Vardariotes* 1. Βλ. όμως την ανασκευή της επιχειρηματολογίας των H. Grégoire-P. Orgels από τη Χρ. Αγγελίδη, *Ο Βίος του ὁσίου Βασιλείου του Νέου*, Ιωάννινα 1980, σ. 165-169.

181. Χρ. Αγγελίδη, *Βίος του Ὀσίου Βασιλείου του Νέου* 167 κ.ε. Πειστική τη χρονολόγηση της μαρτυρίας του χωρίου το 943, που προτείνει η Χρ. Αγγελίδη, θεωρεί η Γ. Μωυσιδίου, *Βυζάντιο* 224 σημ. 132.

182. Πρβλ. και Π. Αντωνόπουλος, *Κωνσταντίνος Ζ΄* 68 σημ. 90.

183. Το γεγονός δεν μαρτυρείται σε καμιά άλλη πηγή. Το μόνο ιστορικό στοιχείο είναι η αναφορά του στρατηγού Μακεδονίας, ο οποίος σύμφωνα με τον Βίο αναγγέλει την καταστροφή των Ούγγρων: ...και ιδού ἀναφορά στρατηγού Μακεδονίας πρὸς τὰ βασιλεία πάντα κατὰ ἀλήθειαν διδύσκουσιν καὶ μαρτυροῦσα περὶ τῶν Οὔγγρων, ὅτι οὕτως συνέβη αὐτοῖς καθὼς προεῖπεν ὁ ἅγιος (Βίος Βασιλείου του Νέου, σ. 65). Βλ. και Χρ. Αγγελίδη, *Βίος του Ὀσίου Βασιλείου του Νέου*, σ. 168-9, η οποία θεωρεί ύποπτη την πληροφορία του Βίου περί του πνιγμού των Ούγγρων και εξαιτίας της μοναδικότητάς της αλλά και της σύμπτωσής της με τον αποδεκατισμό των Ρώσων μετά από ναυμαχία και θαλασσοταραχή κατά την ανεπιτυχή εκστρατεία τους εναντίον της Κωνσταντινούπολης, στην οποία ο Βίος αναφέρεται αμέσως μετά την αφήγηση της επιδρομής των Ούγγρων (Βίος, σ. 65) και επομένως πιθανόν «στοιχεία ἀπὸ τὴν ἐπόμενη διήγηση νὰ παρεισέφερσαν στὴν προηγούμενη».

184. Πρβλ. και Gy. Moravcsik, *Magyars* 56, ο οποίος δεν συνδέει τη μαρτυρία του πνιγμού των Ούγγρων με καμιά από τις γνωστές ουγγρικές επιδρομές.

καταστροφική κατάληξη για τους Ούγγρους στην επιστροφή τους, οι ιστοριογράφοι θα το γνώριζαν και δεν θα παρέλειπαν να το μνημονεύσουν.

Τέλος θα πρόσθετα και μια άλλη παρατήρηση: στην αφήγηση του Βίου δεν είναι σαφές αν ο πνιγμός στον Δούναβη συνέβη όταν οι Ούγγροι προσπάθησαν να τον διαβούν προκειμένου να διενεργήσουν επιδρομή στο βυζαντινό κράτος, ή για να επιστρέφουν στη χώρα τους μετά το πέρας της επιδρομής τους. Έτσι μπορούμε να δεχτούμε δύο εκδοχές: ότι οι Ούγγροι πραγματοποίησαν κάποια επιδρομή και υπέστησαν την καταστροφή, που αναφέρει ο Βίος, στο γυρισμό τους, ή ότι δεν την πραγματοποίησαν, επειδή κατά τη διάβαση του Δούναβη υπέστησαν σοβαρές απώλειες (...όλίγοι δὲ ἐξ αὐτῶν... οἰκονομία Θεοῦ καταλειφθέντες...) και παραιτήθηκαν από το εγχείρημά τους.

Το γεγονός της πρώτης ουγγρικής επιδρομής στη Θράκη το 934 που αφηγούνται οι βυζαντινοί ιστοριογράφοι θεωρείται ότι αποτελεί τον ιστορικό πυρήνα της αφήγησης του Άραβα ιστορικού και γεωγράφου Mas'udi († 956/7)¹⁸⁵ που αφορά στην επίθεση τεσσάρων νομαδικών φυλών εναντίον μιας βυζαντινής πόλης που ονομαζόταν Walandar (W.l.n.d.r.), την οποία εξιστορεί στο έργο του Murug al- dhahab (= Χρυσόι λειμώνες)¹⁸⁶. Ο Mas'udi τοποθετεί το γεγονός αυτής της επίθεσης το έτος Εγείρας 320 (= 932): οι ερευνητές ωστόσο εκτιμούν ότι η χρονολογία του Mas'udi πρέπει να τροποποιηθεί με βάση την αφήγηση του Ibn al-Athir († 1234), ο οποίος εκθέτει πιο συνοπτικά το γεγονός και δίνει μια πιο ακριβή χρονολογία, το έτος Εγείρας 322 (= 21 Δεκ. 933 - 9 Δεκ. 934)¹⁸⁷. Κατ' αυτόν τον τρόπο το γεγονός που αφηγείται ο Mas'udi συμπίπτει χρονικά με την πρώτη ουγγρική εισβολή που μνημονεύουν οι βυζαντινές πηγές.

Σύμφωνα με την αφήγηση του Mas'udi¹⁸⁸ κοντά στη χώρα των Χαζάρων και των Αλανών ζούσαν τέσσερις τουρκικές φυλές, οι οποίες είχαν κοινή καταγωγή, ζούσαν νομαδική και ημινομαδική ζωή, ήταν ισχυρές και φιλοπόλεμες και καθεμιά είχε τον βασιλιά της. Οι κτήσεις της μιας από αυτές έφθαναν μέχρι τη Μαύρη Θάλασσα. Οι φυλές διενεργούσαν επιδρομές που εκτείνονταν μέχρι τη Ρώμη και την Ισπανία, ζούσαν όμως ειρηνικά με το γειτονικό βασίλειο των Χαζάρων και με τους Αλανούς. Η πρώτη από τις φυλές ονομάζεται Yğnī, η δεύτερη Bağgird, η άλλη, που είναι και η πιο φιλοπόλεμη, λέγεται Bağnāk και τέλος μια άλλη που ονομάζεται Nūk.r.da. Οι βασιλείς τους ζούσαν ζωή νομαδική.

185. Για τον Mas'udi και τα έργα του βλ. H. Grégoire - M. Canard, *La dynastie d'Amorium* (820-867), εν: A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes* I, Bruxelles 1935, σ. 326-328.

186. Γαλλική μετάφραση από τον Barbier de Meynard, *Macoudi. Les Prairies d'or*, τ. II, Paris 1861, σ. 58-64.

187. Βλ. J. Marquart, *Streifzüge* 64.

188. Αντλώ από τη γαλλική μετάφραση του χειμένου από τον M. Canard, *Extraits des sources arabes*, εν: A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes* II. 2, Bruxelles 1950, σ. 33-36.

Στη συνέχεια ο Mas'udi περνά στην αφήγηση του γεγονότος της επίθεσης εναντίον μιας βυζαντινής πόλης που την ονομάζει Walandar, η οποία βρισκόταν στα σύνορα του βυζαντινού κράτους και δίπλα στη χώρα αυτών των τεσσάρων φυλών. Ήταν πολυάνθρωπη, χτισμένη σε οχυρή θέση μεταξύ βουνού και θάλασσας. Όταν αυτές οι τουρκικές φυλές βρέθηκαν σε εμπόλεμη κατάσταση με τους Βυζαντινούς μετά το 320 (= 932), όπως σημειώνει, η δυσπρόσιτη τοποθεσία και η οχυρή θέση της πόλης επέτρεψαν στους κατοίκους της να απωθήσουν κατ' αρχάς την έφοδό τους και έτσι οι Τούρκοι δεν μπόρεσαν να εισδύσουν στη χώρα των Βυζαντινών. Εξαιτίας όμως μιας έριδας που ανέκυψε μεταξύ των φυλών για κάποιον προσβληθέντα μουσουλμάνο έμπορο «από τη χώρα του Ardebil», διασπάστηκε η ενότητά τους και οι κάτοικοι της W.l.n.d.r. επιτέθηκαν εναντίον της χώρας τους. Οι Τούρκοι όταν έμαθαν τη συμφορά ομονόησαν ξανά και βάδισαν όλοι μαζί εναντίον της πόλης W.l.n.d.r. με 6.000 (ή 60.000 σύμφωνα με τη μετάφραση που παραθέτει ο J. Marquart, *Streifzüge*, σ. 62) περίπου ιππείς. Ο αυτοκράτορας «Armenus» (Ρωμανός Λακαπνός) όταν πληροφορήθηκε το γεγονός έστειλε εναντίον τους 1.200 (12.000: J. Marquart, *ό.π.*) εκχριστιανισμένους Άραβες ιππείς και 5.000 (50.000: J. Marquart, *ό.π.*) Βυζαντινούς στρατιώτες. Μέχρι όμως αυτές οι ενισχύσεις να φθάσουν στην W.l.n.d.r. (σε 8 ημέρες) και να στρατοπεδεύσουν απέναντι στους εχθρούς, η φρουρά της πολιορκημένης πόλης είχε ήδη υποστεί βαριές ανθρώπινες απώλειες. Όταν οι δύο στρατοί —των Βυζαντινών και των Τούρκων— παρατάχθηκαν σε θέση μάχης, ο βασιλιάς των Πετσενέγων ζήτησε και έλαβε την αρχηγία για την επόμενη ημέρα. Το πρωί παρέταξε στις δύο πλευρές πολυάριθμες ίλες που η καθεμία αριθμούσε 1000 άνδρες. Ακολούθως ο Mas'udi περιγράφει λεπτομερώς την πολεμική τακτική του Πετσενέγου αρχηγού κατά τη διεξαγωγή της μάχης, η οποία τελικά έκανε τον βυζαντινό στρατό να υποστεί βαριά ήττα. Έπεσαν στο πεδίο της μάχης 60.000 περίπου Βυζαντινοί και εκχριστιανισμένοι Άραβες, λέγει ο Mas'udi, προσθέτοντας χαρακτηριστικά ότι «ο αριθμός των νεκρών ήταν τόσοσ, ώστε ήταν δυνατόν συσσωρεύοντας τα πτώματά τους να φτάσουν το ύψος των τειχών της πόλης». Η πόλη κυριεύτηκε. Οι Τούρκοι αφού επιδόθηκαν επί τρεις ημέρες στη λεηλασία και τη σφαγή των κατοίκων της, εξακολούθησαν την προέλασή τους προς την Κωνσταντινούπολη σφάζοντας και αιχμαλωτίζοντας άνδρες και γυναίκες που βρίσκονταν στο δρόμο τους. Έφθασαν τελικά κάτω από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης, όπου έμειναν περίπου 40 ημέρες, κατά τη διάρκεια των οποίων τις μεν γυναίκες και τα παιδιά πούλησαν έναντι υφασμάτων και πολύτιμων μεταξωτών φορεμάτων, τους δε άνδρες όλους ανεξαιρέτως σκότωσαν με ξίφος. Και ο Mas'udi κλείνει την αφήγησή του λέγοντας ότι οι επιδρομές αυτών των τουρκικών φυλών έφθασαν μέχρι τη «χώρα των Σλάβων και της Ρώμης» και «σήμερα εκτείνονται μέχρι τη χώρα των Ανδαλουσίων, των Φράγκων και των Γαλικιανών».

Η αφήγηση του Mas'udi γεννά ένα πλέγμα ζητημάτων που έχουν απασχολήσει πολλούς ερευνητές χωρίς όμως μέχρι σήμερα να έχουν δοθεί ξεκάθαρες και οριστικές απαντήσεις.

Η έρευνα επικεντρώθηκε σε τρία κυρίως ζητήματα: στην ταύτιση των τεσσάρων νομαδικών τουρκικών φυλών (Yğni ή Bağna¹⁸⁹, Bağgird, Bağnak και Nūkarda), στην ταύτιση της βυζαντινής πόλης που αναφέρεται ως Walandar (W.l.n.d.r.) και τέλος στον συσχετισμό των γεγονότων της αφήγησης του Mas'udi με τα δεδομένα των βυζαντινών πηγών για την συγγραφική επιδρομή του 934.

Από τα τέσσερα ονόματα των τουρκικών φυλών μόνο τα δύο μπόρεσαν να αναγνωριστούν με βεβαιότητα. Το Bağnak είναι το όνομα των Πετσενέγων και το Bağgird το όνομα με το οποίο ο Mas'udi και άλλοι ανατολίτες συγγραφείς περιγράφουν συνήθως τους Μαγυάρους (Ούγγρους)¹⁹⁰. Για τα άλλα δύο ονόματα Bağna και Nūkarda ο J. Marquart θεώρησε ότι δεν είναι παρά άλλοι τύποι του ονόματος των Πετσενέγων και των Μαγυάρων αντίστοιχα, καταλήγοντας ότι έχουμε να κάνουμε μόνο με Πετσενέγους και Μαγυάρους¹⁹¹, ο δε C. A. Macartney στο Nūkarda αναγνώρισε το όνομα Ούγγροι¹⁹², ενώ στο Bağna είδε το όνομα των Δουναβίων Βουλγάρων¹⁹³, και έτσι κατέληξε ότι οι τέσσερις τουρκικές φυλές που συμμετείχαν στην επίθεση της Walandar ήταν οι Πετσε-

189. Στην αραβική χειρόγραφη παράδοση που διασώζει το έργο του Mas'udi το όνομα της πρώτης φυλής αναφέρεται ως «Bağna» بحجى, και αυτή τη γραφή παραθέτει ο J. Marquart (*Streifzüge* 61 και σημ. 2, όπου οι γραφές των χφφ.), και σε άλλα χειρόγραφα παραδίδεται ως Y.ğ.n.i. جنى, γραφή που ακολουθεί ο M. Canard (*Extraits* 33).

190. J. Marquart, *Streifzüge* 65-66. C. A. Macartney, *The Attack on «Valandar»*, *BNJ* 8 (1929/30) 159 (στο εξής: C. A. Macartney, *Attack*).

191. Σύμφωνα με τον J. Marquart, *Streifzüge* 67 κ.ε., εφόσον άλλοι νομαδικοί λαοί εκτός των Πετσενέγων και των Μαγυάρων δεν υπήρχαν στις περιοχές του κάτω Δούναβη, πρέπει το όνομα Bağna να είναι ένας άλλος τύπος του ονόματος των Πετσενέγων και το Nūkarda του ονόματος των Μαγυάρων, και ότι οι διάφοροι αυτοί τύποι των ονομάτων στο κείμενο του Mas'udi πρέπει να προέρχονται από διαφορετικές πηγές από τις οποίες η μία κάνει λόγο για Bağnak και Bağgird, η άλλη για Bağna και Nūkarda και απλώς έχουμε να κάνουμε με Πετσενέγους και Μαγυάρους.

192. Για τους «Nūkarda» έχει προταθεί από τον C. A. Macartney, *Attack* 159-160, μια περίπλοκη ταύτιση: οι «Nūkarda» είναι οι «Ihtaradah», ένας λαός που αναφέρεται στο «Abrégé des Merweilles» (= Επιστομή των Θαυμάτων), έργο το οποίο βασίζεται εν μέρει τουλάχιστον, όπως υποστηρίζει ο C. A. Macartney, σε ένα χαμένο έργο του Mas'udi (βλ. σχετικά C. A. Macartney, *Magyars* 152-155), όπου η περιγραφή του έθνους «El Ihtaradah» αφορά αποκλειστικά τους Ούγγρους. Το όνομα «Ihtaradah», που κατά μία varia lectio λέγεται και «Ankiradah», δεν είναι άλλο από το όνομα των Ούγγρων (Ungari-Ungri) και δεν είναι δύσκολο να δούμε, καταλήγει ο Macartney, ότι έχει γίνει αντιμετάθεση των δύο αρχικών γραμμάτων (φωνήεντος και συμφώνου) και έτσι θα μπορούσαμε να διαβάσουμε εδώ «Unkardah» ή «Ankardah» = Ungari (Ούγγροι), δηλαδή το όνομα των Μαγυάρων στη σύγχρονη πατρίδα τους.

193. Το όνομα «Bağna», υποστηρίζει ο C. A. Macartney, *Attack* 160-1, δεν είναι παρά μια παραφθορά του ονόματος «Boğnan», με το οποίο ήταν γνωστοί στον Mas'udi οι Δουναβίοι Βούλγαροι, υπό την επίδραση του ονόματος «Bağnak» που ακολουθεί.

νέγοι (Baġnak), οι Δουνάβιοι Βούλγαροι (Baġna) και οι Μαγυάροι που εμφανίζονται υπό τα δύο ονόματα «Bašhkir» και «Ούγγροι» (Nūkarda)¹⁹⁴.

Η έρευνα γύρω από τα ονόματα των τεσσάρων τουρκικών φυλών που αναφέρει ο Mas'udi απασχόλησε και τον Ν. Οικονομίδη, ο οποίος πρότεινε μια άλλη υπόθεση: τη δυνατότητα ταύτισής τους με κάποια από τα ονόματα των οκτώ ουγγρικών φυλών (γενεών), που αναφέρει ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος στο *De administrando imperio*¹⁹⁵. Έτσι το όνομα Baġġird = Μαγυάροι θα μπορούσε να είναι η «γενεά» του «Μεγέρη», το Nūkarda του «Νέκη» (N'eki) και το Yġni (σύμφωνα με τη γραφή που ακολουθεί ο Μ. Canard, *Extraits*, σ. 33) παραφθορά του ονόματος της φυλής «Γενάχ»¹⁹⁶.

Το ενδιαφέρον όμως των ερευνητών κίνησε ιδιαίτερα η ταύτιση της βυζαντινής πόλης που ο Mas'udi στην αφήγηση του ονομάζει «Walandar» (W.l.n.d.r.), η οποία δέχθηκε την επίθεση των τεσσάρων τουρκικών φυλών που κατέληξε στην καταστροφή της.

Ο J. Marquart πρώτος υποστήριξε την ταύτιση της Walandar με τη βυζαντινή πόλη Δεβελτό, στον κόλπο του Burgas στην ανατολική Θράκη, εκφράζοντας μάλιστα την υπόθεση ότι το «Walandar» μπορεί να ήταν το βουλγαρικό όνομα της πόλης αυτής¹⁹⁷. Την ταύτιση Walandar-Δεβελτού αποδέχθηκε και ο St. Runciman με βάση τον συλλογισμό ότι οι Ούγγροι πρέπει να πέρασαν από την περιοχή της Πρεσθλάβας στη Βουλγαρία και στη συνέχεια για να περάσουν από εκεί στη Θράκη ήταν φυσικό να χρησιμοποιήσουν το δρόμο διαμέσου της Δεβελτού¹⁹⁸. Ο C. A. Macartney συμφώνησε επίσης με την υπόθεση του J. Marquart για την ταύτιση Walandar-Δεβελτού αλλά αντίθετα με τον Marquart θεώρησε πιθανότερο το όνομα «Walandar» να ήταν πετσενεγικό, διότι κατ' αυτόν η όλη ιστορία της Walandar αντλήθηκε από πετσενεγική πηγή¹⁹⁹.

Ο H. Grégoire πρότεινε μια άλλη ταύτιση: ταύτιση της Walandar με την Αδριανούπολη υποστηρίζοντας ότι: α) το όνομα «Walandar» (W.l.nd.r. - W.n.nd.r) είναι παρεφθαρμένος τύπος του ονόματος Vangar-Ούγγροι (στο οποίο είναι πιθανή και η επίδραση του ονόματος «Onoghundur» = Ονόγουροι), β) στο «Walandar» αναγνωρίζεται εύκολα το όνομα της Αδριανούπολης²⁰⁰, και

194. C. A. Macartney, *Attack* 162.

195. *DAI* 40.4-6.

196. N. Oikonomidès, *Vardariotes* 6-7.

197. J. Marquart, *Streifzüge* 70.

198. St. Runciman, *Lecapenus* 107. Του ιδίου, *Bulgarian Empire* 185.

199. C. A. Macartney, *Attack* 164-5 και 169-170. - Την ταύτιση Walandar-Δεβελτού αποδέχτηκαν και άλλοι ερευνητές, όπως οι P. Diaconu, *Petchénègues* 18 σημ. 27. - R. Browning, *Byzantium and Bulgaria* 69, κ.ά.

200. Σύμφωνα με τον H. Grégoire [*Le nom des Hongrois, Byzantion* 12 (1937) 650 (στο εξής: H. Grégoire, *Nom des Hongrois*)], στο όνομα «Walandar» υπάρχει το αραβικό άρθρο «al» και ένας τύπος του ονόματος «'A(ν)δριανού(πολις)» παρόμοιος με το σλαβικό «Odrin» και το τουρκικό

ότι γ) ο Mas'udi κάνει μια φωνητική ταύτιση μεταξύ των πολιορκούντων και της πολιορκούμενης πόλης, δηλαδή μεταξύ της πόλης «Walandar» (W.l.n.d.r.) και των πολιορκητών της, των «Walandariyya» (W.l.n.d.riyya), όπως ονομάζει συνολικά σε ένα άλλο έργο του²⁰¹ τα τέσσερα τουρκικά φύλα²⁰² που πήραν μέρος στην επίθεση εναντίον της πόλης²⁰³.

Τέλος ο Ν. Οικονομίδης υποστήριξε μια διαφορετική άποψη. Με βάση την υπόθεσή του ότι τα τρία από τα τέσσερα ονόματα των τουρκικών φυλών θα μπορούσαν να ταυτιστούν με κάποια από τα ονόματα των οκτώ ουγγρικών φυλών που αναφέρονται στο *DAI*²⁰⁴, οπότε οι τρεις από τις τέσσερις αναφερόμενες φυλές γίνονται ουγγρικές²⁰⁵, και θεωρώντας ως σημαντική ένδειξη την ομοιότητα μεταξύ των ονομάτων «W.l.nd.r.» - «W.n.nd.r.» και «Vardar»²⁰⁶ πρότεινε: α) την ταύτιση των «W.l.n.d.riyya» (= ονομασία των τεσσάρων τουρκικών φυλών από το όνομα της πόλης W.l.nd.r., όπως λέγει ο Mas'udi)²⁰⁷ με τους «Βαρδαριώτες Τούρκους» που μαρτυρούνται από τον 10ο αιώνα στα περίχωρα του ποταμού Αξιού-Βαρδάρη²⁰⁸ β) την ταύτιση της Walandar όχι με κάποια συγκεκριμένη πόλη αλλά ότι «θα μπορούσε να είναι μια οποιαδήποτε πόλη της Μακεδονίας ή της Θράκης, που οι Ούγγροι πρέπει να κατέλαβαν, και στην οποία το όνομα δόθηκε πολύ αργότερα από σύγχυση». «Το όνομα W.l.n.d.r.», προσθέτει, «θα ήταν το όνομα μιας περιοχής, της κοιλάδας του Βαρδάρη, απ' όπου

«Edirne». Το «l» στο Walandar προέρχεται από το όνομα της ελληνικής πόλης «Al-Andar» και το W από το ελαφρώς παραλλαγμένο όνομα των «Wengar» ή Ούγγρων.

201. *Kitāb al Tanbīh wa'l Iṣrāf*. Γαλλική μετάφραση από τον B. Carra de Vaux, *Masoudi, Le livre de l'avertissement et de la révision*, Paris 1897 και αποσπάσματα του έργου εν: M. Canard, *Extraits* 395-408.

202. M. Canard, *Extraits* 407: «La plus grande partie de ces provinces est occupée par les Bulgares et par les hordes de Turcs nomades, appelés al-W.l.n.d.riyya, du nom de la ville de W.l.nd.r.... et comprenant les Baḡnak, les Yğni, les B.ğ.ğ.r.d. et les N.w.k.b.r.da ...».

203. H. Grégoire, Nom 641-2. - Του ιδίου, Nom des Hongrois 647 και 649-50. - Βλ. και H. Grégoire - P. Orgels, *Invasion Hongroise* 151 κ.ε. - Αντίθετος με την ταύτιση της Walandar με την Αδριανούπολη είναι ο M. Canard, *Extraits* 37 σημ. 2, προβάλλοντας το επιχείρημα ότι η θέση που προσδιορίζει ο Mas'udi ανάμεσα στη θάλασσα και το βουνό δεν ταιριάζει καθόλου με την Αδριανούπολη.

204. Βλ. ανωτ. σ. 109.

205. Αυτή η υπόθεση κατά τον Ν. Οικονομίδη (Vardariotes 7), ενισχύεται από τη φράση του Mas'udi που βεβαιώνει ότι αυτές οι φυλές είχαν κοινό πρόγονο, καθώς επίσης και από την πληροφορία του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου ότι κάθε ουγγρική φυλή είχε δικό της αρχηγό, η οποία με τη σειρά της συμφωνεί με τη διαβεβαίωση του Mas'udi ότι «κάθε μια φυλή έχει τον βασιλιά της».

206. Vardariotes 3: «La ressemblance des noms, Vardar-W.l.nd.r me semble être déjà un indice important».

207. Στο έργο του «*Livre de l'avertissement et de la révision* (= *Kitāb al Tanbīh wa'l Iṣrāf*): M. Canard, *Extraits* 404: «...les hordes de Turcs nomades, appelés al-W.l.n.d.riyya, du nom de la ville de W.l.nd.r....».

208. Ν. Οικονομίδης, Vardariotes 3 κ.ε., 8. Για τους «Βαρδαριώτες Τούρκους» βλ. σχετική βιβλιογραφία αυτόθι σημ. 5-8.

οι εισβολείς εισέδυσαν στο βυζαντινό έδαφος και όπου τελικά εγκαταστάθηκαν και πήραν το όνομα Τούρκοι Βαρδαριώτες»²⁰⁹.

Τις απόψεις αυτές ο Ν. Οικονομίδης βασίζει κυρίως στα όσα λέγονται από τον Mas'udi στο τελευταίο έργο του, στο *Livre de l'avertissement et la révision*²¹⁰, δηλαδή ότι «...αυτοί οι Τούρκοι (= οι W.l.n.d.riyya όπως τους αναφέρει παραπάνω) μπήκαν εκεί (= στα βυζαντινά θέματα της Βαλκανικής) μετά το 320 (= 13 Ιανουαρίου - 31 Δεκεμβρίου 932) και εγκαταστάθηκαν εκεί διακόπτοντας τον δρόμο της Κωνσταντινούπολης προς τη Ρώμη, που είναι απόστασης 40 ημερών, ερημώνοντας το μεγαλύτερο μέρος των κατοικημένων περιοχών και προχωρώντας με τις επιδρομές τους μέχρι την Κωνσταντινούπολη. Σήμερα μπορούμε να πάμε από την Κωνσταντινούπολη στη Ρώμη μόνο από τη θάλασσα. Ο δρόμος από την ξηρά ανάμεσα στις δύο πόλεις διασχίζει από την πλευρά της Κωνσταντινούπολης μόνο καλλιεργημένες χώρες σε μια έκταση πολλών ημερών»²¹¹.

Με άλλα λόγια σύμφωνα με τα λεγόμενα του Mas'udi οι «Τούρκοι» (Walandariyya), αφού αποχώρησαν από την Κωνσταντινούπολη ύστερα από την εξαγορά των αιχμαλώτων, εγκαταστάθηκαν σε βυζαντινό έδαφος και συνέχισαν από εκεί να ερημώνουν τις κατοικημένες περιοχές, να διενεργούν επιδρομές ως την Κωνσταντινούπολη και μάλιστα να διακόπτουν την χερσαία επικοινωνία της με τη Ρώμη. Και εδώ βέβαια προβάλλουν εύλογα ερωτήματα: αν επικρατούσε μια τέτοια έκρυθμη κατάσταση στη Βαλκανική, το βυζαντινό κράτος δεν θα λάμβανε μέτρα; Οι βυζαντινές πηγές θα αγνοούσαν γεγονός που είχε άμεσο αντίκτυπο στην ίδια τη βυζαντινή πρωτεύουσα;

Ο Ν. Οικονομίδης ωστόσο με βάση την πληροφορία του Mas'udi περί διακοπής του χερσαίου δρόμου Κωνσταντινούπολης-Ρώμης εξαιτίας της παρουσίας των Τούρκων (Ούγγρων) εξέφρασε τη γνώμη ότι «η διακοπή αυτή πρέπει να έγινε κάπου στη Δύση» και ότι η εγκατάσταση των Ούγγρων κατά μήκος του Βαρδάρη ήταν από τη φύση της για να διακόψει τις χερσαίες επικοινωνίες ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη και τη Δύση, οι οποίες γίνονταν διά της Εγνατίας

209. Ν. Οικονομίδης, *Vardariotes* 7: «Il pourrait s'agir de n'importe quelle ville de la Macédoine ou de la Thrace que les Hongrois auraient prise et à qui le nom a été plus tard attribué par confusion. Le nom W. l. n. d. r serait, selon moi, celui d'une région, de la vallée du Vardar, d'où les envahisseurs ont pénétré en territoire byzantin et où ils se sont finalement installés et ont pris le nom de Turcs Vardariotes».

210. Βλ. ανωτ. σημ. 201.

211. Μ. Canard, *Extraits* 404: «Ces Turcs y sont entrés après l'an 320 (13 janv. 31 déc. 932) et s'y sont établis, interceptant la route de Constantinople à Rome qui est longue de 40 journées, dévastant la plupart des lieux habités et s'avancant dans leurs incursions jusqu'à Constantinople. Aujourd'hui on ne peut plus se rendre de Constantinople à Rome que par mer. La route de terre entre les deux villes traverse du côté de Constantinople seulement, des pays cultivés sur une étendue de plusieurs journées».

οδού και του οδικού άξονα των κοιλάδων Μοράβα-Αξιού²¹².

Αν θεωρούσαμε ότι πράγματι έγινε εγκατάσταση ομάδας «Τούρκων νομάδων» (Walandariyya) σε βυζαντινό έδαφος «μετά το 932», όπως λέγει ο Mas'udi, και μάλιστα στην κοιλάδα του Βαρδάρη, όπως πιστεύει ο Ν. Οικονομίδης, πρέπει να δούμε κάτω από ποιες προϋποθέσεις θα μπορούσε να λάβει χώρα ένα τέτοιο γεγονός. Μια εγκατάσταση μαζική, όπως αυτή των «Τούρκων», σε ένα καίριο κομβικό σημείο (πάνω στον οδικό άξονα Μοράβα-Βαρδάρη) δεν είναι δυνατόν να έγινε αυθαίρετα και ανεξέλεγκτα. Θα πρέπει να έγινε με την άδεια των βυζαντινών αρχών και κατόπιν ειδικής συμφωνίας με το βυζαντινό κράτος που συνήθως αφορούσε σε καθορισμένες στρατιωτικές φύσεως υποχρεώσεις²¹³, όπως π.χ. τη φρούρηση κλεισουργιών²¹⁴.

Εάν λοιπόν οι «Walandariyya» είχαν εγκατασταθεί με την άδεια του βυζαντινού αυτοκράτορα στην κοιλάδα του Βαρδάρη, είναι δύσκολο να πιστέψει κανείς πώς μπόρεσαν να πραγματοποιήσουν από εκεί επιδρομές μέχρι τη βυζαντινή πρωτεύουσα και να διακόψουν τη χερσαία επικοινωνία της, χωρίς μάλιστα να εκδηλωθεί εκ μέρους της βυζαντινής κυβέρνησης η παραμικρή αντίδραση.

Νομίζω ότι όσα αναφέρει ο Mas'udi για εγκατάσταση «ορδών Τούρκων νομάδων επονομαζόμενων Walandariyya»²¹⁵ σε βυζαντινά εδάφη «μετά το 932» και εξακολούθηση από μέρους τους εντός των πλαισίων του βυζαντινού κράτους εχθρικών ενεργειών είναι προφανώς υπερβολικά και ανακριβή.

Όσον αφορά τους «Βαρδαριώτες Τούρκους» τίποτε νομίζω δεν επιτρέπει να θεωρήσουμε ότι αυτοί συνδέονται οπωσδήποτε με την πρώτη ουγγρική εισβολή του 934. Η εγκατάσταση «Τούρκων» (= Ούγγρων) στο Βαρδάρη θα μπορούσε να είχε συμβεί και ύστερα από κάποια άλλη εισβολή τους, όπως αυτή του 943 ή του 959, ή ακόμη μετά από κάποια, μικρότερης ίσως εμβέλειας, από αυτές που

212. N. Oikonomidès, Vardarioros 7: «cette coupure a dû se produire quelque part en Occident... Il me semble que l'installation de Hongrois le long du Vardar était de nature à couper les communications terrestres entre Constantinople et l'Occident (la via Egnatia; l'axe routier des vallées Morava-Vardar)».

213. Για τις εγκαταστάσεις ξένων στην αυτοκρατορία και τις στρατιωτικές υποχρεώσεις τους βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Ι*. (324-565) 632 κ.ε. - Του ίδιου, *Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung* (Byzantinisches Archiv 10), München 1959, σ. 75 κ.ε. Βλ. και H. Ahrweiler, *Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe-XIe siècles*, BCH 84 (1960) (ανατ. Variorum Reprints) σ. 32-3 (στο εξής: H. Ahrweiler, *Recherches*).

214. Όπως π.χ. ήταν η εγκατάσταση «Σκυθών» στις κλεισούρες του Στρυμόνα από τον Ιουστινιανό Β' που μαρτυρείται στο «Περί θεμάτων» (89.4, έκδ. Α. Pertusi). Πρβλ. Στ. Κυριακίδης, *Βυζ. μελέται* 519. Ο Στ. Κυριακίδης, αυτόθι, πιστεύει ότι οι εγκατασταθέντες Ούγγροι («Τούρκοι») στον Βαρδάρη ήταν αιχμάλωτοι των οποίων η εγκατάσταση εκεί έγινε πιθανότατα από τους αυτοκράτορες Ρωμανό Β' (959-963) και Νικηφόρο Β' Φωκά (963-969). Πρβλ. και Γ. Κονιδάρης, *Μνεία* 93. - Κατά τον Κ. Άμαντο, *Ίστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους (395-1204)*², II, Ἀθήνα 1957, σ. 111 (στο εξής: Κ. Άμαντος, *Ιστορία*), αυτοί οι Ούγγροι ίσως ήταν συλληφθέντες αιχμάλωτοι ή προσήλθαν μόνοι τους ως μισθοφόροι και εγκαταστάθηκαν στα περίχωρα του ποταμού Βαρδάρη (Αξιού).

215. M. Canard, *Extraits* 404: «...hordes de Turcs nomades, appelées al-W.l.n.d.riyya...».

φαίνεται ότι λάμβαναν χώρα αλλά δεν μαρτυρούνται από τους βυζαντινούς ιστοριογράφους²¹⁶.

Ας έρθουμε όμως στο συσχετισμό των γεγονότων της αφήγησης του Mas'udi με τα δεδομένα των βυζαντινών ιστοριογράφων για την επιδρομή του 934.

Οι ερευνητές, αν και επισημαίνουν ότι η αφήγηση του Mas'udi περιέχει αναμνήσεις άλλων γεγονότων²¹⁷, αναμειγνύει περισσότερες από μια ιστορίες σε ένα «δυσαρμονικό σύνολο»²¹⁸ και ότι «πρόκειται όχι για ιστορική αφήγηση αλλά για ένα είδος επιικού αποσπάσματος»²¹⁹, ωστόσο οι πιο πολλοί συμφωνούν ότι ο ιστορικός πυρήνας της αφήγησης αυτής είναι η συγγκρική επιδρομή του 934 που μνημονεύουν οι βυζαντινές πηγές²²⁰. Υπάρχει ωστόσο και η άποψη του C. A. Macartney και του H. Grégoire που υποστηρίζουν ότι το κεντρικό γεγονός της αφήγησης του Mas'udi είναι η κατάληψη της Αδριανούπολης από τους

216. Βλ. Στ. Κυριακίδης, *Βυζ. μελέται* 519, ο οποίος δεν συνδέει την εγκατάσταση στο Βαρδάρη Ούγγρων αιχμαλώτων (όπως τους θεωρεί) με κάποια συγκεκριμένη εισβολή τους αλλά θεωρεί ότι η εγκατάσταση αυτή πρέπει να τοποθετηθεί μεταξύ των ετών 932 και 969, εκτιμώντας ωστόσο ότι πιθανότατα αυτή έλαβε χώρα επί της βασιλείας του Ρωμανού Β' και Νικηφόρου Β' Φωκά. Πρβλ. και Γ. Κονιδάρης, *Μνεία* 93. Την εγκατάσταση των «Βαρδαριωτών Τούρκων» τοποθετούν αόριστα στα πλαίσια των συγγκρικών επιδρομών και άλλοι ερευνητές. Βλ. Κ. Άμαντος, *Ιστορία* II. 111. - Gy. Moravcsik, *Magyars* 53. - Του ιδίου, *Hungary* 570. - Δ. Ζακυθινός, *Ιστορία* 288. - Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* II. 379.

Πρέπει να σημειωθεί ότι για την προέλευση των «Βαρδαριωτών Τούρκων» υπάρχει και η μαρτυρία του Ψευδο-Κωδινού που αναφέρει για τους «Βαρδαριώτας» ότι τούτους πάλα Πέρσας κατά γένος ὄντας ὁ βασιλεὺς (vacat) μετοικίσας ἐκείθεν εἰς τὸν Βαρδάριον ἐκάθισε ποταμόν, ἀφ' οὗ καὶ Βαρδαριώται καλοῦνται (182.6-10 ἐκδ. J. Verpeaux) και ότι πολυχρονίζουσιν κατὰ τὴν πάλα πάτριον καὶ τούτων φωνήν, ἥτοι περσισί (210.6-8). Την περσική προέλευση των Βαρδαριωτών Τούρκων βάσει αυτής της μαρτυρίας του Ψευδο-Κωδινού φαίνεται ότι αποδέχεται ο A. Kazdan, εν *Oxford Dictionary of Byzantium*, λ. «Vardariotai». Βλ. αντίθετα την παρατήρηση του A. Toynbee, *Porphyrogenitus* 102 σημ. 2, ότι ο Ψευδο-Κωδινός με τη λέξη «περσικός» εννοεί «τουρκικός» και ότι εδώ πρόκειται για κακή χρήση της λέξης «περσικός», όπως συχνά συμβαίνει στα έργα της λόγιας βυζαντινής γραμματείας, επειδή αντίστοιχα στην κλασική ελληνική γραμματεία δεν απαντά η λέξη «τουρκικός» αλλά «περσικός». Όσον αφορά τον «βασιλέα», που σύμφωνα με τον Ψευδο-Κωδινό «μετοίκισε» τους Βαρδαριώτες στον ποταμό Βαρδάρη, κατά τον Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica* II. 322, ήταν ο Θεόφιλος (829-842), ενώ κατά τον A. Toynbee, *Porphyrogenitus* 102 σημ. 2, πρόκειται για τον Νικηφόρο Α' (802-811) μεταξύ 809 και 811.

217. Ο J. Marquart, *Streifzüge* 74, παρατηρεί ότι στη διήγηση του Mas'udi υπάρχουν ασυνεχές αναμνήσεις της τῆς ζωῆς των Ούγγρων κοντά στους Χαζάρους και Αλανούς, τους μακροχρόνιους πολέμους με τους Πετσενέγους και την οριστική εκδίωξή τους από τη νότια ρωσική στέππα, οι οποίες, για να δημιουργηθεί μια αιτιολογική σχέση, συνδέονται με αυτές της μεταγενέστερης επιδρομής των Ούγγρων στο βυζαντινό κράτος το 934.

218. C. A. Macartney, *Attack* 162: «It is clear that more than one story has been blended here into a disharmonious whole».

219. H. Grégoire, *Nom* 641: «Il s'agit non d'un récit historique, mais d'une sorte de fragment épique».

220. A. Rambaud, *Empire* 357 σημ. 3. - J. Marquart, *Streifzüge* 64. - St. Runciman, *Lecapenus* 106 κ.ε. - Του ιδίου, *Bulgarian Empire* 185. - P. Diaconu, *Petchénègues* 17 κ.ε. - N. Oikonomidès, *Vardariotes* 3 κ.ε.

Βουλγάρους το 923²²¹, όπως και αυτή των Βουλγάρων ερευνητών ότι τα δεδομένα της αφήγησης του Mas'udi συνδέονται με τις στρατιωτικές επιχειρήσεις μεταξύ Βουλγαρίας και Βυζαντίου το 917 και ότι η μάχη της Walandar είναι η μάχη της Αχελούς (Αύγουστος 917) που περιγράφουν οι βυζαντινοί ιστοριογράφοι²²².

Τα στοιχεία της αφήγησης του Mas'udi που θεωρούνται ως απολύτως συμβατά με τα δεδομένα των βυζαντινών πηγών είναι: α) η χρονολογία του γεγονότος της επιδρομής: στο «Prairies d'or» (= Murug al-dhahab)²²³ ορίζεται «μετά ή κατά το έτος 320» (= 932)²²⁴, στο μεταγενέστερο «Livre de l'avertissement et de la révision» (= Kitāb al-tanbih wal-iṣṭāf)²²⁵ «μετά το έτος 320» (13 Ιανουαρίου - 31 Δεκεμβρίου 932)²²⁶ και στον Ibn al-Atir το έτος 322 (= 21 Δεκεμβρίου 933 - 9 Δεκεμβρίου 934)²²⁷. β) η προέλαση των τεσσάρων τουρκικών φυλών (W.l.n.d.riyya) μέχρι την Κωνσταντινούπολη και γ) η πώληση των αιχμαλώτων²²⁸.

221. O C. A. Macartney, *Attack 165 x.e.*, θεωρεί ότι υπήρξε σύγχυση μεταξύ της κατάληψης της Αδριανούπολης το 923 από τον Συμεών, με τον οποίο προηγουμένως ήταν σύμμαχοι οι Πετσενέγοι, και της επιδρομής των Ούγγρων το 934. Ο H. Grégoire, *Nom 641-2*, υποστηρίζει ότι το κεντρικό γεγονός είναι η κατάληψη της Αδριανούπολης από τον Συμεών το 923 εκτιμώντας ότι ο Mas'udi γράφοντας σε μια εποχή όπου η δόξα της Βουλγαρίας του Συμεών είχε ήδη σβήσει και στη σκηνή της Ιστορίας βρίσκονταν πλέον οι διαβόητοι για τις επιδρομές τους Ούγγροι, ήταν δυνατόν να μεταφέρει σ' αυτούς και στους Πετσενέγους, τους προ ολίγου συμμάχους του Συμεών, τα ιστορικά κατορθώματα του Βουλγάρου ηγεμόνα. Ο ίδιος ερευνητής στο κοινό με τον P. Orgels μεταγενέστερο άρθρο του (H. Grégoire - P. Orgels, *Invasion hongroise 151*) τροποποιώντας κάπως τη θέση του πρότεινε τη διπλή υπόθεση ότι η Αδριανούπολη (= Walandar) είτε καταλήφθηκε και λεηλατήθηκε το 934 από τους «βαρβάρους», είτε υπάρχει σύγχυση με την κατάληψη της Αδριανούπολης το 923 από τον Συμεών που ήταν σύμμαχος με τους Πετσενέγους.

222. Βλ. I. Božilov, *Petchénégues 172-3*, ο οποίος με βάση την ταύτιση από τον I. Duǰev (*Razkaz...*, σ. 190) της μάχης που περιγράφεται στα Θαύματα του Αγίου Γεωργίου με τη μάχη της Αχελούς (Αύγουστος 917) που αφηγούνται οι βυζαντινοί συγγραφείς (βλ. ανωτ. σημ. 169), υποστήριξε ότι τόσο στον Mas'udi, όσο και στο κείμενο των Θαυμάτων του Αγίου Γεωργίου (20.18-21, έκδ. J. B. Aufhauser) γίνεται λόγος για τον ίδιο πολεμικό συνασπισμό Βουλγάρων και Μαγυάρων (Bağ-ğird, Nūkarda - Τούρκοι, Ούγγροι) και Πετσενέγων (Bağ na-Bağ nak) - «Σκυθών» και «Μοισών», πράγμα που ενισχύει την άποψη ότι και οι δύο πηγές αφηγούνται το ίδιο γεγονός, τη μάχη στα περικόρη της Αχελούς. Πρβλ. και Hr. Dimitrov, *Bulgaria 76*. Βλ. και ανωτ. σ. 102.

223. Βλ. ανωτ. σημ. 186.

224. M. Canard, *Extraits 33-34*: «...après l'année 320 ou en cette année là» (932).

225. Βλ. ανωτ. σημ. 201.

226. M. Canard, *Extraits 404*: «...après l'an 320» (13 janv. - 31 déc. 932).

227. Βλ. J. Marquart, *Streifzüge 64*. - N. Oikonomides, *Vardariotes 6*.

228. Βλ. J. Marquart, *Streifzüge 64*. Το γεγονός της σφαγής των ανδρών αιχμαλώτων που αναφέρει ο Mas'udi, κατά τον J. Marquart, αυτόθι, εξηγείται από τη δεξιάσια των Ούγγρων ότι όλοι οι πολεμιστές που έπεφταν στη γη από το σπαθί τους θα τους υπηρετούσαν στον ουρανό ως δούλοι, γι' αυτό και σχεδόν ποτέ δεν κρατούσαν ζωντανούς άνδρες αιχμαλώτους. - N. Oikonomides, *Vardariotes 6*.

Πρέπει να σημειώσουμε ότι και μερικά ακόμη στοιχεία της αφήγησης του Mas'udi θεωρούνται από τους ερευνητές ότι ανταποκρίνονται στην αφήγηση των βυζαντινών ιστοριογράφων. Έτσι οι H.

Στην αφήγηση του Mas'udi όμως πέρα από τα στοιχεία αυτά, που εμφανίζονται συμβατά με τα δεδομένα της αφήγησης των βυζαντινών ιστοριογράφων για την ουγγρική επιδρομή του 934, υπάρχουν τα μη ρεαλιστικά, τα ανακριβή και αμφισβητούμενα και τα εντελώς ασύμβατα με τη βυζαντινή αφήγηση στοιχεία. Επισημαίνουμε τα κυριότερα:

Κατ' αρχήν η συμμετοχή των Πετσενέγων και μάλιστα ως πρωταγωνιστών του εγχειρήματος. Το γεγονός της σύμπραξης Ούγγρων και Πετσενέγων αντιμετωπίστηκε από τους ερευνητές με διάφορους τρόπους. Ο J. Marquart θεώρησε το γεγονός παράξενο²²⁹, ενώ ο N. Οικονομίδης, αντίθετα, το δέχθηκε ως καθόλου παράξενο²³⁰. Ο C. A. Macartney το απέδωσε σε σύγχυση της επιδρομής των Ούγγρων το 934 και της επιδρομής του Συμεών για την κατάληψη της Αδριανούπολης το 923 με τον οποίο ήταν προηγουμένως σύμμαχοι οι Πετσενέγοι²³¹, ενώ ο St. Runciman θεώρησε μια «τέτοια ένωση» Ούγγρων και Πετσενέγων «ως εξαιρετικά απίθανη»²³². Ακόμη, η αναφορά της συμμετοχής των Πετσενέγων έγινε αποδεκτή, χωρίς καμιά αμφισβήτηση, από τον P. Diaconu ως η πρώτη μαρτυρία πετσενεγικής επιδρομής νοτίως του Δούναβη²³³. Όσον αφορά δε τον πρωταγωνιστικό ρόλο των Πετσενέγων στην επιχείρηση της Walandar και την ανάθεση της αρχηγίας του εγχειρήματος στον Πετσενέγο «βασιλιά», κατά τον J. Marquart πρέπει να αποδοθούν στον σεβασμό των άλλων τουρκικών φυλών απέναντι στους Πετσενέγους²³⁴, ή, κατά τον C. A. Macartney, στην

Grégoire - P. Orgels (Invasion hongroise 151-2), θεωρούν ως χαρακτηριστικό στοιχείο της αφήγησης του Mas'udi, «το οποίο από μόνο του προσδιορίζει μια χρονολογία», την αποστολή των 1200 εκχριστιανισμένων Αράβων ιππέων εναντίον των επιδρομέων, η οποία έγινε μετά την κατάληψη της Μελιτηνής το 934 από τον Ιωάννη Κουρκούα, και ότι η αποστολή των ολιγάριθμων αυτών ενισχύσεων (των 1200 Αράβων ιππέων και 5000 βυζαντινών στρατιωτών σύμφωνα με τον Mas'udi) επαληθεύεται από το γεγονός της απασχόλησης του μεγάλου όγκου του βυζαντινού στρατού στις πολεμικές επιχειρήσεις, που διεξάγονταν στη Μ. Ασία. - Ο N. Οικονομίδης (Vardariotes 6-7), θεωρεί ότι το γεγονός ότι οι τρεις από τις τέσσερις αναφερόμενες τουρκικές φυλές είναι ουγγρικές (σύμφωνα με την υπόθεσή του, αυτόθι, ότι τα ονόματά τους ταυτίζονται με τρία από τα οκτώ ονόματα των ουγγρικών «γενεών» που αναφέρει ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος στο *DAI* 40.4-5) απηχεί στη φράση του Mas'udi ότι οι φυλές αυτές έχουν κοινό πρόγονο και καθεμιά έχει το βασιλιά της (πράγμα που συμφωνεί με τη φράση του Κων. Πορφ. *DAI* 40.50: *ἔχει δὲ ἐκάστη γενεὰ ἄρχοντα*). Έτσι σύμφωνα με τον N. Οικονομίδη οι επιδρομείς που βρίσκονται πίσω από τα τέσσερα ονόματα των τουρκικών φυλών δεν είναι παρά οι Ούγγροι της επιδρομής του 934 των βυζαντινών πηγών, η δε συμμετοχή των Πετσενέγων (που μπορεί να οφείλεται και σε σύγχυση της πηγής του Mas'udi) δεν αποτελεί παράξενο γεγονός.

229. J. Marquart, *Streifzüge* 71, 74.

230. N. Oikonomides, Vardariotes 7: «...il n'y a rien d'étonnant à voir une bande de Petchénègues participer à une invasion hongroise».

231. C. A. Macartney, *Attack* 164 x.e.

232. St. Runciman, *Lecapenus* 107.

233. P. Diaconu, *Petchénègues* 17 x.e.

234. J. Marquart, *Streifzüge* 74.

πετσενεγικής προέλευσης πηγή του Mas'udi²³⁵.

Πρέπει όμως να σημειώσουμε ότι πέρα από κάθε αμφισβήτηση παραμένει το γεγονός ότι η άλωση της Walandar εμφανίζεται από τον Mas'udi όχι ως ουγγρικό αλλά ως πετσενεγικό επίτευγμα, πράγμα που σε καμιά περίπτωση δεν συμφωνεί με τις βυζαντινές πηγές που εμφανίζουν τη λεηλασία και τον εξανδραποδισμό της Θράκης (έληψαντο (= «Τούρκοι») *πᾶσαν Θρακῶαν ψυχὴν*)²³⁶ ως έργο αποκλειστικά των «Τούρκων» (= Ούγγρων) χωρίς την παραμικρή νύξη για Πετσενέγους. Όσον αφορά δε τη σύμπραξη Ούγγρων και Πετσενέγων, λαμβάνοντας υπόψη την εχθρότητα που διείπε τις σχέσεις των δύο λαών²³⁷, θα συμφωνούσα με τα λόγια του St. Runciman ότι «μια τέτοια ένωση (= Ούγγρων και Πετσενέγων) εκ των πραγμάτων είναι εξαιρετικά απίθανη»²³⁸.

Ένα εξωπραγματικό γεγονός στην αφήγηση του Mas'udi αποτελεί η επιδρομή των κατοίκων (ή των στρατευμάτων, σύμφωνα με τη μετάφραση του J. Marquart) της Walandar στις περιοχές των τεσσάρων τουρκικών φυλών εναντίον των εκεί εγκαταστάσεών τους κατά τη διάρκεια της απουσίας των ανδρών²³⁹.

Αν θεωρήσουμε ότι οι Ούγγροι και οι Πετσενέγοι, σύμφωνα με τον J. Marquart, ή οι Ούγγροι, οι Πετσενέγοι και οι Βούλγαροι, όπως υποστηρίζει ο C. A. Macartney, αποτελούσαν την ομάδα των τουρκικών νομαδικών φυλών²⁴⁰ που διενήργησαν την επίθεση εναντίον της Walandar, είναι προφανές ότι μια επιδρομή επιχειρούμενη από τη στρατιωτική δύναμη (φρουρά) μιας πόλης εναντίον των εγκαταστάσεων των λαών αυτών, που βρίσκονταν σε απομακρυσμένες μεταξύ τους περιοχές, είναι εκ των πραγμάτων αδύνατη. Αnéφικτη επίσης θα ήταν και επιδρομή που θα στρεφόταν μόνο προς τις εγκαταστάσεις των Ούγγρων στην Παννονία, ή προς αυτές των Πετσενέγων βορείως των εκβολών του Δού-

235. C. A. Macartney, *Attack* 164.

236. Σιν. Θεοφ. 422.22.

237. Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος (DAI 3.2-5) μας αποκαλύπτει τα αισθήματα φόβου, δυσπιστίας και απέχθειας που έτρεφαν οι Ούγγροι απέναντι στους φοβερούς Πετσενέγους εξαιτίας των πολλών καταστροφικών για τους Ούγγρους συγκρούσεων μαζί τους, της ανάμνησης του αφανισμού των οικογενειών τους στο Ατελκλούζου, όπως και της αναγκαστικής εγκατάλειψης των εκεί εστίων τους: «...τῶν Τούρκων γένος μεγάλως πτοεῖται καὶ δέδιδε τοὺς... Πατζινακίτας διὰ τὸ πολλάκις ἡττηθῆναι παρ' αὐτῶν καὶ τελείως σχεδὸν παραδοθῆναι ἀφανισμῶ. Καὶ διὰ τοῦτο αἱ φοβεροὶ τοῖς Τούρκοις οἱ Πατζινακίται νομίζονται καὶ συστέλλονται παρ' αὐτῶν. Ἡ ἀπέχθεια καὶ ὁ φόβος των Ούγγρων για τους Πετσενέγους απεικονίζονται παραστατικά καὶ στην ἀπάντηση των Ούγγρων ἀρχηγῶν στον βυζαντινὸ ἀπεσταλμένο Γαβριήλ: DAI 8.23 κ.ε.

238. Ο St. Runciman, *Lecapenus* 107: «...such a union is inherently highly improbable».

239. J. Marquart, *Streifzüge* 64: «...die romäische Truppen von Walandar machten einen Streifzug gegen ihre Wohnsitze, während sie von denselben abwesend waren, und führten viele Kinder in der Gefangenschaft fort und trieben die Viehherden weg». - M. Canard, *Extraits* 34: «...les Rum de W.l.n.d.r. attaquèrent leur pays pendant qu'ils (les hommes) étaient absents de leurs campements».

240. J. Marquart, *Streifzüge* 68. - C. A. Macartney, *Attack* 162.

ναβη²⁴¹, διότι για να φθάσει κανείς στις περιοχές αυτές θα έπρεπε να διανύσει μια πολύ μεγάλη απόσταση διασχίζοντας τη Βουλγαρία και τον Δούναβη, και εγγχείρημα τέτοιας εμβέλειας δεν θα μπορούσε βέβαια να αναληφθεί από τη στρατιωτική δύναμη μιας πόλης παρά μόνο από το βυζαντινό τακτικό στρατό κρούσεως. Προφανώς παρόμοιο γεγονός δεν έλαβε χώρα, διότι οι βυζαντινές πηγές δεν θα παρέλειπαν να το σημειώσουν²⁴². Τέλος μια υπόθεση θα ήταν η επιδρομή των κατοίκων ή του στρατού της Walandar να έγινε εναντίον βουλγαρικής περιοχής, όμως τίποτε στην αφήγηση του Mas'udi δεν επιτρέπει να στηρίξουμε μια τέτοια υπόθεση²⁴³.

Ας έρθουμε όμως στο ζήτημα της πόλης Walandar. Εκτός από τη δυσκολία ταύτισής της²⁴⁴ το βασικό ζήτημα που παραμένει είναι η απουσία οποιασδήποτε μνείας στις βυζαντινές πηγές σχετικής με την καταστροφή κάποιας θρακικής πόλης κατά την περίοδο των ουγγρικών επιδρομών, που θα μπορούσε ίσως να συσχετιστεί με το γεγονός της πολιορκίας και άλωσης της Walandar που αφηγείται ο Mas'udi. Αν μάλιστα μια πόλη του θέματος της Θράκης, που βρισκόταν

241. Οι Πετσενέγοι είχαν γίνει κύριοι μιας μεγάλης ευρασιατικής έκτασης που εκτεινόταν από τη δεξιά όχθη του Δον στην ανατολή ως την αριστερή όχθη του κάτω Δούναβη στη δύση. Βλ. A. Toynbee, *Porphrogenitus* 457. - Πρβλ. και P. Diaconu, *Petchénègues* 19.

242. Πρβλ. St. Runciman, *Lecapenus* 106-7. Πρβλ. επίσης και την παρατήρηση του J. Marquart, *Streifzüge* 71, ότι είναι αδιανόητο ότι μια βυζαντινή δύναμη ενήργησε επιδρομή προς τη βόρεια όχθη του Δούναβη προς τη Βλαχία και Βεσσαραβία, όπου ήταν εγκατεστημένοι οι Πετσενέγοι. Θα έπρεπε, συνεχίζει ο J. Marquart, να πλεύσει με πλοία προς τις εκβολές του Δούναβη, αλλά τότε οι Βυζαντινοί (συγγραφείς) θα ανέφεραν την περιέργη αυτή εκστρατεία, η οποία, αν υποθέσουμε ότι πράγματι συνέβη, θα έπρεπε να ξεκίνησε από τους Πετσενέγους, κάτι που όμως αντιτίθεται προς τις μαρτυρίες των βυζαντινών πηγών οι οποίες δεν αναφέρουν καν τη συμμετοχή των Πετσενέγων.

243. Ο St. Runciman, *Lecapenus* 107, απορρίπτει τελείως την περίπτωση εισβολής των πολιτών της Walandar σε τουρκικό έδαφος, αλλά θεωρεί πολύ πιθανό ότι οι Ούγγροι «εισέβαλαν στη Βουλγαρία κοντά στα σύνορα και οι κάτοικοι μιας από τις συνοριακές πόλεις τόλμησαν να επιτεθούν στο στρατόπεδό τους». Ο St. Runciman, αυτόθι, επιχειρεί να αποκαταστήσει την ιστορική αλήθεια συνδυάζοντας τις πληροφορίες των βυζαντινών πηγών με τις πληροφορίες του Mas'udi. Ο J. Marquart, *Streifzüge* 71-72, βλέπει την ύπαρξη ενός συγγενικού μοτίβου στην αφήγηση του Mas'udi για την επίθεση στις περιοχές των τουρκικών φυλών και στην αφήγηση του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου στο *DAI* κεφ. 40 για το γεγονός της εκδίωξης των Ούγγρων από τις εστίες τους το 896, και θεωρεί, αυτόθι 74, ότι το γεγονός της διένεξης μεταξύ των τεσσάρων τουρκικών φυλών, που λέγει ο Mas'udi, μόνο στην εποχή της συμβίωσης των Πετσενέγων και Ούγγρων στην στέππα, όπου ήταν οι παλιές κατοικίες των Ούγγρων στη Λεβεδία ή στο Ατελκούζου, μπορεί να ανάγεται, διότι: δεν γνωρίζουμε τίποτε για πολέμους μεταξύ Ούγγρων και Πετσενέγων το 934· το καθεστώς ειρήνης υπό το οποίο διατελούσαν τα τέσσερα τουρκικά φύλα με τους «βασιλείς» των Χαζάρων και των Αλανών, όπως αναφέρει ο Mas'udi, μπορούσε να αναφέρεται μόνο στους Ούγγρους πρίν από την εκδίωξή τους από τη Λεβεδία από τους Πετσενέγους, όχι όμως στους Πετσενέγους με τους οποίους οι Χάζαροι είχαν συνεχείς πολέμους σύμφωνα με τον Ibn Rusta, ενώ αντίθετα με τους Ούγγρους, σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο, είχαν συνάψει σύμφωνο συμμαχίας στη Λεβεδία· επίσης οι Ούγγροι ήταν γείτονες και των Αλανών.

244. Η Walandar, όπως αναφέρθηκε παραπάνω (σ. 109 κ.ε.), ταυτίστηκε με τη Δεβελτό ή με την Αδριανούπολη, ή συσχετίστηκε με τους Βαρδαριώτες Τούρκους, ή ακόμη η μάχη της Walandar ταυτίστηκε με τη μάχη της Αχελούς (917).

όχι μακριά από τη βυζαντινή πρωτεύουσα, συνέβαινε να δεχθεί επίθεση από πολυάριθμη εχθρική δύναμη εναντίον της οποίας είχε σταλεί μια επίσης σημαντική βυζαντινή στρατιωτική δύναμη, είχε δοθεί μια πολύνεκρη μάχη και τελικά η πόλη είχε υποστεί το μέγεθος της καταστροφής που περιγράφει ο Mas'udi, είναι απίθανο ότι οι βυζαντινοί ιστοριογράφοι γεγονότα τόσο εντυπωσιακά θα τα αγνοούσαν ή θα παρέλειπαν να τα καταγράψουν.

Για την αφήγηση του Mas'udi γενικά θα επαναλάβω αυτό που ήδη έχει επισημανθεί από προηγούμενους ερευνητές: υπάρχει σ' αυτήν την αφήγηση μια σύγχυση μεταξύ διαφορετικών πληροφοριών που αφορούν Βούλγαρους, Ούγγρους, Πετσενέγους και άλλους που καθιστά σχεδόν αδύνατη μια σαφή απάντηση στα ερωτήματα που ανακύπτουν, εφόσον δεν υπάρχει αντίστοιχη αναφορά στις βυζαντινές πηγές²⁴⁵. Προχωρώντας περισσότερο θα έλεγα ότι στην αφήγηση του Mas'udi ιστορία και μύθος αποτελούν ένα αξεδιάλυτο σύμπλεγμα, όπου η ιστορική πραγματικότητα, μέσα από τις υπερβολές, ασάφειες και συγχύσεις καταστάσεων και πραγμάτων του μυθολογήματος, δύσκολα ανιχνεύεται.

Με την ουγγρική επιδρομή του 934 που μαρτυρούν οι βυζαντινές πηγές θεωρείται²⁴⁶ ότι συνδέεται επίσης και η αφήγηση του Χρονικού του Ανώνυμου νοταρίου του βασιλιά Βέλα (= Ανώνυμο Ουγγρικό Χρονικό) που αναφέρεται σε μια επιδρομή ενός ουγγρικού στρατιωτικού σώματος, το οποίο υπό τους αρχηγούς του Zuard και Cadusa προχώρησε νότια διαμέσου της δυτικής Βουλγαρίας μέχρι τη Μακεδονία και εισέβαλε στη Ρασχία και το Δυρράχιο²⁴⁷.

Εδώ όμως μπορεί να παρατηρήσει κανείς ότι αυτή η μαρτυρία ουγγρικής επιδρομής, πέρα από το γεγονός ότι προέρχεται από πηγή πολύ μεταγενέστερη του γεγονότος (τέλη 12ου - αρχές 13ου αιώνα)²⁴⁸ με εμφανές στην αφήγησή της το στοιχείο της υπερβολής, της γεωγραφικής ασάφειας και της χρονικής αοριστίας, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω²⁴⁹, δεν κάνει λόγο για εισβολή στη Θράκη όπου, όπως μαρτυρούν οι βυζαντινές πηγές, έλαβε χώρα η επιδρομή του

245. Πρβλ. M. Canard, *Extraits* 36 σημ. 2.

246. Από τον Ν. Οικονομίδη, *Vardariotes* 1.

247. Anonymus, *Gesta Hungarorum*, SRH τ. I, II, κεφ. 45, σ. 92. Το Ανώνυμο Ουγγρικό Χρονικό (σ. 93) μας πληροφορεί ακόμη ότι όσοι από τους Ούγγρους αυτής της επιδρομής παρέμειναν στην Ελλάδα μετά το θάνατο το αρχηγού τους Zuard, επονομάστηκαν από τους Έλληνες *Sobamogera*, που σημαίνει κουτός λαός, επειδή μετά το θάνατο του αρχηγού τους δεν έκαναν προσπάθεια να επιστρέψουν στη χώρα τους. Βλ. και ανωτ. σ. 101.

248. Βλ. ανωτ. σ. 101 και σημ. 162.

249. Βλ. ανωτ. σ. 101. Σύμφωνα με το Ανώνυμο Ουγγρικό Χρονικό όλοι οι κάτοικοι της Βουλγαρίας και της Μακεδονίας δήλωσαν υποταγή στους Ούγγρους εισβολείς στέλνοντας πρέσβεις με πολλά χρήματα και παραδίδοντας τους γιους τους ως ομήρους (Anonymus, SRH I, II, 45.9-11: «*Tunc omnes incolae illius terre* (= Βουλγαρίας και Μακεδονίας) *miserunt nuntios suos cum donariis multis, ut terram sibi subiugarent et filios suos in obsides traderent*»), και ότι οι Ούγγροι υπό τους Zuard και Cadusa προήλασαν μέχρι την «*Cleopatram civitatem*»; (45.15), την «*portam Wacib*»; και το κάστρο «*Philippi regis*»; (45.14).

934 φθάνοντας μέχρι την Κωνσταντινούπολη²⁵⁰.

Τον Απρίλιο του 943 οι Ούγγροι επιχειρούν πάλιν επιδρομή εναντίον του Βυζαντίου μετά πλείστης δυνάμεως, όπως σημειώνουν οι βυζαντινοί ιστοριογράφοι, οι οποίοι χωρίς αυτή τη φορά να κάνουν λόγο για καταστροφές ή για τις περιοχές που υπέστησαν την ουγγρική εισβολή, μας πληροφορούν ότι ο Θεοφάνης, που αναφέρεται τώρα ως παρακοιμώμενος, συνομολόγησε συνθήκη ειρήνης, η οποία επισφραγίστηκε με την αποστολή επιφανών Ούγγρων ομήρων στην Κωνσταντινούπολη²⁵¹. Δεν αναφέρεται η συμφωνηθείσα χρονική διάρκεια αυτής της βυζαντινο-ουγγρικής ειρήνης κατά τη σύναψή της αλλά σημειώνεται ότι η ειρήνη «διεφυλάχθη» επί πέντε χρόνια (ἐξ οὗ καὶ συνέβη ἐπὶ χρόνους πέντε τὴν εἰρήνην διαφυλαχθῆναι)²⁵², πράγμα που κατά τη γνώμη μου σημαίνει ότι από

250. Πρέπει να σημειώσουμε ότι οι πληροφορίες γενικώς των ουγγρικών χρονικών για τις ουγγρικές επιδρομές στο Βυζάντιο είναι ασαφείς και δεν επιτρέπουν να καθορίσουμε χρονολογίες (πρβλ. A. Rambaud, *Empire* 359 σημ. 3. - St. Runciman, *Lecapenus* 105). Κάποτε μάλιστα αναφέρονται και σε θρυλικά κατορθώματα Ούγγρων που συνδέονται με τις επιδρομές τους στο βυζαντινό χώρο, όπως αυτό του ήρωα Botond, ο οποίος θρυλείται ότι έμπηξε το τσεκούρι του στη Χρυσή Πύλη της Κωνσταντινούπολης ανοίγοντας τρύπα τόσο μεγάλη ώστε να περνά ένα πεντάχρονο παιδί, ότι έρριξε κάτω ένα γίγαντα που έστειλε ο αυτοκράτορας για να παλαίψει μαζί του κ.λ.π. Βλ. Simonis de Keza, *Gesta Hungarorum*, SRH I, IV, κεφ. 42, σ. 171-2. - Ο Ανώνυμος νοτάριος του βασιλιά Bela, ο οποίος στο Χρονικό του (Anonymus, *Gesta Hungarorum*, SRH I, II, κεφ. 42, σ. 87) εμφανίζει τον Botond ως σύγχρονο του Arpad, κάνει απλώς νύξη του επεισοδίου αμφισβητώντας την ιστορική του αυθεντικότητα: «*Sed ego, quia in nullo codice historiographorum inveni, nisi ex falsis fabulis rusticorum audivi, ideo ad presens opus scribere non proposui*» (σ. 87.13-16). Ο Gy. Moravcsik, *Magyars* 60-1, αναζήτησε τη ιστορική βάση στο μύθο του Botond και υποστήριξε ότι υπάρχουν σ' αυτόν κάποια αυθεντικά ιστορικά στοιχεία μεταξύ των οποίων το πιο σημαντικό είναι το σπάσιμο της πύλης της Πόλης, πράξη που συμβόλιζε κήρυξη πολέμου.

251. Συν. Θεοφ. 430.20-431.2: 'Ἰνδιξιάνως πρώτης Ἀπριλλίῳ μηνὶ ἐπῆλθον πάλιν οἱ Τοῦρκοι μετὰ πλείστης δυνάμεως. Ὁ δὲ πατριχίος Θεοφάνης ὁ παρακοιμώμενος ἐξελθὼν σπονδὰς εἰρηναϊκὰς ἐποίησε μετ' αὐτῶν ὁμήρους τῶν ἐμφανῶν ἀναλαβόμενος... - Συν. Γεωργίου Μοναχοῦ 917.6-9. - Ψευδοσυμεών 718.1-4. - Λέων Γραμματικὸς 325.3-6. - Ιω. Σκυλίτζης 231.55-57. - Νέστορος Χρονικόν (α.943) 28.26-27 (ἐκδ. R. Trautmann).

Κατὰ τον Gy. Moravcsik, *Magyars* 55, η επιδρομή του 943, όπως και αυτή του 934, διεξήχθησαν από τις φυλές, οι οποίες ήταν εγκατεστημένες κατά μήκος του ποταμού Μάρου στις σημ. περιοχές Somogy και Zala αντίστοιχα, στη νότια Ουγγαρία. Ο Gy. Moravcsik, αυτόθι, υποστηρίζει επίσης ότι οι ουγγρικές επιδρομές εναντίον του Βυζαντίου ήταν ανεξάρτητα εγχειρήματα διαφόρων ουγγρικών φυλών και δεν υπάρχει ένδειξη συμμετοχής της άρχουσας φυλής (των Αρπαδιδών), γεγονός που μπορεί να εξηγηθεί εν μέρει από την παρακμή της κεντρικής εξουσίας. Αντίθετη γνώμη εξέφρασε ο Π. Αντωνόπουλος, *Κωνσταντίνος Ζ'* 63-64 και 82-83, ο οποίος προσάγοντας ως παράδειγμα τη συνθήκη του 943 πιστεύει ότι αυτή δεν πρέπει να αφορούσε σε μόνο μία ή δύο φυλές, διότι τότε οι άλλες φυλές θα συνέχιζαν ελεύθερες τις επιδρομές τους, αλλά ότι συμπεριέλαβε όλες τις ουγγρικές φυλές και η σύναψη αυτής της συνθήκης ειρήνης θα πρέπει να έγινε με τους εκπροσώπους της άρχουσας φυλής με τους οποίους ο Θεοφάνης συναντήθηκε στην Ουγγαρία. Η τελευταία άποψη προφανώς δεν τεκμηριώνεται. Πρέπει να σημειωθεί ότι η άποψη σύμφωνα με την οποία οι ουγγρικές επιδρομές μπορεί να είχαν οργανωθεί σε όλες τις περιπτώσεις από ένα κέντρο έχει αποτελέσει το αντικείμενο πολλών συζητήσεων. Βλ. F. Makk, *Relations* 12 και σημ. 9, όπου η σχετική με το ζήτημα βιβλιογραφία.

252. Συν. Θεοφ. 431.2-3. - Συν. Γεωργίου Μοναχοῦ 917.9-10. - Ψευδοσυμεών 748.3-4. - Λέων

το 948, με την εκπνοή δηλαδή της ειρήνης, άρχισαν να εκδηλώνονται και πάλι επιδρομές στα βυζαντινά εδάφη, όπως τουλάχιστον μαρτυρεί ο Ιω. Σκυλίτζης (Οὐ διέλιπον δὲ καὶ οἱ Τοῦρκοι εἰσβολὰς εἰς τὴν Ῥωμαίων ποιούμενοι καὶ ταύτην δηοῦντες...) ²⁵³, οι οποίες δεν σταμάτησαν παρά με τον ερχομό στην Κωνσταντινούπολη των φυλετικών αρχηγών Βουλοσουδή ²⁵⁴ ή Βουλτζού (τρίτου ἄρχοντος καὶ καρχᾶ Τουρκίας σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο) ²⁵⁵ και του disέγγονου του Agrad Τερματζού ²⁵⁶. Του τελευταίου η επίσκεψη στην Κωνσταντινούπολη δεν μνημονεύεται από τον Ιω. Σκυλίτζη ή άλλες πηγές παρά μόνο από τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο ²⁵⁷.

Η επίσκεψη των Ούγγρων φυλετικών αρχηγών, που τοποθετείται μετά το 948 και προ του 952 ²⁵⁸, θεωρείται από πολλούς ερευνητές ότι πραγματοποιήθηκε με σκοπό την ανανέωση της ειρήνης ²⁵⁹, ενώ κατ' άλλους ήταν απλώς

Γραμματικός 325.6. - Κατά τη γνώμη της Γ. Μωυσιδίου, *Βυζάντιο* 197, δεν γίνεται εδώ λόγος για επίσημη ειρήνη που εξαρχής ορίστηκε ως πενταετής αλλά για ειρηνικό διακανονισμό, ο οποίος κράτησε τελικά πέντε χρόνια. Αντίθετα σύναψη πενταετούς ειρήνης υποστηρίζουν οι άλλοι ερευνητές. Βλ. A. Rambaud, *Empire* 358. - J. B. Bury, *Treatise* 561. - St. Runciman, *Lecapenus* 107. - Του ιδίου, *Bulgarian Empire* 185. - C. A. Macartney, *Magyars* 114. - Gy. Moravcsik, *Magyars* 56. - N. Oikonomidès, *Vardariotes* 3. - Π. Αντωνόπουλος, *Κωνσταντίνος Ζ'* 76. Η άποψη περί πληρωμής ετήσιου κανονικού φόρου στους Ούγγρους που συμφωνήθηκε κατά τη σύναψη της ειρήνης του 943, όπως δέχονται ο F. Makk (*Relations* 12) και καλότερα ο B. Hóman (*Geschichte* 132), ή, όπως πιθανολογεί ο Gy. Györfly (*Landnahme* 262), συμφωνήθηκε το 934, δεν στηρίζεται σε μαρτυρία βυζαντινής πηγής παρά μόνο στην αόριστη και αβέβαιη πληροφορία του Λιουτπράνδου ότι οι Ούγγροι «Bulgariorum gentem atque Graecorum tributariam fecerant» (*Antapodosis* II. 7, σ. 306.17-18), την οποία ο συγγραφέας αναφέρει παρενθετικά λίγο πριν την αφήγηση του γεγονότος της εισβολής των Ούγγρων το 899 στην Ιταλία. Πρβλ. και Β. Καραγεώργος, *Λιουτπράνδος ο επίσκοπος Κρεμώνης ως ιστορικός και διπλωμάτης*, Αθήναι 1976, σ. 129 (στο εξής: Β. Καραγεώργος, *Λιουτπράνδος*): «Όσον αφορά εις τὰς σχέσεις τῶν Οὐγγρων πρὸς τὸ Βυζάντιον, ὁ ἐπίσκοπος Κρεμώνης ἀναφέρει ἐλαχίστας πληροφορίες, αἵτινες εἶναι ἀνακριβεῖς. Οὕτω λέγει, ὅτι οἱ Οὐγγροι κατέστησαν τοὺς Βυζαντινοὺς καὶ τοὺς Βουλγάρους φόρου ὑποτελεῖς· ἀλλ' ἡ εἰδησις εἶναι παντελῶς ἀναληθής».

253. Ιω. Σκυλίτζης 239.59-60.

254. Ιω. Σκυλίτζης 239.60-61: ...μέχρις οὐ Βουλοσουδῆς ὁ τούτων ἀρχηγός... κατειλήφει τὴν Κωνσταντίνου.

255. Κων. Πορφ., *DAI* 40.64-65. - Ο Βουλτζός είναι ο αναφερόμενος στις ουγγρικές πηγές ως Bulchu ή Bulsuu και στις άλλες, τις δυτικές πηγές, ως Pulszi και Bulgio. Βλ. J. B. Bury, *Treatise* 561-2. - C. A. Macartney, *Magyars* 115. - Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica* II. 107.

256. Ο Τερματζός ήταν γιος του Τεβέλ, ο οποίος ήταν γιος του πρώτου γιου του Agrad Ταρκατζού (*DAI* 40.56 κ.ε.).

257. *DAI* 40.63-64: ἐτελεύτησεν ὁ Τεβέλς, καὶ ἔστιν ὁ υἱὸς αὐτοῦ Τερματζός, ὁ ἀρτίως ἀνελθὼν φίλος μετὰ τοῦ Βουλτζού...

258. Σύμφωνα με τον J. B. Bury, *Treatise* 563, η χρονολογία της επίσκεψης πρέπει να ήταν 948-50 με βάση το «ἀρτίως» που αναφέρεται στη φράση του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου στο *DAI*: ὁ (Τερματζός) ἀρτίως ἀνελθὼν φίλος μετὰ Βουλτζού... λαμβανόμενο σε σχέση με τη χρονολογία σύνταξης του *DAI* (μεταξύ 949-952).

259. J. B. Bury, *Treatise* 562. - C. A. Macartney, *Magyars* 114. - St. Runciman, *Lecapenus* 108, ο οποίος θεωρεί ότι η ειρήνη ανανεώθηκε για 10 χρόνια. - Του ιδίου, *Bulgarian Empire* 186 σημ. 2. Τη σύναψη δεκαετούς ειρήνης υποστηρίζει και ο B. Hóman, *Geschichte* 132. - F. Makk, *Relations* 12, ο οποίος υποστηρίζει ακόμη ότι η συμμετοχή του Τερματζού σ' αυτή τη διπλωματική

φυσική συνέπεια της ειρήνης του 943 και των βυζαντινο-ουγγρικών επαφών που επακολούθησαν²⁶⁰.

Στη βυζαντινή πρωτεύουσα ο Βουλοσουδής, αφηγείται ο Ιω. Σκυλίτζης, βαπτίστηκε με ανάδοχό του τον ίδιο τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Ζ'²⁶¹, τιμήθηκε με τον τίτλο του πατρικίου και δέχθηκε πολλά δώρα²⁶². Ο Τερματζούς για τον οποίο, όπως αναφέρθηκε, ο Ιω. Σκυλίτζης δεν κάνει λόγο, δεν γνωρίζουμε αν έλαβε επίσης το βάπτισμα²⁶³. Όχι πολύ αργότερα, περί το 952²⁶⁴ ή το 953, όπως γίνεται δεκτό²⁶⁵, ένας άλλος φυλετικός αρχηγός, ο Γυλάς (= Gyula στα ουγγρικά Χρονικά)²⁶⁶ επισκέφθηκε τη βυζαντινή πρω-

αποστολή δείχνει ότι επρόκειτο για διάβημα που είχε συντονιστεί από όλες τις ουγγρικές φυλές.

260. Gy. Moravcsik, *Magyars* 104. - Π. Αντωνόπουλος, *Κωνσταντίνος Ζ'* 157. Αντίθετη γνώμη εξέφρασε η Γ. Μωυσιδίου, *Βυζάντιο* 197-8, η οποία αρνείται (χωρίς όμως να δίνει τη δική της ερμηνεία) όχι μόνο ότι η επίσκεψη των Ούγγρων αρχηγών ήταν απόρροια της πενταετούς ειρηνικής περιόδου —διότι η επίσκεψή τους τοποθετείται πέραν της πενταετίας (μεταξύ 948 και 952)— αλλά και ότι μπορεί η επίσκεψη αυτή να έλαβε χώρα στα πλαίσια μιας ανανεωμένης ειρήνης και πέραν της πενταετίας, εφόσον οι πηγές δεν κάνουν λόγο για ανανέωση ειρήνης.

261. Η βάπτισμα του Βουλτζού απεικονίζεται σε μινιατούρα του χφ. του Escorial του 13ου αιώνα, που περιέχει το έργο του Ιω. Σκυλίτζη, και σώζεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Μαδρίτης.

262. Ιω. Σκυλίτζης 239.62-64: *καί βαπτισθείς υπό τοῦ βασιλέως ἀναδέχεται Κωνσταντίνου, τῇ τῶν πατρικίων ἀξίᾳ τιμηθείς καί πλείστον χρημάτων ὑπάρξας κύριος...* - Ιω. Ζωνάρας III. 484.9 κ.ε.

263. Το γεγονός ότι ένας μόνον από τους δύο Ούγγρους αρχηγούς που ήρθαν μαζί στην Κωνσταντινούπολη (Κων. Πορφ. *DAI* 40.64-65), ο Βουλοσουδής ή Βουλτζούς μαρτυρείται ότι έλαβε το βάπτισμα (Ιω. Σκυλίτζης 239.62) και όχι και ο ανώτερός του στην ιεραρχία Τερματζούς, οδήγησε σε τρεις υποθέσεις: ότι ο Βουλτζούς μπορεί να βαπτίστηκε σε κάποια άλλη επίσκεψή του στην Κωνσταντινούπολη που πραγματοποιήσει χωρίς τον Τερματζό, ότι ο Τερματζούς αρνήθηκε να βαπτιστεί, ή και ότι βαπτίστηκε. Την τελευταία άποψη, ότι ο Τερματζούς έλαβε επίσης το βάπτισμα και τιμήθηκε εξίσου με τον Βουλτζό, υποστήριξε ο Gy. Moravcsik, *The role of the Byzantine Church in Medieval Hungary, The American Slavic and East European Review* 6 (1947) 137 εν: Gy. Moravcsik, *Studia Byzantina*, σ. 328 (στο εξής: Gy. Moravcsik, *Role*). - Του ιδίου, *Magyars* 104-6, ακολουθούμενος από τον F. Makk, (*Relations* 12) με το επιχείρημα ότι ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος τον αποκαλεί «φίλο» (*DAI* 40.64), που στο Βυζάντιο δήλωνε έναν ειδικό τίτλο, αντίστοιχο του παλαιού ρωμαϊκού «amicus», και τον τρίτο βαθμό μεταξύ των προσφωνήσεων που αφορούσαν ξένους πρίγκιπες. Για τη σημασία του τίτλου «φίλος» βλ. F. Dölger, *Familie der Könige*, εν F. Dölger, *Byzanz und die europäische Staatenwelt*, Ettal 1953, σ. 34-69. - Την αντίθεσή της προς αυτή την ερμηνεία του όρου «φίλος» εξέφρασε η Γ. Μωυσιδίου (*Βυζάντιο* 200-1) υποστηρίζοντας ότι ο τίτλος «φίλος» στο *DAI* «απαιτεί απλώς μια ειρηνική κατάσταση» και ότι ουσιαστικά ο τίτλος αυτός «δεν δηλώνει καμιά νέα ιδιαίτερη ιεραρχική κατάσταση», εφόσον απονεμόταν γενικώς σε ηγεμόνες που βρίσκονταν σε καλές σχέσεις με το Βυζάντιο αδιάκριτα αν ήταν υποτελείς ή ανεξάρτητοι, χριστιανοί ή μη χριστιανοί. - Βλ. και Π. Αντωνόπουλος (*Κωνσταντίνος Ζ'* 160 κ.ε.), ο οποίος θεωρεί απίθανη μια δεύτερη μετάβαση του Βουλτζού στην Κωνσταντινούπολη μέσα σε μια τετραετία λόγω της γεωγραφικής απόστασης, αποκλείει τον εκχριστιανισμό του Τερματζού με το επιχείρημα ότι οι πηγές δεν θα παρέβλεπαν να αναφερθούν σ' αυτόν, εφόσον μάλιστα ο Τερματζούς ήταν ιεραρχικά ανώτερος του Βουλτζού, και υποστηρίζει ότι προωθήθηκε κατά προτίμηση ο εκχριστιανισμός του Βουλτζού, επειδή θεωρήθηκε πιο επικίνδυνος για την αυτοκρατορία.

264. Gy. Moravcsik, *Magyars* 106. Π. Αντωνόπουλος, *Κωνσταντίνος Ζ'* 158.

265. F. Makk, *Relations* 12.

266. Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica* II 115.

τεύουσα²⁶⁷, βαπτίστηκε και έλαβε παρόμοιες τιμές και δώρα²⁶⁸. Επιστρέφοντας στη χώρα του πήρε μαζί του τον μοναχό Ιερόθεο, ο οποίος χειροτονήθηκε επίσκοπος «Τουρκίας» από τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Θεοφύλακτο²⁶⁹. Ο Ιερόθεος εκεί, λέγει ο Ιω. Σκυλίτζης, πολλούς από της βαρβαρικής πλάνης εις τὸν χριστιανισμόν ἐπανάγαγεν²⁷⁰.

Από τους δύο νεοφώτιστους Ούγγρους αρχηγούς ο Γυλάς έμεινε σταθερός στη χριστιανική πίστη, διατήρησε την ειρήνη και δεν επιχείρησε ποτέ επιδρομή εναντίον του Βυζαντίου²⁷¹. εξαγόρασε ακόμη και ελευθέρωσε χριστιανούς αιχμαλώτους²⁷². Αντίθετα ο Βουλτζός απέτησε τὰς πρὸς θεὸν συνθήκας και πολλές φορές με όλο τον λαό του επέδραμε εναντίον του Βυζαντίου²⁷³. Όταν όμως επιχείρησε επιδρομή εναντίον των Φράγκων, αφηγούνται οι Βυζαντινοί (Ιω. Σκυλίτζης - Ιω. Ζωναράς) και οι Ούγγροι χρονικογράφοι αναφερόμενοι στην τύχη του μετά την ήττα του στην πεδιάδα του Lech κοντά στο Augsburg (11 Αυγούστου 955), συνελήφθη αιχμάλωτος και θανατώθηκε από τον βασιλιά Όθωνα Α'²⁷⁴.

267. Δεν γνωρίζουμε αν η επίσκεψη του Γυλά στην Κωνσταντινούπολη συμπίπτει με ανανέωση ειρήνης, όπως δέχεται ο F. Makk, Relations 12.

268. Ιω. Σκυλίτζης 239.64-66: Μετ' οὐ πολὺ δὲ καὶ Γυλάς, ἄρχων ὢν καὶ αὐτὸς τῶν Τούρκων, εἰσεῖσιν εἰς τὴν βασιλίδαν καὶ βαπτίζεται, τῶν ἰσῶν ἀξιώθεις καὶ αὐτὸς εὐεργεσιῶν καὶ τιμῶν. - Ιω. Ζωναράς III. 484.10 κ.ε. - Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος αναφέρει το «γυλάς» ως αξίωμα: ...ὁ γυλάς καὶ ὁ καρχᾶς οὐκ εἰσὶ κύρια ὀνόματα, ἀλλὰ ἀξιώματα (DAI 40.51-52 και 40.49, 40.67-68). Θεωρεῖται ὅτι ο «γυλάς» (yila) πρέπει να προερχόταν πάντοτε από τη φυλή του N'eki (Nέκη) και ὅτι το ὄνομα «yila» προήλθε από το ὄνομα του τουρκο-ονογουρο-βουλγαρικού φύλου Dulo, το οποίο έπαίξε σημαντικό ρόλο στην εθνογένεση των Ούγγρων. Βλ. Gy. Moravcsik, Byzantinoturcica II. 115. - L. Varady. Revision 36-37, 46, 56-57. - Βλ. και Π. Αντωνόπουλος, Κωνσταντίνος Ζ' 143 κ.ε.

269. Ιω. Σκυλίτζης 239.66-68.

270. Ιω. Σκυλίτζης 239.69-70. - Πρβλ. και Ιω. Ζωναράς III. 484.15-16. - Για την αποστολή του Ιερόθεου βλ. Gy. Moravcsik, Role 328. - Του ιδίου, Magyars 107.

271. Κατά τον F. Makk, Relations 13, για τους Ούγγρους σκοπός των συνθηκών ειρήνης με τους Βυζαντινούς ήταν η προμήθεια λαφύρων υπό μορφή φόρου χωρίς πόλεμο αλλά και η εξασφάλισή τους από τον νότο κατά τη διάρκεια των επιδρομών τους προς τα δυτικά.

272. Ιω. Σκυλίτζης 239.70-73: ...ἀλλ' ὁ μὲν Γυλάς ἐνέμεινε τῇ πίστει, μήτ' αὐτὸς ἐφοδὸν ποτε κατὰ Ῥωμαίων πεποιηκώς, μήτε τοὺς ἀλίσκομένους Χριστιανούς ἀτρημελήτους ἑὼν, ἀλλ' ἐξωνόμενους καὶ ἐπιμελείας ἀξίων καὶ ἐλευθερῶν. - Ιω. Ζωναράς III. 484.16-17: Ἀλλ' ὁ μὲν Γυλάς καὶ τῇ πίστει ἐνέμεινε, καὶ τὴν εἰρήνην ἐτήρησεν.

273. Ιω. Σκυλίτζης 239.73-74: Βουλοσουδής δὲ τὰς πρὸς θεὸν συνθήκας ἡθετηκώς πολλάκις σὺν παντὶ τῷ ἔθνει κατὰ Ῥωμαίων ἐξήλασε. - Ιω. Ζωναράς III. 484.17-18. - Ο F. Makk, Relations 12, αποδίδει τη συμπεριφορά του Βουλτζού στο γεγονός ὅτι ἴσως δεν ήταν ικανοποιημένος από το μερίδιο που ἔπαιρνε από τον βυζαντινὸ φόρο, ἢ ὅτι χάρη στην αυξημένη εξουσία του εἶχε αποκτήσει επιρροή στη διεύθυνση της «ουγγρικής φυλετικής ομάδας» και μπορούσε ἔτσι να ενεργεῖ ανεξάρτητα από τις αποφάσεις της. Θα ἔλεγα, ὅσον αφορά τουλάχιστον την πρώτη ἀπόψη του F. Makk, ὅτι δεν αποτελεί παρά μια εἰκασία που στηρίζεται πάνω σε μια ἄλλη εἰκασία του σύμφωνα με την οποία οι Βυζαντινοί βάσει της ειρήνης του 943 πλήρωναν κανονικὸ ετήσιο φόρο στους Ούγγρους. Βλ. F. Makk, αὐτόθι, και ανωτ. σημ. 252.

274. Ιω. Σκυλίτζης 239.74-76: τὸ αὐτὸ δὲ τοῦτο καὶ κατὰ Φράγκων ποιῆσαι διανοηθεὶς καὶ ἀλούς ἀνέσκολοπίσθη ὑπὸ Ὁτου τοῦ βασιλέως αὐτῶν. - Ο Ιω. Ζωναράς αναφέρει ὅτι ο Βουλτζός

Ο στόχος της βυζαντινής πολιτικής στον προσηλυτισμό του Βουλτζού και του Γυλά είναι προφανής: η εξουδετέρωση κατά κύριο λόγο της απειλής των επιδρομών τους αλλά και η εξασφάλιση της συμμαχίας τους σε πολέμους με άλλους λαούς²⁷⁵. Γενικότερα όμως ο εκχριστιανισμός των δύο Ούγγρων αρχηγών εντάσσεται στην πάγια τακτική της βυζαντινής εξωτερικής πολιτικής, η οποία επεδίωκε όχι μόνο τη δημιουργία δικτύου συμμαχικών δυνάμεων γύρω από την αυτοκρατορία αλλά και με την προσχώρηση των λαών αυτών και των ηγεμόνων τους στον χριστιανισμό, που συνήθως συνδεόταν και με πολιτική μεταστροφή τους, την επέκταση της πολιτικής επιρροής του Βυζαντίου²⁷⁶.

Είναι γεγονός ότι ο εκχριστιανισμός των Ούγγρων και η οργάνωση της Εκκλησίας τους στα μέσα του 10ου αιώνα επιχειρήθηκαν από το Βυζάντιο. Ο πρώτος επίσκοπος των Ούγγρων, ο μοναχός Ιερόθεος, που χειροτονήθηκε επίσκοπος «Τουρκίας» και ακολούθησε τον νεοφώτιστο Γυλά στη χώρα του, ανέπτυξε ιεραποστολική δραστηριότητα όχι μόνο στο τρανσυλαβανικό έδαφος του Γυλά (Gyula) αλλά και σε ολόκληρη την Ουγγαρία²⁷⁷. Υποστηρίζεται ότι η βυζαντινή Εκκλησία είχε προετοιμάσει τον προσηλυτισμό των Ούγγρων, διότι οι ίδιοι ή κάποιες από τις εθνικές τους ομάδες είχαν εξοικειωθεί με τις αρχές του χριστιανισμού πολύ πριν από την εγκατάστασή τους στην Παννονία, κατά τη διάρκεια της διαμονής τους στη βόρεια ακτή της Μαύρης Θάλασσας, όπου η Εκκλησία του Βυζαντίου είχε αναλάβει εντατικό ιεραποστολικό έργο μεταξύ των

άνεσταύρωτο (III. 484.19), αλλά σύμφωνα με τα ουγγρικά Χρονικά ο αιχμάλωτος Ούγγρος αρχηγός τελείωσε τη ζωή του στην αγχώνη: Anonymus, *Gesta Hungarorum*, SRH I. II, κεφ. 55, σ. 109. - Simonis de Kéza, *Gesta Hungarorum*, SRH I. IV, σ. 169. - *Chronicum Hungaricum* SRH I. VI, σ. 308.

275. Πρβλ. Gy. Moravcsik, Role 329. - Του ιδίου, *Magyars* 106. Ο Gy. Moravcsik, αυτόθι, βλέποντας τα πράγματα από ουγγρικής σκοπιάς θεωρεί ότι οι επισκέψεις των Ούγγρων αρχηγών (με συνακόλουθα την προσχώρησή τους στον χριστιανισμό και την απόκτηση βυζαντινών τίτλων) επέδρασαν ακόμη και στις εσωτερικές διαμάχες των Ούγγρων κατά την περίοδο της βασιλείας των διαδόχων του Agyad, διότι στον αγώνα για τη διεκδίκηση της εξουσίας κάποιοι φυλετικοί αρχηγοί, των οποίων το κύρος είχε αυξηθεί εξαιτίας των βυζαντινών τίτλων που είχαν λάβει, πρέπει να βασίστηκαν σε βυζαντινή υποστήριξη. - Γ. Μωυσιδίου, *Βυζάντιο* 200.

276. Π.χ. ο προσηλυτισμός υπήρξε οργανικό μέρος της πολιτικής αντίληψης του Ιουστινιανού Α', που αποσκοπούσε στην αποκατάσταση του παλαιού ρωμαϊκού imperium (πολιτική της reconquista). Βλ. και Gy. Moravcsik, *Christianity* 248. - Του ιδίου, *Magyars* 39-40. - Γ. Μωυσιδίου, *Βυζάντιο* 199.

277. Κατά τον Gy. Moravcsik, Role 329, η αναγραφή στον τίτλο του επίσκοπου του ονόματος περιοχής («επίσκοπος Τουρκίας») αντί του ονόματος πόλεως ή έδρας, όπως γινόταν σε άλλες περιπτώσεις, ήταν ένα στρατηγικό μέτρο προκειμένου να τονιστεί ο ιεραποστολικός χαρακτήρας της νέας επισκοπής και η δικαιοδοσία της σε ολόκληρη την περιοχή των Ούγγρων. Βλ. και του ιδίου, *Magyars* 107. - Του ιδίου, *Hungary* 572. - Ο J. P. Ripoche, *Constantin VII 6*, πιστεύει αντίθετα ότι η ιεραποστολή του Ιεροθέου, αν και συγκροτήθηκε για να διαδόσει τον χριστιανισμό σε ολόκληρη την Ουγγαρία, ωστόσο το πεδίο δράσης του Ιεροθέου περιορίστηκε μόνο στην ποτάμια περιοχή του Τισσού και του Μάρου (περιοχή του Gyula) εξαιτίας της εχθρικής στάσης των Καβάρων που κατοικούσαν στην περιοχή του Nyir και του Bihar.

τουρκικών λαών²⁷⁸. Οι Ούγγροι στη νέα τους πατρίδα βρήκαν χριστιανικές παραδόσεις και επιρροές τόσο από τη Ρώμη όσο και από το Βυζάντιο. Η Παννονία είχε υπάρξει θέατρο συγκρούσεως δυτικών και ανατολικών πολιτικών, οικονομικών και εκκλησιαστικών ενδιαφερόντων καθώς Ρώμη και Κωνσταντινούπολη προσπάθησαν να προσελκύσουν τους λαούς που κατά καιρούς εγκαταστάθηκαν στην κοιλάδα του Δούναβη καθεμιά στη δική της πολιτικο-οικονομική τροχιά διαμέσου ιεραποστολικής δραστηριότητας²⁷⁹.

Οι Ούγγροι βρέθηκαν στο σταυροδρόμι μεταξύ της δυτικής και ανατολικής χριστιανοσύνης, μεταξύ της λατινογερμανικής και της βυζαντινής σφαίρας επιρροής. Στο ανατολικό τμήμα της χώρας τους, μεταξύ του ποταμού Τισσού και των Καρπαθίων (περιοχή Τρανσυλβανίας) δρούσε με επιτυχία η βυζαντινή ιεραποστολή που ίδρυσε ο Ιερόθεος. Δυτικά του Τισσού κυριαρχούσε από καιρό ο φραγκικός κλήρος. Οι δύο Εκκλησίες, Κωνσταντινούπολης και Ρώμης είχαν αποδυθεί σε έναν πραγματικό αγώνα για τη θρησκευτική κατάκτηση των Ούγγρων. Τελικώς ο ηγεμόνας Γέζα είναι αυτός που πρώτος θα ανοίξει το δρόμο για την είσοδο των Ούγγρων στη σφαίρα της δυτικής επιρροής και της Εκκλησίας της Ρώμης. Το 973 με απεσταλμένους του στο Quedlinburg διακαλονίζει τις ουγγρο-γερμανικές σχέσεις στο πολιτικό και στο θρησκευτικό επίπεδο: ζητά επίσημα ειρήνη και ιεραποστόλους από τον αυτοκράτορα Όθωνα Α'. Οι ιεραποστολές που οργανώνονται θα αναλάβουν το έργο του εκχριστιανισμού των Ούγγρων σύμφωνα με το πνεύμα και το τυπικό της Δυτικής Εκκλησίας²⁸⁰. Ο Γέζα, όπως και ο γιός του, ο μετέπειτα Στέφανος Α', βαπτίζονται από τους ιερείς του επισκόπου του Passau Pilgrim και ο Στέφανος (ο άγιος Στέφανος, ο πρώτος βασιλιάς της Ουγγαρίας 1000-1038), ο οποίος θα θέσει οριστικά πλέον και τελεσιδίχα τον εαυτό του και τον λαό του στην ομάδα των λαών που υπόκεινταν στην πνευματική δικαιοδοσία της Ρώμης, θα λάβει το έτος 1000 από τον πάπα Σίλβεστρο Β' το βασιλικό στέμμα ως συμβολική επικύρωση της νέας θέσης του

278. Gy. Moravcsik, *Christianity 257*. - Του ιδίου, *Magyars* 44, 47.

279. Gy. Moravcsik, *Magyars* 102.

280. F. Makk, *Relations* 13-14. - Βλ. και Gy. Moravcsik, *Magyars* 110. Όσον αφορά τους λόγους για τους οποίους ο Γέζα επέλεξε τη Ρώμη αντί της Κωνσταντινούπολης και τη γερμανική αυτοκρατορία αντί του Βυζαντίου, τούτο κατά μία εκδοχή υπαγορεύτηκε από γεωπολιτικούς παράγοντες, κυρίως από το γεγονός ότι τα εδάφη των Αρπαδιδών βρίσκονταν στις υπερδουνάβιες περιοχές και έτσι πλησιέστερα στη γερμανική αυτοκρατορία· κατ' άλλη εκδοχή οφείλεται στην αντιπαλότητα που χαρακτήριζε τις σχέσεις του Γυλά και των Αρπαδιδών αυτή την εποχή, επειδή ο Γυλάς μετά τη βάπτισή του διατηρούσε καλές σχέσεις με το Βυζάντιο, οπότε οι Αρπαδίδες θα έπρεπε να αρκεστούν σε μια κατώτερη θέση στην Κωνσταντινούπολη. Τέλος κατά τη γνώμη του F. Makk στην επιλογή του Γέζα κυρίαρχο ρόλο έπαιξε η πολιτική και στρατιωτική κατάσταση, επειδή ο Γέζα ύστερα από την ήττα των Ρώσων, με τους οποίους είχε συμπράξει στη μάχη της Αρκαδιούπολης το 970, φοβόταν επίθεση εκ μέρους του Βυζαντίου και έκρινε σκόπιμο να ζητήσει ειρήνη και συμμαχία από τη γερμανική αυτοκρατορία με την οποία οι σχέσεις του ήταν λιγότερο τεταμένες. Βλ. F. Makk, *Relations* 14, με τη σχετική βιβλιογραφία.

στη δυτική χριστιανοσύνη²⁸¹.

Στα πλαίσια της ουγγρικής επιδρομής του 943 που μας παραδίδουν οι ιστορικές πηγές εντάσσεται ακόμη και η επιδρομή «Τούρκων» στην Ελλάδα που μαρτυρείται στον Βίο του οσίου Λουκά του Νέου (του Στειριώτη, 896-953): ...τοῦ ἔθνους τῶν Τούρκων τὴν Ἑλλάδα κατατρεχόντων...²⁸². Εξαιτίας αυτής της επιδρομής ο όσιος Λουκάς εγκατέλειψε το χωριό «Καλάμιον» στη Φωκίδα όπου διέμενε και κατέφυγε στο γειτονικό νησί «Αμπελών»²⁸³, όπου και παρέμεινε τρία χρόνια²⁸⁴.

Όστόσο για την εθνικότητα των «Τούρκων» που «κατέτρεχον» την «Ελλάδα», όπως αναφέρει ο Βίος, τον τόπο και χρόνο της επιδρομής τους εκφράστηκαν διαφορετικές γνώμες. Παλαιότεροι κυρίως ερευνητές, τους οποίους ακολουθήσε και ο M. Canard, ορμώμενοι από τη λατινική μετάφραση του χειμένου του

281. Gy. Moravcsik, *Magyars* 110. Ο ίδιος ερευνητής, αυτόθι, σ. 62, πιστεύει επίσης ότι «η πολιτική του βασιλιά Στεφάνου Α' χαρακτηρίζεται από προσανατολισμό προς δύο κατευθύνσεις. Γενικώς στράφηκε προς τη Δύση, ωστόσο μετά από προσεκτική εξέταση αντιλήφθηκε ότι ήταν ύψιστης σπουδαιότητας το να βρίσκεται σε καλές σχέσεις με το Βυζάντιο που ήταν τότε στο αποκορύφωμα της δύναμής του». - Βλ. επίσης του ιδίου, *Hungary* 573.

Ο Στέφανος Α' στην προσπάθειά του να επιβληθεί ως χριστιανός μονάρχης σε ολόκληρη την έκταση της χώρας του προσέκρουσε στην ισχυρή αντίσταση του θείου του (αδελφού της μητέρας του) Gyula του νεότερου (γιου του Gyula - Γυλά που βαπτίστηκε στην Κωνσταντινούπολη), ο οποίος ήταν κάτοχος των περιοχών της Τρανσυλβανίας. (Anonymus, *Gesta Hungarorum*, SRH I. II, σ. 65, 69. - *Chronicum Hungaricum*, SRH I. VI, σ. 291, 315). Από Ούγγρους ερευνητές υποστηρίζεται ότι ο Gyula ο νεότερος, ο οποίος προφανώς είχε βαπτιστεί από τον επίσκοπο Ιερόθεο, επανήλθε στην ειδωλολατρία, όπως και το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού στις περιοχές του, όταν μετά το θάνατο του Gyula του πρεσβύτερου ο βυζαντινός εκχριστιανισμός στην Τρανσυλβανία μένοντας χωρίς υποστήριξη έπαψε σταδιακά να υφίσταται. Πιστεύεται λοιπόν ότι ο Gyula δεν υποστήριζε τη διάδοση του χριστιανισμού στην περιοχή του, που αντίθετα ο Στέφανος υποστήριζε, και έτσι αναπτύχθηκε ένας ανταγωνισμός που συν τω χρόνω πήρε μορφή θρησκευτική και ιδεολογική. Σύμφωνα με την πληροφορία ουγγρικού Χρονικού ο Στέφανος Α' πρέπει να ανάγκασε τον Gyula μετά την στρατιωτική ήττα του να βαπτιστεί ο ίδιος και η οικογένειά του. (*Chronicum Hungaricum*, SRH I. VI, σ. 316). Βλ. σχετικά F. Makk, *Relations* 15, όπου και η καλύτερη βιβλιογραφία.

Όσον αφορά την αποτυχία της επικράτησης του βυζαντινού χριστιανισμού στην Ουγγαρία εκφράστηκε η άποψη από τον J. P. Ripoché, Constantin VII 6-7, ότι οφείλεται όχι στην αντίδραση διαφόρων ουγγρικών φυλών αλλά κυρίως στον άνθρωπο που τον εισήγαγε στην περιοχή του, τον Gyula της Τρανσυλβανίας, ο οποίος αφού βάπτισε την οικογένειά του και τους ανθρώπους του περιβάλλοντός του, δεν βοήθησε τον Ιερόθεο στο ιεραποστολικό του έργο αλλά τον εγκατέλειψε στην τύχη του.

282. Βίος Λουκά του Νέου § 61, (έκδ. Δ. Σοφιανός, *Όσιος Λουκάς. Ό Βίος του Όσιου Λουκά του Στειριώτη*, Αθήνα 1989), σ. 195.

283. Βίος Λουκά του Νέου § 61, σ. 195: ...εἰς τὸ πλησιάζον νησίον σὺν ἅμα τοῖς κύκλῳ χωρίοις καὶ αὐτοὶ εἰσέρχεται, ὅπερ Ἀμπελών μὲν λέγεται,...

284. Βίος Λουκά του Νέου § 62, σ. 195: Ὁ μέντοι τοῦ Θεοῦ ἄνθρωπος ἐπὶ τρισὶ πάλιν χρόνοις ἐν τῷ νησίῳ τοῦτ' αὖ διαζῶν ἦν,... Η τριετής παραμονή του οσίου Λουκά στο νησί Αμπελών δεν συνεπάγεται απαραίτητα ότι και η ουγγρική επιδρομή στην περιοχή της ανατολικής Στερεάς διήρκεσε τόσο. Βλ. και Φ. Καλαϊτζάκης, Ούγγροι Τούρκοι 213 και σημ. 16, οποίος θεωρεί ότι «ή παρουσία τους δε θά ξεπέρασε τὸ διάστημα κάποιων μηνῶν».

Βίου που αντί «Ελλάς» σημειώνει «Attica»²⁸⁵, θεώρησαν ότι πρόκειται για επιδρομή Αράβων που έλαβε χώρα στην Αττική το 936²⁸⁶. Την άποψη περί εισβολής στην Αττική το 936 ή το 938 υποστήριξαν και οι B. Hóman, Gy. Moravcsik κ.ά. δεχόμενοι όμως αντίθετα ότι πρόκειται όχι για αραβική αλλά για ουγγρική επιδρομή²⁸⁷. Η κρατούσα ωστόσο άποψη είναι ότι οι «Τούρκοι» για τους οποίους γίνεται λόγος στον Βίο του οσίου Λουκά είναι οι Ούγγροι, οι οποίοι κατά τη διάρκεια της επιδρομικής τους επιχείρησης στα βυζαντινά εδάφη το 943 εισέβαλαν και στον Ελλαδικό χώρο²⁸⁸.

285. PG 111, στ. 462 A-B: «*Turcorum gente incursante Atticam ... ut qui Atticam a gentibus liberam visuros se nunquam sperarent*».

286. Βλ. Γ. Κωνσταντινίδης, *Ιστορία των 'Αθηνών από Χριστού γεννήσεως μέχρι του 'έτους 1821*, 'Αθηναι 1877, σ. 301-2. Τη χρονολογία 936 και την άποψη περί επιδρομής στην Αττική που πρότεινε ο Γ. Κωνσταντινίδης αντέκρουσε ο Γ. Κρέμος (*Φωκικά - Προσκηνητάριον της έν τη Φωκίδι Μονής του 'Οσίου Λουκά τούπίκλην Στεριώτου*, τ. Β', 'Αθηναι 1880, σ. 227 κ.ε.), ο οποίος ταυτίζει επίσης τους «Τούρκους» του Βίου με τους Σαρακηνούς, τοποθετεί όμως την επιδρομή τους το 943. Την επιδρομή Αράβων στην Αττική το 936 υποστήριξαν και Ch. Diehl, *L'église et les mosaïques du couvant de S. Luc en Phocide*, Paris 1889, σ. 1. - Του ίδιου, *Choses et gens de Byzance*, Paris 1926, σ. 5-6. - F. Gregorovius, *Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter*, Stuttgart 1889, τ. Ι, σ. 145, και ο M. Canard, *Relations* 320 σημ. 1, όπου αναφέρεται επίσης και στην πιθανότητα επίθεσης εναντίον της Αθήνας και προσωρινής κατάληψής της από τους Άραβες παραθέτοντας και τη σχετική επί του ζητήματος βιβλιογραφία.

287. Ο B. Hóman, *Geschichte* 132, τοποθετεί την εισβολή στην Αττική το 938. Ο Gy. Moravcsik, *Magyars* 56, δεν προτείνει χρονολογία. Ο ίδιος όμως ερευνητής αλλού (Hungary 571), τοποθετεί το γεγονός το 936. Βλ. και D. Obolensky, *Κοινοπολιτεία Α'* 259: «...το 936 μια απ' τις συμμορίες τους (= των Ούγγρων) εισέδωσε μέχρι την Αττική».

288. Βλ. Ν. Βέης, Αί επιδρομαί των Βουλγάρων υπό του τζάρου Συμεών και τὰ σχετικά σχόλια του 'Αρέθα Καισαρείας, *Ελληνικά* 1 (1928) 341-2. - Χρυσ. Παπαδόπουλος, 'Ο όσιος Λουκάς ό νέος (896-953), *Θεολογία* 13 (1935) 211-2. - G. Da Costa-Louillet, *Saints de Grèce aux VIIIe, IXe et Xe siècles*, *Byzantin* 31 (1961) 339. - Ν. Oikonomidès, *Vardariotes* 3 και σημ. 10. - Δ. Σοφιανός, 'Οσιος Λουκάς, *Ο Βίος του οσίου Λουκά του Στεριώτη* (Αγιολογική Βιβλιοθήκη 1), Αθήνα 1989, σ. 49. - Γ. Μωυσειδίου, *Βυζάντιο* 223 και πρόσφατα Φ. Καλαϊτζάκης, Ούγγροι Τούρκοι 213.

Πιθανολογείται ότι το όνομα του βοιωτικού χωριού «Ούγγρα» και η «Ουγγρία» λίμνη (= σημ. Υλίκη) που μαρτυρείται σε ένα πλαστό χρυσόβουλλο του Αλεξίου Α' του 1106 (MM 5, σ. 253. Την πλαστότητα κατέδειξε ο Α. Μουστοξύδης, *Έλληνομνημων* 1843, σ. 115 κ.ε. Βλ. σημείωση του Ν. Βέης, εν *BZ* 15, 1906, 463) ανάγεται σ' αυτή την εισβολή των Ούγγρων στη Βοιωτία κατά την επιδρομή τους το 943 (βλ. Φ. Καλαϊτζάκης, Ούγγροι Τούρκοι 214. Σύμφωνα με τον Gy. Moravcsik, *Magyars* 56 και 137, όπου η σχετική βιβλιογραφία, και του ίδιου, Hungary 571, συνδέεται με την ουγγρική διείσδυση στην Αττική το 936).

Θεωρείται επίσης ότι η ουγγρική αυτή εισβολή του 943 επεκτάθηκε σε όλη την ηπειρωτική Ελλάδα και ότι ένας στρατηγός Θεσσαλονίκης ο Κατακαλών έπεσε μαχόμενος τους Ούγγρους εισβολείς. Βλ. Ν. Oikonomidès, *Vardariotes* 3 και σημ. 11. Στο επίγραμμα όμως που αφιερώνεται «Είς στρατηγόν Κατακαλών» αναφέρονται «Σκυθαί Ούννοι» [*NE* 16 (1922) 53, στ. 10 κ.ε.: ό ...Θετταλών στρατηλάτης... Κατακαλών... ως γάρ τις άκμων των Σκυθών Ούννων βέλη έστηκε θραύων...], δηλαδή εθνικά ονόματα με τα οποία, ως γνωστόν, χαρακτηρίζονται στις πηγές την εποχή αυτή όχι μόνο οι Ούγγροι αλλά και οι Βούλγαροι όπως και άλλοι λαοί. Βλ. G. Moravcsik, *Byzantinoturcica* II. 279-283 λ. Σκυθαί και 231-236 λ. Ούννοι.

Με την επιδρομή του 943 κατά την Χρ. Αγγελίδη (*Βίος του οσίου Βασιλείου του Νέου* 167 κ.ε.), συνδέεται επίσης και το γεγονός του πνιγμού των Ούγγρων κατά τη διάβαση του Δούναβη που μαρ-

Η επόμενη επιδρομή των Ούγγρων εκδηλώνεται κατά το τελευταίο έτος της βασιλείας του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου, το 959²⁸⁹. Οι Ούγγροι εισέβαλαν και πάλι στη Θράκη, όπου επιδόθηκαν κατά τη συνήθειά τους σε μεγάλης κλίμακας λεηλασίες και αρπαγές αιχμαλώτων, φθάνοντας την ημέρα του Πάσχα μέχρι την Κωνσταντινούπολη²⁹⁰. Για την αντιμετώπιση της νέας εισβολής οι Βυζαντινοί έχοντας προφανώς πειστεί ότι οι διπλωματικοί διακανονισμοί στους οποίους κατέφευγαν ως τότε δεν ήταν ικανοί να αποσοβήσουν αποτελεσματικά τον ουγγρικό κίνδυνο, επέλεξαν αυτή τη φορά την ένοπλη αναμέτρηση²⁹¹. Κινητοποίησαν εναντίον των εισβολέων επίλεκτες ταγματικές και θεματικές δυνάμεις: το τάγμα των εξκουβίτων υπό τον πατρίκιο και δομέστικο Πόθο Αργυρό και τα θέματα των Βουκελλαρίων, του Οφικίου και των Θρακησίων υπό τους στρατηγούς τους²⁹². Οι βυζαντινές στρατιωτικές δυνάμεις *τῇ εὐπροσδέκτῳ πρὸς θεὸν εὐχῇ τοῦ πορφυρογεννήτου*, γράφει ο Συνεχιστής²⁹³, προσέβαλαν αιφνιδιαστικά τους Ούγγρους κατά τη νύχτα, τους συνέτριψαν και τους απέσπασαν ολόκληρη τη λεία και τους αιχμαλώτους²⁹⁴. Κατόπιν αυτού *ὑπὸ τῆς ἄγαν ἥττης καὶ*

τυρεῖται στον Βίο. Βλ. ανωτ. σ. 104.

289. Οι πηγές που μνημονεύουν την επιδρομή αυτή (Συνεχιστής Θεοφάνους 462.19 κ.ε. - Vaticanus gr. 163 § 13, έκδ. Α. Markopoulos, *Le témoignage du Vaticanus gr. 163 pour la période entre 945-963*, *Σύμμεικτα* 3 (1979) 83-119. - Ψευδοσυμεών 755.23 κ.ε.) δεν δίνουν ακριβή χρονολογία του γεγονότος, όμως στην αφήγησή τους τον τοποθετούν λίγο πριν από τον θάνατο του Κωνσταντίνου Ζ΄ (9 Νοεμβρίου 959). Ο Ψευδοσυμεών επιπλέον αναφέρει την επιδρομή μετά τη γέννηση του Βασιλείου Β΄ που συνέβη στο 14ο έτος της βασιλείας του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου (755.20-23).

290. Συν. Θεοφ. 462.19-22: *Τῶν δὲ Τούρκων ἐκστρατείας ποιησάντων κατὰ Ῥωμαίων, καὶ καταδραμόντων μέχρι τῆς πόλεως τῇ ἑορτῇ τοῦ ἁγίου πάσχα, καὶ ληίσανμένων πᾶσαν Θρακίαν ψυχὴν καὶ πραιδαν πολλήν...* - Vaticanus gr. 163 § 13.1-3. - Ψευδοσυμεών 755.23-756.2. - Κατὰ τον Gy. Moravcsik, *Magyars* 55, οι Ούγγροι που διενήργησαν αυτή την επιδρομή ανήκαν στη φυλή του Botond.

291. Κατὰ τον F. Makk, *Relations* 13, η ουγγρική επιδρομή του 959 επιχειρήθηκε επειδή ο βυζαντινός αυτοκράτορας μετά την εκπονή της ειρήνης το 958 αρνήθηκε να την ανανεώσει και να πληρώνει στους Ούγγρους τον κανονικό ετήσιο φόρο (τον οποίο ο F. Makk δέχεται ότι πληρώναν οι Βυζαντινοί. Βλ. τις αντιρρήσεις μου γι' αυτό, ανωτ. σημ. 252) ελπίζοντας ότι οι Ούγγροι μετά την καταστροφή τους στο Augsburg (11 Αυγ. 955) θα ήταν ανίκανοι πλέον να επιχειρήσουν επιδρομή κατά του Βυζαντίου. Ωστόσο, υποστηρίζει ο F. Makk, ο Κωνσταντίνος Ζ΄ εκτίμησε λανθασμένα την κατάσταση, διότι οι Ούγγροι, αντίθετα, μη μπορώντας πλέον να εξασφαλίσουν από τη Δύση λάφυρα, αναγκασία για ένα νομαδικό ή ημινομαδικό λαό, ήταν φυσικό να στραφούν προς το Βυζάντιο για να τα αποκτήσουν.

292. Συν. Θεοφ. 462.22 κ.ε.: *...ὁ βασιλεὺς εὐθὺς τὸν πατρίκιον καὶ δομέστικον τῶν Ἐξκουβίτων Πόθον τὸν Ἀργυρὸν μετὰ τοῦ τάγματος αὐτοῦ καὶ τοῦ στρατηγοῦ τῶν βουκελλαρίων καὶ τοῦ ὀφικίου καὶ τοῦ Θρακῆς κατὰ πόδας αὐτῶν περάσας, ἐξαπέστειλεν.* - Vaticanus gr. 163 § 13.3-5. - Ψευδοσυμεών 756.2 κ.ε.

293. Συν. Θεοφ. 463.3-4.

294. Συν. Θεοφ. 463.4-7: *...νυκτὸς ἐπιπεσόντες κατέσφαζαν καὶ κατεπολέμησαν, λαβόντες τὴν πραιδαν καὶ αἰχμαλωσίαν.* - Vaticanus gr. 163 § 13.5-7. - Ψευδοσυμεών 756.5-7.

τροπής αίσχυθέντες οι Ούγγροι, προσθέτει ο Συνεχιστής, εἰς τὴν ἰδίαν γῆν ὑπέστρεψαν²⁹⁵.

Το 961 οι Ούγγροι²⁹⁶ θα εισβάλουν και πάλι στη Θράκη²⁹⁷. Αυτή τη φορά ἦρθε να τους αντιμετωπίσει, σύμφωνα με τον Συνεχιστή του Θεοφάνη, ο μονοστράτηγος του θέματος Μακεδονίας και κατεπάνω τῆς δύσεως Μαρριανός Αργυρός, ο οποίος τους κατανίκησε, συνέλαβε πολλούς αιχμαλώτους και τους ανάγκασε να επιστρέψουν, ὅπως ακριβῶς μετά την προηγούμενη εισβολή τους (959), μετ' αἰσχύνης εἰς τὴν ἰδίαν χώραν²⁹⁸.

295. Συν. Θεοφ. 463.6-7.

296. Της φυλής του Botond κατά τον Gy. Moravcsik, *Magyars* 55.

297. Ο Συνεχιστής Θεοφάνους που αφηγείται την επιδρομή αυτή (480.13 κ.ε.) δεν την χρονολογεί, αλλά η θέση του γεγονότος μέσα στην αφήγηση του επιτρέπει να το τοποθετήσουμε το 961.

298. Συν. Θεοφ. 480.13-17: *Τῶν δὲ Τούρκων ἐκστρατεῖαν ποιησάντων κατὰ τῆς Θράκης καὶ τοῦ πατρικίου Μαρριανοῦ τοῦ Ἀργυροῦ μονοστρατηγοῦντος ἐν τῷ θέματι τῆς Μακεδονίας καὶ κατεπάνω ὄντος τῆς δύσεως, συνήντησεν καὶ κατεπολέμησεν, καὶ πλείστους ζωγρήσας μετ' αἰσχύνης εἰς τὴν ἰδίαν χώραν ὑπονοστήσαι ἐποίησεν.*

Δεν είμαι σύμφωνη με τη γνώμη του Π. Αντωνόπουλου (Κωνσταντίνος Ζ' 80-81), ὅτι οι Ούγγροι βρίσκονταν σε παρακμή, ἐφόσον ο στρατηγός Μακεδονίας μόνος του ἦταν σε θέση να τους αποκρούσει. Δεν είναι καθόλου βέβαιο ὅτι ο Μαρριανός Αργυρός χρησιμοποίησε ἐναντίον των Ούγγρων μόνον τις στρατιωτικές δυνάμεις του θέματος Μακεδονίας. Αν στον τίτλο «κατεπάνω τῆς δύσεως» που ἀναφέρει ο Συνεχιστής, δούμε το αξίωμα του «δομεστικού των σχολῶν τῆς Δύσεως», ὅπως γίνεται δεκτό [H. Ahrweiler, *Recherches* 58, 65. - J. F. Vannier, *Familles byzantines: les Argyroi (IXe-XIIe siècles)* [Byzantina-1], Paris 1975, σ. 31] τότε ο Μαρριανός Αργυρός ὑπὸ το αξίωμα αὐτό θα μπορούσε να κινητοποιήσει ἐναντίον των Ούγγρων στρατιωτικές δυνάμεις περισσότερων θεμάτων και ταγμάτων. Βέβαια το αξίωμα του «δομεστικού των σχολῶν τῆς Δύσεως» αὐτή την περίοδο κατείχε ο Λέων Φωκάς (Συν. Θεοφ. 472.5-7. - Vaticanus gr. 163 § 17.3-5 και § 20.1. - Ψευδοσυμεών 757.24-758.2), ο οποίος εἶχε σταλεί στη Μ. Ασία ἐναντίον των Αράβων ως *δομεστικός τῆς Ἑώας ἐκπροσώπου τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ* (Συν. Θεοφ. 479.15-16. - Vaticanus gr. 163 § 20.2-3: *ἐπέμφθη παρὰ τοῦ βασιλεῖς εἰς τὴν ἑώαν ἀντιπροσωπῶν τῷ ἀδελφῷ αὐτοῦ*) δηλαδή του Νικηφόρου Φωκά που ἦταν «δομεστικός των σχολῶν τῆς Ἀνατολῆς» [Vaticanus gr. 163 § 11.3-4. - Ιω. Σκυλίτζης 249.24-26. - Βλ. και H.-J. Kühn, *Die Byzantinische Armee im 10. und 11. Jahrhundert. Studien zur Organisation der Tagmata*, Wien 1991, σ. 142 κ.ε. (στο ἐξῆς: H.-J. Kühn, *Armee*)] και εἶχε σταλεί ἐναντίον των Αράβων της Κρήτης. Είναι πιθανόν λοιπόν ὅτι ο Μαρριανός Αργυρός εἶχε ὀρίσει *δομεστικός* των σχολῶν τῆς Δύσεως («κατεπάνω τῆς Δύσεως») ως «ἐκπροσώπου» του Λέοντα Φωκά κατὰ το διάστημα της απουσίας του. Βλ. και τη διαφορετική ἀπόψη του H.-J. Kühn, *Armee* 145 σημ. 42, ὅτι ο Μαρριανός Αργυρός ἦταν «αὐτόνομος διοικητής στη Δύση (πιθανόν ἦταν μονοστράτηγος Μακεδονίας και Θράκης)» και «αντιμετώπισε τους Ούγγρους που εἰσέβαλαν στη δική του διοικητική περιφέρεια».

Στον Λέοντα Φωκά ἀποδίδεται ἐπίσης κάποια νίκη του ἐπὶ της *σκυθικῆς* στρατιᾶς που μνημονεύει ο Λέων Διάκονος (18.21 κ.ε., CB), ἡ ἐπὶ των *Σκυθῶν νομάδων*, ὅπως ἀναφέρει ο Βίος του οἰοῦ Αθανασίου του Αθωνίτου [A § 55, σ. 27.3-5 (ἐκδ. J. Noret): *τοῦ γὰρ μαγίστρου Λέοντος, ὃν πρόσθεν εἰρήκαμεν τῶν τῆς ἐσπέρας ἄρχειν πραγμάτων, νίκην λαμπράν κατὰ τῶν νομάδων ἀραμένου Σκυθῶν... και παρόμοια B § 20, σ. 145.3-5], ἡ οποία εἶναι δύσκολο να τοποθετηθεῖ χρονικά. Κατὰ τους ἐρευνητές πρόκειται για νίκη του Λέοντα Φωκά ἐπὶ των Ούγγρων που ἔλαβε χώρα κατὰ την ἐπιδρομή τους το 959 [L. Petit, *Vie de Saint Athanase l'Athonite, Analecta Bollandiana* 25 (1906) 29 σημ. 1], ἡ το 961 [Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica* I. 555], ἡ το 960 (J.-Cl. Cheynet, *Les Phocas*, εν G. Dagron - H. Mihăescu, *Le traité sur la guérilla (De velitatione) de l'empereur Nicéphore Phocas (963-969)*, Paris 1986, σ. 303]. Ωστόσο οι πηγές που ἀφηγοῦνται τα γεγονότα*

Οι Ούγγροι ακόμη και μετά τις καταστρεπτικές ήττες του 959 και 961 δεν ανέστειλαν την επιδρομική τους δραστηριότητα εναντίον του Βυζαντίου. Οι σύγχρονες με τα γεγονότα βυζαντινές πηγές δεν κάνουν λόγο για ουγγρικές εισβολές στη διάρκεια της βασιλείας του Νικηφόρου Β' Φωκά (963-969), την ύπαρξη τους όμως κατά την περίοδο αυτή γνωρίζουμε από τους μεταγενέστερους Ιω. Σκυλίτση και Ιω. Ζωναρά, στους οποίους οι εισβολές των Ούγγρων εμφανίζονται να αποτελούν την αφορμή ρήξης των βυζαντινο-βουλγαρικών σχέσεων.

Ο Νικηφόρος Φωκάς έχοντας αρνηθεί να πληρώσει τους είθισμένους φόρους, δηλαδή την καθορισμένη από τη βυζαντινο-βουλγαρική συνθήκη του 927 (που ανανεώθηκε το 963) βυζαντινή χρηματική χορηγία προς τον Βούλγαρο ηγεμόνα²⁹⁹, και έχοντας αποπέμψει με σκαιό τρόπο τους Βουλγάρους πρέσβεις που ήρθαν στην Κωνσταντινούπολη για να την «απαιτήσουν» (χειμώνας 966/967)³⁰⁰, τον Ιούνιο του 967³⁰¹ προβαίνοντας σε μια επίδειξη στρατιωτικής ισχύος προήλασε προς τα βυζαντινο-βουλγαρικά σύνορα και κατέλαβε συνοριακά

των επιδρομών αυτών (του 959 και 961) δεν κάνουν λόγο για τον Λέοντα Φωκά. Το 961, όπως σημειώσαμε παραπάνω, ο Λέων Φωκάς βρισκόταν στη Μ. Ασία ως δομέστικος της Ανατολής και αυτός που αντιμετώπισε τους Ούγγρους εισβολείς στη Θράκη είναι ο «έκπροσωπών» πιθανότατα αυτόν ως δομέστικος της Δύσεως («κατεπάνω τῆς δύσεως», όπως μνημονεύεται) Μαρνανός Αργυρός. Να θεωρήσουμε ότι το 960 είχε λάβει χώρα και άλλη εισβολή Ούγγρων («Σκυθῶν») την οποία αντιμετώπισε νικηφόρα ο Λέων Φωκάς ως δομέστικος των σχολών της Δύσεως; Ακόμη, πρέπει να σημειώσουμε, παραμένει αμφίβολο αν υπό τους όρους «Σκυθαί» (Σκυθαί νομάδες), «σχυθικός» (σχυθική στρατιά) εννοούνται οπωσδήποτε οι Ούγγροι. Βλ. και P. Lemerle, *La vie ancienne de saint Athanase l'Athonite composée au debut du XIe siècle par Athanase de Lavra, Le Millénaire du Mont Athos, 963-1963* (Études et Mélanges I), Chevetogne 1963, σ. 74 σημ. 47 (στο εξής: P. Lemerle, *Athanase l'Athonite*).

299. Μετά τον θάνατο το 963 της τσαρίνας Μαρίας, συζύγου του Πέτρου και εγγονής του Ρωμανού Α' Λακαπηνού, η παρουσία της οποίας στη βουλγαρική αυλή αποτελούσε κατά κάποιο τρόπο εγγύηση για τη διατήρηση των καλών βυζαντινο-βουλγαρικών σχέσεων, υπήρξε ανάγκη ανανέωσης ή επικύρωσης της βυζαντινο-βουλγαρικής συνθήκης ειρήνης του 927, η οποία και ανανεώθηκε (μεταξύ 15 Μαρτίου και 2 Ιουλίου 963) με τους ίδιους όρους, μεταξύ των οποίων ήταν και η συνέχιση της καταβολής χρηματικής χορηγίας εκ μέρους του Βυζαντίου, αλλά τώρα και με την ομηρεία δύο Βουλγάρων πριγκίπων εκ μέρους της Βουλγαρίας. Βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Οι βυζαντινο-βουλγαρικές σχέσεις στα έτη 963-969 (χρονολογικές παρατηρήσεις), Δίπτυχα 4* (1986) 191 κ.ε. (στο εξής: Ι. Καραγιαννόπουλος, *Βυζαντινο-βουλγαρικές σχέσεις*), με τις σχετικές πηγές. - Του ίδιου, Συμβολή στο ζήτημα της επαναστάσεως των Κομητοπούλων, *Αρμάς* (τιμητικός τόμος στον καθηγητή Ν. Κ. Μουτσόπουλο), τ. Β', Θεσσαλονίκη 1991, σ. 883 κ.ε.

300. Ο Λέων Διάκονος, ο οποίος διασώζει το γεγονός (61.12 κ.ε.), περιγράφει με ζωρότητα τη σκηνή με τους Βουλγάρους πρέσβεις και τη χαρακτηριστική στιχομυθία. Βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* II. 329. - Κατά τον Ι. Καραγιαννόπουλο (Βυζαντινο-βουλγαρικές σχέσεις 192-3), η οργή του Νικηφόρου και η άρνησή του να πληρώσει τη χορηγία εξηγείται από το γεγονός ότι η ανανέωση της συνθήκης έγινε πριν από την άνοδό του στο θρόνο, δηλαδή μεταξύ 15 Μαρτίου και 2 Ιουλίου 963, όταν βασιλεύαν οι ανήλικοι γιοι του Ρωμανού Β' Βασίλειος και Κωνσταντίνος επιτροπευόμενοι από τη μητέρα τους Θεοφανώ, πράγμα που τον έκανε να νομίζει ότι είχε δικαίωμα να αρνηθεί ικανοποίηση υποχρέωσης που ο ίδιος δεν είχε αναλάβει προσωπικά.

301. Ιω. Σκυλίτζης 276.23-24: *Τετάρτῳ δὲ τῆς αὐτοῦ βασιλείας ἔτει, μηνὶ Ἰουνίῳ τῆς δεκάτης ἡμετέρας*.

βουλγαρικά φρούρια³⁰². Από εκεί ο Νικηφόρος, αναζητώντας προφανώς αφορμή για πολεμική αναμέτρηση, έγραψε Πέτρω τῷ Βουλγαρίας ἄρχοντι, μας πληροφορεί ο Ιω. Σκυλίτζης, μὴ ἔαν τοὺς Τούρκους διαπερᾶν τὸν Ἰστρον καὶ τὰ Ῥωμαίων λυμαίνεσθαι³⁰³, απαιτώντας με ἄλλα λόγια την τήρηση κάποιου ὅρου, που προβλεπόταν πιθανότατα στην ανανεωμένη συνθήκη του 963 και υποχρέωνε τους Βουλγάρους να εμποδίζουν τη διέλευση των Ούγγρων που έρχονταν για να επιτεθούν στα εδάφη της αυτοκρατορίας³⁰⁴. Κατά τον Ιω. Σκυλίτζη ο Βούλγαρος ηγεμόνας πρόβαλε διάφορες μη ικανοποιητικές δικαιολογίες (...παντοίαις ἀφορμαῖς παραχρυσύνοντος...) ³⁰⁵, κατά τον Ιω. Ζωναρά όμως, που διασώζει αυτούσια την απάντησή του, ο Πέτρος αντέτεινε στον βυζαντινό αυτοκράτορα ότι «ὅταν αὐτοὶ δέχονταν ἐπιθέσεις ἀπὸ τοὺς Οὐγγρους δὲν φάνηκε πρόθυμος νὰ τοὺς βοηθήσει καὶ τώρα ποὺ ὑπὸ τὴν πίεση τῆς ἀνάγκης ἔκαναν συνθήκη με αὐτοὺς ἔχει τὴν ἀξίωση νὰ τὴν παραβοῦν καὶ νὰ σηκώσουν ὅπλα ἐναντίον τοὺς κινώντας ἕναν πόλεμο ἀναίτιο» (ἀπροφάσιστον) ³⁰⁶.

Από τις αιτιάσεις του Νικηφόρου και την απάντηση του Πέτρου γίνεται φανερό ότι οι Βούλγαροι είχαν συνάψει ξεχωριστή συμφωνία³⁰⁷ με τους Ούγγρους βάσει της οποίας πρέπει κατά τη γνώμη μου να υποθέσουμε ότι οι Ούγγροι επιδρομείς που έρχονταν να επιτεθούν κατά των εδαφών της αυτοκρατορίας, δεν διέρχονταν το βουλγαρικό κράτος, όπως συνέβαινε στις προηγούμενες επιδρομές τους διὰ της Ναϊσού-Τριαδίτζας-Φιλιπούπολης, οπότε διέσχιζαν και λεηλατούσαν ολόκληρη τη Βουλγαρία για να εισβάλουν τελικά στο θέμα της Θράκης³⁰⁸. Κατόπιν της βουλγαρο-ουγγρικής συμφωνίας —προκειμένου το πέρασμά τους από το βουλγαρικό έδαφος να είναι το δυνατόν συντομότερο³⁰⁹— διέρχονταν δυτικότερα περνώντας τις διαβάσεις του Δούναβη (προφανώς χωρίς βουλγαρική αντίσταση) στην περιοχή της κοιλάδας του Μοράβα και κατόπιν διὰ

302. Λέων Διάκονος 62.11-13: αὐτός (Νικηφόρος) δὲ στρατιὰν ἀξιόμαχον συναγχοῶς, ἐχώρει κατὰ Μυσῶν καὶ φρούρια μὲν ὅσα Ῥωμαίοις ὄμορα ἦν, εἶλεν ἐξ ἐπιδρομῆς. - Ο Ιω. Σκυλίτζης 276.24, αναφέρει απλώς ότι τὰς ἐν τῇ Θράκῃ πόλεις ἐξῆι ἐπισκεψόμενος.

303. Ιω. Σκυλίτζης 277.25-27. - Ιω. Ζωναράς III. 513.1-3: ...τῷ Βουλγάροις ἔγραφεν ἄρχοντι ὁ βασιλεὺς Νικηφόρος μὴ παραχρυσύνειν αὐτοῖς (= Οὐγγροις) διαβαίνειν τὸν Ἰστρον καὶ τῇ Ῥωμαίων λυμαίνεσθαι.

304. Πρβλ. καὶ Γ. Μωυσεΐδου, *Βυζάντιο* 124 σημ. 13 καὶ 203.

305. Ιω. Σκυλίτζης 277.27-28.

306. Ιω. Ζωναράς III. 513.3-7: Ὁ δὲ (Πέτρος) οὐχ ὑπήκουσε, λέγων ὡς «ὅτε καθ' ἡμῶν οὗτοι ἐστράτευον, παρακαλούμενος συμμαχήσαι ἡμῖν οὐκ ἠθέλησας. Καὶ νῦν ὅτε βιασθέντες σπονδὰς ἐθέμεθα πρὸς αὐτοὺς, ἀξιοῖς ἡμᾶς παρασπονδήσαι ὅπλα τε κατ' ἐκείνων ἄρασθαι καὶ κινήσαι πόλεμον ἀπροφάσιστον».

307. Πρβλ. Κ. Ἀμαντος, *Ιστορία* II. 123. - Γ. Μωυσεΐδου, *Βυζάντιο* 125 καὶ 204.

308. Πρβλ. J. Marquart, *Streifzüge* 71: «..., während der Weg der Magyaren über das heutige Serbien und Sofia nach Thrakien führte».

309. Πρβλ. St. Runciman, *Bulgarian Empire* 201: «...naturally when they (= Οὐγγροι) did invade, he (= Πέτρος) encouraged them to pass on as quickly as possible into the provinces of some other ruler».

της κοιλάδας του Αξιού κατευθύνονταν προς το θέμα της Θεσσαλονίκης ή προς το θέμα της Μακεδονίας. Τούτο αφήνει να καταλάβουμε η μαρτυρία του επισκόπου Κρεμώνας Λιουτπράνδου, ο οποίος στην «έκθεσή» του (*relatio*) για την αποστολή του (*legatio*) το 968 στην Κωνσταντινούπολη αναφέρεται στη δράση Ούγγρων επιδρομέων στις περιοχές των θεμάτων της Θεσσαλονίκης και της Μακεδονίας: «...τριακόσιοι μόνο Ούγγροι συνέλαβαν κοντά στη Θεσσαλονίκη πεντακόσιους Έλληνες και τους οδήγησαν στην Ουγγαρία»³¹⁰, αφηγείται και συνεχίζει: «το γεγονός αυτό... παρακίνησε διακόσιους Ούγγρους να χάνουν το ίδιο στη Μακεδονία...»³¹¹.

Το 970 οι Ούγγροι εμφανίζονται και πάλι στα βυζαντινά εδάφη, όμως όχι πια ως αυτόνομοι επιδρομείς, αλλά ως σύμμαχοι του Ρώσου ηγεμόνα Σφενδοσλάβου, και από κοινού με τους Ρώσους, καθώς και με τους επίσης συμμάχους του Σφενδοσλάβου Πετσενέγους και τους Βουλγάρους που είχε υποτάξει, *πᾶσαν ἐπυρπόλουν τὴν Θράκην καὶ ἐληΐζοντο*³¹². Ωστόσο μετά τη μάχη στην Αρκαδιούπολη, όπου ο Σφενδοσλάβος και οι συμμαχικές του δυνάμεις ηττώνται από τον Βάρδα Σκληρό (φθινόπωρο 870)³¹³, οι Ούγγροι με βαριές απώλειες θα πάρουν το δρόμο της φυγής και δεν θα επιχειρήσουν παρά πολύ αργότερα επιδρομή εναντίον του βυζαντινού κράτους³¹⁴.

310. Liutprandi, *Legatio XLV*, εν: *Quellen zur Geschichte der sächsischen Kaiserzeit. Widukinds Sachengeschichte, Adalberts Fortsetzung der Chronik Reginos, Liutprands Werke*, έκδ. A. Bauer - R. Rau, Darmstadt 1977, σ. 564.15-17: «... trecenti tantummodo Ungari iuxta Thessalonicensem quingentos Grecos comprehenderunt et in Ungariam duxerunt». - Βλ. ελληνική μετάφραση στο βιβλίο του Β. Καραγεώργου, *Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία 533-537*. - Η μεταφορά αιχμαλώτων στην Ουγγαρία απασχολούσε στην εξασφάλιση εργατικού δυναμικού καλλιεργητών γης και τεχνικών τους οποίους είχε ανάγκη η νομαδική και ημινομαδική κοινωνία των Ούγγρων. Βλ. και Gy. Moravcsik, *Magyars* 55.

311. Liutprandi, *Legatio XLV*, σ. 564.17-19: «Quae res, quia prospere successit, compulit ducentos Ungariorum haud longe Constantinopoli in Macedonia similiter facere». Ο Λιουτπράνδος αναφέρει επίσης ότι ο Νικηφόρος ελευθέρωσε 40 Ούγγρους που είχαν συλληφθεί κατά την απόπειρά τους στο θέμα Μακεδονίας και τους ενέταξε στην προσωπική του φρουρά παίρνοντάς τους μαζί *το εναντίον των Αράβων*: *Legatio XLV*, σ. 564.19-22: «...ex quibus (= από τους 200 Ούγγρους), cum incaute per angustam redirent viam, quadraginta sunt capti, quos nunc Nicephorus de custodia eductos pretiosissimisque vestibus ornatos patronos sibi et defensores paravit, secum in Assyrios ducens».

312. Ιω. Σκυλίτζης 288.14 κ.ε. - Τα γεγονότα παραδίδει με λεπτομέρειες ο Λέων Διάκονος 108.18 κ.ε. Βλ. και Ιω. Ζωναράς III. 523.15 κ.ε.

313. Λέων Διάκονος 109.1 κ.ε., 110.10 κ.ε. - Ιω. Σκυλίτζης 289.25 κ.ε., 290.67 κ.ε. Βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία II*. 418-419.

314. Τούτο θα συμβεί επί της βασιλείας του Ισαακίου Α' Κομνηνού (1057-1059). Το 1059 οι Ούγγροι παράλληλα με τους Πετσενέγους άρχισαν να διενεργούν επιδρομές στην περιοχή μεταξύ του Αίμου και Δούναβη, όταν όμως ο Ισαάκιος Α' επικεφαλής μεγάλου στρατού βάδισε εναντίον τους προελαύνοντας μέχρι την Τριαδίτζα, οι Ούγγροι έσπευσαν να ζητήσουν ειρήνη, η οποία προφανώς προϋπήρχε στις σχέσεις των δύο κρατών, εφόσον ο βυζαντινός αυτοκράτορας *ήν μετ' αὐτῶν εἰρηνὴν «εμπεδῶσε»* και «εκύρωσε», όπως αναφέρουν οι πηγές [Συν. Σκυλίτζη 106.23 κ.ε. (έκδ. Ε. Τσολάκη)].

Στα τέλη του 10ου αιώνα, στην περίοδο της βασιλείας του Βασιλείου Β' (976-1025), Ούγγροι είναι οι πρωταγωνιστές ενός επεισοδίου που περιγράφεται στον Βίο του όσιου Αθανασίου του Αθωνίτου († 1004), το οποίο ανάγεται ακριβέστερα σε μια εποχή που ο αυτοκράτορας βρισκόταν στη Μακεδονία, όπου προετοιμάζοντας εκστρατεία κατά των «βαρβάρων» «*ἀνέπαυε*» τα στρατεύματά του³¹⁵. Σύμφωνα με την αφήγηση του Βίου κάποιοι Αθωνίτες μοναχοί που θέλησαν να τον επισκεφθούν έπεσαν στα χέρια των «Τούρκων», οι οποίοι δεν ήταν «πολέμιοι» αλλά *ὑπόσπονδοι τῷ βασιλεῖ τῷ μεγάλῳ*, και επειδή φοβούνταν τη στρατιωτική του δύναμη είχαν ασπαστεί «την ειρήνην που δεν τους ήταν αγαπητή» (*τὴν ἄφιλον αὐτοῖς εἰρήνην ἡσπάσαντο*)³¹⁶. Οι «Τούρκοι» αυτοί, επειδή ακριβώς δεν ήταν «πολέμιοι», όπως αναφέρει ο Βίος, αν και απείλησαν με θάνατο τους μοναχούς περιορίστηκαν μόνο να τους αφαιρέσουν τα ρούχα και να τους αφήσουν γυμνούς *ἐν ὁδῷ μέση*³¹⁷.

Πώς όμως αυτοί οι «Τούρκοι» (Ούγγροι) βρέθηκαν στη Μακεδονία αυτή την εποχή; Κατά τη γνώμη μου οι «Τούρκοι» που αναφέρει ο Βίος, εφόσον αναφέρονται ως *ὑπόσπονδοι* του Βασιλείου Β', πρέπει να θεωρήσουμε ή ότι ανήκαν σε κάποιο συμμαχικό ουγγρικό στρατιωτικό σώμα, το οποίο ο αυτοκράτορας είχε συγκαταλέξει στις στρατιωτικές δυνάμεις που σκόπευε να χρησιμοποιήσει στις πολεμικές επιχειρήσεις που ετοίμαζε, ή ότι επρόκειτο για τους γνωστούς από άλλες πηγές την περίοδο αυτή «Βαρδαριώτες Τούρκους», οι οποίοι έχοντας εγκατασταθεί σε βυζαντινό έδαφος ήταν προφανώς «ὑπόσπονδοι» του βυζαντινού αυτοκράτορα³¹⁸ και ότι οι «Τούρκοι» (Ούγγροι) αυτοί, στη μια ή στην άλλη

- Μιχ. Ατταλειάτης 66.20 κ.ε. (CB). - Μιχ. Ψελλός, *Χρονογραφία* II. 125 κ.ε. (έκδ. E. Renauld). - Ιω. Ζωνάρας III. 671.5 κ.ε.]. Βλ. I. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* II. 554. - Πρβλ. και Γ. Μωυσιέδου, *Βυζάντιο* 205-6.

315. Βίος Αθανασίου Αθωνίτου A § 210, σ. 101.1 κ.ε. (έκδ. J. Noret): *Ἐπεὶ οὖν ἡ καλλίνικος κορυφή καὶ θεόστεπτος (= Βασίλειος Β') ...ἐν Μακεδονίᾳ τὰς δυνάμεις ἀνέπαυεν, ὅτε τὸν πρὸς τοὺς βαρβάρους ἡτοιμάζετο πόλεμον...*, B § 58, σ. 194.14 κ.ε.: *Ἐπεὶ οὖν τότε ὁ ἀοίδιμος ἐν βασιλεῦσαι Βασίλειος, κατὰ τῶν βαρβάρων ἐκστρατευσάμενος, ἐν Μακεδονίᾳ τότε διανέπαυε τὸν στρατὸν...*

316. Βίος Αθανασίου Αθωνίτου A § 211, σ. 102.4-7: *Τούρκων γὰρ χερσίν, οὐ πολεμίων περιπεσόντες, ἀλλ' ὑποσπόνδων τῷ βασιλεῖ τῷ μεγάλῳ, οὐ καὶ τὴν αἰχμὴν δεδοικότες τὴν ἄφιλον αὐτοῖς εἰρήνην ἡσπάσαντο...*, B § 58, σ. 195.40-43: *οὐ πολεμίους περιπεσόντες ἔθνεσιν ἀλλ' ταῖς τῶν Τούρκων χερσὶν εἰρήνην ἐχόντων τοτηνικαῦτα μεθ' ἡμῶν καὶ τὸν βασιλεῖα φοβουμένων*. - Με τη φράση τὴν ἄφιλον αὐτοῖς εἰρήνην (B § 211, σ. 102.6-7) ο βιογράφος προφανώς εννοεί ότι γενικά οι Ούγγροι δεν ήταν λαός που αγαπούσε την ειρήνη αλλά την ασπαζόταν από ανάγκη ή φόβο. - Πρβλ. και Γ. Μωυσιέδου, *Βυζάντιο* 225.

317. Βίος Αθανασίου Αθωνίτου A § 211, σ. 102.9-10: *καὶ θανάτου φόβον οὐ μικρὸν ἐπισείσαντες, γυμνοὺς ἀφῆκαν ἐν ὁδῷ μέση...*, B § 58, σ. 195.43-44: *...ἀποδύσαντες αὐτοὺς καὶ εἰς θανάτου φόβον ἐμβαλόντες γυμνοὺς παντελῶς ἀφῆκαν*.

318. Βλ. ανωτ. σ. 109-113. Οι ερευνητές διατάζουν να αποφανθούν αν πρόκειται για Ούγγρους ή Βαρδαριώτες. Βλ. Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica* I. 553. - P. Lemerle, *Athanase l'Athonite* 81 και σημ. 64. Ο Ν. Οικονομιδης αντίθετα (Vardariotes 2 σημ. 7) πιστεύει ότι εδώ πρόκειται για Βαρδαριώτες «qui avaient en effet toutes raisons de craindre les armées de Basile II, qui combattait dans leur voisinage».

περίπτωση, προξένησαν το επεισόδιο που περιγράφει ο Βίος μη έχοντας προφανώς απαρνηθεί τις ληστρικές τους συνήθειες.

Οι Ούγγροι για μισό περίπου αιώνα συντάραξαν με τις επιδρομές τους το χώρο της Δυτικής Ευρώπης. Οι ουγγρικές επιδρομές παρέτειναν μέχρι τα μέσα του 10ου αιώνα τις αναστατώσεις που γνώρισε η Δύση από τον 9ο αιώνα με τις επιδρομές των Νορμανδών (Βίκινγκς), καθώς και αυτές που εξαπέλυαν οι Άραβες της Ισπανίας και της Αφρικής στις νότιες παρυφές της. Πάνω στα γρήγορα άλογά τους εφαρμόζοντας την τακτική της αστραπιαίας επίθεσης που είχαν διδαχθεί στις στέπες, οι Ούγγροι λεηλατούσαν, κατέστρεφαν και άρπαζαν αιχμαλώτους κάνοντας τους έντρομους πληθυσμούς να προσεύχονται: «*de sagittis Hungarorum libera, Domine*». Τα δυτικά μεσαιωνικά Χρονικά χαρακτηρίζουν τους Ούγγρους και περιγράφουν τις εισβολές τους στα εδάφη των δυτικο-ευρωπαϊκών κρατών με τα πιο μελανά χρώματα: οι Ούγγροι είναι οι «άπληστοι για φόνο, αχόρταγοι για πόλεμο», γράφει ο Λιουτπράνδος³¹⁹, οι «άθεοι και ασεβείς» που «αίμα αντί για δάκρυα χύνουν»³²⁰, είναι το «άπληστο γένος, το θρασύ, που αγνοεί τον παντοδύναμο θεό, που γνωρίζει όλα τα κακουργήματα και μόνο για σφαγές και αρπαγές αχόρταγο»³²¹, και ο αββάς Regino σχολιάζει στο «Χρονικό» του: «Δεν ζουν σύμφωνα με τα ήθη των ανθρώπων αλλά των ζώων. Τρέφονται, όπως λένουν οι φήμες με ωμά κρέατα, πίνουν αίμα, τις καρδιές των ανθρώπων που συλλαμβάνουν τις κόβουν σε κομμάτια και τις καταπίνουν σαν φάρμακο, από κανένα έλεος δεν λυγίζουν, από κανένα σπλαχνικό οίκτο δεν συγκινούνται»³²². Οι Ούγγροι «διά πυρός και σιδήρου κατέστρεφαν» (*igne et gladio vestaverunt*) είναι η συνηθισμένη στα δυτικά Χρονικά φράση-επωδός που συνοδεύει την εξιστόρηση του περάσματός τους από μια χώρα. «Το γένος των Ούγγρων αφού λεηλάτησε ολόκληρη την Τουσκία (Τοσκάνη) και την κατέστρεψε διά πυρός και σιδήρου, πολύ κόσμο μαζί με γυναίκες και ο,τιδήποτε μπορούσε να πιάσει το χέρι μετέφερε», σημειώνει ο Βενέδικτος, μοναχός του μοναστηριού του αγίου Ανδρέου, στο «Χρονικό» του αναφερόμενος σε μια ουγγρική εισβολή στην Ιταλία το 916³²³, και ο Widukindus για μια άλλη εισβολή

319. Liutprandi, *Antapodosis* II. 61, σ. 340.15-16: «*necis avidi, bellandi cupidi*».

320. Αυτόθι II. 3, σ. 300.21-23: «*Sanguinemque prout αθεοι καὶ ἀσεβείς αντι των δαρκειων... id est sine Deo et impii pro lacrimis, fundunt*».

321. Αυτόθι I. 13, σ. 266.25-27: «*Hungariorum gentem cupidam, audacem, omnipotentis Dei ignaram, scelorum omnium non insciam, caedis et rapinarum solummodo avidam...*».

322. Reginonis, *Chronicon* a.889, σ. 286.12-15: «*Vivunt non hominum, sed beluarum more Carnibus siquidem, ut fama est, crudis vescuntur, sanguinem bibunt, corda hominum quos capiunt, particulatim dividentes veluti pro remedio devorant, nulla miseratione flectuntur, nullis pietatis visceribus commoventur*».

323. Benedicti Sancti Andreae monachi, *Chronicon* (a.916), MGH SS III, σ. 714.29.32-36: «*...omnia Ungarorum gens in Italia ingressi sunt ... Ungarorum gens depraedata tota Tuscia,*

των Ούγγρων στη Σαξονία το 924 θα κάνει επίσης μια συνοπτική αλλά χαρακτηριστική περιγραφή του καταστροφικού τους περάσματος: «Πόλεις και πολισμάτα παρέδωσαν στη φωτιά και διέπραξαν τόσο μεγάλη σφαγή ώστε επέφεραν την έσχατη ερήμωση»³²⁴.

Αντίθετα προς τους χρονικογράφους της Δύσης οι βυζαντινοί συγγραφείς αποφεύγουν τους χαρακτηρισμούς των Ούγγρων και τις λεπτομέρειες για τις συνέπειες των επιδρομών τους στα βυζαντινά εδάφη. Αναφέρονται στις ουγγρικές επιδρομές όπως σε οποιεσδήποτε άλλες προηγήθηκαν ή ακολούθησαν. Δεν υπάρχει στην αφήγησή τους καμιά ένδειξη του τρόμου που προκάλεσε η εμφάνιση των Ούγγρων στη Δύση. Είναι αξιοσημείωτο ότι, ενώ οι λαοί της Δυτικής Ευρώπης συνταράχθηκαν τόσο βαθιά μπροστά στους Ούγγρους, οι Βυζαντινοί εθισμένοι προφανώς σε παρόμοιες επιδρομές αντέδρασαν ψύχραιμα. Για να απομακρύνουν την απειλή τους χρησιμοποίησαν σε πρώτη φάση τα διπλωματικά μέσα συνδιαλεγόμενοι μαζί τους και ικανοποιώντας τις απαιτήσεις τους κατά την εξαγορά των αιχμαλώτων που είχαν συλλάβει· στη συνέχεια έκλεισαν ειρήνη μαζί τους και επιχείρησαν τον εκχριστιανισμό τους, και μόνο αργότερα, όταν έχοντας εξαντλήσει κάθε μέσο ειρηνικής αντιμετώπισής τους κατέφυγαν στην ένοπλη σύγκρουση. Ένα ζήτημα βέβαια είναι αν πρέπει να θεωρήσουμε ότι διέφερε ο τρόπος δράσης και η αριθμητική δύναμη των Ούγγρων στις επιδρομές που εξαπέλυαν εναντίον της Δύσης. Νομίζω όμως ότι οι μαρτυρίες των πηγών δεν επιτρέπουν να αποφανθούμε αν οι ουγγρικές επιθέσεις εναντίον της Δύσης (που υπήρξαν σαφώς πολύ περισσότερες απ' ό,τι εναντίον του Βυζαντίου)³²⁵ γίνονταν με πολυπληθέστερα και καλύτερα οργανωμένα εκστρατευτικά σώματα, απλώνονταν σε μεγάλη έκταση και ήταν μεγαλύτερης χρονικής διάρκειας. Με άλλα λόγια δε γνωρίζουμε αν πράγματι οι ουγγρικές επιθέσεις εναντίον των βυζαντινών περιοχών εκτελούνταν από μικρότερες ομάδες, οι οποίες λαφυραγωγούσαν, άρπαζαν αιχμαλώτους και αποχωρούσαν γρήγορα, όπως γίνεται δεκτό³²⁶, ή ήταν απλώς και μόνο η αποτελεσματικότητα της βυζαντινής διπλωματίας και η δύναμη των βυζαντινών όπλων που έκανε σύντομο τον χρόνο της παραμονής τους στη βυζαντινή επικράτεια.

Οι συνέπειες της εγκατάστασης των Ούγγρων στην κοιλάδα του Δούναβη καθώς και των επιδρομών τους εναντίον της Δυτικής Ευρώπης υπήρξαν ανυπολόγιστης σημασίας.

igne gladio consumpta, multos populo simul cum femine, et quicquid manum capere poterat asportaverunt».

324. Widukindi, *Res gestae Saxonicae* I. 32, σ. 62.25-28: «*Ungarii totam Saxoniam percurrentes urbes et oppida incendio tradiderunt et tantam caedem ubique egerunt, ut ultimam de-populationem comminarent*».

325. Μεταξύ των ετών 899 και 955 διενήργησαν περίπου 35 επιδρομές. Βλ. ανωτ. σ. 89 κ.ε.

326. Βλ. Π.Αντωνόπουλος, *Κωνσταντίνος Ζ'* 70, 82.

Οι ουγγρικές επιδρομές θεωρούνται ως ένας από τους παράγοντες που εδραίωσαν την υπό εξέλιξη φεουδαρχική κοινωνία. Ο παράγοντας της ανασφάλειας που προξένησαν στους πληθυσμούς της Δύσης οι αλλεπάλληλες καταστροφικές επιδρομές των Ούγγρων συνέβαλε στην ενίσχυση της εξουσίας των τοπικών αρχόντων. Καθώς οι κεντρικές κυβερνήσεις αποδεικνύονταν ανίκανες να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά τον ουγγρικό κίνδυνο αναγκαστικά το βάρος της απόκρουσής του έπεφτε στην ικανότητα αντίστασης των περιοχών που απειλούνταν. Έτσι η άμυνα κατά των επιδρομέων οργανωνόταν γύρω από τους οχυρωμένους πύργους των ευγενών μεγαλογαιοκτημόνων με συνέπεια η ζωή των ανθρώπων στη συνέχεια να δένεται με τον τοπικό φεουδάρχη που ήταν ο μόνος που μπορούσε να παράσχει κάποια σχετική ασφάλεια³²⁷.

Η παρουσία των Ούγγρων στην κοιλάδα του Δούναβη, το σημαντικότερο, επρόκειτο να αλλάξει ριζικά τις τύχες του σλαβικού κόσμου. Από την πρώτη εμφάνισή τους στο προσκήνιο της ευρωπαϊκής ιστορίας οι Ούγγροι επέφεραν καταστροφικά κτυπήματα σε δύο από τα πιο ισχυρά σλαβικά κράτη του 10ου αιώνα: διέλυσαν το κράτος της Μεγάλης Μοραβίας και απώθησαν τους Βουλγάρους πέρα από τον Δούναβη³²⁸.

Μέχρι τον ερχομό τους στην Ευρώπη μια συμπαγής μάζα Σλάβων απλωνόταν από τα Βαλκάνια ως τη Βαλτική. Με την εγκατάστασή τους πάνω στο Δούναβη, στο σημείο συγκέντρωσης όλων των σλαβικών φυλών, οι Ούγγροι μπόηκαν σαν σφήνα ακριβώς ανάμεσά τους διασπώντας τη σλαβική μάζα σε δύο μπλόκ. Οι βόρειοι και οι νότιοι Σλάβοι διαχωρίστηκαν για πάντα. Στο εξής θα βάδιζαν ο καθένας τον δικό του δρόμο. Με αυτόν τον εχθρικό μη σλαβικό λαό ανάμεσά τους κάθε δυνατότητα συσσωμάτωσης του σλαβικού κόσμου θα εξέλιπε.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

327. Βλ. J. Calmette, *Le monde féodal*, Paris 1951, σ. 169.

328. Βλ. St. Runciman, *Bulgarian Empire* 149 κ.ε.

Πολύμνιας Κατσώνη

Η ΕΠΙΒΙΩΣΗ ΤΩΝ DONATIVA ΜΕΤΑ ΤΟΝ 6ο ΑΙΩΝΑ

Η αρχή του θεσμού των donativa, των χρηματικών δηλαδή δωρεών προς τα στρατεύματα, ανάγεται στην περίοδο της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας. Κατά την αυτοκρατορική περίοδο (30 π.Χ. - 235 μ.Χ. περίπου), οι δωρεές αυτές (donativa) διανέμονταν από τους αυτοκράτορες στα στρατεύματά τους σε ποικίλες περιστάσεις, όπως σε περιπτώσεις στρατιωτικών νικών, σε διάφορες εορταστικές επετείους ή με την ευκαιρία ευτυχών γεγονότων που συνέβαιναν στην αυτοκρατορική οικογένεια (αναρρήσεις στον θρόνο, γεννήσεις κ.ά.)¹. Κατά την πρώτη βυζαντινή περίοδο επίσης, αναρρήσεις στον θρόνο, εορτασμοί γενεθλίων, αλλά και διάφορες άλλες εορταστικές επέτειοι² έδιναν αφορμή για τη διανομή των χρηματικών αυτών δώρων στα στρατεύματα. Μεταξύ των ευτυχών αυτών γεγονότων που έδιναν αφορμή για τη διανομή donativa συγκαταλεγόταν και ο εορτασμός της πενταετηρίδας, του πενταετούς δηλαδή ιωβηλαίου της αναρρήσεως του αυτοκράτορα στον θρόνο³. Τυπικά, τα donativa αποτελούσαν δωρεά οικειοθελή και εθιμική, ουσιαστικά όμως η δωρεά αυτή κατέστη σχεδόν υποχρεωτική για εκείνους τους αυτοκράτορες που ήταν υποχρεωμένοι να εξαγοράζουν την αφοσίωση των στρατευμάτων τους με χρηματικά δώρα⁴. Γνωρίζουμε ότι

1. Για τον θεσμό των donativa βλ. O. Seeck, *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*, Stuttgart 1921², σ. 257, 283-284 και Anhang 538-539. - R. Grosse, *Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung*, Berlin 1920, σ. 243-245 και 312 με την προηγούμενη βιβλιογραφία. - A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602*, Oxford 1973², τ. 1, σ. 284-285, 623-4, 670-671 και παρ. sim. - J. Karayannopoulos, *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates*, München 1957, σ. 101. - E. Stein, *Histoire du Bas - Empire*, Amsterdam 1968, τ. I, σ. 61, 62, 115 κ.ε., τ. II, σ. 426, σημ. 1 με τις σχετικές μαρτυρίες των πηγών και προηγούμενη βιβλιογραφία. Εκτός από την ενδεικτική αυτή παλαιότερη βιβλιογραφία για τα donativa βλ. J. F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century*, Cambridge University Press 1990, σ. 224 κ.ε.

2. Βλ. Σωζομενός, *Εκκλησιαστική ιστορία*, Έκδ. J. Bidez - G. C. Hansen, *Sozomenus Kirchengeschichte* (GCS 50), Berlin 1960, V 17. 8: ἐπεὶ γὰρ καιρὸς παρῆν βασιλέα (ενν. ο Ιουλιανός) δωρεῖσθαι τοῖς στρατιώταις (γίνεται δὲ τοῦτο ὡς ἐπίπαν ἐν ταῖς Ῥωμαίων ἱερομνηταίᾳς καὶ βασιλείων καὶ βασιλίδων πόλεων ἐν γενεθλίοις ἡμέραις). - Ammianus Marcellinus, *Res gestae* Lib. xx 4.18, έκδ. J. C. Rolf.

3. Για τον εορτασμό του πενταετούς ιωβηλαίου της αναρρήσεως στον θρόνο βλ. E. Stein, *Histoire* 61, 62 με πηγές και προηγούμενη βιβλιογραφία. Για τα ιωβηλαία ειδικώς Th. Mommsen, *Römischen Staatsrecht* II², Berlin 1877, σ. 811 κ.ε.

4. Βλ. σχετικά με το ζήτημα αυτό R. Grosse, *Militärgeschichte* 244, τονίζει τον οικειοθελή χα-

από τα μέσα του 3ου αι. μ.Χ. τα *donativa* γενικά, αλλά και τα πενταετηρικά *donativa* ειδικότερα, εκείνα δηλαδή που διανέμονταν κατά τον εορτασμό του πενταετούς ιωβηλαίου της αναρρήσεως, διανέμονταν στους στρατιώτες σε χρυσό⁵. Με την πάροδο των αιώνων ορισμένα από τα χαρακτηριστικά των δωρεών αυτών τυποποιήθηκαν. Έτσι είναι γνωστό ότι κατά την ανάρρησή τους στον θρόνο οι βυζαντινοί αυτοκράτορες συνήθιζαν να παρέχουν στα στρατεύματά τους *donativum* ύφους πέντε χρυσών νομισμάτων και μιας λίτρας αργύρου για κάθε στρατιώτη⁶, ενώ κατά τον εορτασμό του πενταετούς ιωβηλαίου του ίδιου γεγονότος το *donativum*, τουλάχιστον κατά τον 5ο και 6ο αι., ήταν ύφους πέντε χρυσών νομισμάτων για κάθε στρατιώτη⁷.

Κατά την πρώτη βυζαντινή περίοδο τα *donativa* αποτελούσαν σημαντικό μέρος των απολαβών των στρατιωτών⁸. Τί συνέβη όμως με τις δωρεές αυτές κατά τους επόμενους αιώνες; Εξακολούθησαν να παρέχονται στους βυζαντινούς στρατιώτες;

Οι μαρτυρίες των πηγών της πρώτης βυζαντινής περιόδου μας επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη ορισμένων πιο συγκεκριμένων κατηγοριών από τις χρηματικές αυτές δωρεές. Αυτές είναι: τα *donativa* που διανέμονταν κατά την ανάρρηση στον θρόνο ενός νέου αυτοκράτορα, δωρεά που ορισμένες φορές παραδίνεται στις πηγές με έναν συγκεκριμένο όρο, ως «αυγουστιάτικον»⁹, και ήταν μια εφάπαξ δωρεά, και τα πενταετηρικά *donativa*, που όπως ήδη αναφέρθηκε, διανέμονταν κατά τον εορτασμό του πενταετούς ιωβηλαίου της αναρρήσεως, είχαν επομένως χαρακτήρα επετειακό και επανάλαμβανόμενο.

Από τις μαρτυρίες των πηγών που αναφέρουν τις παραπάνω κατηγορίες *donativa*, εδώ θα μας απασχολήσουν κυρίως αυτές που χρονολογούνται στον 6ο και 7ο αι., στη χρονική δηλαδή περίοδο που τοποθετείται το τέλος της πρώτης βυζαντινής περιόδου και η αρχή της μέσης.

Το έθιμο της παροχής δωρεών «ἐπὶ τῇ ἀναρρήσει» στον θρόνο, δηλαδή το έθιμο της παροχής αυγουστιάτικου, μνημονεύεται ρητώς από τον Κωνσταντίνο

ρακῆρα των *donativa*. Στη συνέχεια όμως σχολιάζει ότι τα *donativa* έφθασαν να γίνουν ένα σταθερό χρηματικό επίδομα, που αποτελούσε κύριο μέρος των απολαβών των στρατιωτών. Ο R. Grosse προσάγει ένα παράδειγμα που αναφέρεται στους Οστρογότθους για τους οποίους τα *donativa* αποτελούσαν τον ετήσιο μισθό τους. Για την υποχρέωση καταβολής των *donativa* βλ. και κατ. σ. 140 της παρούσας μελέτης.

5. Βλ. A. H. M. Jones, *Later Roman Empire* I 109 με αναφορά των σχετικών πηγών.

6. Βλ. Ammianus Marcellinus, *Res gestae* Lib. xx 4.18, έκδ. J. C. Rolfe, London 1963-64² και R. Grosse, *Militärgeschichte* 244. - A. H. M. Jones, *Later Roman Empire* I 207, 434-435.

7. A. H. M. Jones, *Later Roman Empire* I 623-624 με αναφορά στις σχετικές πηγές.

8. Βλ. σχετικώς τις απόψεις των R. Grosse, *Militärgeschichte* 244-45. - A. H. M. Jones, *Later Roman Empire* I 624, με αναφορές στις πηγές.

9. Βλ. Ιωάννης Εφέσου, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, έκδ. μτφρ. J. M. Schönfelder, *Kirchengeschichte des Johannes von Ephesus*, München 1862, κεφ. VI, σ. 106 (=III. 11): «Augustoticum» που σημαίνει «*donativum Romanorum*».

Πορφυρογέννητο στο έργο του *Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως* κατά την περιγραφή του τελετουργικού αναρρήσεως αυτοκρατόρων κατά τον 5ο και 6ο αι.¹⁰. Υπάρχουν εντούτοις και άλλες μαρτυρίες που αναφέρουν τη διατήρηση του έθιμου μέχρι τον 7ο αι.

Ο Ιωάννης Εφέσου (±507-586) αναφερόμενος στα γεγονότα ανάρρησης στον θρόνο του Τιβερίου Β' (578-582) μνημονεύει το σχετικό έθιμο, χρησιμοποιώντας τον όρο «αυγουστιάτικον» (Augustoticum) με την επεξήγηση «donativum Romanorum». Όπως μας πληροφορεί ο Ιωάννης Εφέσου, ο Τιβέριος, ήδη από την ανάληψη του αξιώματος του καίσαρα, υπήρξε φιλοδωρότατος προς τους υπηκόους του. Σε τέτοιον βαθμό μάλιστα ώστε ο αυτοκράτορας Ιουστίνος αναγκάστηκε να θέσει περιορισμούς στην άμετρη γενναιοδωρία του νέου καίσαρα. Μετά τον θάνατο του Ιουστίνου Β' (578), μονοκράτωρ πλέον ο Τιβέριος, επανέλαβε την προηγούμενη τακτική του. Άρχισε τώρα, γράφει ο Ιωάννης Εφέσου, να δίνει πλουσιοπάροχα το αυγουστιάτικον, ύψους 9 δαρικών, σε όλες τις στρατιές που βρίσκονταν στην Ανατολή εναντίον των Περσών. Έστειλε 8 τάλαντα σ' αυτούς ως δώρο και ήθελε να τους διανεμίει ακόμη περισσότερα και πλουσιότερα δώρα απ' ό,τι συνέβαινε με τους προκατόχους του¹¹. Η δωρεά αυτή διανεμήθηκε ειδικά για την ανάρρηση του Τιβερίου και δεν είχε τον επαναληπτικό χαρακτήρα των πενταετηρικών donativa.

Η επόμενη μαρτυρία παροχής αυγουστιάτικου απαντά σε μεταγενέστερη πηγή του 11ου αι., τον Γεώργιο Κεδρηνό. Αφορά και πάλι στα γεγονότα ανάρρησης στον θρόνο αυτοκράτορα κατά τον 7ο πλέον αιώνα, συγκεκριμένα το 641. Όπως μας πληροφορεί ο Γεώργιος Κεδρηνός: *Βασιλεύει δὲ Ἡρακλεωνᾶς σὺν μητρὶ Μαρτίνῃ μῆνας ζ. οὗτος προσήγαγεν εἰς τὴν ἁγίαν Σοφίαν τὸ στέμμα ὅπερ ἀφείλετο Κωνσταντῖνος ἐκ τοῦ μνημείου τοῦ πατρὸς αὐτοῦ δούς καὶ ἐκάστω στρατευομένῳ λεγαῶν, νομίσματα τρία, ὑπὲρ Κωνσταντίνου τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ...*¹².

Τα ιστορικά γεγονότα είναι κάπως ασαφή στην περίπτωση αυτή. Δεν μπορεί

10. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, *Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως*, έκδ. J. Reiske, *De Cerimoniis aulae byzantinae*, Bonn 1829, I 412, ανάρρηση Λέοντος Α', α. 457, 5 νομίσματα και μια λίτρα αργύρου, αυτόθι 423: αυγουσιάτικον, ανάρρηση Αναστασίου Α', α. 491, 5 νομίσματα και μια λίτρα αργύρου, αυτόθι 432: αυγουσιάτικον κατὰ τὸ ἔθος, αναγόρευση Λέοντος Β', α. 473, 5 νομίσματα και μια λίτρα αργύρου, αυτόθι 429, αναγόρευση Ιουστίνου Α', α. 518, 5 νομίσματα και μια λίτρα αργύρου.

11. Βλ. Ιωάννης Εφέσου, *Εκκλησιαστική Ιστορία* VI, σ. 106 (= III 11): «Als er aber Kaiser geworden sein und regierte und wie man sagte, die Schätze der Kaiser aufgehäuft sah, begann er wieder allenthalben hin reichlich zu schenken und auszugeben. Er begann nun sein Augustoticum zugeben, das donativum Romanorum heist, von neun Dariken, wenn ein Kaiser neu zu regieren begann... Er schickte...».

12. Γεωργίου Κεδρηνού, *Σύνοψις Ιστοριών*, έκδ. I. Bekker, *Georgius Cedrenus, Ioannis Scylitzae opera*, Bonnae 1838-39, I 753. Για τα ιστορικά γεγονότα αναλυτικά βλ. Α. Στράτου, *Το Βυζάντιον στον 7' αιώνα*, τ. Γ' (634-641), Αθήνα 1965, σ. 190-191 και 214-215.

να προσδιοριστεί με ακρίβεια εάν γίνεται λόγος για την ανάρρηση του Ηρακλεωνά (641) ή τη στέψη του νεαρού Κωνσταντα (Κωνσταντίνος Γ'). Οπωσδήποτε πάντως πρόκειται για περίπτωση παρόμοια με αυτήν που προαναφέρθηκε, του αυτοκράτορα Τιβερίου· πρόκειται δηλαδή για διανομή χρηματικού δώρου στα στρατεύματα με την ευκαιρία ανάρρησης στον θρόνο νέου αυτοκράτορα. Το διαφορετικό ποσό που διανεμήθηκε στην περίπτωση αυτή, την οποία αναφέρει ο Κεδρηνός, 3 μόνον νομίσματα αντί των 9 νομισμάτων που διανεμήθηκαν από τον αυτοκράτορα Τιβέριο, αποδεικνύει, πιστεύω, ότι και στις δύο περιπτώσεις, τουλάχιστον ως προς το ποσό, πρόκειται για μια ελεύθερη δωρεά που είχε χάσει τον αυστηρά εθιμικό της χαρακτήρα¹³.

Το αυγουστιάτικον δεν μαρτυρείται σε άλλες μεταγενέστερες περιπτώσεις. Οι δωρεές των αυτοκρατόρων κατά την ανάρρησή τους στον θρόνο συνεχίστηκαν βεβαίως χωρίς όμως να διατηρούν τον αυστηρά εθιμικό χαρακτήρα της πρωτοβυζαντινής περιόδου¹⁴.

Η παρακολούθηση της εξέλιξης των πενταετηρικών *donativa* φαίνεται πολύπλοκότερη από εκείνη των δωρεών «ἐπὶ τῇ ἀναρρήσει» στον θρόνο, αφού για την τύχη των πενταετηρικών *donativa* έχουν διατυπωθεί δύο διαφορετικές απόψεις. Ενώ δηλαδή παλαιότερα ήταν γενικά αποδεκτό από τους ερευνητές ότι από τον 6ο αι. τα πενταετηρικά *donativa* έπαυσαν να παρέχονται στους στρατιώτες¹⁵, πριν από μια δεκαετία περίπου παρουσιάστηκε μια νέα άποψη που υποστηρίζει τη συνέχεια του θεσμού¹⁶.

Η πληροφορία για τη διακοπή της παροχής των πενταετηρικών *donativa* παραδίδεται στα *Ανέκδοτα* του Προκοπίου. Η μαρτυρία αυτή του Προκοπίου είναι εκείνη στην οποία στηρίχθηκαν κυρίως οι ερευνητές που υποστήριξαν τη διακοπή των πενταετηρικών *donativa* κατά τον 6ο αι.

Όπως μας πληροφορεί ο Προκόπιος, που συχνά στα *Ανέκδοτα* επιτιμά τον

13. Το σύνθετο ποσό του αυγουσιάτικου ήταν 5 νομίσματα και μια λίτρα αργύρου. Βλ. αν. σημ. 6. Το ίδιο ποσό διένειμε και ο Ιουλιανός κατά την αναγόρευσή του σε αυτοκράτορα (το 360). Βλ. Ammianus Marcellinus, *Res gestae* Lib. xx 4.18, και R. Grosse, *Militärsgeschichte* 244. - A. H. M. Jones, *Later Roman Empire* I 207, 434-435. O M. F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, Cambridge University Press 1985, σ. 625-626 αποδίδει τη διαφορά αυτή σε λόγους οικονομικής στενότητας.

14. O M. F. Hendy, *Studies* 647 και σημ. 407 θεωρεί ότι το αυγουσιάτικον συνεχίστηκε ως το 578 και πιθανόν σε υποτυπώδη μορφή μέχρι το 641. Πιθανόν, σχολιάζει, έγινε απόπειρα να διατηρηθεί το παραδοσιακό σύστημα, αλλά με την πάροδο του χρόνου τούτο κατέστη όλο και περισσότερο ακανόνιστο και αντιρρεαλιστικό. Βλ. και αυτόθι 198-9. Για την επιβίωση των *donativa* «ἐπὶ τῇ ἀναρρήσει» βλ. επίσης W. Treadgold, *Byzantium and its Army 241-1081*, Stanford 1995, σ. 145 και σημ. 65.

15. Για την κατάρρηση των *donativa* κατά τον 6ο αι. βλ. R. Grosse, *Militärsgeschichte* 244-245. - A. H. M. Jones, *Later Roman Empire* I 623-624 και 670-671. - J. Karayannopoulos, *Finanzwesen* 101. - E. Stein, *Histoire* I 115 κ.ε., και την παλαιότερη άποψη του J. F. Haldon, *Recruitment and Conscription in the Byzantine Army c. 550-950*, Wien 1972, σ. 23-24, 69 και σημ. 123.

16. M. F. Hendy, *Studies* 647-651, διατυπώνει μια διαφορετική άποψη από τους προηγούμενους του ερευνητές για τη συνέχεια του θεσμού. Βλ. σχετικά σ. 141 της παρούσας μελέτης.

αυτοκράτορα Ιουστινιανό για τη φιλαργυρία του¹⁷, *Νόμος ἦν ἀνὰ πενταετηρίδα ἐκάστην τὸν βασιλέα τῶν στρατιωτῶν ἕκαστον δωρεῖσθαι χρυσίῳ τακτῷ. πέμποντες δὲ ἀνὰ πεντάετες πανταχόσε τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς παρέχοντο στατῆρας χρυσοῦς στρατιώτῃ ἐκάστῳ πέντε καὶ τοῦτο οὐχ οἷόν τε ἦν μὴ πράσσεσθαι ἀεὶ μηχανῇ πάσῃ. ἐξ ὅτου δὲ ἀνὴρ ὅδε (ενν. οἱ Ιουστινιανός) διωκῆσατο τὴν πολιτείαν, τοιοῦτο οὐδὲν οὔτε διεπράξατο οὔτε ἐμέλλησε, καίπερ χρόνου δύο καὶ τριάκοντα ἐνιαυτῶν τριβέντος ἤδη, ὥστε καὶ λήθην τοῦ ἔργου τούτου τοῖς ἀνθρώποις γενέσθαι τινά¹⁸. Η μαρτυρία του Προκοπίου δεν φαίνεται να έχει σημαία ασαφής, που να αφήνουν περιθώρια για τη διατύπωση αμφιβολιών¹⁹. Εντούτοις μια πολύ σύντομη ανάλυσή της είναι σχόπιμη για να τονισθούν εκείνα τα σημεία που θα βοηθήσουν στη διερεύνηση του προβλήματος της επιβίωσης ή μη των πενταετηρικών donativa.*

Στο χωρίο του Προκοπίου τονίζεται καταρχήν ο τυπικός χαρακτήρας της δωρεάς (*Νόμος ἦν*), που λάβαινε χώρα κατά τον εορτασμό του πενταετούς ιωβηλαίου (*ἀνὰ πενταετηρίδα* ή *ἀνὰ πεντάετες*) και το ποσό στο οποίο ανερχόταν η δωρεά: πέντε χρυσά νομίσματα για κάθε στρατιώτη. Στόχος του ιστορικού με τις επισημάνσεις αυτές είναι, πιστεύω, να καταστήσει σαφές ότι τόσο το γεγονός της παροχής των πενταετηρικών donativa όσο και ο χρόνος διανομής και το ποσό της δωρεάς αυτής ήταν καθορισμένα. Τούτο προφανώς ήταν το αποτέλεσμα της εφαρμογής μιας μακραίωνης συνήθειας, αφού στις νομοθετικές συλλογές της πρώτης βυζαντινής περιόδου δεν περιέχεται νομική διάταξη που να αναφέρει ως υποχρεωτική την καταβολή των πενταετηρικών donativa ή να ορίζει το ποσό της καταβολής αυτής²⁰. Φαίνεται πάντως ότι ο Ιουστινιανός μη παρέχοντας τα πενταετηρικά donativa παρέβαινε ένα σταθερά εγκαθιδρυμένο έθιμο· και τοῦτο οὐχ οἷόν τε ἦν πράσσεσθαι ἀεὶ μηχανῇ πάσῃ, τονίζει ο Προκόπιος. Μια περαιτέρω διευκρίνιση όσον αφορά στη συχνότητα καταβολής των πενταετηρικών donativa είναι σχόπιμη. Η λογική υπαγορεύει ότι τα donativa δεν διανέμονταν κατά έναν συνεχή και τακτό κύκλο πέντε ετών. Η ανάρρηση νέου αυτοκράτορα προφανώς διέκοπτε τον εορτασμό του πενταετούς ιωβηλαίου του προηγούμενου αυτοκράτορα και σηματοδοτούσε την αρχή ενός νέου κύκλου πενταετών ιωβηλαίων. Σχετικά με το ζήτημα της συχνότητας, με την οποία διανέμονταν τα

17. Βλ. σχετικά B. Rubin, *Prokopios von Kaisareia*, Stuttgart 1954, αναφέρεται αναλυτικά στην εικόνα του αυτοκράτορα Ιουστινιανού, όπως παρουσιάζεται μέσα από το έργο του ιστορικού Προκοπίου.

18. Προκοπίου, *Ανέκδοτα*, έκδ. J. Haury, *Procopii Caesariensis opera omnia* III. 1, Lipsiae 1906. Επανεκδ. με προσθήκες και διορθώσεις από τον G. Wirth, vol. III, Leipzig 1963, XXIV 27-29.

19. Βλ. αν. σημ. 15 της παρούσας μελέτης.

20. Η μόνη, όσο μπορώ να γνωρίζω, διάταξη που αναφέρει τα donativa, περιέχεται στον Ιουστινιάνειο κώδικα (CJ XII, 36.1). Πρόκειται για διάταξη της εποχής του αυτοκράτορα Αντωνίνου. Σύμφωνα με τη διάταξη αυτή δεν ήταν αποδεκτό αιχμάλωτοι στρατιώτες να απαιτούν συμμετοχή στη διανομή donativa κατά το διάστημα της αιχμαλωσίας τους.

πενταετηρικά donativa, ο A. H. M. Jones παρατήρησε ότι προκειμένου για τον εορτασμό του πενταετούς ιωβηλαίου της αναρρήσεως, τα donativa συνέβαινε να παρέχονται συχνότερα από μία φορά κάθε πέντε χρόνια, αφού ο εορτασμός αυτός γινόταν για όλα τα μέλη της βασιλικής οικογένειας²¹. Πιστεύω ότι η παρατήρηση αυτή του A. H. M. Jones συμβάλλει σημαντικά στον προσδιορισμό της συχνότητας, με την οποία διανέμονταν τα πενταετηρικά donativa. Τούτο σημαίνει ότι εκτός από την αλλαγή που μοιραία θα επέφερε στον ρυθμό διανομής των πενταετηρικών donativa η ανάρρηση ενός νέου αυτοκράτορα, δεν μπορούν να αποκλεισθούν περιπτώσεις κατά τις οποίες θα εορτάζονταν περισσότερα του ενός ιωβηλαία²².

Στη συνέχεια της μαρτυρίας του ο Προκόπιος, αφού τόνισε το μέγεθος της παράλειψης του αυτοκράτορα Ιουστινιανού, μας πληροφορεί ότι ο θεσμός ξεχάστηκε. Σχολιάζοντας τη διακοπή των donativa ο A. H. M. Jones κάνει μια ακόμη σημαντική παρατήρηση. Πρέπει να πιστέψουμε, υποστηρίζει ο A. H. M. Jones, ότι ο Προκόπιος αναφέροντας τη διακοπή των donativa υπερβάλλει καθυστερήσεις που γίνονταν στην πληρωμή των δωρεών αυτών ή διαστρέφει ένα μέτρο του Ιουστινιανού, σύμφωνα με το οποίο τα donativa ενοποιήθηκαν με την ετήσια annona. Τούτο το τελευταίο και πιθανότερο, γράφει ο A. H. M. Jones, προκύπτει από το γεγονός ότι αυξήθηκε η ετήσια annona των στρατευμάτων στην Αφρική από 4 σε 5 νομίσματα²³. Η υπόθεση ότι τούτο πραγματικά συνέβη είναι, πιστεύω, εύλογη. Σύμφωνα με τον A. H. M. Jones, η αύξηση της ετήσιας annona θα μπορούσε να είχε ως στόχο να αποτρέψει ενδεχόμενες αντιδράσεις των στρατιωτών μπροστά στη διακοπή ενός χρηματικού επιδόματος. Στο σκεπτικό αυτό του A. H. M. Jones, μπορεί, πιστεύω, να προστεθεί και η παρατήρηση ότι η αύξηση αυτή της annona ενδεχομένως λογιστικά να μη κάλυπτε το ποσό των παλαιότερα παρεχομένων donativa, είχε όμως το πλεονέ-

21. Βλ. A. H. M. Jones, *Later Roman Empire* 623-24: «As donatives were paid on the accession and subsequent quinquennial celebration of all members of the imperial college, they normally occurred more than once every five years». Ο ερευνητής παραπέμπει στο Χρονικό του Ζαχαρία Μυτιλήνης (Ζαχαρίας ο Σχολαστικός, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Έκδ. F. J. Hamilton - E. W. Brooks, *The Syriac Chronicle known as that of Zachariah of Mytilene*, London 1899, VII, 8) και στα *Ανέκδοτα* του Προκαπίου (Προκαπίου, *Ανέκδοτα*, XXIV 27-29: *Νόμος ἦν ἀνὰ πενταετηρίδα ἐκάστην τὸν βασιλέα· τῶν στρατιωτῶν ἕκαστον δωρεῖσθαι χρυσίῳ τακτῶ... πέμποντες δὲ ἀνὰ πεντάετες πανταχόσε τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς παρείχοντο στατήρας χρυσοῦς στρατιώτῃ ἐκάστῳ πέντε, ἀπ' ὅπου προκύπτει ὅτι ο ἐθιμικός χρόνος εορτασμοῦ τοῦ ιωβηλαίου ἦταν πενταετής, εορτάζονταν ὁμως πολλές πενταετηρίδες ἢ ἀλλιῶς πολλά πενταετηρικά ιωβηλαία. Για τὸν εορτασμό τῶν πενταετηρίδων βλ. καὶ E. Stein, *Histoire* 61, 62.*

22. Οἱ περιπτώσεις αὐτές δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι πολλές γιὰ τὴν πρώτη βυζαντινὴ περίοδο ὡς τὸν θ' αἰ. Ενδεικτικὰ ἀναφέρω τὴν περίπτωση συμβασιλείας τῶν διαδόχων τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, τοῦ Κωνσταντῆ καὶ Κωνσταντίνου Β' (350-361).

23. Βλ. CJ I. XXVII 1, 2 καὶ A.H.M. Jones, *Later Roman Empire* 284-285 γιὰ τὴν αὐξηση τῆς ετησίως παρεχομένης annona ἀπὸ τέσσερα σὲ πέντε νομίσματα καὶ τὴ σύνδεση τοῦ γεγονότος αὐτοῦ με τὴν κατάρρηση τῶν donativa.

κτημα της σταθερότητας.

Την καταγγελία του Προκοπίου για μια σιωπηρή αλλά *de facto* κατάργηση του εορτασμού της πενταετηρίδας γενικά από τον Ιουστινιανό, ενισχύει η απουσία στις μεταγενέστερες πηγές κάθε μαρτυρίας σχετικής με τα *donativa*. Συμβαίνει δηλαδή να μην υπάρχουν μαρτυρίες που να αναφέρονται στην καταβολή των πενταετηρικών *donativa* στα στρατεύματα ούτε κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Ιουστινιανού ούτε όμως και μετά από αυτή. Από τον τρόπο μάλιστα αμοιβής των στρατευμάτων κατά το τέλος του 6ου αι., επί της βασιλείας του αυτοκράτορα Μαυριχίου (582-602), μπορούμε να συμπεράνουμε ότι τα *donativa* είχαν οριστικά εγκαταλειφθεί²⁴. Δεν μπορούμε βέβαια να υποθέσουμε ότι η κατάργηση του εορτασμού της πενταετηρίδας σήμαινε και την ταυτόχρονη κατάργηση των χρηματικών δωρεών προς τα στρατεύματα, και κατά την πρώτη βυζαντινή περίοδο, αλλά και κατά τους επόμενους αιώνες. Ήδη εξάλλου αναφέρθηκε η δωρεά του αυγουστιάτικου που συνέχισε να παρέχεται μέχρι τα μέσα του 7ου αι. τουλάχιστον. Στις πηγές μάλιστα υπάρχουν αναφορές δωρεών προς τα στρατεύματα που χρονολογούνται από τον 8ο αι. και στις οποίες θα αναφερθούμε στη συνέχεια. Πριν όμως προχωρήσουμε στη μνεία και τον σχολιασμό των μαρτυριών αυτών, είναι σκόπιμη η αναφορά της νεότερης άποψης που παρουσιάστηκε, για να υποστηρίξει τη συνέχεια του θεσμού των πενταετηρικών *donativa*. Η άποψη αυτή διατυπώθηκε από τον M. F. Hendy στο έργο του *Studies in the Byzantine Monetary Economy*²⁵.

Σύμφωνα με τον M. F. Hendy τα *donativa* αποτέλεσαν τη μόνη χρηματική αμοιβή που συνέχισε να παρέχεται στους στρατιώτες μετά τον 7ο αι.²⁶ Η

24. Αλλαγές στον τρόπο αμοιβής των στρατευμάτων επί της εποχής του Μαυριχίου παραδίδονται από τον Θεοφύλακτο Σιμοκάττη, *Οικουμενική Ιστορία*, έκδ. C. de Boor, *Theophylacti Simocattae Historiae*, Leipzig 1887, VII, 1: ὁ δὲ τύπος ἐβούλετο τριτταῖς μοίραις συντάττεσθαι τὴν ἐπίδοσιν, δι' ἐσθῆτος καὶ ὕλων καὶ χαράγατος χρυσίου. Βλ. σχετικά A. H. M. Jones, *Later Roman Empire 670-671* και J. F. Haldon, *Recruitment* 23-4, 69 και σημ. 123, επιτρέπουν την υπόθεση για οριστική εγκατάλειψη των πενταετηρικών *donativa*.

25. Βλ. αν. σημ. 16 της παρούσας μελέτης.

26. Βλ. M. F. Hendy, *Studies* 643 σημ. 381: «As will be pointed out below, of the two main elements in the payment of the late Roman and early Byzantine military, the annual *annona*, etc., and the quinquennial / quadrennial *donativum*, the former disappears and only the latter survives. The former must nevertheless, have been replaced (it provided the military with its basic subsistence, and indeed with more) and logic dictates that the replacement must have been land, whatever the precise mechanism». Παρακάτω όμως στη σ. 647 ο M. F. Hendy παρατηρεί ότι είναι ανεξαρκίβωτος ο βαθμός, κατά τον οποίο το διπλό σύστημα παροχής της απαργυριζόμενης *annona* και *capitus* σε συνδυασμό με τα αυγουσιάτικα και τα πενταετηρικά *donativa* επιβίωσε μέχρι τα μέσα του 7ου αι. ή αργότερα. Το σύστημα αυτό ήταν πάντως στο χείλος της καταστροφής κατά το δεύτερο μισό του 6ου αι. Δέχεται ωστόσο, ότι το πενταετηρικό σύστημα των *donativa* εξακολουθούσε να εφαρμόζεται πάτε-πότε κατά το δεύτερο μισό του 6ου αι. και στις αρχές του 7ου αι. βασισμένος σε μαρτυρίες, οι οποίες δεν αναφέρονται παρά στον τρόπο μέτρησης κατά κύκλους τεσσάρων ή πέντε ετών του όγκου έκδοσης (κοπής) νομισμάτων: «The precise extent to which this double system of annual *adaerated annona* and *capitus* in combination with

χρηματική αυτή αμοιβή παρεχόταν κατά έναν τετραετή/πενταετή κύκλο και αφορούσε στα στρατεύματα των ανατολικών θεμάτων αποκλειστικά²⁷. Ο μηχανισμός αυτής της κατά κύκλους παρεχόμενης αμοιβής παραδίνεται στην *Ἐκθεσιν τῆς βασιλείου τάξεως* του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου σε ένα χωρίο που περιγράφει έναν «τύπο» παροχής ρογών ανά τέσσερα έτη: *ἴστέον, ὅτι τὸ παλαιὸν τύπος ἦν, τὰ θέματα ῥογεύεσθαι κατὰ τέσσερα ἔτη, οἷονεὶ τῷ καιρῷ τούτῳ ὁ Ἀνατολικός, ὁ Ἀρμενιάκος, ὁ Θρακήσιος· τῷ δὲ ἑτέρῳ χρόνῳ ὁ Ὀψικιανός, ὁ Βουκελλάριος, ὁ Καππάδοξ· τῷ δὲ ἄλλῳ χρόνῳ ὁ Χαρσιανίτης, ὁ Κολωνεῖας, ὁ Παφλαγωνίας· καὶ πάλιν τῷ ἑτέρῳ ὁ τῆς Θράκης, ὁ Μακεδονίας, ὁ Χαλδίας. καὶ τῶν δ' χρόνων διελθόντων, πάλιν ἐρρογεύοντο τὰ ῥογευθέντα θέματα τῷ πρώτῳ χρόνῳ²⁸.*

Σύμφωνα με την ερμηνεία, την οποία δίδει ο M. F. Hendy στο χωρίο, ο τετραετής αυτός τύπος δεν είναι τίποτε άλλο από μια εξελιγμένη μορφή του τετραετούς/πενταετούς κύκλου παροχής των πρωτοβυζαντινών *donativa*²⁹. Ο τύπος αυτός, υποστηρίζει ο M. F. Hendy, διαμορφώθηκε κατά το πρώτο μισό του 8ου αι. ή ίσως και κατά τον 7ο αι.³⁰. Αλλάζοντας σταδιακά μορφή έφθασε στο τελικό

accessional and quinquennial *donativa* survived on into the seventh century and later remains uncertain, although it seems clear that it was already on the verge of disintegration in the last part of the sixth century», και αυτόθι, σημ. 407: «The recent discovery that African gold minting under Tiberius and Maurice, as measured by the quantity of dies used, exhibits clear four/five year indictional peaks, very strongly suggest that the quinquennial system of *donativa* was still operative there and then: C. Morisson, "Estimation du volume du émissions de solidi de Tibère et Maurice à Carthage (578-602)", *Pact.* 5 (1981) pp. 267-84».

27. Βλ. M. F. Hendy, *Studies* 651.

28. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, *Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως*, έκδ. J. Reiske, *De Cerimoniis aulae byzantinae*, Bonn 1829, I 494-499 (Appendix). Ο Appendix του 1ου τόμου της έκδ. J. Reiske εκδόθηκε αυτοτελώς από τον J. F. Haldon: Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, *Πραγματεῖαι*, έκδ. J. F. Haldon, *Constantine Porphyrogenitus, Three Treatises on Imperial Military Expeditions*, CFHB, Wien 1990, C 134. 647-652. Για την ερμηνεία του χωρίου αυτού παρουσιάσθηκαν διάφορες απόψεις από τις οποίες αναφέρω τις πιο πρόσφατες. Εκτός από την ερμηνεία του M. F. Hendy, άλλη ερμηνεία του τετραετούς τύπου πρότείνει ο N. Oikonomides, *Middle-byzantine provincial Recruits: Salary and Armament, Gonimos, Neoplatonic and Byzantine Studies Presented to Leendert G. Westernik at 75*, eds. J. Duffu, J. Peradotto, Buffalo, N.V. 1988, που υποστηρίζει ότι το χωρίο παραδίνει ένα σύστημα επιστράτευσης και αμοιβής των θεμάτων και τελευταία ο W. Treadgold, *Byzantium and its Army 241-1081*, Stanford 1995, σ. 138 κ.ε., υποστήριξε ότι ο τετραετής τύπος αναφέρεται στη μισθοδοσία των θεματικών στρατηγών.

29. M. F. Hendy, *Studies* 649: «For it seems clear that the quadrennial cycle of later *rhogai* is none other than a highly devolved form of the quadrennial / quinquennial cycle of earlier *donativa*».

30. M. F. Hendy, *Studies* 649: «The fundamental question arising from all this is clearly that of how far back the "primitive" form of the cycle can be taken. The answer is of course, that by its very nature it must go back into the first half of the eighth century at least, and that there is no reason against, and very reason for, taking it back to the original field armies involved in the evolution of the Anatolian thematic system itself - right back, that is, into the seventh century».

σχήμα το οποίο παραδίνει ο Πορφυρογέννητος. Τούτο το τελικό σχήμα χρονολογείται περί το 900, δηλαδή στα χρόνια βασιλείας του Λέοντα Στ'³¹.

Πώς όμως συνδέονται τα πρωτοβυζαντινά *donativa* με τη ρόγα του 9ου αι.; Ποια αναλογία υπάρχει στον χρόνο καταβολής των δύο αυτών παροχών, *donativa* και ρόγας, όταν είναι γνωστό ότι ο χρόνος διανομής των *donativa* συνδεόταν με τον εορτασμό επετείων χαρμόσυνων γεγονότων χωρίς να υπάγεται σε έναν συγκεκριμένο χρονικό κύκλο; Ακόμη και τα πενταετηρικά *donativa* διανέμονταν όχι κατά έναν συνεχή πενταετή κύκλο, αλλά κατά τον εορτασμό του πενταετούς ιωβηλαίου της αναρρήσεως. Αντίθετα η ρόγα του Πορφυρογέννητου ακολουθούσε, όπως φαίνεται καθαρά στο χωρίο, έναν συνεχή τετραετή κύκλο.

Σύμφωνα με τον M. F. Hendy η παροχή των *donativa* μπορεί να συνδεθεί με την τετραετή παροχή της ρόγας του 9ου αι. χάρη στη δυνατότητα αναγωγής των αρχών του τετραετούς τύπου, που παραδίνει ο Πορφυρογέννητος, στον 7ο-8ο αι.³². Όσον αφορά την αναλογία του χρόνου καταβολής των δύο παροχών, ο M. F. Hendy υποστήριξε ότι μια τέτοια αναλογία μπορεί να εντοπισθεί, αφού τα πρωτοβυζαντινά *donativa* διανέμονταν κατά έναν μεταβλητό κύκλο, που μπορούσε να είναι τετραετής ή πενταετής³³.

Το σκεπτικό με βάση το οποίο διατυπώθηκαν τα επιχειρήματα αυτά είναι το εξής:

Τα αναφερόμενα από τον Πορφυρογέννητο θέματα χωρίζονται σε τέσσερις ομάδες ανά τρία.

Έτος 1	Έτος 2	Έτος 3	Έτος 4 ³⁴
Ανατολικών (1)	Οφίκιον (4)	Χαρσιανόν (7)	Θράκη (10)
Αρμενιακών (2)	Βουκελλαρίων (5)	Κολωνεία (8)	Μακεδονία (11)
Θρακησίων (3)	Καππαδοκία (6)	Παφλαγονία (9)	Χαλδία (12)

Ο σχηματισμός αυτός δεν είναι παρά η εξελιγμένη μορφή ενός παλαιού τύπου που ανάγεται, όπως ήδη σημειώθηκε, κατά την άποψη του M. F. Hendy στον 7ο ή και στο πρώτο μισό του 8ου αι. Ο παλαιός αυτός τύπος λειτουργούσε αρχικά με τα τέσσερα παλαιότερα θέματα της αυτοκρατορίας στην Ανατολή: Ανατολικών [1], Αρμενιακών [2], Θρακησίων [3], Οφίκιον [4]. Ακολούθησε δεύτερη φάση (ενδιάμεση μορφή) οπότε το σύστημα λειτούργησε με τα εδαφικά και διοικητικά παράγωγα των αρχικών θεμάτων [Ανατολικών (1) / Καππαδοκία (6), Χαρσιανόν (7)] - [Αρμενιακών (2) / Κολωνεία (8), Παφλαγονία (9), Χαλδία (12)] - [Θρακησίων (3) / Θράκη (10), Μακεδονία (11)] -

31. M. F. Hendy, *Studies* 648.

32. M. F. Hendy, *Studies* 648.

33. M. F. Hendy, *Studies* 647 με τη σημ. 407.

34. M. F. Hendy, *Studies* 648.

[Οφίκιον (4) / Βουκελλαρίων (5)]. Τρίτη φάση αποτέλεσε η μορφή που παραδίνει ο Πορφυρογέννητος στο γνωστό μας χωρίο: Ανατολικών (1), Αρμενιακών (2), Θρακησίων (3), Οφίκιον (4), Βουκελλαρίων (5), Καππαδοκία (6), Χαρσιανόν (7), Κολωνεία (8), Παφλαγονία (9), Θράκη (10), Μακεδονία (11), Χαλδία (12)³⁵. Εκτός από δύο μεγάλες εξαιρέσεις που αφορούν στα θέματα Βουκελλαρίων και Χαλδίας, στις υπόλοιπες περιπτώσεις, παρατηρεί ο Μ. F. Hendy, τα αρχικά θέματα (Ανατολικών, Αρμενιακών, Θρακησίων, Οφίκιον) υπαγορεύουν τη σειρά προτεραιότητας, με την οποία διατάσσονται τα θέματα στον τύπο του Πορφυρογέννητου³⁶. Η αιτιολόγηση των εξαιρέσεων αυτών παραμένει αβέβαιη, διαπιστώνει ο Μ. F. Hendy, καθώς και το γεγονός ότι τα θέματα Θράκης και Μακεδονίας κατά τη δεύτερη φάση ομαδοποιούνται με το θέμα Θρακησίων από το οποίο έχουν μόνον μια μακρινή προέλευση. Εκτός τούτων όμως ο γενικός τύπος είναι αδιαμφισβήτητος³⁷. Αβέβαιος πάντως παραμένει και ο τρόπος, με τον οποίο αποφασίστηκε η διάταξη αυτή των θεμάτων, καταλήγει ο Μ. F. Hendy³⁸.

35. Μ. F. Hendy, *Studies* ό.π.

36. Μ. F. Hendy, *Studies* 184 και 648.

37. Μ. F. Hendy, *Studies* 649: «The reasoning behind the two exceptions remains uncertain: the enhanced precedence of Boukellarion (5) might be explicable if (as indeed seems to have been the case) it were the first to have been split off from the four original themes of the cycle; the debased precedence of Khaldia (12) is presumably explicable on the grounds of its restricted, Pontus-facing, geographical nature, and its *strategos* taking half of his *rhoga* from the local *kommerkion* tax⁴¹⁰. In any case, both features are already present in the *Uspenski Taktikon* (842/3)⁴¹¹. Other than this, it is worth noting that Kharsianon goes with Anatolikon, from which it was largely - but not entirely - derived⁴¹², and that Thrake and Makedonia go with Thraakesion, from which they were only distantly derived⁴¹³. That said, the general pattern is incontrovertible⁴¹⁴». Πέρα από το γεγονός ότι στην ουσία με τις παραπάνω παρατηρήσεις του Μ. F. Hendy εξακολουθούν να μην ερμηνεύονται οι θέσεις που καταλαμβάνουν τα θέματα Βουκελλαρίων (Οφίκιον, Βουκελλαρίων, Καππαδοκία, 2η ομάδα) και Χαλδίας (Θράκη, Μακεδονία, Χαλδία, 4η ομάδα) ιδιαίτερα προβληματική φαίνεται η συσχέτιση των θεμάτων Θράκης, Μακεδονίας με το θέμα Θρακησίων. Σύμφωνα με τα πορίσματα της μελέτης του R. J. Lilie, «Thrakien» und «Thraakesion». *Zur byzantinischen Provinzorganisation am Ende des 7. Jhs*, *JÖB* 26 (1977) 7-47, ιδιαίτερα σσ. 24, 35, 46, στην οποία παραπέμπει ο Μ. F. Hendy, ό.π., σημ. 413, για να ερμηνεύσει τη συσχέτιση αυτή, οι αρχικοί στρατιωτές του θέματος Θρακησίων προέρχονταν από τη Θράκη και άλλες περιοχές του ευρωπαϊκού τμήματος της αυτοκρατορίας. Το θέμα Θράκης, υποστηρίζει ο R. J. Lilie, που ιδρύθηκε περίπου το 680, ήταν κάτω από την αιγίδα του κόμη του Οφίκιου και σιγά-σιγά κατέληξε σε αυθύπαρκτο θέμα. Με ποιο τρόπο όμως τούτο εξηγεί την αιτία για την οποία η Θράκη και η Μακεδονία πηγαίνουν μαζί με το θέμα Θρακησίων;

38. Εντούτοις παραμένει αβέβαιη, γράφει ο Μ. F. Hendy, *Studies* 649-650, πώς αποφασίστηκε η αρχική μορφή του κύκλου, όταν γνωρίζουμε ότι στη *Notitia Dignitatum* παραδίνεται η εξής σειρά: *magistri militum praesentales* I/II m.m. per Orientem, m.m. per Thracias, και σε επιστολή του Ιουστινιανού Β' (α. 687) πάλι η εξής: *obsequium, orientalis, thracianus* και *armeniacus*. Μεταξύ των δύο παραπάνω μορφών διάταξης δεν υπάρχει εμφανής σχέση, αλλά πιθανόν πρόκειται, υποστηρίζει ο Μ. F. Hendy, για μια προοδευτική ανάπτυξη στρατηγικών θέσεων. Αφού, τα θέματα Ανατολικών και Αρμενιακών, όπως παραδίνεται από τη διάταξη αυτή, ήταν πάνω στα σύνορα της Μ. Ασίας. Τα θέματα πάλι Θρακησίων και Οφίκιον ήταν κοντινότερα προς το κέντρο και λιγότερο εκτεθειμένα.

Πέρα από τις αβεβαιότητες αυτές, τις οποίες ο Μ. F. Hendy σημειώνει, μπορεί ακόμη να παρατηρηθεί ότι η δυνατότητα αναγωγής των αρχών του τετραετούς τύπου του Πορφυρογέννητου μέσω μιας μακροχρόνιας εξελικτικής πορείας στο πρώτο μισό του 8ου ή ακόμη και στον 7ο αι. δεν επαρκεί βέβαια μόνη της για να θεωρηθεί ο τετραετής τύπος ως επιβίωση της παροχής των *donativa* που ήδη στον 6ο αι. είχαν παύσει να παρέχονται σύμφωνα με τη μαρτυρία του Προκοπίου.

Ακόμη, κατά τη διαδικασία αναγωγής της αρχής του τετραετούς τύπου στον 7ο-8ο αι. παρατηρούνται επιπρόσθετες δυσκολίες πέραν αυτών που ήδη επισημάνθηκαν. Στον βαλκανικό χώρο μια σειρά διοικητικών ανασχηματισμών και ανακατατάξεων που έλαβαν χώρα κατά τον 8ο αι.³⁹, δεν επιτρέπει να υποθέσουμε την ύπαρξη της ομάδας Θρακησίων, Θράκη, Μακεδονία νωρίτερα από τα τέλη του 8ου αι. Συγκεκριμένα το θέμα Θράκης δημιουργήθηκε το 680-687, το θέμα Μακεδονίας έναν αιώνα περίπου αργότερα, περί το 789 (και προ του 802) και εκτεινόταν μέχρι τον Στρυμόνα περιλαμβάνοντας και την κλεισούρα Στρυμόνος καταρχήν⁴⁰ και η ίδρυση του θέματος Θρακησίων τοποθετείται με ταξύ του 711 και 741/2. Όλα τούτα καθιστούν αδύνατη την εφαρμογή του τετραετούς τύπου στον 7ο αι. Στην περιοχή της Μ. Ασίας, οι συνεχείς μεταβολές που προκαλούσε η δημιουργία νέων θεμάτων, δεν επιτρέπουν επίσης την αποδοχή του σχηματισμού της αρχικής και ενδιάμεσης μορφής που προτείνει ο Μ. F. Hendy. Οι διοικητικές αυτές ανακατατάξεις του 7ου αι. έχουν περιγραφεί διεξοδικά από τους ερευνητές με βάση τις υπάρχουσες πηγές και φαίνονται αδιαμφισβήτητες. Δεν βρίσκονται όμως πάντα σε αρμονία με τον τρόπο εξέλιξης

Πάντως το θέμα Θρακησίων ήταν περισσότερο εκτεθειμένο από το Οφίκιον: «Quite how the order of precedence within the cycle was decided upon remains uncertain. The *Notitia Dignitatum* gives the order as: *magistri militum praesentales* VI; m.m. *per Orientem*; and m.m. *per Thracias*. This seems borne out by Justinian II's letter of 687: *obsequium, orientalis, thracianus, and armeniacus*. Neither bears an obvious relationship to the later order. It may eventually have been a matter of simple strategic location: Anatolikon and Armeniakon were out on the Anatolian frontier, probably in that order of exposure; Thraekeson and Opsikon were nearer and less exposed, but with the former being more exposed than the latter».

39. Για τη χρονολόγηση της δημιουργίας των θεμάτων στον χώρο αυτό βλ. τα επιχειρήματα στην πιο πρόσφατη μελέτη του Ι. Καραγιαννόπουλου, *Το βυζαντινό διοικητικό σύστημα στα Βαλκάνια (4ος-9ος αι.)*, Αθήνα 1994, σ. 14, 20, 21 με την προηγούμενη βιβλιογραφία.

40. Για τη δημιουργία των θεμάτων Μακεδονίας και Στρυμόνος, βλ. αναλυτικά Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, Τα θέματα του μακεδονικού χώρου. Το θέμα Στρυμόνος, *Διεθνές Συμπόσιο Βυζαντινής Μακεδονίας 324-1430 μ.Χ.*, Θεσσαλονίκη 29-31 Οκτ. 1992, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 307-319, ιδιαίτερα σ. 315. Για τη χρονολογία ίδρυσης των λοιπών θεμάτων βλ. Ν. Μ. Oikonomides, *Les Listes de préséance byzantines de IX et Xe siècles*, Paris 1972, σ. 348-349. Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Παρακμή και πτώση του θεματικού θεσμού. Συμβολή στην εξέλιξη της διοικητικής και της στρατιωτικής οργάνωσης του Βυζαντίου από το 10ο αι. κ.ε.*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 41-45, με τις σχετικές πηγές και προηγούμενη βιβλιογραφία.

του τετραετούς τύπου, τον οποίο προτείνει ο M. F. Hendy⁴¹. Για παράδειγμα η σειρά με την οποία έλαβαν χώρα οι επιμέρους διασπάσεις των θεμάτων από τον 7ο μέχρι τον 9ο αι., οπότε πραγματοποιήθηκε η ευρύτερη διάσπαση των αρχικών μεγάλων θεμάτων, δείχνουν ότι η εφαρμογή του τετραετούς τύπου δεν είναι δυνατή παρά μόνο από τα μέσα του 9ου αι. και εξής.

Αναλυτικά το ζήτημα έχει ως εξής: η Καππαδοκία είναι γνωστή ως θέμα από το 830 ως υποδιαίρεση του θέματος των Ανατολικών. Το θέμα Χαρσιανού όμως, που αποτέλεσε διαίρεση του θέματος των Αρμενιακών ή ίσως των Ανατολικών, είναι γνωστό από το 873. Κατά συνέπεια η χρονική απόσταση των 43 χρόνων στη δημιουργία των θεμάτων Καππαδοκίας και Χαρσιανού εμποδίζει τον συνδυασμό τους σ' έναν κύκλο αμοιβής προ του 873. Το ανάλογο συμβαίνει και με την προτεινόμενη ενδιάμεση μορφή για τα θέματα Παφλαγονίας (ίδρυση μεταξύ 829/842, υποδιαίρεση του θέματος Βουκελλαρίων ή ίσως Αρμενιακών), Χαλδίας (πιθανή ίδρυση από το 837-842/3) και Κολωνείας (ίδρυση προ του 843) τα οποία δεν μπορούν να αποτελέσουν μια κοινή μισθοδοτούμενη ενότητα προ του 842/3.

Τέλος εκτός των αρχικών μικρασιατικών θεμάτων (Ανατολικών, Αρμενιακών, Θρακησίων, Οφίχιον) και του θέματος Θράκης (ίδρυση 680-687) που τοποθετούνται στον 7ο αι., ως το δεύτερο τρίτο του 8ου αι., οπότε κατά την άποψη του M. F. Hendy, ίσχυε ο τετραετής τύπος, έστω σε αρχική μορφή, μαρτυρείται η ύπαρξη έξι θεμάτων, αν προστεθεί και το θέμα Βουκελλαρίων (767/8), όπως δέχεται ο M. F. Hendy⁴². Δεν γίνεται λοιπόν αντιληπτό πώς λάμβανε χώρα ο τετραμερής καταμερισμός τους. Τα υπόλοιπα θέματα πάλι (εκτός της Μακεδονίας ±789) που ο Πορφυρογέννητος αναφέρει στον τετραετή κύκλο, αποτελούν διασπάσεις του πρώτου μισού του 9ου αι. με διαφορά μερικών ετών. Η αναγωγή επομένως των αρχών του τετραετούς τύπου του Πορφυρογέννητου στον 7ο ή στις αρχές του 8ου αι. φαίνεται απολύτως αμφισβητήσιμη.

Μένει λοιπόν να εξετασθεί το δεύτερο επιχείρημα του M. F. Hendy που αφορά στην ύπαρξη ενός μεταβλητού τετραετούς/πενταετούς κύκλου καταβολής

41. Ενδεικτικά αναφέρω τρεις θεμελιώδεις μελέτες για το ζήτημα αυτό J. Karayannopoulos, *Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung*, München 1959. - R. J. Lilie, *Die byzantinische Reaktion auf die Ausbreitung der Araber* (Misc. Byz. Monac. 22). Diss., München 1976. - Του ιδίου, Thrakien, ό.π. Στη μελέτη αυτή ειδικότερα με μια σειρά βάσιμα επιχειρήματα στηριγμένα στις μαρτυρίες των πηγών, προτείνεται μια διαφορετική σειρά δημιουργίας των θεμάτων από τον 7ο ως τον 8ο αι.

42. Βλ. M. F. Hendy, *Studies* 649 σημ. 410, όπου παραπέμπει στον N. Oikonomides, *Listes* 348 για την ίδρυση του θέματος Βουκελλαρίων το 767/8, και στον W. Treadgold, *Notes on the Numbers and Organization of the Ninth-Century Byzantine Army*, *Greek Roman and Byzantine Studies* 21 (1980) 269-88, ιδιαίτερα σ. 286-7, ο οποίος υποστηρίζει ότι μέχρι το 815/20 στη Μ. Ασία υπήρχαν μόνο πέντε θέματα, υπονοώντας την ύπαρξη του θέματος Βουκελλαρίων ως του μόνου θέματος που είχε προέλθει από διάσπαση μέχρι τότε. Μόνο μετά το 815/20 και 826 με την προσθήκη της Παφλαγονίας άρχισε να διασπάται ο αρχικός αριθμός των θεμάτων.

των *donativa*, που ίσχυε από την πρωτοβυζαντινή περίοδο, και τούτο σημαίνει ότι υπάρχει αναλογία μεταξύ του χρόνου καταβολής των πενταετηρικών *donativa* και του τετραετούς τύπου της ρόγας του Πορφυρογέννητου.

Ακόμη και αν προς στιγμήν δεχτούμε την πιθανότητα επιβίωσης του θεσμού των πενταετηρικών *donativa* μετά τον 6ο αι., το ενδεχόμενο της μετατροπής του θεσμού σε τακτή τετραετή καταβολή ενός χρηματικού επιδόματος, όπως υποστηρίζει ο M. F. Hendy, συναντά ανυπέρβλητες δυσκολίες. Ο M. F. Hendy για να εξισορροπήσει τη διαφορά μεταξύ του διαστήματος της πενταετίας, κατά τη λήξη της οποίας διανέμονταν κανονικά τα *donativa* (δηλαδή κατά την πέμπτη επέτειο της ημέρας της αναρρήσεως), και του κύκλου της τετραετίας, τον οποίο παραδίνει ο Πορφυρογέννητος, οδηγήθηκε σε μια σειρά υποθέσεων.

Υποθέτει ότι η παροχή των *donativa* υπαγόταν σε έναν συστηματικό πενταετή κύκλο. Τα *donativa*, υποστηρίζει, διανέμονταν στην αρχή κάθε πέμπτου έτους, κατά συνέπεια μετά το κλείσιμο τετραετίας. Μπορούν λοιπόν να θεωρηθούν και ως παροχή τετραετής⁴³. Τούτο όμως πραγματικά δεν συνέβαινε. Ο εορτασμός των πενταετηρίδων και η επακόλουθη διανομή *donativa* έπρεπε κανονικά να γίνεται κατά την πέμπτη επέτειο της ημέρας της αναρρήσεως συγκεκριμένα και όχι γενικά κατά το πέμπτο έτος βασιλείας. Ο εορτασμός του πενταετούς ιωβηλαίου δεν ακολουθούσε μια τακτή σειρά, αλλά ανατρεπόταν και ξανάρχιζε με την κατάργηση του εορτασμού κάποιου ιωβηλαίου και με την άνοδο στον θρόνο ενός νέου αυτοκράτορα⁴⁴.

Ο M. F. Hendy υποστηρίζει ακόμη ότι τα *donativa* συνέβαινε να παρέχονται και ανά τετραετία. Τούτο π.χ. συνέβη κατά την επέτειο ύψωσης του Αρκαδίου σε αύγουστο (383) που εορτάστηκε το 387 αντί του 388⁴⁵. Νομίζω ότι η όλη υπόθεση είναι χωρίς σημασία, αφού σύμφωνα με τη μαρτυρία του Πορφυρογέννητου στο τετραετές σύστημα η ρόγα δινόταν μετά την παρέλευση τετραετίας δηλαδή στην αρχή του πέμπτου έτους: καὶ τῶν τεσσάρων χρόνων διελθόντων πάλιν ἐρρογέονται τὰ ρογευθέντα θέματα. Ο εορτασμός επομένως του ιωβηλαίου του Αρκαδίου λίγο νωρίτερα από την καθορισμένη ημερομηνία, που συ-

43. Βλ. M. F. Hendy, Studies 647: «The answer in fact seems to be that the *vota*, of which the *donativa* were an integral part, were celebrated and undertaken from the commencement of the final year of the current quinquennium. The payments will thus have taken place at a time that could be described as the completion of four years or as the commencement of five years».

44. Βλ. αν. σ. 140 της παρούσας μελέτης.

45. M. F. Hendy, Studies, 647: «For example, Arcadius, created Augustus in January 383, celebrated his *quinquennalia* in January 387. And so on - at least in theory⁴⁰⁵. The precise extent to which this double system of annual adaeated *annonae* and *capitus* in combination with accessional and quinquennial *donativa* survived on into the seventh century and later remains uncertain, although it seems clear that it was already on the verge of disintegration in the last part of the sixth century».

νέβη τρεις αιώνες πριν από την εφαρμογή του τετραετούς κύκλου, αν δεχτούμε ότι στον 7ο αι. υπήρχε η αρχική μορφή που υποστηρίζει ο M. F. Hendy, δεν φαίνεται να έχει σχέση με τον μηχανισμό κατανομής που περιγράφεται στον τετραετή κύκλο του Πορφυρογέννητου. Οι παραβιάσεις στον χρόνο καταβολής των *donativa* (που μπορούσε κάποτε να είναι τετραετής αντί πενταετής) παρουσιάζουν κάποια αναλογία, παρατηρεί ακόμη ο M. F. Hendy, με παραβιάσεις στον χρόνο που έπρεπε να καταβάλλεται ένας φόρος πενταετίας της πρώτης βυζαντινής περιόδου, το χρυσάργυρον (*collatio lustralis*)⁴⁶. Η υποχρέωση καταβολής της *collatio lustralis*, που ήταν πενταετής, αναφέρεται από ορισμένες βυζαντινές πηγές και ως τετραετής ή και ετήσια, επισημαίνει ο M. F. Hendy⁴⁷. Πρέπει να παρατηρηθεί ότι στο σημείο αυτό ο M. F. Hendy συγκρίνει δύο ανόμοια πράγματα, έναν φόρο και μια δωρεά. Ακόμη, οι παραβιάσεις του θεσμικά ορισμένου χρόνου καταβολής είτε των *donativa* είτε της *collatio lustralis* δεν αποδεικνύουν παρά τη δυνατότητα εκ μέρους των βυζαντινών αυτοκρατόρων να δώσουν λύσεις κατ' οικονομία σε εξαιρετικές περιπτώσεις. Δεν μπορούν λοιπόν οι παραβιάσεις αυτές να συνιστούν στοιχεία που να συνηγορούν για μια αναλογία ή συνέχεια του τρόπου μισθοδοσίας των στρατιωτών από την πρωτοβυζαντινή περίοδο ως τον 9ο αιώνα, όταν μάλιστα στο χωρίο του Πορφυρογέννητου μνημονεύεται ένα ειδικό σύστημα χρηματοδότησης προσαρμοσμένο στο νέο σύστημα στράτευσης, το θεματικό.

Φαίνεται λοιπόν ότι δεν υπήρξε πενταετής ή τετραετής κύκλος πληρωμών

46. Για το φόρο αυτό βλ. J. Karayannopoulos, *Finanzwesen* 59 και 92.

47. Βλ. M. F. Hendy, *Studies* 647, όπου παρατηρεί ότι τα πενταετή *donativa*, που καταφανώς σχετίζονταν με τον πενταετή κύκλο της *collatio lustralis* και που ρητώς περιγράφονται ως πενταετής καταβολή από τον Ζαχαρία Μυτιλήνης και τον Προκόπιο, θα πρέπει να σχετίζονταν και με το χρόνο καταβολής της συνδεόμενης μ' αυτά (τα *donativa*) *collatio lustralis*/χρυσάργυρον. Η καταβολή του φόρου αυτού αναφέρεται ως να ήταν τετραετής καταβολή από τους Ιωσήφ Στυλίτη, *Χρονικών* XXXI, έκδ. μ.φρ. W. Wrigth, *The Cronicle of Joshua the Stylite, composed in Syriac. A.D. 507*, Cambridge 1882, σ. 22 και Ζώσιμο, *Νέα Ιστορία*, II, 38, έκδ. L. Mendelssohn, *Zosimi comitis et exadvocati fisci historia nova*, Leipzig 1887 (ανвт. Hildesheim 1963), σ. 96. «There is, however, one further and more significant element of potential confusion as regards the quinquennial donative: which is that, although clearly related to the quinquennial cycle of *lustra*, and although specifically described as being of five-yearly incidence by both Zachariah of Mytilene and by Procopius, it is also by strong implication (the incidence of the connected *collatio lustralis*/χρυσάργυρον) referred to as being of four-yearly incidence by both Joshua the Stylite and by Zosimus». Όμως θα έπρεπε να παρατηρηθεί ότι στις πηγές (Ζαχαρίας ο Σχολαστικός, *Εκκλησιαστική Ιστορία* VII, 8 και ο Προκόπιος, *Ανέκδοτα* XXIV 27-29: *Νόμος ἦν ἀνὰ πενταετηρίδα ἐκάστην... πέμποντες δὲ ἀνὰ πεντάετες πανταχόσε τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς παρείχοντο στατήρας χρυσοῦς στρατιώτῃ ἐκάστῳ πέντε, ως πενταετής περιγράφεται ο εθιμικός χρόνος εορτασμού της πενταετηρίδας. Τότε μόνο ἐξάλλου (κατὰ τον εορτασμό της πενταετηρίδας) διανέμονταν τα donativa. Προφανώς δεν συνέβαινε το ίδιο με την καταβολή του χρυσαργύρου το οποίο ὠφείλε να πληρωθεί ἀπὸ τους ὑποχρεους κάθε πέντε χρόνια. Για την ερμηνεία του χρόνου καταβολής του χρυσαργύρου που ήταν φόρος πενταετής, βλ. αναλυτικά J. Karayannopoulos, *Finanzwesen* 59 και 92 με παράθεση των σχετικών πηγών.*

στην πρωτοβυζαντινή περίοδο, ώστε τα ίχνη του να αναζητούνται και στη μεσοβυζαντινή.

Υπάρχουν εντούτοις στη διατύπωση της άποψης του M. F. Hendy για τη συνέχεια του θεσμού των *donativa* και άλλα πρόσθετα προβλήματα, εκτός από αυτά που ήδη αναφέρθηκαν. Τα προβλήματα αυτά αφορούν στην ερμηνεία του χωρίου του Πορφυρογέννητου και θα αναφερθούν σύντομα, αμέσως παρακάτω.

Σύμφωνα με την ερμηνεία του M. F. Hendy η φράση του χωρίου τὰ θέματα *ρογυέεσθαι* δεν σημαίνει παρά την παροχή μιας χρηματικής αμοιβής υπό τύπον τετραετούς δωρεάς (*donativum*)⁴⁸. Επρόκειτο άραγε για τακτική και συστηματική αμοιβή των στρατιωτών των θεμάτων; Σε τί διαφοροποιείται τότε η χρηματική αυτή αμοιβή από έναν μισθό που κατήντησε να καταβάλλεται κάθε τέσσερα χρόνια⁴⁹; Ποιο ήταν το ποσό αυτού του μισθού (ή επιδόματος) και με βάση ποιους υπολογισμούς διαμορφωνόταν; Πώς θα αποδεχόταν και θα υπέμενε ο βυζαντινός στρατός τη ρύθμιση αυτή, όταν ακόμη και κατά την περίοδο εφαρμογής του θεσμού οι στρατιώτες δεν ήταν αναγκασμένοι να αναμένουν πέντε χρόνια για να εισπράξουν *donativa*;

Βέβαια, ο M. F. Hendy, θεωρεί ότι η πρακτική μισθοδοσίας κατά τετραετείς/πενταετείς κύκλους αποτελούσε λύση ανάγκης και εφαρμοζόταν σε εποχή πολιτικής και στρατιωτικής αποσύνθεσης και οικονομικής ένδειας. Το γεγονός όμως ότι, όπως υποστηρίζει, η λύση αυτή εφαρμόστηκε από τον 7ο αι. μέχρι τα τέλη του 9ου αι., δηλαδή ένα μακρότατο χρονικό διάστημα, δεν επιτρέπει τον χαρακτηρισμό αυτής της πρακτικής ως λύσης ανάγκης. Τέλος η μαρτυρία των πηγών ότι το ύψος των χρηματικών απολαβών των στρατιωτών (δηλαδή των *ρογών*) διαφοροποιούνταν αναλόγως με τον βαθμό του αμειβομένου και τα χρόνια υπηρεσίας του, εμποδίζει τον συσχετισμό των *ρογών* με μια πάγια καταβολή, όπως ήταν τα *donativa*⁵⁰. Είναι ακόμη φανερό ότι η ρόγα του τετραετούς

48. Βλ. αν. σημ. 29.

49. Ο M. F. Hendy (Studies 643 σημ. 381) υποστηρίζει την εξαφάνιση της *annonna* (αντικατάσταση από γη) και την επιβίωση των *donativa*. Δέχεται όμως (Studies 647 και σημ. 407) ότι το πενταετηρικό σύστημα των *donativa* κατά τον 6ο και 7ο αι. εφαρμόζοταν τότε-πότε (βλ. σχετικά σημ. 26 της παρούσας μελέτης). Τούτο βέβαια αποκλείει τη δυνατότητα να αποτελούσαν τα πενταετηρικά *donativa* συστηματική παροχή, όπως συνέβαινε με την τετραετή ρόγα του Πορφυρογέννητου.

50. Η παρατήρηση αυτή ανήκει πρωτίστως στον M. F. Hendy, Studies 649 και σημ. 415: «The one really appreciable difference between the two cycles involves the actual scale of payment: the quinquennial / quadrennial cycle seems at least to have involved the flat-rate payment of five solidi, although even here, some of the items of massive plate marked with vota figures suggests higher payments for some; the later cycle seems to have involved payment varying with length of service. See above, pp. 177, 182. There is, however, ample time available for the necessary evolution from the one to the other scale». Αντίθετη με τις μαρτυρίες των πηγών είναι και η υπόθεση ότι με το ρήμα «*ρογυέεσθαι*» είναι δυνατό να γίνεται λόγος για την παροχή ενός επιδόματος ή χρηματικού δώρου, τη στιγμή που είναι γνωστό ότι στις βυζαντινές πηγές από τον 9ο μέχρι το 13ο αι. τουλάχιστον, το ρήμα αυτό φαίνεται να σημαίνει γενικώς χρηματική χορηγία, χρη-

τύπου του Πορφυρογέννητου καταβαλλόταν χωρίς να εξαρτάται (όπως συνέβαινε με τα *donativa*) από γεγονότα εξωτερικά (επετείους, εορταστικές εκδηλώσεις κ.λπ.).

Ύστερα από την ανάλυση της μαρτυρίας του Πορφυρογέννητου και τη διαπίστωση ότι η μαρτυρία αυτή, που αφορά στη διανομή ρόγας, δεν μπορεί να συνδεθεί με τα πρωτοβυζαντινά *donativa* ούτε ως προς το χρόνο καταβολής ούτε ως προς το είδος της αμοιβής, δεν μένει παρά να αναφερθούν εκείνες οι μαρτυρίες των πηγών που μνημονεύουν την παροχή χρηματικών δωρεών προς τα στρατεύματα από τον 8ο αι. και εξής και να διαπιστωθεί, εάν κάτι μπορεί να τις συνδέει με τα πρωτοβυζαντινά *donativa*.

Οι πηγές από τον 8ο-13ο αι. μνημονεύουν πολλές φορές την ανάγκη δωρεών προς τα στρατεύματα. Οι δωρεές αυτές συνήθως αναφέρονται ως «φιλοτιμίες», «γενναιοδωρίες» ή «ευεργεσίες». Ο χαρακτήρας και η σκοπιμότητά τους σε γενικές γραμμές είναι γνωστά. Το ζήτημα που χρειάζεται να μας απασχολήσει κυρίως εδώ, είναι μόνο αν οι δωρεές αυτές παρουσιάζουν κάποιες ομοιότητες ή αναλογίες με τα πρωτοβυζαντινά *donativa*.

Το πληρέστερο από τα χωρία που διαθέτουμε για τις δωρεές αυτές, προέρχεται από το στρατιωτικό εγχειρίδιο, «Περί παραδρομής πολέμου». Όπως μας πληροφορεί ο συγγραφέας του εγχειριδίου⁵¹, Προσθήκει γε μήν τὰς τε ρόγας αὐτῶν καὶ σιτηρῆσια ἀνελλιπῶς τούτους λαμβάνειν ἄλλας τε δωρεὰς καὶ εὐεργεσίας πλείους τῶν ἐθίμων καὶ διατετυπωμένων, ἵνα τὸ ἀνευδὲς ἔχοντες, ἐκ τούτων δύνωνται καὶ ἵππους καλλίστους ἐπιχτᾶσθαι καὶ τὰς ἄλλας αὐτῶν πανοπλίας, καὶ χαιρούση ψυχῇ καὶ προθύμῳ καὶ ἀγαλλομένη καρδίᾳ προκινδυνεύειν αἰρῶνται τῶν βασιλέων ἡμῶν τῶν ἀγίων καὶ παντὸς τοῦ χριστιανικοῦ πληρώματος⁵². Και προγενέστερες όμως πηγές μνημονεύουν τις παροχές αυτές⁵³. Οι

ματοδότηση ή παροχή μισθοῦ ἐναντι υπηρεσιῶν στρατιωτικῆς ἢ πολιτικῆς φύσεως, ἐνῶ γιὰ τὴν παροχὴ ἐπιδομάτων ἢ χρηματικῶν δώρων παρόμοιας με τὰ *donativa* φύσεως χρησιμοποιοῦνται οἱ ὅροι «φιλοτιμία», «ευεργεσία», «δωρεά».

51. Σχόλια γιὰ τὸν συγγραφέα τοῦ εγχειριδίου ποὺ ἀποδίδεται στὸν αυτοκράτορα Νικηφόρο Φωκά, βλ. G. Dagron et al., *Le Traité sur la Guérilla (De Velitatione) de l'Empereur Nicéphore Phocas (963-969)*, Paris 1986, σ. 163.

52. Περὶ παραδρομῆς πολέμου τοῦ κυροῦ Νικηφόρου τοῦ Βασιλέως, ἐκδ. G. Dagron, 109. 22 x.e., πρβλ. καὶ *Στρατηγικὸν Κεχαυμένου*, ἐκδ. Wassiliensky-Jernstedt, Amsterdam 1965, σ. 94 ... τῶν στρατιωτῶν σου λίαν ἐπιμελοῦ. Μὴ ἐκκόπτης τὰς ρόγας αὐτῶν ὁ γὰρ στρατιωτὴς λαμβάνων παρὰ σοῦ τὸ αἷμα αὐτοῦ σοι πιπράσκει, ἀξιώματα δὲ δίδου αὐτοῖς, ἀλλὰ μὴ πᾶσι, τοῖς δὲ ἐναργήσασιν. ... μὴ ὑστερεῖσθωσαν, ἀλλὰ λαμβανέτωσαν τὰ σιτηρῆσια αὐτῶν ἀνελλιπῶς καθ' ἕνα ἕκαστον μῆναν καὶ τὰ χορτάσματα καὶ τὰς ρόγας αὐτῶν σώας. Φιλοτιμοῦ δὲ αὐτοῖς καὶ οὐ μὴ ἐπιβουλευθῇ παρ' αὐτῶν. Εἰ δὲ ὑστεροῦνται, πάντως ἐκεῖ βούλονται ἀπελθεῖν ἐνθα δύνανται χορτάσαι, ... Τὸν παραλλήλισμό ἐχανε ὁ P. Lemerle, *Agrarian History of Byzantium from the Origins to the twelfth Century. The Sources and Problems*, Galway 1979, σ. 140 καὶ σημ. 1.

53. Ἐκλογή 16.4, ἐκδ. L. Burgman, *Ecloga, das Gesetzbuch Leons III und Konstantinos' V (Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 10)*, Frankfurt 1983 ὅσα ἐκ βασιλικῆς ρόγας, ἀννόμων τε καὶ σολεμνίων τούτοις προσενεμήθησαν, τούτέστιν ἀξίωματικοῖς καὶ λοιποῖς ἅπασι

«δωρεές», «φιλοτιμίες», «ευεργεσίες», «διανομές», συχνά επίσης αναφέρονται στα στρατιωτικά τακτικά του Λέοντος Στ'⁵⁴, στο Τακτικόν Ανωνύμου⁵⁵, αλλά και στις αφηγηματικές πηγές⁵⁶. Η μνεία τους φθάνει μέχρι την ύστερη περίοδο⁵⁷. Δεν υπάρχει λοιπόν αμφιβολία για τη συνέχεια των δωρεών προς τα στρατεύματα. Ο G. Dagron, σχολιάζοντας το χωρίο από το «Περί παραδρομής πολέμου», που αναφέρθηκε παραπάνω, παρατηρεί ότι οι δωρεές προς τα στρατεύματα (της μέσης βυζαντινής περιόδου) αποτελούν μια ευκρινώς διακρινόμενη κατηγορία αμοιβών. Η διάθεσή τους ήταν ετήσια, διανεμόνταν όμως και σε άλλες περιπτώσεις, εορτές ή άλλα ευτυχή γεγονότα ή στρατιωτικές επιτυχίες⁵⁸. Στο ίδιο χωρίο από το «Περί παραδρομής πολέμου» μπορούμε ακόμη να διαπιστώσουμε ότι οι αναφερόμενες δωρεές χαρακτηρίζονται ως διατετυπωμένες και κατ' έθιμον παρεχόμενες. Διαχωρίζονται μάλιστα από άλλες, τις οποίες μπορούσε να διανείμει επιπλέον ο ηγέτης του στρατεύματος κατ' εξαίρεση και κατά την κρίση του. Χαρακτηριστικό επίσης είναι ότι οι δωρεές αυτές δεν προέρχονται πλέον αποκλειστικά από τον αυτοκράτορα. Όπως τουλάχιστον μας επιτρέπουν να εννοήσουμε τα στρατιωτικά τακτικά, η χορήγηση των δωρεών αυτών αποτελούσε και ένα από τα καθήκοντα των στρατηγών⁵⁹. Σε ποιους απευ-

κοιζομένους από βασιλικής χειρός ρόγας ή από δημοσίου άνδρους και συνηθείας. Η διατύπωση δεν επιτρέπει τον ακριβή διαχωρισμό των παροχών (πρβλ. G. Dagron, De Velitatione 260) πάντως πιθανότατα με την αναφορά των σολεμνίων πρέπει να υποθέσουμε ότι γίνεται αναφορά σε δωρεά.

54. Λέοντος Στ', Τακτικά, PG 107 A λδ': εἰς δὲ τὸ εὐεργετῆν τοὺς ὑπ' αὐτόν (ενν. τον στρατηγό) καὶ μάλιστα εἰς τὴν ὑπὲρ τοῦ κοινοῦ δαπάνην ἄφθονόν τε καὶ ἡπλωμένον.

55. Ανωνύμου βιβλίον τακτικόν, έκδ. G. Dennis, *Three byzantine military Treatises*, CFHB, XXV, Washington, D.C. 1985, σ. 320.18: ἀλλ' ἄξια τῶν πεπραγμένων ἕκαστος (ενν. των στρατιωτῶν) ἀπολαμβάνη, οἱ μὲν εὐεργεσίαις, οἱ δὲ τὴν δοκοῦσαν τῷ νόμῳ ἄμυναν.

56. Θεοφ. Συνεχιστής, έκδ. I. Bekker, *Theophanes Continuatus*, Bonnae 1838, 265. 8 κ.ε.: φιλοτιμίας καὶ ρόγας καὶ βασιλικὰ σιτηρέσια, αὐτόθι 266. 8 κ.ε.: ταῖς ἀρμοζούσαις χορηγίαις καὶ δωρεαῖς λιπᾶνας αὐτῶν τὰ νεῦρα καὶ τὸν σῶμα τὰς δεξιὰς, ... - Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως 668. 20: διὰ τε ρόγας φιλοτιμίας τοῦ φορσάτου ἀντὶ τῶν ἱματίων χρυσοῦ λίτραι ροά "ἡθ" σκαραμάγνια θ', αὐτόθι 669. 1, 4. - Του ιδίου, Πραγματεῖαι Β 88. 97: ἐν αὐτῇ τῇ ἡμέρᾳ ἐκάλει τοὺς ἄρχοντας, καὶ ἐδίδου αὐτοῖς ἀποκόμβιον, καὶ μαῖουμαῖν τοῖς στρατιώταις, αὐτόθι Β 88. 105: μάλιστα δὲ τοὺς μαῖουμάδες ἐδίδου τοῖς ἐκ μακροτέρων τόπων ἐρχομένοις θέμασιν.

57. Πρόσταγμα του αυτοκράτορα Μιχαήλ VIII Παλαιολόγου, έκδ. A. Heisenberg, *Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit*, Variorum Reprints, London 1973, σ. 40 στίχ. 77-89: Στρατιώτης δὲ ἐὰν ἀναφανῇ χρήσιμος ἐν τῇ στρατείᾳ αὐτοῦ, εὐεργετηθήσεται παρὰ σοῦ... ἐὰν δὲ ἴσως διακρίνης εἶναι τινὰ πλείονος εὐεργεσίας ἄξιον, ἵνα ἀναφέρῃς τοῦτο τῇ βασιλείᾳ μου, ὥστε νεύσει τῆς βασιλείας μου γίνεσθαι... πλὴν... οὐτε ἀπὸ τινων τῶν βασιλικῶν κεφαλαιῶν, διὰ τὸ δεῖν ταῦτα φυλάττεσθαι εἰς τὰς ὑπὲρ τῆς Ῥωμανίας διανομάς τε καὶ ρόγας,... Πρβλ. καὶ D. Jacoby, *Les Archontes grecs et la féodalité en Morée franque*, TM 2 (1967) 444 σημ. 129: «On retrouve la mention de la ρόγα et de la φιλοτιμία dans la Chronique grecque à propos de l'accord de Nymphée (1284). La gratification qui s'ajoutait à la solde venait sans doute récompenser les soldats particulièrement méritants. Elles étaient payées par le Trésor impérial».

58. Βλ. G. Dagron, De Velitatione 260 καὶ 262-263.

59. Τούτο φαίνεται να έχει κάποια αναλογία με τις δωρεές, τις οποίες ο στρατηγός Βελιόάριος συνηθίζει να κάνει προς τα στρατεύματά του, όπως μας πληροφορεί ο Προκόπιος στο έργο του

θύνονταν όμως οι δωρεές αυτές, τις οποίες έπρεπε να μη παραλείπουν να χορηγούν αυτοκράτορες και στρατηγοί; Στις μαρτυρίες που διαθέτουμε⁶⁰, οι χρηματικές αυτές δωρεές εμφανίζονται περισσότερο ως κίνητρο για την πρόθυμη εκτέλεση των στρατιωτικών καθηκόντων και ως ένας τρόπος δημιουργίας αισθημάτων αφοσίωσης, ευφυχίας και αυτοθυσίας στους βυζαντινούς στρατιώτες. Εύλογη λοιπόν φαίνεται η υπόθεση ότι οι δωρεές αυτές απευθύνονταν σε όλους τους στρατιώτες αδιακρίτως, ταγματικούς ή θεματικούς.

Από τα παραπάνω μπορούμε λοιπόν να διαπιστώσουμε ότι οι δωρεές της μέσης βυζαντινής περιόδου δεν διανέμονταν μόνον κατά τις εορταστικές επειτείους, όπως συνέβαινε με τα πρωτοβυζαντινά *donativa*, αλλά σε ποικίλες περιστάσεις κατά την κρίση του ηγέτη που τις παρείχε. Δεν υπάρχουν μαρτυρίες που να μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι οι δωρεές της μέσης βυζαντινής περιόδου υπάγονταν σε ένα συγκεκριμένο καθεστώς παροχής ως προς τον χρόνο και το ποσό της δωρεάς, όπως συνέβαινε με το αυγουστιάτικο ή με τα πενταετηρικά *donativa*. Η παροχή των δωρεών αυτών αποτελούσε σημαντική οικονομική ενίσχυση των στρατιωτών της μέσης, όπως εξάλλου και της πρώτης βυζαντινής περιόδου. Φαίνεται ακόμη ότι στις πηγές της μέσης βυζαντινής περιόδου δεν υπάρχουν μαρτυρίες που να αποτελούν μια έστω σχετική ένδειξη για την επιβίωση των πρωτοβυζαντινών *donativa* με τρόπο άλλο από αυτόν που ήδη περιγράφηκε· δηλαδή ως χρηματική δωρεά (γενναιοδωρία, φιλοτιμία κ.ά.) την οποία παρείχαν οικειοθελώς οι αυτοκράτορες σε εξαιρετικές περιπτώσεις. Οι παροχές αυτές δεν συνιστούσαν βέβαια μια υποχρέωση που έπρεπε να εκτελείται σε συγκεκριμένο και αυστηρά καθορισμένο χρόνο. Ο εθιμικός τους όμως χαρακτήρας και η σκοπιμότητα την οποία εξυπηρετούσαν οι δωρεές αυτές, επέβαλλε τη συχνή παροχή τους, αν θελήσουμε να πιστέψουμε τις μαρτυρίες των πηγών. Τέλος σε ό,τι αφορά ακόμη το ζήτημα της επιβίωσης των πενταετηρικών *donativa*, πρέπει να επισημανθεί ότι ενώ δεν υπάρχουν μαρτυρίες που να επιτρέπουν να υποθέσουμε τη συνέχεια του θεσμού, αντίθετα υπάρχει μαρτυρία, αυτή του Προκοπίου, που επιτρέπει να υποθέσουμε τη διακοπή του.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Γοτθικοί πόλεμοι, έκδ. J. Haury, III, I, 5 κ.ε. Ερώτημα πάντως, πιστεύω, αποτελεί η προέλευση των χρημάτων στις περιπτώσεις χορηγίας εκ μέρους των στρατηγών.

60. Βλ. αν. σημ. 51 και 56 της παρούσας μελέτης.

ΝΟΕΡΟΙ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΙ ΤΑΞΙΔΙΩΤΕΣ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ
ΤΟΥ 8ου, 9ου ΚΑΙ 10ου ΑΙΩΝΑ*

“Ένας λόγιος άξιωματοῦχος πού συνοδεύει έναν ναύαρχο καθώς εκείνος έκστρατεύει από την Κωνσταντινούπολη έναντίον των Άράβων της Κρήτης, ένας Άραβας ναύαρχος πού χαράσσει αντίστροφη πορεία και τελικά ναυαγει, ένας λιπόσαρκος έρημίτης πού ήλθε έδω να άσκητέφει, ένας κυνηγός από την Εύβοια πού έρχεται με τη συντροφιά του να κυνηγήσει έλάφια και άγριοκάτσικα, μια μοναχή τέλος από τη Μήθυμνα της Λέσβου, θύμα πειρατικής άπαγωγής, είναι οί διαδοχικοί επισκέπτες της έρημικής Πάρου και μαζί τὰ πρόσωπα πού συνθέτουν την ιστορία της άγίας Θεοκτίστης. Τò νήμα της άφήγησης ξετυλίγεται μέσα από έπάλληλες διηγήσεις των δρώντων προσώπων μέσα σ’ ένα πέπλο πού δέν κυριαρχεί μόνο τò μυστήριο, αλλά και τò ταξίδι.

Αὐτός είναι ό Βίος της άγίας Θεοκτίστης, κείμενο πού άναπαράγει πολλά θεματικά στοιχεία από Βίους της έρήμου της ύστερης άρχαιότητας, κυρίως εκείνον της Μαρίας της Αίγυπτίας, αλλά ταυτόχρονα διασπᾶ τò κλασικό άφηγηματικό σχήμα των άγιολογικῶν κειμένων άποπνέοντας παράλληλα την άτμόσφαιρα έρήμωσης και έγκατάλειψης πού γνώρισαν τόποι «πάλαι ποτέ άνθηροί». Ή ήρωίδα δέν είναι βέβαια ή μετανοήσασα πόρνη, αλλά μια έναρετη μοναχή¹. Χῶρος ταξιδιού ό κάθετος άξονας του Αιγαίου, βασικό σκηνικό ό ρημαγμένος ναός της Καταπολιανής και κυρίαρχο μοτίβο μια άποζήτηση ήσυχίας μέσα σ’ ένα φυσικό περιβάλλον. Άνθρωποι διαφορετικής προέλευσης, περαστικοί ή ὄχι, πού ήλθαν στο νησί σέ διαφορετικούς χρόνους, άκουσαν τίς έπάλληλες διηγήσεις, νοερά λογοτεχνικά ταξίδια για τόν μεσαιωνικό και σύγχρονο αναγνώστη. Συγγραφέας του Βίου φέρεται να είναι ό Νικήτας μάγιστρος, ό λόγιος συνοδός του ναύαρχου Ίμερίου, και χρόνος συγγραφής τò πρώτο μισό του 10ου αιώνα².

* Σέ πρώτη μορφή τò κείμενο αυτό διαβάστηκε κατά τη διημερίδα με θέμα «Ταξίδι: Ίστορία και Άνθρωπολογία» πού διοργάνωσε στη Μυτιλήνη, στις 21 και 22 Φεβρουαρίου του 1997, τò Τμήμα Κοινωνικής Άνθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

1. Βλ. σχετικά Α. Kazhdan, *Hagiographical Notes*, *BZ* 78 (1985) 49-50. Ό Kazhdan έκανε λόγο για δημιουργική προσαρμογή των άφηγηματικῶν δεδομένων του Βίου της Μαρίας της Αιγυπτίας στην πραγματικότητα του 10ου αιώνα.

2. Έκδοση του Βίου της Θεοκτίστης έχουμε από τόν Η. Delehaye, *Acta Sanctorum Novembris IV*, σ. 224-233. Για τόν συγγραφέα βλ. L. G. Westerink, *Nicetas Magistros. Lettres d'un exilé (928-946)*, Παρίσι 1973, σ. 23-38.

Πέρα από την πλοκή της, ωστόσο, η ιστορία της Θεοκτίστης παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον, περικλείει πολλούς χαρακτηριστικούς τύπους και διαστάσεις που έλαβε το ταξίδι τη μεσαιωνική περίοδο: τη στρατεία, την περιπλάνηση, την προσκύνηση και τη μετακίνηση, ως προϊόν εξαναγκασμού. Ἡ ἐκστρατεία στην Κρήτη παρασύρεται πρώτα στην περιπλάνηση και καταλήγει ὕστερα προσκύνημα στην Πάρο, τόπο ὅπου μυστικά περιφέρεται ἡ σκιά μᾶς γυναίκας³.

Ἐχει ποικιλοτρόπως τονιστεῖ ὁ κλειστός τρόπος ζωῆς που ἐπικράτησε τὸν Μεσαίωνα, ἡ ἔμφαση που δόθηκε στὴν οἰκογενειακή ζωή, ἢ γενικότερα τὴ ζωὴ μέσα στὸ σπίτι, ἡ μερικὴ ἔκλειψη τοῦ δημόσιου χαρακτήρα τῆς ζωῆς, ἀπόρροια τῶν γενικότερων κοινωνικῶν μεταλλαγῶν που σημάδεψαν τὸ Βυζάντιο στὴ διάρκεια τοῦ 6ου καὶ 7ου αἰώνα καὶ ὕστερα⁴. Ἡ παρουσία Ἀράβων πειρατῶν στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο, τὰ νέα δεδομένα στὰ Βαλκάνια καὶ ἐν γένει τὰ συρρικνωμένα ὅρια τῆς αὐτοκρατορίας ἔχουν στενέψει τὰ γεωγραφικὰ περιθώρια καὶ δυσκολέψει ἀφάνταστα τοὺς ὁρους τοῦ ταξιδιοῦ σὲ σχέση μὲ τὰ δεδομένα τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος. Πῶς λοιπὸν διαμορφώνεται τὸ ταξίδι σὲ ἓναν κόσμο συμπιεσμένο, μὴ κοινωνία κλειστὴ που παράλληλα διατηρεῖ πάντα ἀμέριστο τὸ ἐνδιαφέρον της γιὰ τὸ ἀναχωρητικὸ ἰδεῶδες ζωῆς; Ποιοὶ καὶ πῶς ταξιδεύουν τὴν περίοδο που μᾶς ἐνδιαφέρει; Ποιὰ εἶναι ἡ ἀφετηρία καὶ ὁ προορισμὸς τοῦ ὅποιου μεσαιωνικοῦ ταιδιώτη;

Ὅταν ὁ λοιμός, ἡ ἐπιδημία πανώλης, τοῦ 747-748, διαγράφει μὴ μεγάλη πορεία στὴ Μεσόγειο, ξεκινάει ἀπὸ τὴ Σικελία καὶ τὴν Καλαβρία, περνάει στὴν Ἑλλάδα καὶ στὶς νήσους καὶ ἐγκαθίσταται τέλος στὰ παράλια τοῦ Βοσπόρου, ὁ μισὸς πληθυσμὸς τῆς ἤδη δημογραφικὰ ἐξασθενημένης Κωνσταντινούπολης ἀφανίζεται. Γιὰ νὰ ἀποτρέψει τὸν ἐπερχόμενο μαρασμὸ τῆς πόλης ὁ αὐτοκράτορας Κωνσταντῖνος Ε' καταφεύγει σ' ἓνα μέτρο που εἶχαν ἤδη πολλὲς φορές θέσει σὲ ἰσχὺ οἱ προκάτοχοί του τὸν 7ο καὶ 8ο αἰώνα: τὴ μετακίνηση πληθυσμῶν ἀπὸ μία περιοχὴ τῆς αὐτοκρατορίας σὲ μία ἄλλη, ἡ δημογραφικὴ ἐνίσχυση τῆς ὁποίας τὴ δεδομένη ἐποχὴ πρόβαλλε ὡς ζήτημα ζωτικῆς σημασίας⁵.

Αὐτὸ που ἦταν ἴσως πρωτόγνωρο αὐτὴ τὴ φορὰ ἦταν τόσο ἡ μεταφορὰ ἀνθρώπων ἀπὸ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, ὅσο καὶ ὁ μαζικὸς καὶ ἐξαναγκαστὸς ἐποι-

3. Πρβλ. στὸ ἴδιο 228 E (§13): *θρίξ λευκή, πρόσωπον μέλαν, μικράν ὑποφαῖνον λευκότητα, δερματὶς συνέχουσα τὴν ὁσῶν ἀρμονίαν, ἥμισα σαρκὸς ἐμπεφυκυίας, σκιά παραπλήσιος, εἶδος μόνον τὴν ἀνθρωπίνην σῶζον ἐμφέρειαν*.

4. Βλ. C. Mango, *Ἡ αὐτοκρατορία τῆς Νέας Ρώμης*, ἑλλ. μτφρ. Δ. Τσουγκαράκης, Ἀθήνα 1990, σ. 102-103· A. Kazhdan, G. Constable, *People and Power in Byzantium. An Introduction to Modern Byzantine Studies*, Washington, D.C. 1982, σ. 68 κ.ε.

5. Γιὰ τὸ ζήτημα μεταφορᾶς πληθυσμῶν βλ. P. Charanis, *The transfer of population as a policy in the Byzantine Empire, Comparative Studies in Society and History* 3/2 (1961) 140-156 (ἀνατύπωση στὸ *Studies in Society in the Demography of the Byzantine Empire*, Λονδίνο 1972, III).

χισμὸς τῆς ἴδιας τῆς πρωτεύουσας⁶. Νέα ἀπορρόφηση ἐργατικοῦ, αὐτὴ τὴ φορά, δυναμικοῦ ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα σημειώνεται τὸ 766-767, ὅταν ἡ παρατεταμένη ἀνομβρία (ἄβροχία) δημιουργεῖ ζωτικὸ πρόβλημα λειψυδρίας στὴν Κωνσταντινούπολη. Ὁ Κωνσταντῖνος Ε' φέρνει ἀπὸ τὴν Μικρὰ Ἀσία καὶ τὸν Πόντο, ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, τὰ νησιά καὶ τὴ Θράκη μερικὲς χιλιάδες οἰκοδόμους καὶ κεραμοποιούς. Ἀποστολὴ τους ἡ ἐπισκευὴ τοῦ ὑδρευτικοῦ καὶ ἀποχετευτικοῦ δικτύου τῆς πόλης. Μιὰ ἐξαναγκαστὴ μετακίνηση ἀνθρώπων τὴν περίοδο τῆς πρώτης εἰκονομαχίας ἀπὸ τὴν περιφέρεια πρὸς τὸ κέντρο, ἡ τελευταία ἴσως πράξη «ἄνωθεν» θεραπείας τῆς δημογραφικῆς ἢ ἄλλης δυσκολίας τῶν καιρῶν⁷.

Μὲ τὴν πάροδο δύο δεκαετιῶν, τὸ 786-787, τὸ βυζαντινὸ κέντρο γνωρίζει μιὰ ἐντυπωσιακὴ, γὰρ τὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς, σύναξη ἀπὸ ἐπισκόπους καὶ μοναχοὺς, πού, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς συγκλήσεως τῆς Ζ' οἰκουμενικῆς συνόδου, καλοῦνται πρῶτα στὸ ναὸ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἔπειτα στὴ Νίκαια τῆς Βιθυνίας. Ἐχουν περάσει περίπου 450 χρόνια ἀπὸ τὴν πρώτη σύνοδο, πού εἶχε συγκληθεῖ στὴν ἴδια πόλη, καὶ προκειμένου νὰ συγκεντρωθοῦν περίπου 500 ἄνθρωποι χρειάστηκαν πάλι πλοῖα καὶ ὑποζύγια, θαλάσσιος πλοῦς καὶ λιμναῖος διάπλους⁸. Οἱ συνθῆκες ἔχουν ὅμως ἀλλάξει. Ἡ χριστιανικὴ οἰκουμένη ἔχει μικρύνει καὶ λίγοι εἶναι ἐκεῖνοι πού μποροῦν ἢ θέλουν νὰ διανύσουν μακρινὲς ἀποστάσεις, ὅπως ἄλλοτε.

Τὸ σημαντικὸ ὅμως δὲν εἶναι ἡ ἀφορμὴ πού ἔδωσε ἡ σύνοδος τῆς Νικαίας γιὰ τὸ μαζικὸ ταξίδι κάποιων ἀνθρώπων τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ τὸ ὅτι ἀποτέλεσε ἀφετηρία καὶ ὁρόσημο γιὰ μιὰ εὐρύτερη ἀλλαγὴ τῶν κοινωνικῶν συντεταγμένων πού ἐνδιαφέρουν ἄμεσα τὸ θέμα μας. Πρῶτα, ἡ «Νίκαια» δὲν σφραγίζει μόνο τὴν κατάφαση τῆς εἰκονικῆς προσκύνησης τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ τὸν θρίαμβο τοῦ μοναχισμοῦ, ἰδιαίτερα τοῦ κοινοβιακοῦ τύπου. Μιὰ σειρὰ ἐκπροσώπων τῆς ἀριστοκρατίας ἀνασυγκροτοῦν παλαιὰ μοναστήρια στὴν πρωτεύουσα ἢ κτίζουν

6. Ὁ Paul Lemerle ὑπέθεσε πὼς προϋπῆρξε μιὰ μετακίνηση πληθυσμῶν πρὸς τὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ τὰ νησιά ἀπὸ τὶς περιοχὲς πού κατέλαβαν οἱ Ἀραβες· βλ. *The Agrarian History of Byzantium: From the Origins to the Twelfth Century*, Galway 1979, σ. 49-50. Ἡ χρονογραφία τοῦ Θεοφάνη τοῦ Ὁμολογητῆ ἀναφέρει ὅτι ἡ Κωνσταντινούπολη ἐποικίστηκε ἐκ τῶν νήσων καὶ Ἑλλάδος καὶ τῶν κατωτικῶν μερῶν, *Theophanis Chronographia*, ἔκδ. C. de Boor, τ. I, Λιψία 1883, σ. 429, 23-24. Παρόμοια ἀναφορὰ στὸ ἔργο τοῦ Νικηφόρου Πατριάρχου, *Ἱστορία Σύντομος*, ἔκδ. C. Mango, Washington, D.C. 1990, σ. 140 (§ 68, 1-3).

7. Βλ. Θεοφάνης, ὁ.π., σ. 440, 14 κ.ε. καὶ Νικηφόρος, ὁ.π., σ. 160 (§ 85, 1-12).

8. Ὁ ἀκριβὴς ἀριθμὸς ἦταν 365 ἐπίσκοποι καὶ 165 μοναχοί. Τὴν ἑλλειψὴ μέσων γιὰ τὴ μεταφορὰ αὐτῶν καὶ ἄλλων διαπιστώνει ὁ πατριάρχης Ταράσιος, βλ. J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, ἀνατύπωση Graz 1960-1962, τ. XIII, 409B-C: ἀλλ' ἐπειδὴ ὕγρὰ κέλευθός ἐστι διὰ μέσου, πάλιν δὲ καὶ χερσαία τρίβος δύο χρειὰ πραγμάτων ἦν, πλοίων τε πρὸς τὸ διαπλεῦσαι καὶ κτηνῶν ὀφειλόντων ὑμᾶς μετακομίσαι· ἀμφοτέρων οὖν ἀποροῦσα ἡ ἱερατικὴ ὑμῶν ὁμήγυρις, τῆς μεθ' ἡμῶν συνελεύσεως ἐστέρηται. Βλ. ἐπίσης καὶ *The Life of the Patriarch Tarasios by Ignatios the Deacon* (BHG 1698), ἔκδ. S. Efthymiadis, Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs 4, Aldershot 1998, σ. 100-104 καὶ 224-227.

νέα στην αντίπερα ὄχθη τῆς Βιθυνίας. Εἶναι ἓνας ἀστικὸς μοναχισμός, ἓνας μοναχισμὸς τοῦ κέντρου σὲ ἄμεση συνάφεια ἰδιαίτερα μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη. Διαμορφώνει ὡς πρότυπο ἀγιότητος τὸν δραστήριο ἡγούμενο, ποὺ εἶναι ἡ πνευματικὴ αὐθεντία στὸ μοναστήρι καὶ ἔξω ἀπὸ αὐτό, τὸν ἄνθρωπο ποὺ διατηρεῖ στενὲς σχέσεις μὲ τὴν κοινωνία, σχέσεις ποὺ ἄπτονται τῆς περιφανοῦς κοσμικῆς καταγωγῆς του καὶ ἀσκοῦν ἰδιαίτερη ἐπιρροή σ' ἓναν κύκλο εὐσεβῶν τῆς ἀνώτερης τάξης. Τὸ μοναστήρι καταξιώνεται ὡς κέντρο τῆς πνευματικῆς ζωῆς καὶ κατ' ἀρχὴν ἀποδοκιμάζεται ὅποια ἄλλη μορφή ἀσκητικῆς διαβίωσης. Κανόνας γιὰ ὅλα αὐτὰ ἀπαράγραπτος ἡ λεγόμενη *stabilitas loci*, ἡ ἀπαίτηση γιὰ ἀποφυγὴ ἀσκοπων μετακινήσεων, γιὰ στενὴ πρόσδεση τοῦ μοναχοῦ στὸ μοναστήρι⁹. Δικαιολογώντας τὶς συχνὲς ἐπισκέψεις τοῦ Θεοφάνη τοῦ Ὁμολογητῆ, ἡγουμένου τῆς μονῆς τοῦ Μεγάλου Ἀγροῦ στὴ Βιθυνία, σὲ γειτονικὰ μοναστήρια ὁ Θεόδωρος Στουδίτης, ὁ κατεξοχὴν ἐκπρόσωπος τοῦ κοινοβιτισμοῦ, σχολιάζει πῶς ὁ λόγος δὲν ἦταν ἡ ἀσκοπή περιήγηση ἀλλὰ ἡ φιλία καὶ ἡ τήρηση ἐνὸς ἀρχαίου ἐθίμου¹⁰.

Ἡ «Νίκαια», ὥστόσο, σηματοδότησε καὶ μιὰ γενικότερη κινητικότητα ἀφενὸς ἀπὸ τὴν ἀραβικὴ Ἀνατολὴ πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη, καὶ ἀφετέρου ἀπὸ καὶ πρὸς τὴ λατινικὴ Δύση. Γραμματοκομιστές, ἐκκλησιαστικοὶ ἢ διπλωματικοὶ ἀντιπρόσωποι, ἂν δὲν ἀνοίγουν τῶρα, πυκνώνουν ἓνα δίαυλο ἐπικοινωνίας ποὺ ξεκινáει ἀπὸ τὴν Παλαιστίνη καὶ καταλήγει στὴ Ρώμη. Ἐνα τέτοιο ρόλο πρέπει νὰ ἐγκαινίασε κάποιος Γρηγόριος, ὁ ὁποῖος, κάποια στιγμή μετὰ τὴ σύνοδο τῆς Νικαίας τὸ 787, περιηγήθηκε τὴ Νότια Ἰταλία. Παραπλέοντας τὴ Νεάπολη ἀντίκρυσε τὸν Βεζούβιο νὰ ἀναδίδει φωτιά καὶ λάβα. Τὴ διήγησή του ποὺ ἔχει ἀποτυπωθεῖ σὲ πρῶτο πρόσωπο μᾶς παραδίδει τὸ Συναξάριο τῆς Κωνσταντινουπόλεως¹¹. Ἡ κινητικότητα αὐτὴ ὑπαγορεύεται κυρίως ἀπὸ μιὰ ἀνάγκη ἐπανεξέτασης τῶν λατρευτικῶν παραδόσεων, ὁριοθέτησης μαζὶ καὶ προσέγγισης τῶν χριστιανικῶν κόσμων. Ἡ μετοικεσία στὴν Κωνσταντινούπολη ἀνθρώπων ὑψηλῆς παιδείας ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ περιφέρεια ἢ καὶ ἔξω ἀπὸ αὐτήν, ἀφήνει τὴ σφραγίδα της στὴν ὅλη πνευματικὴ ἀναγέννηση τοῦ 9ου αἰώνα. Χαρακτηριστικὰ εἶναι ἐδῶ τὰ παραδείγματα τοῦ Σικελοῦ Μεθόδιου καὶ τῶν Παλαιστινίων μοναχῶν Μιχαὴλ Συγκέλλου καὶ τῶν ἀδελφῶν Γραπτῶν ποὺ μέ-

9. Γιὰ τὸ συγκεκριμένο θέμα σημαντικὴ πάντα παραμένει ἡ μελέτη τοῦ E. Herman, *La «stabilitas loci» nel monachismo bizantino*, *Orientalia Christiana Periodica* 21 (1955) 115-142. Πολὺ δύσκολο ὅμως μπορεῖ νὰ ὑποστηρίξει κανεὶς ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ μοναχοὶ τήρησαν τὴν ὑπαγόρευση αὐτὴ· σχετικὰ βλ. Δ. Παπαχρυσάνθου, *Ὁ ἀθωνικὸς μοναχισμός. Ἀρχές καὶ ὄργανωση*, ἔκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Ἀθήνα 1992, σ. 51-52 καὶ σημ. 111.

10. Βλ. S. Efthymiadis, *Le Panegyrique de S. Théophane le Confesseur par S. Théodore Stoudite. Édition critique du texte intégral*, *Analecta Bollandiana* 111 (1993) 274. Παρόμοιο λόγο γιὰ ἓνα δὲ τῶν ἐμπεριάκτων ψευδεργιμάτων κάνει ὁ Θεοφάνης, ὕμ., σ. 496,28.

11. Βλ. *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, ἔκδ. H. Delehaye, *Acta Sanctorum, Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris*, Βρυξέλλες 1902, σ. 641-642.

σα στὴ δεκαετία 805-815 καταφθάνουν στὴν ἀποκαλούμενη «νέα Ἱερουσαλήμ», τὴν Κωνσταντινούπολη¹². Κυνηγημένοι ἀπὸ τὶς ἐνδοαραβικὲς συγκρούσεις οἱ τελευταῖοι διανύουν μιὰ μακρὰ πορεία γιὰ νὰ καταλήξουν μέσω Μικρᾶς Ἀσίας στὴν πρωτεύουσα· ἐκεῖ βρίσκουν κατάλυμα στὴ μονὴ τῆς Χώρας¹³. Προορισμός τους τελικὸς ἦταν βέβαια ἡ Ρώμη, μὰ τὸ ταξίδι τους σταμάτησε ἐδῶ. Τὸ παράδειγμά τους θὰ ἀκολουθήσουν ἀρκετοὶ ἄλλοι ποὺ προσελκύονται ἀπὸ τὶς δυνατότητες ἀναζήτησης καλύτερης τύχης ποὺ πάντα προσφέρει ἡ πρωτεύουσα. Ἡ ἀντίστροφη πορεία πρὸς τοὺς Ἁγίους Τόπους ἔχει λίγο ἢ πολὺ ξεχαστεῖ. Ἡ Ἱερουσαλήμ ἐξακολουθεῖ νὰ συγκεντρώνει μόνο κάποιους μοναχοὺς στὰ μοναστήρια τῆς παρὰ προσκυνητὲς στὰ ἱερὰ μνημεῖα τῆς¹⁴.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ, ἐμφανίζεται μὲ ἀρκετὴ συχνότητα ἓνα ταξίδι διαφορετικό. Εἶναι αὐτὸ ποὺ συνιστᾷ ὁ δρόμος τῆς ἐξορίας. Πολιτικὲς διώξεις ποὺ προέκυψαν ἀπὸ ἀντίθεση στὶς ἐπιταγὲς τῆς ἐξουσίας, κυρίως ὅταν τὸ εἰκονομαχικὸ ζήτημα ἀναβιώνει τὸ 815 μὲ τὸν αὐτοκράτορα Λέοντα Ε΄ τὸν Ἀρμένιο. Ἠγούμενοι καὶ ἄλλοι ἄνθρωποι τῆς Ἐκκλησίας ἐκτοπίζονται ὅχι μόνο στὰ νησιά τῆς Προποντίδας καὶ τοῦ Αἰγαίου, ἀλλὰ καὶ σὲ τόπους μακρινούς, ὅπως ἡ νῆσος Παταλλάρεα στὰ ἀνοιχτὰ τῆς Σικελίας. Οἱ δρόμοι τῆς ἐξορίας ἀποτυπώνονται σὲ Βίους ἀγίων, οἱ ὁποῖοι, στὴν πλειοψηφία τους, γράφτηκαν κατὰ κανόνα μετὰ τὴν ὀριστικὴ ἀναστήλωση τῶν εἰκόνων τὸ 843 καὶ ἐκφράζουν ἀκριβῶς τὶς ἀντιλήψεις τοῦ κοινοβιακοῦ μοναχισμοῦ ποὺ προαναφέραμε. Οἱ συγγραφεῖς τους δὲν καταγίνονται μὲ τὴν ταξιδιωτικὴ περιγραφή, τονίζουν μόνο τὶς κακουχίες τῶν ἡρώων τους ποὺ «ἄξια κέρδισαν τὸ στέφανο τοῦ ὁμολογητῆ τῆς ὀρθῆς πίστεως».

Ἀλλὰ ἀκριβῶς ἐκεῖ, ὅχι μακριὰ ἀπὸ τὴ χρονολογία αὐτή, πρέπει νὰ γράφτηκε ὁ Βίος τοῦ πιδ ἱεροσολιτοῦ περιπλανώμενου ἀγίου τῆς ἐποχῆς. Εἶναι ὁ Γρηγόριος Δεκαπολίτης ποὺ ξεκίνησε ἀπὸ τὴν Ἰσαυρία καὶ μὲ σταθμούς τοῦ ταξιδιοῦ του πόλεις ὅπως ἡ Ἐφεσος, ἡ Θεσσαλονίκη, οἱ Συρακοῦσες, ἔφτασε τελικὰ στὴ Ρώμη. Ἀπὸ ἐκεῖ ἐπιχείρησε τὸ ἀνάστροφο ταξίδι γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη. Ὁ Βίος τοῦ ἀγίου αὐτοῦ ἔρχεται νὰ ἐγκαινιάσει φιλολογικὰ μιὰ σειρὰ

12. Ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτὸς γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη ἀπαντᾷ στὸ Βίο τοῦ Μιχαὴλ Συγέλλου, ἐκδ. M. Cunningham, Belfast 1991, σ. 88, 17-18. Γιὰ τοὺς ἀδελφοὺς Γραπτοὺς βλ. καὶ S. Efthymiadis, Notes on the Correspondence of Theodore the Studite, *REB* 53 (1995) 141-144.

13. Γιὰ τὴ μετοικεσία αὐτὴ βλ. J. Gouillard, Un quartier d'émigrés palestiniens à Constantinople au IXe siècle?, *Revue des Études Sud-Est Européennes* 7 (1969) 73-76.

14. Βλ. Βίο Θεοδώρου Ἐδέσης, ὅπου ἀπὸ τὴ γενέτειρα πόλη ὁ ἅγιος κάνει τὸ ταξίδι πρὸς τὰ Ἱεροσόλυμα γιὰ νὰ γίνῃ πρῶτα προσκυνητὴς καὶ ὕστερα μοναχός· ἐκδ. I. Pomjalovskij, *Žitie izze vo sv. otca našego Theodora archiep. edeskiego*, Ἀγία Πετρούπολη 1892, σ. 7-8. Ἐπίσης τὴν περίπτωσή τοῦ ἀγίου Ἰωάννη Παλαιολαυρίτη, μαθητῆ τοῦ Γρηγορίου Δεκαπολίτη, ποὺ κατέληξε στὴ μονὴ τοῦ Ἁγίου Χαρίτωνα στὴν Παλαιστίνη· βλ. *Synaxarium*, ὅ.π., σ. 843. Γιὰ τὰ ταξίδια στὴν Ἱερουσαλήμ μετὰ τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα βλ. J. Wilkinson, Christian Pilgrims in Jerusalem during the Byzantine Period, *Palestine Exploration Quarterly* 108/1 (1976) 75-101.

ἀπὸ Βίους, ὅπου ἔμμεσα «ἀμφισβητεῖται» τὸ κοινοβιακὸ πρότυπο ἀγιότητος καὶ κυριαρχεῖ τὸ ταξίδι καὶ ἡ περιπλάνησις¹⁵.

Ποιοὶ εἶναι αὐτοὶ οἱ ἅγιοι; Οἱ βιογράφοι τοὺς τοποθετοῦν τῇ γέννησὶ τους στὴν ἄγνωστη βυζαντινὴ ἐπαρχία, ἀπὸ γονεῖς μεσαίας ἢ καὶ κατώτερης τάξης· ἡ ἀναχώρησις ἀπὸ τὴν πατρίδα ἔγινε σὲ πολὺ νεαρὴ ἡλικία καὶ ἡ μόρφωσις ποὺ εἶχαν λάβει μέχρι τότε ἦταν μᾶλλον στοιχειώδης. Κοινωνικὰ διακριτικὰ ποὺ θὰ ἔσπερναν ὑποφίεις ἢ ποὺ τουλάχιστον δύσκολα θὰ τοὺς ἔκαναν ἀποδεκτοὺς στὴν Κωνσταντινούπολιν τοῦ 9ου αἰῶνα¹⁶. Ἡ ἀγιότητά τους βρίσκει ἄλλες βάσεις: τὴ συνεχὴ μετακίνησι, τὴ διαρκὴ ξενιτεία. Στὰ ἐνδιάμεσα τῆς περιπλάνησός του ὁ ἅγιος μπορεῖ νὰ δημιουργεῖ πνευματικὴ ἐπιρροή, νὰ προσελκύει μαθητές, ἢ καὶ νὰ ἰδρύει μοναστήρια, ὁ δεσμός ὡστόσο μὲ ὁ,τιδήποτε μπορεῖ νὰ τὸν καθηλώσει σὲ ἓνα συγκεκριμένο τόπο εἶναι φευγαλέος, χαλαρός. Τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουν θέσι σὲ μιὰ ταξιδιωτικὴ λογοτεχνία ἔχουν σ' αὐτοὺς τοὺς Βίους, λίγο ἢ πολὺ, ἀφομοιωθεῖ: ἡ περιπέτεια, τὸ ἀπρόβλεπτο, τὸ ταξίδι *incognito*.

Εἶναι φυσικὸ οἱ Βίοι τῶν ἁγίων αὐτῶν, μὲ τὸ ἔντονο αὐτὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν περιπλάνησι καὶ τὸ ταξίδι, νὰ συντείνουν καὶ σὲ μιὰ φυγὴ τοῦ κοινοῦ πρὸς τὴ φαντασία, μιὰ νοερὴ ἔξοδον ἀπὸ τὴν κλειστὴ μεσαιωνικὴ κοινωνία. "Ἄν καὶ οἱ περιπλανήσεις καὶ τὰ ταξίδια δὲν ἔλειψαν σὲ καμία περίοδο ἀπὸ τοὺς μοναχοὺς-ἁγίους τοῦ Βυζαντίου¹⁷, ἡ ἀνταπόκρισις ποὺ πρέπει νὰ ἔτυχε ὁ τύπος τοῦ περιπλανώμενου ἁγίου τὴν περίοδο μετὰ τὸ 843 πρέπει νὰ ἦταν τόσο μεγάλῃ ὥστε νὰ ὑπάρξει ἀνταπόκρισις ἀπὸ τὴν «ἄλλῃ μεριά», μιὰ προσπάθεια συνύπαρξης κοινοβιακοῦ προτύπου καὶ περιπλάνησις. "Ἐτσι, γύρω στὰ τέλη τοῦ 9ου αἰῶνα βλέπουμε Βίους στουδιτικῆς προέλευσης νὰ διανθίζονται μὲ ταξιδιωτικὲς διηγήσεις ποὺ κανονικὰ δὲν συμβιβάζονται μὲ τὸν κοινοβιακὸν τύπον ἀγιότητος. Ἐνα πρῶτον χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀποτελεῖ ὁ Βίος τοῦ Νικολάου Στουδίτη, ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας τοῦ ὁποίου δὲν ἀποδεικνύεται μόνον πλούσιος καὶ ἀναλυτικὸς σὲ περιγραφὰς ἐξοριῶν καὶ πεζοποριῶν, ἀλλὰ καὶ λάτρης τῶν παρεκβάσεων. Στὸ μέσον περίπου τῆς ἀφήγησός του παρεμβάλλει μιὰ ψυχωφελὴ ἱστορία ἀποκομμένη ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπὴ δράση. Ἐνας στρατιώτης ποὺ ξέμεινε στὰ μετόπισθεν σὲ ἓνα χωριὸ τῆς Θράκης πέφτει στὰ δίχτυα μιᾶς πλούσιας γυναικας ποὺ τοῦ προσφέρει φιλοξενία. Ἀποκρούει τὰ ἐρωτικὰ τῆς βέλη καὶ μονα-

15. Νέα ἐκδόσι τοῦ Βίου ἔχομε ἀπὸ τὸν G. Makris, *Ignatios Diakonos und die Vita des Hl. Gregorios Dekapolites*, [Byzantinisches Archiv 17], Στουτγάρδη-Λειψία 1997. Ὁ ἐκδότης (σ. 28-29) χρονολογεῖ τὴ συγγραφὴ τοῦ Βίου τὸ νωρίτερον γύρω στὸ 855.

16. Παρόμοια διάκρισις ἀνάμεσα σὲ πλάνητες ἁγίους μὲ καταγωγὴ ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ ἐπαρχία καὶ σὲ ἀριστοκράτες ἁγίους ποὺ κατάγονται ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν διαπιστώνει καὶ γιὰ τὴν περίοδο τῆς πρώτης εἰκονομαχίας ἡ Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, Γιὰ τὸν κοινωνικὸν καταμερισμὸ τῶν ταξιδίων τῶν ἁγίων τῆς πρώτης εἰκονομαχικῆς περιόδου (717-815), στὸ *Ἡ Ἐπικοινωνία στὸ Βυζάντιον*, ἐπιμ. Ν. Γ. Μοσχονᾶς, Κέντρο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν / E.I.E., Ἀθήνα 1993, σ. 497-509.

17. Πρβλ. L. Rydén, *Travel as a Literary Motif in Byzantine Hagiography*, *XVIIIth International Congress of Byzantine Studies*, Μόσχα 1991, σ. 976.

χικὸς ὁδοιπὸρος κατευθύνεται στὰ ὄρη τῆς Βουλγαρίας. Βλέπει ἓνα ὄραμα ποὺ τοῦ προαναγγέλλει τὴ δυσμενὴ ἔκβαση τῆς βυζαντινοβουλγαρικῆς σύγκρουσης. Σιώζεται ἀπὸ τὴ σφαγὴ ποὺ ἐπακολούθησε καὶ ἐπιστρέφοντας στὸ Βυζάντιο ἀσπάζεται τὴ μοναχικὴ ζωὴ. Προτοῦ καταλήξει ἐκεῖ, ὡστόσο, ὁ στρατιώτης ἔχει γίνεи ἓνας μοναχικὸς ταξιδιώτης ποὺ αὐτενεργεῖ καὶ ἀποστασιοποιεῖται ἢ λιποτακτεῖ ἀπὸ τὶς δυσκολίες τοῦ παρόντος¹⁸.

Μεγαλύτερο σὲ διάρκεια καὶ περιπέτειες ἦταν τὸ ταξίδι ἐνὸς ἄλλου ἀγίου τοῦ στουδιτικοῦ κύκλου. Προτοῦ συμπληρώσει τὰ εἴκοσί του χρόνια ὁ ἅγιος Βλάσιος πωληθῆκε δοῦλος στοὺς Βουλγάρους, στὴ συνέχεια ἀπελευθερώθηκε, ἔπese θύμα πειρατῶν κάπου στὸν Δούναβη γιὰ νὰ φτάσει τελικὰ, γύρω στὸ 875, ὕστερα ἀπὸ ταξιδιωτικὲς παλινδρομήσεις καὶ δολιχοδρομίες στὴ Ρώμη. Θὰ παρραμείνει ἐκεῖ ἐπὶ 18 χρόνια μοναχὸς στὸ ἑλληνικὸ μοναστήρι τοῦ Ἀγίου Καισαρίου, ὥσπου ἡ νοσταλγία θὰ τὸν γυρίσει πίσω στὸ Βυζάντιο. Ἀκολουθεῖ αὐτὴ τὴ φορὰ τὴ νότια διαδρομὴ, καταλήγει στὸ μοναστήρι τῶν Στουδίου στὴν Κωνσταντινούπολη, ἀλλὰ, τέσσερα χρόνια ἀργότερα, ἀναχωρεῖ πάλι γιὰ τὸν Ἀθῶ. Μονάζει ἐκεῖ γιὰ μιὰ δωδεκαετία, ἐπιστρέφει στὴν πρωτεύουσα καί, λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν κοίμησή του, συναντᾷ στὸ Ἱερὸ Παλάτιο τὸν αὐτοκράτορα Λέοντα ΣΤ'¹⁹.

Ἄν ἡ περιπλάνηση τοῦ ἀγίου Βλασίου διέγραφε μέσα σὲ μακρὸ χρονικὸ διάστημα κυκλικὴ πορεία μεγάλης γεωγραφικῆς ἐμβέλειας, πῶς νὰ σχολιάσει κανεῖς τὰ ταξίδια ἐνὸς ἄλλου ἀγίου ποὺ εἶναι μιὰ γενιὰ νεότερος καὶ ἀποτελεῖ τέκνο τῆς μακρινῆς Σικελίας; Πραγματικά, ἡ διαδρομὴ τοῦ Ἡλίου τοῦ Νέου μοιάζει ἀπίστευτη. Σκλάβος καὶ ἀπελεύθερος τῶν Σαρακηνῶν πειρατῶν καὶ αὐτός, ἐπισκέπτεται σὲ ὠριμὴ ἡλικία μιὰ σειρὰ ἀγίων τόπων στὴν Παλαιστίνη, στὸ ὄρος Σινᾶ, στὴν Ἀλεξάνδρεια. Θέλει νὰ φτάσει μέχρι τὴν Περσία γιὰ νὰ προσκυνήσει τὰ λείψανα τοῦ Προφήτη Δανιήλ, ἀλλὰ λογικότερα προτιμᾷ τὴν Ἀντιόχεια τῆς Συρίας. Ἡ προτροπὴ κάποιου γέροντα νὰ γυρίσει στὴ Σικελία καὶ νὰ ἱδρύσει μοναστήρι, θὰ μεταφέρει τὸ σκηνικὸ τῶν περιηγήσεών του στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴν Κάτω Ἰταλία. Ὁ Ἡλίας θὰ πεθάνει τελικὰ μακριὰ ἀπὸ τὴ γενέθλια γῆ, στὴ Θεσσαλονίκη²⁰.

18. Βλ. PG 105, στ. 894B-897D.

19. Ὁ Βίος του ἔχει ἐκδοθεῖ στὰ *Acta Sanctorum Novembris IV*, σ. 665-669. Περίληψη τῆς βιογραφίας του καὶ χαρτογράφηση τῶν ταξιδιῶν του ἀπὸ τὴν E. Malamut, *Sur la route des saints byzantins*, Παρίσι 1993, σ. 258-260. Γιὰ τὴν παραμονὴ τοῦ ἀγίου στὴ Ρώμη βλ. J. M. Sansterre, *Les moines grecs et orientaux à Rome aux époques byzantine et carolingienne (milieu du VIe siècle - fin du IXe siècle)*, τ. I, Βρυξέλλες 1983, σ. 209-210.

20. Ὁ Βίος τοῦ Ἡλίου τοῦ Νέου ἔχει ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν G. Rossi-Taibbi, *Vita di sant'Elia il Giovane*, Palermo 1962. Περίληψη τῆς βιογραφίας του καὶ χαρτογράφηση τῶν ταξιδιῶν του ἀπὸ τὴν Malamut, στὸ ἴδιο, σ. 256-258. Ἀνάλυση τῶν ἱστορικῶν πληροφοριῶν καὶ τῶν ταξιδιῶν τοῦ Βίου ἀπὸ τοὺς P. Yannopoulos, *La Grèce dans la Vie de S. Elie le Jeune et dans celle de S. Elie le Spéléote*, *Byzantion* 64 (1994) 192-221· καὶ D. Korać, *Odisej 9. veka*, *Sveti Ilija u sredozemlju*,

Δυτικότερα καὶ αὐτῆς τῆς Σικελίας βρίσκεται ἡ ἀφετηρία τοῦ Δουναλέ, πού ἦταν βασιλιᾶς σὲ ἓνα μικρὸ νησί τοῦ Ὁκεανοῦ ἔξω ἀπὸ τὰ Γάδεια, τὸ ὁποῖο παρὰ μὲν τισι *Νίβερτις* λέγεται, παρ' ἄλλοις δὲ *Βερόη*. Τὸ μακρὸ ὁδοιπορικὸ του περιελάμβανε τὴ Ρώμη, ὅπου ἐκάρη μοναχὸς ἀπὸ τὸν πάπα Ἀγαπητὸ Β' (946-956), τὴν Κωνσταντινούπολη ὅπου συναντήθηκε μὲ τοὺς συμβασιλεύοντες Κωνσταντῖνο Ζ' Πορφυρογέννητο καὶ Ρωμανὸ Β', καὶ τέλος τὰ Ἱεροσόλυμα ὅπου ἔγινε μεγάλοςχημος καὶ μετονομάσθηκε σὲ Στέφανο ἀπὸ τὸν πατριάρχη Χριστόδουλο. Ὁ ἀέναντος αὐτὸς ταξιδιώτης πεθαίνει τελικὰ στὴν παράλιον *Ταβαρίας* τῆς *Αἰγύπτου* ὕστερα ἀπὸ βασανιστήρια στὰ ὁποῖα τὸν ὑπέβαλαν οἱ Ἀραβες. Ἡ σύνοψη τῆς βιογραφίας του, ὅπως ἔχει ἀποτυπωθεῖ στὸ *Συναξάριο*, προσδίδει καταγωγή ἀπὸ ἓνα ἐκτενὲς κείμενο πού θὰ εἶχε προφανῶς τὸν χαρακτήρα ἀγιολογικοῦ μυθιστορήματος συνδυάζοντας τὸ πραγματικὸ στοιχεῖο μὲ τὸ φανταστικό²¹.

Ὁ Ἡλίας ὁ Νέος καὶ ὁ Δουναλέ-Στέφανος εἶναι ἴσως οἱ μοναδικὲς περιπτώσεις πού ταξιδεύουν ἀπὸ τόσο μακριὰ πρὸς τοὺς Ἀγίους Τόπους. Ἐνα ταξίδι ἀσφαλῶς πού παραπέμπει στὶς ἀτέρμονες πορεῖες τῶν προσκυνητῶν τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος. Ἐνα ταξίδι πού ἔχει χαρακτήρα ἀναδρομῆς σ' ἓνα χριστιανικὸ παρελθὸν καὶ συχνότατα ἀπειλεῖται ἀπὸ τὸ μουσουλμανικὸ παρόν²².

Ἡ συνοπτικὴ αὐτὴ ἀναφορὰ σὲ παραδείγματα τοῦ εἶδους πού θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ὀνομάσει «ταξιδιωτικὴ ἀγιολογία», ἴσως νὰ ἔδειξε μία σημαντικὴ ἀνατροπὴ σ' ἓνα συγγραφικὸ εἶδος, τοὺς Βίους τῶν ἀγίων, πού ἀξιωματικὰ συγκέντρωνε τὴν πρώτη θέση στὶς προτιμήσεις τοῦ μεσαιωνικοῦ κοινοῦ. Ἡρωες τῆς λογοτεχνίας αὐτῆς οἱ γενναῖοι ταξιδιωτὲς-μοναχοί, ἀναγνώστες-ἀκροατές τῆς ἐκεῖνοι πού ἀρκοῦνταν σὲ ἓνα ταξίδι μὲ τὸν νοῦ²³.

Νοερὸς ταξιδιώτης, φαίνεται, ὡστόσο, νὰ μὴν ἦταν μόνο ὁ ἀπλὸς, ἀνώνυμος ἄνθρωπος, ἀλλὰ καὶ ἡ πιὸ σημαντικὴ πνευματικὴ μορφή τῆς περιόδου πού μᾶς ἐνδιαφέρει. Ὁ Φώτιος, ὁ λόγιος πατριάρχης, ὁ ἄνθρωπος πού ἀναμίχθηκε στὶς θεολογικοπολιτικὲς διαμάχες τοῦ καιροῦ του καὶ ἐπιδόθηκε σὲ σχεδὸν ὅλα τὰ εἶδη τοῦ λόγου. Στὸ πλεόν ἐνδιαφέρον καὶ ἰδιότυπο ἔργο του, τὴ λεγόμενη *Βιβλιοθήκη*, ἐπιχειρεῖ μιὰ κριτικὴ ἀνασκόπηση βιβλίων καὶ συγγραφέων πού ἄκουσε, διάβασε καὶ ἀνθολόγησε ὁ ἴδιος πρὸς χάριν τοῦ ἀδελφοῦ του Ταρρασίου.

ZRVI 34 (1995) 21-40.

21. Βλ. *Synaxarium*, ὁ.π., σσ. 317-320.

22. Γιὰ αὐτὰ καὶ ἄλλα ταξίδια τῆς ἐποχῆς βλ. καὶ E. Kislinger, *Reisen und Verkehrswege zwischen Byzanz und den Abendland von 9ten bis in die Mitte des 11ten Jahrhunderts*, *Byzanz und das Abendland im 10. und 11. Jahrhundert*, ἐπιμ. E. Konstantinou, Κολωνία-Βαϊμάρη-Βιέννη 1997, σσ. 231-257.

23. Γιὰ τὴν πρόσληψη τῶν κειμένων αὐτῶν ἀπὸ τὸ μεσαιωνικὸ κοινὸ βλ. καὶ S. Efthymiadis, *The Byzantine Hagiographer and his Audience in the Ninth and Tenth Centuries*, *Metaphrasis. Redactions and Audiences in Middle Byzantine Hagiography*, ἐπιμ. Chr. Høgel, Oslo 1996, σσ. 61-62.

Μέσα στὰ 288 περίπου σημειώματα πού παραθέτει, ἄλλα ἐκτενῆ, ἄλλα συνοπτικά, ἀναγνωρίζουμε ὅχι μόνο τὴ λόγια γνώση, ἀλλὰ καὶ τὴν εὐστοχη ματιά, πού πολλές φορές πέφτει ἐξίσου κριτικά ἐπὶ χριστιανῶν καὶ ἐθνικῶν. "Ὅπως δηλώνει στὴν προοιμιακὴ του ἐπιστολῇ, τὸ ὅλο ἐγχείρημα φέρεται νὰ τὸ ἀνέλαβε λίγο προτοῦ νὰ ἀναχωρήσει γιὰ τὴν Ἀνατολῇ, ὡς μέλος πρεσβείας «ἐπ' Ἀσσυρίους». "Ἄν οἱ Ἀσσύριοι αὐτοὶ πρέπει νὰ ταυτιστοῦν μὲ τοὺς Ἀραβες, ἡ πρεσβεία ἴσως νὰ εἶχε προορισμὸ τὴ Βαγδάτη, πρωτεύουσα τοῦ χαλιφάτου τῶν Ἀββασιδῶν.

Δὲν ἀποκλείεται αὐτὸ τὸ ταξίδι νὰ ἔλαβε κάποτε σάρκα καὶ ὅστ' αὐτὸς καὶ ὁ Φώτιος νὰ ὑπῆρξε ταξιδιωτὴς πραγματικός. Ἀναπλάθοντας, ὡστόσο, κάποιες ἀπὸ τὶς διηγήσεις ἱστοριογράφων καὶ μυθιστοριογράφων, ὁ Φώτιος βρίσκει τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐπιχειρήσει ἕνα ἄλλο ταξίδι. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν τοὺς περιβάλλει μὲ ἀρνητικὲς ἢ θετικὲς κρίσεις, ὅταν σχολιάζει ἱστοριογράφους ὅπως ὁ Κτησίας ἢ ὁ Νόννος ἢ ὁ Θεοφύλακτος Σιμοκάττης πού ἀναφέρονται σὲ χῶρες ἐξωτικὲς ὅπως οἱ Ἰνδίες, ἡ Αἰθιοπία, ἡ ἢ Περσία, ὁ Φώτιος φανερώνει τὴν ἀγάπη του γιὰ ὅ,τι ἀνατολικό. Μιλώντας διεξοδικὰ γιὰ τὶς συνήθειες τῶν Κυνοκεφάλων ἢ τὰ φυσικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν Πυγμαίων ὁ λόγιος πατριάρχης μᾶς ἀποκαλύπτει τὸ πρόσωπο ἐνός, ἔστω ἐξ ἀποστάσεως, ἐθνογράφου. Ἡ γοητεία πού ἀσκεῖ ἡ ἐξωτικὴ Ἀνατολὴ τόσο στὸν Φώτιο, ὅσο καὶ γενικότερα στὴν ἐποχὴ του, δικαιολογεῖ ἐπίσης τὶς ἐκτενεῖς ἀναφορὲς πού γίνονται στὴν ὑπόθεση τῶν ἐρωτικῶν μυθιστορημάτων, εἰδους πού παραπέμπει σὲ ἄλλους καιροὺς καὶ διαφορετικὰ πολιτισμικὰ δεδομένα, καὶ ὅπου φυσικὰ λυδία λίθος τῆς ἀφηγηματικῆς ἐξέλιξης εἶναι τὸ ταξίδι. Γιὰ τὸν Φώτιο καὶ γιὰ τὸν λόγιο κύκλο του πού εἶναι σὲ θέση νὰ διακρίνει τὸ πραγματικὸ ἀπὸ τὸ φανταστικὸ, ἡ ἀνάγνωση αὐτῶν τῶν βιβλίων ἀποτελεῖ παράλληλα μετάβαση σὲ ἄλλους κόσμους, ἱκανοποίηση μιᾶς περιέργειας τοῦ νοῦ, μεταφορὰ στὸ μυθικὸ πού ἐμφωλεῦει κάπου στὴν ἄκρη τῆς γῆς, μιὰ περιπέτεια ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ «πολιτισμένου» κόσμου²⁴.

Χαρακτηριστικὸ κάθε ταξιδιοῦ εἶναι τὸ ἀπρόβλεπτο, ἡ ἔνταξη σὲ ἕναν ἄλλο κόσμο πού δὲν περικλείεται, δὲν προσδιορίζεται εὐκόλα. Μὲ αὐτὴ τὴ λογικὴ, ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ ταλαντεύεται ἀνάμεσα σὲ δύο καταστάσεις: μετακίνηση καὶ ἐγκατάσταση, στατικότητα καὶ μεταβολή. Ὑπὸ αὐτὴ τὴν ἔννοια κάθε ἄνθρωπος εἶναι ταξιδιώτης: νομάς πραγματικὸς ἢ νομάς ἐν δυνάμει. Τὸ ταξίδι καρδοκεῖ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίφαση μιᾶς ἐπίπεδης ἀδιατάρακτης ζωῆς, ἐλλοχεῖ στὸ περιθώριο ἢ

24. Ἡ τελευταία ἐκδοση τῆς Βιβλιοθήκης ἔγινε ἀπὸ τὸν R. Henry, *Bibliothèque*, τ. I-VIII, Παρίσι 1959-1977. Γιὰ τὰ ἐκτενῆ σημειώματα ἱστοριογράφων καὶ μυθιστοριογράφων πού περιέχει, καθὼς καὶ τὴν προτίμηση τοῦ Φωτίου σὲ ὅ,τι ἀνατολικό, βλ. τὰ εἰσαγωγικά στὸ *Φωτίου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Βιβλιοθήκη. Ὅσα εἰς ἱστορίαν, εἰσαγωγή, μετάφραση, σχόλια* Στ. Εὐθυμιάδης, ἐκδ. Κανάκη, Ἀθήνα 1999. Βλ. ἐπίσης Β. Βλυσίδου, Σχετικὰ μὲ τὴν πρεσβείαν τοῦ Φωτίου «ἐπ' Ἀσσυρίους», *Δίπτυχα* 5 (1991-2) 270-279, ἡ ὁποία θεωρεῖ ὅτι ἡ προοιμιακὴ ἐπιστολὴ πού ἀπευθύνει ὁ Φώτιος στὸν ἀδελφὸ του Ταράσιο καὶ ἀναφέρεται σὲ πρεσβείαν «ἐπ' Ἀσσυρίους» ἀποτελεῖ λογοτεχνικὸ πλᾶσμα.

στά μεθεόρτια μιᾶς κοινωνικῆς ἐξέγερσης, μένει τέλος ἀπραγματοποιήτο ὄνειρο, φυγὴ ἀπὸ τὸν ὕπνο καὶ τὴν ἐπανάληψη τῆς καθημερινότητος²⁵.

Μετατοπιζόμενοι πληθυσμοί, φυγάδες καὶ ἐξόριστοι, περιπλανώμενοι ἅγιοι, μυθιστορηματικοὶ προσκυνητὲς εἶναι ὅλοι αὐτοὶ ποὺ εἶδαμε νὰ φέρουν τὴ γνήσια ἢ τὴν πλαστὴ ταυτότητα τοῦ ταξιδιώτη. Μιὰ ματιὰ στὶς συλλογὲς ἐπιστολῶν, ἢ στὶς πενιχρὲς ἀναφορὲς τῶν ἱστοριογράφων δείχνει πῶς γιὰ τοὺς αἰῶνες ποὺ ἐξετάζουμε ὁ Βυζαντινὸς ἄνθρωπος πολὺ λίγο ταξιδεύει καὶ πολὺ λιγότερο ἐνδιαφέρεται νὰ καταγράψει αὐτὸ ποὺ ὀνομάζουμε ταξιδιωτικὲς ἐντυπώσεις. Διπλωμάτες σὲ ξένους λαοὺς καὶ τόπους ἴσως ὑπῆρξαν πολλοὶ ἀλλὰ κανέννας, φαίνεται, καὶ τῶρα καὶ σὲ ἄλλες περιόδους τοῦ Βυζαντίου, δὲν ἐνδιαφέρθηκε νὰ ἀποτυπώσει τὶς ἐμπειρίες του²⁶. Ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας δὲν φαίνεται νὰ ἐγκαταλείπει τὴν Κωνσταντινούπολη παρὰ γιὰ μιὰ μικρὴ ἐξόρμηση στὸ κυνήγι, μιὰ ἐπίσκεψη στὴν ἀπέναντι ἀσιατικὴ ἀκτὴ, καί, σπάνια πιά, γιὰ νὰ τεθεῖ ὁ ἴδιος ἐπικεφαλῆς σὲ μιὰ πολεμικὴ ἐκστρατεία²⁷. Ἡ περιπλανώμενη γυναίκα, ἡ γυναίκα-προσκυνητριά, ποὺ ἀποτελέσει μιὰ ἀπὸ τὶς χαρακτηριστικὲς φυσιογνωμίες τῆς ὕστερης ἀρχαιοῦς, ἔχει σχεδὸν ἐξαφανιστεῖ ἀπὸ προσώπου γῆς²⁸. Ἄν χρειαστεῖ μιὰ γυναίκα νὰ ἐγκαταλείψει τὸ σπίτι της, θὰ πρόκειται γιὰ μιὰ μοναδικὴ μετακίνηση, γιὰ νὰ πραγματοποιήσῃ τὸ «μόνον τῆς ζωῆς της ταξίδιον».

Φτάνουμε στὰ τέλη τοῦ 10ου αἰῶνα καὶ βρίσκουμε ἓνα τέτοιο «ἄπαξ τοῦ βίου» ταξίδι σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς ψυχωφελεῖς διηγήσεις τοῦ Παύλου ἐπισκόπου Μονεμβασίας. Περιμένοντας τὸν οὐρίο ἄνεμο, ἓνα πλοῖο ποὺ ἔρχεται ἀπὸ τὴ Ρώμη ἀράζει σ' ἓνα νησί γιὰ κάποιες μέρες. Ἀνάμεσα στοὺς ἐπιβαίνοντες καὶ ἓνας ἱερομόναχος· ὅταν κάποια στιγμή ἀπομακρύνεται ἀπὸ τοὺς ἄλλους βρίσκει μπροστά του μιὰ γυμνὴ γυναίκα. Ἀποστρέφει τὸ πρόσωπο, τῆς ρίχνει ἓνα ροῦχο καὶ ἀκούει τὴν ἱστορία της. Μιὰ φτωχὴ κοπέλλα ποὺ γεννήθηκε στὴ Λάρισα καὶ ὅταν ὀρφάνεψε κάποιος ἄρχοντας τὴν πῆρε καὶ τὴν ἀνέθρεψε στὸ ὑποστατικὸ του ὥσπου τὴν ἔδωσε τελικὰ νύφη στὸ μοναχογιό του. Στὴν πρόδηλη κοινωνικὴ ἀνισότητά τὸ σόι τοῦ συζύγου ἀντιδρᾷ καὶ ἡ τίμια κοπέλλα ζητάει νὰ κλειστεῖ σὲ μοναστήρι, ὥστε νὰ παντρευτεῖ ἐκεῖνος γυναίκα ἀνάλογη τῆς τάξης του. Μιὰ

25. Ὅπως παρατηρεῖ ἡ Claude Gauvard, στὸν πρόλογο τοῦ συλλογικοῦ τόμου *Voyages et voyageurs au Moyen Age*, Παρίσι 1996, σ. 7: «... l'anglais "Travel" suggère l'effort et l'allemand "Reise" évoque la rupture...». Γιὰ τοὺς σχετικoὺς ὅρους βλ. ἀκόμα τὰ εἰσαγωγικά τοῦ N. Ohler, *The Medieval Traveller*, ἀγγλ. μτφρ. C. Hillier, Suffolk ³ 1996, σ. IX-X.

26. Τὸ γνωστὸ ἔργο τοῦ Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογέννητου, τὸ πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν *Ρωμανόν*, παρὰ τὶς πληροφορίες ποὺ καταγράφει γιὰ ξένους λαοὺς, δὲν εἶναι ταξιδιωτικὸς ὁδηγός, οὔτε ἔστω ταξιδιωτικὴ ἐγκυκλοπαίδεια. Εἶναι μᾶλλον ἐγχειρίδιο διπλωματίας, κατασκοπικὸς τυφλοσοῦρτης. Γιὰ τὰ διπλωματικὰ ταξίδια τῆς ἐποχῆς, βλ. Dimitroukas, *Reisen und Verkehr im byzantinischen Reich vom Anfang des 6. Jhr. bis zur Mitte des 11. Jhr.*, τ. I, Ἀθήνα 1997, σ. 223-307.

27. Βλ. M.-Fr. Auzépy, *Les déplacements dans la ville et ses environs (VIIe-Xe siècles)*, στὸ *Constantinople and its Hinterland*, ἐπιμ. C. Mango, G. Dagron, Aldershot 1995, σ. 359-366.

28. Μερικὲς ἀπὸ τὶς σχετικὰ λίγες ἐξαιρέσεις ἐπισημαίνονται ἀπὸ τὸν Dimitroukas, ὁ.π., σ. 211-216.

νύχτα τελικὰ τρυπώνει σ' ἓνα πλοῖο ποὺ τὴ βγάζει στὸ νησί αὐτό. Δὲν περνάει καιρὸς καὶ καταλαβαίνει ὅτι εἶναι ἔγκυος. Μὲ τὸ παιδί ποὺ γεννᾷ ζεῖ μόνη ἐδῶ γιὰ τριάντα χρόνια. Ζητάει ἀπὸ τὸν ἱερομόναχο νὰ τὴ μεταλάβει, νὰ βαπτίσει τὸ παιδί της καὶ νὰ κρατήσει μυστικὸ τὸ δράμα της, μέχρι νὰ φτάσει ὁ ἴδιος στὴν Κωνσταντινούπολη²⁹.

Ἡ ἱστορία τῆς Θεοκτίστης ἐπανέρχεται παραλλαγμένη αὐτὴ τὴ φορὰ σὲ μικρὴ Ὀδύσσεια. Στὸν βυζαντινὸ κόσμο, ὡστόσο, τὰ πράγματα ἔχουν κάπου ἀντιστραφεῖ σὲ σχέση μὲ τὸν κόσμο τοῦ Ὀμήρου. Ἔστω καὶ ὅταν ἀναγνωρίζεται, ἡ ἡρώϊδα δὲν ἐπιθυμεῖ πιά τὴν ἐπιστροφὴ στὸν πολιτισμό, ἀλλὰ ἀποζητάει τὴν παντοτινὴ μεταφορὰ στὴν ἀνωνυμία καὶ στὴν ἀγριότητα. Κάτι ἀνάλογο ἐκφράζει ὁ ἐρημίτης στὸ Βίο τῆς Θεοκτίστης, ὅταν ἀπαντᾷ σ' ἐκείνους ποὺ τὸν ρωτοῦν γιὰ τὸ παρελθόν του: *πατρίδα μὲν καὶ γένος καὶ τᾶλλα, οἷς οἱ κατοικοῦντες τὰς πόλεις ἄνθρωποι σεμνύνονται, λέγειν οὐκ ἔχω... οὐδὲ γὰρ ἐμοὶ τῶν ἐν τῇ γῇ μέλει τινὸς οὐδὲ τοῖς ρέουσιν ἡδομαι, πατήρ δέ μοι καὶ δεσπότης ὁ Θεός...*³⁰. Ἡ ἔξοδος ἀπὸ τὰ ὄρια καὶ τοὺς ὄρους τῆς κοινωνίας δὲν ἔχει οὔτε νόστο οὔτε γυρισμό.

Πανεπιστήμιο Αἰγαίου

29. Πρόκειται γιὰ τὴν ἱστορία περὶ τῆς γυναίκας τῆς εὐρεθείσης ἐν τῇ νήσῳ μετὰ τοῦ υἱοῦ αὐτῆς ποὺ ἔχει ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν J. Wortley, *Les récits édifiants de Paul, évêque de Monembasie, et d'autres auteurs*, Παρίσι 1987, σ. 96-103.

30. Βλ. Βίο Θεοκτίστης, ὁ.π., σ. 226 (§ 6).

Η ΠΤΩΣΗ ΚΙΟΝΟΣ ΜΠΡΟΣΤΑ ΑΠΟ ΕΚΚΛΗΣΙΑ
ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ ΤΟ ΕΤΟΣ 1332:
ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΑΥΤΙΣΕΩΝ

Ο ιστορικός Νικηφόρος Γρηγοράς¹ αναφερόμενος στο τέλος του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου², που κατά την γνώμη του προημνήθηκε από διάφορες θεομηνίες³, μεταξύ άλλων αναφέρει έναν σεισμό που έγινε στην Κωνσταντινούπολη στις 17 Ιανουαρίου του έτους 1332⁴ και μία ανεμοθύελλα στις 12 Φεβρουαρίου του ιδίου έτους⁵, την ημέρα δηλαδή του θανάτου του αυτοκράτορα.

Συγκεκριμένα ο Γρηγοράς αναφέρει τα εξής: *Καιρός δὲ ἤδη καὶ περὶ τῆς τοῦ γηραιοῦ βασιλέως [Ἀνδρονίκου Β'] διεξελθεῖν τελευτῆς, ἣν θεοσημεῖται πολλαὶ προεμήνυσαν· αἱ ἦσαν τοιαίδε. ἐπισκότησις πρῶτον ἡλιακῇ, τοσαύτας ἡμέρας προειληφύα τὴν αὐτοῦ τελευτὴν, ὅσα καὶ αὐτὸς ἦν ἔτη τὰ πάντα βεβιωκῶς. ταύτην τὴν ἡλιακὴν ἐπισκότησιν ἔκλειψις διεδέξατο σεληνιακῇ· καὶ ταύτην αὖθις σει-*

1. Nicephori Gregorae, *Byzantina Historia* (στο εξής: Γρηγοράς), Vol. I-II, ed. L. Schopen, Bonn 1829-1830, Vol. III, ed. I. Bekker, Bonn 1855, ἐδὼ Γρηγοράς, IX, 14, (Bonn I), σ. 460. Βλ. επίσης Nikephoros Gregoras, *Rhomäische Geschichte. Historische Rhomaike. Übersetzt und erläutert von J. L. van Dieten* (στο εξής: van Dieten, Gregoras), Bd. I, II 1, II 2, III (Καρ. I-XVII). Stuttgart 1973-1988, ἐδὼ van Dieten, Gregoras, II 1, 240. Για τον Νικηφόρο Γρηγορά, βλ. A. M. Talbot, Gregoras Nikephoros, *ODB* 1 (1991) 874-875.

2. Για τον Ανδρόνικο Β', βλ. *PLP*, Fasz. 9, αρ. 21436, σ. 81-83. A.-M. Talbot, Andronikos II Palaiologos, *ODB* 1 (1991) 94-95.

3. Για τα φυσικά φαινόμενα και τις δεισδαιμονίες στο Βυζάντιο, βλ. Σ. Λαμπάκης, Υπερφυσικές δυνάμεις, φυσικά φαινόμενα και δεισδαιμονίες στην ιστορία του Γεωργίου Παχυμέρη, *Σύμμεικτα* 7 (1987) 77-100.

4. Για τον σεισμό αυτό, βλ. P. Wirth, *Zur byzantinischen Erdbebenliste* (στο εξής: *Erdbebenliste*) *Byz Forsch* I (1966) 394, 398. P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, Bd. I-III (στο εξής: *Kleinchroniken*), Wien 1975-1979, *Chronik* 8, 25, σ. 79: *ἰαννουαρίῳ ιζ', ἰνδῖχτιῶνος ιε' ὥρα γ' τῆς νυκτός, ἐγένετο σεισμὸς μέγας*. van Dieten, Gregoras, III, σ. 330-331, υποσημ. 327. O G. Downey, στο ἄρθρο του Earthquakes at Constantinople and Vicinity, *A.D. 342-1454, Speculum* 30 (1955) 596-600, σ. 600, δίνει εσφαλμένη χρονολογία του σεισμοῦ: 1331 ἀντὶ γὰρ 17 ἰαννουαρίου 1332. O V. Grumel, *La Chronologie*, Paris 1958, σ. 481 ἀναφέρει εσφαλμένα τὴν ανεμοθύελλα που συνέβη στις 12 Φεβρουαρίου του έτους 1332, σὺν σεισμό και δὲν ἀναφέρει τὸν σεισμό που συνέβη στις 17 ἰαννουαρίου του ιδίου έτους.

5. Βλ. van Dieten, Gregoras, II 1, 240, 330-331, υποσημ. 327. W. Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls. Byzantion- Konstantinupolis - Istanbul bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts* (στο εξής: *Bildlexikon*), Tübingen 1977, σ. 314.

σμός γῆς ἐν ἐσπέρᾳ, ἥ τὴν μνήμην ἐτέλουν ἐκ χρονικῆς περιόδου Χριστιανοὶ τοῦ ὁμωνύμου αὐτῷ Ἀντωνίου. κατ' αὐτὴν μὲν γε τὴν τοῦ φεβρουαρίου δωδεκάτην ἡμέραν, ἣν ἡ τῆς ἀσπροδοκῆτος τελευτῆς ἐκείνου διαδέχεσθαι ἔμελλεν ἐσπέρα, βιαίῳ πεπνευκότος ἐκ τῶν βαράθρων τῆς μεσηβρίας ἀνέμου, ἡγρίωται μὲν τὰ θαλάττης κύματα τοσοῦτον, ὥστε τοὺς ὄρους ὑπερβάντα πολλὰ μέρη τῶν ἐφ' ὧν καὶ παραλίων τοῦ Βυζαντίου τειχῶν καθηρηκέναι, πολλὰς δὲ καὶ τῶν ἐν ἐκείνῳ τῷ μέρει πυλῶν ἐκμοχλεῦσαι καὶ εἰσδραμόντα δίκην τινῶν πολεμίων πολλὰ τῶν ἔνδον οἰκημάτων κατακλύσαι. Τηνικαῦτα μέντοι πεπτῶκασιν καὶ πολλοὶ τῶν ἐπὶ τοὺς νεὺς ἰδρυμένων ἐκ σιδήρου σταυρῶν, ὑπενεγκεῖν οὐ δυνάμενοι τὴν τοῦ πνεύματος βίαν. πέπτωκε δὲ καὶ ὁ πρὸ τοῦ νεὺ τῶν τεσσαράκοντα μαρτύρων ἰστάμενος πάλαι κίων, ὃς ὑπὸ τινος μὲν καυτηρίας τεθραυσμένον εἶχε τὸ πρὸς τῇ βάσει μέρος⁶.

Σύμφωνα λοιπόν με τον Νικηφόρο Γρηγορά στις 17 Ιανουαρίου (την ημέρα της ονομαστικής εορτῆς του αγίου Αντωνίου) του έτους 1332 έγινε ένας σεισμός στην Κωνσταντινούπολη, ο οποίος δεν πρέπει να ήταν πολύ ισχυρός⁷, διότι ο Γρηγοράς δεν αναφέρει ότι προκάλεσε καταστροφές στα κτίρια της Κωνσταντινούπολης.

Ο Νικηφόρος Γρηγοράς μας πληροφορεῖ ότι στις 12 Φεβρουαρίου του ιδίου έτους (1332), ένας ισχυρότατος νότιος άνεμος δημιούργησε τεράστια κύματα, τα οποία εισέβαλαν στην ξηρά και κατέστρεψαν πολλά τμήματα του ανατολικού θαλάσσιου τείχους⁸ της Κωνσταντινούπολης. Από την δυνατή ορμή των κυμάτων καταστράφηκαν επίσης πολλές πύλες του ανατολικού θαλάσσιου τείχους της Κωνσταντινούπολης και πλημμύρισαν πολλά σπίτια που βρίσκονταν γύρω από αυτές.

Σύμφωνα με τον Νικηφόρο Γρηγορά έπεσαν τότε και από τους τρούλλους διαφόρων εκκλησιών οι σιδερένιοι σταυροί, οι οποίοι δεν άντεξαν την πίεση που δέχθηκαν από την ισχυρή εκείνη ανεμοθύελλα. Την ίδια ημέρα έπεσε επίσης στην Κωνσταντινούπολη και ένας κίονας (ο οποίος είχε φθαρμένο από κάποια πυρκαγιά το τμήμα της βάσης του), που στεκόταν από παλιά μπροστά από ένα ναό των αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων⁹. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς όμως δεν

6. Γρηγοράς, IX, 14, (Bonn I), σ. 460. Βλ. επίσης van Dieten, Gregoras, II 1, 240.

7. Σ' αντίθεση με τον Γρηγορά το μικρό χρονικό (βλ. Schreiner, *Kleinchroniken I, Chronik* 8, 25, σ. 79) χαρακτηρίζει τον σεισμό της 17ης Ιανουαρίου του 1332 σαν «μέγα». Δεν πρέπει όμως κατά τη γνώμη μου να ήταν ισχυρός, διότι ο Νικηφόρος Γρηγοράς αναφέρει συνήθως τις ζημιές, που προκάλεσαν οι σεισμοί στην Κωνσταντινούπολη κατά το χρονικό διάστημα στο οποίο αναφέρεται η ιστορία του.

8. Για το θαλάσσιο τείχος και τις πύλες του στην Κωνσταντινούπολη, βλ. Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 301-319, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

9. Για τους ναούς των αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων στην Κωνσταντινούπολη, βλ. R. Janin, *Les églises et les monastères* (στο εξής: *Eglises*), Deuxième édition, Paris 1969, σ. 482-486. Βλ. επίσης van Dieten, Gregoras, II 1, 331, υποσημ. 328. Ο van Dieten δεν μπόρεσε επίσης να εξακρι-

μας αναφέρει σε ποια ακριβώς περιοχή της Κωνσταντινούπολης βρισκόταν ο ναός αυτός των αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων και τί άγαλμα ή αντικείμενο ήταν τοποθετημένο πάνω στον κίονα που στεκόταν μπροστά από αυτόν.

Ένα βραχύ βυζαντινό χρονικό που σώζεται στον κώδικα Marc. gr. 595¹⁰ αναφέρεται επίσης για καλή μας τύχη στην ανεμοθύελλα του ιδίου έτους (12 Φεβρουαρίου 1332) και μας δίδει περισσότερες πληροφορίες (σε αντίθεση με τον Γρηγορά και το άλλο βυζαντινό χρονικό), για τον συγκεκριμένο κίονα.

Σύμφωνα λοιπόν μ' αυτό το χρονικό: *Μηνί φεβρουαρίω ιβ' έτους .ζωμ' έπεν ο είς τούς άγίους κίων, είς όν ίστατο σταυρός λεγόμενος άγιος Νικήτης, ό παρά τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου πηχθείς· έν δέ τή νυκτί ταῦτη έκοιμήθη ό βασιλεύς κύριος Άνδρόνικος ό β' Παλαιολόγος, ό μετονομασθείς Άντώνιος μοναχός, ύπ' οὔδεμιᾶς νόσου ληφθείς*¹¹.

Κατά το βυζαντινό χρονικό του κώδικα Marc. gr. 595 ο κίονας που στεκόταν μπροστά από τον ναό των αγίων (προφανώς των αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων, του οποίου την θέση δυστυχώς δεν μας αναφέρει επίσης αυτό το χρονικό) είχε στηθεί εκεί ύστερα από επιθυμία του Μεγάλου Κωνσταντίνου¹² και έφερε πάνω του έναν (αργότερα τοποθετημένο - 12ο αι.) σταυρό με την επωνυμία «άγιος Νικήτης». Εκτός από τις πληροφορίες του ιστορικού Νικηφόρου Γρηγορά και των δύο βραχέων βυζαντινών χρονικών για την πτώση του κίονα με τον σταυρό δεν γνωρίζουμε τουλάχιστον μέχρι σήμερα άλλες πηγές, που να μας δίδουν πληροφορίες για την μετέπειτα τύχη του.

Από τους ναούς των αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων (8) που αναφέρει ο Janin¹³, πιθανόν ο ναός των αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων της Μέσης να ταυτίζεται με τον ναό, που αναφέρει ο Νικηφόρος Γρηγοράς, διότι βρισκόταν κοντά στο Forum Constantini¹⁴, στο οποίο ο Μέγας Κωνσταντίνος είχε διατάξει

βώσει σε ποια περιοχή της Κωνσταντινούπολης, βρισκόταν ο συγκεκριμένος ναός των αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων και να ταυτίσει τον κίονα που στεκόταν μπροστά απ' αυτόν. Η πτώση του κίονα με περισσότερες λεπτομέρειες αναφέρεται επίσης σ' ένα βραχύ βυζαντινό χρονικό, βλ. Schreiner, *Kleinchroniken II, Chronik 32, 15, σ. 231*: *τῷ .ζωμ' έτει, είς τὰ .ατλβ' άπόθανεν ό αυτός ... βασιλεύς κύρ Άνδρόνικος ό Παλαιολόγος. Πρό τής ημέρας τής τελευταίης αυτού, φεβρουαρίου (ι) β', ημέρα δ', έπενεν ό κίων ό ιστάμενος (πρό τοῦ ναοῦ τῶν μ' μαρτύρων). και είχε πρό χρόνων επάνω αυτού τόν Γ σταυρόν τόν λέγοντα 'νικᾶ, Ιόςτις ήτον μέρος από τοῦ τιμίου σταυροῦ, ό έπενε πρότερον...*

10. E. Mioni, *Una inedita cronaca bizantina (dal Marc. gr. 595)*, (στο εξής: *Cronaca bizantina*), *RSBS 1* (1981) 71-87. Για το συγκεκριμένο βραχύ βυζαντινό χρονικό βλ. Mioni, ό.π., σ. 74, αρ. 6.

11. Mioni, *Cronaca bizantina*, 74, αρ. 6.

12. Για τον Μέγα Κωνσταντίνο, βλ. T. E. Gregory - A. Cutler, *Constantine I the Great, ODB 1* (1991) 498-500.

13. Janin, *Eglises*, 482-486 (για τον ναό των αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων της Μέσης, βλ. σ. 483-484).

14. Janin, *Eglises*, 484: «Celui-ci se trouvait à peu près à égale distance de l'hippodrome et du forum de Constantin, c'est-à-dire à la hauteur de la préfecture d'Istanbul, qui semble

να στηθεί ένα άγαλμά του πάνω σ' έναν κίονα¹⁵.

Η πριγκίπισσα Άννα Κομνηνή¹⁶ αναφέρει την πτώση από τον κίονα του αγάλματος του Μεγάλου Κωνσταντίνου στις αρχές του 12ου αιώνας (1105) εξαιτίας μιας πολύ ισχυρής ανεμοθύελλας¹⁷.

Αργότερα ο αυτοκράτορας Μανουήλ Α΄ Κομνηνός¹⁸ διέταξε να αναστηλωθεί ο πεσμένος από την ανεμοθύελλα του έτους 1105 κίονας, να τοποθετηθεί στο πάνω τμήμα του ένα κορινθιακό κιονόκρανο καθώς και μία επιγραφή στην βάση του, σωζόμενο τμήμα της οποίας κατέγραψε ο Janin πριν μερικά χρόνια¹⁹. Το πεσμένο και προφανώς κατεστραμμένο από την ανεμοθύελλα του έτους 1105 άγαλμα του Μεγάλου Κωνσταντίνου²⁰, αντικαταστάθηκε από

occuper son site». Για το Forum Constantini και για τον κίονα του Μεγάλου Κωνσταντίνου, βλ. Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 255-257.

15. Ιωάννης Μαλάλας, *Χρονογραφία*, LXIII (Bonn), 321: ...κτίσας και φόρον μέγαν και εύπρεπῆ πάνυ, και στήσας ἐν τῷ μέσῳ κίονα ὀλοπόρφυρον ἄξιον θαύματος, και ἐπάνω τοῦ αὐτοῦ κίονος ἑαυτῷ ἔστησεν ἀνδριάντα, ἔχοντα ἐν τῇ κεφαλῇ αὐτοῦ ἄκτινας ἐπτά· ὑπερ χαλκούργημα ἤγαγεν εἰς τὸ Ἰλιον ἔσσηκός, πόλιν Φρυγίας. ὁ δὲ αὐτὸς Κωνσταντίνος ἀφελόμενος ἀπὸ Ῥώμης κρύφα τὸ λεγόμενον Παλλάδιον ξάανον, ἔθηκεν αὐτὸ εἰς τὸν ὑπ' αὐτοῦ κτισθέντα φόρον ὑποκάτω τοῦ κίονος τῆς στήλης αὐτοῦ, ὡς τίνες λέγουσι τῶν Βυζαντιῶν ὅτι ἐκεῖ κεῖται.

16. Για την Άννα Κομνηνή, βλ. A. Kazhdan, *Kommene Anna*, *ODB* 2 (1991) 1142.

17. Άννα Κομνηνή, Άλεξιάς, XII, 4 (Bonn II), 149-150: γέγονε δὲ καί τι τοιοῦτον. περὶ τὰ μέσα τοῦ Κωνσταντινίου φόρου χαλκοὺς τις ἀνδριάς ἴστατο καὶ πρὸς ἀνατολὰς ἀπέστραπτο ἐπὶ πορφυροῦ κίονος περιόπτου σκῆπτρον μὲν κατέχων τῇ δεξιᾷ, τῇ λαίᾳ σφαίραν ἀπὸ χαλκοῦ κατεσκευασθεῖσαν. ἐλέγετο δ' οὖν εἶναι οὗτος Ἀπόλλωνος ἀνδριάς· Ἀνθῆλιον δὲ οἶμαι, οἱ τῆς Κωνσταντίνου οἰκήτορες αὐτὸν προσηγόρευον. ὃν ὁ μέγας ἐν βασιλεῦσι Κωνσταντίνος ἐκείνος ... τῆς πόλεως ... πατὴρ καὶ δεσπότης εἰς τὸ ἑαυτοῦ μετέθηκεν ὄνομα Κωνσταντίνου αὐτοκράτορος ἀνδριάντα αὐτὸν προσειπών. ἐπεκράτησε δὲ ἡ ἀρχῇθεν τεθεῖσα προσηγορία τῷ ἀνδριάντι καὶ ἦτοι Ἀνήλιος ἢ Ἀνθῆλιος ὑπὸ πάντων ἐλέγετο. τοῦτον τὸν ἀνδριάντα ἐξ αἰφνιδίου πνεύσαντες ἄνεμοι πλατύτατοι λίβες ἐκείθεν τε ὥσαν καὶ εἰς γῆν ἔριψαν... Βλ. επίσης R. Janin, *Constantinople byzantine. Developpement urbain et repertoire topographique* (στο εἶδος Constantinople), Paris 1964², σ. 79. Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 255, ὅπου ἀναφέρεται ἡ πτώση ἀπὸ ἀνεμοθύελλα τοῦ κίονα με τὸ ἄγαλμα τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου τὸ ἔτος 1105 καὶ ἡ μετέπειτα ἀνόρθωση τοῦ κίονα καὶ ἡ ἀντικατάσταση τοῦ αγάλματος τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, μ' ἓναν σταυρὸ ἀπὸ τοῦ αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄ Κομνηνὸ (1143-1180). Οἱ ἴδιοι συγγραφεῖς ὁμῶς παρέλειψαν νὰ ἀναφέρουν τὴν μετέπειτα πτώση τοῦ κίονα με τὸν σταυρὸ, ἀπὸ τὴν ἀνεμοθύελλα τοῦ ἔτους 1332.

18. Βλ. Janin, *Constantinople*, 79-80. Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 255. Για τὸν Μανουήλ Α΄ Κομνηνὸ, βλ. A. Kazhdan - A. Cutler, Manuel I. Komnenos, *ODB* 2 (1991) 1290-1291.

19. Βλ. Janin, *Constantinople*, 80: Τὸ θεῖον ἔργον ἐνθάδε φθαρὲν χρόνῳ καίνει Μανουήλ εὐσεβὴς αὐτοκράτωρ... Βλ. επίσης Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 255.

20. Για τὶς φθορὲς ποὺ υπέστη ὁ κίονας τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου στο Forum ποὺ ὁ ἴδιος ἱδρυσε ἀπὸ πυρκαγιές, σεισμούς καὶ ἄλλες φυσικὲς καταστροφές, βλ. Janin, *Constantinople*, 80. Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 255-256. Κατὰ τὸν Mioni, *Cronaca bizantina*, 78-79, αρ. 6: «Non è possibile indicare con precisione quale fosse questa colonna: Costantino il Grande ne aveva eretta una di porfido nel foro, penendovi sopra una propria statua con una reliquia della Croce. Alessio Comneno (1105) aveva sostituito la statua con una grande croce, ma non risulta che la colonna sia stata spostata dal foro». Σὲ ἀντίθεση με τὸν Mioni, ὁ Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 255 ἀναφέρει σωστά κατὰ τὴν γνώμη μου, τὸν αὐτοκράτορα Μανουήλ Α΄ Κομνηνὸ ὡς ἀνακαινιστὴ τοῦ κίονα καὶ ὡς ἐμπνευστὴ τῆς ἀντικατάστασης τοῦ κατεστραμμένου ἀπὸ τὴν πτώση αγάλματος τοῦ

έναν μεγάλο σταυρό.

Ο ναός των αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων της Μέσης, ο οποίος βρισκόταν κοντά στον χίονα του Μεγάλου Κωνσταντίνου ήταν σε χρήση τον 12ο-13ο αιώνα και αναφέρεται επίσης στις πηγές μέχρι το τέλος του 14ου αιώνα²¹.

Θεσσαλονίκη

Μεγάλου Κωνσταντίνου με έναν μεγάλο σταυρό. Εξάλλου καμία πηγή δεν αναφέρει τον αυτοκράτορα Αλέξιο Α΄ Κομνηνό ως ανακαινιστή του χίονα του Μεγάλου Κωνσταντίνου.

21. Βλ. Janin, *Eglises*, 483-484. Μέχρι τις αρχές του 15ου αιώνα αναφέρεται επίσης και ο ναός των αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων πλησίον του Χαλκού Τετραπύλου. Ο ναός αυτός όμως δεν βρισκόταν κοντά στο Forum Constantini αλλά σύμφωνα με τον Janin, *Eglises*, 485: «On s'accorde à placer à l'entrée du Philadelphium le Χαλκοῦν Τετράπυλον, sorte de portique à quatre colonnes revêtu de plaques de bronze. Or le Philadelphium se trouvait à peu près à l'emplacement de la mosquée Sahzade. La citerne appelée aujourd'hui Sarachane serait celle que le Chronikon Paschale signale à l'est de l'église des Quarante-Martyrs».

ΑΑΡΩΝ ΙΣΑΑΚΙΟΣ Ο ΚΟΡΙΝΘΙΟΣ
ΚΑΙ Η ΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ (β' ΜΙΣΟ 12ου ΑΙΩΝΑ)*

Οι δύο κυριότερες βυζαντινές πηγές για το β' μισό του 12ου αιώνα, ο Ιωάννης Κίνναμος και ο Νικήτας Χωνιάτης, συμπεριέλαβαν στα χρονικά τους ενδιαφέρουσες γραμμές για τον αξιωματούχο της Αυτοκρατορίας, που έφερε το διπλό Βιβλικό εβραϊκό όνομα Ααρών-Ισαάκ(ιος) και είχε αξιόλογη δράση στη διάρκεια μιας περίπου εικοσιπενταετίας επί τριών αυτοκρατόρων, του Μανουήλ Α' Κομνηνού (1143-80), του Ανδρόνικου Α' Κομνηνού (1183-5) και του Ισαακίου Β' Αγγέλου (1185-95). Αν και οι προαναφερόμενες πηγές δεν αναφέρουν σαφώς την ιουδαϊκή καταγωγή του Ααρών-Ισαακίου, εντούτοις η όλη πορεία και σταδιοδρομία του προσώπου αυτού από την εποχή της βίαιης απαγωγής του στη Σικελία από τους Νορμανδούς επιδρομείς της πατρίδας του, της Κορίνθου, το έτος 1147 μ.Χ., συντείνουν, όπως πιστεύουμε, στο να αποδείξουν ότι ήταν Ιουδαίος. Αυτό το έχουν αποδεχτεί ορισμένοι μελετητές, οι οποίοι όμως —καθώς και εκείνοι που υιοθέτησαν άλλες εκδοχές (π.χ. εκείνη της βουλγαρικής καταγωγής) — δεν ανέπτυξαν τα σχετικά επιχειρήματά τους.

Ο πρώτος που αναφέρθηκε στον Ααρών-Ισαάκιο πριν από 80 περίπου χρόνια, το 1912, ήταν ο Ferdinand Chalandon, ο οποίος όμως εσφαλμένα θεώρησε ότι υπήρξαν δύο πρόσωπα, ένας Ααρών και ένας Ισαάκιος, συγχέοντας προφανώς τον Ααρών-Ισαάκιο με έναν άλλο Ισαάκιο, που έφερε και αυτός το αξίωμα του «αχολούθου» και ο οποίος αναφέρεται σε σχέση με την εκκλησιαστική σύνοδο του 1166¹. Το 1918 ο Λυσίμαχος Οικονόμος στη μονογραφία

* Ανακοίνωση στο Συνέδριο: *Η εβραϊκή παρουσία στον ελληνικό χώρο από τον 4ο ως και τον 16ο αιώνα* (Αθήνα, Αίθουσα Παλαιάς Βουλής, 24-25 Νοεμβρίου 1993).

1. F. Chalandon, *Les Comnène, II: Jean (II) Comnène (1118-43) et Manuel (I) Comnène (1143-80)*, Παρίσι 1912 (ανατύπ. Ν. Υόρκη 1960), σ. 225 σημ. 8, 648 σημ. 15, 649-50 σημ. 4, 652 και ευρετήριο: 665 και 681 (με τις σχετικές αναφορές που διαχωρίζουν τα 2 πρόσωπα). Πρβλ. *Patrologia Graeca* 140, 237, 252. A. Hohlweg, *Beiträge zur Verwaltungsgeschichte des oströmischen Reiches unter der Komnenen*, διατρ., Μόναχο 1965, σ. 50 με τη σημ. 8. S. Blöndal - B. Benediktz, *The Varangians of Byzantium*, Πάμψιο Κάιμπριτζ 1978, σ. 184 (και αυτοί συγχέουν τα 2 πρόσωπα). Βλ. επίσης V. Laurent, *La prosopographie de l'Empire Byzantin, Échos d'Orient* 33 (1934, ανατύπ. 1971), σ. 394, αρ. 9 με τις σχετικές παρατηρήσεις. Η σύγχυση για την τάχα συμμετοχή του Ααρών-Ισαακίου στη σύνοδο του 1166 πολύ πρόσφατα και στον P. Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos 1143-80*, Πάμψιο Κάιμπριτζ 1993, σ. 223, 379, 505, 507.

του *Περί του θρησκευτικού βίου στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία κατά την εποχή των Κομνηνών και των Αγγέλων* πήρε πρώτος σαφή θέση ως προς την καταγωγή του Ααρών-Ισαακίου γράφοντας ότι ήταν Ιουδαίος², χωρίς όμως επαρκή δικαιολόγηση της άποψής του, μια και, βέβαια, δεν είχαν ακόμα εκφραστεί αντίθετες γνώμες. Την άποψη του Οικονόμου, πάντως, υιοθέτησαν παλαιότερα ο Rosay στην *Ιουδαϊκή Εγκυκλοπαίδεια*³, ο ανώνυμος λημματογράφος της *Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαιδείας ΜΕΕ*⁴, ο Φαίδων Κουκουλές⁵ και, πιο πρόσφατα, ο κομνηνολόγος Κωνσταντίνος Βαρζός (†1985), που σε σειρά δημοσιευμάτων του τον αποκαλεί «Εβραίο εξωμότη»⁶, καθώς και οι ανώνυμοι λημματογράφοι δύο νεότερων εγκυκλοπαιδικών έργων⁷.

Ο πρώτος που εξέφρασε αντιρρήσεις για την ιουδαϊκή καταγωγή του Ααρών-Ισαακίου ήταν ο Vitalien Laurent σε ειδικό προσωπογραφικό άρθρο του το 1934, ο οποίος μάλιστα τον συνέδεσε με τον βουλγαρικό πριγκηπικό οίκο των Ααρών, που καταγόταν από τον τελευταίο Βούλγαρο τσάρο (του Α' Βουλγαρικού Βασιλείου), τον Ιβάν Βλαντισλάβ⁸, αν και ο Αλέξανδρος Καζντάν, που πρόσφατα αποδέχτηκε αυτή την άποψη στο *Βυζαντινό Λεξικό της Οξφόρδης*, γράφει ότι ο Ααρών-Ισαάκιος «προφανώς δεν ανήκε στην αριστοκρατία»⁹. Τέλος, πρέπει εδώ να πούμε, ότι την «αναμφίβολα» («sans doute») βουλγαρική καταγωγή του αποδέχεται, επίσης, πρόσφατα στην διατριβή του περί της *Ισχύος και των διαμαχών στο Βυζάντιο* ο Jean-Claude Cheynet, δίχως όμως να τεκμηριώνει

2. L. Oeconomus, *La vie religieuse dans l'Empire Byzantin au temps des Comnènes et des Anges*, Παρίσι 1918, σ. 79-82.

3. *Encyclopaedia Judaica* 18, σ. 276.

4. ΜΕΕ 1 (1927, 1964²), σ. 7, όπου αναφέρεται ως πολυμαθής Ιουδαίος και διερμηνεύς των ανατολικών (sic) γλωσσών (το ίδιο λάθος στη *Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια* [= ΜΣΕ]: εδώ παρκατάτω, σημ. 7).

5. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, ΣΤ', Αθήνα 1955, σ. 182.

6. Κ. Βαρζός, *Σπουδή βυζαντινών προσωπογραφιών: Αλέξιος Κομνηνός - Ειρήνη η Ρωσική και οι άτυχοι απόγονοί τους*, *Βυζαντινά* 7 (1975) 141, 155. Του ιδίου, λ. στη *Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια «Υδρία»* (=ΜΓΕ) 5 (1978) 459. Του ιδίου, *Η γενεαλογία των Κομνηνών*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1984, σ. 131.

7. Βλ. ΜΣΕ 1 (1978), σ. 5. *Παγκόσμιο βιογραφικό λεξικό* (=ΠΒΛ) 1 (1983), σ. 15. Βλ. επίσης πρόσφατα Α. Σαββίδης, «Ααρών Ισαάκ», *Εγκυκλοπαιδικό προσωπογραφικό λεξικό βυζαντινής ιστορίας και πολιτισμού* (=ΕΠΛΒΙΠ) 1 (1996) 41-2 με τη βιβλιογραφία. Πρβλ. πρόσφατη συμβολή: Α. Savvides, Notes on 12th-century Byzantine prosopography: Aaron Isaacus-Stephanus Hagiochristophorites, *Βυζαντινά* 14 (1994) 339-53, ιδιαίτ. 341 ε. (= Α. Σαββίδης, *Βυζαντινή προσωπογραφία, τοπική ιστορία και βυζαντινοτουρκικές σχέσεις. Ανατύπωση άρθρων 1991-94*, Αθήνα 1994, σ. 65-77, ιδιαίτ. 65 ε.).

8. Laurent, ό.π., σ. 394, αρ. 9· στις σ. 391-5 τα προσωπογραφικά του οίκου των Ααρών(-ηδων), περί των οποίων βλ. και G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. Β', Βερολίνο 1958² (Λέιντεν 1983³), σ. 51. Βλ. επίσης πρόσφατα Α. Σαββίδης, λ. «Ααρών», *ΕΠΛΒΙΠ* 1 (1996) 42-6. - 2 (1997) 42-3 (1998) 43.

9. Α. Kazhdan, *Oxford dictionary of Byzantium* (= ODB), Νέα Υόρκη - Οξφόρδη 1991, σ. 1: «apparently did not belong to the aristocracy».

και αυτός τη γνώμη αυτή¹⁰. Αντιρρήσεις για την ιουδαϊκή καταγωγή του Ααρών-Ισαακίου είχε εκφράσει επίσης ο ειδικός μελετητής των βυζαντινο-ιουδαϊκών σχέσεων Joshua Starr το 1939 γράφοντας: «Ορισμένοι έχουν υποθέσει ότι ο Ααρών-Ισαάκιος, ο σύμβουλος και Λατίνος γραμματέας («Latin secretary») του Μανουήλ Κομνηνού, υπήρξε Ιουδαίος λόγω του ονόματός του, κάτι όμως που δεν αποτελεί καμιά απόδειξη περί τούτου»¹¹. Φυσικά, το «Latin secretary», του J. Starr δεν υπονοεί κάποια λατινική καταγωγή του προσώπου οφείλεται στο γεγονός ότι ο Ααρών-Ισαάκιος υπήρξε διερμηνέας στην αυτοκρατορική αυλή λόγω της πολύ καλής γνώσης των λατινικών που είχε αποκτήσει.

Αναφερόμενοι στον Ααρών-Ισαάκιο αποφεύγουν να πάρουν θέση σχετικά με την καταγωγή του μέσα στα πλαίσια γενικότερων εγχειριδίων και μονογραφιών τους ο Armin Hohlweg¹², ο Charles Brand¹³, οι Sigfus Blöndal και Benedikt Benedikt¹⁴, καθώς και οι Michael Angold, Paul Magdalino και Richard Greenfield¹⁵, αρκούμενοι όλοι τους στην παράθεση στοιχείων σχετικά με την πολυτάραχη σταδιοδρομία του στη βυζαντινή αυλή. Προφανώς, αιτία της αποφυγής αυτής των παραπάνω επιστημόνων είναι το γεγονός ότι δεν αναφέρουν σαφώς την ιουδαϊκή αυτή καταγωγή οι δύο προαναφερθείσες βυζαντινές πηγές (Κίνναμος, Χωνιάτης), καθώς και ο ακολουθών αυτές Θεόδωρος Σκουταριώτης, συγγραφέας χρονικού τον 13ο αιώνα.

Από τη μια πλευρά, ο Κίνναμος αναφέρεται σ' αυτόν αφενός μεν ανωνύμως ως *ἄνδρα Λατῖνον μὲν γένος* (έκδ. Βόννης, σ. 267.20) και αφετέρου ως *Ἀαρών ὄνομα, ἀνὴρ φρονηματίας καὶ δεινῶς ἀλάζων* (ό.π., σ. 284.6-7), αναφερόμενος στην αντιπαλότητά του προς τον αυτοκράτορα Μανουήλ Α'¹⁶. Ατυχώς ο εκδότης

10. J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance 963-1210*, Παρίσι 1990, σ. 109,11 αρ. 149, 368 σημ. 45.

11. J. Starr, *The Jews in the Byzantine Empire 641-1204*, Αθήνα 1939, σ. 18,223-4 (παράρτημα: Aaron Isaakios, a Jew?)· στη σ. 233 ο Starr αποκαλεί επίσης τον Ααρών-Ισαάκιο «αιωνοσκόπο του Μανουήλ» (soothsayer to Manuel). Καθόλου δεν αναφέρεται σ' αυτόν, ο νεότερος μελετητής των βυζαντινοεβραϊκών σχέσεων για την ίδια εποχή, ο Andrew Sharf, στη μονογραφία του: *Byzantine Jewry from Justinian to the Fourth Crusade*, Λονδίνο 1971.

12. Hohlweg, ό.π., σ. 50, αν και στη σημ. 7 παραπέμπει στον Laurent (εδώ σημ. 1).

13. C. Brand, *Byzantium confronts the West 1180-1204*, Καίμπριτζ Μασ. 1968, σ. 59.

14. Blöndal-Benedikt, ό.π., σ. 158.

15. M. Angold, *The Byzantine Empire 1025-1204. A political history*, Λονδίνο - Ν. Υόρκη 1984, σ. 204, 222 (= ελλην. μετ., Αθήνα 1997, σ. 376, 408), όπου τονίζεται η λατινόφιλη πολιτική του Ααρών-Ισαακίου. Magdalino (εδώ σημ. 1). Στην πολύ πρόσφατη συμβολή του περί μαγείας και πολιτικής στη βυζαντινή αυλή κατά τον 12ο αι., ο R. Greenfield ασχολείται εκτενώς με τις μαγικές ενασχολήσεις του Ααρών-Ισαακίου: *Sorcery and politics at the Byzantine court in the 12th century: interpretations of history*, στους R. Beaton-Charlotte Rouech (edd.). *The making of Byzantine history. Studies dedicated to Donald M. Nicol*, Variorum, Aldershot 1993, σ. 73-85, ιδίως 73-4, 77, 78, 80, 81-5 με τις σημειώσεις.

16. Κίνναμος, 284: *...ἀλλ' ἦν γάρ τις τὸ τοῦ ἀκολούθου τνηκαῦτα λειτούργημα περικείμενος, Ἀαρών ὄνομα, ἀνὴρ φρονηματίας καὶ δεινῶς ἀλάζων. Οὗτος δύνουσι τοῖς βασιλέωσι ἀεὶ πράγμασιν ὦν...*

του Κιννάμου στη σειρά της Βόννης, August Meineke, δεν συνέδεσε τις δύο αυτές πληροφορίες με το ίδιο πρόσωπο¹⁷, το δε ίδιο λάθος έκανε πρώτος ο Chalandon, όπως είδαμε¹⁸, και, κατόπιν, στην αγγλική μετάφρασή του του Κιννάμου ο Charles Brand¹⁹. Από την άλλη πλευρά, ο Νικήτας Χωνιάτης, που δίνει πλήρως το διπλό του όνομα, μαρτυρεί με σαφήνεια ότι τόπος καταγωγής του ήταν η Κόρινθος (έκδ. J.-L. van Dieten, Βερολίνο - Νέα Υόρκη 1975, σ. 144.86: *Ἀαρὼν ὁ Ἰσαάκιος, Κορινθόθεν μὲν ὀρμώμενος* - πρβλ. Θεόδωρος Σκουταριώτης, έκδ. Κ. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη* 7, Παρίσι-Βενετία 1894, ανατύπ. Αθήνα 1972, σ. 264: *Ἀαρὼν τις Κορίνθιος*), η δε μαρτυρία του ότι (σε νεαρή ηλικία) απήχθη από τη γενέτειρά του κατά την Β' νορμανδική επιδρομή στον ελλαδικό χώρο το 1147 και μεταφέρθηκε αιχμάλωτος στη Σικελία, όπου παρέμεινε (για αρκετά χρόνια) μαθαίνοντας πολύ καλά τη λατινική γλώσσα²⁰, συνδυάζεται πολύ καλά, νομίζουμε, με την ασφαλή πληροφορία περί ύπαρξης εβραϊκής συνοικίας στην πόλη της Κόρινθου εκείνη την εποχή²¹. Αν μάλιστα ληφθεί υπόψη η επίσης τεκμηριωμένη άποψη ότι οι Νορμανδοί εισβολείς απήγαγαν στη Σικελία Ιουδαίους ιστουργούς και μεταξοτεχνίτες από τις κυριότερες ελλαδικές πόλεις, τις οποίες λεηλάτησαν (Πάτρα, Κόρινθο, Θήβα), τότε, νομίζουμε, καθίσταται περισσότερο από απλά πιθανό το γεγονός ότι ο Ααρών-Ισαάκιος θα πρέπει να συγκαταλεγόταν στους ιουδαϊκούς εκείνους αιχμαλωτισμένους πληθυσμούς.

Η μετέπειτα σταδιοδρομία του Ααρών-Ισαακίου γίνεται σχετικά καλά γνωστή, αν συνδυαστούν οι πληροφορίες που, όπως είδαμε, παραπάνω, είχαν παλαιότερα οδηγήσει σε εσφαλμένα συμπεράσματα και συγχύσεις. Φαίνεται ότι το διάστημα που παρέμεινε στη Σικελία ήταν αρκετά μεγάλο, κάτι που δείχνει ότι θα πρέπει να απήχθη το 1147 από την Κόρινθο σε νεαρή ηλικία. Η επιστροφή του στο Βυζάντιο, πιθανόν γύρω στο 1160/61, συνδέεται όχι με την πατρογονική του Κόρινθο, αλλά με την ίδια την Κωνσταντινούπολη, όπου κατά τον Κίναμο (σ. 284= αγγλ. μετ. Brand, σ. 212) έγινε αργότερα *ἀκόλουθος* δηλ. επικεφαλής της αυτοκρατορικής φρουράς των Βαράγγων (της προσωπικής σωματοφυλακής του Μανουήλ Α')²², ενώ ο Νικήτας Χωνιάτης συμπληρώνει ότι επι-

17. Bonn 1836, σ. 399, ευρετήριο: Aaron acoluthus.

18. Βλ. παραπάνω σημ. 1.

19. Ν. Υόρκη 1976, σ. 261, ευρετήριο.

20. Ν. Χωνιάτης, σ. 144.86-7: *...τὴν δὲ Λατινίδα γλῶτταν ἄκρως ἐξησκηκίως ἤνικα συναπήχθη τοῖς πατριώταις εἰς Σικελίαν αἰχμάλωτος*. Σκουταριώτης, σ. 264-5: *Τὴν Λατινίδα γλῶτταν ἐξασκήσας ἤνικα τοῖς πατριώταις εἰς Σικελίαν συναπήχθη αἰχμάλωτος*. Πρβλ. Brand, ὁ.π., σ. 59· Angold, ὁ.π., σ. 204.

21. Για την ιουδαϊκή αυτή εγκατάσταση βλ. τη διατριβή του Μιχ. Κορδώση, *Συμβολή στην ιστορία και τοπογραφία της περιοχής Κόρινθου στους μέσους χρόνους*, Αθήνα 1981, σ. 133, 384 και passim (χωρίς όμως αναφορά στον Ααρών-Ισαάκιο).

22. Βλ. εδώ παραπάνω σημ. 16 (κείμενο). Για το αξίωμα του *ἀκολούθου* βλ. R. Guiland, *Les*

πλέον του δόθηκε ο τίτλος του *υποβολέως*, δηλ. του διερμηνέα στην αυλή του Βυζαντινού ηγεμόνα²³.

Είναι πραγματικά ατυχές ότι την παρουσία του Ααρών-Ισαακίου δεν αναφέρει ο Ισπανοεβραίος οδοιπόρος Βενιαμίν της Τουδέλης, ο οποίος λίγο αργότερα, περί το 1165, πέρασε από τον ελλαδικό χώρο και την Κωνσταντινούπολη, όπου κατέγραφε λεπτομερώς την ιουδαϊκή παρουσία, στη διάρκεια του εκτενούς του ταξιδιού στην Ανατολή (c.1159-c.1173) (αγγλ. μετ. σχετικού τμήματος από τον M. Adler, Λονδίνο 1907, ανατύπ. Νέα Υόρκη 1964, σ. 11-14 και πρόσφατη ελλην. μετ. Φωτεινής Βλαχοπούλου, εισαγ.-σχόλια Κ. Μεγαλομμάτης - Α. Σαββίδης, Αθήνα 1994, σ. 62-7). Δεν νομίζουμε ότι Ιουδαίος με τόσο σημαντική θέση στην αυλή θα διέφευγε της προσοχής του οξυδερκούς παρατηρητή, που μάλιστα γνωρίζουμε ότι επισκέφθηκε και τα βυζαντινά ανάκτορα. Για το λόγο αυτό θα πρέπει να συμπεράνουμε ότι τα αξιώματά του ο Ααρών-Ισαάκιος θα πρέπει να τα έλαβε από τότε και εξής άρα, για το ζήτημα αυτό η επίσκεψη του Βενιαμίν στη βασιλεύουσα είναι *terminus post quem*.

Ο A. Hohlweg πιστεύει —και μάλλον έχει δίκαιο— ότι στον Ααρών-Ισαάκιο θα πρέπει επίσης να ανατέθηκαν έκτοτε (μετά το 1165) αρκετές εμπιστευτικές αποστολές²⁴, αλλά, όπως προειπώθηκε, θα πρέπει να αποκλειστεί η δική του συμμετοχή στην εκκλησιαστική σύνοδο του 1166, όπως πίστευαν οι Chalandon, Blöndal-Benediktz και πρόσφατα ο P. Magdalino, συγχέοντάς τον με τον *ἀκόλουθο*-Ισαάκιο, που είναι άλλο πρόσωπο²⁵. Η δυναμική παρουσία του Ααρών-Ισαακίου στο προσκήνιο, πάντως, θα λάβει χώρα το έτος 1167, οπότε υπήρξε ο κύριος κατηγορος κατά του συνωμοτικού κινήματος του *πρωτοστράτορος* Αλεξίου Αξούχου²⁶, συμβάλλοντας αποφασιστικά στην πτώση του

commandants de la garde impériale..., *Revue des études byzantines* (= *REB*) 18 (1960) 79-83 (= *Recherches sur les institutions byzantines*, τ. Α', Άμστερνταμ 1967, σ. 522-4). Hohlweg, ό.π., σ. 50. N. Oikonomides, στα *Travaux et mémoires* (= *TM*) 6 (1976) 130. Kazhdan, λ. στο *ODB*, σ. 47. Το αξίωμα αυτό συνδέεται με την άνοδο της ισχύος και επιρροής των Βαράγγων μισθοφόρων στα βυζαντινά στρατεύματα από τον 11ο αι. και εξής: Hohlweg, ό.π., σ. 49-51, 129. Guillard, ό.π., σ. 73-96 (= *Recherches...*, τ. Α', σ. 522-34). Blöndal-Benediktz, ό.π., σ. 184-5. Πρβλ. S. Franklyn - A. Cutler, λ. «Varangians», *ODB*, σ. 2152.

23. Χωνιάτης, σ. 144: ...καὶ τοῖς ἐκ τῆς διαλέκτου ταύτης (= των λατινικών) τῷ βασιλεῖ ἐντυγχάνουσιν ὑποβολεὺς τηνικαῦτα γενόμενος. Σκουταριώτης, σ. 265: ...καὶ τῶν Ἰταλῶν διερμηνεύων τοὺς λόγους τῷ βασιλεῖ. Βλ. και Brand, ό.π., σ. 59 κατά τον Angold, ό.π., σ. 204 ο Ααρών-Ισαάκιος ήταν «spokesman for the Latins at the Byzantine court», κάτι που πιθανόν να υπονοεί ότι, εκτός από τις αυτοκρατορικές του υπηρεσίες, βρισκόταν επίσης και στην υπηρεσία των Λατίνων (της Δύσης).

24. Hohlweg, ό.π., σ. 50.

25. Βλ. σχετικά παραπάνω σημ. 1.

26. Για τον Αξούχο και τη «στάση» του βλ. Κίνναμος, σ. 265-9, Χωνιάτης, σ. 143-5 και Σκουταριώτης, σ. 264-5. Πρβλ. Chalandon, ό.π., τ. Β', σ. 219-20, 228, 319-20, 488, Βαρζός, στα *Βυζαντινά* 7 (1975) 155-6, 157-9. Του ιδίου, λ. «Αλέξιος Αξούχος», *ΜΙΕ* 5 (1978) 459. Του ιδίου, *Γεωεολογία...*, ό.π., τ. Β', σ. 132-4. Angold, ό.π., σ. 204, 222. Επίσης βλ. Καλλιόπη Μπουρδάρα, Το

τελευταίου από την αυτοκρατορική εύνοια, καθώς και από την αυλική του παντοδυναμία²⁷.

Αξίζει εδώ να τονιστεί ιδιαίτερα ότι τα χρονικά των Κίναμου και Χωνιάτη συνάδουν ως προς το ότι οι μεγάλες ικανότητες του Ααρών-Ισαακίου στις μαγικές τέχνες, ιδιαίτερα στη Σολομωνική, όπου μπορούσε να μαζεύει τα διάφορα δαιμόνια και να τα προστάξει να πράττουν ό,τι εκείνος επιθυμούσε²⁸, είχαν κινήσει το ενδιαφέρον του πρωτοστράτορα Αζούχου, ο οποίος, μάλιστα, είχε κατ' επανάληψιν —και παρά τις νουθεσίες του δυσαρεστημένου αυτοκράτορα Μανουήλ— μυστικά διαβούλια με τον Ααρών-Ισαάκιο, στον οποίο μάλιστα φάνερωσε τα σχέδιά του να προσπαθήσουν μαζί με μαγικά μέσα να εμποδίσουν την αυτοκράτειρα Μαρία της Αντιοχείας, να χαρίσει στον Κομνηνό αυτοκράτορα τον άρρενα απόγονο, τον διάδοχο που τόσο επιθυμούσε²⁹. Φυσικά, η εμπιστοσύνη αυτή του Αζούχου προς τον Ιουδαίο αξιωματούχο υπήρξε το μοιραίο λάθος του, αφού ο τελευταίος έσπευσε να υιοθετήσει διπρόσωπη πολιτική, φανερώνοντας σε εύθετο χρόνο στον Βυζαντινό ηγεμόνα τα σκοτεινά σχέδια του Αζούχου, με αποτέλεσμα την ανατροπή του τελευταίου. Όπως βέβαια θα δούμε, η μνησίκαχη αυτοκράτειρα δεν επρόκειτο να ξεχάσει τις συνωμοτικές κινήσεις στις οποίες είχε προσωρινά υπάρξει μέτοχος ο δαιμονιώδης αυτός άνθρωπος³⁰, με σκοπό την

έγκλημα καθοσιώσεως την εποχή των Κομνηνών 1081-1185, *Αφιέρωμα στον Ν. Σβορώνο* 1, Ρέθυμνο 1986, σ. 218. Α. Σαββίδης, *Μελέτες βυζαντινής ιστορίας 11ου-13ου αι.*, Αθήνα 1995², σ. 40, σημ. 104-5. Cheynet, ό.π., σ. 109, αρ. 148. Α. Kazhdan - Α. Cutler, λ. «Akouch», *ODB*, σ. 289. Πρβλ. πρόσφατα Α. Σαββίδης - Ν. Νικολούδης, «Αζούχ(ος)», *ΕΠΑΒΠ* 3 (1998) 104-5.

27. Χωνιάτης, σ. 144: *Ἦν δὲ ὁ τῶν συκοφαντῶν τοῦ ἀνδρός, ὡς ᾔδeto, προχειρότατος καὶ πλάσσης πρώτιστος τῶν ληρημάτων καὶ εὐρετῆς τουτωνὶ ὁ Ἀαρὼν Ἰσαάκιος...* Σκουταριώτης, σ. 264: *Ἦν δὲ μάλιστα τοῦ ἀνδρός συκοφαντῶν Ἀαρὼν τις Κορίνθιος.* Πρβλ. Α. Σαββίδης, «Ααρών Ισαάκ», *ΕΠΑΒΠ* 1 (1996) 41.

28. Κίναμος, σ. 284: ... παραπρεσβείαις τε πλειστάκις ἑάλω (= ο Ααρών-Ισαάκιος) καὶ δαιμονίας προστετηκώς ἐξελήλεκτο ἔργοις. Ἀλλὰ ταῦτα μὲν ὕστερον ὁπότε καὶ ἡ δίκη εὐ ποιούσα μετῆλθε τὸν ἀλίτηριον (αγγλ. μετ. Brand, σ. 212). Χωνιάτης, σ. 146: *Τοὺς συκοφάντας μέντοι μετῆλθε καὶ ἄλλω μὲν ἄλλην δίκην ἐπέθηκε, τῷ δ' Ἀαρὼν ἐπέβρισε χαλεπώτερον ταῖς οἰκείαις ἀρπεδόσι περισχοινίσασα.* Μετ' οὐ πολὺν γάρ τινα χρόνον ἀλίσκεται μαγείαις προσανέχων καὶ προύχειτο χελώνης ἔκφορον μίμημα, ἔνδον στέγον τῆς χέλως ἀνθρωπόμορφον εἰκασμα, πεπεδημένον ἄμφω τῷ πόδε καὶ τὸ στέρνον ἐληλαμένον ἥλω διακπερές. Ἐάλω δὲ καὶ βίβλον Σολομώντειον ἀνελίστων, ἥτις ἀναπτυσσομένη τε καὶ διερχομένη κατὰ λεγεῶνας συλλέγει καὶ παρίστησι τὰ δαιμόνια συχνάκις ἀναπνυθάνόμενα, ἐφ' ὅτω προσέκλυνται, καὶ τὸ ἐπιταττόμενον ἐπισπέρχοντα περατοῦν καὶ προθύμως δρῶντα το κελεύόμενον. Σκουταριώτης, σ. 266: ... τὸν δ' Ἀαρὼν κατέβαλε (= ο Μανουήλ Α') χαλεπώτερον μετ' οὐ πολὺ γάρ χρόνον ἀλίσκεται μαγείαις προσανέχων, ἑάλω δὲ καὶ βίβλον Σολομώντιον ἀνελίστων, ἥτις ἀναγιγνωσκομένη παρίστησι τὰ δαιμόνια συχνάκις πυνθανόμενα ἐπὶ τινι προσέκλυνται, καὶ τὸ ἐπιταττόμενον ἐπείγόμενα περατοῦν. Πρβλ. Chalandon, ό.π., τ. Β', σ. 228. Βαρζός, *Βυζαντινά* 7 (1975) 141, 155, 156, 158. Του ιδίου, *Γενεαλογία* τ. Β', σ. 131.

29. Κίναμος, σ. 267-8: ...ἀνδρα Λατίνον μὲν γένος γόητα δὲ καὶ πολὺν τὰ δαιμόνια πράγματα θαμὰ συγκαλῶν ὡς ἑαυτὸν διαμιλεῖτο (= ο Αζούχος) τε αὐτῷ (= με τον Ααρών-Ισαάκιο) γνησιώτατα καὶ ἀπορρήτων ἑκοινώνει σχεμμάτων... (= αγγλ. μετ. Brand, σ. 201). Πρβλ. και την προηγούμενη σημείωση.

30. Χαρακτηρισμός του Βαρζού στα *Βυζαντινά* 7 (1975) 155.

παρεμπόδιση της γέννησης του παιδιού της. Γι' αυτό και λίγο μετά τον παραμερισμό του Αξούχου, ανάμεσα στο 1168 και 1170, ο Ααρών-Ισαάκιος συνελήφθη και κατηγορήθηκε και πάλι για επίκληση των δαιμόνων, χωρίς όμως, καθώς φαίνεται, να υπέστη για μια ακόμη φορά κυρώσεις.

Η πτώση του, πάντως, δεν άργησε να επισυμβεί, καθώς η ανάμειξή του στα γεγονότα περί το κίνημα του Αξούχου είχε μάλλον αποδυναμώσει τη θέση του στη βυζαντινή αυλή. Συνδέεται μάλιστα η πτώση του Ιουδαίου αξιωματούχου από την εξουσία, την περίοδο 1171-72, με δύο κυρίως γεγονότα, των οποίων το πρώτο αφηγείται σύντομα ο Κίνναμος, ενώ το δεύτερο περιγράφουν εκτενέστερα οι Χωνιάτης και Σκουταριώτης.

Το πρώτο γεγονός συνδέεται με την κατηγορία που του απευθύνθηκε για τον προδοτικό του ρόλο κατά την βενετική επιδρομή στο βορειοανατολικό Αιγαίο το 1171-72³¹. Από τη βάση τους στη Χίο οι Βενετοί διενεργούσαν πειρατικές επιδρομές κατά των αυτοκρατορικών κτήσεων στο Αιγαίο και ο Ααρών-Ισαάκιος συμμετέσχε στις επιχειρήσεις κατά των εισβολέων με τον στόλο που στάλθηκε υπό τις διαταγές του μεγάλου δούκα (ναυάρχου) Ανδρονίκου Κοντοστεφάνου³². Σε κάποια κρίσιμη όμως φάση των επιχειρήσεων ο Ααρών-Ισαάκιος ειδοποίησε τους Δυτικούς εισβολείς ως προς τον τόπο, όπου έμελλε να τους αιφνιδιάσει ο βυζαντινός στόλος, με αποτέλεσμα τα σχέδια του Μανουήλ Α' για εξουδετέρωση των Βενετών να ναυαγήσουν, ο Κίνναμος μάλιστα, που περιγράφει σύντομα την αποτυχία αυτή, συνδέει με αυτήν την επακολοιγήσασα τύφλωση του Ααρών-Ισαακίου³³, κάτι που βέβαια δεν ευσταθεί, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω.

Το δεύτερο γεγονός, που συντέλεσε άμεσα στην ανατροπή του Ιουδαίου αξιωματούχου, κατά πάσα πιθανότητα έπεται χρονολογικά του προηγούμενου

31. Για την επιδρομή αυτή, καθώς και για τα αίτια που την προκάλεσαν, βλ. Κίνναμος, σ. 283-6 και Χωνιάτης, σ. 172-3. Πρβλ. R.-J. Lilie, *Handel und Politik zwischen den byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua... 1081-1204*, Άμστερνταμ 1984, σ. 507. D. Nicol, *Byzantium and Venice*, Πάρισι Καίμπριτζ 1988, σ. 97-100 με τις σημειώσεις. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία βυζαντινού κράτους*, τ. Γ', Θεσσαλονίκη 1990, σ. 228-9. Επίσης Chalandon, ό.π., σ. 588-91. Hélène Ahrweiler, *Byzance et la mer...*, Παρίσι 1966, σ. 260. Brand, *Byzantium confronts the West*, ό.π., σ. 59 (χρονολογείται στο 1172, αν και ο ίδιος συγγρ. σημειώνει: 1171/2 στην αγγλ. μετ. του Κινάμου, σ. 212). Blöndal-Benediktz, ό.π., σ. 154 (επίσης στο 1172). Τελικά πάντως οι Βενετοί νικήθηκαν και ο δόγης Vitale Michiel II (1155-72) δολοφονήθηκε άγρια στην πατρίδα του εξαιτίας αυτής της αποτυχίας.

– 32. Βλ. σχετικά Α. Σαββίδης, λ. «Κοντοστέφανος», αρ. 5, ΜΓΕ 34 (1984) 116. ό.π., σ. 110 σημ. 1 (και εδώ χρονολόγηση στο 1172).

33. Κίνναμος, σ. 284: Τότε δ' οὖν Οὐνένετ'ων τῷ ἔθνει ἔκπυστον τὸ βούλευμα ποιησάμενος ἔσφηλε βασιλεῖ τὴν ἐγγχείρησιν... Ό.π., σ. 288: ...ὅτε δὴ καὶ Ἀαρών, οὐ μικρῷ πρόσθεν ἐμνήσθη, ἐφ' οἷς εἶρηται ἄλους ἐξέκότη τὰς ὄψεις. Πρβλ. Chalandon, ό.π., τ. Β', σ. 591. Brand, ό.π., σ. 59. Blöndal-Benediktz, ό.π., σ. 158. Βλ. και το προσωπογραφικό αρχείο του προγράμματος «ΤΡΑΠΕΖΑ ΠΛΗΡΟΥΦΟΡΙΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ (ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ)» του ΚΒΕ/ΕΙΕ (Αθήνα): αρ. 4081 (με τις σχετικές εκτυπώσεις χωρίων του Κινάμου).

και θα πρέπει να έλαβε χώρα το 1172, οπότε ο Ααρών-Ισαάκιος κατηγορήθηκε ότι παραποιούσε τους λόγους του αυτοκράτορα προς μια πρεσβεία Δυτικών³⁴. Δεν αναφέρεται σαφώς από τον Χωνιάτη ποια ακριβώς ήταν τα *δυσμόθεν έθνη*, τα οποία έστειλαν τους πρέσβεις τους στη βυζαντινή αυλή³⁵, τα λεγόμενα πάντως από τον Σκουταριώτη στο παράλληλο με τον Χωνιάτη χωρίο του περί πρέσβεων τῶν Λατίνων πιθανόν να υπονοούν εδώ τους Βενετούς³⁶, που μετά την προαναφερθείσα ναυτική τους ήττα στο βορειοανατολικό Αιγαίο ζητούσαν ειρήνη. Στη διάρκεια πάντως της ακρόασής τους στην αυλή του Μανουήλ Α΄, ο Ααρών-Ισαάκιος ανέλαβε, ως συνήθως, τα διερμηνευτικά του καθήκοντα, ενώ παρβρισκόταν και η δυτικής καταγωγής αυτοκράτειρα Μαρία της Αντιοχείας, που γνώριζε πολύ καλά λατινικά και, όπως είδαμε, δεν είχε ξεχάσει το ρόλο του Ιουδαίου στα συνωμοτικά σχέδια του Αξούχου εναντίον της³⁷. Η ευκαιρία που αποζητούσε για να εκδικηθεί τον Ιουδαίο λοιπόν παρουσιάστηκε, ο Ααρών-Ισαάκιος σε κάποια φάση των διαπραγματεύσεων φαίνεται ότι αλλοίωσε τις προτάσεις των Δυτικών προς τον αυτοκράτορα, θεωρώντας ότι με τον τρόπο αυτό —όπως παραστατικά περιγράφουν οι Χωνιάτης και Σκουταριώτης— ερμήνευε καλύτερα τις επιθυμίες του Μανουήλ (λέγοντάς του δηλ. όσα ο τελευταίος ήθελε να ακούσει), αλλά και ελπίζοντας ότι έτσι θα κέρδιζε και την ευγνωμοσύνη των «ομογλώσσων» του Δυτικών³⁸. Σπεύδοντας να εκμεταλλευτεί την ευκαιρία που της παρουσιάστηκε η αυτοκράτειρα Μαρία, που αντιλήφθηκε την παραποίηση αυτή, κατήγγειλε αμέσως τον Ιουδαίο στον σύζυγό της, ο οποίος, αρνητικά καθώς ήταν επηρεασμένος εναντίον του, λόγω των προγενεστέρων παραπτωμάτων του³⁹, διέταξε τη σύλληψή του, την τύφλωσή του, καθώς και την κατάσχεση όλης

34. Στο 1171 χρονολογούν το γεγονός οι Laurent, ό.π., σ. 394, Guiland, *Recherches*, τ. Α΄, σ. 524 και Hohlweg, ό.π., σ. 50, αν και φαίνεται μάλλον σίγουρο ότι έπεται των ναυτικών γεγονότων με τους Βενετούς, στα οποία ο Ααρών-Ισαάκιος είχε ανάμειξη.

35. Χωνιάτης, σ. 146: *Οὐκ ἐπὶ τούτοις δὲ μόνον Ἀαρὼν συνελήπτο, ἀλλὰ καὶ βασιλέως ἐνώπιον ὑποβάλλων ὥς ἐκ τῶν δυσμόθεν ἐθνῶν ἀφικόμενοι πρέσβεις ἐχόμεizon ἀγγελίας...*

36. Σκουταριώτης, σ. 266: *Οὐκ ἐπὶ τούτοις δὲ μόνον Ἀαρὼν συνελήφθη, ἀλλὰ καὶ πρέσβεις ἐκ τῶν Λατίνων ἀφικόμενοι...*

37. Χωνιάτης, σ. 147: *Λατινὶς οὖσα τὸ γένος καὶ τῶν λεγομένων ἀκρὶβῶς συνειῶσα. Σκουταριώτης, σ. 266: Λατινὶς οὖσα τὸ γένος καὶ τὰ εἰρημένα συνειῶσα.*

38. Χωνιάτης, σ. 146-7: *...καὶ μὴ δυσαχθοῦντας ὁρῶν (= ο Ααρών-Ισαάκιος τους Δυτικούς) πρὸς τὰ τοῦ βασιλέως θελήματα ἐπιπλήττει τούτοις ἐν μιᾷ τῶν αἰτήσεων ὡς πρὸς τὰς καταθέσεις ἐτοιμορρόποις τε καὶ εὐκόλοις καὶ ὑποτιθῆσιν ἀντιτείνει πρὸς τὸ τῶν ζητημάτων τηλικαῦτα προκείμενον καὶ μὴ ῥαδίως οὔτω καὶ ἐκ πρώτης καθυπενδῶναι, ὡς ἐντεῦθεν καρδανοῦντας καὶ φιλίαν μείζω ἐκ βασιλέως καὶ τῶν ὁμογλώττων πλείω τιμῇ. Σκουταριώτης, σ. 266: ...μεταγλωττίζων ὥς ἐχόμεizon ἀγγελίας, καὶ πρὸς τὰ θελήματα τοῦ βασιλέως ῥαδίως ὁρῶν ὑποκλύποντας, ἐπιπλήττει ἐν μιᾷ τῶν αἰτήσεων καὶ ἀντιτείνει ὑποτιθῆσι πρὸς τὸ τῶν ζητημάτων προκείμενον, ὡς ἐντεῦθεν καὶ τοῦ βασιλέως μείζω καρδανοῦντας φιλίαν, καὶ τῶν ὁμογενῶν (sic) πλείω τιμῇ. Πρβλ. Βαρζός, *Γενεαλογία*, τ. Α΄ (1984), σ. 460. Angold, ό.π., σ. 204,22, ο οποίος μάλιστα γράφει ότι ο Ιουδαίος είχε την ευκαιρία να έχει πρόσβαση στην επίσημη αλληλογραφία του Μανουήλ Α΄ με τις δυτικές δυνάμεις.*

39. Βλ. σχετικά παραπάνω σημ. 16 (κείμενο).

της περιουσίας του⁴⁰.

Καθώς είδαμε παραπάνω, ο Κίνναμος (σ. 288) αποδίδει εσφαλμένα την τύφλωση του Ααρών-Ισαακίου στον καταστροφικό του ρόλο ματαίωσης της βυζαντινής ναυτικής επίθεσης κατά των Βενετών το 1171-72, η χρονολογία της τύφλωσης, πάντως, σε όλες τις περιπτώσεις είναι το 1172: και στο κείμενο του Κίνναμου τα γεγονότα αυτά ακολουθούν (σ. 287-8) την εγκατάσταση στον ουγγρικό θρόνο του φιλοβυζαντινού βασιλιά Βελά Γ' καθώς και την εξουδετέρωση του κινήματος των Σέρβων του Στεφάνου Α' Νεμάνια (1172), αν και πρόσφατα ο Jean-Claude Cheynet χρονολογεί τη σύλληψη και τύφλωση στις αρχές του 1174, μετά την εκστρατεία του Μανουήλ Α' κατά των Ούγγρων⁴¹.

Δεν γνωρίζουμε τις κινήσεις του τυφλού πλέον Ααρών-Ισαακίου στα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Μανουήλ Α' και κατά τη διάρκεια της σύντομης και παραγμένης βασιλείας του άτυχου νεαρού Αλεξίου Β' Κομνηνού (1180-83), τον οποίο τελικά παραμέρισε και διαδέχτηκε ο Ανδρόνικος Α' (1183-5). Αν πάντως κρίνουμε από την επανεμφάνισή του στο θέατρο των εξελίξεων με την άνοδο του Ανδρόνικου, θα πρέπει να υποθέσουμε ότι ο πεισματωμένος Ιουδαίος προετοίμαζε την επάνοδό του στη βυζαντινή αυλή, όπου παλινορθώθηκε προσωρινά, δίχως οι παλαιότερες κακοτυχίες του να του έχουν στο ελάχιστο αφαιρέσει από τον κακόβουλο χαρακτήρα του την έφεση στο κακό, κατά παραστατική μαρτυρία των Χωνιάτη και Σκουταριώτη⁴².

Η μετέπειτα τύχη του Ααρών-Ισαακίου έμελλε τώρα να είναι τραγικότερη, θυμίζοντας ίσως έναν μεσαιωνικό «Σάϊλωκ» ή τον πληγωμένο γύπα, που εντούτοις προσπαθεί να επιτεθεί στον ισχυρότερο πια θύτη του. Με την επιστροφή του στα ανάκτορα ο Ιουδαίος είχε την ατυχή έμπνευση να συμβουλευθεί τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο να μην αρκείται πλέον μόνο στην τύφλωση των επικινδύνων αντιπάλων του, αλλά επιπλέον ή να τους εξοντώνει πλήρως, ή να προβαίνει και στη γλωσσοκοπή τους⁴³.

40. Χωνιάτης, σ. 147: *Καὶ τότε μὲν ἡ διάλεξις διαλέλυτο, ἀφώρατα τῷ βασιλεῖ θεμένη τὰ τοιαυτὰ τοῦ Ἀαρὼν εἰσηγήματα καὶ τῷ τῆς διαλέκτου διαφόρῳ τὰ ἔκθεσμα συσκήσασα· κατὰ μόνας δὲ τὰ προβληθέντα τῶν ζητημάτων ἡ βασιλεὺς ἀναπεμπάξει φρενί, Λατινίς οὖσα τὸ γένος καὶ τῶν λεγομένων ἀκριβῶς συνειῶσα, καὶ ἀνακαλύπτει πάντα τῷ ἄνακτι. Ὁ δ' ἐπὶ τοῖς ἡκουτισμένοις ἀγανακτήσας κακῶς τὸν Ἀαρὼν τίθησι τῶν τε ὀφθαλμῶν τὸ φῶς ἀμαυρώσας καὶ τῆς οὐσίας πάσης ἀποστερήσας. Σκουταριώτης, σ. 266: *Καὶ τότε μὲν ὡς ἡ διάλεξις λέλυτο, ἀφώρατα τῷ βασιλεῖ ἦσαν τὰ εἰρημένα. Ἡ δὲ βασιλεὺς, Λατινίς οὖσα τὸ γένος, καὶ τὰ εἰρημένα συνειῶσα, ἀνακαλύπτει πάντα τῷ ἄνακτι· ὁ δ' ἐφ' οἷς ἤκουσεν ἀγανακτήσας, καὶ οὐσίας πάσης στερίσκει τὸν Ἀαρὼν καὶ τοῦ φάρους τῶν ὀφθαλμῶν. Πρβλ. Βαρζός, Γενεαλογία, τ. Β', σ. 131-3.**

41. Cheynet, ό.π., σ. 110.

42. Χωνιάτης, σ. 147: *Κακοεργὸς δ' ὢν Ἀαρὼν καὶ λιχνεῖαν φύσεως περὶ τὰ χεῖριστα δυστυχῶν. Σκουταριώτης, σ. 266: Οὗτος τὴν οἰκεῖαν κακογνωμοσύνην δεικνύς.*

43. Χωνιάτης, σ. 147: *...ἐς ὕστερον ἐνήγεν Ἀνδρόνικον τυραννήσαντα μὴ μέχρι τοῦ ἐκκόπτειν τοὺς ὀφθαλμοὺς τὴν τῶν ἀντιφρόνων ἐκείνῳ τιμωρίαν περιστάν, ἀλλ' ἡ θάνατον πάντων καταφθίζεσθαι ἢ βαρυτέρας ἐκμοχλεύειν κολάσεις, ἑαυτὸν τιθεὶς εἰς παράδειγμα κατεῦθεν πιστούμενος τὰ λε-*

Η μεγάλης σκληρότητας πρόταση του Ααρών-Ισαακίου έμελλε να εφαρμοστεί, όπως είναι γνωστό, πάνω στον ίδιο τον εμπνευστή της, όταν ο Ανδρόνικος Α΄ ανατράπηκε (11-12 Σεπτεμβρίου 1185) από μεγάλη εξέγερση, η οποία έβαλε στο βυζαντινό θρόνο τον αρχηγέτη της δυναστείας των Αγγέλων, Ισαάκιο Β΄ (1185-95). Ο τυφλός Ιουδαίος θα ευχόταν να μην είχε ποτέ κάνει την πρόταση εκείνη, αφού ο νέος αυτοκράτορας τον συνέλαβε και έδωσε διαταγή να του κόψουν τη γλώσσα «με τις δηλητηριώδεις της ουσίες», σύμφωνα με τη ζωηρή περιγραφή του Χωνιάτη⁴⁴.

Αγνοούμε αν και πόσο έζησε ο Ιουδαίος μετά από τα γεγονότα αυτά, που θα πρέπει να έλαβαν χώρα περί τα τέλη του 1185. Ο θάνατός του πάντως σε ώριμη σχετικά ηλικία (γύρω στα 55, αν υποθέσουμε ότι με την απαγωγή του από τους Νορμανδούς το 1147 από την Κόρινθο θα πρέπει αν ήταν τουλάχιστον έφηβος, γύρω στα 17), σήμανε το τέλος μιας ταραχώδους σταδιοδρομίας, που αποτέλεσε, πιστεύουμε, μία από τις σημαντικότερες σελίδες στην ιστορία των βυζαντινοεβραϊκών σχέσεων, δείχνοντας πως Ιουδαίοι με αξιόλογα προσόντα μπορούσαν να αναρριχηθούν σε υψηλά αυλικά αξιώματα και να γίνουν, μάλιστα, σε ορισμένες περιπτώσεις αποφασιστικοί ρυθμιστές των εξελίξεων.

Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Ε.Ι.Ε.

γόμενα, ζῶντά τε καὶ κινούμενον καὶ πνέοντα καὶ φθεγγόμενον καὶ συμφράδιμονα εἶναι δυνάμενον καὶ μὴ μόνον διὰ χειρῶν ἀντιλαβῆναι, ἀλλὰ καὶ διὰ γλώττης αὐτῆς ὥσπερ καὶ μαχαίρας ὀξείας ἀποδειροτομεῖν ἰσχύοντα τὸν ἀντίδοxon καὶ ἕτερ' ἅττα φλύαρα καὶ ἀπάνθρωπα ὑφιγούμενος, δι' ὧν τὸ ἀχροχολώτατον ἐκεῖνο καὶ ὑποδύσκολον τὸν τρόπον γερόντιον (= ο Ἀνδρόνικος Α΄), χαίρεσιφονεῖν ἐπὶ μάλλον ἐπώτρυνεν. Σκουταριώτης, σ. 266: ...ἐνήγεν ὕστερον τυραννήσαντα τὸν Ἀνδρόνικον μὴ μέχρι τυφλώσεως τὴν τιμωρίαν περιστάν, ἀλλ' ἢ θάνατον ἀπάντων καταψηφίζεσθαι, ἢ βαρυτέρας ἐκμοχλεύειν κολάσεσιν, ἑαυτὸν τιθεὶς εἰς παράδειγμα, ζῶντά τε καὶ κινούμενον καὶ φθεγγόμενον, καὶ σύμβουλον εἶναι δυνάμενον, καὶ μὴ μόνον διὰ χειρῶν, ἀλλὰ καὶ διὰ γλώττης φονεύειν, ἰσχύοντα τὸν ἐχθρόν.

44. Χωνιάτης, σ. 147: Ὡν δὲ πονηρῶν διαβουλίῳν καὶ παραιφάσεων μικρὰν ἀποτινὺς ἀμοιβὴν τῷ γεννήτορι Ἀαρῶν ὁ τὸν Ἀνδρόνικον ὕστερον τῆς ἀρχῆς καθελῶν Ἰσαάκιος ὁ Ἀγγελος ἐκτέμνει τὴν αὐτοῦ γλῶτταν συναφελεῖν τε καὶ ἀφανιεῖν τὸν ἐπὶ ταύτης σπεύδων ἰόν. Σκουταριώτης, σ. 266: ...ὧν δὴ πονηρῶν παραιφάσεων μικρὰν ἀποτινύντα ἀμοιβὴν τὸν τούτων γεννήτορα Ἀαρῶν, ὁ τὸν Ἀνδρόνικον καθελῶν τῆς ἀρχῆς Ἰσαάκιος ὁ Ἀγγελος ἐκτέμνει τὴν γλῶτταν αὐτοῦ. Πρβλ. Hohlweg, ὁ.π., σ. 50. Brand, ὁ.π., σ. 59, σημ. 73.

Χρήστου Αθ. Τερέζη - Παναγιώτας Βγενοπούλου

ΟΥΨΕΙΣ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΗΣ «ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΕΩΣ» ΣΤΙΣ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΙΚΕΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΣ

Εισαγωγικά

Στην ανά χείρας μελέτη θα επιχειρήσουμε να εντοπίσουμε τις σημασίες που έχει ο όρος «διακόσμησης» στην πραγματεία του Διονυσίου του Αρεοπαγίτη: *Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*. Το εν λόγω έργο αναφέρεται συστηματικά στον τρόπο συγκρότησης και λειτουργίας της Εκκλησίας ως σώματος του Ιησού Χριστού και ως θεανδρικού καθιδρύματος που κατευθύνεται κατά την ιστορική ανάπτυξή του από τις παρεμβάσεις του Αγίου Πνεύματος¹. Εντάσσεται δηλαδή στην προοπτική της Θείας Οικονομίας σε επίπεδο ιστορικής παρουσίας. Εδώ τονίζεται κυρίως ότι θεμελιώδες ιδίωμα της Εκκλησίας είναι η ιεραρχία, η οποία δεν δηλώνει εξαρτήσεις και υποταγές, αλλά κυρίως διαφοροποιήσεις αποστολής και λειτουργιών. Η εκκλησιαστική ιεραρχία συνδέεται με την αγγελική, από την οποία προσλαμβάνει τα θεία μηνύματα και διά της οποίας ανάγεται προς τις θείες ενέργειες. Στο πλαίσιο αυτής της, κατά περίπτωση, καθοδικής και ανοδικής κινητικότητας, κυριαρχούν οι παράγοντες της αμοιβαιότητας και του επικοινωνιακού ζεύγους: παροχή - πρόσληψη².

Η μελέτη αυτή, παρά τον πρόδηλο θεωρητικό χαρακτήρα της, φιλοδοξεί να αποτελέσει και μια μεθοδολογική πρόταση, υπό την έννοια ότι στηρίζεται στην αφαιρετική μέθοδο και ότι δι' αυτής επαναδομεί το αρεοπαγιτικό κείμενο με μια κατάταξη των όρων του, η οποία δεν υπάρχει, τουλάχιστον εμφανώς, κατά την ανάπτυξή του. Κεντρικός βέβαια όρος στην εκτύλιξη της μελέτης μας είναι η «διακόσμησης», αλλά θα επιχειρηθεί να συγκροτηθεί μεθοδικά ένα επιμέρους θεωρητικό σύστημα διά της λειτουργικής διαδοχής των ενοτήτων εκείνων που κρίνουμε ότι το συναποτελούν. Οι ενότητες αυτές περιλαμβάνουν και άλλους

1. Στα προοιμικά κείμενα της πραγματείας του ο Διονύσιος ορίζει ως εξής τα σχετικά με την παρουσία του Ιησού Χριστού: Οὕτω γάρ, ὡς ἡ θεολογία τοῖς θιασώταις ἡμῖν παραδέδωκε, καὶ αὐτὸς Ἰησοῦς, (ὁ θεαρχικώτατος νοῦς καὶ ὑπερούσιος, ἡ πάσης ἱεραρχίας, ἀγιαστείας τε καὶ θεουργίας ἀρχὴ καὶ οὐσία, καὶ θεαρχικωτάτη δύναμις), ταῖς τε μακαρίαις καὶ ἡμῶν κρείττοσιν οὐσίαις ἐμφανέστερον ἅμα καὶ νοερώτερον ἐλλάμπει, καὶ πρὸς τὸ οἰκεῖον αὐτὰς ἀφομοιοῖ κατὰ δύναμιν φῶς. Ρ.Γ. 3. 372a-b.

2. Την αγγελική ιεραρχία ο Διονύσιος αναπτύσσει στην πραγματεία του *Περὶ οὐρανίας ἱεραρχίας*. Για έναν συστηματικό σχολιασμό της εν λόγω πραγματείας βλ. R. Roques, *Denys l'Aréopagite, La Hierarchie céleste*, «Sources chretiennes», Paris 1970.

όρους, ο καθένας από τους οποίους συνάπτεται μ' έναν ειδικό τρόπο με τον κεντρικό. Ο όρος «διακόσμησις» δηλαδή θα αποτελέσει τον άξονα κατάταξης των επιμέρους θεματικών συναφειών, υπό το πρίσμα της λογικής διαδοχικότητας. Συγχρόνως όμως η διάρθρωση των ενοτήτων είναι τέτοια, που θα μπορούσε να υπάρξει, μ' ελάχιστες αλλά όχι ουσιώδεις τροποποιήσεις, ακριβώς η ίδια και με την παρουσία ενός άλλου κεντρικού όρου. Διά του τρόπου αυτού επιχειρούμε να αποδείξουμε τόσο τη δυναμική συναφειών ενός όρου όσο και την υποταγή του σε μια θεωρητική προοπτική, η οποία, με την ευρύτητα που διαθέτει, τον υπερβαίνει. Από πλευράς γνωσιολογικής, η μελέτη μας κινείται με τη διάμεση γνώση, καθώς στηρίζεται σε όλη την ανάπτυξη της σ' ένα σύστημα ήδη καθορισμένων θεωρητικών αρχών, που αντλούνται από την παράδοση του Χριστιανισμού της Ανατολής. Κατά συνέπεια, η ενδεχόμενη πρωτοτυπία της έγκειται όχι στο ότι ανακαλύπτει κάτι νέο —αφού η εννοιακή γνώση απουσιάζει— αλλά στο ότι οικοδομεί μια θεωρητική πρόταση με την επιλεκτική και συνθετική συγχρόνως αξιοποίηση ήδη θεμελιωμένων θεωρητικών πορισμάτων. Υπό την οπτική αυτή, θα μπορούσε με κάποιες περαιτέρω προσεγγίσεις η προσπάθειά μας να λειτουργήσει και ως μια διδακτική πρόταση, αφού ορίζει ως προς τη διαδικασία του και τις προσλήψεις του τον τρόπο συγκρότησης μιας θεωρίας.

Α. Η διακόσμηση ως ιδίωμα σύνολης της κτίσης

Σύμφωνα με τη δογματική διδασκαλία του Χριστιανισμού, κάθε οντολογικό ιδίωμα δεν έχει αυτονομία ύπαρξης και λειτουργίας, αλλά προέρχεται και κατευθύνεται σε απόλυτο βαθμό από τον Θεό³. Ακολουθώντας τη θέση αυτή ο Διονύσιος υποστηρίζει ότι ο θείος ετεροπροσδιορισμός ισχύει για την ύπαρξη και τη διακόσμηση των όντων, καταστάσεις που ως μη αυθυπόστατες είναι κτιστές: *Τὴν ἐκ Θεοῦ τῶν ὄντων γεννητὴν ὑπαρξίν τε καὶ διακόσμησιν*⁴. Σημειωτέον ότι ο εν λόγω ετεροπροσδιορισμός υποχωρεί αισθητά, όταν πρόκειται για το ανθρώπινο ηθικό αυτεξούσιο, όπου η ελευθερία των επιλογών κατέχει κεντρική θέση και καθορίζει την ποιότητα και τους προσανατολισμούς της προσωπικής ζωής⁵.

3. Για τον καθολικό προσδιορισμό της κτίσης από τον Θεό, βλ. ενδεικτικά VI. Lossky, *Essai sur la Théologie mystique de l'Eglise d'Orient*, Paris 1944 (μτφρ. Σ. Πλευράκη, *Η μυστική Θεολογία της Ανατολικής Εκκλησίας*, Θεσσαλονίκη 1973).

4. *Περί τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*, P.G. 3, 429c. Για τη διάκριση γεννητού/κτιστού - αγενήτου/ακτίστου, βλ. Γ. Φλωρόφσκι, *Ανατομία προβλημάτων της πίστεως* (μτφρ. Μελ. Καλαμαρά), Β. Ρηγόπουλος, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 7-51.

5. Για τη χριστιανική αντίληψη περί αυτεξουσίου βλ. ενδεικτικά Λ. Μπενάκη, *Ελευθερία και αναγκαιότητα στη Βυζαντινή φιλοσοφία*, Δωδώνη ΚΕ' (1996) 203-220.

Β. Διακόσμηση και αγγελικές τάξεις

Οι παροχές όμως του Θεού προς τα όντα ορίζουν πρωτογενώς την οντολογική ποιότητά τους και όχι απλώς την αναγωγή τους από το *μὴ εἶναι* στο *εἶναι*. Ο Διονύσιος σημειώνει ότι αποτελεί ηθικό και λογικό ατόπημα το να υποστηριχθεί ότι δεν διαθέτει οντολογική καθαρότητα οποιαδήποτε ουράνια αγγελική τάξη, τη στιγμή μάλιστα που έχει ως εφόδιο το *ιδίωμα* της διακόσμησης. *Οὐ γὰρ θεμιτόν, οὐδὲ ἀληθὲς εἰπεῖν, ὡς ἔστι τις οὐρανία διακόσμησις ἐναγής*⁶. Και εδώ το ζήτημα τοποθετείται στο επίπεδο της θείας χορηγίας, η οποία εξασφαλίζει εξ αρχής την ποιοτική αυθεντικότητα του κοσμικού *εἶναι*. Δεν τονίζεται δηλαδή η πρόθεση περί προσωπικής αποδοχής και εφαρμογής εκ μέρους των αγγέλων της θείας παροχής, η οποία, ανεξάρτητα από τις επιλογές των αποδεκτών της, παραμένει απόλυτα θετική. Η διακόσμηση δεν εξαρτάται πρωτογενώς από την ηθική κατάφαση της οντολογικής δωρεάς και έτσι στο στάδιο τουλάχιστον αυτό δεν αναφύεται θέμα περί ηθικού μετασχηματισμού του φυσικού *εἶναι*. Το *ιδίωμα* της φυσικής οντολογικής καθαρότητας των αγγέλων δίνει την ευκαιρία στον Διονύσιο να αναφερθεί στη συνάφεια της υποστατικής ταυτότητάς τους με τη λειτουργική παρέμβασή τους. Δέχεται λοιπόν ότι το εν λόγω *ιδίωμα*, από τη μια πλευρά, είναι ενδεικτικό της ποιοτικής κατάστασης στην οποία βρίσκεται κάθε ουράνια διακόσμηση αυτή καθεαυτή. Η καθεαυτότητα ορίζει σαφέστατα ένα *ιδίωμα* ως φυσικό και όχι ως συντυχιακό. Πρόκειται δηλαδή για ένα κατηγορηματικό συμπυκνισμό με την ουσία. Από την άλλη, ότι εμφανίζεται στο επίπεδο των παρεμβάσεων, όπου κάθε αγγελική τάξη έχει αναλάβει την αποστολή να αποκαθάρσει κάθε κατώτερή της από το βαθμό της αγνοίας που τη διακρίνει. Δεν παραμένει δηλαδή η καθαρότητα σε μια κατάσταση αυτοορισμού, κάτι που θα εξαντλούσε τη στάση ζωής του κάθε αγγέλου σε μια αυτοαναφορά ή σε μια εξατομικευμένη μακαριότητα. Τουναντίον, διακινείται με θετικά αποτελέσματα, μιμούμενη τρόπον τινά υπό κτιστούς όρους τις θείες δωρεές. Τα ανωτέρω όμως δεν σημαίνουν ότι οι ουράνιες διακοσμήσεις, επειδή υπακούουν απαρέκχλιτα σ' έναν γενικό κανόνα παρουσίας και προσφοράς, μεταξύ τους ταυτίζονται. Η περίπτωση της άκαμπτης ομοιογένειας ως προς το βαθμό ποιότητας των ικανοτήτων δεν ισχύει, αλλά κυριαρχεί ο πλουραλισμός. Η διαφοροποίησή τους, σ' επίπεδο αφετηρίας, εντοπίζεται κυρίως στην επιστημονική κατοχή των θεοπτικών ελλάμψεων. Η καθεμιά δηλαδή ουράνια τάξη διαθέτει και εκδηλώνει έναν ιδιαίτερο βαθμό —ίσως φύσει— πρόσληψης ή θεωρητικής κατάκτησης εκείνων των εμφανίσεων του Θεού που οδηγούν στη θέα του. Εδώ προφανώς γίνεται λόγος για τις εξακτινώσεις των θείων ενεργειών, τις μόνες από τον τρόπο ύπαρξης της Αγίας

6. *Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*, P.G. 3, 537a. Για τα *ιδιώματα* της αγγελικής ιεραρχίας (και γενικά της ιεραρχίας) στο αρεοπαγιτικό έργο, βλ. B. Brons, *Gott und Seienden*, Goettingen 1976, σ. 57-77.

Τριάδας που είναι δυνατόν, υπό όρους βέβαια, να καταστούν προσιτές⁷. Η προέκταση αυτής της διαφοράς οδηγεί και στην αναγκαιότητα των ενδιάμεσων. Οι ανώτερες τάξεις δέχονται τις θείες εκφαντορίες άμεσα, ενώ οι κατώτερες με τη διαμεσολάβηση των ανωτέρων τους: ...*τῶν ὑπερτάτων καὶ θειοτέρων οὐσιῶν, τὰς ὑφειμένους ἱεράς καὶ οὐρανίας διακοσμήσεις ἀγνοίας μὲν ἀπάσης ἀποκαθαίρουσῶν (ἐν τάξεσι καὶ ἀναλογίαις τῶν οὐρανίων ἱεραρχιῶν), πληρουσῶν δὲ αὐτὰς τῶν θειοτάτων ἐλλάμψεων, καὶ τελειουσῶν ἐν τῇ παναγεστάτῃ τῶν θεαρχικῶν νοήσεων ἐπιστήμῃ. Μὴ ταύτας εἶναι πάσας τὰς οὐρανίας διακοσμήσεις, ἐν πάσαις ταῖς ἱεραῖς τῶν θεοπτικῶν ἐλλάμψεων ἐπιστήμαις. Ἄλλ' ἐκ Θεοῦ μὲν ἀμέσως τὰς πρώτας, δι' ἐκείνων δὲ πάλιν τὰς ὑφειμένους, ἀναλόγως αὐταῖς ἐλλάμπεσθαι τὰς φανοτάτας τῆς θεαρχικῆς ἀκτίνος αὐγάς*⁸. Μέσα από την εξειδικευμένη διατύπωση της θεωρίας περί ενδιάμεσων διαφαίνεται και ο κύριος σκοπός του κειμένου. Προτίθεται να δείξει ότι η ιεραρχία ως προς την κατοχή του ιδιώματος της διακόσμησης εντοπίζεται κυρίως στο επίπεδο των ικανοτήτων και όχι κάποιας μεταφυσικών προδιαγραφών αυτόνομης φυσικής ή οντολογικής προτεραιότητας. Το εάν οι εν λόγω προτεραιότητες ορίζονται εκ Θεού είναι ένα άλλο ζήτημα. Σημειωτέον ότι οι προτεραιότητες ορίζονται εδώ μέσα από τη διαλεκτική αντίθεση του ζεύγους: γνώση-άγνοια, κάτι που προσδίδει έναν σαφέστατο γνωσιολογικό προσανατολισμό στον τρόπο ύπαρξης των αγγελικών τάξεων. Κατά συνέπεια, η εκ Θεού ζωή δεν αναφέρεται μονοσήμαντα σε χαρακτηριστικά ηθικής τελειότητας και συναισθηματικής συγκίνησης, αλλά κορυφώνεται στον επιστημονικό τρόπο πρόσληψης των θείων λόγων.

Η διαφοροποίηση ωστόσο και η ιεράρχηση που ισχύουν ανάμεσα στις τάξεις δεν λειτουργούν στερητικά για κάποιες από αυτές. Ο Διονύσιος υποστηρίζει ότι η διακόσμηση αποτελεί μια ιδιότητα ή ένα οντολογικό στοιχείο-εφόδιο ακόμη και των κατωτέρων από τις πρώτες ουσίες, τονίζοντας έμμεσα ότι η θεία προσφορά είναι καθολική, ανεξάρτητα από το βαθμό της εμμένειάς της ή της πρόσληψής της. *Αἱ δὲ τῶν πρώτων οὐσιῶν ὑφεμέναι διακοσμήσεις... αἱ τελοῦμεναι τάξεις εἰσὶ τε καὶ ὀνομάζονται*⁹. Ως πρώτες ουσίες ορίζονται οι αγγελικές τάξεις, χωρίς η έννοια του πρώτου να μας εισάγει σε μια περιοχή εκτός της χτιστής. Μπορεί ο Διονύσιος να εννοεί τις πρώτες ως προς το χρόνο της δημιουργίας τους, κάτι που είναι σύμφωνο και με τη δογματική διδασκαλία του Χρι-

7. Η πραγματεία του Διονυσίου *Περὶ θείων ὀνομάτων* αποτελεί μια συστηματική προσέγγιση του ζητήματος περί των θείων ενεργειών. Πρβλ. Γρηγ. Παλαμά, *Περὶ θείων ενεργειῶν* (κριτ. έκδ. Π. Χρήστου, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1966), 96.1-136.32.

8. *Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*, P.G. 3, 537b-c. Πρβλ. E. von Ivanka, *Der neue Sinn von Teilhaben, Hervorgang, und Hierarchie, Plato Christianus*, σ. 254-261.

9. *Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*, P.G. 3. Για μια συνολική θεώρηση του ζητήματος, βλ. ενδεικτικά J. Pépin, *Aspects théoriques du symbolisme dans la tradition dionysienne. Antécédents et nouveautés, Simboli et Simbologia nell'alto medioevo*, Spoleto 1976, σ. 33-62.

στιανισμού¹⁰. Σημειωτέον επίσης ότι η αναφορά στον όρο ούσία δηλώνει κάτι το πεποιωμένο και το μορφοποιημένο και αυτή η σημασία εξασφαλίζεται από το επίθεμα πρώτη. Το εν λόγω επίθεμα δεν είναι δυνατόν να αναφέρεται σε κάτι αδιαμόρφωτο, αφού στην περιοχή ή στην κατάσταση της ακοσμίας δεν εντοπίζονται ούτε διακρίσεις ούτε διαδοχές ούτε προτεραιότητες ούτε υπεροχές, αλλά μόνον μια χαώδης και ακατάσχευη μάζα.

Η ανωτέρω προβαλλόμενη κτιστότητα καθιστά δυνατόν και τον θετικά εκφερόμενο λόγο περί διακόσμησης. Ο Διονύσιος σημειώνει ότι ο κεκοσμημένος τρόπος συγκρότησης των υπερουράνιων ιεραρχιών δεν βρίσκεται όσον αφορά στις εκφαντορίες τους στο επίπεδο του αποφαισισμού, αλλά είναι δυνατόν να παρουσιαστεί με αισθητό τρόπο, δηλαδή προσλήψιμο και κατανοητό από τα γνωστικά κέντρα του ανθρώπου. *Τὰς μὲν οὖν ἀσωμάτους τῶν σεραφεῖμ ἰδιότητας ἐν τοῖς Λογίοις αἰσθηταῖς εἰκόσι τῶν νοητῶν ἐκφαντορικαῖς ἱερῶς ἀναγεγραμμένας, ἐν τοῖς διακόσμοις τῶν ὑπερουρανίων ἱεραρχιῶν καλῶς ἔθεασάμεθα καὶ τοῖς σοῖς νοεροῖς ὀφθαλμοῖς ὑπεδείξαμεν*¹¹. Ο τρόπος βέβαια προσέγγισης της υπερουράνιας διακόσμησης από τον άνθρωπο δεν ακολουθεῖ τα γνωσιολογικά σχήματα μιας εξωτερικής εμπειρικής διαδικασίας, διότι οι ἄγγελοι είναι ἀσώματοι, δηλαδή μη αισθητοὶ ἄμεσα. Εδώ κυρίαρχη είναι η ἐνόραση, μια εσωτερική δηλαδή θέαση που τελείται με την ενεργοποίηση κάποιων γνωστικών δυνάμεων. Ἐτσι, υποστηρίζεται ότι ο ἄνθρωπος δεν παραμένει σ' ἓναν ἀπλοϊκὸ εμπειρισμό, ἀλλὰ ἐπικοινωνεῖ γνωστικά με οντότητες που δεν περιχαράκωνονται σε συγκεκριμένες ὑπὸ αισθητοῦς ὅρους σχηματοποιήσεις. Κατὰ συνέπεια, βρισκόμαστε ἐνώπιον μίας γνωσιολογίας που εισηγείται α priori ἐνορατικές δυνατότητες ἐποπτείας, οι οποίες ενεργοποιούνται με τα κατάλληλα ἐρεθίσματα. Σε μια τέτοια ενεργοποίηση οι παράγοντες της ἀμεσότητας και του ἐξαίφνης προφανῶς θα εἶναι κυρίαρχοι¹².

Γ. Διακόσμηση και εκκλησιαστικές τάξεις

Το στοιχείο ωστόσο της διακόσμησης δεν αποτελεί ἐφόδιο μόνο των ἀσωμάτων ἀλλὰ και των σωματικῶν ὄντων και ἔτσι ἀνάγεται σε καθολικὸ οντικό ἰδίωμα. Η μετάβαση στην οργάνωση και στη ζωὴ του εκκλησιαστικοῦ σώματος εἶναι η φυσιολογικὴ συνέπεια των συλλογισμῶν. Ο Διονύσιος σημειώνει ότι οι διακοσμήσεις που ἐμφανίζονται στην περιοχή της εκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας

10. Βλ. Ν. Ματσούκα, *Κόσμος, ἄνθρωπος, κοινωνία κατὰ τον Μάξιμο Ομολογητή*, «Γρηγόρης», Ἀθῆνα 1980, σ. 48-98, 150-161.

11. *Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*, P.G. 3, 480d. Για τα Λόγια, δηλαδή τα χείμενα διὰ των οποίων ο Θεὸς ἀπευθύνεται στους ἀνθρώπους, βλ. R. Roques, *Structures Théologiques*, P.U.F., Paris 1962, σ. 135-139.

12. Για τη διάκριση της ἐνορατικῆς ἀπὸ τη διάμεση γνώση, βλ. ἐνδεικτικὰ Η. Bergson, *Εἰσαγωγή στη Μεταφυσική* (μτφρ. Γ. Μουρέλου), *Ἐποχές* 30 (1965) 91-92.

αποτελούν εικονιστικές αντανακλάσεις της εύκοσμης και μη συγκεχυμένης τάξης που έχουν οι θείες ενέργειες, ιδιότητες που αντανακλούν ένα ολοτελές και συνεκτικό υπερφυσικό σύστημα. Δείχνουν με τον τρόπο που υπάρχουν και λειτουργούν τους φωτισμούς που έχουν απονεμηθεί εκ Θεού στις πρώτες, στις ενδιάμεσες και στις έσχατες εκκλησιαστικές ενέργειες. Κατετάχθησαν λοιπόν μ' έναν ιεραρχικό τρόπο όχι εξ αιτίας μιας δικής τους επιλογής ούτε μηχανιστικά με βάση κάποιες οντολογικές ή παραγωγικές προτεραιότητες. Αντίθετα, φανερώνουν στην εσωτερική οργανωτική συγκρότησή τους τον παρεμβατικό τρόπο με τον οποίο διατάσσονται οι ενέργειες του Θεού. Έπειδή θείων εἰσὶ ἐνεργειῶν αἱ ἱερατικάι διακοσμήσεις τῆς εὐκόσμου καὶ ἀσυγχύτου τῶν θείων ἐνεργειῶν τάξεως, ἐν ἑαυταῖς δεικνῦσαι τὰς τεταγμένας ἐλλάμψεις εἰς τὰς πρώτας καὶ μέσας καὶ τελευταίας ἱεράς ἐνεργείας καὶ τάξεις, ἐν διακρίσειν ἱεραρχικαῖς ἐτάχθησαν, ἐν ἑαυταῖς τῶν θείων ἐνεργειῶν τὸ τεταγμένον καὶ ἀσύμφυτον¹³. Πρέπει να σημειωθεί πάντως ότι στις θείες ενέργειες δεν αναπτύσσεται ἔστω και η ελάχιστη ιεραρχική διάταξη, διότι το αντίθετο θα οδηγούσε στον πολυθεϊσμό ή και στις ἐπὶ θεῖου ἐπιπέδου οντολογικές εξαρτήσεις. Ο Διόνυσιος αποφεύγει απολύτως τα πολυδαίδαλα θεογονικά συστήματα των Νεοπλατωνικών¹⁴. Εκείνο που τονίζει είναι ότι ο τρόπος με τον οποίο γίνονται οι θείες παροχές ως εξακτινώσεις των θείων ενεργειῶν αναπτύσσει την εκκλησιαστική ιεραρχία. Οι εν λόγω παροχές έχουν οντολογικό χαρακτήρα, ο οποίος όμως κατά την ενυπόστατη ή εμμενὴ παρουσία του μετασχηματίζεται σε λειτουργικόν. Ο θεῖος σχεδιασμός είναι προφανής και γι' αυτό ως αιτιολογημένο θεολογικό ζητούμενο είναι να εντοπιστεί ο βαθμός εκείνος παροχής που διαφοροποιεί τα λειτουργικά καθήκοντα ανάμεσα στις εκκλησιαστικές τάξεις. Η βαθύτατη αιτία ωστόσο της ἀνωθεν καθοριζόμενης διαφοροποίησης βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τα ἀνθρώπινα γνωστικά ὅρια.

Ο ανωτέρω μετασχηματισμός και η λειτουργική εξειδίκευση έχουν ευθεία προέκταση στον τρόπο με τον οποίο δραστηριοποιούνται οι εκκλησιαστικές τάξεις. Έτσι, η με διακοσμητικό χαρακτήρα ἐνέργεια κάθε εκκλησιαστικής τάξης διαθέτει ἕναν ἐιδικὸ τρόπο παρεμβατικής παρουσίας και ἕναν ἐιδικὸ στόχο, ἐκφάνσεις που λειτουργοῦν συμπληρωματικά με τις ἀντίστοιχες των υπολοίπων. Αἱ τρεῖς τῶν ἱεροτελεστῶν διακοσμήσεις διὰ τῶν τριῶν ἀγιωτάτων τελετῶν καὶ δυνάμεων ἐφεστᾶσι ταῖς τρισὶ τῶν τελουμένων τάξεσι, καὶ τὴν ὑπὸ τὰ θεῖα ζυγὰ σωστικὴν αὐτῶν ἱεουργοῦσι προσαγωγὴν¹⁵. Η συστηματική διάταξη που ἐδὼ

13. *Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*, P.G. 3, 508c-d. Πρβλ. R. Roques, *L'univers dionysien*, σ. 127.

14. Για τις θεογονίες των Νεοπλατωνικών, βλ. ἐνδεικτικὰ Πρόκλου, *Περὶ τῆς κατὰ Πλάτωνα Θεολογίας*, III, 81.22, 102.6.

15. *Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*, P.G. 3, 516a-b. Σχολιάζοντας ο R. Roques παρατηρεῖ ὅτι ο ὅρος «διακοσμήσεις» προσεγγίζεται ἀπὸ δύο ὁπτικές που σχετίζονται μεταξύ τους. Κατὰ μια περιληπτική ὁπτική σημαίνει το σύνολο των τριῶν τάξεων. Κατὰ μια ἀφηρημένη σημαίνει τη διάταξη που ἐπικρατεῖ σε μια τάξη ἢ στο σύνολο των τάξεων (*L'univers dionysien*, σ. 55-56).

με γενικό τρόπο επισημαίνεται δεν ανταποκρίνεται απλά σ' έναν μονοσήμαντο προγραμματισμό αυστηρών διαδικασιών ούτε σ' έναν ανελαστικό μηχανικισμό. Κυρίως ορίζεται, αιτιολογείται και νοηματοδοτείται εκ του επιδιωκόμενου στόχου ή εκ του προσδοκώμενου αποτελέσματος ενός υπερφυσικού σχεδιασμού. Γι' αυτό ακριβώς η λειτουργικότητα πρέπει να διαρθρώνεται με σαφείς ιεραρχήσεις, για να ανταποκριθεί στην ποικιλότητα των απαιτούμενων μέσων. Η προοπτική του στόχου —για την προκειμένη περίπτωση η σωτηρία των τάξεων που εισάγονται ενεργά στο εκκλησιαστικό σώμα— διαμορφώνει και την αναγκαιότητα επιλογής των πρόσφορων μέσων για την πραγμάτωσή του. Κατά κάποιο τρόπο η ιεραρχική διακόσμηση προσλαμβάνει έναν εργαλειακό χαρακτήρα. Πρόκειται δηλαδή για την κυριαρχία της τελολογικής προοπτικής, η οποία ορίζει τη δεοντολογία των πράξεων, που κατά συνέπεια δεν διαθέτουν αυταξία. Βρισκόμαστε ενώπιον μιας ηθικής του φρονήματος, κατά την οποία η προαίρεση που υιοθετεί έναν κανόνα ταυτίζεται με το σκοπό νοηματικά. Μια ιδιότυπη συνάφεια της κατηγορικής προσταγής με την ηθική του ωφελιμισμού έρχεται στην επιφάνεια. Θα μπορούσε λοιπόν να ορισθεί μια εκκλησιαστική τελετή ως μια σκοποθετική ηθική.

Οι προϋποθέσεις πάντως για να οδηγηθούμε στη διατύπωση ενός ορισμού περί διακόσμησης έχουν επαρκώς εξασφαλιστεί. Κινούμενος ο Διονύσιος στα κύρια θεωρητικά πλαίσια του έργου του, κεντρική θέση στην απόπειρά του για νοηματική ακρίβεια αποδίδει στην ιεραρχία, την οποία εδώ ορίζει με γενικό τρόπο ως τη διακόσμηση των ιερών. *Ἱεραρχίαν ἀπάντων ὁμοῦ συλλήβδην τήν τῶν ἱερῶν διακόσμησιν*¹⁶. Η αναφορά σε ιερά σημαίνει ότι η διακόσμηση δεν είναι απλώς η παροχή ή η κατοχή κάποιων συγκεκριμένων αισθητικά θελκτικών στοιχείων ούτε η μορφική αρμονία, αλλά είναι κυρίως και καταρχάς η συγχρότηση ὄσων περιλαμβάνονται ή χρησιμοποιούνται στην εκκλησιαστική λατρεία με μια διάταξη που στηρίζεται στην ποιότητά τους ή στις δυνατότητες που εξασφαλίζουν. Η ευταξία λοιπόν των υπαρχόντων και των τελουμένων στη λατρευτική σύναξη στηρίζεται στην ιεραρχική διαβάθμιση, προφανώς με βάση τη συμμετοχή τους στον επιδιωκόμενο εκάστοτε στόχο. Πρέπει και εδώ να διατηρήσουμε ως επιστημολογικό κριτήριο την προτεραιότητα που αποδίδει σχεδόν πάντοτε ο Διονύσιος στη διαβάθμιση των λειτουργιών και στην κατανομή των καθηκόντων.

Ο ανωτέρω προσδιορισμός καθιστά αιτιολογήσιμες τις λειτουργίες που αναλαμβάνει η ιεραρχική διακόσμηση. Κατά τον Διονύσιο, κάθε πρόσωπο που ανήκει στην περιοχή της απομακρύνει ανεπιφύλακτα και καθιστά μη αποδεκτό κάθε στοιχείο (ή λειτουργία) που στερείται των θετικών ιδιοτήτων της τάξης,

16. *Περί τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*, P.G. 3, 373c. R. Roques, *L'univers dionysien*, σ. 177. E. Perl, *Hierarchy and Participation in Dionysius the Areopagite and Greek Neoplatonism*, *American Catholic Philosophical Quarterly*, LXVIII, No 1, σ. 15-30.

της συνεκτικότητας και της σταθερότητας. Από την άλλη πλευρά, οδηγείται σε συγκεκριμένες θετικές κινήσεις, προβάλλοντας ή ενεργοποιώντας τις ανωτέρω ιδιότητες και μάλιστα μ' έναν τρόπο που προσιδιάζει στην κάθε λατρευτική ή άλλη εκκλησιαστική περίπτωση. *Τῆς καθ' ἡμᾶς ἱεραρχίας ἡ διακόσμησις, τὸ μὲν ἄτακτον καὶ ἀκόσμητον καὶ συμπεφορημένον, ἀμιγῶς ἀποδιαστέλλουσα, τὸ κόσμιον δὲ καὶ τὸ τεταγμένον καὶ εὐσταθές, ἐν ταῖς κατ' αὐτὸν ἀναφαίνουσα τῶν ἱερῶν τάξεων ἀναλογίαις*¹⁷. Υπάρχει δηλαδή ένας ορθολογισμός και μια ολοτελής σκοποθεσία στον τρόπο με τον οποίο αποτρέπονται από κάθε εκκλησιαστικό ἐνέργημα τα αρνητικά στοιχεία και αντικαθίστανται από τα θετικά. Προβάλλεται μια δομική παραλληλότητα ριζικών αντιθέσεων ανάμεσα σε αυτό που πρέπει να αποτρέπεται και σε αυτό που πρέπει να επιδιώκεται. Επίσης, η επιμονή στην αναλογία σημαίνει ότι αναλαμβάνεται από κάθε τάξη μια ειδικού τύπου αποστολή, στο πλαίσιο όμως της επιδίωξης ενός κοινού αποτελέσματος.

Σε μιαν άλλη θεματική συνάφεια γίνεται αναφορά σ' έναν πιο συγκεκριμένο θετικό τρόπο παρέμβασης της εκκλησιαστικής διακόσμησης. Ο Διονύσιος λοιπόν σημειώνει ότι ενεργοποιώντας την πρώτη —προφανώς την ανώτερη δύναμή της— η διακόσμηση επιχειρεί να αποκαθάρει υπαρξιακά τους αμύητους μέσα από μια ειδικού τύπου τελετή. *Ἡ δὲ τῶν ἱερουργῶν διακόσμησις ἐν μὲν τῇ δυνάμει τῇ διὰ τῶν τελετῶν ἀποκαθαίρει τοὺς ἀτελέστους*¹⁸. Οι ιεουργοί δηλαδή δεν προβάλλουν μόνον επιχειρήματα και θεωρητικές συλλογιστικές αναπτύξεις αλλά και τη λατρευτική πορεία, κάτι που δηλώνει ότι η σωτηρία προϋποθέτει όχι μόνον γενικά την εκκλησιολογική προοπτική ως αυστηρό σύστημα αρχών αλλά και τις λειτουργικές διαδικασίες. Το τελευταίο στοιχείο πρέπει να επισημανθεί ιδιαιτέρως, διότι αποδεικνύει ότι η σωτηρία δεν πραγματοποιείται μόνον μέσω της κατήχησης, που έχει κυρίως έναν συστηματικό χαρακτήρα διατύπωσης του λόγου της. Οι τελετές επιτρέπουν και τη συμμετοχή σύμφωνα με την ιδιαιτερότητα του κάθε προσώπου.

Εμπλουτίζοντας μάλιστα το όλο σκεπτικό του ο Διονύσιος επισημαίνει ότι όλη η εκκλησιαστική διακόσμηση δεν έχει σχέση μόνον με την τέλεση κάποιων καθηκόντων ή λειτουργιών. Χρησιμοποιεί επίσης για το σκοπό της και λατρευτικά λογοτεχνικά μέσα και έτσι συνδέεται με τα ιερά διά της μεσολάβησης ενός αισθητικά διατυπωμένου λόγου, ο οποίος παρέχει τη δυνατότητα για έκφραση συναισθημάτων, βιωμάτων και εκλεκτών ή έντονων υπαρξιακών καταστάσεων.

17. *Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*, P.G. 3, 500d. Ο R. Roques σημειώνει ότι οι ιδιότητες που αναφέρονται στο κείμενο ανήκουν και στην ουράνια ιεραρχία, της οποίας εικόνα είναι η εκκλησιαστική (*L'univers dionysien*, σ. 38). Για την έννοια της αναλογίας, βλ. VI. Lossky, *La notion des analogies chez le Pseudo-Denys l'Aréopagite*, *Arch. D'histoire doctr. et litter. du Moyen Age* 5 (1930) 279-309.

18. *Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*, P.G. 3, 504b. Πρβλ. R. Roques, *L'univers dionysien*, σ. 214.

...συναδούσης αὐτῷ (sc. τῷ ἱεράρχῃ) τὴν φαλμικὴν ἀπάσης τῆς ἐκκλησιαστικῆς διακοσμήσεως¹⁹. Σημειωτέον ὅμως ὅτι ὁ αισθητικὸς λόγος δεν ἐκλαμβάνεται ὑπὸ τὸν τύπο ἐνὸς εξατομικευμένου ποιητικοῦ ταλέντου, ἀλλὰ αποκτὰ τὴ σημασία του καὶ τὴ λειτουργικότητά του στο πλαίσιο τῆς ἐκκλησιαστικῆς σύναξης. Με ἄλλους ὅρους, ἡ ικανότητα ἐνὸς ὑμνογράφου τίθεται στὴν υπηρεσία τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀναγκῶν καὶ ἀντανακλᾷ διαθέσεις καὶ ἐνέργειες συλλογικῶν διαστάσεων. Ἡ υποκειμενικὴ ὥστόσο ικανότητα τοῦ συντάκτη τῶν φαλμικῶν ὕμνων δεν εξαφανίζεται, ἀλλὰ δηλώνει τὶς κοινωνικὲς προδιαγραφές καὶ δυνατότητές τῆς, οἱ ὁποῖες ἐνεργοποιούνται ἀπὸ τοὺς ἐρεθισμοὺς ποὺ προκαλοῦν οἱ ἀναζητήσεις τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος.

Ἀνεξάρτητα πάντως ἀπὸ τὰ μέσα ποὺ χρησιμοποιεῖ, ἡ παρεμβατικὴ ἀποστολὴ τῆς ιερατικῆς διακόσμησης ἐκδηλώνεται με διακεκριμένες λειτουργίες ἀνάμεσα στὶς διάφορες βαθμίδες τῆς. Ὁ Διονύσιος τὴ διακρίνει στὴν καθαρτικὴ βαθμίδα, στὴ φωτιστικὴ καὶ στὴν τελειοποιητικὴ, χωρὶς ὅμως μ' αὐτὴ τὴ διάκρισή τοὺς νὰ καταργεῖ τὴν ἐνότητά τοὺς καὶ ὡς πρὸς τὶς προϋποθέσεις τοὺς καὶ ὡς πρὸς τὸ στόχο ποὺ ἐπιδιώκουν· ...ἢ πρὸς τὴν θεαρχίαν ἐνοποιὸς ἀναγωγὴ καὶ μακαριωτάτῃ κοινωνία τελεσιουργεῖται. Νῦν δὲ τὴν ἱερατικὴν διακόσμησιν ἐξῆς ἀφηγητέον, εἰς καθαρτικὴν καὶ φωτιστικὴν καὶ τελειωτικὴν εὐταξίαν διαιρουμένην²⁰. Ἡ ἱεραρχία τῶν λειτουργιῶν ὀρίζεται σαφῶς ὡς πρὸς τὸ ἐπιμέρους ἀποτέλεσμα ποὺ ἡ κάθε ἐκκλησιαστικὴ τάξη ἐπιτελεῖ. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἐφαρμογὴ τῆς ἀρχῆς τῆς διαδοχικότητος, ποὺ ἐν προκειμένῳ ὀρίζεται ὑπὸ τὴν προοπτικὴ τῆς βαθμιαίας υπαρχιακῆς μεταποίησης ὅσων δέχονται τὶς διακοσμητικὲς παρεμβάσεις. Ὡς πρὸς τοὺς ἀποδέκτες λοιπὸν διαμορφώνεται συστηματικὰ ἡ ἐννοία τῆς προοπτικῆς, ὡς μιὰ μετάβαση ἀπὸ λιγότερο ὥριμες σὲ περισσότερο ὥριμες κατακτήσεις.

Στο πλαίσιο λοιπὸν τῆς ἱεραρχημένης ἐκκλησιαστικῆς διακόσμησης τὴν πρώτη θέση κατέχουν οἱ ἱεράρχες, προτεραιότητα ποὺ ἀνταποκρίνεται ἀπολύτως στὴν παράδοση ποὺ εἶχε διαμορφωθεῖ ἤδη ἀπὸ τὴν ἰδρυση τῆς Ἐκκλησίας. Κατὰ τὸν Διονύσιο, τὴν ἀξιολογικὴ αὐτὴ καὶ λειτουργικὴ πρωτοκαθεδρία τὴν οφείλουν στὸν ἀνώτατο —συγκριτικὰ με τὶς ἄλλες τάξεις— ἐνεργὸ τρόπο με τὸν ὁποῖο ἀνάγονται στο Ἐκείθεν καὶ παρεμβαίνουν στο Ἐντεύθεν. Ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρά, διαθέτουν μιὰ υψηλοῦ βαθμοῦ θεοπτία, κάτι ποὺ δηλώνει τὴν ικανότητά τοὺς νὰ στρέφονται γνωσιολογικὰ με ἐπαρκὴ τρόπο σὲ μιὰ πραγματικότητα ποὺ τοὺς υπερβαίνει ὅχι μόνον κατ' ἀξίαν ἀλλὰ καὶ κατὰ φύσιν καὶ ὄντολογικά. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, προσφέρουν με τὶς μόνιμες παρεμβάσεις τοὺς τὸ πραγματικὸ νόημα καὶ τὴν ἱερατικὴ πληρότητα σὲ ὅλες τὶς υπόλοιπες ἐκκλησιαστικὲς τάξεις. Ἡ

19. *Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*, P.G. 3, 425b. Πρβλ. R. Roques, *L'univers dionysien*, σ. 185-186.

20. *Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*, P.G. 3, 504c. Πρβλ. R. Roques, *L'univers dionysien*, σ. 239.

θεία τῶν ἱεραρχῶν τάξις πρώτη μὲν ἐστὶ τῶν θεοπτικῶν τάξεων, ἀκροτάτη δὲ καὶ ἐσχάτη πάλιν αὐτή, καὶ γὰρ εἰς αὐτὴν ἀποτελεῖται καὶ ἀποπληροῦται πᾶσα τῆς καθ' ἡμᾶς ἱεραρχίας διακοσμησις²¹. Εἶναι προφανές — τουλάχιστον ἐμμεσα — ὅτι ἡ δευτέρα ικανότητα τῶν ἱεραρχῶν ἀποτελεῖ τὴν ὁργανικὴ ἀπόληξη τῶν δυνατοτήτων ποῦ προσφέρει ἡ πρώτη. Παράλληλα, ὁ Διονύσιος ἐμφανίζει τὴν ἐν λόγω τάξιν νὰ λειτουργεῖ τελολογικὰ γιὰ τὶς ὑπόλοιπες, ἀφοῦ στὴν περιοχὴ τῆς ἀποκτὰ τὸ τέλει νόημά τῆς ἡ ἐκκλησιαστικὴ διακοσμητικὴ δράση. Τὸ ὅτι ἐκ νέου προβάλλεται τὸ τελικὸ αἶτιο εἶναι στοιχεῖο ἐνδεικτικὸ τῆς ἀναγκαιότητος ἐπ' αὐτοῦ τῶν ἐκκλησιαστικῶν τάξεων στὰ παραδειγματικὰ ἀρχέτυπα τῶν θεοφανειῶν. Πρὸς αὐτὰ εἶναι πλησιέστερα οἱ ἱεράρχες, λόγω ἀκριβῶς τῶν θεοπτικῶν ικανοτήτων ποῦ διαθέτουν, καὶ ἐτσι λειτουργοῦν διαμεσολαβητικὰ γιὰ τὴν ἀναγωγή καὶ τῶν υπολοίπων τάξεων πρὸς ἀναγνώρισή τους. Βέβαια, τὸ ἐσχάτο καὶ καθ' αὐτὸ τελικὸ αἶτιο εἶναι ὁ Θεός.

Στὴ συνέχεια τῶν περιγραφῶν τοῦ ὁ Διονύσιος σημειώνει ὅτι ἡ τάξις τῶν ἱεραρχῶν ἔχει πλήρη ἀρμοδιότητα σχετικὰ με τὴν τέλεση καὶ τὴν ἐγκυρότητα τοῦ συνόλου τῶν μυστηρίων. Τὴν ἐν λόγω ἀρμοδιότητα ἔχει λάβει ἐκ Θεοῦ — με τὴ διαμεσολάβηση τῶν Ἀποστόλων — καὶ τὴν τελεῖ με θεϊκότερο τρόπο. Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ ἕναν τρόπο ποῦ δείχνει τὸ βαθμὸ πληρότητας ποῦ ἐξασφαλίζουν οἱ ἱεράρχες στὶς ἐκκλησιαστικὰ πράξεις καὶ ἡ ὁποία ὁλοκληρώνει ὅλες τὶς ἱερὲς διακοσμήσεις. Ἐκκρίτως δὲ αὐτῇ (sc. τῇ τάξει τῶν ἱεραρχῶν) ὁ θεὸς θεσμός ἀπονενέμῃκε τὰς θειοτέρας ἱεραρχίας. Αὗται δὲ εἰσὶν αἱ τελεσιουργοὶ τῆς θεαρχικῆς δυνάμεως εἰκόνες, ἀποτελοῦσαι πάντα τὰ θειότατα σύμβολα καὶ πάσας τὰς ἱερὰς διακοσμήσεις²². Σαφῶς ἐπισημαίνεται ὅτι οἱ ιδιότητες ποῦ ἔχουν οἱ ἱεράρχες δὲν προκύπτουν ἀπὸ μιὰ φύσει ἢ θέσει αὐτοδυναμία τους, ἡ ὁποία θὰ εἰσῆγαγε ταξικὰ διακρίσεις με τὸ δίπολο ἐξουσιάζων-ἐξουσιαζόμενος. Δὲν οἰκοδομεῖται ἐδῶ ἕνα ἀπρόσιτο καὶ ἀπυρόβλητο ἱερατεῖο. Οἱ ἐν λόγω ιδιότητες ἔχουν τὴν πηγὴ τους στὶς θείες παροχές καὶ γι' αὐτὸ καὶ μόνον οἱ ἱεράρχες χορηγοῦν πληρωτικὰς δυνατότητες στὶς κατώτερες τους τάξεις. Καὶ ἐδῶ δηλαδὴ τονίζεται ὅτι ἡ θεία παροχὴ ἔχει ὄντολογικὰ ιδιώματα, ἀλλὰ κατὰ τὴν ἐμμενὴ παρουσία τῆς στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία μετασχηματίζεται σὲ λειτουργικὴ ικανότητα. Ἀναμφίβολα ἀναφαίνεται ἕνας σχεδιασμός στὴν οἰκοδόμησιν τῆς Ἐκκλησίας, ὁ ὁποῖος ὡστόσο ὡς συνδεδεμένος με τὴν θείαν πρόνοιαν δὲν εἶναι ἀπόλυτα προσδιορισμός καὶ διατηρεῖ ἀρκετὰ σημεῖα ἀποφατισμοῦ.

Ἡ δευτέρη διακοσμητικὴ τάξις μετὰ τους ἱεράρχες εἶναι αὐτὴ τῶν ἱερέων, ἡ

21. *Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*, P.G. 3, 504a. Πρβλ. R. Roques, *L'univers dionysien*, σ. 176-177, ὅπου διαβάζουμε: «De l'évêque, comme de leur source, les réalités divines se diffusent à travers les ordres inférieurs, car l'ordre épiscopal est parfait et il est ouvrier de perfection».

22. *Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*, P.G. 3, 505b. Γιὰ τὴ σημασία τῶν συμβόλων, βλ. O. Semmelroth, *Die Theologie symbolisch des Ps.-Dionysius Areopagita*, *Scholastik* 27 (1952) 1-11.

οποία κατά την αναλογία που της αντιστοιχεί έχει μια βασική λειτουργική παρουσία, και προσληπτική και διανεμητική, στα εκκλησιαστικά δρώμενα. Η σύναξη της εν λόγω τάξης γίνεται με ιεραρχικό τρόπο, τη στιγμή δηλαδή που πρέπει και κατά τον τρόπο που ορίζει το εκκλησιαστικό τυπικό, ώστε να συμμετέχει σωστά στα θεϊότατα μυστήρια με κορύφωση τη Θεία Ευχαριστία. Και όλο αυτό το τελετουργικό πραγματοποιείται, αφού προηγουμένως οι ιερείς ανακαλύψουν με γνωστικό τρόπο και υμνήσουν ευχαριστιακά κάθε δωρεά που προέρχεται από τις θείες ενέργειες. *Ἡ πᾶσα τῶν ἱερέων διακόσμησις, ἱεραρχικῶς συναχθεῖσα, καὶ τοῖς θειοτάτοις κοινωνήσασα, μετ' εὐχαριστίας ἱερᾶς καταλλήγει, τὰς τῶν θεουργῶν ἀναλόγως ἐπιγνοῦσα καὶ ὑμνήσασα χάριτας*²³. Είναι και εδώ σαφής η προοπτική μιας διαδικασίας ως προετοιμασίας και βαθμιαίας μυστηριακής ωρίμανσης, η οποία διέρχεται από διάφορα στάδια με στόχο το πλήρωμα της εκκλησιαστικής δράσης και της αναφοράς προς το Εκείθεν. Σημειωτέον επίσης ότι η συμμετοχή στα μυστήρια ή η εκτέλεσή τους στηρίζεται και σε μια γνωσιολογική πρόοδο των ιερέων. Δεν προβάλλεται δηλαδή κάποιος αποκρυφισμός ούτε μια μαγική διασύνδεση με άρρητες μυστηριακές τελετές. Ο παράγων της συνειδητοποίησης —και γιατί όχι, και του ορθολογισμού— είναι προφανής, κάτι που σημαίνει ότι τα εκκλησιαστικά τελούμενα προϋποθέτουν την ενεργοποίηση του συνόλου της ανθρωπίνης ύπαρξης. Με άλλους όρους, δεν μπορεί να αναλάβει ένα πρόσωπο μια εκκλησιαστική αποστολή, εάν δεν έχει ήδη δείξει, εκτός των άλλων, και τη νοητική ετοιμότητά του.

Όστοςο ο μυστικός χαρακτήρας της διακόσμησης δεν παραβιάζεται, αφού είναι ο βασικός παράγων που εξασφαλίζει τη συγκρότηση ενός, ούτως ειπείν, υπερβατολογικού υποκειμένου. Ο Διονύσιος σημειώνει ότι κατά την τέλεση των ιερών μυστηρίων η σύναξη των εκκλησιαστικών τάξεων στο ιερό τελεστήριο προϋποθέτει μια ενορατική εσωτερική διάταξη, η οποία και προσφέρει ευπρέπεια στο κάθε υποκείμενο που συμμετέχει στην τελετή και του εξασφαλίζει την αναλογούσα στην ύπαρξή του δυνατότητα αναγωγής προς το θείον. *Δι' αὐταῖς εἰκόσιν ὡς τὰ πολλὰ καὶ μυστικαῖς διακοσμήσεσι καὶ ἱερολογίαις διετάξαντο*²⁴. *Δι' ἱερῶν αἰνιγμάτων αἱ τῶν ὑποβεβηκότων εὐκοσμοὶ τάξεις ἀνάγονται πρὸς τὴν κατ' αὐτὰς ἱεράν ἀναλογίαν*²⁵. Ο τρόπος δηλαδή με τον οποίο συγκροτεται ως προς τις εσωτερικές συλλήψεις του ένα εκκλησιαστικό πρόσωπο συντελεί στη

23. *Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*, P.G. 3, 445b. Για την έννοια της θεουργίας στον Διονύσιο. βλ. Α. Σιάσου, *Εραστοί της αλήθειας*, σ. 77-81.

24. *Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*, P.G. 3, 476c-d. Για την έννοια του μυστικού ο Διονύσιος έχει συγγράψει το έργο *Περὶ μυστικῆς Θεολογίας*, P.G. 3, 997a-1048b. Πρβλ. J. Vanneste, *La théologie mystique du pseudo Denys l'Aréopagite*, *Studia Patristica* VI (1969) 401-415.

25. *Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*, P.G. 3, 476c. Τα αινίγματα εισάγουν την προοπτική αποφαιτικής Θεολογίας. Για τη σχέση του συμβολισμού με τον αποφατισμό βλ. R. Roques, *Symbole et théologie négative chez le Pseudo-Denys*, *Bulletin de l'Association G. Bude* 1957 1 97-112.

βελτίωση της ηθικής ποιότητάς του, στην ουσιαστική συμμετοχή του στο εκάστοτε τελούμενο μυστήριο και στη μεταφυσική αναφορικότητά του. Πρόκειται για μια πολυδιάστατη κινητικότητα, που θέτει κάθε τάξη στο πλαίσιο των οικειών της ευθυνών. Συγχρόνως όμως είναι προφανής και η αναζήτηση υπερυποκειμενικών κριτηρίων, σταθερών και ισχυόντων οιονεί ως στόχων για κάθε ατομική προσπάθεια.

Η συμμετοχή των εκκλησιαστικών τάξεων στα μυστήρια δεν είναι ανεξάρτητη από την απόπειρά τους να μεταποιήσουν όσους συμμετέχουν στα λειτουργικά δρώμενα. Χρησιμοποιώντας ένα παράδειγμα ο Διονύσιος αναφέρει ότι η διακοσμητική παρέμβαση των λειτουργών προσβλέπει στην εσωτερική κάθαρση των πιστών, διά της οποίας τους ανυψώνει ή σε ό,τι δεν έχουν κατακτήσει ή σε μια πραγματικότητα που τους υπερβαίνει. Η καθαρτική κίνησή τους όμως αναφέρεται και στους αμύητους, τους οποίους προετοιμάζει, ώστε να καταστούν μυημένοι, με τους καθαρτικούς φωτισμούς και τις διδασκαλίες των ιερών χειμένων. Προσβλέπει δηλαδή και στον ηθικό μετασχηματισμό και στη θεωρητική κατάρτισή τους. Τέλος, οι λειτουργοί ασχούν και έναν κατά κάποιον τρόπο κριτικό έλεγχο, ο οποίος αντιδιαστέλλει τους βέβηλους από τους ιερείς. *Καθαρτική ἐστὶν ἡ λειτουργικὴ διακόσμησις, ἐπὶ τὰς φανὰς τῶν ἱερέων ἱερουργίας ἀνάγουσα τοὺς κεκαθαρμένους, καὶ τοὺς ἀτελέστους ἀποκαθαίρουσα καὶ μαιευομένη ταῖς καθαρτικαῖς τῶν λογίων ἐλλάμψεσι καὶ διδασκαλίαις, καὶ προσέτι τοὺς ἀνιέρους τῶν ἱερέων ἀμιγῶς ἀποδιαστέλλουσα*²⁶. Δύο από τις αναφορές του Διονυσίου χρήζουν ιδιαίτερης επισήμανσης. Πρώτον, δεν διατυπώνεται πρόταση για κατάδίκη των βεβήλων. Απλώς οι ποιοτικές οριοθετήσεις ή διακρίσεις προβάλλονται ως απαραίτητες, προκειμένου να καθίσταται σαφές ποιοι πρέπει ή έχουν τη δυνατότητα να μετέχουν στα μυστήρια. Δεύτερον, η απόπειρα κάθαρσης και των αμυήτων αποδεικνύει ότι η Εκκλησία δεν είναι ένα ερμητικά κλειστό σωματείο, αλλά ένας μη κεκορησμένος και με οικουμενικές αναφορές σύλλογος. Πρόκειται δηλαδή για έναν ανοιχτό οργανισμό που στοχεύει και στον ποσοτικό εμπλουτισμό του.

Διευκρινίζοντας ο Διονύσιος την εξειδικευμένη αποστολή των εκκλησιαστικών τάξεων, αναφέρει ότι ο διάκосμος των αρχidiaκόνων έχει αναλάβει το λειτουργήμα να ετοιμάζει τα σχετικά —διαδικαστικά και υλικά— με το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας. *Οἱ δὲ τῆς λειτουργικῆς διακοσμήσεως ἔκκριτοι σὺν τοῖς ἱερεῦσι ἐπὶ τοῦ θείου θυσιαστηρίου προτιθέασι τὸν ἱερὸν ἄρτον καὶ τὸ τῆς εὐλογίας ποτήριον*²⁷. Είναι προφανής εδώ η παρουσία ενός λειτουργικού κανόνα, ο οποίος οριοθετεί το βαθμό συμμετοχής σε υψηλού επιπέδου λατρευτικές

26. *Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*, P.G. 3, 508b. Για τους όρους «διδάσχω», «διδάσκαλος», «διδασκαλία» βλ. R. Roques, *L'univers dionysien*, σ. 119.

27. *Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*, P.G. 3, 425c. Για την τάξη των ιερών, βλ. R. Roques, *L'univers dionysien*, σ. 183-184.

εκδηλώσεις, όπως είναι τα μυστήρια. Η συμμετοχή μάλιστα αυτή είναι προϊόν μιας αυστηρής επιλογής, κάτι που και εδώ αποδεικνύει ότι η Εκκλησία ως θεανδρικός οργανισμός θέτει αυστηρά κριτήρια στον αξιολογικό τομέα.

Η παρουσία πάντως του κανόνα ορίζει και τις προϋποθέσεις με τις οποίες οι εκκλησιαστικές τάξεις θα εκδηλώσουν την παρεμβατική παρουσία τους με προοπτική την τελείωση των αποδεκτών της. Ο Διονύσιος μάλιστα σημειώνει ότι κάθε τάξη θα πρέπει να έχει την οικεία της ιεραρχική στάση, προκειμένου να δηλώσει το έργο που επιτελεί ως πρόθεση και ως αποτέλεσμα. Για παράδειγμα, οι ιερείς πρέπει να γονατίζουν με τα δύο πόδια, ενώ οι λειτουργοί με το ένα. Η γονυκλισία δεν είναι απλά μία τυπική κίνηση σεβασμού, αλλά η έκφραση του υποτακτικού προς τον Θεόν τρόπου με τον οποίο οι εκκλησιαστικές τάξεις του παραδίδουν όποιον προσάγεται στις τελετές με ιερό τρόπο. *Τοῖς δὲ ἱερεῦσι τοῖν δυοῖν ποδοῖν ἢ κλίσις ἔκκριτόν ἐστι παρὰ τὴν λειτουργικὴν διακόσμησιν, ὡς τὸν ἕνα κλινούσης ἐκείνης, καὶ τούτῳ τῷ ἱεραρχικῷ σχήματι τελειωμένης. Ἡ μὲν οὖν κλίσις ἐκφαίνει τὴν ὑποκειμένην προσαγωγὴν τοῦ προσάγοντος, ὑποτιθέντος Θεῷ τὸ ἱερῶς προσαγόμενον*²⁸. Εδώ χρήζουν επισήμανσης τόσο ο συμβολικός τρόπος με τον οποίο δηλώνεται μια ιερή διαδικασία όσο και η συμμετοχή του σώματος και των κινήσεών του στην έκφραση του εκκλησιαστικού αποτελέσματος. Προφανώς ο συμβολισμός χρησιμοποιείται ως πιο εκφραστικός από μια ανακοίνωση και επί του προκειμένου προσδίδει μια δραματικότητα σε μια ειδική στιγμή της ιερουργίας. Ένα ιερατικό πρόσωπο καθίσταται κατά κάποιο τρόπο ηθοποιός, ποιών το ήθος μιας συνθετικής ενέργειας.

Εκτός όμως από τις εκκλησιαστικές τάξεις που βρίσκονται σε ενεργό δράση ως προς τη δυνατότητα προετοιμασίας τελετών και τελειωτικής παρέμβασης, υπάρχουν και αυτές που μετέχουν στα εκκλησιαστικά μυστήρια μέσω της πρόσκλησής τους να λάβουν μέρος στη διαδικασία των τελετών. Ανάμεσά τους την ανωτέρα θέση κατέχει η ιερή διακόσμηση των μοναχών. Δεχόμενη έξωθεν παρεμβάσεις αποκτά τις προϋποθέσεις για να καθαρθεί εντελώς, για να έχει πλήρη αγνότητα και για να κατορθώσει τη νοερή θεωρία και επικοινωνία με κάθε ιερουργία. Και εδώ τονίζεται ότι οι επιδόσεις της ηθικής και της εκκλησιαστικής πληρότητας δεν επιτυγχάνονται αυτοδυνάμως. Έτσι οι μοναχοί ενισχυόμενοι καταρχάς από τους ιεράρχες και αποκτώντας ακολούθως γνώση των ιερών τελετών οδηγούνται σε ανώτατο βαθμό τελείωσης. *Ἡ δὲ τῶν τελουμένων ἀπάσων ὑψηλοτέρα τάξις ἢ τῶν μοναχῶν ἐστὶν ἱερὰ διακόσμησις, πᾶσαν μὲν ἀποκεκαθαρμένην κάθαρσιν, ὀλικῇ δυνάμει καὶ παντελεῖ τῶν οἰκείων ἐνεργειῶν ἀγνόητι, πάσης δέ, ὅσης θεμιτὸν αὐτῇ, θεωρεῖν ἱερουργίας, ἐν νοερᾷ θεωρίᾳ καὶ κοινωνίᾳ γεγεννημένη, καὶ ταῖς τῶν ἱεραρχῶν τελειωτικαῖς δυνάμεσιν ἐγχειριζομένη,*

28. *Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*, P.G. 3, 516a. Πρβλ. R. Roques, *L'univers dionysien*, σ. 288.

θεία τῶν ἱεραρχῶν τάξις πρώτη μέν ἐστι τῶν θεοπτικῶν τάξεων, ἀκροτάτη δὲ καὶ ἐσχάτη πάλιν αὐτή, καὶ γὰρ εἰς αὐτὴν ἀποτελεῖται καὶ ἀποπληροῦται πᾶσα τῆς καθ' ἡμᾶς ἱεραρχίας διακοσμησις²¹. Εἶναι προφανές —τουλάχιστον ἐμμεσα— ὅτι ἡ δευτέρα ικανότητα των ἱεραρχῶν ἀποτελεῖ τὴν ὀργανικὴ ἀπόληξη των δυνατοτήτων που προσφέρει ἡ πρώτη. Παράλληλα, ὁ Διονύσιος ἐμφανίζει τὴν ἐν λόγω τάξη νὰ λειτουργεῖ τελολογικά γιὰ τὶς υπόλοιπες, ἀφοῦ στὴν περιοχὴ τῆς ἀποκτᾷ τὸ τέλειο νόημά τῆς ἡ ἐκκλησιαστικὴ διακοσμητικὴ δράση. Τὸ ὅτι ἐκ νέου προβάλλεται τὸ τελικὸ αἶτιο εἶναι στοιχεῖο ἐνδεικτικὸ τῆς ἀναγκαιότητας ἐπανόδου των ἐκκλησιαστικῶν τάξεων στὰ παραδειγματικὰ ἀρχέτυπα των θεοφανειῶν. Πρὸς αὐτὰ εἶναι πλησιέστερα οἱ ἱεράρχες, λόγω ἀκριβῶς των θεοπτικῶν ικανοτήτων που διαθέτουν, καὶ ἔτσι λειτουργοῦν διαμεσολαβητικά γιὰ τὴν ἀναγωγή καὶ των υπολοίπων τάξεων πρὸς ἀναγνώρισή τους. Βέβαια, τὸ ἐσχάτο καὶ καθεαυτὸ τελικὸ αἶτιο εἶναι ὁ Θεός.

Στὴ συνέχεια των περιγραφῶν τοῦ ὁ Διονύσιος σημειώνει ὅτι ἡ τάξη των ἱεραρχῶν ἔχει πλήρη ἀρμοδιότητα σχετικὰ με τὴν τέλεση καὶ τὴν ἐγκυρότητα τοῦ συνόλου των μυστηρίων. Τὴν ἐν λόγω ἀρμοδιότητα ἔχει λάβει ἐκ Θεοῦ —με τὴ διαμεσολάβηση των Ἀποστόλων— καὶ τὴν τελεῖ με θεϊκότερο τρόπο. Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ ἓναν τρόπο που δείχνει τὸ βαθμὸ πληρότητας που ἐξασφαλίζουν οἱ ἱεράρχες στὶς ἐκκλησιαστικὲς πράξεις καὶ ἡ ὁποία ὀλοκληρώνει ὅλες τὶς ἱερὲς διακοσμήσεις. Ἐκκρίτως δὲ αὐτῇ (sc. τῇ τάξει τῶν ἱεραρχῶν) ὁ θεῖος θεσμὸς ἀπονενέμει τὰς θειοτέρας ἱεουργίας. Αὗται δὲ εἰσὶν αἱ τελεσιουργοὶ τῆς θεαρχικῆς δυνάμεως εἰκόνες, ἀποτελοῦσαι πάντα τὰ θεϊότατα σύμβολα καὶ πᾶσας τὰς ἱερὰς διακοσμήσεις²². Σαφῶς ἐπισημαίνεται ὅτι οἱ ιδιότητες που ἔχουν οἱ ἱεράρχες δὲν προκύπτουν ἀπὸ μιὰ φύσει ἢ θέσει αὐτοδυναμία τους, ἡ ὁποία θὰ εἰσῆγαγε ταξικὲς διακρίσεις με τὸ δίπολο ἐξουσιάζων-ἐξουσιαζόμενος. Δὲν οἰκοδομεῖται ἐδῶ ἓνα ἀπρόσιτο καὶ ἀπυρόβλητο ἱερατεῖο. Οἱ ἐν λόγω ιδιότητες ἔχουν τὴν πηγὴ τους στὶς θείες παροχές καὶ γι' αὐτὸ καὶ μόνον οἱ ἱεράρχες χορηγοῦν πληρωτικὲς δυνατότητες στὶς κατώτερές τους τάξεις. Καὶ ἐδῶ δηλαδὴ τονίζεται ὅτι ἡ θεία παροχὴ ἔχει ὀντολογικὰ ιδιώματα, ἀλλὰ κατὰ τὴν ἐμμενὴ παρουσίᾳ τῆς στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία μετασχηματίζεται σὲ λειτουργικὴ ικανότητα. Ἀναμφίβολα ἀναφαίνεται ἓνας σχεδιασμὸς στὴν οἰκοδόμησις τῆς Ἐκκλησίας, ὁ ὁποῖος ὡστόσο ὡς συνδεόμενος με τὴ θεία πρόνοια δὲν εἶναι ἀπόλυτα προσδιορίσιμος καὶ διατηρεῖ ἀρχετὰ σημεία ἀποφατισμοῦ.

Ἡ δευτέρη διακοσμητικὴ τάξη μετὰ τους ἱεράρχες εἶναι αὐτὴ των ἱερέων, ἡ

21. *Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*, P.G. 3, 504a. Πρβλ. R. Roques, *L'univers dionysien*, σ. 176-177, ὅπου διαβάζουμε: «De l'évêque, comme de leur source, les réalités divines se diffusent à travers les ordres inférieurs, car l'ordre épiscopal est parfait et il est ouvrier de perfection».

22. *Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*, P.G. 3, 505b. Γιὰ τὴ σημασία των συμβόλων, βλ. O. Semmelroth, *Die Theologie symbolisch des Ps.-Dionysius Areopagita*, *Scholastik* 27 (1952) 1-11.

οποία κατά την αναλογία που της αντιστοιχεί έχει μια βασική λειτουργική παρουσία, και προσληπτική και διανεμητική, στα εκκλησιαστικά δρώμενα. Η σύναξη της εν λόγω τάξης γίνεται με ιεραρχικό τρόπο, τη στιγμή δηλαδή που πρέπει και κατά τον τρόπο που ορίζει το εκκλησιαστικό τυπικό, ώστε να συμμετέχει σωστά στα θεϊότατα μυστήρια με κορύφωση τη Θεία Ευχαριστία. Και όλο αυτό το τελετουργικό πραγματοποιείται, αφού προηγουμένως οι ιερείς ανακαλύψουν με γνωστικό τρόπο και υμνήσουν ευχαριστιακά κάθε δωρεά που προέρχεται από τις θείες ενέργειες. *Ἡ πᾶσα τῶν ἱερέων διακόσμησις, ἱεραρχικῶς συναχθεῖσα, καὶ τοῖς θειοτάτοις κοινωνήσασα, μετ' εὐχαριστίας ἱεράς καταλήγει, τὰς τῶν θεουργῶν ἀναλόγως ἐπιγνοῦσα καὶ ὑμνήσασα χάριτας*²³. Είναι και εδώ σαφής η προοπτική μιας διαδικασίας ως προετοιμασίας και βαθμιαίας μυστηριακής ωρίμανσης, η οποία διέρχεται από διάφορα στάδια με στόχο το πλήρωμα της εκκλησιαστικής δράσης και της αναφοράς προς το Εκείθεν. Σημειωτέον επίσης ότι η συμμετοχή στα μυστήρια ή η εκτέλεσή τους στηρίζεται και σε μια γνωσιολογική πρόοδο των ιερέων. Δεν προβάλλεται δηλαδή κάποιος αποκρυφισμός ούτε μια μαγική διασύνδεση με άρρητες μυστηριακές τελετές. Ο παράγων της συνειδητοποίησης —και γιατί όχι, και του ορθολογισμού— είναι προφανής, κάτι που σημαίνει ότι τα εκκλησιαστικά τελούμενα προϋποθέτουν την ενεργοποίηση του συνόλου της ανθρωπίνης ύπαρξης. Με άλλους όρους, δεν μπορεί να αναλάβει ένα πρόσωπο μια εκκλησιαστική αποστολή, εάν δεν έχει ήδη δείξει, εκτός των άλλων, και τη νοητική ετοιμότητά του.

Όσotόσο ο μυστικός χαρακτήρας της διακόσμησης δεν παραβιάζεται, αφού είναι ο βασικός παράγων που εξασφαλίζει τη συγκρότηση ενός, ούτως ειπείν, υπερβατολογικού υποκειμένου. Ο Διονύσιος σημειώνει ότι κατά την τέλεση των ιερών μυστηρίων η σύναξη των εκκλησιαστικών τάξεων στο ιερό τελεστήριο προϋποθέτει μια ενορατική εσωτερική διάταξη, η οποία και προσφέρει ευπρέπεια στο κάθε υποκείμενο που συμμετέχει στην τελετή και του εξασφαλίζει την αναλογούσα στην ύπαρξή του δυνατότητα αναγωγής προς το θείον. *Δι' αὐταῖς εἰκόσιν ὡς τὰ πολλὰ καὶ μυστικαῖς διακοσμήσεσι καὶ ἱερολογίαις διετάξαντο*²⁴. *Δι' ἱερῶν αἰνιγμάτων αἱ τῶν ὑποβεβηκότων εὐκοσμοὶ τάξεις ἀνάγονται πρὸς τὴν κατ' αὐτὰς ἱερὰν ἀναλογίαν*²⁵. Ο τρόπος δηλαδή με τον οποίο συγκροτεῖται ως προς τις εσωτερικές συλλήψεις του ένα εκκλησιαστικό πρόσωπο συντελεῖ στη

23. *Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*, P.G. 3, 445b. Για την έννοια της θεουργίας στον Διονύσιο, βλ. Λ. Σιάσου, *Εραστές της αλήθειας*, σ. 77-81.

24. *Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*, P.G. 3, 476c-d. Για την έννοια του μυστικού ο Διονύσιος έχει συγγράψει το έργο *Περὶ μυστικῆς Θεολογίας*, P.G. 3, 997a-1048b. Πρβλ. J. Vanneste, *La théologie mystique du pseudo Denys l'Aréopagite*, *Studia Patristica* VI (1969) 401-415.

25. *Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*, P.G. 3, 476c. Τα αἰνίγματα εισάγουν την προοπτική της αποφατικής Θεολογίας. Για τη σχέση του συμβολισμού με τον αποφατισμό βλ. R. Roques, *Symbolisme et théologie négative chez le Pseudo-Denys*, *Bulletin de l'Association G. Bude* 1957/1, σ. 97-112.

βελτίωση της ηθικής ποιότητάς του, στην ουσιαστική συμμετοχή του στο εκάστοτε τελούμενο μυστήριο και στη μεταφυσική αναφορικότητά του. Πρόκειται για μια πολυδιάστατη κινητικότητα, που θέτει κάθε τάξη στο πλαίσιο των οικειών της ευθυνών. Συγχρόνως όμως είναι προφανής και η αναζήτηση υπερυποκειμενικών κριτηρίων, σταθερών και ισχυόντων οιονεί ως στόχων για κάθε ατομική προσπάθεια.

Η συμμετοχή των εκκλησιαστικών τάξεων στα μυστήρια δεν είναι ανεξάρτητη από την απόπειρά τους να μεταποιήσουν όσους συμμετέχουν στα λειτουργικά δρώμενα. Χρησιμοποιώντας ένα παράδειγμα ο Διονύσιος αναφέρει ότι η διακοσμητική παρέμβαση των λειτουργών προσβλέπει στην εσωτερική κάθαρση των πιστών, διά της οποίας τους ανυψώνει ή σε ό,τι δεν έχουν κατακτήσει ή σε μια πραγματικότητα που τους υπερβαίνει. Η καθαρτική κίνησή τους όμως αναφέρεται και στους αμύητους, τους οποίους προετοιμάζει, ώστε να καταστούν μυημένοι, με τους καθαρτικούς φωτισμούς και τις διδασκαλίες των ιερών κειμένων. Προσβλέπει δηλαδή και στον ηθικό μετασχηματισμό και στη θεωρητική κατάρτισή τους. Τέλος, οι λειτουργοί ασκούν και έναν κατά κάποιο τρόπο κριτικό έλεγχο, ο οποίος αντιδιαστέλλει τους βέβηλους από τους ιερείς. *Καθαρτική ἐστὶν ἡ λειτουργικὴ διακόσμησις, ἐπὶ τὰς φανὰς τῶν ἱερέων ἱερουργίας ἀνάγουσα τοὺς κεκαθαρμένους, καὶ τοὺς ἀτελέστους ἀποκαθαίρουσα καὶ μαιευομένη ταῖς καθαρτικαῖς τῶν λογίων ἐλλάμψεσι καὶ διδασκαλαῖς, καὶ προσέτι τοὺς ἀνιέρους τῶν ἱερέων ἀμιγῶς ἀποδιαστέλλουσα*²⁶. Δύο από τις αναφορές του Διονυσίου χρήζουν ιδιαίτερης επισήμανσης. Πρώτον, δεν διατυπώνεται πρόταση για κατάδίκη των βεβήλων. Απλώς οι ποιοτικές οριοθετήσεις ή διακρίσεις προβάλλονται ως απαραίτητες, προκειμένου να καθίσταται σαφές ποιοι πρέπει ή έχουν τη δυνατότητα να μετέχουν στα μυστήρια. Δεύτερον, η απόπειρα κάθαρσης και των αμύητων αποδεικνύει ότι η Εκκλησία δεν είναι ένα ερμητικά κλειστό σωματείο, αλλά ένας μη κεκορεσμένος και με οικουμενικές αναφορές σύλλογος. Πρόκειται δηλαδή για έναν ανοιχτό οργανισμό που στοχεύει και στον ποσοτικό εμπλουτισμό του.

Διευκρινίζοντας ο Διονύσιος την εξειδικευμένη αποστολή των εκκλησιαστικών τάξεων, αναφέρει ότι ο διάκοσμος των αρχidiaκόνων έχει αναλάβει το λειτουργήμα να ετοιμάζει τα σχετικά —διαδικαστικά και υλικά— με το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας. *Οἱ δὲ τῆς λειτουργικῆς διακοσμήσεως ἔκκριτοι σὺν τοῖς ἱερεῦσι ἐπὶ τοῦ θείου θυσιαστηρίου προτιθέασι τὸν ἱερὸν ἄρτον καὶ τὸ τῆς εὐλογίας ποτήριον*²⁷. Είναι προφανής εδώ η παρουσία ενός λειτουργικού κανόνα, ο οποίος οριοθετεί το βαθμό συμμετοχής σε υψηλού επιπέδου λατρευτικές

26. *Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*, P.G. 3, 508b. Για τους όρους «διδάσκα», «διδάσκαλος», «διδασκαλία» βλ. R. Roques, *L'univers dionysien*, σ. 119.

27. *Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*, P.G. 3, 425c. Για την τάξη των ιερών, βλ. R. Roques, *L'univers dionysien*, σ. 183-184.

εκδηλώσεις, όπως είναι τα μυστήρια. Η συμμετοχή μάλιστα αυτή είναι προϊόν μιας αυστηρής επιλογής, κάτι που και εδώ αποδεικνύει ότι η Εκκλησία ως θε-ανδρικός οργανισμός θέτει αυστηρά κριτήρια στον αξιολογικό τομέα.

Η παρουσία πάντως του κανόνα ορίζει και τις προϋποθέσεις με τις οποίες οι εκκλησιαστικές τάξεις θα εκδηλώσουν την παρεμβατική παρουσία τους με προοπτική την τελείωση των αποδεκτών της. Ο Διονύσιος μάλιστα σημειώνει ότι κάθε τάξη θα πρέπει να έχει την οικεία της ιεραρχική στάση, προκειμένου να δηλώσει το έργο που επιτελεί ως πρόθεση και ως αποτέλεσμα. Για παράδειγμα, οι ιερείς πρέπει να γονατίζουν με τα δύο πόδια, ενώ οι λειτουργοί με το ένα. Η γονυκλισία δεν είναι απλά μία τυπική κίνηση σεβασμού, αλλά η έκφραση του υποτακτικού προς τον Θεόν τρόπου με τον οποίο οι εκκλησιαστικές τάξεις του παραδίδουν όποιον προσάγεται στις τελετές με ιερό τρόπο. *Τοῖς δὲ ἱερεῦσι τοῖν δυοῖν ποδοῖν ἢ κλίσις ἔκκριτόν ἐστι παρὰ τὴν λειτουργικὴν διακόσμησιν, ὡς τὸν ἕνα κλινούσης ἐκείνης, καὶ τούτῳ τῷ ἱεραρχικῷ σχήματι τελειωμένης. Ἡ μὲν οὖν κλίσις ἐκφαίνει τὴν ὑποκειμένην προσαγωγὴν τοῦ προσάγοντος, ὑποτιθέντος Θεῷ τὸ ἱερώς προσαγόμενον*²⁸. Εδώ χρήζουν επισήμανσης τόσο ο συμβολικός τρόπος με τον οποίο δηλώνεται μια ιερή διαδικασία όσο και η συμμετοχή του σώματος και των κινήσεών του στην έκφραση του εκκλησιαστικού αποτελέσματος. Προφανώς ο συμβολισμός χρησιμοποιείται ως πιο εκφραστικός από μια ανακοίνωση και επί του προκειμένου προσδίδει μια δραματικότητα σε μια ειδική στιγμή της ιερουργίας. Ένα ιερατικό πρόσωπο καθίσταται κατά κάποιον τρόπο ηθοποιός, ποιών το ήθος μιας συνθετικής ενέργειας.

Εκτός όμως από τις εκκλησιαστικές τάξεις που βρίσκονται σε ενεργό δράση ως προς τη δυνατότητα προετοιμασίας τελετών και τελειωτικής παρέμβασης, υπάρχουν και αυτές που μετέχουν στα εκκλησιαστικά μυστήρια μέσω της πρόσκλησής τους να λάβουν μέρος στη διαδικασία των τελετών. Ανάμεσά τους την ανωτέρα θέση κατέχει η ιερή διακόσμηση των μοναχών. Δεχόμενη έξωθεν παρεμβάσεις αποκτά τις προϋποθέσεις για να καθαρθεί εντελώς, για να έχει πλήρη αγνότητα και για να κατορθώσει τη νοερή θεωρία και επικοινωνία με κάθε ιερουργία. Και εδώ τονίζεται ότι οι επιδόσεις της ηθικής και της εκκλησιαστικής πληρότητας δεν επιτυγχάνονται αυτοδυνάμως. Έτσι οι μοναχοί ενισχυόμενοι καταρχάς από τους ιεράρχες και αποκτώντας ακολούθως γνώση των ιερών τελετών οδηγούνται σε ανώτατο βαθμό τελείωσης. *Ἡ δὲ τῶν τελουμένων ἀπάσῶν ὑψηλότερα τάξις ἢ τῶν μοναχῶν ἐστὶν ἱερὰ διακόσμησις, πᾶσαν μὲν ἀποκαθαρμένην κάθαρσιν, ὀλικῇ δυνάμει καὶ παντελεῖ τῶν οἰκείων ἐνεργειῶν ἀγνόητη, πάσης δέ, ὕσης θεμιτὸν αὐτῇ, θεωρεῖν ἱερουργίας, ἐν νοερᾷ θεωρίᾳ καὶ κοινωνίᾳ γεγεννημένη, καὶ ταῖς τῶν ἱεραρχῶν τελειωτικαῖς δυνάμεσιν ἐγχειριζομένη,*

28. *Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*, P.G. 3, 516a. Πρβλ. R. Roques, *L'univers dionysien*, σ. 288.

καὶ τοῖς ἐνθέοις αὐτῶν ἐλλάμψεσι καὶ ἱεραρχικαῖς παραδόσεσιν ἐκδιδασκομένη τὰς ἐποπτευθείσας τῶν κατ' αὐτὴν ἱερῶν τελετῶν ἱερουργίας, καὶ πρὸς τῆς ἱερᾶς αὐτῶν ἐπιστήμης ἀναλόγως εἰς τελειωτάτην ἀναγομένη τελειώσιν²⁹. Κατὰ συνέπεια, ἡ ἀφομοίωση τῶν παροχῶν, ἡ βαθιὰ τοὺς γνῶσι καὶ ἡ ἐμπρακτὴ ἐφαρμογὴ τοὺς σε ἐπίπεδο τέλεσης τῶν μυστηρίων ἀποτελοῦν τοὺς παράγοντες ἐκείνους ποὺ οριοθετοῦν τὴν ἐννοία τῆς ἐκκλησιαστικῆς —ἀλλὰ καὶ συγχρόνως υπαρξιακῆς— τελειότητος. Μία ολοτελής καὶ συνεκτικὴ ἱερατικὴ διαδικασία κυριαρχεῖ, ἓνας προγραμματικὸς ὀρθολογισμὸς βρίσκεται διαρκῶς στὸ προσκῆνιο. Ἡ γιὰ τὰ τρέχοντα μέτρα ἀντίφαση ἀνάμεσα στὴ μυστηριακὴ προοπτικὴ καὶ στὸν ὀρθὸ λόγο αἰρεταί, ἀφοῦ ὁ δεῦτερος διακλαδίζει με τὴν ἀρχὴ τῆς αὐστηρῆς διαδοχικότητος τὶς προϋποθέσεις τῆς πρώτης.

Ὅλα τὰ ἀνωτέρω πάντως ἔχουν ευθεία προέκταση σὲ ὅ,τι ονομάζεται σωτηριολογικὴ προοπτικὴ. Ὁ Διονύσιος σημειώνει ὅτι κατὰ τὴ διάρκειά τοῦ μυστηρίου τοῦ φωτισματος εορτάζεται ἀπὸ τὸ σύνολο τῆς ἱερῆς διακόσμησης ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀναπέμπεται μία ευχαριστιακὴ δοξολογία γιὰ τὴ θεία ἀγαθότητα. *Πᾶσαν ἱεράν διακόσμησιν, ἐπὶ τῇ συνεργίᾳ μὲν καὶ συνεορτάσει τῆς τάνδρὸς σωτηρίας, εὐχαριστίᾳ δὲ τῆς θείας ἀγαθότητος...*³⁰. Με μία ἀνακατασκευὴ τῆς διαδοχῆς τῶν ὁρῶν —καὶ μάλιστα παραμένοντας συνεπεῖς στὴ χριστιανικὴ δογματικὴ διδασκαλία—³¹ μποροῦμε νὰ υποστηρίξουμε ὅτι ἡ θεία ἀγαθότητα δὲν ἀποτελεῖ μόνον τὴν ποιητικὴ αἰτία τῶν ἀνθρώπων ἀλλὰ καὶ τὴν τελικὴ. Ἡ σωτηρία ὀρίζεται ὡς τὸ ἐσχάτο ἀνθρωπολογικὸ τέλος. Κάτι τέτοιο ὅμως δὲν ἐξασφαλίζεται μέσα ἀπὸ μία ἀτομικὴ ἐκδοχὴ καὶ ἐκφραση τῆς θρησκευτικότητος ἀλλὰ ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος, τὸ ὁποῖο συναγάλλεται γιὰ κάθε ἀτομικὴ σωτηρία. Κατὰ συνέπεια, ἡ πρόνοια τῆς θείας ἀγαθότητος ἐμπεριέχει στοὺς σχεδιασμοὺς τῆς οἰκονομίας τῆς τὴν ἀνθρώπινη σωτηρία, κάτι ποὺ πραγματώνεται ἐντὸς τῆς ἐκκλησιαστικῆς πολιτείας, ποὺ εἶναι ἡ ἐνσαρκὴ ἀντανάκλαση τῆς υπερουράνιας.

Συμπεράσματα

Σύμφωνα με ὅσα ἐξετάσαμε καταλήγουμε στὶς ἀκόλουθες τρεῖς ἐκτιμήσεις:

Α) Ἡ παρουσία τοῦ ὅρου «διακόσμησις» στὸ ἀρεοπαγίτικὸ ἔργο *Περὶ τῆς*

29. *Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*, P.G. 3, 532c-d. Ὁ R. Roques σημειώνει: «Καὶ ἡ θεία γνῶσις, ὅπως καὶ ἡ θεία ἐνέργεια, μετέχεται με ἄνισο τρόπο ἀπὸ τοὺς διάφορους νόες, κάτι ποὺ οφείλεται στὴν πνευματικὴ ἀναλογία καὶ τὴν ἀντίστοιχη ἀξία του», (*L'univers dionysien*, σ. 118). Γιὰ τὴν τάξη τῶν μοναχῶν βλ. ὅ.π., σ. 187-191. Γιὰ τὴν ἐννοία τῆς θεωρίας στὸν Διονύσιο, βλ. R. Roques, *Structures Théologiques*, σ. 151-163.

30. *Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*, P.G. 3, 393c. Πρβλ. R. Roques, *L'univers dionysien*, σ. 56, ὅπου ἐπισημαίνεται ἡ διάκριση ἀνάμεσα στοὺς ὅρους «τάξις» καὶ «διακόσμησις»: «὘νὼ ἡ τάξις σημαίνει πάντοτε μία μόνον τάξις, ἡ διακόσμησις καθίσταται συνώνυμος τῆς τριάδος ἢ τῆς ἱεραρχίας με τὴν αὐστηρὴ ἐννοία τοῦ ὅρου».

31. Γιὰ τὴ θεία ἀγαθότητα στὸν Διονύσιο, βλ. *Περὶ θεῶν ὀνομάτων*, P.G. 3, 816c.

ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας κατέχει μια κεντρική θέση, τόσο νοηματικά όσο και σημασιολογικά. Η χρήση του είναι συχνή και σε πολλές περιπτώσεις ανταποκρίνεται στις προϋποθέσεις μιας συστηματικῆς προοπτικῆς. Η συστηματικότητά αυτή εξασφαλίζεται και από την ἴδια τη λογική διάταξη του ευρύτερου κειμένου στο οποίο εκάστοτε ἀνήκει και από το ότι συνυφαίνεται νοηματικά με βασικά θέματα της διδασκαλίας του Χριστιανισμού. Ἐτσι, ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις αυτού που θα μπορούσε να ονομασθεῖ θεολογικό επιστημολογικό κριτήριο. Η χρήση του μάλιστα από πλευράς γραμματικοσυντακτικῆς είναι τέτοια που τον τοποθετεῖ σ' ένα επίπεδο συλλογιστικῆς κεντρικό. Εξασφαλίζει ουσιαστικές προσθήκες και προεκτάσεις σ' επιμέρους θεματικές συνάψεις και ἔτσι η λειτουργία του είναι ὄχι μόνο συμπληρωματικὴ ἀλλὰ και αναγκαία. Ὑπό την έννοια αυτή, υποστηρίζουμε ὅτι αποτελεί δογματικόν ὄρο, δηλαδή ὄρο που λειτουργεῖ αναγκαστικά ως μείζων ἢ ἐλάσσων προκείμενη στη διατύπωση επιμέρους θεωρητικῶν συνθέσεων της χριστιανικῆς διδασκαλίας.

Β) Η δογματικὴ αυθεντικότητά του ὁρου «διακόσμησις» πιστεύουμε ὅτι νομιμοποιεῖ στην αφετηρία της και αιτιολογεῖ στην ἀπόληξή της τη μεθοδολογικὴ πορεία που ἐπιλέξαμε. Κατὰ βάση ἐπιχειρήσαμε μια επιμέρους ἐννοιολογικὴ ἀναδιάταξη του αρεοπαγιτικῶν κειμένων, με την προοπτικὴ να συγκροτήσουμε μια ἐιδικὴ θεωρία. Θέσαμε τη διακόσμησις ὡς ἀξονα της ἐν λόγω συγκρότησης και διήλθαμε ἀπὸ τα ὄντολογικά, τα ἀγγελολογικά, τα ἐκκλησιολογικά, τα ἀνθρωπολογικά και τα ὑμνολογικά-αισθητικά ἐπίπεδα. Η παρουσία της διακόσμησις σε ὅλα τα ἐπίπεδα ἦταν τέτοια που καθιστοῦσε ὀργανικὴ και λειτουργικὴ τη διασύνδεσή τους. Ἐτσι, παρουσιάσαμε μια θεωρία που περιέγραφε ἐρμηνευτικά τη θεία οἰκονομία στην περιοχή των κτιστῶν ὄντων, ἀναφορικά με την οἰκεία τους κατάσταση, τις μεταξύ τους σχέσεις και την ἐπικοινωνία τους με το θεῖον.

Γ) Με τις ἀναφορές του στη διακόσμησις ὁ Διονύσιος προβάλλει τον ἐλλογο και συνεκτικὸ τρόπο με τον οποίο ὁ Χριστιανισμός ἀντιλαμβάνεται στο ευρύτερο πλαίσιο της τη σχέση του ἀκτιστοῦ με το κτιστό. Βρισκόμαστε ἐνώπιον ἐνός ὄντικου συστήματος που πόρρω ἀπέχει ἀπὸ το να θεωρεῖται ὡς ἕνα ἀπλό παράγωγο μιας ἀπρόσωπης μεταφυσικῆς ὀντότητας ἢ δυνάμεις. Η οὐράνια και η ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία χαρακτηρίζονται ἀπὸ μια κινήτικότητα που ἔχει τη διάσταση τόσο της αὐτοαναφοράς ὡς και της ἐκστατικότητος. Διὰ της αὐτοαναφοράς ὀρίζεται μια ἐσωτερικότητα πλήρης —ὑπὸ κτιστοῦς βέβαια ὁρους— ὄντολογικά, ἠθικά και αισθητικά. Διὰ της ἐκστατικότητος καθίσταται σαφές η νοηματοδότηση του βίου δι' ἐτέρου. Και αὐτὴ η νοηματοδότηση δεν εξασφαλίζεται μόνον κατὰ την ἀμοιβαιότητα των σχέσεων ἀλλὰ και κατὰ τις σχέσεις προσφοράς. Ἐτσι, η διακόσμησις καθίσταται κατηγορηματικὸ ἐπίθεμα, μόνον ὅταν η ποιότητα της ἰδιαιτερότητας μετεξελίσσεται σε δυνατότητα ἐπικοινωνιακοῦ λόγου. Η πεμπτοσύνη δηλαδή της Ἐκκλησίας ἀποτελεῖ τη λογικὴ που συνέχει την ἐσχατολογικὴ προοπτικὴ του κτιστοῦ. Μεταφράζοντας τα ἀνωτέρω με γνωσιολογικούς

ή λογικούς όρους θα λέγαμε ότι ο Διονύσιος εκκινεί από αρχές που τις θεωρεί ως βέβαιες αντικειμενικά και προφανείς —αξιωματικά ορισμένως— στην ανθρωπινή συνείδηση και συμπεραίνει προτάσεις αληθείς και προφανείς, που έχουν αναγκαστική ως εκ των προϋποθέσεων τους ισχύ και εφαρμογή.

Αντί επιλόγου

Ο R. Roques έχει εκτενώς επισημάνει τις συνάφειες των αρεοπαγιτικών συγγραφών με τα έργα του νεοπλατωνικού Πρόκλου ως προς τις σημασίες του όρου «διακόσμησις». Στο πλαίσιο του ερευνητικού ερωτήματος για τον ακριβή προσδιορισμό των σχέσεων Πρόκλου - Διονυσίου πιστεύουμε ότι χρήσιμο θα ήταν να ερευνηθούν τα εξής ειδικά θέματα και στους δύο στοχαστές:

- 1) Στον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζεται στα έργα τους ο όρος «διακόσμησις» υπολανθάνει μεθοδολογικά το ζεύγος «έν - πλήθος»;
- 2) Ποια είναι η θέση της διακόσμησης στο ζήτημα της πτώσης και της αποκατάστασης των όντων;

Πανεπιστήμιο Πατρών

Χρήστου Ἀραμπατζῆ

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟ-ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΔΙΕΡΓΑΣΙΕΣ
ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ
ΣΤΟΝ ΑΠΟΗΧΟ ΤΗΣ ΣΥΝΟΔΟΥ ΤΗΣ ΛΥΩΝ (1274-1280)

Ἡ δυτική σύνοδος τῆς Λυών (1274) καί ἡ συμμετοχή τῆς αὐτοκρατορικῆς ἀντιπροσωπείας σ' αὐτήν ἀπετέλεσε ἕναν διπλωματικό θρίαμβο γιά τόν αὐτοκράτορα Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο, ἀφοῦ ἡ ἀποδοχή ἀπό μέρους τοῦ ὄλων τῶν ἀπαιτήσεων τῆς Κουρίας λειτούργησε ἀνασταλτικά στήν ὀργάνωση μιᾶς σταυροφορίας τῶν δυτικῶν κρατῶν ἐναντίον του.

Οἱ ἐκκλησιαστικές καί θεολογικές ὁμως συνέπειες τῶν πολιτικῶν σκοπιμοτήτων τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα συντάραξαν γιά μιᾶ περίπου δεκαετία τό ἐσωτερικό τῆς αὐτοκρατορίας. Οἱ ἀναμφισβήτητες σέ εὐρύτερο πολιτικό πλαίσιο θετικές πρωτογενεῖς ἐπιδράσεις τῆς διπλωματικῆς του δεινότητος δέν ἦταν δυνατόν νά ἐξοβελίσουν οὔτε τή βεβαιότητα τῶν περισσοτέρων Ὁρθοδόξων ὅτι προδίδεται ἡ παράδοση τῶν Πατέρων οὔτε τά πρωτογενῆ τους κίνητρα, πού τοὺς ὠθοῦσαν σέ καθολική ἀντίσταση ἐναντι τῆς φιλενωτικῆς πολιτικῆς του.

Ἀναφορικά μέ τό ζήτημα τῆς ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν πού μέ πομπῶδες ὕφος διακηρύχθηκε στήν 4ῃ συνεδρία τῆς Συνόδου στίς 6 Ἰουλίου 1274, οἱ ἀποφάσεις τῆς δέν ἔγιναν ποτέ ἀποδεκτές ἀπό τοὺς Ὁρθοδόξους, πέραν μιᾶς μικρῆς ὁμάδας αὐτοκρατορικῶν ἀξιωματοῦχων καί ἱεραρχῶν πού εἶχαν ὡς ἐπικεφαλῆς τόν Ἰωάννη Βέκκο.

Αὐτό ὀφείλεται σέ μιᾶ πλειάδα λόγων πού ἐπιγραμματικά μποροῦν νά συνοψιστοῦν στά ἑξῆς:

α) Οἱ αἰτίες πού ὀδήγησαν τόν Μιχαήλ Η' καί τή βυζαντινή ἀντιπροσωπεία στήν ἀπόφαση συμμετοχῆς σέ μιᾶ καθόλα δυτική σύνοδο ἦταν πολιτικοί¹. Κάτω

1. Πέρα ἀπό τίς ὁποιοσδήποτε ἱστοριοθεολογικές τοποθετήσεις τῶν ἐρευνητῶν γιά τίς προθέσεις καί τήν εὐλικρίνεια τῶν Ἑλλήνων κατά τήν προετοιμασία τῆς ἀποστολῆς τῆς πρεσβείας στή Λυών, σημαντικότερες καί ἄκρως διευκρινιστικές εἶναι οἱ μαρτυρίες τοῦ Παχυμέρη, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, V, 18 ... Τὸ γὰρ κατεπεῖγον ἓν ἐστὶ, τὸ φυγεῖν κίνδυνον ἀναγκαῖον, εἰ ταῦτα πράττοιμεν, τοῦ Γρηγορά, *Ρωμαϊκή Ἱστορία*, I, V, 1, καί ἰδιαίτερος τῆς συνοδικῆς ἀπόφασης τῶν ἀρχιερέων τῆς 24ῆς Δεκεμβρίου 1273. *Γράμμα Συνοδικόν. Ἐγγραφὸς ἀσφάλεια*. Ἐπειδὴ περ ἅπαντες ἡμεῖς, εἰς ταῦτόν γινώμης γινόμενοι μετὰ τοῦ θεοσεφοῦς καὶ κραταιοῦ ἀγίου αὐθέντου καὶ βασιλέως, τὴν εἰρήνην τῶν ἀγίων τοῦ Θεοῦ ἐκκλησιῶν, τῆς τε ἡμετέρας καὶ τῆς πρεσβυτέρας Ρώμης, ὡς ἐπαφελῆ τε καὶ σωτήριον τῷ ἡμετέρῳ χριστιανικῷ πληρώματι καταδεξάμεθα καὶ τὴν ἑνωσιν ἤδη σὺν Θεῷ ἐτελέσαμεν... V. Laurent - J. Darouzzès, *Dossier Grec de l'union de Lyon 1273-1277*, Paris 1976, σ. 321. Ὡς πρὸς τὰ κείμενα

ἀπό τήν ἀπειλή τοῦ Καρόλου Ἀνδεγαυικοῦ, πού τόσο ἔντεχνα χειρίσθηκαν οἱ Πάπες τῆς ἐποχῆς², οἱ Ἕλληνες ἦταν ἀναγκασμένοι νά ἀποδεχθοῦν ἔστω καί τύποις μιά σειρά προνομίων τῆς Ρώμης στό πλαίσιο μιᾶς πολυσυζητημένης ἔνωσης τῶν Ἐκκλησιῶν, ἀπό τά ὁποῖα ἀπουσίαζε ὁποιοδήποτε ἔρισμα στήν κοινὴ παράδοση τῶν πρώτων χιλιῶν χρόνων³. Κατά συνέπεια μέ τήν ἄρση τῶν πολιτικῶν αἰτίων καί τῆς ἀπειλῆς τοῦ Καρόλου, πού ἐπέβαλαν τή συμμετοχὴ τῶν Ἑλλήνων στή σύνοδο καί τήν ἀποδοχὴ τῶν ἀποφάσεών της, κατέρρευε καί ἡ ὁποιαδήποτε ἀποτελεσματικότητά της.

β) Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ἀπέστειλε στή σύνοδο μιά περίτεχνη δήλωση, ἀποτέλεσμα συμφωνίας αὐτοκράτορα, συνοδικῶν καί κληρικῶν τῆς Ἀγίας Σοφίας, στήν ὁποία ἀποδεχόταν τήν κοινωνία μέ τή Ρώμη καθὼς καί ὅλα τὰ πρόνομια τοῦ Πάπα πού ἦταν σύμφωνα μέ τήν Πατερικὴ Παράδοση καί εἶχαν ἐπικυρωθεῖ ἀπὸ τίς Οἰκουμενικὲς συνόδους. Συγκεκριμενοποιώντας μάλιστα αὐτά τὰ πρόνομια στό ἔκκλητο, τό μνημόσυνο καί τό πρωτεῖο τὰ ἀποδυνάμωνε ἐντελῶς, ἀφοῦ ἡ εἰσαγωγικὴ προϋποθετικὴ ἀρχή, ἡ συμφωνία τους δηλαδή μέ τήν πατερικὴ παράδοση καί ἡ ἐπικύρωσή τους ἀπὸ τίς Οἰκουμενικὲς συνόδους, λειτουργοῦσε ἀναιρετικά⁴. Ἐπιπρόσθετα κάθε παρέκκλιση ἀπὸ αὐτές τίς τοπο-

τοῦ Παχυμέρη χρησιμοποιοῦμε τήν ἔκδοση τοῦ A. Failler, *Georges Pachymère, Relations Historiques*, CFHB 24, τεύχ. 1-2, Paris 1984.

2. Οἱ παπικὲς μεθοδεύσεις καί ὁ χειρισμός τῆς Ἀνδεγαυικῆς ἀπειλῆς ἀναλύονται διεξοδικά στό ἔργο τοῦ Κ. Γιαννακόπουλου, *Ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος καί ἡ Δύση*, Ἀθήνα 1969, σ. 155-158 σχετικὰ μέ τὸν Κλήμη Δ΄ καί σ. 183-186 γιὰ τὸν Γρηγόριο Γ΄.

3. Τὰ ἐπιχειρήματα τῶν Ὁρθοδόξων πού ἐπιβεβαιώνουν αὐτὴν τήν τοποθέτηση ἀναλύονται στὸν Τόμο τῆς συνόδου πρὸς τὸν αὐτοκράτορα τό 1273. Laurent-Darrouzès, *Dossier Grec*, σ. 198-221 γιὰ τό πρωτεῖο καί σ. 222-242 γιὰ τό ἔκκλητο. Βλ. ἐπίσης Χρ. Ἀραμπατζή, *Ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία καί ἡ σύνοδος τῆς Λυών (1274)*, σ. 169ε.

4. Οἱ ἐπιστολὲς καθὼς ἐπίσης καί ἡ διαμορφωθείσα κατάσταση στήν Ἐκκλησία Κωνσταντινουπόλεως λίγο πρὶν τὴν ἀναχώρηση τῆς αὐτοκρατορικῆς ἀντιπροσωπείας γιὰ τὴ Λυὼν παρουσιάζονται στή μελέτη μας, Χρ. Ἀραμπατζή, *Ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία καί ἡ σύνοδος τῆς Λυών (1274)*, σ. 221ε.

Ἐπιπλέον θὰ πρέπει νά κάνουμε κάποιες ἐπισημάνσεις δηλωτικὲς τῆς σημασίας καί τῆς βαρύτητας τῶν κειμένων, καθὼς μεγάλο μέρος τῶν ἐρευνητῶν τίς συγχέουν μέ ἀποτέλεσμα νά ἐξάγουν λαθασμένα συμπεράσματα. Ἡ ἐπιστολὴ πού ἐστάλη στὸν Μιχαήλ Η΄ στὶς 24 Δεκεμβρίου 1273 (*Dossier Grec*, σ. 320-323) ἀπὸ τοὺς συνοδικούς στὰ πλαίσια τῆς διαπραγματεύσεως γιὰ τὴν ἀποδοχὴ τῆς κοινωνίας μέ τή Ρώμη, δὲν ἔχει καμμία σχέση μέ τό κείμενο πού ἐστάλη στὸν Πάπα τὸ Φεβρουάριο 1274 καί ὑπεγράφη ἀπὸ τοὺς ἐπισκόπους καί τοὺς κληρικούς τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας (Ἀγίας Σοφίας). Ἀμφότερα τὰ κείμενα ἔχουν σάν θέμα τὴν ἀποκατάσταση τῆς κοινωνίας Ρώμης - Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλὰ ἐξυπηρετοῦσαν ἐντελῶς διαφορετικὸ σκοπὸ καί εἶχαν χαρακτηριστικὲς διαφορὲς ὡς πρὸς τὴ δομὴ τους καί τό περιεχόμενό τους. Στὸ πρῶτο κείμενο γίνεται ἀναφορὰ στὰ τρία σημεῖα βάσει τῶν ὁποίων ἐπιτελεῖται ἡ ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν —τό πρωτεῖο, τό ἔκκλητο καί τό μνημόσυνο— καί ἔχει ὡς προϋπόθεση τὸ χρυσόβουλλο τοῦ αὐτοκράτορα τοῦ ἰδίου μηνῆ. Ἀντίθετα στό δεύτερο κείμενο, πού ἐστάλη σὲ λατινικὴ μετάφραση στὸν πάπα, ὄχι μόνο δὲν ἀναφέρονται τὰ τρία σημεῖα, ἀλλὰ οἱ συντάκτες του καταφεύγουν σὲ γενικότητες καί κολακευτικὰ λόγια γιὰ τὸν αὐτοκράτορα καί ἀποδέχονται ὅλα τὰ πρόνομια πού ἀπέδιδαν οἱ Πατέρες καί ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία στή Ρώμη πρὶν τό 1054. Ἐπίσης δηλώνεται μέ ἕμμεσο τρόπο ἡ ἀβεβαιότητα γιὰ τὴν ἐκβασή τοῦ ἔγχειρήματος. Τὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ γνωρίζουμε σήμερα μόνο ἀπὸ τὴ λατινικὴ τῆς μετάφρασης, τὴν πιστότητα τῆς

θετήσεις καθιστοῦσε τήν κοινωνία μέ τή Ρώμη μή ἐφικτή. Ἡ παρέκκληση βέβαια ἦταν ἐμφανέστατη ἐπειδή κατὰ τή διάρκεια τῆς συνόδου τόνισθηκε ἡ πλήρης κατὰ τά δυτικά ἐκκλησιολογικά πρότυπα ὑποταγή τῆς Ἑκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως στή Ρώμη καί ἡ δογματική της συμφωνία σέ ὅλα ὅσα πρεσβεύει αὐτή⁵.

γ) Ὑλείπαν ὅλα ἐκεῖνα τά γνωρίσματα πού θά τῆς προσέδιδαν τό χαρακτηρισμό τῆς οἰκουμενικότητος⁶. Ὁ ἴδιος ὁ πατριάρχης Ἰωσήφ, ἀλλά καί ὅλη ἡ Ὁρθόδοξη Ἑκκλησία, ὅχι μόνο ἦταν σύμφωνοι μέ τή σύγκληση μιᾶς Οἰκουμενικῆς Συνόδου πού θά ἐπιλαμβανόταν τῶν διαφορῶν τῶν δύο πλευρῶν, ἀλλά καί τήν ἐπιζητοῦσαν ἐπιμόνως, ἀφοῦ σύμφωνα μέ τίς ἐκκλησιολογικές ἀρχές της εἶναι τό μόνο ὄργανο αὐθεντικῆς ἔκφρασής της⁷. Φυσικά ἡ σύγκλησή της καί οἱ συμμετοχές τῶν Ἑκκλησιῶν σ' αὐτήν ἔπρεπε νά ἀκολουθοῦν τήν παράδοση τῶν ὑπολοίπων Οἰκουμενικῶν Συνόδων. Ἀντιθέτως ὁ Πάπας ἀρνεῖτο μιᾶ τέτοια ἐκδοχή καθώς γιά αὐτόν προεῖχε ἡ ἀνάδειξη τοῦ θρόνου τῆς Ρώμης σέ παγκόσμια θρη-

δοποίας ὑπογράφει ὁ Μ. Χαρτοφύλακας Ἰωάννης Βέκκος. Τό πρωτότυπο κείμενο κρατήθηκε στήν Κωνσταντινούπολη ἀπ' ὅπου πιθανόν ἐχάθη. Ἡ ἐκδοση τοῦ λατινικοῦ κειμένου πού χρησιμοποιοῦμε ἐμεῖς εἶναι αὕτη τοῦ B. Roberg, *Die Union zwischen der griechischen und der lateinischen Kirche auf dem II. Konzil von Lyon (1274)*, Bönne 1964, σ. 235-239.

5. Ὁ Μιχαήλ Η' γιά νά ἀποσπάσει τή σύμφωνη γνώμη τῶν συνοδικῶν καί τῶν κληρικῶν ἐξέδωσε χρυσόβουλλο μέ τό ὅποιο διαβεβαίωνε, Ἦ μὲν εἰρήνη τοιαυτή τις ἐπὶ τοῖς ἐγένετο, Θεῷ μὲν, ὡς ἡ βασιλεία μου πεπληροφόρηται, φίλη καί ἀνθρώποις δέ τοῖς μὴ πάντῃ ἀγνώμοσι σφόδρα ἐπαίνεται. Ὅμως δ' οὖν δι' ἀσφαλείας περιουσίαν ἐκτίθῃσιν ἡδὴ καί τὸν παρόντα χρυσοβούλλιον λόγον αὐτῆς καί παρεγγυᾶται διὰ τούτου καί βασιλικῶς παρακελεύεται ἅπασι, μετὰ τὸ ἀποδοῦναι τὴν εἰρημένην τιμὴν καί τὰ προμνημονευθέντα ταῦτα πρεσβεῖα, πνευματικῶς καί ἐγκανόνως, τῷ ἁγιωτάτῳ καί μακαριωτάτῳ πάπῃ καί τῇ ἀποστολικῇ ρωμαϊκῇ ἐκκλησίᾳ, ἀμεταθέτως ἐν τοῖς ἄλλοις ἅπασιν ἔχειν τοῖς ἡμετέροις δόγμασι καί ἔθεισι, τὰ μὲν ὡς Θεοῦ φωνάς, τὰ δὲ ὡς πατρῶν κληρὸν διὰ βίου τηροῦντας ἀπαραιοῖντα..., Laurent - Darouzzès, *Dossier Grec*, σ. 314-319.

6. Γιά τὴν Οἰκουμενικότητα τῆς Συνόδου τῆς Λυῶν καί τὴν ἀπαρίθμησή της στίς «γενικές», κατὰ τὴν λατινικὴ παράδοση, χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ μελέτη τοῦ Y. Congar, 1274-1974. Structures ecclésiastiques et conciles dans les relations entre Orient et Occident, *R.S.Ph.Th.* 58 (1974) 355-390, στήν ὁποία περιγράφεται ἀναλυτικὰ ἡ λατινικὴ θεώρηση τῆς οἰκουμενικότητος. Κατὰ τὴν ἐρευνά του ὁ Congar ἀποδέχεται ὅτι ἀκόμη καί μέσα στὴ λατινικὴ παράδοση ἡ σύνοδος τῆς Λυῶν ποτὲ δὲν ἀπαριθμεῖται ὡς οἰκουμενικὴ μέχρι καί τὰ τέλη τοῦ 16ου αἰῶνα. Ἀντιθέτως μαρτυρεῖται ὅτι ἕνας ἀπό τούς συμβούλους τοῦ πάπα Εὐγενίου Δ' στὴ σύνοδο τῆς Φερράρας-Φλωρεντίας, ὁ Fantino Valaresso θεωρεῖ τὴ σύνοδο τοῦ 1438 ὡς 9η Οἰκουμενικὴ (ἀριθμῶντας ὡς ὀγδοὴ αὐτὴ τοῦ 869-870) καί σημειώνει ὅτι μετὰ τὸ σχίσμα τοῦ 1054 δὲν συγκλήθηκε Οἰκουμενικὴ σύνοδος ἀφοῦ γιά νά δοθεῖ αὐτός ὁ χαρακτηρισμός ἀπαιτεῖται καί ἡ συμμετοχὴ τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἑκκλησίας (σ. 381). Παρόμοιο προβληματισμὸ γιά τὸ ποιὲς σύνοδοι θεωροῦνται Οἰκουμενικές, μέ παράλληλη παράθεση ἔργων ἀπὸ τὴν λατινικὴ γραμματεία ἐκφέρει καί ὁ L. Bouyer, *L'église de Dieu, Corps du Christ et Temple de l'Esprit*, Paris 1970, σ. 678-679.

7. ... Ἐάν μὲντοι ἐκ πάντων τῶν ἁγιωτάτων πατριαρχῶν καί τῶν ἐν διαφοροῖς ἔθνεσιν ἀγίων ἐκκλησιῶν συνέλθωσιν οἱ προσήκοντες τοποτηρηταί, προμηθεῖα καί κελεύσει τοῦ κρατίστου καί ἀγίου μου αὐτοκράτορος, καί θελήσωσι κοινῶς πάντες οἰκονομίαν ποιῆσαι τινα διὰ τὸ τῆς εἰρήνης καλόν, ὅπερ ἂν ἅπασι δόξῃ καί κατὰ κοινὴν συμφωνίαν τε καί ἀρέσκειαν, τοῦτο καί ὁ Θεὸς ἀποδέξεται πάντως καί ἡμεῖς στέρξομεν μετὰ πάσης χαρᾶς καί μόνιμον ἔσται καί ἀσκανδάλιστον. Μῆρος ἀπὸ τὸν «Ὅρκον» τοῦ πατριάρχῃ Ἰωσήφ τὸ 1273. Laurent - Darouzzès, *Dossier Grec*, σ. 303-305· V. Laurent, *Le serment antilatin du patriarche Joseph Ier (juin 1273)*, *ÉO* 26 (1927) 407.

σκευτική ἀρχή. Σ' αὐτή του τήν προσπάθεια εἶχε ἀρωγούς μιά πλειάδα ἐπιφανῶν κληρικῶν, ὅπως ὁ Humbert de Romans καί ὁ Bonaventura οἱ ὁποῖοι θεωροῦσαν τήν ἀναγνώριση τοῦ πρωτείου ὡς ἐπαρκές σημεῖο γιά τήν ἐπίτευξη τῆς ἐνότητας τῆς Ἐκκλησίας. "Ὅπως ἐνδεικτικά ἀναφέρει ὁ Marcel Pacaut, «Le marchandage, même si l'expression est trop dure, est claire: l'Occident accepte sans poser de questions que Constantinople retourne aux Grecs. Ceux-ci acceptent sans poser de question de revenir dans le sein de l'Église catholique romaine»⁸.

δ) Τέλος ἡ ἀντιμετώπιση τῶν Ἑλλήνων ὡς αἰρετικῶν⁹ ἀπό τοὺς Λατίνους προσέδιδε στή σύνοδο χαρακτῆρα διορθωτικό, τόν ὁποῖο ποτέ δέν ἦταν δυνατόν νά ἀποδεχθοῦν οἱ Ὁρθόδοξοι, πόσο μᾶλλον πού δέν συμφωνοῦσε μέ τίς ἐπιστολές βάσει τῶν ὁποίων γινόταν ἀποδεκτή ἀπό τήν Ὁρθόδοξη πλευρά ἡ κοινωνία μέ τήν Ἐκκλησία τῆς Ρώμης. Σ' αὐτό τό σημεῖο βρισκόταν καί ἡ μεγαλύτερη διαφορά μεταξύ Ὁρθοδόξων καί Ρωμαιοκαθολικῶν. Σημειωτέον ὅτι καθ' ὁδόν πρὸς τή σύνοδο τῆς Λυών πέθανε ὁ Θωμᾶς Ἀκινάτης, τό ἔργο ὅμως τοῦ ὁποίου *Contra Errores Graecorum*, γραμμένο μιά περίπου δεκαετία πρίν, ἀπετέλεσε βασικὴ πηγὴ γιά τόν χαρακτηρισμό τῶν Ἑλλήνων ὡς αἰρετικῶν.

Μέσα σ' αὐτά τά πλαίσια ἡ κηρυχθεῖσα ἀπό τοὺς λατίνους ἔνωση ἔγινε πρόξενος ὀξύτητας καί ταραχῶν στό ἐσωτερικό τῆς βυζαντινῆς ἐπικράτειας καί ἰδιαίτερα στήν Κωνσταντινούπολη. Οἱ διωγμοί, οἱ φόνοι, οἱ ἐξορίες καί οἱ δημεύσεις περιουσιῶν ὄλων ὅσων δέν ἐνστερνίζονταν τίς αὐτοκρατορικές ἀπόψεις ἦταν τά σημαντικώτερα χαρακτηριστικά τῆς τραγικῆς κατάστασης πού ἐπικράτησε στό χῶρο τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας καί Ἐκκλησίας τά ἐπόμενα χρόνια¹⁰. Στίς 9 Ἰανουαρίου 1275 ὁ πατριάρχης Ἰωσήφ μὴ ἀποδεχόμενος τά διαδραματισθέντα μέ ἀπόφαση τῆς συνόδου καθαιρεῖται καί ἀποσύρεται στή Μονή Ἀγίου Μιχαήλ στὸν Ἀνάπλου¹¹. Κατόπιν σέ Θεία Λειτουργία πού τελεσθῆκε στίς 16 Ἰανουαρίου στό παλάτι τῶν Βλαχερνῶν χοροστατοῦντος τοῦ Χαλκηδόνος Νικολάου, ἔγινε ἡ ἐπίσημη τελετὴ ἀποδοχῆς τῆς ἐνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν, παρόντων τοῦ

8. M. Pacaut, *Le concile de Lyon: l'événement et sa portée, 1274 - Année charnière*, Paris 1977, σ. 296.

9. Βλ. H. Wolter - H. Holstein, *Lyon I - Lyon II, Extraits du rapport d'Humbert de Romans sur la situation de l'Église (1272-1273)*, Paris 1966, σ. 269: «Une septième cause peut être ajoutée: les Grecs d'abord schismatiques, ont été peu à peu, au cours des siècles entraînés en diverses erreurs et hérésies, et ils s'obstinent à les tenir. Aussi bien, au temps présent, il faut les regarder non seulement comme schismatiques, mais comme manifestement hérétiques: ils sont nourris et pénétrés de ces erreurs et hérésies par leurs moines».

10. Παχυμέρη, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, V, 23-24. Νικηφόρος Χούμνου, *Ἐπιτάφιος εἰς τὸν Μακάριον καὶ Ἀγιώτατον Μητροπολίτην Φιλαδελφείας Θεόληπτον*, ἔκδ. J. Boissonade, *Anecdota Graeca*, τ. 5, σ. 198έ. H. Evert-Kappesowa, *La société byzantine et l'union de Lyon, Byzantinoslavica* 10 (1949) 36-41. Γιαννακόπουλου, ὅ.π., σ. 205-207.

11. Παχυμέρη, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, V, 22.

Μιχαήλ Η', τοῦ υἱοῦ τοῦ Ἀνδρονίκου καί τῶν παπικῶν ἀπεσταλμένων¹².

Τό ἐπόμενο βῆμα τῆς αὐτοκρατορικής πολιτικῆς ἦταν ἡ ἐκλογή νέου πατριάρχη, ὁ ὁποῖος θά ἦταν πρόθυμος νά τήν ἀκολουθήσει. Ἡ ἀνδοδος στόν πατριαρχικό θρόνο τοῦ Ἰωάννη Βέγκου (2 Ἰουνίου 1275) ἦταν ἡ φυσική συνέπεια ὧσων προηγήθηκαν. Ὁ νέος πατριάρχης εἶχε ὅλα τά πνευματικά χαρίσματα καί τή θέληση, ὥστε νά ὑπηρετήσει αὐτό πού ὁ Μιχαήλ Η' ἐπιζητοῦσε: τή στήριξη μιᾶς φιλολατινικῆς στάσης γιά ὅσο διάστημα τή χρειαζόταν ἡ αὐτοκρατορία¹³.

Τό μεγαλύτερο ὅμως μέρος τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας καί σχεδόν ὅλη ἡ Ἐκκλησία εἶχαν ἀντίθετη γνώμη μέ τίς αὐτοκρατορικές ἐπιλογές καί ἐκδήλωναν τή δυσἀρέσκειά τους μέ ποικίλους τρόπους. Τό κίνημα τῶν Ἀρσενιατῶν πού γιά μιᾶ δεκαετία ταλαιπωροῦσε τήν Ἐκκλησία μέ τίς ἐκκλησιαστικές του συνέπειες¹⁴ καί ὑπονόμευε τήν αὐτοκρατορική ἐξουσία μέ τίς πολιτικές του διαστάσεις¹⁵, ἀπέκτησε ἀναπάντεχα ἕνα νέο ἀρωγό. Οἱ ὑποστηρικτές τοῦ πρώην πατριάρχη Ἰωσήφ Α', πού εἶχε γίνει τό κέντρο τοῦ ἀνθενωτικοῦ ἀγώνα¹⁶, παρὰ τίς διαφορές πού τούς χώριζαν μέ τούς Ἀρσενιάτες, συμάχησαν μαζί τους ἐναντίον τῆς αὐτοκρατορικής πολιτικῆς καί τῆς νέας ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς¹⁷. Ἀκόμη καί μέλη τῆς οἰκογένειας τοῦ Μιχαήλ Η' συμμετεῖχαν σ' αὐτήν τήν προσπάθεια, προσδιορίζοντας μ' αὐτό τόν τρόπο τήν καθολική ἀπόρριψη ἀπ' ὅλο τό φάσμα τῆς κοινωνικῆς διάρθρωσης τοῦ Βυζαντίου τῆς πολιτικῆς πού ἀκολουθοῦσε¹⁸.

12. Οἱ ἀπεσταλμένοι τοῦ πάπα καί ἡ ἑλληνική ἀποστολή ἐφθασαν στήν Κωνσταντινούπολη τό φθινόπωρο τοῦ 1274. Ἡ τελετή στό παλάτι τῶν Βλαχερνῶν περιελάμβανε, ἐκτός τῶν ἄλλων, τήν ἀνάγνωση τοῦ Ἀποστόλου καί τοῦ Εὐαγγελίου στά ἑλληνικά καί λατινικά, ἐνῶ ὁ πάπας Γρηγόριος μνημονεύθηκε ὡς «ἄκρος ἀρχιερεὺς τῆς ἀποστολικῆς ἐκκλησίας καί οἰκουμενικός πάπας». Γιά τήν τελετή βλ. Γιαννακόπουλου, ὅ.π., σ. 205. Berberg, ὅ.π., σ. 161-162. J. Gill, *Byzantium and the Papacy 1198-1400*, N. Jersey 1979, σ. 163.

13. Παχυμέρης, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, V, 24. Ὁ Παχυμέρης περιγράφει μέ σαφήνεια τόν σημαντικό καί παρεμβατικό ρόλο πού ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας διαδραμάτισε στήν ἐκλογή τοῦ νέου πατριάρχη στίς 26 Μαΐου 1275.

14. Ἰω. Συκουτρῆ, Περὶ τοῦ σχίσμα τῶν Ἀρσενιατῶν, *Ἑλληνικά* 2 (1929) 267-330, 3 (1930) 15-44 καί 5 (1932) 107-126. V. Laurent, *La question des Arsénites*, *Ἑλληνικά* 3 (1930) 463-470.

15. D. Nicol, *The Byzantine reaction to the second Council of Lyons 1274*, *Studies in Church History* 7 (1971) 117-118.

16. Ὁ Παχυμέρης περιγράφει μέ σαφήνεια τήν ἐπιρροή πού ἀσχοῦσε ὁ Ἰωσήφ Α' στοὺς ἀντιδρώντες στίς ἐνέργειες τοῦ αὐτοκράτορα. Αὐτός ἦταν καί ὁ κύριος λόγος πού ὁ Μιχαήλ Η' δυσἀρεστημένος ἀπὸ τό γεγονός αὐτό τόν ἐξόρισε στό φρούριο τῆς Χηλῆς στή Μαύρη Θάλασσα. Παχυμέρης, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, V, 29.

17. Παχυμέρης, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, V, 23. Nicol, ὅ.π., σ. 124. Ἰω. Συκουτρῆ, Περὶ τοῦ σχίσμα τῶν Ἀρσενιατῶν, *Ἑλληνικά* 2 (1929) 316-317.

18. Σχετικά μέ τήν ἀνθενωτική δράση τῆς μοναχῆς Εὐλογίας, ἀδερφῆς τοῦ Μιχαήλ Η', μᾶς πληροφορεῖ ἄμεσα ὁ Παχυμέρης, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, V, 14, καί ἔμμεσα ὁ ἴδιος ὁ Μιχαήλ Η' σέ ἐπιστολή του πρὸς τόν Πάπα. Ἰδιαίτερος γιά τό θέμα τῆς ὑπονομευτικῆς στάσης μελῶν τῆς αὐτοκρατορικής οἰκογενείας βλ. R.-J., Loenertz, *Mémoire d'Ogier, Protonotaire, pour Marco et Marchetto Nonces de Michel VIII Paléologue auprès du Pape Nicolas III*, *OCP* 31 (1965) 374-408. K. Setton, *The Papacy and the Levant, (1204-1571)*, Philadelphia 1976, τ. 1, σ. 120.

Ἡ συμμετοχή στή σύνοδο τῆς Λυών καί ἡ ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν πού αὐτή διακήρυξε καί πάνω στήν ὁποία στήριζε τήν ἐξωτερική του πολιτική ὁ Μιχαήλ Η' ἄρχισαν νά ἀποτελοῦν πηγή περισσοτέρων καί πολυπλοκοτέρων προβλημάτων ἀπό ὅσα ὁ ἴδιος μπορούσε νά ὑποπτευθεῖ. Στίς ἐσωτερικές ἀντιδράσεις πού συνεχῶς κλιμακώνονταν προστίθεται μετά τό 1275, ὅπως θά δοῦμε λεπτομερῶς παρακάτω, καί ἡ ὑπονομευτική στάση τῶν ἑλληνικῶν ἡγεμονιῶν τῆς Βαλκανικῆς καί τῆς Τραπεζούντας¹⁹. Βρίσκοντας ἐρείσματα στήν φιλολατινική πολιτική τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα, πρόβαλλαν τούς ἑαυτούς τους ὡς προστάτες τῆς Ὁρθοδοξίας, παρεῖχαν ἄσυλο στούς ἀντιφρονούντες ἀθηνωτικούς καί Ἀρσενιάτες καί γενικώτερα μέ κάθε εὐκαιρία πυροδοτοῦσαν τήν ἤδη τεταμένη ἀτμόσφαιρα στό ἐσωτερικό τῆς αὐτοκρατορίας. Ταυτόχρονα δύο νέα μέτωπα σέ Βορρᾶ καί Νότο ἀνοίγονταν γιά τό Βυζάντιο. Ἡ τσαρίνα τῆς Βουλγαρίας Μαρία, ἀδερφή τοῦ Μιχαήλ Η', μετά ἀπό προτροπή τῆς μητέρας της Εὐλογίας²⁰, ἐπιχείρησε νά συνάψει συνθήκη μέ τούς Μамелούκους τῆς Αἰγύπτου μέ μοναδικό ἀντικειμενικό σκοπό τήν ἐξόντωση τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα²¹. Συνδύασε μάλιστα αὐτή τήν ἐνέργεια μέ τήν ἀποστολή πρεσβείας στόν πατριάρχη Ἱεροσολύμων Γρηγόριο μέ σκοπό νά τόν ἐνημερώσει γιά τίς φιλολατινικές θέσεις τοῦ Μιχαήλ Η' καί τήν ἀποστολή ἀντιπροσωπείας του στή Λυών²².

Ἐντούτοις ὁ Μιχαήλ Η' ἔδειχνε ἄρκετά σίγουρος γιά τόν ἔλεγχο τῆς κατάστασης στό ἐσωτερικό τοῦ κράτους του. Ἀντιμετώπιζε μέ βία τούς ἀντιδρώντες στήν πολιτική του, ἐνῶ μετά τήν τελετή στό παλάτι τῶν Βλαχερνῶν στίς 16-1-

19. Nicol, *The Byzantine reaction*, σ. 130.

20. Ἡ Εὐλογία εἶχε φυλακισθεῖ γιά μικρό χρονικό διάστημα ἀπό τόν Μιχαήλ Η' γιά τή στάση πού τήρησε στό θέμα τῆς ἑνώσεως τῶν ἐκκλησιῶν στόν πύργο τοῦ Ἀγίου Γεωργίου. Δραπετεύοντας ἀπό ἐκεῖ κατέφυγε στήν κόρη της, τσαρίνα τῆς Βουλγαρίας Μαρία. Βλ. Παχυμέρη, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, VI, 1. Γιαννακόπουλου, ὅ.π., σ. 205.

21. Παχυμέρη, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, VI, 1. Γιαννακόπουλου, ὅ.π., σ. 205-206. Gill, *Byzantium and the Papacy*, σ. 163-164. A. Fallier, *Chronologie et composition dans l'histoire de Georges Pachymère*, *RÉB* 39 (1981) 235-236. Ἀναφορικά μέ τίς σχέσεις τοῦ Μιχαήλ Η' καί τῶν Μамелούκων τῆς Αἰγύπτου καθῶς καί γιά τίς προσπάθειες τῆς τσαρίνας Μαρίας νά διασπάσει τή συμμαχία τους βλ. M. Canard, *Un traité entre Byzance et l'Égypte au 13e siècle et les relations diplomatiques de Michel VIII avec les Sultans mamelûks Baibars et Qualak*, *Melanges Gaudefroy-Demombynes*, Le Caire 1937, 197-224.

22. Παχυμέρη, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, VI, 1. Ἡ πρεσβεία πρὸς τόν πατριάρχη Ἱεροσολύμων δέ στέφθηκε τελικά μέ ἐπιτυχία, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Παχυμέρης. Οἱ τρεῖς πατριάρχες τῆς Ἀνατολῆς, Εὐθύμιος Ἀντιοχείας, Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας καί Γρηγόριος Ἱεροσολύμων φαίνεται πῶς κράτησαν μιὰ στάση οὐδέτερη ἀπέναντι σὰ γεγονότα. Αὐτό πιθανότατα ὀφείλεται σέ δύο λόγους. Ὁ πρῶτος ἔχει νά κάνει μέ τήν πολιτική ἀνάγκη πού εἶχαν τό βυζαντινὸ αὐτοκράτορα, ὄντες ὑπόδουλοι στούς Τούρκους καί Λατίνους. Ὁ δεύτερος ἦταν ἡ πεποίθησή του, πρᾶγμα πού μᾶλλον ὁ ἴδιος ὁ Μιχαήλ Η' ἐνέπνευσε, ὅτι τὰ διαδραματιζόμενα στήν Ἐκκλησία Κωνσταντινουπόλεως εἶχαν νά κάνουν περισσότερο μέ τήν πολιτική καί λιγότερο μέ τή θεολογία καί τήν ἐκκλησιολογία τῆς Ὁρθοδοξίας.

1275²³ ἀπέφευγε νά προκαλεῖ τό θρησκευτικό συναίσθημα μή προβάλλοντας νέες ἀπαιτήσεις στήν Ἑκκλησία.

1. Οἱ πολιτικές πρωτοβουλίες τοῦ Μιχαήλ Η΄ καί ἡ ἀνταπόκριση τῆς Κουρίας

Μετά τίς ὑποχωρήσεις καί τοὺς πολιτικούς ἐλιγμούς του, πού προηγήθηκαν τῆς συνόδου τῆς Λυών, θεώρησε πῶς εἶχε φτάσει ἡ στιγμή νά ἐκμεταλλευθεῖ τίς πολιτικές προεκτάσεις τῆς ἐνδοτικότητάς του στίς παπικές προσταγές. Ἐχοντας ὑποσχεθεῖ κατά τή διάρκεια τῆς συνόδου τή συμμετοχή του στή σχεδιαζόμενη σταυροφορία²⁴ προσπάθησε μέ νέες εὐφυέστερες διπλωματικές ἐνέργειες νά τήν καταστήσει ὑπηρετική τοῦ σχεδίου γιά τήν ἀνασύσταση τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Οἱ πρεσβεῖες πού ἔστειλε στόν πάπα Γρηγόριο Ι΄ στά μέσα τοῦ 1275 (Μάρτιος - Αὐγούστος) ἦταν κομιστές προτάσεων προσδιοριστικῶν τῆς ὁδοῦ πού κατά τή γνώμη του ἔπρεπε νά ἀκολουθήσουν οἱ σταυροφόροι²⁵. Τό σχέδιο

23. Ἡ πιθανότητα νά ἐκδόθηκε χρυσόβουλλο ἢ πρόσταγμα τοῦ αὐτοκράτορα μετά τήν τελετή αὕτῃ δέ νομίζουμε ὅτι εἶναι ἰσχυρή. Μᾶλλον τό πρόσταγμα πού ἀναφέρεται στήν ἐπιστολή τῶν Ἀγιορειτῶν πατέρων πρὸς τόν αὐτοκράτορα εἶναι τό χρυσόβουλλο τοῦ Δεκεμβρίου τοῦ 1273 ἢ τό χρυσόβουλλο τοῦ 1274 πρὸς τοὺς κληρικούς. Πρβλ. Laurent-Darrouzès, *Dossier Grec*, σ. 378 καί Ἀραμπατζή, *Λυών*, σ. 160.

24. W. Norden, *Das Papsttum und Byzanz*, Berlin 1903, σ. 532, M.-H. Laurent, *Le bienheureux Innocent et son temps*, Vatican 1947, σ. 271.

25. Οἱ γνώσεις μας γιά αὐτές τίς πρεσβεῖες προέρχονται τόσο ἀπό τόν Παχυμέρη, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, V, 26, ὅσο καί ἀπό τήν ἔκθεση τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἀπεσταλμένου Γεωργίου Μετοχίτη. Στῇ σχετική βιβλιογραφία ἐπικρατεῖ ἀρκετή σύγχυση γιά τόν ἀριθμό τους, τά πρόσωπα πού συμμετείχαν καθὼς ἐπίσης καί τῇ χρονολόγησή τους. Ἐπικρατέστερη εἶναι ἡ ἀποψη ὅτι ἦσαν τελικά δύο. Ἡ μία ἀποτελεῖτο ἀπό τόν ἴδιο τόν συντάκτη τῆς ἔκθεσης Γεώργιο Μετοχίτη καί τό Μέγα Διοικητὴ Θεόδωρο, ὁ ὁποῖος χρησίμευε ὡς μεταφραστής (ἡ ἔλλειψη ἑλληνομαθῶν λατίνων μαρτυρεῖται καί ἀπὸ τὰ κείμενα τῆς συνόδου τῆς Λυών). Ἡ δεύτερη πρεσβεΐα μᾶς εἶναι γνωστή μόνο ἀπὸ τὰ διαβιβήρια πού ὁ Κάρολος ἐξέδωσε κατὰ τήν ἐπιστροφή της στήν Κωνσταντινούπολη στίς 19 Μαΐου 1276 καί ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τό Μητροπολίτη Σερρών, τό Θεόδωρο Μονομάχο, τόν Ἰωάννη Πάγανο καί κάποιον ὀνόματι Καλάδα. Οἱ V. Laurent, Loerentz, Gill, Setton καί Γιαννακόπουλος φαίνεται νά ἀγνοοῦν τό ὄνομα τοῦ μητροπολίτη καθὼς ἐπίσης καί τό σκοπὸ τῆς δεύτερης πρεσβεΐας. Ἡ ὑπαρξη τοῦ πρώτου γράμματος τοῦ ὀνόματος «Λ» μᾶς ὁδηγεῖ στήν ὑπόθεση ὅτι πρόκειται γιά τόν Λέοντα (Dölger, *Regesten*, no 2022). Ἡ ὑπόθεση αὕτη ἐνισχύεται ἀπὸ δύο κείμενα τῆς περιόδου αὐτῆς στά ὁποῖα μαρτυρεῖται ὁ Λέων Σερρών καί πού μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν ὡς ἀκράϊα χρονολογικά ὄρια. Ἦτοι τόν Β΄ χιτορικό κώδικα τῆς μονῆς τοῦ Τιμίου Προδρόμου Σερρών τοῦ 1269 (Χριστοφόρου Δημητριάδη, *Προσκυνητάριον τῆς ἐν Μακεδονίᾳ παρὰ τῇ πόλει τῶν Σερρῶν Σταυροπηγιακῆς Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου*, Λειψία 1904, σ. 31) καί τῇ συνοδικῇ ἀπόφασιν τοῦ 1280 μέ τήν ὁποία καταδικάζεται ἡ ἀλλοίωση χωρίου τοῦ Γρηγορίου Νύσσης (PG 141, 281-290). Σκοπὸς τῆς πιθανότατα ἦταν ἡ ἀναγγελία τῆς ἐκλογῆς τοῦ νέου Πατριάρχῃ Ἰωάννη Βέκκου καί ἡ προώθηση τῆς ἑνώσεως τῶν Ἑκκλησιῶν. Ἡ ἐκδοχή αὕτη ἔχει βάση καί στόν Παχυμέρη, πού ὁμιλεῖ γιά τήν ἀποστολὴν πρεσβεΐας στὴ Ρώμην λίγο μετὰ τήν ἐνθρόνιση τοῦ Βέκκου, ἡ ὁποία δὲν θά πρέπει νά συγχέεται μέ τήν πρώτη πρεσβεΐα πού ἀποτελεῖτο ἀπὸ τόν Μετοχίτη. Ὁ V. Laurent πιστεύει πῶς ὁ Μετοχίτης ἦταν κομιστής καί ἐπιστολῆς τοῦ Βέκκου πού γνωστοποιοῦσε στόν Πάπα τήν ἐκλογὴ καί τήν ἐνθρόνισή του. Τὰ στοιχεῖα ὅμως πού μᾶς παραδίδουν κυρίως οἱ λατινικὲς πηγές σὲ συνδυασμὸ μέ τήν ἔκθεση τοῦ Μετοχίτη, συνηγοροῦν στό συμπέρασμα ὅτι ὁ Μετοχίτης ἀναχώρησε ἀπὸ τήν

ἔξυπνα ὀργανωμένο καί πειστικά διατυπωμένο πρότεινε τή διέλευσή τους ἀπό τή Μικρά Ἀσία καί τήν πορεία τους πρὸς τοὺς Ἀγίους Τόπους διὰ τῆς ἡπειρωτικῆς ὁδοῦ. Ὁ Μιχαήλ Η΄ σκόπευε νά χρησιμοποιήσῃ τοὺς σταυροφόρους, ὅπως ὁ προκάτοχός του Ἀλέξιος Α΄ Κομνηνός, γιὰ νά ἀνακτήσῃ τὰ πολύτιμα ἐδάφη τῆς Μ. Ἀσίας καί νά ἀποσοβῇ τὸν κίνδυνο πού ἐκπροσωποῦσαν γιὰ τή βυζαντινὴ αὐτοκρατορία τὰ τουρκικὰ φύλα. Ἡ πρότασή του βρῆκε θετική ἀνταπόκριση ἀπὸ τὸν πάπα Γρηγόριο Ι΄, ὁ ὁποῖος ἔβλεπε στὰ σχέδια τοῦ Μιχαήλ Η΄ τὴν πραγματοποίηση τοῦ ὁράματος γιὰ μιά χριστιανοσύνη ἐνωμένη ἐναντίον τοῦ Ἰσλάμ. Ἡ ἐλαστικὴ στάση του ἐναντι τῶν Ἑλλήνων ἄρχισε νά ἀποφέρει τὰ πρῶτα τῆς ἀποτελέσματα²⁶. Ἡ τελικὴ συμφωνία γιὰ τὴν πραγματοποίησή της ἀποφασίστηκε νά γίνῃ σὲ κατ' ἰδίαν συνάντηση Μιχαήλ Η΄ καί Γρηγορίου Ι΄. Δυστυχῶς ὁ θάνατος τοῦ πάπα στίς 10 Ἰανουαρίου 1276 ματαίωσε τόσο τίς φιλοδοξίες του ὅσο καί τίς ἐπιδιώξεις τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα. Ἡ πιθανότητα ὀργάνωσης σταυροφορίας μέ τή συμμετοχὴ βυζαντινῶν καί δυτικῶν δυνάμεων φαίνεται νά χάθηκε γιὰ πάντα μέ τὸ θάνατο τοῦ Γρηγορίου Ι΄. Οἱ διάδοχοί του χωρὶς νά εἶναι ἀντίθετοι σ' αὐτὴ τὴν ἰδέα θά ἐπιδιώξουν πρωτίστως τὴν ὑποταγὴ τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας. Ἡ φιλοβυζαντινὴ πολιτικὴ ἢ καλύτερα ἡ πολιτικὴ τῆς ἀλληλοκατανόησης καί τῆς ἀλληλοπροσέγγισης πού ἀκολογήθηκε ἀπὸ τὸ 1273 ὡς τὸ 1276 θά δώσει τὴ θέση της στὴν ἐπιθετικὴ καί ἐπικυριαρχικὴ στάση πού ἐγκαινίασε ὁ Κλήμης Δ΄²⁷.

Κωνσταντινούπολη τό Φεβρουάριο - Μάρτιο 1275 καί αἰγούρα πρὶν τὴν ἐκλογὴ καί ἐνθρόνισή τοῦ Βέκκου. Αὐτὴ ἡ διαπίστωση ἀποσαφηνίζει τὸ σκοπὸ τῆς δεύτερης πρεσβείας πού ἀναφέραμε παραπάνω καί διορθώνει τίς θέσεις τοῦ Laurent. Πρὸβλ. V. Laurent, *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople*, vol. I, Fasc. IV, Paris 1971, σ. 212-213· τοῦ ἰδίου, Gregoire X (1271-1276) et le projet d'une ligue anti-Turque, *ÉO* 37 (1938) 263· τοῦ ἰδίου, Le rapport de Georges le Metochite apocrisaire de Michel VIII Paléologue auprès du Pape Grégoire X, *R.H.S.E.E.* 23 (1946), 233-247· R.-J. Loerentz, Notes sur l'histoire et de chronologie byzantines II, *REB* 20 (1962) 171-180· M.-H. Laurent, *Le bienheureux Innocent et son temps*, Vatican 1947, σ. 268-271 καί 435-443· M.-H. Laurent, *Georges le Métochite, ambassadeur de Michel VIII Paléologue auprès du B. Innocent V*, Studi e Testi 123, σ. 136-153. Roberg, ὁ.π., σ. 166-168· Gill, ὁ.π., σ. 162. Ὁ Κ. Γιαννακόπουλος μᾶλλον ἀπὸ ἀπροσεξία τοποθετεῖ τὴ συνάντησι Μιτοχίτη - Γρηγορίου Ι΄ στὴν πόλη Μπακαίρ τῆς Γαλλίας τὸ θέρος τοῦ 1276, ἐνῶ ὁ Γρηγόριος Ι΄ εἶχε πεθάνει τὸν Ἰανουάριο τοῦ ἰδίου ἔτους, βλ. C. Giannakopoulos, Byzantium and the Crusades 1261-1354, στὸ K. Setton, *A History of the Crusades*, chap. II, σ. 39-40. Τέλος ὁ Dölger σημειώνει τίς πρεσβείες μέ τὰ νοῦμερα 2015 καί 2022. Ὁ Loerentz ὑποστηρίζει πὺς ἦταν μόνο μιά πρεσβεία, γι' αὐτὸ ταυτίζει τίς δύο ἐγγραφές σὲ μία (παραβλέποντας τὰ στοιχεῖα πού παρέχουν τὰ λατινικὰ ἐγγραφα πού ἀξιολογεῖ ὁ M.-H. Laurent), ἐνῶ ὁ J. Gill, ὁ M.-H. Laurent, καί ὁ V. Laurent δέχονται δύο πρεσβείες πού χρονολογικὰ ταυτίζονται μέ τὰ δεδομένα τοῦ Dölger. Ἡ μιά λίγο μετὰ τὴν τελετὴ τῆς ἑνώσεως, τὸν Ἰανουάριο 1275, καί σχεδὸν ταυτοχρόνα μέ τὴν ἀναχώρησι τοῦ παπικοῦ ἀπεσταλμένου Bernard Ayghier, ἡ δὲ ἄλλη μετὰ τὴν ἐκλογὴ καί ἐνθρόνισή τοῦ Βέκκου τὸ φθινόπωρο τοῦ 1275.

26. V. Laurent, Gregoire X (1271-1276) et le projet d'une ligue anti-Turque, *ÉO* 37 (1938) 267-269. M.-H. Laurent, *Le bienheureux Innocent et son temps*, Appendice IV, σ. 435-440.

27. Ἀξιολόγησι τῆς πολιτικῆς τοῦ Κλήμη Δ΄ ἐναντι τῶν Ἑλλήνων βλ. Χρ. Ἀραμπατζή, ὁ.π., σ. 92ε.

Ὁ νέος πάπας Ἰννοκέντιος Ε' στήν ὀλιγόμηνη παραμονή του στό θρόνο τῆς Ρώμης ἀνέτρεψε ὅσα ὁ προκάτοχός του εἶχε καταφέρει μέ τή βυζαντινή πλευρά. Καχύποπτος καί ἐπιφυλακτικός ἀπέναντι σέ ὅ,τι προερχόταν ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη ἀπαιτοῦσε πρὶν ἀπ' ὅλα τήν ἐναρμόνιση τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας μέ τά καινοφανῆ δόγματα καί τούς λειτουργικούς τύπους τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας. Ἡ στάση του αὐτῇ ἦταν ἐν μέρει δικαιολογημένη καθὼς οἱ ἀποφάσεις τῆς Λυών στήν ὁποία ὁ ἴδιος συμμετεῖχε ἦταν κενό γράμμα γιά τήν παπική ἐξουσία. Παρ' ὅλο τόν ἐμφαντικό τρόπο μέ τόν ὁποῖο διακηρύχθηκε ἡ ἔνωση τῶν δύο Ἐκκλησιῶν, δέν ἐπῆλθε καμμία οὐσιαστική ἢ ἔστω τυπική ἀλλαγὴ στίς σχέσεις τους. Ἡ μνημόνευση τοῦ πάπα σά δίπτυχα τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως δέ σήμαινε τίποτα παραπάνω παρά τήν ἐπίτευξη κοινωνίας Ρώμης - Κωνσταντινουπόλεως, μέ ἀπουσία προεκτάσεων στό χῶρο τοῦ δόγματος καί τοῦ δικαιοδοσιακοῦ καθεστώτος²⁸. Μάλιστα ἡ Κωνσταντινούπολη ἀποδεχόταν τήν κοινωνία μέ τή Ρώμη καταφεύγοντας στή γνωστή ἀπό τήν παράδοσή της «ἐκκλησιαστική οἰκονομία». Τήν ἐπέκτεινε βέβαια ἀντιπαρδοσιακά καί σέ θέματα πίστεως, ἀφοῦ ἔπρεπε νά ἀγνοηθοῦν οἱ καινοτομίες τῆς μητέρας Ἐκκλησίας στούς τομεῖς τοῦ δόγματος καί τῆς λατρείας. Ὁ Ἰννοκέντιος Ε' ὅπως καί ὁ Γρηγόριος Ι' ἀντιλαμβάνόταν τίς ἀντιφάσεις αὐτές, ἀλλά ὁ καθένας εἶχε διαφορετικό τρόπο ἀντιμετώπισης²⁹.

Περισσότερο ρεαλιστής καί λιγότερο ὀραματιστής³⁰ σέ φάκελο ἐπιστολῶν πού ἐτοιμαζόταν γιά τήν Κωνσταντινούπολη σέ ἀπάντηση τῶν προτάσεων τοῦ Μιχαήλ Η', χρησιμοποιοῦσε τίς μεθόδους καί τίς ἐπιλογές τοῦ Κλήμη Δ' γιά νά ἀναγκάσει αὐτόν καί τή Βυζαντινὴ Ἐκκλησία νά προσαρμοστοῦν στίς συνθηκες πού ἐπέβαλε ἡ ἀγία Ἐδρα. Στήν ὀργάνωση σταυροφορίας καί στίς αὐτοκρατορικές αἰτήσεις γιά ἀφορισμό τῶν πολιτικῶν του ἀντιπάλων στήν Βαλκανική, ὅπως ὁ Ἰωάννης Νόθος, ὁ Ἰννοκέντιος ἀφιέρωσε μόνο μία ἐπιστολή τήν ὁποία ἀπέδωσε στό Μετοχίτη³¹. Σ' αὐτήν τό θέμα τῆς σταυροφορίας θιγόταν μέσα σέ γενικότητες, ἐνῶ οἱ αὐτοκρατορικές αἰτήσεις ἀπορρίπτονταν λόγω τῶν ἀντιθέτων ἐπιθυμιῶν τῶν λατίνων ἡγεμόνων³². Ἀπεναντίας σέ φάκελο ἐννέα

28. Καίριες εἶναι οἱ ἐπισημάνσεις τῶν F. Walter, *Die Politik der Kurie unter Gregor X*, Berlin 1894, σ. 46 καί H. Evert-Kappesowa, *Une page des relations byzantino-latines. St. Siège à l'époque de l'union de Lyon*, *Byzantinoslavica* 16 (1955) 306-309.

29. H. Evert-Kappesowa, *Le clergé byzantin et l'Union de Lyon*, *Byzantinoslavica* 13 (1952-1953) 83.

30. M.-H. Laurent, *Innocent V et son temps*, σ. 278-279.

31. «Dudum ad sedem» μέ ἡμερομηνία 23 Μαΐου 1276. M. Delorme - A. Tâutu, *Acta Romanorum pontificum ab Innocentio V ad Benedictum XI*, 1276-1304, *Acta Innocentio V*, no 2. M.-H. Laurent, *Innocent V et son temps*, σ. 282 καί 478. Gill, ὅ.π., σ. 162-163.

32. Γιαννακόπουλου, *Ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαήλ Η'*, σ. 217-218, ὅπου ἀξιολογεῖται καί ἐπαληθεύεται ἀπὸ λατινικὲς πηγές χωρὶς τοῦ Παχυμέρη γιά τήν ἐχθρότητα τῶν λατίνων. Πρβλ. Παχυμέρη, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, V, 26. M.-H. Laurent, *Innocent V*, ὅ.π., σ. 274, 282.

ἐπιστολῶν συνολικά πού ἐτοιμάστηκαν γιά τήν παπική πρεσβεία ἐκτίθεντο μέ κάθε λεπτομέρεια οἱ ἐνέργειες πού ἔπρεπε νά γίνουν ὥστε νά ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἔνωση πού διακηρύχθηκε στήν Λυών. Ὁ αὐτοκράτορας Μιχαήλ Η΄ καί ὁ διάδοχος Ἀνδρόνικος ἦταν ὑποχρεωμένοι ἐκ νέου νά ὑπογράψουν ὁμολογία πίστεως, νά ἀποκηρύξουν δημόσια τό σχίσμα καί νά ὀρκισθοῦν ὑποταγή στό Ρωμαῖο Ποντίφηκα³³. Παρόμοια αἰτοῦνταν καί ἀπό τόν κλῆρο, ἐνῶ ἐπιδιώκοντας τόν πλήρη ἐκλατινισμό τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως, ὁ Ἰννοκέντιος Ε΄ ἀπαιτοῦσε τήν προσθήκη τοῦ *filioque* στό σύμβολο τῆς πίστεως καί ἐπέτρεπε τή διατήρηση μόνον ἐκείνων τῶν ἐκκλησιαστικῶν τύπων καί λειτουργικῶν ἐθίμων πού δέν ἔρχονταν σέ ἀντίθεση μέ τά δόγματα καί τοὺς κανόνες τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης³⁴. Ἀντιλαμβανόμενος τά πολιτικά κίνητρα πού ὠθοῦσαν τόν Μιχαήλ Η΄ στήν ὑποστήριξη τῆς ἔνωσης, δέ δίσταζε νά τοῦ τονίζει τίς νόμιμες διεκδικήσεις τῶν δυτικῶν ἡγεμόνων πᾶνω στή βυζαντινὴ αὐτοκρατορία καί τόν θρόνο τῆς Κωνσταντινουπόλεως³⁵. Δύο ἔτη μετά τή σύνοδο τῆς Λυών, ὅπου ὁ Μιχαήλ Η΄ παρέστη ὡς ἰσότιμος μέ τοὺς λατίνους ἡγεμόνες, τά πολιτικά ὀφέλη τῆς πράξης του κατέρρεαν μέ τήν ἐπανάληψη τῆς ἀπειλῆς τοῦ Κλήμη Δ΄ ἀπό τόν Ἰννοκέντιο Ε΄.

Παράλληλα πρεσβεία φραγκισκανῶν μοναχῶν, μέ ἐπικεφαλῆς τόν Ἱερώνυμο Ἀσκολι ἐφοδιάσθηκε μέ συγκεκριμένες ὁδηγίες ἐκτέλεσης καί ἐπαλήθευσης τῶν προαναφερθεῖσων αὐτοκρατορικῶν καί ἐκκλησιαστικῶν πράξεων, δείχνοντας μέ αὐτόν τόν τρόπο τό μέγεθος τῆς δυσπιστίας πού ἐπικράτησε στοὺς κόλπους τῆς Κουρίας ἔναντι τῶν Ἑλλήνων. Οἱ πρέσβεις ὀφείλαν νά ἀναγκάσουν τόν κλῆρο τῆς Κωνσταντινουπόλεως νά προβεῖ σέ δημόσια ὁμολογία πίστεως καί ὄρκο ὑπο-

33. Πρὸς τόν Μιχαήλ Η΄, *Quanto gaudio, καί πρὸς τόν Ἀνδρόνικο Lucis creator*. Delorme-Tăutu, *Acta Innocentio V*, no 4 καί 5.

34. Ἐπιστολή πρὸς τόν κλῆρο *Grandis affectus* μέ ἡμερομηνία 23-5-1276. Delorme-Tăutu, *Acta Innocentio V*, no 6 «...desiderantes inter cetera, ut ad communis utilitatis augmentum, non solum quae acta sunt per eundem plenius robur accipiant, sed et in vobis et per ipsum ac vos in allis quoad professionem fidei et recognitionem primatus Ecclesiae Romanae ipsa unio desiderata perfectione laetetur...». Ἐπίσης στό φάκελο ὁδηγίων *In commisi vobis*, «...Item, super eo quod idem imperator Graecorum petiit, videlicet ut Romana Ecclesia Graecis ritus conservet eorum, respondendum est sic: quod ipsa Ecclesia intendit eos quantum cum Deo poterit favorabiliter prosequi et fovere in illis ritibus eorum, de quibus Sedi Apostolicae videbitur quod per eos et catholicae fidei non laedatur integritas et sacrorum statutis canonum minime derogetur.

Item, petendum est a singulis Praelatorum et clero, quod ipsi fidei veritatem et eiusdem Ecclesiae Romanae primatum, iuxta seriem in litteris fe. re. Gregorii papae praedecessoris nostri dudum per te, fili frater Jeronyme, ac tuos collegas eidem Palaeologo destinatis expressam, quarum tenorem vobiscum portatis, ad praesens plene ac seriose lectam et expositam fideliter, explicitae ac aperte infrascripto modo, absque ulla conditione vel adiectione occasione praeteriti temporis apponenda seu etiam facienda, sed simpliciter et pure, sicut petitur, recognoscant, acceptent et profiteantur, praestito iuramento: ...Ego prelati, fidei veritatem...». Delorme-Tăutu, *Acta Innocentio V*, no 8.

35. Roberg, *Die Union*, σ. 173-179. M.-H. Laurent, *Innocent V*, σ. 283, 478-479. Gill, *Byzantium and the papacy*, σ. 165-166. Setton, *A history of Crusades*, σ. 124-125.

ταγῆς στόν πάπα. Κατόπιν θά ἔπρεπε νά διέλθουν τήν ἐπαρχία ἀπαιτώντας τά ἴδια ἀπό τοὺς κληρικούς ὅλης τῆς αὐτοκρατορίας καί νά ἐνημερώσουν τόν ἀπλό λαό γιά τὰ διαδραματιζόμενα καί τήν ἀποκήρυξη τοῦ σχίσματος³⁶. Δινόταν ἐπίσης πλήρης ἐξουσία στά μέλη τῆς ἀποστολῆς νά ἀφορίσουν τοὺς ἀντιθέτους μέ τις παπικές ἐπιθυμίες καί νά διαπραγματευθοῦν τά ποικίλα πολιτικά θέματα πού ἀπασχολοῦσαν ἐκείνη τήν ἐποχή τόν Μιχαήλ Η' καί τοὺς δυτικούς ἡγεμόνες³⁷.

Ὁ θάνατος τοῦ Ἰννοκεντίου Ε' θά ματαιώσῃ τήν ἀποστολή καί οἱ φραγκισκανοὶ μοναχοὶ θά ἐπιστρέφουν στή Ρώμη, ἐνῶ ὁ Γεώργιος Μετοχίτης μέ τήν ὑπόλοιπη ἀποστολή θά μεταφέρουν τήν ἐπιστολή τοῦ Ἰννοκεντίου Ε' στό βυζαντινὸ αὐτοκράτορα καί θά τόν πληροφορήσουν γιά τήν ἀλλαγὴ τῆς πολιτικῆς πού ἀκολουθοῦσε ἡ Κουρία μέχρι τότε³⁸.

Οἱ νέες πρωτοβουλίες πού ἀνέπτυξε ὁ Ἰννοκέντιος Ε' γιά τήν ὁλοκλήρωση τῆς ἔνωσης τῶν Ἐκκλησιῶν θά βροῦν μιμητές στά πρόσωπα ὅλων σχεδόν τῶν διαδόχων του. Τόν Σεπτέμβριο τοῦ ἴδιου ἔτους μετὰ ἀπὸ μιά σύντομη θητεία τοῦ Ἀνδριανοῦ Ε', ἀνῆλθε στόν παπικὸ θρόνο ὁ Ἰωάννης ΚΑ'³⁹, ὁ ὁποῖος ὄχι μόνο ἐνστερνιζόταν τις ἀπόψεις τοῦ προκατόχου του, ἀλλὰ ἀπέστειλε λίγο μετὰ τήν ἐνθρόνισή του τόν ἴδιο σχεδόν φάκελο ἐπιστολῶν ἀλλάζοντας τὰ ὀνόματα τῶν πρεσβευτῶν⁴⁰.

2. Ἀντιδράσεις ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας στήν φιλενωτικὴ πολιτικὴ

Στήν Κωνσταντινούπολη ὅμως μιά σειρά ἀντιδράσεων ἀπὸ σημαίνοντες ἐκκλησιαστικούς παράγοντες εἶχαν ἐπιδεινώσει τήν ἀτμόσφαιρα. Στὸ διάστημα

36. M.-H. Laurent, *Innocent V*, σ. 284-285 καί 479-482.

37. «In Letteris», «...Tibi etiam, fili generalis minister, excommunicandi auctoritate apostolica eos omnes de partibus illis, quos vobis et utrilibet vestrum negotii unionis eiusdem Ecclesiae fore constiterit turbatores cuiuscumque praeminentiae, conditionis aut status existant, et in terras ipsorum in dictis sententias proferendi necnon et procedendi alias spiritualiter et temporaliter contra ipsos et terras easdem, prout utilitati negotii, consideratis eius circumstantiis, videris expedire; absolventi quoque iuxta formam Ecclesiae Latinos et Graecos tam clericos quam laicos, illarum partium ab excommunicationis sententia, quam pro violenta manuum iniectio in clericos et personas ecclesiasticas incurrerunt, nisi adeo gravis fuerit et enormis excessus, propter quem ad Sedem eandem oporteat haberi recursum; et dispensandi cum eisdem clericis super irregularitate, si quam contraxisse noscuntur se sic ligati divinis officiis immiscendo...». Delorme-Tăutu, *Acta Innocentio V*, no 7.

38. Ὁ θάνατος τοῦ Ἰννοκεντίου θά βρεῖ τήν ἀποστολή στό λιμάνι τῆς Ἀγκόνας (22-6-1276). Ὁ Γεώργιος Μετοχίτης φαίνεται πὺς ἐνημερώθηκε ἀπὸ τόν Ἱερώνυμο Ἀσχολι γιά τις παπικές ἐντολές καί τὴ δύσπιστη στάση τῆς Κουρίας πρὸς τήν Κωνσταντινούπολη. Πρβλ. τήν ἔκθεση τοῦ Μετοχίτη στὴ μελέτη τοῦ M.-H. Laurent, *Innocent V*, σ. 440-443.

39. Ὁ Ἀνδριανὸς Ε' πέθανε ἕνα μῆνα περίπου μετὰ τήν ἐκλογὴ του στὶς 18-8-1276 (11-7-1276 ἕως 18-8-1276). Ἡ ἐκλογὴ τοῦ Ἰωάννη ἔγινε στὶς 8 Σεπτεμβρίου ἐνῶ ἡ ἐνθρόνισή του στὶς 20 τοῦ ἴδιου μῆνα.

40. Τὴ νέα ἀποστολὴ ἀποτελοῦσαν οἱ ἐπίσκοποι Ἰάκωβος τοῦ Φερεντίνου, ὁ Γκοδεφρίδος τοῦ Τορίνου καί οἱ δύο δομηνικανοὶ μοναχοὶ Rayner καί Salvus. Roberg, *Die Union*, σ. 181-184.

πού μεσολάβησε από τις αρχές του 1274 μέχρι και το Φεβρουάριο του 1277 οι αντιδράσεις προς τις επιλογές του Μιχαήλ Η', του Βέκκου και των συνοδικών αποτυπώθηκαν σε μία σειρά χειμένων⁴¹ που κυκλοφόρησαν εύρως και δικαιολογούν από απόψεως σκοπιμότητας μία σειρά ενεργειών του πατριάρχη και της συνόδου που έλαβαν χώρα στις αρχές του 1277.

Ο σχολιασμός των χειμένων αυτών κρίνεται σκόπιμος καθώς μέσα από τό περιεχόμενό τους κατανοείται σαφέστερα τό κλίμα που επικράτησε στην αυτό-

41. Ἀπό τά κείμενα αὐτά ἀξιολογούνται μόνο ὅσα μέ βεβαιότητα ἐντάσσονται στά χωροχρονικά πλαίσια τῆς ἐποχῆς, δηλαδή μεταξύ τῶν ἀρχῶν τοῦ 1274 καί τῶν ἀρχῶν τοῦ 1277. Ἐξαιροῦμε ἔτσι ἀπό τήν ἔκδοση τῶν χειμένων τῶν Laurent - Darouzzès, *Dossier Grec*, τήν ἐπιστολή πού ἀποδίδεται στόν πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Ἀθανάσιο Β', στήν ὁποία φέρεται ὁ Πατριάρχης νά ἀναιρεῖ καί νά ἀπορρίπτει ὅλες τίς κακοδοξίες τῆς Ρώμης, ἀπό τό Filioque μέχρι τή χρήση τῶν ἀζύμων καί τή νηστεία τοῦ Σαββάτου (σ. 339-345). Κατ' ἀρχάς συμφωνοῦμε μέ τήν προβληματική πού ἀναπτύχθηκε ἀπό τούς προαναφερθέντες ἐκδότες καθώς καί μέ τίς ἐπισημάνσεις τοῦ A. Fallier, *Le séjour d'Athanasie II d'Alexandrie à Constantinople*, *REB* 35 (1977) 42-48, ὅτι εἶναι ἀπίθανο νά γράφθηκε ἀπό αὐτόν τήν ἐποχή ἐκείνη, ἀφοῦ ὁ Ἀθανάσιος μαρτυρεῖται στίς πηγές ὡς φίλα προσκείμενος στόν αὐτοκράτορα καί τήν πολιτική του. Διαφωνοῦμε ὅμως ὡς πρός τή χρονολόγησή της, ἀφοῦ γιά μέν τήν ἀπόδοσή της στόν Ἀθανάσιο, οἱ ἐρευνητές καλῶς στηρίζουν τίς ἀπόψεις τους στά κείμενα τῶν Παχυμέρη καί Μετοχίτη, γιά δέ τή χρονολόγησή κακῶς τούς παραλείπουν. Γνώμη μας εἶναι ὅτι ἡ ἀξιοπιστία καί ἡ ἀναλυτικότητα τῶν μαρτυριῶν τους θά πρέπει νά ἀποτελέσει καί κριτήριο γιά τή χρονολόγησή τῆς ἐπιστολῆς. Εἶναι ἀδύνατον νά κυκλοφόρησε τό 1276, ὅπως διατείνονται οἱ προαναφερόμενοι μελετητές, ἕνα παρόμοιο κείμενο καί νά μή διαφεύσθηκε ἡ πατρότητά του ἀπό τόν Ἀθανάσιο Β', ἀφοῦ ἐκείνη τήν ἐποχή διέμενε στήν Κωνσταντινούπολη. Κρίνουμε ἐπίσης ὅτι ἂν πραγματικά κυκλοφοροῦσε τό 1276 μία ψευδελίγραφή ἐπιστολή ἐνός Πατριάρχη ἐναντίον τῆς ἐπίσημης ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς πού ἐκπροσωποῦσε ὁ Βέκκος, θά ἐπισημαίνονταν τόσο ἡ πλαστότητά του καί ἡ κυκλοφορία του ὅσο καί ἡ ἔνταξη πού θά προκαλοῦσε στό ἐκκλησιαστικό σῶμα, ἀπό τόν Παχυμέρη καί τό Μετοχίτη. Κατά τήν προσωπική μας ἀποψη τό κείμενο τῆς ἐπιστολῆς κυκλοφόρησε μετά τό 1282 καί τίς συνόδους στίς Βλαχέρνες, ἀφοῦ κατὰ τή διάρκεια αὐτῶν τῶν συνόδων ὁ Ἀθανάσιος ἀρνήθηκε νά ὑπογράψει, ὅταν τοῦ ζητήθηκε, λίβελλο ἐναντίον τῆς ἐνώσεως καί τῶν προσώπων πού τήν ὑποστηρίζουν (Παχυμέρη, *Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος*, PG 144, 64-65). Ἐπίσης τήν ἐπιστολή αὐτή δέν ἀναφέρει πουθενά στά ἔργα του ὁ Βέκκος, ὁ ὁποῖος πιθανότατα θά ἐπιδίωκε ἄμεσα τή σύνταξη νέας ἐπιστολῆς ἀπό τόν Ἀθανάσιο Β' ἀναιρετικῆς τῆς ψευδελίγραφης. Ἡ ἐμπιστοσύνη τοῦ Βέκκου πρός τόν Ἀθανάσιο ἀποδεικνύεται καί ἀπό τό γεγονός ὅτι στό ἔργο του *Περὶ τῆς ἀδικίας ἧς ὑπέστη, τοῦ οἰκείου θρόνου ἀπελαθείς ἐπικαλεῖται τήν μαρτυρία του γιά τά τεκτενόμενα τήν περίοδο τῆς πατριαρχίας του καί ζητᾷ τήν βοήθειά του* (PG 141, 969).

Ἐνα δεύτερο κείμενο πού ἡ χρονολόγησή του θεωρεῖται ἀπό μέρος μας ἀμφιλεγόμενη εἶναι ὁ *Διάλογος τοῦ Μιχαήλ Ἀγγιᾶλου πρὸς τόν βασιλέα Μανουήλ Κομνηνόν*, (*Dossier Grec*, σ. 45-51 καί 346-375) τοῦ ὁποίου τό περιεχόμενο συνάδει βέβαια μέ τα γεγονότα τῆς εὐρύτερης περιόδου, ἐνῶ ἡ μνεία του στήν ἐπιστολή τῶν Ἀγιορειτῶν πρὸς τήν σύνοδο (πρῶτο ἐξάμηνο τοῦ 1275), δέν ἀναιρεῖ τήν ὑπαρξή του ἀπό τό δεύτερο ἤδη ἐξάμηνο τοῦ 1273 καί ἄρα πρὶν τή σύνοδο τῆς Λυών. Μετά τήν ἀνταλλαγή τῶμων μεταξύ αὐτοκράτορα καί συνόδου καί πρὶν τή συνοδική ἀπόφαση τῆς 24ης Δεκεμβρίου 1273, στό ἐνδιάμεσο διάστημα σίγουρα καί οἱ δύο πλευρές θά προσπάθησαν νά ἰσχυροποιήσουν τίς θέσεις τους μέ ἐπιχειρήματα ἀπό τήν ὀρθόδοξη παράδοση. Μάλιστα τό ὅφος τοῦ κειμένου καί ὁ διευρευνητικός του χαρακτήρας ταιριάζει περισσότερο μ' αὐτή τήν περίοδο τῆς ἀναζήτησης ἐρεισμάτων, παρὰ μέ τήν περίοδο τοῦ 1275 κατὰ τήν ὁποία ἔμελλε νά ἐφαρμοστοῦν τά συμφωνηθέντα τοῦ Δεκεμβρίου τοῦ 1273. Πιστεύουμε ὅτι τό κείμενο πρέπει νά ἐνταχθεῖ χωροχρονικά στό δεύτερο ἐξάμηνο τοῦ 1273 καί ὄχι μεταγενέστερα, δηλαδή στό σῶμα τῶν χειμένων πού μᾶς ἀπασχολοῦν τήν περίοδο τοῦ 1274-1277.

κρατορία λίγο μετά την αποκατάσταση της κοινωνίας Ρώμης - Κωνσταντινούπολης. Διαφαίνεται ακόμη τό θεολογικό υπόβαθρο τῶν ἀντιθέτων μ' αὐτήν καί τὰ σημεῖα ὅπου ἐπικεντρωνόταν ἡ ἀρνητική τους τοποθέτηση.

Τό πρῶτο ἀπό αὐτά πού παραδίδεται στή χειρόγραφη παράδοση ὡς Ἀνω-νύμου, Κατὰ Βέκκου, ἀποτελεῖ τήν πρώτη ἐπίθεση πού δέχτηκε ὁ νέος πατριάρχης λίγο μετά τήν καθαίρεση τοῦ πατριάρχη Ἰωσήφ καί πρὶν τήν ἀνοδό του στόν πατριαρχικό θρόνο (Ἰανουάριος - Ἰούνιος 1275). Ἀπό τή διάρθρωση τοῦ χειμένου διαπιστώνεται ὅτι ὁ ἀνώνυμος συντάκτης του κατεῖχε ἀνώτερο ἐκκλησιαστικό ἄξίωμα, ἀφοῦ τὰ γεγονότα πού μαρτυρεῖ ὡς αὐτόπτης μάρτυς ἔλαβαν χώρα σέ διασκέψεις συνοδικῶν καί αὐτοκράτορα, στίς ὁποῖες ὁ κύκλος τῶν παρευρισκομένων ἦταν ἀρκετά περιορισμένος λόγω τῆς ἀντιθέσεως πού ἐκφραζόταν ἀπό ἀρκετοῦς σχετικά μέ τήν ἀποκατάσταση τῆς κοινωνίας μέ τή Ρώμη. Ὁ ἀνώνυμος συντάκτης στρέφεται κατὰ τοῦ Βέκκου ἐγκαλώντας τον ὅτι ἀπό κατήγορος καί πολέμιος τῶν λατινικῶν κακοδοξιῶν⁴² κατέληξε ἐντός μικροῦ χρονικοῦ διαστήματος ὑπέρμαχος καί θιασώτης τῆς κοινωνίας μαζί τους προσβλέποντας στήν εὖνοια τοῦ αὐτοκράτορα καί τήν ἀνοδο στόν πατριαρχικό θρόνο⁴³. Ἀπό τή διαπραγμάτευση λείπουν δογματικά ἐπιχειρήματα, ἀφοῦ οἱ λαῖνοι χαρακτηρίζονται συλλήβδην αἰρετικοί. Ἡ συμπεριφορά δέ τῶν ἀντιθέτων καί ἄρα διωκόμενων, μέ τίς αὐτοκρατορικές ἐπιλογές συγκρίνεται στό προοίμιο μέ αὐτή τοῦ

42. Κατά τόν ἀνώνυμο συγγραφέα τῆς ἐπιστολῆς ὁ Βέκκος σέ δύο περιπτώσεις προέβη σέ δημόσια ἀπόρριψη τῶν λατινικῶν δοξασιῶν καί καινοτομιῶν ἀρνούμενος τήν κοινωνία μαζί τους. Τήν πρώτη κατὰ τήν ἐπιστροφή του ἀπό τήν πρεσβεία πρὸς τόν Λουδοβίκο Θ' τό 1270, ὅταν Διεμαρτύρατο γάρ οὗτος, ὡς τὰ ἐκείνων ἡκριβικῶς, οὐχὶ πρὸς ἓνα ἢ δύο ἢ τρεῖς ἀλλὰ καί πρὸς πάντας τοὺς τῆς ἐκκλησίας καί τῶν τοῦ παλατιοῦ ἀρχόντων, ἔτι δὲ πρὸς τὸν πατριάρχην κύριον Ἰωσήφ καί αὐτὸν τὸν βασιλέαν, λέγων ὡς μάτην οἱ Λατίνοι τὸ τῶν χριστιανῶν περικεῖνται ὄνομα, ἐπειδὴ δοχεῖα εἰσι πασῶν τῶν αἱρέσεων, Laurent - Darouzzès, ὁ.π., σ. 333. Ἡ δεύτερη περίπτωση ἐντάσσεται στίς διεργασίες πού συντελοῦνταν στήν Κωνσταντινούπολη τό 1273 γιὰ τήν ἐπίτευξη συμφωνίας μεταξὺ αὐτοκράτορα καί συνοδικῶν σχετικά μέ τήν ἀποκατάσταση τῆς κοινωνίας Ρώμης - Κωνσταντινούπολης καί τήν ἀπόδοση στόν Πάπα, τοῦ μνημοσύνου, τοῦ πρωτείου καί τοῦ ἐκκλήτου. Ἐκεῖ ὁ Βέκκος μεγαλοφῶνως ἐξεβόησεν, ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ καί τῶν ἐκλεκτῶν ἀγγέλων αὐτοῦ καί πάσης τῆς συνόδου, ὅτι «Οἱ Λατίνοι αἰρετικοὶ εἰσι καί πασῶν τῶν αἱρέσεων δοχεῖα, καί μὴ πλανηθῆτε εἰς τὸ ποιῆσαι ἡμᾶς τούτοις συγκοινωνούς». Laurent - Darouzzès, ὁ.π., σ. 335. Τό δεύτερο αὐτό περιστατικό περιγράφει καί ὁ Παχυμέρης. «Ὅταν λοιπὸν ζητήθηκε ἀπὸ τὸ Βέκκο τὰ εἰς κρίσιν ἰδίαν περὶ τῶν Ἰταλῶν, ἀπήντησε ὅτι, Οἱ μὲν ἐπὶ τίνι καί εἰσὶ καὶ λέγονται, οἱ δὲ οὔτε εἰσὶν οὔτε λέγονται, οἱ δὲ λέγονται μὲν, οὐκ εἰσὶ δέ, οἱ δ' ἀνάπαλιν εἰσὶ μὲν, οὐ λέγονται δέ - ἐν τούτοις τακτέον καὶ Ἰταλοῦς, μὴ λεγομένουσ μὲν, ἀλλ' ὄντας ἐνόχους αἱρέσει. Παχυμέρης, Μιχαὴλ Παλαιολόγος, V, 12.

43. Εἰ δὲ λέγει ὅτι τὰ νῦν εἰς τὰς βίβλους ἐνέκυψε καί εἶδε τὸ καλόν, μηδεὶς τῶν χριστιανῶν τούτο παρεδέξεται. Πῶς γάρ; Ἀνθρώπος περὶ τὰ ν' ἔτη ἔχων, καί πρὸς καί ἐν μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ γεννηθεὶς καί ἀνατραφεὶς καί ἐκ παιδῶθεν τὰ ἀπόρρητα αὐτῆς μεμαθηκὺς λέγει ὅτι ἀρτίως ἐνέκυψεν εἰς τὰς βίβλους καί ἔμαθε τὸ καλόν. Οὐκ ἔστι τούτο, οὐκ ἔστιν, ἀλλ' ὅτι εἰς τὴν ἀνάβαν ἀπέβη τοῦ πατριαρχείου καὶ τῆς κενῆς δόξης... Laurent - Darouzzès, ὁ.π., σ. 337. Ὅσο δὲ γὰρ τὴν μεταστροφή του ὁ Παχυμέρης τὴν ἀποδίδει στήν προσεκτική καί σχολαστική μελέτη τῶν γραφῶν καί τῶν πατερικῶν χειμένων πού ἀφιέρωσε κατὰ τὴν διάρκεια τῆς φυλάκισής του τὴν ἀνοιχτὴ τοῦ 1273. Παχυμέρης, Μιχαὴλ Παλαιολόγος, V, 15.

Θεοδώρου Στουδίτη. Τέλος οἱ συχνές ἀναφορές στή στάση πού τήρησε ὁ πατριάρχης Ἰωσήφ ὁδηγεῖ στό συμπέρασμα ὅτι πρόκειται γιά πρόσωπο τοῦ κύκλου του.

Τό δεύτερο κείμενο ἐντάσσεται στίς πρώτες ἀντιδράσεις στήν κοινοποίηση τῆς συμφωνίας πού ἐπιτεύχθηκε ἀναφορικά μέ τήν ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν. Εἶναι μιὰ ἐπιστολή τῶν Ἀγιορειτῶν πατέρων πρὸς τόν αὐτοκράτορα Μιχαήλ Η' ⁴⁴, πού κινεῖται στό ἴδιο περίπου πλαίσιο τοῦ Τόμου τῆς συνόδου τοῦ 1273 μέ τόν ὁποῖο οἱ συνοδικοὶ ἀνέτρεπαν τίς θέσεις τοῦ αὐτοκράτορα γιά τήν ἔνωση μέ τή Ρώμη ⁴⁵. Ἀρχικά οἱ ἀγιορεῖτες ἀναφέρονται σέ τρία χαρακτηριστικά τῆς λατινικῆς παράδοσης πού τήν καθιστοῦν αἰρετική. Αὐτά εἶναι, κατά τή σειρά ἀναφορᾶς τους, ἡ χρήση τῶν ἀζύμων στή Θεία Εὐχαριστεία, ἡ προσθήκη στό σύμβολο τῆς πίστεως καί τέλος ἡ διττή αἰτία προέλευσης τοῦ Πνεύματος, ἡ ὁποία τό ὑποβιβάζει καί εἰσάγει τή διαρχία στήν Τριάδα. Στά τρία εἰσαγωγικά αὐτά σημεῖα στηρίζεται ἡ ἀπόρριψη τῆς κοινωνίας μέ τούς Λατίνους. Ἐντύπωση προκαλεῖ ἡ εὐρεία χρήση χωρίων ἀπό τήν Παλαιά καί Καινή Διαθήκη καί οἱ λίγες καί σύντομες ἀναφορές ἀπό τήν Πατερική Παράδοση. Ἀκολουθῶς ἀντιπαρέρχονται καί ἀνατρέπουν ἕνα πρὸς ἕνα τά αὐτοκρατορικά ἐπιχειρήματα σχετικά μέ τό μνημόσυνο, τό ἔκκλητο καί τό πρωτεῖο. Βασική θέση ἀπό τήν ὁποία κινεῖται ὅλη ἡ συλλογιστική τῶν ἀγιορειτῶν εἶναι ὅτι οἱ δογματικές καί λειτουργικές ἐτεροδοξασκαλίες τῶν Λατίνων ἀποτελοῦν τήν κύρια καί μοναδική αἰτία βάσει τῆς ὁποίας ἀπορρίπτονται ὅλες οἱ προτάσεις τοῦ αὐτοκράτορα. Θά μπορούσε νά ἰσχυρισθεῖ κανεῖς ὅτι ὑπονοεῖται, χωρίς νά καταγράφεται σαφῶς, ὅτι ἡ ἀποδοχή τῆς ὀρθῆς πίστεως ἀπό τούς Λατίνους καί ἡ ἀποκλήρυξη τῶν ἐτεροδοξασκαλιῶν τους θά σήμαινε αὐτομάτως καί τήν ἀποδοχή τῶν αὐτοκρατορικῶν προτάσεων ⁴⁶. Ὅσο γιά τήν ἄσκηση τῆς οἰκονομίας οἱ Ἀγιορεῖτες εἶναι κατηγορηματικοί· ἡ ἄσκηση οἰκονομίας στοὺς ἐμμένοντες στήν αἵρεση ὁδηγεῖ σέ ζημίαι τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πληρώματος καί ἔκπτωση καί ἀνατροπή τῆς ὀρθῆς πίστεως ⁴⁷. Ἡ μέ-

44. Τό κείμενο ἔχει γνωρίσει ἀρκετές ἐκδόσεις. Χρησιμοποιοῦμε τήν ἔκδοση τῶν Laurent - Darouzzès, ὅ.π., σ. 377-403 καί εἰσαγωγή μέ κριτικές παρατηρήσεις γιά τή μορφή, τό περιεχόμενο, τό κύρος καί τή χρονολόγησή του στίς σ. 52-59. Σχολιασμό τοῦ κειμένου καί παρουσίαση τῶν βασικῶν του θέσεων ἔκανε ὁ καθηγητής Ἱ. Ἀναστασίου, Ὁ θρυλούμενος διωγμός τῶν Ἀγιορειτῶν ὑπὸ τοῦ Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου καί τοῦ Ἰωάννου Βέκκου, Ἀθωνική Πολιτεία ἐπὶ τῇ χιλιετηρίδι τοῦ Ἀγίου Ὁρους, Θεσσαλονίκη 1963, σ. 229-233.

45. Ἀνάλυση τοῦ Τόμου βλ. Χρ. Ἀραμπατζή, ὅ.π., σ. 169έ.

46. Παρόμοιο ἐπιχείρημα συναντᾶται καί ἐκτίθεται μέ σαφήνεια τόσο στὸν Τόμο τοῦ 1273, ὅσο καί στή «Γνώμη» ἀρχιερέως τήν ἴδια ἐποχὴ (Laurent - Darouzzès, ὅ.π., σ. 307-313). Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία εἶναι ἔτοιμη νά ἀποδεχθεῖ τό πρωτεῖο, τό ἔκκλητο καί τό μνημόσυνο τοῦ Πάπα, ἀρκεῖ ἡ Μητέρα Ἐκκλησία τῆς Ρώμης νά ἐπιστρέψει στήν ὀρθή πίστη τῶν Πατέρων. Ἀπὸ τὸν 13ο αἰῶνα μέχρι καί τὸν 15ο, τό ἐπιχείρημα αὐτό τίθεται συνέχεια στίς συζητήσεις καί διαπραγματεύσεις μέ τή Ρώμη, ἀποδεικνύοντας τήν ἀγωνία καί τὰ εἰλικρινῆ κριτήρια τῶν Ἀνατολικῶν ἐναντι τοῦ «πλανηθέντος» δυτικοῦ χριστιανικοῦ κόσμου.

47. Καί πῶς δεχθήσεται οἰκονομία τὰ θεῖα βεβηλοῦσα, κατὰ τὸν τοῦ Θεοῦ εἰρημένον λόγον, καί

θοδος πού χρησιμοποιεῖται καὶ ἡ ἐπιχειρηματολογία τοὺς παραπέμπει ἐμφανῶς στὸν Τόμο τῆς συνόδου τοῦ 1273, ἐνῶ ἀφήνεται νά ἐννοηθεῖ ὅτι ἔλαβαν γνώση καὶ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ Τόμου τῆς Ἰδίας περιόδου. Βέβαια τὰ ἐπιχειρήματα αὐτά περιέχονται καὶ στό αὐτοκρατορικό πρόσταγμα πού ἀναφέρεται στὴν ἀρχὴ τῆς ἐπιστολῆς, τὸ ὁποῖο μᾶλλον εἶναι τὸ χρυσόβουλλο τοῦ Μιχαήλ Η' τοῦ 1273.

Τὸ τρίτο κείμενο προέρχεται καὶ πάλι ἀπὸ τοὺς ἀγιορεῖτες μοναχοὺς καὶ ἀπευθύνεται στὴ σύνοδο⁴⁸ λίγο μετὰ τὴν ἀποπομπή τοῦ πατριάρχῃ Ἰωσήφ καὶ πρὶν τὴν ἀνοδο τοῦ Βέκκου στὸν πατριαρχικό θρόνο. Ἡ θεματικὴ του συγγένεια μὲ τὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα εἶναι σαφής, ἀλλὰ ἀπευθυνόμενο πρὸς ἱεράρχες εἶναι περισσότερο ἀναλυτικό ὡς πρὸς τίς αἰτίες γιὰ τίς ὁποῖες οἱ Λατῖνοι εἶναι ἔνοχοι αἰρέσεως καὶ ἄρα ἀπευκταῖα ἢ κοινωνία μαζί τους. Βασικὴ καὶ πρωτεύουσα θέση κατέχει ἡ προσθήκη στό σύμβολο τῆς πίστεως πού εἰσήγαγαν οἱ Λατῖνοι. Ἀκολουθώντας τὸ συνοδικό Τόμο τοῦ 1273, οἱ ἀγιορεῖτες πατέρες προτρέπουν τοὺς ἐπιζητῶντες νά ἀποδείξουν τὴν ὁμοουσιότητα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ, νά ἀποφεύγουν νά καινοτομοῦν μὲ τὴν προσθήκη τῆς ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπόρευσης τοῦ Πνεύματος, λέγοντας πῶς τὸ θέμα αὐτὸ λύεται τόσο ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ λόγια τοῦ Ἰησοῦ ὅσο καὶ ἀπὸ τὴ διδασκαλία τῶν συνόδων καὶ τῶν θεοφόρων πατέρων, οἱ ὁποῖοι οὐδέποτε συνέδεσαν τὴν ὁμοουσιότητα μὲ τὴν ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπόρευση τοῦ Πνεύματος. Ὡς πρὸς τὴ χρῆση τῶν ἀξύμων, στηριζόμενοι στὸν Ἰωάννη Χρυσόστομο, ἐξισώνουν καὶ παραλληλίζουν τίς ἐπιπτώσεις τῆς ἀποδοχῆς τους μὲ τὴν προσθήκη καὶ τὴν ἀλλοίωση τοῦ δόγματος. Ἡ νηστεία τοῦ Σαββάτου καὶ ἡ ἀγαμία τῶν λατίνων κληρικῶν ἀπορρίπτονται μετὰ ἀπὸ μιὰ σύντομη ἀναδρομὴ στοὺς κανόνες τῶν συνόδων τῆς Γάγγρας καὶ Ἀντιόχειας. Τέλος ἀφοῦ ἐκθέτουν τὸ παράλογο τῆς αἵτησης ἀπόδοσης στὸν πάπα Ρώμης τοῦ μνημοσύνου, τοῦ ἐκκλήτου καὶ τοῦ πρωτείου, ἐπισημαίνουν μὲ ἔμφαση τὴ βλάβη πού θὰ ὑποστῇ τὸ πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὴν κοινωνία μὲ τοὺς αἰρετικούς Λατίνους. Σημειωτέον ὅτι τὸ ὕφος εἶναι ἐπικριτικό καθὼς στηλιτεύεται ἡ καθάρηση τοῦ πατριάρχῃ Ἰωσήφ καὶ προοδευτικὰ γίνεται ἐπιτιμητικό ὅταν διαπιστώνεται ὅτι σύμφωνα μὲ τοὺς κανόνες οἱ κοινωνήσαντες ἐπίσκοποι τοῖς αἰρετικοῖς καὶ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ καθολικῇ ἀπωλεία ὑποβάλλοντες ἅμα μὲν καὶ τῆς ἱερωσύνης στεροῦνται καὶ ἐκκήρυκτοι δὲ γίνονται, ἥτοι πᾶσι δῆλοι ὡς ἀποκεκομμένοι τοῦ ὀρθοδόξου σώματος τῆς ἐκκλησίας. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀποκρύπτεται μιὰ τάση αὐτονόμησης τῶν μοναχῶν ἀπὸ τίς ἐπίσημες θέσεις τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία δικαιολογεῖται στὴν ὀρθότητα τῆς πίστεως καὶ στὴν καθαρότητα τοῦ δόγματος.

ἐκ τῶν θεῶν ἀπωθοῦσα τὸ τοῦ Θεοῦ Πνεῦμα, καὶ τῆς ἐντεῦθεν ἀφέσεως τῶν ἀμαρτιῶν καὶ τῆς υἰοθεσίας τοὺς πιστοὺς ἀμετόχους ποιοῦσα; Καὶ τί ἂν εἴη ταύτης τῆς οἰκονομίας ζημιωδέστερον; Αὕτη κοινωνία αὐτῶν ἐστὶ πρόδηλος καὶ ἐν ἐνὶ τοῦ παντὸς ὀρθοῦ ἐκπτώσις καὶ ἀνατροπή. Laurent - Darouzzès, ὅ.π., σ. 399.

48. Ἐπιστολὴ πρὸς τὴν Σύνοδο, Laurent - Darouzzès, ὅ.π., σ. 405-423.

Χαρακτηριστικό γνώρισμα τῆς ἐπιστολῆς εἶναι ὅτι τὰ ἐπιχειρήματα τῶν ἀγιορειτῶν ἔχουν σάν βάση τῇ διαχρονικῇ ἐνότητι τῆς πίστεως καί τῆς Ἐκκλησίας καί ἐξαντλοῦνται σέ κανονικές διατάξεις καί σέ ἀποτρεπτικά χωρία τῶν πατέρων πού ἀναφέρονται στίς προσθήκες στήν πίστη καί στή λατρεία πού εἰσήγαγαν διάφοροι αἵρεσιάρχες. Ἀποφεύγεται ἡ συστηματικὴ ἐρμηνευτικὴ καί θεολογικὴ ἀνάλυση τῶν διαφορῶν μέ τῇ Ρώμῃ, ἀφοῦ μιὰ τέτοια προσέγγιση θά ἔθετε προϋποθέσεις στό ἀδιαμφισβήτητο κύρος τῶν κανόνων τῶν Οἰκουμενικῶν συνόδων.

3. Τά συνοδικά κείμενα καί οἱ ὁμολογίες τοῦ 1277. Ἡ χρήση τῶν Ἀνατολικῶν Πατέρων καί ἡ ἐρμηνευτικὴ τους προσέγγιση μέ βάση τὴν Αὐγουστίνηα θεολογία

Ἡ κυκλοφορία τῶν κειμένων αὐτῶν δημιούργησε σοβαρό προβληματισμό καί ἀνησυχία στό Μιχαήλ Η΄ καί τόν Βέκκο. Ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς κατάστασης εἶναι ἡ ἐπιστροφή τοῦ Μετοχίτη καί τῆς βυζαντινῆς ἀποστολῆς στήν Κωνσταντινούπολη νά δρομολογήσει ἔντονες διαβουλεύσεις γιὰ τὴν καλύτερη δυνατὴ ἀντιμετώπιση τῶν νέων παπικῶν ἀξιώσεων καί τὴν ἀρτιώτερη προετοιμασία γιὰ τὴν ἱκανοποίησή τους. Ὁ Μετοχίτης εἶναι πιθανόν νά πληροφορήθηκε γιὰ τίς ἀπαιτήσεις τῆς Κουρίας πού περιλαμβάνονταν στό φάκελο τῶν ἐπιστολῶν, γιὰ αὐτό καί οἱ μετέπειτα ἐνέργειες τοῦ αὐτοκράτορα καί τοῦ πατριάρχῃ βρίσκονταν ἐντὸς τῶν πλαισίων τους⁴⁹. Τά γεγονότα ἔπαυαν νά εὐνοοῦν τόν Μιχαήλ Η΄ πού ἔπρεπε γιὰ πολλοστή φορά νά ἀναζητήσει πολιτικὰ στηρίγματα σέ νέες ὑποχωρήσεις τῆς Ἐκκλησίας παραβαίνοντας ἔτσι τίς προηγούμενες διαβεβαιώσεις του καί ἀποδυναμώνοντας τὴν ἀξιοπιστία του⁵⁰. Πρὶν ἡ νέα πρεσβεία τοῦ Ἰωάννη ΚΑ΄ ἀφίχθῃ στὴ βυζαντινὴ πρωτεύουσα, Μιχαήλ Η΄ καί Ἰωάννης Βέκκος ἐπιχείρησαν νά προετοιμάσουν μιὰ ὅσο τὸ δυνατόν πειστικώτερη εἰκόνα τῆς διακηρυχθείσης ἑνώσης, χωρὶς ὅμως νά τὸ καταφέρουν.

Στίς 19 Φεβρουαρίου 1277 σέ σύνοδο πού συγκλήθηκε κατόπιν αὐτοκρατορικῆς ἐντολῆς⁵¹ ἐκδόθηκε ἀπόφαση στήν ὁποία οἱ συνοδικοί α) χρησιμοποιοῦ-

49. Ὁ Βέκκος στήν ἐπιστολὴ του πρὸς τόν πάπα περιγράφει μιὰ τέτοιου εἶδους πληροφόρηση. Νῦν δὲ πρὸς ἡμᾶς καταλαβόντων καὶ τῶν αἰδεσιμωτάτων πρέσβεων... ἐξ ὧν καὶ τὰ ἐπὶ τῆς σῆς ἀγιότητος ἐμάθομεν τελεώτερον, ἀκριβεῖ πληροφορίᾳ σχόντες ὧν ἀκοῇ καὶ πρὸς τῶν μὴ ἰδόντων ἄλλ' ἐκ φήμης καὶ μόνης τὸ λέγειν ἐχόντων πρὶν παρελήψαμεν... Laurent - Darouzzès, ὁ.π., σ. 479. Τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Βέκκου ἔχει ἰδιαιτέρη ἀξία, ἡ ὁποία διέφυγε τῶν προγενεστέρων ἐρευνητῶν. Πιστοποιεῖ ὁ Βέκκος ὅτι ἡ σύνοδος καὶ ὁ ἴδιος ἦταν γνωστές σέ γενικὲς γραμμὲς τῶν παπικῶν ἀπαιτήσεων καὶ βάσει αὐτῶν ἐξεδόθη τὸ συνοδικὸ κείμενο. Παράλληλα ὁμολογεῖται ἔμμεσα ὅτι ἡ ἀκριβὴς καὶ λεπτομερὴς ἐνημέρωση πού τοῦ ἔγινε ἀπὸ τοὺς ἀπεσταλμένους τοῦ Πάπα ὁδήγησε στὴ σύνταξη τῆς ἐπιστολῆς του μέ τὴν ὁποία ἀποσαφηνίζει καὶ ἀποδέχεται ὅλα ὅσα αἰτοῦνται.

50. Τὸ δεύτερο ἐξάμηνο τοῦ 1273 καθῶς καὶ τοὺς πρώτους δύο μῆνες τοῦ 1274 ὁ Μιχαήλ Η΄ μέ χρυσόβουλλα καὶ ἔγγραφες διαβεβαιώσεις διασφάλιζε τὴν ἀκεραιότητα τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ μελλοντικές ἀπαιτήσεις. Πρβλ. Χρ. Ἀραμπατζή, ὁ.π., σ. 225έ.

51. Ἐνθεν τοι καὶ ἀρχιερατικὸν πλήρωμα συναθροισθέντες ἡμεῖς κελεύσει τοῦ κράτους αὐτῶν τὸ

ντας βαρύγδουπους χαρακτηρισμούς ανεγνώριζαν καὶ ἀπέδιδαν τῇ ἀποστολικῇ καθέδρᾳ τὰ ἀνέκαθεν προσαρμόσοντα ταύτῃ πρεσβεΐα καὶ προνόμια, β) τόνιζαν τὸν αὐτοκρατορικό ζήλο γιὰ τὴν ἔνωση τῶν Ἑκκλησιῶν καὶ τὴν ἀπονομή στὴ Ρώμῃ τῶν προνομίων της, γ) ἔκαμαν γνωστή τὴν ὕπαρξη ἑνὸς φανατισμένου ἀνθενωτικοῦ ρεύματος μεταξύ τῶν Ὀρθοδόξων, πού ἀπαρτίζονταν ἀπὸ μέλη της βασιλικῆς οἰκογενείας, συγκλητικούς, ἀρχιερεῖς, ἐκκλησιαστικούς ἀρχόντες, μοναχοὺς, λαϊκοὺς καὶ γυναῖκες, τὰ ὅποια ὑποστήριζαν τὴν ἀποστασιοποίηση ἀπὸ τὴν ἐπίσημη γραμμὴ τῆς Ἑκκλησίας, τὴν καταδίκη ὅσων συνάδουν μὲ τὴν αὐτοκρατορική πολιτική καὶ τέλος τὸ ἄκυρο τῶν μυστηρίων πού τελοῦσαν οἱ κοινωνοῦντες μὲ τὴ Ρώμῃ καὶ δ) ἀναθεμάτιζαν ὅσους ἀπὸ αὐτοὺς συνέχισαν νὰ ὑποστηρίζουν τίς θέσεις τους μετὰ ἀπὸ τίς νουθετήσεις τῆς συνόδου⁵².

Ἰδιαίτερα ὅμως ἀποκαλυπτικό καὶ διευκρινιστικό τοῦ περιεχομένου τῆς συνοδικῆς ἀπόφασης εἶναι τὸ συνοδευτικό κείμενο πού ὑπέγραψαν 41 κληρικοί καὶ ἀξιωματοῦχοι τῆς Ἀγίας Σοφίας. Ἡ ἀναφορά στὸ πρωτεῖο καὶ στὰ προνόμια συγκεκριμενοποιεῖται. Ὁ πάπας ὡς ἄκρος ἀρχιερεὺς ἀπολαμβάνει πάντα τὰ ἀπονεμεμμένα αὐτῷ τε πρεσβεΐα τε καὶ προνόμια ἅπερ ἄνωθεν ἐξ εὐαγγελικῶν τε διαταγμάτων καὶ συνοδικῶν καὶ πατρικῶν παραδόσεων εἴληφε⁵³. Ἐνα τέτοιο κείμενο δὲν ἦταν δύσκολο νὰ ἔχει τὴ συγκατάθεση τῆς Ἑκκλησίας μέσα στὸν κυκεῶνα τῶν πολιτικῶν ἀδιεξόδων πού εἶχε περιέλθει ἡ αὐτοκρατορία. Κατὰ τὴν Ὀρθόδοξη παράδοση τὰ προνόμια πού ἀποδίδονταν στὴ Ρώμῃ ἦταν πρεσβεΐα τιμῆς ἐντὸς τῆς πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν. "Ὅσο γιὰ τὸ πρωτεῖο πού

τοιοῦτον θεοκίνητον ἔργον ἠνύσαμεν... Laurent - Darouzzès, ὁ.π., σ. 463.

52. "Ὅπως πολὺ σωστά παρατηρεῖ ὁ Gill, στὸ μικρὸ του σχόλιο στὴν πρώτη ἔκδοση τοῦ κειμένου, J. Gill, *The Church union of the Council of Lyons (1274) portrayed in Greek documents*, OCP 40 (1974) V(3) 22-28, 42, ἡ σύνοδος ἀποφεύγει συστηματικὰ νὰ ὀνομάσει τὰ προνόμια πού ἀποδίδονται στὸν Πάπα καὶ νὰ διευκρινίσει τί δὲν ἀποδέχονται οἱ ἀνθενωτικοὶ πού καταδικάζονται. Οἱ ἐπίσκοποι ἀρχοῦνται νὰ ἀναφέρουν μόνο ὅτι ὑπῆρχε ἕνα φανατισμένο πλῆθος πού ἀρνεῖτο τὴν κοινωνία μὲ τὴ Ρώμῃ. Εἶναι σημαντικό, κατὰ τὴ γνώμη μας, νὰ ἐπισημανθεῖ πῶς σέ ὅλα τὰ συνοδικὰ κείμενα πού στάλθηκαν στὸν Πάπα ἀπὸ τὸ 1274 καὶ μετὰ δὲν διευκρινίζονται οὔτε τὸ περιεχόμενο τοῦ πρωτείου, οὔτε τὰ προνόμια τῆς Ρώμης ἐναντί τῶν ἄλλων πατριαρχείων. Ἀπεναντίας ὅλη ἡ φρασεολογία παραμένει ἐντὸς τῶν παραμέτρων τῆς Ὀρθόδοξης παράδοσης καὶ ἐκκλησιολογίας ἀφού ἀνταποκρίνεται στίς πρό τοῦ σχίσματος διαμορφωθείσες σχέσεις τῶν δύο Ἑκκλησιῶν.

53. Ἀντίθετα μὲ τὸ προηγούμενο κείμενο, ὁ Gill στὸ ἔγγραφο τῶν κληρικῶν τῆς Ἀγίας Σοφίας (J. Gill, *The Church union of the Council of Lyons (1274)*, VI(5) 28-32) διακρίνει τὴν πλήρη ἀναγνώριση τῶν τριῶν προνομίων, δηλαδὴ τοῦ πρωτείου, τοῦ ἐκκλητίου καὶ τοῦ μνημοσύνου. Συγκεκριμένα σχολιάζοντας τὸ κείμενο γράφει στὴν σ. 42: «...but the statement in writing signed by the clerics of the Great Church, signifying their acceptance of the tomographia, specifies recognition of the three points...», ἐνῶ στὴ μελέτη του, *Byzantium and the Papacy*, σ. 164, σημειώνει: «...All the officials of St. Sophia had to subscribe to the statement... of their signature witnessing that they accepted papal primacy, right of appeal and commemoration of the pope in the union of the Churches». Κατὰ τὴ δικὴ μας ἀπόψη τὸ συμπέρασμα εἶναι αὐθαίρετο, καθὼς καὶ στὸ κείμενο τῶν κληρικῶν οὐδεμία νύξη γίνεται γιὰ τέτοιου εἶδους προνόμια. "Ὅσο καὶ ἂν ἐξετάσαμε π.χ. τὸ περιεχόμενό του, πουθενὰ δὲν ἐντοπίσαμε ἀναφορά στὸ ἐκκλητο, ἡ ὁποία προφανῶς θὰ ἔδιδε κάποιον οὐσιαστικό βάρος στὴν ἀποδοχὴ τοῦ πρωτείου.

τό ἴδιο κείμενο ἀποδέχεται ...καί τό πρωτεῖον μὴ παραδεχομένους τοῦ ἄκρου ἀρχιερέως... οἰκουμενικοῦ πάπα, δὲν εἶχε καμία βαρύτητα οὔτε ἀποτελεσματικότητα ἂν δὲν διευκρινιζόταν τό περιεχόμενο πού τοῦ ἀποδιδόταν ἀπό τήν Ὁρθόδοξη πλευρά⁵⁴. Κι ὅπως εἶδαμε λίγο παραπάνω οἱ κληρικοί φρόντισαν νά συγκεκριμενοποιήσουν τό περιεχόμενό του βάσει τῶν εὐαγγελικῶν διαταγμάτων καί συνοδικῶν καί πατρικῶν παραδόσεων.

α'. Ἡ πρώτη ὁμολογία πίστεως τοῦ Βέκκου (Φεβρουάριος - Μάρτιος 1277)

Ὁ πατριάρχης Ἰωάννης Βέκκος λίγο μετὰ τήν ἄφιξη τῆς παπικῆς ἀντιπροσωπείας καί τῆς ἐπίδοσης τοῦ παπικοῦ γράμματος, προσεκόμισε συνοδευτική ἐπιστολή του, μέ τήν ὁποία ἀπαντᾷ στίς παπικές ἐκκλήσεις καί γιά πρώτη φορά συγκεκριμενοποιεῖ στόν πάπα τά προνόμια πού τοῦ ἀπονέμει ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία, ἥτοι τό πρωτεῖο, τό ἔκκλητο καί τό μνημόσυνο⁵⁵. Τό περιεχόμενο τῆς ἐπιστολῆς διαθρώνεται σέ ἀντιστοιχία μέ τό κείμενο τῆς συνόδου καί ἔτσι ἐκφράζονται καί σέ αὐτό οἱ δυσκολίες καί ἡ ἄρνηση πολλῶν ἀρχιερέων, πρεσβυτέρων, διακόνων καί μοναχῶν νά δεχτοῦν τήν «εἰρήνην» μέ τήν ἐκκλησία τῆς Ρώμης. Ἀναφέρονται ἀκόμη τά μέτρα πού πῆρε ἡ σύνοδος γιά νά νουθετήσῃ ἀρχικά τούς διαφωνοῦντες, οἱ ὁποῖοι ὅμως ἐμμένοντες στίς ἀρχικές τους πεποιθήσεις ἀφορίσθηκαν καί ἀναθεματίστηκαν. Ἀξιοσημείωτη στό μέσο περίπου τῆς ἐπιστολῆς καί λίγο πρὶν τήν ὁμολογία πίστεως εἶναι ἡ φράση μέ τήν ὁποία ὁ Βέκκος αἰτιολογεῖ τήν ἀποστολή της καί ἀποδέχεται τήν ὀρθοδοξία τῆς Ρώμης

54. Ἡ ἐρμηνεία τοῦ πρωτείου τοῦ Πάπα Ρώμης ἔχει ἀρκετές φορές ἀπασχολήσει τήν Πατερική γραμματεία τήν παλαιολογία ἐποχή. Οἱ ἀντιπροσωπευτικότερες θέσεις οἱ ὁποῖες ἐκφράζουν καί τήν ὀρθόδοξη ἐρμηνεία του εἶναι τῶν Νεῖλου Καβάσιλα (PG 149, 699-730) καί Συμεῶν Θεσσαλονίκης (PG 155, 120).

55. Ἡ ἐπιστολή πιθανότατα συντάχθηκε λίγο μετὰ τήν ἄφιξη τῶν παπικῶν νουντσίων (τέλη Φεβρουαρίου - ἀρχές Μαρτίου) μέ σκοπὸ νά συμπληρώσῃ τήν κατὰ γενική ὁμολογία ἐλλειπέστατη σέ σύγκριση μέ αὐτά πού ζητοῦσε ὁ Πάπας, τομογραφία τῆς 19ης Φεβρουαρίου 1277. Στὴν χρονολόγησή της, δηλαδή ἂν συντάχθηκε πρὶν ἢ μετὰ τήν ἄφιξη τῶν παπικῶν ἀπεσταλμένων, οἱ ἐκδότες τῆς Laurent - Darrouzès δείχνουν νά συγχέουν τὰ γεγονότα. Ἐνῶ στὴν εἰσαγωγή ἀφήνουν νά ἐννοηθεῖ ὅτι ἡ ἐπιστολή γράφθηκε πρὶν τήν ἄφιξη τῶν παπικῶν νουντσίων (σ. 80), στόν σχολιασμό τοῦ κειμένου ἰσχυρίζονται πὺς ἀγνοεῖται ἡ ἡμερομηνία ἄφιξης τῆς πρεσβείας στὴν Κωνσταντινούπολη, χωρὶς νά ἐπισημαίνονται οἱ ἐσωτερικὲς μαρτυρίες τῆς πού ὁμλοῦν γιά τήν ἄφιξη αὐτή (σ. 479). Ὁ ἕτερος ἐκδότης τοῦ κειμένου Gill, *The Church union of the Council of Lyons* (1274), VIII(2) 35-40, ὑποστηρίζει σέ νεότερη μελέτη του (*Byzantium and the papacy*, σ. 165) ὅτι ἡ ἐπιστολή ἐγγράφη λίγο μετὰ τήν ἄφιξη τῶν νουντσίων στὰ τέλη Φεβρουαρίου ἢ στίς ἀρχές Μαρτίου 1277. Ἡ χρονολόγησις αὐτὴ πιστεύουμε πὺς βρίσκεται πιὸ κοντὰ στὰ γεγονότα, ἀφοῦ ἐκτός τῆς ἐσωτερικῆς μαρτυρίας, δικαιολογεῖ καί τήν ἴδια τὴν ὑπαρξὴ τῆς ἐπιστολῆς καί ἀποκαλύπτει τὰ αἷτια τῆς σύνταξής της. Ὁ πατριάρχης μετὰ τήν πλήρη γνώση τῶν παπικῶν ἀπαιτήσεων καί πρὶν τὴν ἀναχώρησι τῆς βυζαντινῆς πρεσβείας γιά τὴ Ρώμη, διέγινωσε ὅτι ἡ τομογραφία τῆς 19ης Φεβρουαρίου θά ἐπέτεινε τὴν καχυποψία τοῦ Πάπα μέσα στίς γενικόλογες παραδοχές της. Γι' αὐτὸ τὸν λόγο καί συνέταξε ὁ ἴδιος ἓνα κείμενο τό ὁποῖο βρισκόταν πλησιέστερα στίς παπικές διεκδικήσεις, χωρὶς ὅμως στὴν παρούσα φάση νά τίς ἱκανοποιεῖ ἀπόλυτα. Ἀπλὰ ἀπαντᾷ σέ ὅλες τίς αἰτιάσεις τῆς Ρώμης, ὅπως αὐτές περιγράφονται στό κείμενο τῆς παπικῆς ἐπιστολῆς (*Grandis affectus*) πρὸς τὸν Πατριάρχη.

καὶ τὴν κατ' ἔννοιαν ὁμογνωμία της μέ αὐτά πού πρεσβεύει ἡ Κωνσταντινούπολη. Ἡ ἔκφραση πού χρησιμοποιεῖ ὁ Βέκκος πρέπει νά τάραξε τὴν Κουρία, καθὼς ἀντιστρέφει τοὺς ρόλους καὶ κριτὴς τῆς δογματικῆς καθαρότητος γίνεται τὸ πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως καὶ ὄχι ἡ Ρώμη⁵⁶. Στὴ συνέχεια ἐκτίθεται ἡ ὁμολογία πίστεως, ἡ ὁποία ὡς πρὸς τὴ σκοπιμότητά της δημιουργεῖ κάποια ἐρωτήματα τὰ ὁποία εἶναι δύσκολο νά ἀπαντηθοῦν ἀπὸ τίς μέχρι σήμερα γνώσεις μας.

Στὴν ὁμολογία ἡ ὁποία ὅπως φαίνεται ἀρχικά ἦταν αὐστηρά προσωπική, ὁ πατριάρχης ἀποδεχόταν τὴν κατ' ἔννοιαν ὁμογνωμίαν τῶν δύο πλευρῶν. Ἡ ἀποδοχὴ τοῦ αἰτούμενου ἀπὸ τῆ Ρώμης *filioque* γίνεται μέ τὴν πρόθεση «διά» ὅταν χρησιμοποιεῖται τὸ ρῆμα «ἐκπορεύεσθαι» καὶ μέ τὸ «ἐκ» ὅταν χρησιμοποιεῖται τὸ συγγενές ἔννοιολογικὸ ρῆμα «προϊέναι»⁵⁷. Τὸ ἅγιο Πνεῦμα *πρόεισι* μὲν ἐκ τοῦ Πατρὸς φυσικῶς καὶ οὐσιωδῶς, *πρόεισι* δὲ καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ *καθάπερ ἀμέλει καὶ ἀπὸ τοῦ Θεοῦ καὶ πατρὸς*. Ἡ ὁμολογία αὕτη παρὰ τοῦ ὅτι βρίσκεται κοντὰ στό πνεῦμα τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς ὁρολογίας περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἀγίου Πνεύματος, ἀφενὸς ἀποφεύγει τὸν ὄρο *ἐκπορεύεται ἐκ τοῦ Υἱοῦ* ἀφετέρου δὲν ἀπαντᾷ σέ μιά σειρά ἄλλων θεμάτων (Καθαρτῆριο πύρ, ἄζυμα κ.ἄ.) πού θέτουν οἱ παπικὲς ἐπιστολές καὶ πού συναντῶνται στὴν δευτέρη ὁμολογία τοῦ Βέκκου τὸν Ἀπρίλιο τοῦ ἰδίου ἔτους. Ἄρα ἀδιευκρίνιστη μένει ἡ σκοπιμότητα τῆς σύνταξής της, ἀφοῦ καὶ ὁ ἴδιος μπορούσε νά διαγνώσει τὴν ἀναποτελεσματικότητά της ἐνώπιον τῆς δυσπιστίας τῶν δυτικῶν καὶ τῶν αὐστηρῶν ὁδηγιῶν πού τοὺς εἶχαν χορηγηθεῖ.

Ἡ ἐξήγηση θεωροῦμε ὅτι βρίσκεται στὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ Βέκκος μέ τὴ σύνταξή της ἀντιπαρῆλθε τῆς πίεσεως τῶν παπικῶν πρέσβειων παρόντων τῶν συνοδικῶν. Μπορεῖ μὲν νά μὴν ὑπεγράφη ἀπὸ τοὺς ἐπισκόπους, ἀλλὰ ἴσως νά τοὺς κοινοποιήθηκε τὸ περιεχόμενό της χωρὶς νά ἐκδηλωθοῦν σημαντικὲς ἀντιδρά-

56. ...*Ἦδη δὲ καὶ τὴν πίστεως ὁμολογίαν ἐκθεῖναι χρεών, ἵνα ἰδῇ σαφῶς ἡ μακαριότης σου τὸ τε φρόνημα καὶ τὴν περὶ τοῦ θεῖου γνώμην ἡμῶν καὶ ὡς, τῆς τῶν ἁγίων πατέρων εὐσεβείας ὡς εἰκὸς ἐξεχόμενοι, τὴν ἀποστολικὴν ἐκκλησίαν τῆς Ρώμης ὀρθόδοξον οἶδαμεν, ὁμωγνωμοῦντες ταύτῃ κατ' ἔννοιαν...* Laurent - Darouzzès, ὅ.π., σ. 483. Παρόμοια ἔκφραση χρησιμοποιεῖ ὁ Βέκκος καὶ στὴν δευτέρη του ἐπιστολὴ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ ἰδίου ἔτους: ...*ἐπεὶ ταῦτα πάντα οὕτως πρεσβεύει τε καὶ κηρύττει ἡ ῥηθείσα ἁγία ἐκκλησία τῆς Ρώμης, πιστεύομεν καὶ λέγομεν, ὅτι εὐσεβῶς καὶ ὀρθόδοξως καὶ ἀληθῶς διδάσκει καὶ κηρύττει ταῦτα ἡ ἁγία ἐκκλησία τῆς Ρώμης, πλὴν καὶ οὕτως ὀφείλομεν ἐμμένειν ἡμεῖς ἀπαράλλακτως ἐπὶ τοῖς ἀρχῇθεν κρατήσασι παρὰ τῇ ἡμετέρᾳ ἐκκλησίᾳ ἐθίμοις*. A. Theiner - Fr. Miklosich, *Monumenta spectantia ad unionem Ecclesiarum Graecae et Romanae*, Wien 1872, σ. 28.

57. Καὶ εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, τὸ κύριον, τὸ ζωοποιόν, τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύμενον, καὶ αὐτὸ Θεὸν εἶναι γνωριζόμενον ὡς ὁμοφυές τε καὶ ὁμοούσιον —*καθάπερ γὰρ κατ' οὐσίαν καὶ φύσιν ἐστὶν ὁ ἐκ τοῦ Πατρὸς διὰ τοῦ Υἱοῦ γεννηθέντος ἀφράστως ἐκπορευόμενον—* τὸ πάντων κτισμάτων τελεσιουργόν, τὸ παντοδύναμον, τὸ παντέφορον, τὸ πάντα γινώσκον καὶ τὰ βᾶθη τοῦ Θεοῦ. ὅπερ πρόεισι μὲν ἐκ τοῦ Πατρὸς φυσικῶς καὶ οὐσιωδῶς, πρόεισι δὲ καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ, *καθάπερ ἀμέλει καὶ ἀπὸ τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς...* Laurent - Darouzzès, ὅ.π., σ. 485.

σεις. Ἡ ὑπόθεση δυστυχῶς δέν εἶναι εὐκολο νά ἐπαληθευτεῖ, ἀλλά ὑπάρχουν τρία στοιχεῖα πού θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι διευκολύνουν τήν ἀποδοχή της:

α) Ἡ ἐπιστολή εἶναι ἔτσι συνταγμένη ὥστε νά δίνει τήν ἐντύπωση ὅτι ἡ ἔνωση ἐπιτελεῖται ἀποδίδοντας τά ἀρχῆθεν ἀπονενεμημένα προνόμια στή Ρώμη, τῆς ὁποίας ἡ καθαρότητα καί ἡ ὀρθοδοξία τῆς πίστεως ἀναγνωρίζεται ὡς συμφωνοῦσα κατ' ἔννοιαν μέ αὐτή τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἐπίσης ἡ ὁμολογία μέ τή χρησιμοποίηση πατερικῶν χωρίων πού σκοπό εἶχαν νά ἀποδείξουν τήν κατ' ἔννοιαν ὁμογνωμία τῶν δύο πλευρῶν στό περί τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἀγίου Πνεύματος δόγμα, σκοπό μᾶλλον εἶχε νά πείσει τούς συνοδικούς καί τούς ἀντιδρώντες, παρά τόν Πάπα ὁ ὁποῖος δέν ζήτησε ποτέ αἰτιολόγηση καί πατερική θεμελίωση τοῦ Filioque, πολύ δέ περισσότερο τή χρήση ἀμφίσημης ὀρολογίας.

β) Ἡ ἀκολουθούμενη ὀρολογία ἀντλεῖται κυρίως ἀπό χωρία τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας⁵⁸ καί Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ⁵⁹, τά ὁποῖα ἀπομονώνονται ἀπό τά συμφραζόμενα καί συνδιάζονται αὐθαίρετα⁶⁰. Μάλιστα τά συγκεκριμένα

58. Πλεῖστα χωρία τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας ἐμπεριέχουν τήν υἱοθετούμενη ἀπό τόν Βέκκο ὀρολογία, χωρίς ὅμως νά προϋποθέτουν τήν ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπόρευση. Σκοπός τοῦ Κυρίλλου ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπό τά συμφραζόμενα καί ἀπό τήν ἐννοιολογική ἀνάλυση τῶν κειμένων του ἦταν ἡ ὑπεράσπιση τοῦ ὁμοουσίου καί τοῦ ὁμοφωοῦς τῶν θείων ὑποστάσεων. Ὁ Κύριλλος ὅπως καί ὅλοι οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ὁμιλοῦν καί καθορίζουν τίς σχέσεις τῶν προσώπων τῆς Ἀγίας Τριάδος πάντα σέ σχέση μέ τή σωτηριολογία καί ἀντιδρώντας στήν ἀπειλή πού ἐκπροσωποῦσε γιά αὐτή ἡ πλάνη τῶν αἵρετικῶν. Τούς εἶναι ἄγνωστη ἡ τάση νά διεισδύσουν στό μυστήριο τῆς Ἀγίας Τριάδος καί νά τό ἐρμηνεύσουν μέ βάση τίς λογικές κατηγορίες, ὅπως αὐτό συμβαίνει στή λατινική Παράδοση ἀπό τόν Αὐγουστῖνο καί μετὰ.

Ἀναφέρουμε μερικά ἀπό τά χωρία τοῦ Κυρίλλου στά ὁποῖα συναντᾶται αὐτή ἡ ὀρολογία: Λόγος ΔΔ', PG 75, 585A: 'Ὅτε τοῖνον τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐν ἡμῖν γεγόμενον, συμμόρφους ἀποδεικνύει Θεοῦ, πρόεισι δὲ καὶ ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, πρόδηλον ὅτι ἐκ τῆς Θείας ἐστὶν οὐσίας, οὐσιωδῶς ἐν αὐτῇ καὶ ἐξ αὐτῆς προῖον. Λόγος ΔΔ', PG 75, 589AB: 'Ὁ δὲ μακάριος Ἰωάννης ἐκ τῆς τοῦ Πατρὸς οὐσίας καὶ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα δεικνύων... Κατὰ τῶν Νεστορίου δυσφημιῶν πεντάβιβλος ἀντίρρησης, τ. Δ', κεφ. Γ', PG 76, 184: 'Ὡςπερ γὰρ πρόεισιν ἐκ τοῦ Πατρὸς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον αὐτοῦ κατὰ φύσιν ὑπάρχον καὶ κατὰ τὸν ἴσον τούτω τρόπον καὶ δι' αὐτοῦ τοῦ Υἱοῦ φυσικῶς ὃν αὐτοῦ καὶ ὁμοούσιον αὐτῷ. Ὑπόμνημα εἰς τὸ Κατὰ Ἰωάννην 16, 12, 13, PG 74, 444B: Οὐ γὰρ ἀλλότριον τῆς οὐσίας τοῦ Μονογενοῦς τὸ ἅγιον νοεῖται Πνεῦμα, πρόεισι δὲ φυσικῶς ἐξ αὐτῆς,... Γιά τίς θέσεις τοῦ Κυρίλλου σχετικά μέ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα πρβλ. Hubert du Manoir de Juaye, *Dogme et spiritualité chez saint Cyrille d'Alexandrie*, Paris 1944, σ. 224-230. N. Charlier, *La doctrine sur le Saint-Esprit dans le Thesaurus de saint Cyrille d'Alexandrie*, *Studia Patristica* II (1947), 187-193. A. Θεοδώρου, *Ἡ περί ἐκπορεύσεως τοῦ Ἀγίου Πνεύματος διδασκαλία Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας καί Ἐπιφανείου Κύπρου*, Ἀθήνα 1974, σ. 9-83. M. Orphanos, *The procession of the Holy Spirit according to certain Greek Fathers*, Athens 1979, σ. 39-45. Δεσπ. Λιάλιου, *Ἐρμηνεία τῶν δογματικῶν καί συμβολικῶν κειμένων τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1994, σ. 274-296.

59. Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, Πρὸς τὸν Θαλάσσιον περὶ διαφόρων ἀποριῶν τῆς θείας Γραφῆς, PG 90, 672, ἀπ' ὅπου τὸ χωρίο χρησιμοποιεῖται αὐτούσι: Τὸ γὰρ πνεῦμα τὸ ἅγιον ὡςπερ φύσει κατ' οὐσίαν ὑπάρχει τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς, οὕτως καὶ τοῦ Υἱοῦ φύσει κατ' οὐσίαν ἐστίν, ὡς ἐκ τοῦ Πατρὸς οὐσιωδῶς, δι' Υἱοῦ γεννηθέντος, ἀφράστως ἐκπορευόμενον.

60. Ἡ τακτική αὐτὴ τοῦ Βέκκου σηλητεύεται ἀργότερα ἀπὸ τὸν Νεῖλο Καβάσιλα καθὼς ὁδηγεῖ σὲ ἐννοιολογικὴ νόθευση τῆς πατερικῆς σχέσης: ...ἀλλὰ καὶ τοῦτο τῆς τοῦ Βέκκου βδελυρίας φαίνεται μετασχόν· περιέκοψε γὰρ τὴν τῶν θεολόγων φωνήν, οὐκ ἄνευ τοῦ καχουργεῖν ἀφελόμενος. Ἀπό-

χωρία ιδιαίτερα συχνά συναντώμενα στὴν ἀντιλατινικὴ γραμματεία, βρίσκουν σέ μεταγενέστερους Πατέρες τὴν ὀρθή τους ἐρμηνεία ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς Ὁρθόδοξης ἀντίληψης γιὰ τίς ἐνδοτριαδικές σχέσεις. Γι' αὐτὸ θεωροῦμε πὼς δέν ἦταν δύσκολο νὰ γίνουν ἀποδεκτά ἀπὸ τὴν ὁμήγυρη τῶν ἐπισκόπων, ἀφοῦ ὁ Βέγκος δέν προχωρᾷ σέ δική του ἐπεξήγηση ἢ ἐρμηνεία καὶ ἀποφεύγει στὴν παρούσα φάση νὰ ἀποκαλύψει τίς λατινικὲς ἐρμηνευτικὲς τους ἐκδοχές καὶ τίς συλλογιστικὲς ἐνστάσεις πού προκαλοῦν στὴ διασάφηση τῶν ὑποστατικῶν ἰδιωμάτων.

Μέ σκοπὸ νὰ ἀποσαφηνίσουμε τὸν ἰσχυρισμὸ μας παραθέτουμε ἐνδεικτικὰ τὸ πὼς αὐτὰ γίνονται κατανοητὰ ἀπὸ σημαίνοντες ἀντιλατίνους Πατέρες τῆς Παλαιολόγειας ἐποχῆς. Ἐτσι κατὰ τὸν Γρηγόριο Παλαμᾶ *ὁσάκις ὁ θεόφρων οὗτος Κύριλλος ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα λέγει, τὸ ὁμοούσιον παρίσθησι...*⁶¹ καὶ Ἄλλ' ὁ τῆς Ἀλεξανδρείας, φάσι, Κύριλλος, ἔχειν φησί τὸν υἱὸν φυσικῶς ἐν ἑαυτῷ τὰ τοῦ πατρὸς ἴδια καὶ ἐξαίρετα, διαβαινούσης εἰς αὐτὸν φυσικῶς τῆς τοῦ γεννήσαντος ιδιότητος καὶ ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ θεοῦ τὸ πνεῦμα λέγει· καὶ προχεόμενον ἐκ πατρὸς δι' υἱοῦ τὴν κτίσιν ἀγιάζειν, καὶ ἐξ ἀμφοῖν προχεόμενον οὐσιωδῶς⁶². Κατὰ τὸν Νεῖλο Καβάσιλα ἡ φράση τοῦ Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Τὸ γὰρ πνεῦμα τὸ ἅγιον ὥσπερ φύσει κατ' οὐσίαν ὑπάρχει τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς, οὕτως καὶ τοῦ Υἱοῦ φύσει κατ' οὐσίαν ἐστίν, ὡς ἐκ τοῦ Πατρὸς οὐσιωδῶς, δι' Υἱοῦ γεννηθέντος, ἀφράστως ἐκπορευόμενον ὑποδηλώνει τὸ ταυτόχρονο τῆς γέννησης τοῦ Υἱοῦ καὶ τῆς ἐκπόρευσης τοῦ Ἀγίου Πνεύματος ἐκ τοῦ Πατρὸς*⁶³, ἐνῶ γιὰ τὰ χωρία τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας σημειώνει ἔτι ὁ αὐτὸς θεῖος Κύριλλος *πολλαχού τῶν ἑαυτοῦ λόγων ἐκ τοῦ Υἱοῦ λέγειν τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον καὶ φυσικῶς ἐξ αὐτοῦ καὶ οὕτως καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ, ὥσπερ καὶ ἐκ τοῦ Πατρὸς...* Ἀλλὰ τὰ προειρημμένα τὸ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὴν ὑπαρξιν ἔχειν σημαίνει· οὐ γὰρ ἄλλο τοῦτο καὶ ἄλλο τὸ ἐκ τοῦ Υἱοῦ εἶναι, ὥσπερ καὶ ἐκ τοῦ Πατρὸς, ἢ ἐκ τοῦ Υἱοῦ φυσικῶς εἶναι⁶⁴. Κατὰ δέ τὸν Μάρκο Ἐφέσου τὸν Εὐγενικό ἢ χρῆση ἀπὸ τούς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας τῆς φράσης *ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ ἐκπορευόμενον* γίνεται γιὰ νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι ἅμα τῇ γεννήσει νοεῖσθω καὶ ἡ ἐκπόρευσις⁶⁵, ἐνῶ ὁ

σπασμα ἀπὸ τὸ ἀνέκδοτο ἔργο τοῦ Νεῖλου Καβάσιλα, *Περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἀγίου Πνεύματος*. Πρβλ. Κ. Λιάκουρα, *Ἡ περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἀγίου Πνεύματος διδασκαλία τοῦ Νεῖλου Καβάσιλα*, Ἀθήνα 1997, σ. 162.

61. Γρηγόριο Παλαμᾶ, *Λόγος Ἀποδεικτικός* 2, ΓΠΣ, τ. 1, σ. 136.

62. Ὁ.π., σ. 134.

63. ἴσον γὰρ τὸ τοῦ θεοῦ Μαξίμου δύναται τοῖς λέγουσι «τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Πατρὸς σὺν Υἱῷ γεννηθέντι ἐξ αὐτοῦ ἀφράστως ἐκπορευόμενόν ἐστιν». ἅμφω γὰρ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἀχρόνως ἐξέλαμψαν ὁ τε Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον. Ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ ἀνέκδοτο ἔργο τοῦ Νεῖλου Καβάσιλα, *Περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἀγίου Πνεύματος*, ὁ.π., σ. 183.

64. Ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ ἀνέκδοτο ἔργο τοῦ Νεῖλου Καβάσιλα, *Περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἀγίου Πνεύματος*, ὁ.π., σ. 201.

65. ὅταν δέ ὁμοῦ καὶ τὴν ὁμοουσιότητα δηλοῦν ἐθέλωσι, τότε καὶ τὸ «δι' Υἱοῦ» προστιθέσι καὶ «ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ ἐκπορευόμενον» λέγουσιν, ὥσανεὶ λέγοντες, οὐκ ἄνευ τοῦ Υἱοῦ, οὐκ ἑτεροφουῶς

μετέπειτα πατριάρχης Γεννάδιος Σχολάριος ἀφιέρωσε 4 κεφάλαια στό *Περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἀγίου Πνεύματος* ἔργο του, στά ὁποῖα ἐπεξηγεῖ ὅτι οἱ θέσεις καί τά χωρία τοῦ ἁγίου Κυρίλλου, πού χρησιμοποιήθηκαν κατὰ κόρον γιά νά ὑποστηρίξουν τό λατινικό δόγμα, κατὰ Λατίνων εἰσὶ καί τῆς νῦν θεολογίας ἐκείνων ἀλλότρια⁶⁶. Ἀποκαλυπτική εἶναι ἡ ὁρολογία πού χρησιμοποιεῖ ὁ μετέπειτα πατριάρχης Γρηγόριος Κύπριος, βασικός ἀντίπαλος τοῦ Βέγκου στίς δογματικές συζητήσεις τῆς συνόδου τῶν Βλαχερνῶν. Ἡ φρασεολογία λοιπόν τῶν δύο ἀνδρῶν, κατὰ τόν Γρηγόριο Κύπριο, μπορεῖ νά εἶναι ἡ ἴδια, ἀλλά νά διαφέρει ἡ ἐρμηνευτική της προσέγγιση καί οἱ ἐπακόλουθες ἐπεξηγηματικές της παραφράσεις, πού στήν περίπτωση τοῦ Βέγκου καί τῶν λατίνων ὅταν γίνονται ὁδηγοῦν στήν αἵρεση. Γράφει συγκεκριμένα ὁ Γρηγόριος Κύπριος, *“Ὅθεν καί λεγόντων ἐκείνων, δι’ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ Πατρὸς ἐκπορεύεται, λέγομεν καί ἡμεῖς ὡς ἐκεῖνοι, δι’ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεται. Νοοῦντων δὲ πάλιν ὑπαρξίν τῷ ἁγίῳ Πνεύματι καί πρόοδον εἰς τὸ εἶναι ἐκ τοῦ Πατρὸς, ἔκφρασαν δέ, φανέρωσιν, ἔκλαμψιν διὰ τοῦ Υἱοῦ, οὕτω νοοῦμεν καί φρονοῦμεν ἡμεῖς καί οὐδὲν οὕτω φρονοῦντες, τῇ τῆς ἐκπορεύσεως ῥήσει, τρόπον τῆς ὑπάρξεως σημαινούση λυμαινόμεθα. Τὸ τοῖνυν δι’ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι τὸ Πνεῦμα, ὅπερ εἶπον αὐτοί, οὐκ ἂν εἴη τὸ δι’ Υἱοῦ τὴν ὑπαρξίν ἔχειν σημαῖνον. Εἰ δέ γε σημαίνει φάτε, τί μὴ δόγμα τίθεται τις ὑμῶν τοῦτο τῆς Ἐκκλησίας, λέγω δὴ τὸ δι’ Υἱοῦ τὴν εἰς τὸ εἶναι πρόοδον ἔχειν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον...⁶⁷ καί ἀλλοῦ, Εἴρηται δὲ καὶ τῶν ἁγίων ἐνίοις δι’ Υἱοῦ παρὰ Πατρός ἐκπορεύεσθαι, καὶ εὐσεβῶς εἴρηται, οὐχ ὅτι ἀτελής ἡ ἐκ τοῦ Πατρὸς τοῦ Πνεύματος ὑπαρξις, οὐδ’ ὅτι ὅλως ἔσχε τὸν Υἱὸν αἷτιον, ἢ μόνον ἢ μετὰ τοῦ Πατρὸς, ἀλλ’ ἐκεῖθεν ἐκ τῆς Πατρικῆς τουτέστιν οὐσίας ὑφιστάμενον, ὡς εἴρηται, τέλειον συμπαρομαρτεῖ τῷ Λόγῳ κατὰ τοὺς εἰρηκότας θεηγόρους...⁶⁸. Ἀφήσαμε στό τέλος τόν σχολιασμό πού κάνει γιά τό ἴδιο θέμα ἡ σύνοδος στόν ἀποσταλλέντα στόν αὐτοκράτορα Τόμο, τό 1273. Ὁ πατριάρχης Ἰωσήφ καί ἡ σύνοδος προκαλοῦμενοι προφανῶς ἀπό τόν αὐτοκρατορικό τόμο πού ἐπιχειροῦσε νά ἀποδείξει τήν κατ’ ἔννοιαν συμφωνία λατίνων καί ὀρθοδόξων, παρουσίασαν μέ ἰδιαίτερο τρόπο τήν ἐρμηνεία τοῦ συναντώμενου σέ ἀρκετούς Πατέρες τύπου ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἢ διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεται τὸ Πνεῦμα. Ὁ συλλογισμός τους στηρίζεται σέ δύο σημεῖα. Πρῶτον στή σημασία τῶν προθέσεων διὰ καί ἐκ, ἡ ὁποία σέ καμμιά περίπτωση δέν εἶναι ἡ ἴδια. Ἀπλὴ γνώση τῆς γραμματικῆς καί ρητορικῆς τέχνης θεωρεῖται*

παρὰ τὸν Υἱόν, ἀλλ’ ἅμα τῇ γεννήσει νοεῖσθαι καὶ ἡ ἐκπόρευσις, Μάρκου Ἐφέσου Εὐγενικοῦ, *Συλλογιστικά Κεφάλαια πρὸς Λατίνους*, 38, PO 17, σ. 268.

66. Γενναδίου Σχολαρίου, *Ἀπαντα τὰ εὕρισκόμενα*, ἔκδ. L. Petit - X. Siderides - M. Jugie, Paris 1928-1936, τ. II, σ. 33-40. Θ. Ζήση, *Γεννάδιος Β' Σχολάριος*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 246 καί 433-434.

67. Γρηγορίου Κυπρίου, *Ἀπολογία πρὸς τὴν κατὰ τοῦ τόμου μέμψιν ἰσχυροτάτη*, PG 142, 265A.

68. Γρηγορίου Κυπρίου, *Περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἀγίου Πνεύματος*, PG 142, 290C.

ἄρκετὴ γιὰ τὴν ὀρθὴ κατανόηση τῆς διαφορᾶς τοῦ διὰ τοῦδε τι ἀπὸ τό ἐκ τοῦδε. Δεύτερον στὴ χρῆση τοῦ ῥήματος ἐκπορεύεσθαι καὶ στὸν στόχο πού ἐξυπηρετεῖ μέσα στὰ ἔργα τῶν ὀρισμένων Πατέρων. Ἀναφέρει χαρακτηριστικά ὁ Τόμος: Τὸ τῆς ἐκπορεύσεως ὄνομα κατὰ δύο τρόπους παρὰ τῇ Γραφῇ εὐρίσκεται λαμβανόμενον· πῇ μὲν γὰρ κατὰ τὰς ὁμωνύμων κατανοεῖται φωνάς, πολλοῖς πραγμάτων προσαρμοζόμενον εἶδεσιν, ὁρμὴν τινα καὶ κίνησιν σημαίνειν προαιρετικὴν τε καὶ φυσικὴν, καθ' ἣν εἰσι πάντως ἐκεῖνα προχωροῦντα τε καὶ προβαίνοντα· πῇ δὲ τὴν ὑπαρκτικὴν τῆς ὑποστάσεως ἔμφασιν παραδηλοῖ τοῦ Πνεύματος μόνον, καὶ αὐτῶ τῷ πνεύματι μόνῳ ὑπεξήρηται καὶ ἀφώρισται, ἀλλ' οὐ πρὸς πολυσχιδεῖς σημασίας κατὰ τὴν ὁμωνύμων φύσιν καταμερίζεται. Τὸ τοίνυν ζωαρχικὸν καὶ ὑπερούσιον Πνεῦμα ἐκπορεύεται μὲν ἐκ τοῦ Πατρὸς ἀρρήτως κατὰ τὴν τοῦ Σωτῆρος φωνήν, ἅμα τῷ τὸν Υἱὸν γεννηθῆναι ἀχρόνως καὶ ὑπὲρ ἔννοιαν, κεχορηγῆται δὲ δι' Υἱοῦ τῷ κόσμῳ,... "Οτι γοῦν διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐνηνθρωπηκότος ἡ Τριάς ἐπεγνώσθη καὶ ὅτι δι' αὐτοῦ τοῖς ἀνθρώποις αὐτός τε ὁ Παράκλητος οὐσιωδῶς, ὡς ἂν εἶπη τις, ἀνεκφοίτητος Πατὴρ καὶ Υἱὸς μεμενηκώς, ἐνδεδήμηκεν, ἔτι δὲ καὶ κατὰ τὴν εἰς ἄλληλα περιχώρησιν καὶ τὸ συναφὲς τῆς σχέσεως πρὸς τὸν γεννησάντα τοῦ Υἱοῦ — ἅμα γὰρ πατὴρ καὶ υἱὸν ἐννοεῖσθαι, ἀδιακόπως καὶ συνεχῶς ἡ τῶν πρὸς τι φύσις ἐστὶ κατασκευάζουσα —, διὰ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἐκπορευόμενον λέγεται⁶⁹. Συνάγεται λοιπὸν τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ προβληματικὴ αὐτὴ σχετικὰ μέ τὴν ὀρθόδοξη κατανόηση τῆς δι' Υἱοῦ ἐκπορεύσεως τοῦ Πνεύματος ἦταν ἰδιαίτερα οἰκεία τόσο στὸν Βέκκο ὅσο καὶ στοὺς συνοδικούς.

γ) Ἀπὸ τῆ μετέπειτα πορεία τῶν γεγονότων καθίσταται εὐνόητο ὅτι οἱ ἐπίσκοποι θεώρησαν τὴν ἐπιστολὴ καὶ τὴν ὁμολογίαν ὡς προσωπικὸ θέμα τοῦ πατριάρχου, ὁ ὁποῖος κλήθηκε ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Η' νά ὑπηρετήσῃ μιὰ πολιτικὴ κατευνασμοῦ τῆς παπικῆς καχυποψίας⁷⁰. Ἀπέφυγαν μ' αὐτὸ τὸν τρόπο μιὰ διολί-

69. Laurent - Darouzzès, ὁ.π., σ. 161-163. Ἡ «δι' Υἱοῦ» ἐκπόρευση τοῦ Πνεύματος, ἡ σημασία του καὶ ἡ προγενέστερη πατερικὴ καὶ συνοδικὴ παράδοση του παρουσιάζονται ἀναλυτικὰ λίγα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸν Νικηφόρο Βλεμμύδη. Νικηφόρος Βλεμμύδης, *Πρὸς ἀρχιεπίσκοπον Βουλγαρίας Ἰάκωβον*, PG 142, 534-565, καὶ *Πρὸς Θεόδωρον Δούκαν τὸν Λάσκαριν*, PG 142, 565-584. Ὁ Βλεμμύδης συνοφίζοντας τὰ ἐπιχειρήματά του καὶ πρὸς ἀποφυγὴν παρανοήσεων σημειώνει: ...χρεῖν γὰρ ὁμολογεῖσθαι τὴν πατρικὴν ὑπόστασιν, ἀρχὴν καὶ αἰτίαν καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος αὐτοῦ. Μόνος γὰρ αἰτίας ὁ Πατὴρ, καὶ οὐκ ἂν εἴη αἰτίον ἀρχικὸν ὁ Υἱός, ὡν αὐτοαἰτίας ὁ Πατὴρ. Μίαν γὰρ ἀρχὴν τὸν Πατέρα τὸν ἀναρχον δογματίζομεν καὶ κτίσεως καὶ θεότητος, τῆς κτίσεως ποιητικὴν, φυσικὴν τῆς θεότητος. Ὁ μὲν οὖν ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα λέγων, ὑποφάν παρέχει τοῦ, τὸν Υἱὸν δογματίζειν ἔχοντα τὸ προβλητικόν, ὡς ὁ Πατὴρ τὸ γεννητικόν. Καὶ διὰ τοῦτο φησὶν ὁ θεὸς οὗτος ἀνὴρ (Δαμασκηνός), ὅτι Ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα οὐ λέγομεν. Ὁ δὲ λέγων ἐκ τοῦ Πατρὸς τὸ Πνεῦμα διὰ τοῦ Υἱοῦ, προδήλως ὁμολογεῖ, τὸν Πατέρα μόνον αἰτίον εἶναι τῆς τοῦ Πνεύματος ἐκπορεύσεως. Πάντα γὰρ ὅσα ἔχει ὁ Υἱός, οὕτως ἔχει λαβὼν αὐτὰ παρὰ τοῦ Πατρὸς, οὐσιωδῶς δηλονότι, καὶ φυσικῶς, ὡς κυρίως Υἱός ἐκ κυρίως Πατρός... PG 142, 558.

70. Ὁ προσωπικὸς καὶ ὄχι ὁ συνοδικὸς χαρακτήρας τοῦ κειμένου ἀποκαλύπτεται σέ λόγο τοῦ Μιχαὴλ Η' πρὸς τοὺς ἐπισκόπους τὸ 1279, ὅταν τοὺς θυμίζει πῶς δέν ἀπαίτησε ποτὲ ἀπὸ τὴν Ἑκκλησίαν τὴν ἐλάχιστην ὑποχώρησιν σὲ θέματα πού ἄπτονται τοῦ δόγματος, οὔτε οἱ ἴδιοι οἱ ἐπίσκοποι ἐξέκκλιναν ποτὲ σὲ θέματα πίστεως. Βλ. παρακάτω σ. 226ε.

σθηση σέ δογματική κακοδοξία, ἀλλά ἀνέχθηκαν πρὸς ὑπεράσπιση τῆς αὐτοκρατορικῆς πολιτικῆς τῇ σύνταξη καὶ τὴν ἀποστολὴ μιᾶς ὁμολογίας τοῦ πατριάρχου ἡ ὁποία ὡς πρὸς τὴ φρασεολογία της δηλώνει ἀπὸ ὀρθόδοξη ὁπτική γωνία τὴ βαθύτατη φυσικὴ σχέση τῆς αἰδίας καὶ ἄρρητης συμφυΐας καὶ τὸ ὁμοούσιο τῶν θεαρχικῶν ὑποστάσεων.

Ἐπιπλέον αὐτὴ ἡ ἐσωτερικὴ της ἀνεπάρκεια ὡς πρὸς τίς αἰτιάσεις τῆς Ρώμης, πού θεωροῦνταν ἀπαραίτητη τῇ συγκεκριμένη στιγμῇ ὥστε νά ἔχει τὴ σιωπηρὴ ἀποδοχὴ ὅλων, πιστεύουμε πὼς ἀποτελέσει καὶ τὴν κύρια αἰτία τῆς ὑπαρξῆς καὶ δεύτερης ἐπιστολῆς τοῦ Βέγκου, ἡ ὁποία ὅπως θά δοῦμε εἶναι περισσότερο συγκεκριμένη καὶ παραχωρητικὴ σέ ὅ,τι ζητεῖτο ἀπὸ τὴ Ρώμη, ἀφοῦ οἱ παρεμβάσεις του στὰ κείμενα τῶν Πατέρων καὶ ὁ τρόπος παράθεσής τους ὑπονοεῖ τὴ λατινικὴ ἐκδοχὴ καθορισμοῦ τῶν ἐνδοτριαδικῶν σχέσεων. Συντάχθηκε δέ ἓνα μῆνα ἀργότερα καὶ ἀφοῦ τὸ κύριο σῶμα τῶν ἐπισκόπων εἶχε ἀναχωρήσει ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη.

Ἀντίγραφο τοῦ συνοδικοῦ τόμου καὶ ἡ ἐπιστολὴ ἐπιδόθηκαν στὴν αὐτοκρατορικὴ ἀντιπροσωπεΐα⁷¹ πού μετέφερε τίς ἐπιστολές τοῦ Μιχαήλ Η' καὶ τοῦ Ἀνδρονίκου⁷² γιὰ νά κοινοποιηθοῦν στὸν Ἰωάννη ΚΑ' καὶ νά τοῦ παρουσιάσουν τὸ πεπραγμένο τῆς ἐνώσεως. Στὴν ἐπιστολὴ του ὁ Μιχαήλ Η' πιστοποιεῖ τὴ συμμόρφωση τῶν ἐπισκόπων καὶ τῶν κληρικῶν του, οἱ ὅποιοι ὑπέγραψαν ὅσα ὁ ποντίφικας μέσω τῆς πρεσβείας του ζητοῦσε⁷³.

71. Γιὰ τὴν πρεσβεΐα αὐτὴ πού ἀποτελεῖτο ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Κυζίκου Θεόδωρο Σκουαρώτη, τὸν Κωνσταντῖνο Μελιτηνιώτη καὶ τὸν Γεώργιο Μετοχίτη καὶ σκοπὸ εἶχε νά ἀνακοινώσει ἐκ νέου τὴν ἀφοσίωση τοῦ αὐτοκράτορα καὶ τοῦ διαδόχου του στὴν Ἀγία Ἐδρα βλ. Fr. Dölger, *Regesten* 2029. Γιαννακόπουλου, Μιχαήλ Η', σ. 227-228. Laurent - Darouzzès, ὁ.π., σ. 74, 80-82. Ro-berg, *Die Union*, σ. 183-185.

72. Delorme-Tăutu, *Acta Ioannis XXI*, no 14.

73. «...cum eisdem venerabilibus nuntiis supereminentis apostolicae Sanctitatis tractatum exstitit et Deo coadiuvante completum quicquid negotii executio postulabat et eisdem a Sanctitate apostolica specialiter fuit iniunctum, roborans et confirmans diversis litteris et scripturis omnia et singula, quae de catholica fide sacrosancta Romana Ecclesia tenet, docet et praedicat, quae simili modo etiam per primogenitum meum imperatorem Graecorum et aliarum gentium, quae subditae sunt imperio meo, Constantinum, devotum filium Vestrae apostolicae Sanctitatis, qui una mecum ad hoc opus viriliter laboravit, instructus benedictione vestra, secundum quantitatem sui temporis in divinis operibus et salutaribus allimarum et pacis, venerabilem quidem dominum patriarcham et per ceteros Praelatos Orientalis Ecclesiae, qui una nobiscum in unitate spiritus convenerunt, sanctae Romanae Ecclesiae ac eiusdem pontificis recognoscentes primatum et sibi debere debitam reverentiam et honorem et cetera quae in ipsis apertius continentur, sunt valata et etiam roborata propriis subscriptionibus et sigillis, prout misericordia Supremi Iudicis, qui cuncta in aequitate disponit, salubriter dispensavit et obturavit ora obloquentium inania et mendacia, quae odit Dominus et detestatur;». Delorme - Tăutu, *Acta Ioannis XXI*, no 14.

β'. Ὁ δογματικὸς ὅρος τῆς συνόδου τῆς Λυών (1274) καὶ ἡ πιθανότητα ὑπογραφῆς τοῦ ἀπὸ τὴν Ἑκκλησίᾳ Κωνσταντινουπόλεως

Αὐτὴν τὴν ἐποχὴ, Φεβρουάριος - Ἀπρίλιος 1277, πιθανολογεῖται ἀπὸ δυτικούς ἐρευνητές καὶ ἡ ὑπογραφή ἀπὸ τὴ συνόδο τῶν ἐπισκόπων καὶ τοὺς κληρικούς τῆς δογματικῆς ἀπόφασης τῆς Συνόδου τῆς Λυών⁷⁴. Οἱ δύο βασικοὶ μελητητές τοῦ κειμένου, ὁ Laurent καὶ ὁ Gill φαίνεται πὺς δὲν υἱοθετοῦν τὴν ἴδια ἄποψη γιὰ τὸν χαρακτήρα καὶ τὴ βαρύτητα τῆς ἐπιγραφῆς πού τό συνοδεύει καὶ ἔχει ὡς ἑξῆς: *Ἡ συνοδικὴ διάταξις ἦν ἐποιήσαντο οἱ τότε ἀρχιερεῖς ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει περὶ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος*⁷⁵. Ὁ Laurent ὑποθέτει πὺς τό κείμενο τῆς δογματικῆς ἀπόφασης τῆς Λυών ὑπογράφηκε μᾶλλον ἀπὸ τὴ συνόδο καὶ τὸν κλῆρο κατὰ τὴν ἐποχὴ πού οἱ πρέσβεις τοῦ πάπα Ἰωάννη ΚΑ' βρίσκονταν στὴν Κωνσταντινούπολη (Ἄνοιξη 1277) καὶ πιέζαν τοὺς Ὀρθοδόξους γιὰ ἔμπρακτες ἀποδείξεις τῆς συμφωνίας πού ἐπετεύχθη στὴ Λυών. Ἐπιχειρεῖ δέ νά συνδυάσει τό κείμενο αὐτό μέ συνοδικὴ πράξη, πού ὑπογράφεται ἀπὸ ὅλους τοὺς κληρικούς καὶ ἡ ὁποία μνημονεύεται στὴ δεύτερη ἐπιστολὴ Βέγκου, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1277. Ἡ θέση τοῦ αὐτῆ θεωροῦμε πὺς εἶναι αὐθαίρετη τόσο ἀπὸ πλευρᾶς τεκμηρίωσης στὶς πηγές, ὅσο καὶ ἀπὸ πλευρᾶς συμφωνίας τῆς μέ τὰ διαδραματιζόμενα στὴν Κωνσταντινούπολη τὴν ἐποχὴ αὐτῇ. Τοῦ διαφεύγει συγκεκριμένα ἡ σαφῶς πῶς ἐγγύτερη μέ τὰ λατινικὰ δόγματα ὁμολογία πίστεως, πού ὁ Ἰωάννης ΚΑ' ἀπαιτοῦσε ἀπὸ τὴν Ἑκκλησίᾳ Κωνσταντινουπόλεως, ἡ ὁποία μάλιστα εἶναι τόσο προσεκτικὴ πού ἀποκλείει ὅποιεσδήποτε ἐννοιολογικὲς διαφοροποιήσεις, προλαβαίνει ἐνδεχόμενες θεολογικὲς παρανοήσεις καὶ δὲν ἀναφέρεται σέ προγενέστερη κοινὴ πατερικὴ παράδοση. Ὅλοι οἱ πάπες ἀπὸ τὸν Γρηγόριο Ι' ἕως καὶ τὸν Νικόλαο Γ' δείχνουν νά ἀγνοοῦν τὴν ἀποδοχὴ τοῦ ὅρου τῆς Λυών ἀπὸ τὸν κλῆρο. Ἡ μελέτη τῆς παπικῆς ἀλληλογραφίας πρὸς τὸ Βυζάντιο ὅλη τὴ δεκαετία τοῦ 1270 ἀποδεικνύει περὶτρανα τὴν ἄποψή μας. Ὅπως διαπιστώσαμε ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τῶν ἐπιστολῶν καὶ τῶν ὁδηγιῶν μέ τίς ὁποῖες ἐφοδιάζαν τίς πρεσβείες τοὺς πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη μετὰ τό 1275, που-

74. V. Laurent, Regestes, no 1429.

75. Τό κείμενο εἶναι τό ἑξῆς: *Ἐπειδὴ ἦν ἡ ἱεροαγία ρωμαϊκὴ τοῦ Θεοῦ ἐκκλησία, μήτηρ οὐσᾶ πάντων τῶν πιστῶν καὶ διδάσκαλος, κρατεῖ βεβαίως καὶ διαμαρτύρεται καὶ διδάσκει ὅτι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἀπὸ τοῦ πατρὸς αἰωνίως ἅμα τε καὶ ἀπὸ τοῦ Υἱοῦ, οὐχ ὡς δύο ἀρχῶν, ἀλλ' ὡς ἐκ μιᾶς ἀρχῆς, οὐ δυσὶν ἐκπορεύεσθαι, ἀλλὰ μιᾷ ἐκπορεύεται, καὶ ταύτην τὴν τῶν ὀρθοδόξων πατέρων καὶ διδασκάλων, Λατίνων ἅμα καὶ Γραικῶν, πρόδῃλον εἶναι γνώμην καὶ ψήφισμα, οὐκ ὀλίγοι διὰ τὴν τῆς ἀναντιρρήτου ἀληθείας ἀγνώσιαν εἰς πολλὰς καὶ ποικίλας πλάνας περιωλίσθησαν. Ἡμεῖς τοιγαροῦν, τοῖς πλανῶσι τὴν ὁδὸν περικελίεσθαι ἐπιποθοῦντες, κατακρίνομεν καὶ ἀποδοκιμάζομεν καὶ ἀναθεματίζομεν πάντας τοὺς τολμῶντας ἀρνεῖσθαι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον αἰωνίως παρὰ τοῦ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι, εἴτε προπετεῖ τόλμῃ διίσχυρίζεσθαι ἢ διαβεβαιοῦν ὡς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον παρὰ τοῦ Πατρὸς καὶ παρὰ τοῦ Υἱοῦ, ἅτε ἐκ δύο ἀρχῶν καὶ οὐ μιᾶς ἐκπορεύεται. Laurent - Darouzzès, ὁ.π., σ. 325. Οἱ ἐκδότες παρὰ τίς ἐπιφυλάξεις ἀποδέχονται ὅτι ὑπεγράφη ἀπὸ τὴ συνόδο, ἀλλὰ θεωροῦν ὡς πιθανώτερη ἡμερομηνία τὰ τέλη τοῦ 1274.*

θενά δέν γίνεται ἔστω καί μνεία τῆς ἀποδοχῆς τοῦ δογματικοῦ ὅρου τῆς Λυών. Ἀντιθέτως κυριαρχεῖ ἡ καχυποψία τῶν παπῶν μπροστά στίς ὑπεκφυγές καί στήν ἄρνηση τῆς Ἐκκλησίας νά εὐθυγραμμιστεῖ δογματικά μέ τή Ρώμη⁷⁶. Ἀντιθέτως ὁ Gill πού ἐκδίδει πρῶτος τό κείμενο⁷⁷ δείχνει νά ἀμφιβάλλει γιά τήν ὑπόθεση τοῦ Laurent. Ἐξετάζοντας τό κείμενο διαπίστωσε πώς πρόκειται γιά μιὰ *literal traslation* τοῦ δογματικοῦ ὅρου τῆς Λυών. Ὅπως ἐπισημαίνει ὁ ἴδιος ἡ ἐπιγραφή πού τό συνοδεύει προέρχεται ἀπό κάποιον μεταγενέστερο γραφέα, πού ἀγνοεῖ προφανῶς τήν προέλευσή του καί ἄν τό κείμενο ὑπογράφηκε ἀπό τή σύνοδο. Ἡ ἐρμηνεία του, πού παρουσιάζουμε παρακάτω, θεωροῦμε πώς εἶναι ἀρκετά πειστική, ἄν καί ὁ ἴδιος τή θέτει μέ ἐρωτηματικό. Τό κείμενο ἦρθε στήν Κωνσταντινούπολη μέ τήν ἐπιστροφή τῆς πρεσβείας πού ἔλαβε μέρος στή σύνοδο τῆς Λυών καί μεταφράσθηκε στά Ἑλληνικά. Κατόπιν τούτου ἀποτέλεσε μέρος τῆς συλλογῆς τῶν αὐτοκρατορικῶν καί συνοδικῶν κειμένων πού ἀφοροῦσαν τήν ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν τήν ἐποχή τοῦ Μιχαήλ Η'. Ἀπό αὐτά ἀντιγράφοντας οἱ γραφεῖς τῶν κωδίκων Chrisianus gr. 54 καί Alexandrinus gr. 182 περιέλαβαν καί τό κείμενο αὐτό θεωρώντας το συνοδική διάταξη. Ὁ Gill κατακλείοντας τήν ὑπόθεσή του ἀδυνατεῖ νά τό χρονολογήσει καθῶς καί νά τό χαρακτηρίσει συνοδική διάταξη.

Ἀντιλαμβανόμενοι τή δυσκολία αὐτή θά προσπαθήσουμε νά θεμελιώσουμε τόν ἀρχικό του συλλογισμό διευκρινίζοντας τή δογματική σημασία τοῦ ἐγγράφου καί ἐπισημαίνοντας:

α) τήν ἄγνοια μιᾶς τέτοιας καί τόσο σημαντικῆς ὁμολογίας ἀπό τούς Πάπες τῆς ἐποχῆς,

β) τήν ἀπουσία μιᾶς παρόμοιας ἢ παραπλήσιας δογματικῆς διατύπωσης ἀπό ὅλα τά μετέπειτα τῆς Λυών συνοδικά κείμενα καί ἀποφάσεις

καί γ) τήν ἀντίδραση, πού ἀκόμη καί ἡ φιλενωτική μερίδα τῶν ἐπισκόπων ἐκδήλωνε κάθε φορά πού αὐτοκράτορας καί πατριάρχης ἐπιχειροῦσαν νά θίξουν θέματα πίστεως.

Σ' αὐτό τό τρίτο σημεῖο νομίζω πώς πρέπει νά ἐπιμείνουμε περισσότερο καθῶς γιά τό συγκεκριμένο θέμα ἔχουμε σαφεῖς μαρτυρίες πού διέφυγαν τῶν προαναφερομένων ἐρευνητῶν. Ὁ ἱστορικός Παχυμέρης μεταφέρει στό ἔργο του ὁμιλία τοῦ Μιχαήλ Η' πρὸς τή σύνοδο καί τούς κληρικούς τοῦ πατριαρχείου στήν ὁποία ἐπικαλεῖται τήν πιστότητά του μέχρι τήν ἐποχή ἐκείνη, περί τό 1279, στόν χρυσοβούλλειο λόγο πού ἐξέδωσε τό 1273. Σ' αὐτόν ὑποσχόταν

76. Τό περιεχόμενο τῶν ἐπιστολῶν τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου Ε' καί κατόπιν τοῦ Ἰωάννη ΚΑ' ἀναλύεται καί σχολιάζεται ἀπό τόν Μ.-Η. Laurent, *Georges le Métochite, ambassadeur de Michel VIII Paleologue auprès du B. Innocent V*, Studi e Testi 123, σ. 154-155, ἐνῶ ἀποκαλυπτικές εἶναι οἱ ἀπαιτήσεις καί ὁ ἐκνευρισμός τοῦ Νικολάου Γ', ὁ ὁποῖος διέγινωσέ ἀπό τήν μέχρι τότε ἐξέλιξη τῶν πραγμάτων τή μὴ ικανοποίηση τῶν θέσεων τῆς Ρώμης. Γιά τό συγκεκριμένο θέμα βλ. παρακάτω.

77. Gill, *The Church union of the Council of Lyons (1274)*, IV(1) 23.

ὅτι δὲν θὰ ζητοῦσε τίποτα παραπάνω ἀπὸ τὴν Ἑκκλησία παρὰ τὴν παραχώρηση στὸν πάπα τῶν τριῶν προνομίων, ἤτοι τοῦ μνημοσύνου, τοῦ πρωτείου καὶ τοῦ ἐκκληίου. Διακηρύττει μάλιστα ὅτι θὰ ὑπερασπίσει τὴν ἀκεραιότητα τῆς πίστεως καὶ θὰ ἀποτρέψει ἀκόμη καὶ τὴν προσθήκη ἐνός ἰῶτα στοῦ σύμβολο τῆς πίστεως. Εὐχρινέστατα ἐπίσης ὁ Μιχαὴλ Η΄ προτρέπει τοὺς συνοδικοὺς νὰ συμπεριφέρονται φιλικὰ πρὸς τοὺς πρέσβεις τοῦ πάπα, ὥστε νὰ τοὺς παραπλανήσουν, ἀφοῦ αὐτὸ δὲν κοστίζει τίποτε καὶ εἶναι γιὰ τὸ καλὸ τοῦ κράτους. Συνάμα καταδικάζει καὶ διαμαρτύρεται γιὰ τὴ συμπεριφορὰ μερικῶν οἱ ὅποιοι χλεύαζαν τοὺς λατίνους μοναχοὺς πού ἦταν ἐγκατεστημένοι στὸ Πέραν, λέγοντάς τους ὅτι τὰ περί εἰρήνης καὶ συμφωνίας τῶν Ἑκκλησιῶν εἶναι ἀπάτη καὶ ὅτι θὰ μπορούσαν νὰ τὸ διαπιστώσουν ἂν ζητοῦσαν περισσότερες ἀποδείξεις γι' αὐτό. Εἶναι αὐταπόδεικτο ὅτι μέχρι ἐκείνη τὴ στιγμή (1279), ἀλλὰ καὶ μετέπειτα ὅπως θὰ δοῦμε, οὐδέποτε οἱ συνοδικοὶ κλήθηκαν νὰ ὑπογράψουν ὁμολογία πίστεως μέ τις λατινικὲς κακοδοξίες, ἀφοῦ θὰ γινόταν ἐπὶ κλησὴ τῆς καὶ θὰ ἀπαιτεῖτο ἐπανάληψή της κατὰ τις δύσκολες στιγμὲς πού περνοῦσε ἡ αὐτοκρατορία τὸ 1279⁷⁸. Ἐνα ἄλλο γεγονός πού συνηγορεῖ στὴν ὀρθότητα τοῦ συλλογισμοῦ τοῦ Gill εἶναι ὅτι τὸ περιεχόμενο καὶ ἡ ἀποδοχή τῶν βασικῶν σημείων μιᾶς τέτοιας Ὁμολογίας ἀποτελοῦν τὸ συνεχὲς ζητούμενο ἀπὸ τοὺς πάπες μέχρι καὶ τὸ 1280. Ὅλα τὰ συνοδικὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, ὅχι μόνο ἀποφεύγουν τὴ χρῆση τῆς φρασεολογίας τοῦ ὅρου τῆς Λυῶν, ἀλλὰ καὶ σημειώνουν τὴν ἀπαρέγκλιτη πίστη τῶν συνοδικῶν στὴ δογματικὴ καθαρότητα τῆς ὀρθοδόξου πίστεως. Ἀκόμη καὶ ἡ ὁμολογία τοῦ Βέκκου τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1277, ἡ ὁποία εἶχε προσωπικὸ χαρακτῆρα, στὸ θέμα τοῦ ὅρκου καὶ τῆς ὁμολογίας τῶν ἐπισκόπων ἀρκεῖται σὲ παραπομπή στὸ συνοδικὸ κείμενο τῆς 19ης Φεβρουαρίου, ὅπου δὲν ὑπάρχει καμμία ἀναφορὰ σὲ δογματικὰ θέματα, ἐνῶ ὡς πρὸς τὴν ὁρολογία τῆς ἀποφεύγει τὸν ὅρο τοῦ Αὐγουστίνου «*principe*» ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω. Καθίσταται ἔτσι εὐνόητο ὅτι ἀκόμη καὶ ὁ Βέκκος ἀγνοεῖ τὴν ὑπαρξὴ καὶ ὑπογραφή τοῦ χειμένου, πρᾶγμα ἀδύνατον ἂν υἱοθετηθεῖ ἡ ἀποψη τοῦ Laurent. Ἐπιπρόσθετα πρέπει νὰ

78. Παραθέτουμε τὰ σημαντικώτερα σημεία τοῦ λόγου τοῦ Μιχαὴλ Η΄ πού τεκμηριώνουν τὴν ἀποψή μας: Εἶχον μὲν οὖν ἐπὶ λογισμῶν ἀνύσαι τὸ πᾶν ἐντεῦθεν, ὡς μὴδὲν πλέον ζητησάντων τῶν Ἱταλῶν· οὕτω γὰρ καὶ πρὸς ὑμᾶς ἐπιούμην τὰς συνθεσίας, καὶ ὁ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ χρυσοβούλλιος λόγος τοῖς λόγοις μου μαρτυρήσει. Ἐπεὶ δὲ τῶν ἡμετέρων τινές, ὡς πέπυσμαι, καὶ μᾶλλον οἷς ἀνδάνει τὸ σχίζεσθαι, οὐκ οἶδ' ὅ τι παθόντες, εἰ μὴ τις πείραν θ' ἡμῶν ταῦτ' εἶποι καὶ μεριμνῶν ἐπανάστασιν, φρερίους ἐντυχόντες κατὰ που τὴν Περαιάν, χλεύην τὴν εἰρήνην εἶπον καὶ ἀπάτην εἶναι καὶ προὔβιβξαν σφᾶς τὸ πλεόν κατὰ τινα δοκιμήν — καὶ τοῦτό ἐστι τὸ τῆς ἐπιστάσης πρεσβείας κεφάλαιον... Ἐγὼ γάρ, καὶ ὁ συνίστωρ εἴη Θεός, ὑπὲρ τοῦ μὴ τι παραλυθῆναι τῶν ἡμετέρων μέχρι καὶ αὐτῆς τῆς κεραίας ἢ μὴν ἰῶτα, αὐτὸς ἐγὼ καθυπισχνοῦμαι αὐτὸ τὸ θεῖον σύμβολον τῶν πατέρων ἐνθεῖναι σημάκι καὶ πολεμῆσαι μὴ ὅτι γε Ἱταλοῖς, ἀλλὰ καὶ παντὶ ἔθνει ὑπὲρ τούτων ἀμφισβητοῦντι... Ἀξίῳ γοῦν καὶ προσπύσσεσθαι σφᾶς φιλικῶς καὶ ἀσπάζεσθαι εὐμενῶς, μήπως καὶ τὴν θήραν, ὃ δη φασιν, ἀνασσοβήσωμεν, καὶ μᾶλλον πάπα γεγονότος νέου καὶ οὐ κατὰ Γρηγόριον ὄντος εὐμενοῦς οὕτω τοῖς ἡμετέροις πράγμασι. Τὸ δ' ἐντεῦθεν ἐμοὶ μελήσει, μὴδὲ διωρίαν λαβόντι βουλῆς, τῆς πρὸς αὐτοὺς ἀποχρίσεως. Παχυμέρη, Μιχαὴλ Παλαιολόγος, VI, 15.

σημειωθεῖ καί ἡ μή ἀναφορά του στίς συνόδους τῶν Βλαχερνῶν καί στά παράλληλα κείμενά της, καθὼς ἡ ὑπογραφή μιᾶς τέτοιας συνοδικῆς διάταξης θά ἀποτελοῦσε σίγουρα στοιχεῖο καταδίκης γιά τοὺς τότε συνοδικούς.

Κατὰ τὴν ἴδια ὁμως ἐποχὴ ἀποφασίστηκε νά σταλεῖ ἡ τομογραφία τῆς 19ης Φεβρουαρίου καί στοὺς ἡγεμόνες τῆς Θεσσαλίας καί τῆς Ἡπείρου μέ σκοπὸ νά τὴ συνυπογράψουν. Κατόπιν τὸν Ἀπρίλιο ὑπὸ τὴν πίεση τῶν δυσμενῶν πολιτικῶν ἐξελίξεων καί τῶν αὐστηρῶν παπικῶν ὁδηγιῶν, πού ἐξελικτικά οἱ πρέσβεις τῆς Ρώμης ἐφήρμοζαν, ὁ Μιχαήλ Η' καί ὁ Ἀνδρόνικος ἀναγκάστηκαν νά ὀρκισθοῦν ἐνώπιον λαϊκῆς συνέλευσης στό παλάτι τῶν Βλαχερνῶν ὑπακοή στόν Ρωμαῖο ποντίφηκα καί νά ὑπογράψουν γιά δεύτερη φορά νέα ὁμολογία πίστεως⁷⁹.

γ'. Ἡ δεύτερη ὁμολογία πίστεως τοῦ Βέκκου (Ἀπρίλιος 1277) καί ἡ εἴσοδος στὴν Ὁρθόδοξη θεολογία τῆς προβληματικῆς τοῦ Αὐγουστίνου

Ταυτόχρονα ὁ πατριάρχης Βέκκος ξανάγραφε στόν πάπα τονίζοντάς του τὴν ἐπιθυμία τῆς Ἐκκλησίας του γιά τὴν ἔνωση καί τὴν ἱκανοποίηση τῶν ἀπατήσεων του. Ἡ δεύτερη ὁμολογία πίστεως συνταγμένη περὶ τὰ μέσα Ἀπριλίου, χωρὶς νά ἀκολουθεῖ κατὰ γράμμα τίς παπικὲς ἐντολές ἦταν ἐντὸς τῶν ὁρίων τους⁸⁰. Ἀπονέμει στόν Ρωμαῖο Ποντίφηκα ὅλα τὰ ἀπονενεμμένα πρεσβεῖα καί προνόμια πού ἀπελάμβανε αὐτός πρὶν τὸ 1054 καί τὰ ὅποια οἱ βασιλεῖς καί οἱ πατριάρχες ἔχουν προηγουμένως ἐπικυρώσει⁸¹. Τὸ φραστικό σχῆμα πού χρησι-

79. Γιά τίς ἐπιστολές, τὸ περιεχόμενό τους καί τίς χρονολογικὲς τους ἐνδείξεις βλ. Laurent - Darouzzès, ὁ.π. 74-81. Fr. Dölger, *Regesten* 2029-2028.

80. Ὁ Ἰωάννης Βέκκος ἀποτελοῦσε κατ' εὐτυχὴ συγκυρία γιά τὸν αὐτοκράτορα Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο τὸν θερμότερο ὑποστηρικτὴ τῆς ἀσκησης «οἰκονομίας» στά πλαίσια τῆς ἐπανενώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν. Ποτὲ δὲν ἐνστερνίστηκε φανερά τὴ λατινικὴ ὁρολογία ἀλλὰ πρότεινε χωρὶα Πατέρων πού κατὰ τὴν ἀπόψή του συνάδουν μέ τὸ γενικώτερο πνεῦμα της. Ἡ ἐιλικρίνειά του ἀποδεικνύεται κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς καθάιρεσης καί τῆς δίκης του στίς συνόδους τῶν Βλαχερνῶν, ὅπου ποτὲ δὲν σταμάτησε νά ὑποστηρίξει τὴν κατ' ἔνοιαν ὁμογνωμίαν τῶν δύο Ἐκκλησιῶν καί συνάμα τὴν ὑπερπήδηση ὅλων τῶν τυπικῶν, ὅπως τὰ χαρακτήριζε, προβλημάτων πού τὴν ἐμπόδιζαν, π.χ. προσθήκη στό σύμβολο, λειτουργικὲς διαφορὲς κ.ἄ. Πρὸς ἐπίφρωσιν τῶν ἀπόψεων αὐτῶν ἀναφέρει συγκεκριμένες περιπτώσεις ἀπὸ τὴν πατερικὴ παράδοση, ὅπως αὐτὴ τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου καί τοῦ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, οἱ ὅποιοι γιά τὸ καλὸ καί τὴν εἰρήνην τῆς Ἐκκλησίας ὑπερέβησαν τίς λεκτικὲς διαφοροποιήσεις καί ἐπέμειναν στὴν κατ' ἔνοιαν συμφωνία. Ἰωάννου Βέκκου, *Περὶ ἀδικίας, ἧς ἐπέστη, τοῦ οἰκείου θρόνου ἀπελαθείς, Λόγος α'*, PG 141, 964-969, καί β', 1002-1009.

81. Μετὰ ἀπὸ μιὰ ἐκτενὴ εἰσαγωγή στὴν ὅποια ἀπορρίπτεται τὸ σχίσμα καί πρὶν τῇ μετὰφραση τοῦ λατινοῦ κεμένου ὁ Βέκκος σημειώνει: ...τὴν ἐκκλησιαστικὴν εἰρήνην τε καὶ ὁμόνοιαν καί τὸ πρωτεῖον τοῦ ἀποστολικοῦ θρόνου ὁμολογοῦμεν, ἀναγνωρίζομεν, ἀποδεχόμεθα καί ἐκουσίως ὑποδεχόμεθα, καί πρὸς τὴν αὐτοῦ ὑπακοὴν ἐκούσιοι ἐρχόμενοι στέργειν καί φυλάττειν ἀπαραποίητον ὑπισχνούμεθα τε καί διαβεβαιούμεθα, καί ἅπερ ἦσαν πρὸ τοῦ σχίσματος ἀπονενεμμένα πρεσβεῖα τῷ ἀποστολικῷ θρόνῳ παρὰ τῶν κατὰ καιροὺς ἀρχιερετευνόντων ἐν Κωνσταντινουπόλει, σῶα καί ἀπαράθραυστα διαφυλάττειν ἐπαγγελομεθα. τὸ γὰρ διαμέσου γεγονὸς σχίσμα καρδιακῇ διαθέσει καί ὁλοφύχῳ γνώμῃ ἀπαναινόμενοι συναρμολογοῦμεν καί συμβιβάζομεν ἑαυτοὺς τῇ σειρᾷ τῶν ἀρχιερέων ἐκείνων, οἵτινες πρὸ τοῦ σχίσματος τῷ ἀποστολικῷ θρόνῳ τῆς πρεσβυτέρας Ρώμης τὴν ἑαυτῶν ὑπα-

μποιοῖ ὁ Βέκκος στό σημεῖο αὐτό τῆς ὁμολογίας του γιὰ νὰ ἀποδώσει τὴν ἐννοια τοῦ πρωτείου τοῦ Πάπα ἀναιρεῖ τίς ἐπεξηγητικές του ἐπεκτάσεις πού ἐκτίθενται παρακάτω στὴν ὁμολογία του, οἱ ὁποῖες ὅμως ὅπως διαπιστώσαμε εἶναι μετάφραση ἀπὸ τὰ λατινικά τῆς ὁμολογίας πού ἀπέστειλε ὁ Κλήμης Δ΄ καὶ ἀργότερα ὁ Γρηγόριος Ι΄⁸². Τό γεγονός ὑποδηλώνει ὅτι καὶ ὁ Βέκκος ὅπως ὅλοι οἱ προηγούμενοι πατριάρχες καὶ ιεράρχες δὲν υἱοθετεῖ τὴν οὐσία τοῦ Ρωμαϊκοῦ Πρωτείου, ἀλλὰ μόνο τὸν τρόπο τῆς ἐκφορᾶς του καὶ αὐτὸ κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῶν πολιτικῶν πραγμάτων.

Ὡς πρὸς τὸ δόγμα τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ὁ Βέκκος ἀποφεύγει τὴν λατινικὴ ὁμολογία. Τό κείμενο τῆς ὁμολογίας του⁸³ διακρίνεται καὶ πάλι γιὰ τὴ φραστικὴ ἐξάρτησή της ἀπὸ τὸν Κύριλλο, ἀφοῦ ἀποτελεῖ συμπίλημα χωρίων τοῦ ἔργου του⁸⁴ τὰ ὁποῖα ὅμως ἐρμηνεύονται μέ τίς προϋποθέσεις τῆς

κοὴν κατονικῶς καὶ ἐνθέσμως ἐφύλαττον, καὶ οὐδὲν τι οὐδόλως ἀτέλεστον ἀφείναι διαβεβαιούμεθα τῶν ὅσα πρὸ τοῦ σχίσματος ἐκείνοι θεοὶ τε καὶ ἄγιοι βασιλεῖς τῷ ἀποστολικῷ θρόνῳ ἀπονενεμηκότες ἐπεκύρυσαν τε καὶ ἐβεβαίωσαν... A. Theiner - Fr. Miklosich, *Monumenta spectantia ad unionem Ecclesiarum Graecae et Romanae*, Wien 1872, σ. 23.

82. Τό κείμενο τῆς λατινικῆς ὁμολογίας συναντᾶται αὐτοῦσιο στὶς ὁμολογίες τοῦ Μιχαήλ Η΄ καὶ τοῦ Ἀνδρόνικου καὶ μέ ὁρισμένες παραφράσεις καὶ συμπληρώσεις στὴν ὁμολογία τοῦ Βέκκου. Ὅσον ἀφορᾷ στό πρωτεῖο καὶ στὶς τρεῖς ὁμολογίες ἀκολουθεῖται πιστὴ μετάφραση ἀπὸ τὰ λατινικά μέχρι τοῦ σημείου πού ἐρμηνεύεται ἡ ἀπόδοση τῶν προνομίων στὰ ἄλλα πατριαρχεῖα. Ἐδῶ ὁ Βέκκος ὑπεκφεύγει, ἀντιφάσκοντας μᾶλλον ἐν γνώσει του. Ἐνῶ στό λατινικὸ κείμενο, πού ὁ Μιχαήλ Η΄ καὶ Ἀνδρόνικος ὁμολογοῦν, ἀναφέρεται ὅτι: *Πρὸς ταύτην δὲ οὕτως τὸ τῆς ἐξουσίας πλήρωμα συνίσταται, ὅτι τὰς ἐτέρας Ἐκκλησίας, καὶ τὰς πατριαρχικάς ἐξαίρετως, ἐν διαφοροῖς προνομίοις αὕτη ἡ τῆς Ῥώμης Ἐκκλησία τετίμηκε, τοῦ ἰδίου πλην πρεσβείου τὸ μὲν ἐν ταῖς γενικαῖς (οἰκουμενικαῖς) συνόδοις, τὸ δὲ ἐν τισιν ἄλλοις, αἱ σωζόμενου, στὴν ὁμολογία τοῦ Βέκκου ὅχι μόνο δὲν γίνεται ἀποδεκτὸ κατὰ τέτοιο ἀλλὰ καὶ ἐντέχνως ἀποδυναμώνεται ὅλη ἡ καινοφανὴς ἐπιχειρηματολογία τῆς Ῥώμης. Γράφει ὁ Βέκκος: *πρὸς ταύτην δὲ οὕτως τὸ τῆς ἐξουσίας πλήρωμα συνίσταται, ὅτι ἅπερ αἱ ἄλλαι ἐκκλησίαι καὶ αἱ πατριαρχικαὶ ἐξαίρετως κατὰ διαφοροὺς καιροὺς προνόμια ἐλάβον διὰ θεσπισμάτων τῶν αἰοδίων καὶ ἀγίων βασιλέων ἐκείνων καὶ κατονικῶν θεσμῶν καὶ διατυπώσεων τῶν ἱερῶν καὶ θείων συνόδων, αὕτη ἡ τῆς Ῥώμης ἐκκλησία ταῦτα ἐπεκύρωσε καὶ ἐπεβεβαίωσε...* (δ.π., σ. 24). Ἡ παρεμβολὴ αὕτη ἦταν ἀρκετὴ ὥστε νὰ περιφρουρήσει τὴν ἰσοτιμία τῶν δύο ἐκκλησιῶν πού οἱ ἀποφάσεις τῶν Οἰκουμενικῶν συνόδων καὶ οἱ κανόνες ἐδραίωναν. Ἡ χρῆση ἐπίσης τῶν ρημάτων «ἐπεκύρωσε καὶ ἐπιβεβαίωσε» στὴν θέση τοῦ «τετίμηκε» θεωροῦμε πῶς ἐμπεριέχει ὅλη τὴν ὀρθόδοξη προβληματικὴ γιὰ τὴν οἰκουμενικότητα τῶν συνόδων καὶ τὸ καθολικὸ τῶν ἀποφάσεών τους. Δὲν εἶναι ἡ Ῥώμη ἡ ὁποία κατέχοντας τὴν ἀπόλυτη ἐξουσία τιμᾷ ἢ δωρίζει μέ προνόμια τίς ἄλλες ἐκκλησίες, ἀλλὰ αὐτές οἱ συνοδικές καὶ πολιτικές δομές ὀρίζουν τὰ προνόμια καὶ τὴν τάξη τους. Ἡ ἐκκλησία τῆς Ῥώμης, ὡς μητέρα Ἐκκλησία, ὅπως ἐπίσης καὶ οἱ ἄλλες τέσσερες Ἐκκλησίες τῆς Ἀνατολῆς ἐπιβεβαιώνουν καὶ ἐπικυρώνουν μέ τὴ συμμετοχὴ τους καὶ τὴν ὑπογραφή τῶν πρακτικῶν καὶ τῶν ὅρων τῆς κάθε συνόδου τὴν οἰκουμενικότητα καὶ τὴν καθολικότητα τῶν ἀποφάσεών τους. Ὁ συνοδικὸς θεσμός, ἀκόμη καὶ στὸν Βέκκο ἀποτελεῖ στὴν παρούσα φάση τὴν οὐσιαστικώτερη καὶ ἐγκυρώτερη ἔκφραση τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας.*

83. A. Theiner - Fr. Miklosich, *Monumenta spectantia ad unionem Ecclesiarum Graecae et Romanae*, σ. 25-26.

84. Ὁ Βέκκος ὅπως εὐκόλα γίνεται κατανοητὸ παρακάτω, παρὰ τὴν φαινομενικὴ προσήλωσή στοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ἀποδεικνύεται ἀνήμερος ἂν ὅχι ἀνελικρινὴς στό νὰ προσεγγίσει τὴν θεολογικὴ σκέψη τοῦ Κυρίλλου. Ὁ Κύριλλος παραμένει πάντοτε ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς ὑπερασπιστικῆς γραμμῆς τῶν Πατέρων τοῦ 4ου καὶ 5ου αἰ., οἱ ὁποῖοι παντοιοτρόπως ἐπιχειροῦσαν νὰ προσεπύσουν τόσο τὴν πραγματικότητα τῶν τριῶν ὑποστάσεων καὶ τὴν θεότητα τοῦ Ἰϋοῦ καὶ τοῦ Πνεύ-

Αὐγουστίνειας θεολογίας. Παραθέτουμε τό συγκεκριμένο μέρος της γιά νά διευκολυνθεῖ ἡ παράθεση σέ ὑποσημειώσεις τῶν παράλληλων ἢ αὐτούσιων χωρίων τοῦ Κυρίλλου:

...πιστεύομεν ὡσαύτως καί εἰς τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον τὸ πάντα ἐρευνῶν καὶ τὰ βάθη τοῦ θεοῦ, ὅπερ φυσικῶς ἐνυπάρχον τῷ θεῷ καὶ πατρὶ καὶ οὐσιωδῶς ἐμπεπηγός, ἴν' οὕτως εἰπώμεν, καὶ ἀμερίστως ἐξ αὐτοῦ προχωροῦν⁸⁵ φυσικῶς ἐνυπάρχει καὶ τῷ υἱῷ καὶ οὐσιωδῶς αὐτῷ ἐμπέπηγε καὶ ἀμερίστως ἐξ αὐτοῦ προχωρεῖ· προχεῖται μὲν γάρ, ἥγουν ἐκπορεύεται ὥσπερ ἀπὸ πηγῆς τοῦ Θεοῦ καὶ πατρός⁸⁶, προχεῖται δὲ καὶ παρ' αὐτοῦ τοῦ υἱοῦ ὥσπερ ἀπὸ πηγῆς, καθάπερ ἀμέλει τοι ἐξ αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ πατρός⁸⁷. Ἄλλ' εἰ καὶ ὁ πατήρ πηγὴ τοῦ πνεύματος ἐστὶ καὶ ὁ υἱὸς πηγὴ τοῦ πνεύματος ἐστὶν, ἀλλ' οὐχὶ δύο πηγαὶ τοῦ πνεύματος ὁ πατήρ εἰσι καὶ ὁ υἱός, μίαν δὲ πηγὴν τοῦ πνεύματος τὸν πατέρα καὶ τὸν υἱὸν ἢ εὐσεβῆς ἔννοια ἔχει⁸⁸, καὶ διὰ τοῦτο κοινὸν πατρός καὶ υἱοῦ τὸ ἅγιον

ματος, ὅσο καὶ τὴν ἐνότητα τῆς θείας φύσεως καὶ τὸ ἐνιαῖο τῆς ἐνεργητικῆς τῆς φανέρωσης. Ἀντιθέτως ὁ ἀγώνας τοῦ Βέκκου ἀντικειμενικὸ σκοπὸ εἶχε νά ἀποδείξει ὅτι ἡ καινοφανὴς λατινικὴ δογματικὴ διατύπωση τοῦ filioque, πού ἀποσαφηνίζει τὸν τρόπο καὶ τὴν αἰτία ὑπαρξῆς τοῦ Ἀγίου Πνεύματος, ἐρεῖδεται ἐπὶ τῆς Πατερικῆς Παράδοσης. Ἡ κατ' ἔννοιαν συμφωνία τῶν χρησιμοποιούμενων Πατέρων, πού ἐπιχειρεῖ νά ἀποδείξει, μὲ τὴ λατινικὴ ἐκδοχὴ τῆς αἰδιας ὑπαρκτικῆς προέλευσης τῶν θείων ὑποστάσεων, ἐμπεριέχει μιά συλλογιστικὴ καὶ θεολογικὴ θεώρηση ἄγνωστη καὶ ξένη μὲ τὴν παράδοση, μέσα στὴν ὁποία ἐμφανίσθηκαν καὶ ἐρμηνεύθηκαν τὰ ἔργα τῶν Πατέρων. Τὰ χωρία τους ἀπομονώνονται αὐθαίρετα ἀπὸ τὸ ἐννοιολογικὸ τους περιβάλλον, ἀποσιωπᾶται ἡ περιρρέουσα θεολογικὴ καὶ φιλοσοφικὴ ἀτμόσφαιρα πού τὰ παρήγαγε ὡς πρὸς τὸν ἐκφραστικὸ τους τύπο, ἀφαιροῦνται ἢ προστίθενται λέξεις ἀλλοιώνοντας τὴ συντακτικὴ δομὴ τους καὶ τέλος συγκαλλώνται ὑστερόβουλα, γιά νά ὑπηρετήσουν τὸν προσδιορισμὸ τῶν ἐνδοτριαδικῶν σχέσεων μὲ βάση τὴν ἐνεργητικὴ φανέρωση τῆς Τριάδος στὸν κόσμον. Ἀντιθέτως ἡ Παράδοση πού παρήγαγε μιά τέτοια ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση θεμελιώνεται στὴν Τριαδολογία τοῦ Αὐγουστίνου. Γιά τὴν Τριαδολογία τοῦ Βέκκου βλ. Ν. Σεξάκη, *Ἰωάννης Βέκκος καὶ αἱ θεολογικαὶ ἀντιλήψεις αὐτοῦ*, Ἀθήνα 1981, 105-150 (ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν ὑποπεύεται ἐξάρτηση ἀπὸ τὸν Αὐγουστίνου), ἐνῶ γιά τὴν Πνευματολογία τοῦ Κυρίλλου βλ. Δεσπ. Λιάλιου, *Ἑρμηνεῖα τῶν δογματικῶν καὶ συμβολικῶν κειμένων τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, τ. Β', σ. 230-231 καὶ 274-296. Σχετικὰ μὲ τὸν τρόπο κατανόησης καὶ ἐκφορᾶς τῶν δογμάτων μέσα στὴν Παράδοση τῆς Ἐκκλησίας βλ. Ν. Ματσούκα, *Γένεσις καὶ οὐσία τοῦ Ὁρθοδόξου δόγματος*, σ. 75-100 καὶ 136-149. Τοῦ ἰδίου, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία*, Θεσσαλονίκης 1987, σ. 101-158 καὶ 128-144.

85. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, *Ἡ βίβλος τῶν θησαυρῶν*, PG 75, 565: *Οὐχ οὕτως ὡ βέλτιστοι, τὰ πάντα φάμεν ἐκ τοῦ Θεοῦ, καθάπερ καὶ τὸ Πνεῦμα. Τὸ μὲν γάρ ἐστι φυσικῶς ἐνυπάρχον καὶ οὐσιωδῶς ἐμπεπηγός, ἴν' οὕτως εἰπώμεν, καὶ ἀμερίστως ἐξ αὐτοῦ προϊόν... αὐτὸ δὲ τὸ Πνεῦμα ἐρευνᾷ καὶ τὰ βάθη τοῦ Θεοῦ, ὡς ἐξ αὐτοῦ καὶ ἐν αὐτῷ φυσικῶς ὑπάρχον.*

86. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, *Ἐπιστολὴ 60*, PG 77, 316: *Διαπεράναντες δὲ τὸν περὶ Χριστοῦ λόγον οἱ τρισμακάριοι Πατέρες τοῦ Ἀγίου Πνεύματος διαμνημονεύουσι. Πιστεύειν γάρ ἔφασαν εἰς αὐτό, καθάπερ ἀμέλει εἰς τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν. Ὁμοούσιον γάρ ἐστιν αὐτοῖς· καὶ προχεῖται μὲν, ἥγουν ἐκπορεύεται, καθάπερ ἀπὸ πηγῆς τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρός, χορηγεῖται δὲ τῇ κτίσει διὰ τοῦ Υἱοῦ.*

87. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, *Γ' Ἐπιστολὴ πρὸς Νεστόριον*, Mansi 4, 1075: *Εἰ γὰρ καὶ ἐστὶν ἐν ὑποστάσει τὸ Πνεῦμα ἰδικῇ, καὶ δὴ καὶ νοεῖται καθ' ἑαυτό, καθὼ Πνεῦμά ἐστιν καὶ οὐχ Ὑἱός· ἀλλ' οὖν ἐστὶν οὐκ ἀλλότριον αὐτοῦ. Πνεῦμα γὰρ ἀληθείας ὠνόμασται καὶ ἐστὶν Χριστὸς ἡ ἀλήθεια καὶ προχεῖται δὲ παρ' αὐτοῦ, καθάπερ ἀμέλει καὶ ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρός.*

88. Ὁ Βέκκος ἐντεχνα στὴν παρούσα χρονικὴ στιγμὴ ἀποφεύγει στὸ σημεῖο αὐτὸ νά ἀποδεχθεῖ τὸν ὅρο «ἀρχή» (principle) καὶ τὸν ἀντικαθιστᾷ μὲ τὸν συναντιώμενο στὴν Παράδοση «πηγὴ». Στὴν Ἀνατολικὴ Ἐκκλησίᾳ, ἡ ὁποία εἶναι ξένη τῆς Τριαδολογίας τοῦ Ἀγίου Αὐγουστίνου, ὁ ὅρος ἀρχή

πνεῦμα οἱ τῆς ἐκκλησίας φωστῆρες καὶ διδάσκαλοι τεθεολογήκασιν ὥστε γὰρ ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ πατρὸς φυσικῶς τὸ πνεῦμά ἐστιν⁸⁹, οὕτω καὶ ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ υἱοῦ φυσικῶς τὸ πνεῦμά ἐστιν, καὶ ὥστε κατ' οὐσίαν ὑπάρχει τοῦ Θεοῦ καὶ πατρὸς, οὕτω καὶ τοῦ υἱοῦ κατ' οὐσίαν ὑπάρχει, καὶ ὥστε ἰδίον ἐστὶ τῆς οὐσίας τοῦ πατρὸς καὶ οὐκ ἔξωθεν ταύτης προελθὼν εἰς τὸ εἶναι, οὕτω καὶ τῆς οὐσίας τοῦ υἱοῦ ἰδίον ἐστὶ καὶ οὐκ ἔξωθεν ταύτης προελθὼν εἰς τὸ εἶναι⁹⁰. τῶν φυσικῶν γὰρ ἀγαθῶν τοῦ θεοῦ καὶ πατρὸς οὐσιωδῶς ὑπάρχων ὁ υἱὸς κοινωνὸς ἔχει τὸ πνεῦμα, καθὼς ἡμῶν ἕκαστος τὸ ἴδιον ἐν ἑαυτῷ πνεῦμα συνέχει· καὶ ἐκ τῶν ἐνδοτάτων σπλάχνων εἰς τὸ ἔξω προχεῖ αὐτό, διόπερ καὶ σωματικῶς αὐτὸ τοῖς μαθηταῖς ἐμπεφύσηκεν, ἐπεὶ καὶ πνοὴν υἱοῦ τὸ πνεῦμα οἶδαμεν, καὶ νοῦν Χριστοῦ τὸ Πνεῦμα παρὰ τοῦ ἀποστόλου δεδιδάγμεθα⁹¹.

ἀναφέρεται ἀποκλειστικά στὸν Πατέρα, ὅταν γίνεται ἀναφορά στὴν Ἁγία Τριάδα καθ' ἑαυτή, ἐνῶ ὁ ὅρος πηγὴ χρησιμοποιεῖται κυρίως ἐπὶ τῆς οἰκονομίας. Τό λατινικὸ κείμενο τῆς ὁμολογίας εἶναι ἀναπαράγωγὴ τοῦ ὅρου τῆς Λυῶν («...spiritus eternaliter ex patre et filio non tanquam ex duobus principiis, sed tanquam ex uno principio,...» Laurent - Darouzzès, ὁ.π., σ. 325), ὁ ὁποῖος μὲ τὴ σειρά τοῦ ἀνάγεται στὸ *Περὶ Τριάδος* ἔργο τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου: «fatendum est Patrem et Filium principium esse Spiritus Sancti, non duo principia; sed, dicat Pater et Filius unus Deus, et ad creaturam relative unus Creator et Dominus, sic relative ad Spiritum Sanctum unum Principium». Sancti Aurelii Augustini *De Trinitate, Libri XV cura et studio W. J. Mountain, auxiliante Fr. Glorie, Turnholti* 1968, Liber Quintus, 15, σ. 225. (Γιὰ τὴν Τριαδολογία τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου, βλ. τὴ μελέτη τοῦ Γ. Μαρτζέλου, *Οἱ ἀπαρχές καὶ οἱ προϋποθέσεις τοῦ Filioque* στὴ δυτικὴ θεολογικὴ Παράδοση, *Πρακτικὰ Θεολογικοῦ Συνεδρίου "Τὸ Ἅγιον Πνεῦμα"*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 383-406). Ἀντιθέτως χαρακτηριστικὸ παράδειγμα σαφῆνειας καὶ ἀκριβολογίας ἀποτελεῖ ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς ὁ ὁποῖος συνοψίζοντας τὴν Πατερικὴ Παράδοση, χρησιμοποιεῖ τὸν ὅρο «ἀρχή» ὅταν ἐκθέτει τὸ Τριαδικὸ δόγμα καὶ τίς ἐνδοτριαδικές σχέσεις, ἐνῶ παραθέτει τὸν ὅρο «πηγή», ἔτσι ὅπως πιθανόν τὸν ἀντιλαμβάνεται ὁ Βέκκος, ὅταν ὁμιλεῖ περὶ τῆς μεταδόσεως καὶ φανερώσεως δι' Υἱοῦ τοῦ Πνεύματος στοὺς ἀνθρώπους. (*Ἐκδόσεις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*, Κείμενο - Μετάφραση - Σχόλια, Ν. Μασσοῦκα, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 46, 48, 60 καὶ 68).

89. Παρόμοια ὁρολογία χρησιμοποιεῖ ὁ Δαμασκηνός, ἡ ὁποία ὅμως μὲ τίς σαφέστατες διευκρινίσεις του βρίσκεται σὲ πλήρη ἀντίθεση μὲ αὐτὰ ποὺ υἱοθετεῖ ὁ Βέκκος· ... (μόνος γὰρ ὁ Πατὴρ ἀγέννητος· γὰρ ἐξ ἐτέρας ἐστὶν αὐτῷ υποστάσεις τὸ εἶναι) καὶ μόνος ὁ Υἱὸς γεννητός (ἐκ τῆς τοῦ Πατρὸς γὰρ οὐσίας ἀνάρχως καὶ ἀχρόνως γεγέννηται) καὶ μόνον τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον ἐκπορευτὸν ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς, οὐ γεννώμενον ἀλλ' ἐκπορευόμενον..., *Ἐκδόσεις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*, ὁ.π., σ. 56. Γιὰ τὴν ὁρολογία αὐτὴ καὶ τὴ χρῆσιν της στὸ σύμβολο τῆς Νικαίας (325) βλ. τίς ἐκτιμήσεις τοῦ Ἱ. Καρμίρη, *Δογματικὰ καὶ Συμβολικὰ Μνημεῖα τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, Ἀθῆνα 1952, σ. 53-99.

90. Ὁ Βέκκος εἶναι ὁ εἰσηγητὴς στὴν ὀρθόδοξη θεολογικὴ παράδοση αὐτῆς τῆς προβληματικῆς καὶ ὅχι ὁ Βαρλαάμ Καλαβρός, ὅπως θεωρεῖ στὴ δογματικὴ του ὁ π. Ἰωάννης Ρωμανίδης καὶ ἡ κ. Δέσπ. Κοντοστεργίου. Πρβλ. Ἰω. Ρωμανίδη, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1983, σ. 314-315· Δεσπ. Κοντοστεργίου, *Τὸ Ἅγιον Πνεῦμα Πρόβλημα, Πρακτικὰ Θεολογικοῦ Συνεδρίου "Τὸ Ἅγιον Πνεῦμα"*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 316-317.

91. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, *Υπόμνημα εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην*, PG 74, 257-258: Ἄλλ' ἔρει τις εἰκότως τὸς ἀλλότριον εἶναι νομίζουσι τὸν Υἱὸν τῆς τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς οὐσίας. Καὶ πῶς εἰπέ μοι, τὸ τῆς ἀληθείας Πνεῦμα, τοῦτ' ἐστὶ τὸ τοῦ Υἱοῦ, δίδωσιν ὁ Πατὴρ, οὐκ ὥς ξένον ἢ ἀλλότριον, ἀλλ' ὡς ἴδιον Πνεῦμα, καίτοι καθ' ἡμᾶς διωρισμένον ἔχον τῆς οὐσίας λόγον πρὸς τὸν Υἱόν, καὶ Υἱοῦ Πνεῦμα ἐστίν; οὐ γὰρ ὅτι ἀμφίλογον. Πῶς δὲ αὐτὸν πάλιν, εἰπερ ἐστὶν ἑτερούσιος ὁ Υἱός, τὸ τοῦ Πατρὸς Πνεῦμα δίδωσιν ὡς ἑαυτοῦ; Γέγραπται μὲν ὅτι ἐνεφύσησε τοῖς μαθηταῖς λέγων· «Λάβετε Πνεῦμα ἅγιον». Ἄρ'

“Ὅπως καί στήν προηγούμενη ἐπιστολή του ἔτσι καί ἐδῶ στά χρησιμοποιούμενα πατερικά χωρία προστίθενται καί διευκρινίσεις πού συνάδουν στίς λατινικές ἀντιλήψεις⁹². Ἀποδέχεται ἔτσι ἔμμεσα τήν ἐκπόρευση τοῦ Ἀγίου Πνεύματος ἐκ τοῦ Υἱοῦ, ἐρμηνεύοντας τά ρήματα *προχωρεῖ, προχεῖται* ὡς ταυτόσημα μέ τό *ἐκπορεύεσθαι*⁹³. Ταυτίζει ἐπιπλέον τά φυσικά μέ τά ὑποσταστικά ιδιω-

οῦν οὐκ οἴησεται τις καί μάλα δικαίως, μᾶλλον δέ ἀραρότως διακρίσεται ὅτι, τῶν τοῦ Θεοῦ καί Πατρὸς φυσικῶν ἀγαθῶν οὐσιωδῶς ὑπάρχων κοινωνὸς ὁ Υἱὸς ἔχει τὸ Πνεῦμα κατὰ τοῦτον τρόπον καθ’ ὅν περ ἂν νοοῖτο καί ὁ Πατήρ, οὐκ ἐπακτὸν οὐδὲ ἔξωθεν· εὐθὺς γάρ, μᾶλλον δέ μανικὸν τὸ οὕτω φρονεῖν, ἀλλ’ ὥσπερ ἡμῶν ἕκαστος τὸ ἴδιον ἐαυτῷ Πνεῦμα συνέχει, καί ἐκ τῶν ἐνδοτάτων σπλάγγων εἰς τὸ ἔξω προχεῖ. Ἐρμηνεύων τὸ ἴδιο χωρίο ὁ Ἱερὸς Αὐγουστίνος, ἐξάγει διαφορετικά συμπεράσματα σέ σχέση μέ τόν Κύριλλο, τά ὅποια ὅμως εἶναι σχεδόν ταυτόσημα μέ τοῦ Βέκκο, ἀποδεικνύοντας ὅτι αὐτὸς χρησιμοποιοῖ χωρία Ἑλλήνων Πατέρων τά ὅποια ἐρμηνεύει μέ βάση τή θεολογία τοῦ Αὐγουστίνου: «Nec possumus dicere quod spiritus sanctus et a filio non procedat; neque enim frustra idem spiritus et patris et filii spiritus dicitur. Nec video quid aliud significare voluerit cum sufflans ait: Accipite spiritum sanctum. Neque enim flatus ille corporeus cum sensu corporaliter tangendi procedens ex corpore subsantia spiritus sancti fuit sed demonstratio per congruam significationem non tantum a patre sed et a filio procedere spiritum sanctum». *Sancti Aurelii Augustini De Trinitate*, Liber Quartus, 29, σ. 199-200 καί «Et multis aliis divinorum eloquiorum testimoniis comprobatur patris et filii esse spiritum... De utroque autem procedere sic docetur quia ipse filius ait: De patre procedit, et cum resurrexisset a mortuis et apparuisset discipulis suis, insu flavit et ait: Accipite spiritum sanctum, ut eum etiam de se procedere ostenderet, et ipsa est virtus quae de illo exibat sicut legitur in evangelio, et sanabat omnes», Liber Quintus Decimus, 45, σ. 525.

92. Ἐμμεση γνώση τῶν λατινικῶν ἐπιχειρημάτων πρέπει νά ἔλαβε ἀπό τήν ἀνάγνωση κυρίως ἔργων τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 13ου αἰῶνα, καί τά ὅποια περιγράφουν λεπτομερῶς τίς λατινικές ἐκδοχές καί ἐρμηνεῖες χωρίων τοῦ Μ. Ἀθανασίου, Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, Γρηγορίου Νύσσης, Μ. Βασιλείου κ.ἄ. Ἀνάμεσα στά ἔργα αὐτά σημαντική θέση κατεῖχαν οἱ πραγματεῖες τῶν Γερμανοῦ Β’ καί Νικηφόρου Βλεμμύδη. Ἡ χρησιμοποίηση π.χ. τοῦ λατινικοῦ ἐπιχειρήματος ὅτι ἡ ὑπόσταση τοῦ Πνεύματος πηγάζει ἀπό τόν Υἱό ἐκτίθεται καί ἀναιρεῖται ἀπό τόν πατριάρχη Γερμανοῦ Β’ σέ ἔργο του πού γνωρίζουμε ἔμμεσα ἀπό παραθέσεις τμημάτων του στοὺς Ἀντιρρητικούς Λόγους κατὰ τοῦ Νικηφόρου Γρηγοῦ τοῦ πατριάρχου Φιλοθέου Κοκκίνου. Πρβλ. Δημητρίου Καϊμάκη, *Φιλοθέου Κοκκίνου Δογματικά Ἔργα*, Θεσσαλονίκη 1983, Λόγος 6, σ. 208.

93. Ἡ προγενέστερη τοῦ Βέκκου γραμματεία εἶναι πλούσια ὡς πρὸς τήν διαφορετική χρήση τους καί τίς λατινικές ἐρμηνευτικές ἐκδοχές τους. Ὁ πατριάρχης Γερμανὸς Β’ ἀναφέρει στό ἴδιο ἔργο κατὰ τὸν Φιλόθεο Κόκκινο: ...Καί πάλιν ὁ θεὸς φησι Γερμανός, τὸ προχοόμενον ἐκ τοῦ Χριστοῦ Πνεῦμα ἡ θεία καί πνευματικὴ χάρις ἐστὶ καί ἐνέργεια. Καί προχεῖται ἀπ’ αὐτοῦ, καθάπερ ἀμέλει καί ἐκ τοῦ Θεοῦ καί Πατρὸς· οὐχ ἡ ὑπερουσίος ὑπαρξὺς δηλονότι, ἀλλ’ ἡ χάρις. Κοινὴ γάρ τῆς ὑπερουσίας Τριάδος καί ἀμερῆς καί ἀπλῆ. Καί τὸ μὲν προχεῖσθαι, φησί, καί ἀποστέλλειν καί ἐκλάμπειν καί πεφηνέναι, τήν τῶν χαρισμάτων τοῦ θεοῦ Πνεύματος δηλοῖ χορηγίαν, καί τήν τῶν ἐνεργειῶν ἐκδηλον ἐκφανοῖ, ὅταν ἐκ τοῦ Υἱοῦ, ἢ διὰ τοῦ Υἱοῦ λέγεται ταῦτα, καί τισὶ λέγονται, τὸ δὲ ἐκπορεύεσθαι τήν ἄπειρον καί ἀκατάληπτον ἐκ τοῦ Πατρὸς τοῦ Παρακλήτου ὑπαρξιν, ὅ.π., σ. 211. Ὁ Γερμανὸς στό σημεῖο αὐτὸ δανεῖζεται τήν ὁρολογία καί τήν ἐρμηνεία ἀπὸ τὸν ἀποδιδόμενον στόν Ἰωάννη Χρυσόστομο, Λόγος περὶ ἁγίου Πνεύματος, PG 52, 813-826. Τήν ἴδια ἄποψη διατυπώνει ὁ Νεῖλος Καβάσιλας, *Κατὰ Λατίνων Πρόχειρον*, ἐκδ. Αἰκ. Γκόλτσου, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 38-45 καί ὁ Γεννάδιος Σχολάριος, Ἄπαντα II, σ. 103-110. Μέ τὸ ἴδιο θέμα ἀσχολεῖται καί ὁ Νικηφόρος Βλεμμύδης, σέ δύο ἐπιστολές του, *Πρὸς ἀρχιεπίσκοπον Βουλγαρίας Ἰάκωβον*, PG 142, 534-565, καί *Πρὸς Θεόδωρον Δούκαν τὸν Λάσκαριν*, PG 142, 565-584. Σ’ αὐτές ὑπερασπίζοντας τήν παρά τοῦ Πατρὸς δι’ Υἱοῦ ἐκπόρευση τοῦ Πνεύματος ταυτίζει τήν ἐννοια τῶν ρημάτων «ἐκλάμπειν», «πρόεισιν», «πεφηνέναι», «ἐκπορεύεσθαι» ὡς δηλωτικά τῆς αἰδίου ὑπάρξεως τοῦ Πνεύματος (πρβλ. Σεξάκη, Ἰωάννης Βέκκος, σ. 124ε.). Ἡ ὁρο-

ματὰ⁹⁴ τονίζοντας ὅτι ἡ πηγὴ τῆς ὑπαρξης τοῦ Πνεύματος εἶναι ἡ κοινὴ οὐσία τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ⁹⁵. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἀποξενώνει τὸ Πνεῦμα ἀπὸ τὴν κοινότητα τῶν ιδιοτήτων τῆς οὐσίας καὶ ἢ ἐν ἀγνοίᾳ του τὸ ὑποβαθμίζει στὰ κτίσματα, κατὰ τὴν προβληματικὴ τοῦ 4ου αἰ.⁹⁶, ἢ προχωρεῖ σὲ μία ἀξιολογικὴ διαβάθμιση τῶν προσώπων μέ βάση ὅχι τὴ διάκριση αἰτίου καὶ αἰτιατοῦ, ἀλλὰ τὴν ἐγγύτητα τοῦ καθενὸς μέ τὴν πηγὴ τῆς θεότητος, δηλαδὴ τὴν οὐσία τοῦ Πατρὸς. Ἐτοί ἡ οὐσία τοῦ Πατρὸς θεωρεῖται πηγὴ τῆς θεότητος τοῦ Υἱοῦ καὶ ἡ κοινὴ οὐσία τῶν δύο πηγὴ τῆς θεότητος τοῦ Πνεύματος. Ὁ Υἱὸς καθίσταται κοινωνὸς τῶν φυσικῶν ιδιωμάτων τοῦ Πατρὸς λόγῳ τοῦ ὁμοουσίου, ἄρα καὶ τοῦ

γία πού χρησιμοποιεῖ ἐδῶ ὁ Βέκκος θά λέγαμε πῶς ἀποτελεῖ τὴ σύνοψη τῶν ἀπόψεων τοῦ Βλεμμύδη στὶς ἐπιστολές αὐτές, ἔτσι ὅπως γίνονται ὅμως ἀντιληπτές καὶ ἐρμηνεύονται ἀπὸ τὸν ἴδιο. Ἡ τάση του αὐτὴ καταδικάζεται στὸ «Συνοδικὸ τῆς Ὁρθοδόξιας», ἔργο πιθανότατα συνταχθέν περὶ τὸ 1285 καὶ ἀποδιδόμενο στὸν πατριάρχη Γερμανὸ Β'. Στὴ ρήση τοῦ Βέκκου: ...μηδὲν διαφέρειν εἰπεῖν ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ τὸ ἅγιον Πνεῦμα προέρχεσθαι καὶ ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ προχεῖσθαι καὶ προῖναι καὶ ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ αὐτὸ ἐκπορεύεσθαι, τὸ Συνοδικὸ συμπληρώνει: Ἐνταῦθα συγγέει καὶ καταβάλλει τὸν τρόπον τῆς ὑπάρξεως τοῦ Παναγίου Πνεύματος, τὴν ἐκπόρευσιν, εἰς τὸ προέρχεσθαι καὶ προχεῖσθαι καὶ προῖναι καὶ τὰ λοιπά, ἅτινα μετ' αἰτίας τινὸς προφέρονται τοῖς θεοῖς πατράσιν, ἐκ τοῦ Υἱοῦ λεγόμενα καὶ ἐκ τῆς θείας χάριτος, καὶ ἐνεργείας εἰσὶ δηλωτικά, ὡς καὶ ὁ θεὸς Χρυσόστομος βοᾷ λέγων «Χάρις ἐκχεῖται, οὐχ ὁ δωρούμενος». Οὐ μὴν δὲ τῆς ὑπάρξεως τοῦ παναγίου Πνεύματος εἰσὶ δηλωτικά ταῦτα τὰ ὀνόματα, ἀλλὰ μόνον τὸ ἐκπορεύεσθαι, ὥστε καὶ μόνο γεννᾶσθαι τοῦ Υἱοῦ. Laurent - Darrouzès, ὅ.π., σ. 587. Ἀντίθετη ἐρμηνεία ἡ ὁποία εἶναι ταυτόσημη μέ τοῦ Βέκκου παρέχεται ἀπὸ τὸν Αὐγουστῖνο. *Sancti Aurelii Augustini De Trinitate, Liber Quintus*, 16, σ. 224.

94. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ταῦτιση ἀπορρέει καὶ ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ γιὰ τὴν ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπόρευση. Στὰ μετέπειτα ἔργα του ἐξηγεῖ καὶ ἀναπτύσσει τὸν συλλογισμό αὐτὸ πού συνοπτικὰ ἀναφέρει στὴν ὁμολογία του πρὸς τὸν Πάπα. Ἀντικρουώντας τὸν Νικόλαο Μεθώνης, ὁ ὁποῖος ἀνακεφαλαίωνε ὅλη τὴν προγενέστερη πατερικὴ γραμματεία, ἀπὸ τὸν Φώτιο μέχρι καὶ τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰ., ἀναφέροντας ὅτι κάθε φυσικὸν ἰδίωμα εἶναι κοινὸ στὰ τρία πρόσωπα, ἐνῶ κάθε ὑποστατικὸ ἀνήκει μόνο σὲ ἓνα πρόσωπο, (Νικολάου Μεθώνης, *Κεφαλαιώδεις Ἐλεγχοὶ τοῦ παρὰ Λατίνοις καινοφανοῦς δόγματος...*, στὸ ἔργο τοῦ Ἀνδρ. Δημητρακόπουλου, *Ἑκκλησιαστικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. Α', Λειψία 1866, σ. 364) ἰσχυρίζεται ὁ Βέκκος: *Οὐ γάρ ὅτι ὑποστατικὸν τὸ τοῖονδε ἰδίωμα τῷ Πατρὶ ἢ τῷ Υἱῷ, ἢ ἁγίῳ τῷ Πνεύματι, διὰ τοῦτο οὐ φυσικόν*, (Ἰωάννη Βέκκου, *Λόγος πῶς μὲν ἐν δευτέρῳ ἀπολογητικῷ, ἐφ' ἥπερ ἀδικία ὑπέστη, πῶς δὲ ἀντιρρητικός ἐπὶ παρεξηγήσεσι ρησέων τινων γραφικῶν*, PG 141,1004A). Ὁ Βέκκος σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο χωρὶς νὰ τὸ σημειώνει διαλέγεται καὶ μέ τοὺς ἀγιορεῖτες πατέρες, οἱ ὁποῖοι στὶς ἐπιστολές τους πρὸς τὸν αὐτοκράτορα καὶ τὴν σύνοδο (1275) χρησιμοποίησαν τὸ αὐτὸ ἐπιχείρημα: *Εἰ γάρ ἡ τοῦ πατρὸς μὲν γονιμότης διττὴ, κατὰ τε τὴν γέννησιν καὶ προβολήν, αὕτη δέ, ὡς φασι, μὴ ἰδίωμα τῆς τοῦ Πατρὸς ὑποστάσεως, ἀλλὰ φύσεως, πῶς τῷ Υἱῷ μὲν ἐξ ἡμισείας, τῷ Πνεύματι δὲ οὐδόλως ἔσται, εἴπερ ὅσα τῆς φύσεως κοινὰ ἀπαρallάχτως καὶ τῶν τριῶν θεαρχικῶν ὑποστάσεων, καὶ Υἱῷ καὶ Πνεύματι μένους τῶν ἐπικοίνων ἔσεται*. Laurent-Darrouzès, ὅ.π., σ. 391 καὶ 413. Ἡ κοινὴ αὕτη θέση τῶν Πατέρων διατυπώθηκε μέ αὐστηρότητα πρὸς τοὺς Λατίνους καὶ στὶς διαπραγματεύσεις πού ἐλαβαν χώρα στὴ σύνοδο τοῦ Νυμφαίου τὸ 1234. Πρβλ. P. Canart, *Nicéphore Blemmyde et le mémoire adressé aux envoyés de Grégoire IX (Nicée, 1234)*, OCP 25 (1959) 324.

95. Ἡ ἐρμηνεία αὕτη τοῦ Βέκκου καταδικάζεται ἔντονα στὸν Τόμο τῆς Β' Συνόδου τῶν Βλαχερινῶν, πού συνέταξε ὁ πατριάρχης Γρηγόριος Κύπριος. *Ἐκθεσις τοῦ Τόμου τῆς πίστεως κατὰ τοῦ Βέκκου*, PG 142, 241.

96. Γιὰ τὸ περὶ Ἀγίας Τριάδος δόγμα τὸν 4ο αἰ. βλ. Ἱ. Καλογήρου, *Τὸ Τριαδικὸν δόγμα κατὰ τὸν Δ' αἰ.*, *ΕΕΘΣΘ* 13 (1968) 283-379.

ἐκπορεύειν τό Πνεῦμα⁹⁷. Συγχέει ἀκόμη τόν τρόπο υπάρξεως τῶν προσώπων τῆς ἁγίας Τριάδος μέ τήν οἰκονομική φανέρωση τοῦ Θεοῦ στόν κόσμον καί τήν πέμψη τοῦ Παρακλητοῦ, καθῶς ἐπηρεασμένος ἀπό τή λατινική ἐκδοχή ἐπιχειρεῖ νά διασαφῇ τόν τρόπο ὑπαρξῆς τῶν τριῶν προσώπων μέσα ἀπό τήν κατ' ἐνέργεια φανέρωση τῆς Τριάδος στόν κόσμον⁹⁸.

Ἡ γνώση μόνο τῶν ἐπιχειρημάτων τῶν λατίνων ἀπό τήν προγενέστερη ἀντι-λατινική γραμματεία, ὅπως σημειώσαμε παραπάνω, δέν ἀποτελεῖ, θεωροῦμε, τή μοναδική πηγή τῆς Τριαδολογίας του. Ἐντύπωση προκαλεῖ ὅτι τό σύνολο τῆς θεωρητικῆς του συλλογιστικῆς ἐρείδεται στήν Περί Τριάδος διδασκαλία τοῦ Αὐγουστίνου. Ἡ ἔννοια τῆς μίας ἀρχῆς τῆς ἐκπόρευσης τοῦ Πνεύματος, ἡ ὁποία κατὰ τόν Βέκκο βρίσκεται στό ὁμοούσιο τοῦ Πατρός καί τοῦ Υἱοῦ στηρίζεται στό Αὐγουστίνειο θεώρημα περί τῆς κατανόησης τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Πνεύματος ἀπό τόν Πατέρα καί τόν Υἱό, ὡς ἀπό μίας ἀρχῆς. Κατά τόν Αὐγουστίνον ὅπως ὁ Πατήρ καί ὁ Υἱός καί τό Ἅγιον Πνεῦμα ἀποτελοῦν μία ἀρχή, «*principium*» ὡς πρὸς τήν χτίση, κατὰ τόν ἴδιον τρόπο ὁ Πατήρ καί ὁ Υἱός ἀποτελοῦν μία ἀρχή, «*principium*» τῆς ἐκπόρευσης τοῦ Πνεύματος⁹⁹. Ἐπιπλέον καί ὁ Αὐγουστίνος ὅπως καί ὁ Βέκκος, δέχονται ὡς «πρώτη πηγή» τῆς ὑπαρξῆς τοῦ Πνεύματος τόν Πατέρα¹⁰⁰. Εἶναι δύσκολο νά ἀποδειχθεῖ πῶς ὁ Βέκκος ἦρθε σέ ἐπαφή μέ αὐτήν τήν ἐπιχειρηματολογία, καθῶς δέν ὑπάρχουν πληροφορίες γιά μεταφράσεις τῶν ἔργων τοῦ Αὐγουστίνου αὐτῇ τῇ ἐποχῇ. Παρ' ὅλα αὐτά ὁ ἴδιος ὅπως ὁμολογεῖ στό ἔργο του «Ἀντιρρητικά», ὁ Αὐγουστίνος σέ πολλά σημεία τοῦ θεολογικοῦ ἔργου ἀναφέρει τήν ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπόρευση τοῦ Πνεύματος¹⁰¹. Ἡ μή παράθεση χωρίων τοῦ Αὐγουστίνου σημαίνει ὅτι στερεῖτο αὐθεντικοῦ γραπτοῦ κειμένου,

97. Ὁ Βέκκος εἰσάγει στή θεολογία μιά νέα κατηγορία ιδιωμάτων, τά φυσικά ιδιώματα, πᾶν ὅπου ὅποια ἐπιχειρεῖ νά θεμελιώσει τήν ἐκ τοῦ Πατρός τε καί Υἱοῦ ἐκπόρευση τοῦ Πνεύματος. Βλ. Ξε-ξάκη, ὁ.π., σ. 117-119.

98. Αὐτό ἀποδεικνύεται κυρίως στό ἔργο του Ἀντιρρητικά (PG 141, 420-428), ὅπου ἀρνεῖται τήν ἐρμηνεία τοῦ Χρυσόστομου γιά τή σημασία τῆς πέμψης τοῦ Πνεύματος, καί μέ χωρία τῆς Γραφῆς καί ἔργων τοῦ Κυρίλλου ὁμιλεῖ γιά τήν πέμψη τοῦ τρίτου προσώπου στόν κόσμον. Ὁ διαχωρισμός πού κάνει ὁ Χρυσόστομος στό ἀποδιδόμενο σ' αὐτόν ἔργο *Περί Ἁγίου Πνεύματος*, μεταξύ οὐσίας τοῦ Θεοῦ πού παραμένει ἀπρόσιτη καί ἐνεργείας πού «ἐκχεῖται», δέν γίνεται ἀποδεκτὴ ἀπὸ τόν Βέκκο.

99. «*Si ergo et quod datur principium habet eum a quo datur quia non aliunde accepit illud quod ab ipso procedit, fatendum est patrem et filium principium esse spiritus sancti, non duo principia, sed sicut pater et filius unus deus et ad creaturam relative unus creator et unus dominus, sic relative ad spiritum sanctum unum principium; ad creaturam vero pater et filius et spiritus sanctus unum principium sicut unus creator et unus dominus*». *Sancti Aurelii Augustini De Trinitate*, Liber Quintus, 15, σ. 223.

100. «*Filius autem de patre natus est, et spiritus sanctus de patre principaliter, et ipso sine ullo intervallo temporis dante, communiter de utroque procedit*». *Sancti Aurelii Augustini De Trinitate*, Liber Quintus Decimus, 47.

101. Ἰωάννου Βέκκου, Ἀντιρρητικά τῶν ἐπὶ ταῖς περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος γραφικαῖς χρήσε-σιν ἐπιστασιῶν κυρίου Ἀνδρονίκου τοῦ Καματηροῦ, PG 141, 610. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι τόν Αὐγουστίνον ἐπικαλεῖται ἀρχικά ὁ Ἀνδρόνικος Καματηρός ὡς ὑποστηρικτὴ τῆς ἐκ μόνου τοῦ Πατρός ἐκπόρευσης τοῦ Πνεύματος.

τό ὁποῖο θά μπορούσε νά ἐπικαλεσθεῖ στό ἔργο του, χωρίς αὐτό νά τόν ἐμποδίζει νά τόν ἐπικαλεῖται ὡς γνωρίζων τίς θέσεις του. Ἡ πηγὴ αὐτῆς του τῆς γνώσης δέν ὁμολογεῖται. Ἡ μόνη πιθανὴ ἐξήγηση βρίσκεται στὴν ἐπαφὴ πού μπορεῖ νά εἶχε ὁ ἴδιος ἢ μέσω τοῦ Μιχαήλ Η' μέ τοὺς Δομηνικανούς μοναχοὺς στό Πέραν. Λίγες δεκαετίες πρὶν, περὶ τοῦ 1252, κυκλοφόρησε τό ἔργο ἀγνώστου Λατίνου μοναχοῦ, *Tractatus contra errores Graecorum*, στό ὁποῖο γίνεται σύντομη ἀναφορὰ στὴ θέση αὐτῆ τοῦ Αὐγουστίνου¹⁰². Ὁ Βέκκος ὅμως ἀποδεικνύεται περισσότερο πληροφορημένος γιὰ τὴ θεολογία τῶν λατίνων, ἀπὸ τίς μαρτυρίες τοῦ *Tractatus contra errores Graecorum*. Δέν πρέπει νά ἀποκλεισθεῖ τό ἐνδεχόμενο λατῖνοι μοναχοὶ νά τοῦ ἐξέθεσαν τίς θέσεις τοῦ Αὐγουστίνου, καί τό συλλογιστικὸ του μοντέλο, ἔτσι ὥστε νά τό χρησιμοποιοῖ ἀκόμη καί γιὰ τὴν ἑρμηνεῖα χωρίων Ἑλλήνων Πατέρων.

Ἀκολουθῶς συμφωνεῖ μέ τό σύνολο τῆς διδασκαλίας τῆς Ρώμης γιὰ τὰ μυστήρια, τό Καθαρτήριο πῦρ, τό χρῖσμα, τὰ ἄζυμα καί τό γάμο, ὅπως αὐτὴ βρίσκεται στὴν ὁμολογία πού ἀπέστειλε ὁ πάπας Κλήμης Δ' στὸν αὐτοκράτορα καί στὸν κληρὸ τό 1267, καί ἡ ὁποία ὑπογράφηκε ἀπὸ τὸν Μιχαήλ Η' καί ἐστάλη στὴ Λυών τό 1274¹⁰³. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ἡ κατὰ λέξη ἀποδοχὴ τῆς παπικῆς ὁρολογίας¹⁰⁴. Ἐντούτοις σέ ὅσα ἀπὸ αὐτὰ ὑπῆρχε διαφορὰ, ὅπως στὴ χρῆση ἔνζυμου ἢ ἄζυμου ἄρτου κατὰ τὴν τέλεση τῆς Θείας Εὐχαριστίας¹⁰⁵ καί τοῦ

102. Pantaleonis Diakoni, *Tractatus contra errores Graecorum*, PG 140, 487-592. Ἀνάλυση τῆς πραγματείας αὐτῆς ἔκανε ὁ A. Dodaine, «Contra Graecos», *premiers écrits polémiques des Dominicains d'Orient*, *Archivum Patrum Praedicatorum*, XXI (1951) 321-445.

103. Ἀνάλυση τῆς ἐπιστολῆς καί ἐπισήμανση τῶν προγενέστερων δογματικῶν χειμένων πού χρησιμοποιοῖ ἔκανε ὁ Ἱ. Καρμίρης, Ἡ ἀποδιδομένη εἰς τὸν Μιχαήλ Η' Παλαιολόγον λατινικὴ ὁμολογία πίστεως τοῦ 1274, *ΑΕΚΔ* 2 (1947) 127-147.

104. Ἡ ὁμολογία Βέκκου ἀπὸ τό σημεῖο πού ἀφορᾷ τὴν ἀνάσταση τῶν νεκρῶν μέχρι τὴν ἀποδοχὴ τῶν ἄζυμων εἶναι μιὰ μετάφραση στὰ ἐλληνικά τῆς ὁμολογίας τοῦ Κλήμη Δ' πού ἐστάλη ἀπὸ τοὺς Μιχαήλ Η' καί Ἀνδρόνικο στὴ Λυών τό 1274. Οἱ μόνες διαφορὲς τῆς βρίσκονται στό ὅτι προσθέτει μιὰ φράση ἡ ὁποία ἐξισώνει καί ἀποδέχεται τίς δύο παραδόσεις τοῦ ἄζυμου καί ἔνζυμου ἄρτου καί στὴν ἀλλαγὴ τῆς σύνταξης καί τῶν γραμματικῶν τύπων, ὅπου αὐτό κρίνεται ἀναγκαῖο.

105. Τό ζήτημα αὐτό ἀπασχόλησε ἔντονα καί τίς δύο πλευρὲς κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 12ου καί 13ου αἰ. Οἱ διαφορετικὲς τοὺς ὅμως θεωρητικὲς προσεγγίσεις τοὺς ὡδήγουν σέ ἀντίθετα ἀποτελέσματα. Στὸ θέμα τῶν ἄζυμων ἀπὸ ὅτι φαίνεται εἶναι Λατῖνοι οἱ ὁποῖοι ἐπιχειροῦν νά συμβιβάσουν καί νά ἐξισώσουν τίς δύο παραδόσεις. Γιὰ πρώτη φορὰ ἡ προσπάθεια αὕτη γίνεται ἀπὸ τοὺς Λατίνους πού διέμεναν στὴν Κωνσταντινούπολη περὶ τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰ. Πιθανότατα ἐκφραστὴς τῆς ἀπόψεως ὅτι εἶναι ἀδιάφορο ἂν ὁ προσφερόμενος ἄρτος στὴν Θεία Εὐχαριστία εἶναι ἄζυμος ἢ ἔνζυμος, ἀφ' οὗ αὐτός μετουσιώνεται σέ σῶμα Χριστοῦ ἦταν ὁ Huges Hetheriano. Ἀκολουθῶς ἡ ἀπόφη αὕτη ἐπαναλαμβάνεται μέ τὸν πιὸ ἐπίσημο τρόπο ἀπὸ τὸν πάπα Γρηγόριο Θ' σέ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν πατριάρχη Γερμανὸ Β' (Κ. Σάβα, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, Βενετία 1873, τ. Β', σ. 48-49). Ἡ ἀντίδραση τῆς Ὁρθόδοξης πλευρᾶς στὶς διαπιστώσεις αὐτές ἦταν καθολικὴ. Τόσο ὁ ἄγνωστος συγγραφέας τῶν ἀρχῶν τοῦ 13ου αἰῶνα (Ἰωάννης Καματηρός) πού ἀπαντᾷ στὶς θέσεις αὐτές (Ἀρσενίου ἐπισκόπου, *Τρεῖς πραγματείες ἀγνώστου Ἑλλήνου συγγραφέως τῶν ἀρχῶν τοῦ 13ου αἰ.*, Μόσχα 1892, σ. 46-49 (στὰ Ρωσικά), ὅσο καί ὁ πατριάρχης Γερμανὸς Β' (*Ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς μοναχοὺς τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου*, ἔκδ. J. Gill, *An unpublished letter of Germanus, Patriarch of Constantinople, Byzantion* 44 (1974) 144) καί ἡ σύνοδος τοῦ Νυμφαίου (Mansi, τ.

χρίσματος από τούς πρεσβυτέρους, ὁ Βέκκος ὑποστήριξε τήν ὀρθότητα τῶν θέσεών του, δηλώνοντας ὅτι ἔχουν τήν ἴδια ἀξία μέ αὐτά πού πρεσβεύει ἡ λατινική Ἐκκλησία¹⁰⁶. "Ὅσο γιά τούς ὄρκους τῶν κληρικῶν πού ζητοῦσε ὁ πάπας, ὁ πατριάρχης παρέπεμπε στόν Τόμο πού τοῦ εἶχε ἀποστείλει προγενέστερα ὑποδεικνύοντάς του ὅτι οἱ ὑπογραφές αὐτές ἔχουν τή θέση ὄρκου στήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία. Ἡ ὑπεκφυγή του αὐτή ἔχει ἰδιαίτερη σημασία. Οὔτε ὁ ἴδιος ἀλλά οὔτε κανένα ἄλλο πρόσωπο ἀπό τήν Ἐκκλησία Κωνσταντινουπόλεως ἔδωσε ὄρκο ὑποταγῆς στόν Ρωμαῖο Ποντίφηκα, ὅπως ἀναφερόταν ρητά στίς ἐντολές πρὸς τούς νουτσίους¹⁰⁷, ἐπειδὴ κάτι τέτοιο δέν συναντᾶται πουθενά στήν Παράδοση καί ἐπιπλέον θά οὐσιαστικοποιοῦσε τήν ἔννοια τοῦ πρωτείου ἔτσι ὅπως γινόταν αὐτή ἀντιληπτή ἀπό τή Δύση καί τίς ὀλιγαρχικές δομές τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας¹⁰⁸.

Ἡ ἐπιστολή αὐτή καί ἡ νέα ὁμολογία πίστεως πού περιεῖχε, ἀποτελοῦν σημεῖο ἀμφιλεγόμενο γιά τούς ἐρευνητές, καθὼς τό ὕφος της καί ἡ ὁρολογία της εἶναι πρωτόγνωρες γιά ὀρθόδοξο πατριάρχη. Συντάχθηκε καί ὑπεγράφη μόνο ἀπό τόν Ἰωάννη Βέκκο, χωρίς κατά πᾶσα πιθανότητα νά κοινοποιηθεῖ τό περιεχόμενό της στή σύνοδο. Ἡ ἐπίκληση ἐνός μικροῦ ἀριθμοῦ ἐπισκόπων πού κάνει ὁ Βέκκος μέσα στήν ἐπιστολή, δέν προϋποθέτει ὅτι τούς ἔγινε γνωστό τί περιεῖχε. Ἀντιθέτως ἡ ἄρνησή τους νά ὀρκιστοῦν πίστη στόν Ρωμαῖο Ποντίφηκα καί νά ὑπογράψουν ὁμολογία πίστεως σύμφωνη μέ τό λατινικό δόγμα, ὁδήγησε

23, 301-303) ἀπορρίπτουν ὁποιαδήποτε διαλεκτική προσέγγιση τοῦ ζητήματος ἐμμένοντας στίς παρὰδοσεις τῶν Πατέρων καί τῆς πρακτικῆς πού ἀκολούθησαν στό συγκεκριμένο θέμα.

106. Πουθενά στά ἔργα του ὁ Βέκκος δέν ἐνστερνίζεται τίς λατινικές αὐτές θέσεις. Πιστεύουμε πὼς ἡ αἰτία γιά τήν ὁποία ὑπέγραψε καί ὄχι συνέταξε μιὰ ὁμολογία πού τοῦ ἔστειλε ὁ πάπας, ὀφείλεται σέ καθαρά πολιτικούς λόγους. Ὁ Ν. Ξεῤῥᾱκῆς (ὅ.π., σ. 152-153) μὴ διακρίνοντας ὅτι τό κείμενο τῆς ὁμολογίας εἶναι μιὰ μετάφραση ἀπὸ τὰ λατινικά τῆς ὁμολογίας Κλήμεντος Δ' καί θεωρώντας ὅτι τό κείμενο συντάχθηκε ἀπὸ τόν Βέκκο τόν κατηγορεῖ ἄδικα πιστεύουμε γιά κακοδοξία. Τό μοναδικό ὅμως σημεῖο πού παρεμβαίνει ὁ Βέκκος οὐσιαστικά στό κείμενο εἶναι στό τέλος ὅπου ἀκολουθώντας τό παράδειγμα τοῦ Μιχαῖλ Η' τό 1274 (Ἰ. Καρμίρη, ὅ.π., σ. 141) σημειώνει: *Ὁφείλομεν ἐμμένειν ἡμεῖς ἀπαρτάλακτως ἐπὶ τοῖς ἀρχῇθεν κρατήσασιν παρὰ τῇ ἡμετέρᾳ ἐκκλησίᾳ ἐθίμοις.* (Theiner - Miklosich, ὅ.π., σ. 28), χωρίς ὅμως καί πάλι νά προχωρή σέ ἐρμηνευτικές διασαφῆσεις. Ἡ στάση του στό συγκεκριμένο ζήτημα ἀποτελεῖ θά λέγαμε τήν ἐπανάληψη τῆς θέσης τοῦ Φωτίου, ὅπως αὐτή ἐκφράσθηκε στήν σύνοδο τοῦ 879 (Ἰ. Καρμίρη, *Δογματικά καί συμβολικά*, ὅ.π., σ. 229).

107. *Acta Innocentii V*, 8.

108. Ἡ ἀπορία καί ἡ ἐνστάση τοῦ βασικώτερου μελετητῆ τῶν θεολογικῶν ἀπόψεων τοῦ Βέκκου Ν. Ξεῤῥᾱκῆ, γιά τόν τρόπο ἀποδοχῆς τοῦ πρωτείου τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης καί τήν ἀπουσία διαπραγματεύσεως του στό συγγραφικό ἔργο του νομίζουμε πὼς εἶναι ἀδικαιολόγητη. Ὁ Βέκκος σέ κανένα σημεῖο τῶν ἔργων του πέραν τῶν ἐπιστολῶν πού ἐστάλησαν στόν πάπα δέν ἀναφέρεται καί δέν δικαιολογεῖ τό πρωτεῖο. Ὁ λόγος πού τό πρωτεῖο δέν τόν ἀπασχολεῖ στά ἔργα του εἶναι ὅτι ὄχι μόνο δέν τό ἀποδέχεται ἀλλά καί ἐφαρμόζει τοῖς πράγμασι τήν αὐτοκρατορική πολιτική πού συνίστατο στήν παραπλάνηση τοῦ πάπα καί τό ἀνέφικτο τῶν παρεμβάσεών του στήν Ἀνατολή. Ἡ θέση μας αὐτή στηρίζεται στίς προϋποθετικές ἀρχές τοῦ ἀποδιδόμενου πρωτείου καί στήν ἄρνησή του τόσο τό 1277 ὥσο καί τό 1279 νά ἀποστείλει στήν Ρώμη ὄρκο πίστεως καί ὑποταγῆς στόν Πάπα. Πρβλ. Ξεῤῥᾱκῆ, *Ἰωάννης Βέκκος*, σ. 154-159.

τόν Βέκκο νά συντάξει ἐν μέρει ἕνα τέτοιο κείμενο. Ἡ πιθανολογούμενη ἀπό μερικούς ἐρευνητές ὑπαρξή ἑνός συνοδικοῦ τόμου τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1277, πού περιελάμβανε ὁμολογία πίστεως τῶν ἐπισκόπων μᾶς φαίνεται ἀπίθανη ἕως ἀδύνατη. Πρωτίστως δέν θά μπορούσε μιά μικρή μειοψηφία τῆς συνόδου πού ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ Βέκκος στήν ἐπιστολή του ἔλαβε χώρα μετά τή διάλυση τῆς μεγάλης συνόδου τῆς 19ης Φεβρουαρίου καί λίγο πρίν τή σύνταξή της, νά ἐπωμίσθηκε τό βάρος μιᾶς τέτοιας πράξεως, ἀφοῦ ὅπως διαφαίνεται στήν τομογραφία τῆς 19ης Φεβρουαρίου οἱ ἐπίσκοποι δέν συνδέουν τήν ἀποκατάσταση τῆς κοινωνίας μέ τή Ρώμη μέ ὑποχωρήσεις τους σέ θέματα πίστεως. Ὅσον ἀφορᾷ στίς ὑπογραφές τῶν ἐπισκόπων πού ἀναφέρει ὁ Βέκκος ὅτι κατέχουν θέση ὅρκου, μᾶλλον ὑπονοεῖ αὐτές τῆς Τομογραφίας τοῦ Φεβρουαρίου. Ἄν ὑποτεθεῖ πώς ἐστάλη ἐκ νέου ἀπόφαση τῆς συνόδου τόν Ἀπρίλιο, τότε οἱ ἐλάχιστες ὑπογραφές ἐπισκόπων θά κινοῦσαν περισσότερο τήν παπική καχυποψία τῆς Κουρίας, καθὼς θά τίς συνέκρινε μέ τόν μεγάλο ἀριθμό τῶν ἐπισκόπων τῆς 19ης Φεβρουαρίου. Ὁ Κ. Γιαννακόπουλος προσπαθώντας νά δώσει μιά λύση στό πρόβλημα δέχεται πώς ἡ σύνοδος ἐξουσιοδότησε τόν πατριάρχη νά συντάξει ἐπιστολή καί ὁμολογία πίστεως πρὸς τόν Πάπα. Ἡ θέση αὕτη παρὰ τήν ἀληθοφάνειά της ἀφ' ἑνός δέν στηρίζεται στίς πηγές καί ἀφ' ἑτέρου δέν ἱκανοποιεῖ τήν παπική ἀπαίτηση γιά προσωπική ὁμολογία πίστεως καί ὅρκο ὑποταγῆς ἀπό ὅλους τοὺς ἐπισκόπους καί ἐκκλησιαστικούς ἀξιωματούς¹⁰⁹. Ἡ H. Evert, ἐπιχειρώντας νά ἐρμηνεύσει τήν ἐνέργεια τοῦ Βέκκου καί προϋποθέτοντας τήν ὑπαρξή συνοδικῆς ἀπόφασης τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1277 πέφτει σέ ἀντιφάσεις. Ἡ ὑποψία της ὅτι μιά μικρή μερίδα ἐπισκόπων ὑπέγραψε ὁμολογία πίστεως καί ὅρκο ὑποταγῆς στὸν Πάπα, ἀναιρεῖται λίγο παρακάτω ὅταν ἀποφαίνεται ὅτι ὁ βυζαντινὸς κληρὸς δέν θά ὀδηγοῦνταν ὑπὸ ὁποιοσδήποτε συνθήκες σέ μιά ὑποταγή στὸν Πάπα καί μιά ἀποδοχή του *Filioque*¹¹⁰. Ὁ B. Roberg¹¹¹ δέχεται πώς ἡ ἐπιστολή Βέκκου ἐκφράζει τή σύνοδο. Κάτι τέτοιο ὅμως ἀπορρίπτεται ἀπὸ τὸ ἴδιο τό περιεχόμενό της, τό ὁποῖο ὅπως πολὺ σωστά παρατηρεῖ ὁ V. Laurent¹¹² δέν ἔχει συναντηθεῖ πουθενά καί ποτέ σ' ὅλη τή βυζαντινὴ φιλολογία. Ὁ ἴδιος προσπαθώντας νά δώσει μιά λύση στό ὅλο θέμα διαχωρίζει τήν ὑπαρξή δύο κειμένων: α) ἑνός τόμου, ἀποτέλεσμα συνόδου τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1277, ὑπογεγραμμένο ὅμως ἀπὸ μικρὸ μέρος τῶν ἐπισκόπων καί β) τῆς ἐπιστολῆς Βέκκου πού συνόδευε τό κείμενο τοῦ τόμου, ὅπως ἀκριβῶς καί τόν Φεβρουάριο-Μάρτιο, πού δέν ἦταν γνωστὴ στοὺς ἐπισκόπους. Μόνο πού ὁ V. Laurent προϋποθέτει ὅτι στό περιεχόμενο τοῦ τόμου περιλαμβανόταν καί ὁμολογία πίστεως

109. Γιαννακόπουλου, ὁ.π., σ. 229.

110. H. Evert-Kappesowa, Une page des relations byzantino-latines. St. Siècle à l'époque de l'union de Lyon, *Byzantinoslavica* 16 (1955) 311.

111. Roberg, *Die Union*, σ. 185-186.

112. V. Laurent, *Regestes* no 1433.

ὅμοια μ' αὐτή τοῦ αὐτοκράτορα καί τοῦ Πατριάρχου. Ὅπως ἀναφέραμε παραπάνω ἕνα τέτοιο ἐνδεχόμενο τό θεωροῦμε σχεδόν ἀδύνατον καθὼς δέν μαρτυρεῖται οὔτε ἀπό τίς ἐλληνικές πηγές οὔτε ἀπό τίς λατινικές, οἱ ὁποῖες ἀντιθέτως περιλαμβάνουν αὐτούσια τά κείμενα πού ὑπέγραψαν ὁ Μιχαήλ Η', ὁ γιός του πρίγκιπας Ἀνδρόνικος καί ὁ πατριάρχης Βέκκος τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1277. Ὁ J. Gill¹¹³, ἐνῶ ἀρχικά ἀποδέχεται τόν προσωπικό χαρακτήρα τοῦ κειμένου τοῦ Βέκκου, κατόπιν χωρὶς νά δικαιολογεῖ μέ βάση τίς πηγές τήν ἀποφή του, πιθανολογεῖ τήν ὑπογραφή τοῦ ἴδιου τοῦ κειμένου ἀπό κάποιους ἐπισκόπους. Ἡ ἐλλειψή ὅμως ἀναφορᾶς ὀνομάτων ἀπό τόν Βέκκο καί ἡ ἀνυπαρξία τῶν ὑπογραφῶν τους στό κείμενο πού ἔφτασε στή Ρώμη καταρρίπτουν τή θέση του.

Σέ ἀντίθετη προοπτική μέ τήν ἐπίσημη στάση τῆς Ἐκκλησίας βρίσκεται ἡ ἄμεση ἀντίδραση ὅλων τῶν ἀντιφρονούντων, σέ πολιτικό καί ἐκκλησιαστικό ἐπίπεδο. Κάτω ἀπό τήν ἐπιβλεψή τῶν ἡγεμόνων τῆς Ἡπείρου καί Θεσσαλίας, Νικηφόρου καί Ἰωάννου Νόθου, ἔλαβε χώρα στή Νέα Πάτρα τήν ἀνοιξη τοῦ 1277 σύνοδος πού ἀφώρισε τόν Πάπα, τόν αὐτοκράτορα καί τόν Πατριάρχη. Σ' αὐτήν συμμετεῖχαν 8 ἐπίσκοποι, ἀρκετοί ἡγούμενοι καί ἑκατό περίπου μοναχοί¹¹⁴. Δυστυχῶς ἐλλείπει περισσοτέρων πληροφοριῶν δέν εἶναι δυνατόν νά διευκρινιστοῦν τά ὀνόματα τουλάχιστον τῶν ἐπισκόπων. Σημαντικός πάντως ἦταν ὁ ἀντίκτυπος πού εἶχε τό γεγονός στήν Κωνσταντινούπολη, ἡ ὁποία ἀντέδρασε τόσο σέ πολιτικό-στρατιωτικό ὅσο καί ἐκκλησιαστικό ἐπίπεδο.

Στίς 17 Ἰουλίου τοῦ ἰδίου χρόνου ὁ πατριάρχης Βέκκος παρουσία τῶν παπικῶν λεγάτων ἀφώρισε¹¹⁵ τοὺς ἡγεμόνες πού ἀρνήθηκαν νά ὑπογράψουν τόν

113. Gill, *Byzantium and the Papacy*, σ. 168-169, ὑπ. 32.

114. Οἱ γνώσεις μας γιά τό γεγονός αὐτό προέρχονται ἀπό ἕνα ὑπόμνημα πού συνέταξε ἕνας λατινομαθὴς πρωτονοτάριος τοῦ Μιχαήλ Η', ὀνόματι Ogier. Στό ὑπόμνημα κωδικοποιοῦνταν σέ γενικές γραμμές ἕνα προφορικό μήνυμα τοῦ Μιχαήλ Η' πρὸς τόν νέο πάπα, καθὼς ἐπιδόθηκε στήν παπική ἀντιπροσωπεία πού ἀνακοίνωσε τήν ἀνοιξη τοῦ 1278 τήν ἐκλογή τοῦ πάπα Νικολάου Γ'. Σ' αὐτό ἀναφέρονταν τά γεγονότα πού ἔλαβαν χώρα ἀπὸ τό 1276 μέχρι ἐκείνη τή στιγμή καί τά ὁποῖα καθιστοῦσαν δυσχερῆ ἀπὸ πλευρᾶς τοῦ Μιχαήλ Η' τῇ συνέχισι τῆς φιλενωτικῆς του πολιτικῆς. Γιά τή συγκεκριμένη σύνοδο ἀφιερώνονταν τρεῖς παράγραφοι, μέσα ἀπὸ τίς ὁποῖες ἀναδεικνύεται ὁ ἀθηνεωτικός καί ἀντικαθεστωτικός ρόλος συγγενικῶν προσώπων τοῦ αὐτοκράτορα, καί ἡ ὑπονομευτική στάση τοῦ Ἰωάννη Δούκα καί τοῦ Νικηφόρου στήν προσέγγισι τῶν Ἐκκλησιῶν. Μάλιστα ὁ ἀντιδρῶν στή στάση αὐτὴ ἐπίσκοπος Τρικάλων Ἰωάννης, φυλακίστηκε γιά 18 μῆνες. Παρόμοια τύχη μαρτυρεῖται καί γιά τόν ἐπίσκοπο Πέτρας, ὁ ὁποῖος ἐπικαλούμενος τῇ συμμετοχῇ στή σύνοδο τῶν Βλαχερνῶν τόν Φεβρουάριο τοῦ 1277, ἀρνήθηκε νά συμπεῖσει μέ τίς ἀποφάσεις τῆς ἀθηνεωτικῆς συνόδου καί γι' αὐτό τιμωρήθηκε. Ἐκδοση τοῦ κειμένου καί διευκρινιστικά σχόλια ἀπὸ τόν R.-J., Loenertz, *Mémoire de Ogier, Protonotaire, pour Marco et Marchetto Nonces de Michel VIII Paléologue auprès du Pape Nicolas III*, OCP 31 (1965) 374-408. Ἐπίσης χρήσιμες εἶναι καί οἱ παρατηρήσεις τῶν V. Grumel, *En Orient après le IIe Concile de Lyon*, EO 24 (1925) 321-324, καί D. Nicol, *The Greeks and the Union of the Churches. The report of Ogerius, protonotarius of Michael Palaiologos, in 1280*, in *Medieval Studies presented to Aubrey Gwynn*, ed. J. A. Watt, Dublin 1961, σ. 8-9.

115. «Cumque obedire penitus recusassent et resiliere omnimode idem dominus meus imperator misit expositam excommunicationem a nuntiis sancte apostolice sedis, similiter et

τόμο τῆς 19ης Φεβρουαρίου. Τό γεγονός τῆς συμμετοχῆς τῶν παπικῶν στο γεγονός τοῦ ἀφορισμοῦ θά δημιουργήσῃ ἀργότερα προβλήματα στὴν παπικὴ διπλωματία καθὼς θά ἀντιδράσουν στὴν πράξη αὐτὴ οἱ Λατῖνοι καὶ Φράγκοι σύμμαχοι τῶν δύο ἡγεμόνων¹¹⁶.

Κατόπιν τούτου ἡ αὐτοκρατορική ἀντιπροσωπεΐα μέ ἐπικεφαλῆς τόν μητροπολίτη Κυζίκου Θεόδωρο Σκουταριώτη ἀνεχώρησε στὶς 27 Ἰουλίου 1277 ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη μέ σκοπὸ νά ἐνημερώσῃ τόν πάπα Ἰωάννη ΚΑ' γιὰ τὰ γεγονότα καὶ τίς τελετές πού ἔγιναν στὴ βυζαντινὴ πρωτεύουσα καὶ συγχρόνως νά ἐξετάσῃ τοὺς ὅρους μιᾶς ἐνδεχόμενης συνθήκης μεταξύ Μιχαήλ Η' καὶ τῶν δυτικῶν ἡγεμόνων. Ἡ ἀντιπροσωπεΐα θά ἀφίχθῃ στὴ Ρώμη τὸ φθινόπωρο τοῦ ἴδιου ἔτους καὶ θά πληροφορηθῇ τὸ θάνατο τοῦ πάπα Ἰωάννη ΚΑ' (20-5-1277).

Ἀνακεφαλαιώνοντας μποροῦμε νά χαρακτηρίσουμε τὰ ἀποτελέσματα τοῦ ταξιδιοῦ τῶν παπικῶν ἀπεσταλμένων ὡς ἀποκαρδιωτικά γιὰ τὴν Κουρία. Παρ' ὅλες τίς αὐστηρὲς ἐπιστημάνσεις τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἰωάννη ΚΑ' καὶ τίς εἰδικές ὁδηγίες μέ τίς ὁποῖες εἶχε ἐφοδιάσει τὴν ἀποστολὴ, ὁ κυριώτερος στόχος τῆς παπικῆς πολιτικῆς παρέμενε ἀνεκπλήρωτος. Ὁ βυζαντινὸς λαὸς καὶ τὸ σύνολο σχεδὸν τοῦ κλήρου ἀρνήθηκαν νά ἱκανοποιήσουν μέ τόν ἕναν ἢ τόν ἄλλον τρόπο τίς ἀπαιτήσεις τῆς Ρώμης, τόσο στοῦ δικαιοδοσιακοῦ καθεστώσ ὅσο καὶ στοῦ ἐπίπεδο τοῦ δόγματος καὶ τῆς λατρείας. Ἡ ἐπανάληψη τῆς ὀρκωμοσίας τοῦ Μιχαήλ Η' καὶ τοῦ Ἀνδρονίκου καθὼς καὶ οἱ προσωπικὲς ὁμολογίες πίστεως αὐτῶν καὶ τοῦ Βέκκου δέν ἦταν δυνατόν νά ἱκανοποιήσουν τὴ Ρώμη, ἡ ὁποία γινώριζε τὸ εὐμετάβλητο τῶν θέσεών τους καὶ τὴ μικρὴ ἀξία τῶν πράξεών τους μέσα σέ μιὰ Ἐκκλησία πού δέν διέθετε τίς συγκεντρωτικὲς τῆς δομὲς καὶ τοὺς

excommunicationem quam exposuit sancta Constantinopolitana ecclesia contra illos qui nolunt conuenire ad obedientiam domini summi pontificis». R.-J., Loenertz, *Mémoire d'Ogier*, σ. 390. V. Laurent, *Regestes* no 1435. Ὁ ἀφορισμὸς θά ἀνακοινωθῇ στὸν Πάπα μέ ἐπιστολὴ τοῦ Βέκκου μέ ἡμερομηνία 16 Ἰουλίου 1277. Τό κείμενο σώζεται μόνο σέ λατινικὴ μετάφραση στὰ Delorme-Tăutu, *Acta Ioannis XXI*, no. 19, «...cum quibus etiam ipsum Nichiforum Ducam, qui nominatur despotus, et Johannem ducam de Patra, qui nominatur <syntocrator>, sicut schismaticos et conturbatores huiusmodi ecclesiasticæ unionis et susceptores schismaticorum et <persecutores ipsorum> qui convenerunt ad huiusmodi ecclesiasticam unionem et sicut illos qui dividuntur de pastoralitate nostra et de nostra societate fugiunt propter oboedientiam quam fecimus ad Apostolicam Sedem: excommunicavimus, anathematizavimus ipsosque damnatos pronuntiavimus> et penitus reprobatos». Βλ. ἐπίσης G. Hofmann, *Die Andreden griechischer Patriarchendriefe an den Papst im Mittelalter und in der Neuzeit*, *OCP IX* (1943) 144-145. A. Mercati, *Note archivistiche, bibliografiche, paleografiche, storiche su un documento del anno 1277 di Giovanni Bekkos, Patriarca di Constantinopoli*, *OCP 21* (1955) 256-264.

116. Ἡ λύση στο πρόβλημα θά δοθῇ ἀπὸ τόν Πάπα Νικόλαο Γ', ὁ ὁποῖος σέ ἐπιστολὴ του πρὸς τόν Μιχαήλ Η' θά ἀρνηθῇ τὴ δικαιοδοσία τῶν πρέσβειων γιὰ μιὰ τέτοια ἐνέργεια καὶ θά τοὺς κατηγορήσῃ γιὰ ὑπέρβαση ἐντολῶν. Delorme-Tăutu, *Acta Nilolai III*, no 29 καὶ R. Stapper, *Papst Johannes XXI*, Münster 1898, σ. 88.

ἀπολυταρχικούς της μηχανισμούς. Συνάμα ἡ ἀσάφεια καὶ ἡ γενικότητα τῶν συνοδικῶν κειμένων πού ἀποστέλλονταν σέ συνδυασμό μέ τήν ὁμολογία τοῦ αὐτοκράτορα καὶ τοῦ πατριάρχου ὅτι ἀντιμετωπίζουν ἰσχυρή ἀντίδραση ἀκόμη καὶ στήν προοπτική τῆς εἰρήνης καὶ ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν, ἐνέτειναν τήν παπική καχυποψία καὶ τήν ὁδηγοῦσαν στό νά ἐπανεέλθει μετὰ ἀπό λίγο (1279) στά ἴδια αἰτήματα.

4. Γενίκευση τῶν ἀντιδράσεων καὶ διάσπαση τῶν ὑποστηριζόντων τήν ἐκκλησιαστική πολιτική τοῦ Μιχαήλ Η΄

Ἡ διπλωματική εὐφυΐα τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα φαινομενικά εἶχε γιά μιὰ ἀκόμη φορά διαπρέφει στήν ἐξωτερική του πολιτική. Στό ἐσωτερικό ἐντούτοις οἱ δημόσιες τελετές, ἡ συχνή παρουσία τῶν παπικῶν καὶ ἡ προκλητική στάση τοῦ Ἰωάννη Βέκκου προκάλεσαν τό λαϊκό αἶσθημα, πού ἀρνεῖτο νά ἐνστερνισθεῖ τίς ἐπιλογές τῆς πολιτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας. Ταραχές, λίβελλοι καὶ στάσεις ἐναντίον τοῦ αὐτοκράτορα καὶ τοῦ πατριάρχου κλονίζαν τά θεμέλια τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας. Ἡ ἀκολουθούμενη ἐκκλησιαστική πολιτική, ὄντας ὑπηρετική τῆς πολιτικῆς διάσωσης τῆς αὐτοκρατορίας ἀπό ἐξωτερικούς κινδύνους, συντελοῦσε στήν ἐκ τῶν ἔσω διάβρωσή της.

Ὁ Μιχαήλ Η΄ ἀπεγνωσμένα ἐπιχειροῦσε νά ἐπιβάλει τίς ἀπόψεις του καὶ νά καταστείλει τίς ἐξεγέρσεις. Τό μεγαλύτερο μέρος τῆς Ἐκκλησίας ἔχοντας κατανόησι τό τίμημα τῆς ἐνώσεως μέ τή Ρώμη, ἀρνιόταν πεισματικά νά ἀποδεχθεῖ τίς διαβεβαιώσεις τοῦ αὐτοκράτορα γιά τό πλάσματικό τῶν υπογραφέντων καὶ τελεσθέντων. Νέο κύμα βίας, φυλακίσεων καὶ ἐξοριῶν ἔλαβε χώρα κατὰ τή διάρκεια τῶν ἐτῶν 1276-1277¹¹⁷. Τό κίνημα πού εἶχε ὡς συνεκτικό του ἴστό

117. Αὐτή τήν ἐποχή πιθανολογεῖται καὶ ἡ δίωξη τῶν ἀντιφρονούντων μοναχῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους, γιά τήν ὁποία λίγα εἶναι γνωστά. Οἱ βασικότερες πηγές μας καὶ οἱ χρονολογικές τους ἐνδείξεις εἶναι οἱ ἑξῆς: α) Τά Ἀγιορείτικα συναξάρια καὶ οἱ ἔμμετρες διηγήσεις, πού μᾶς πληροφοροῦν γιά τίς διώξεις πού ἐπέβαλε ὁ Μιχαήλ Η΄ καί ὁ Ἰωάννης Βέκκος στά μοναστήρια καὶ στοὺς μοναχοὺς πού δέν ἀποδέχονταν τή φιλενωτική πολιτική τους. Ἡ ἐγκυρότητα τῶν μαρτυριῶν αὐτῶν σύμφωνα μέ τόν Ἱ. Ἀναστασίου ἐλέγχεται καὶ ὅπως ὑποστηρίζει στά συμπέρασματά του πρόκειται περί θρύλου μέ πολλούς ἀναχρονισμούς. Βλ. Ἱ. Ἀναστασίου, Ὁ θρυλούμενος διωγμός τῶν Ἀγιορειτῶν ὑπὸ τοῦ Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου καὶ τοῦ Ἰωάννου Βέκκου, Ἀθωνική Πολιτεία ἐπὶ τῇ χιλιετηρίδι τοῦ Ἁγίου Ὁρους, Θεσσαλονίκη 1963, σ. 256-257. β) Ἐνα δεῦτερο κείμενο πού διακρίνεται γιά τήν ἀμεσότητά του καὶ τῇ σαφῇ χρονολογικῇ του τοποθέτησιν εἶναι αὐτό τοῦ μοναχοῦ Νικηφόρου, Διάλεξις ἡμῶν, τοῦ λεγάτου, Κλήμεντος φημί, καὶ Νικηφόρου, περὶ τῆς Ὀρθοδόξου πίστεως, Laurent - Darouzzès, ὅ.π., σ. 483-507. Πρόκειται γιά μιὰ ἀφήγηση πού κυκλοφόρησε εὐρύτατα τήν ἐποχή τοῦ 1277-1278 καὶ ἡ ὁποία ἐκτός ἀπὸ τό δογματικό της περιεχόμενο, περιγράφει τίς διώξεις καὶ φυλακίσεις τῶν μοναχῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους πού διέκειντο ἀρνητικά στήν ἀποκατάσταση τῶν σχέσεων Ρώμης - Κωνσταντινουπόλεως, ὅπως τό ἐπεδίωκαν αὐτοκράτορας καὶ Πατριάρχης. Ἀπὸ τά χρονολογικά δεδομένα πού συνάγονται ἀπὸ τὴν διήγηση καὶ ἀπὸ τίς ἐσωτερικὲς μαρτυρίες τῶν ἐπιστολῶν τῶν ἀγιορειτῶν πατέρων πρὸς τόν αὐτοκράτορα καὶ τόν πατριάρχη, οἱ ἐκδότες τους προσδιορίζουν τήν χάθοδο τῶν ἀστυνομικῶν ὀργάνων τοῦ Μιχαήλ Η΄ στό Ἅγιον Ὅρος τὸν Φεβρουάριο - Μάρτιο τοῦ 1276 (σ. 84), καὶ γ) Ἡ

τὴν ἀντιπάθεια πρὸς τὴν ἐκκλησιαστική πολιτική τοῦ αὐτοκράτορα καὶ τοῦ πατριάρχη διαπερνοῦσε ὅλα τὰ κοινωνικά στρώματα τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας καὶ εἶχε ὡς ἐπίκεντρο τὸν πρῶτον πατριάρχη Ἰωσήφ Α΄. Ἡ ἄρνηση τοῦ τελευταίου νὰ ὑπακούσει στίς νοθετήσεις τοῦ Μιχαήλ Η΄ τὸν ὁδήγησε στὴν ἐξορία στοῦ φρούριου τῆς Χηλῆς στὴν Μαύρη Θάλασσα¹¹⁸. Τὴν ἴδια τύχη σέ γενικές γραμμές εἶχαν αὐτὴ τὴν ἐποχὴ πλῆθος μοναχῶν, λαϊκῶν καὶ ἐπισκόπων μέ ἀποτέλεσμα, ὅπως ἀναφέρουν οἱ πηγές, νὰ γεμίσουν οἱ φυλακές καὶ τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου ἀπὸ ἀντιφρονούντες¹¹⁹. Ἡ ἀριστοκρατία καὶ μέλη τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας, πού τόσο εὐνοήθηκαν ἀπὸ τὴν οἰκονομική πολιτική τοῦ Μιχαήλ Η΄, συντηροῦσαν τὴν κρίση καὶ ὑπονόμευαν τὴν αὐτοκρατορική ἐξουσία¹²⁰. Τὰ στρατεύματα πού ἐστάλησαν ἐναντίον τοῦ Νικηφόρου τῆς Ἡπείρου καὶ τοῦ Ἰωάννη Νόθου, ὡς συνέπεια τῆς ἄρνησής τους νὰ ἀποδεχθοῦν τίς ἀποφάσεις τῆς συνόδου τῆς 19ης Φεβρουαρίου 1277, αὐτομόλησαν σ' αὐτούς καὶ μόνο ἡ δυναμικὴ παρέμβαση τοῦ Μιχαήλ Η΄ περιέσωσε τὴν αὐτοκρατορία, ὁδηγώντας τοὺς προδότες ἀλυσοδεμένους στὴν Κωνσταντινούπολη¹²¹. Ὁ ἡγεμόνας τῆς Τραπε-

μαρτυρία τῶν πρακτικῶν τῆς συνόδου τῶν Ἀρσενιατῶν τό 1278, ὅπου ἔλαβαν μέρος οἱ ἐξόριστοι μοναχοὶ τοῦ Ἀγίου Ὄρους, Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας*, Βρυξέλλες 1963, σ. 472.

Ἄν τελικὰ ἀποδεχτοῦμε τὴν ἐγκυρότητα τῆς μαρτυρίας περὶ διωγμῶν στοῦ Ἁγίου Ὄρος τότε αἰνίγμα παραμένει ἡ σιωπὴ τοῦ ἱστορικοῦ Παχυμέρη, ὁ ὁποῖος δὲν ἀναφέρει παρόμοιο γεγονός, ἐνῶ ὀφείλουμε νὰ ἐπανεξετάσουμε ὑπὸ νέο πρίσμα τίς μαρτυρίες τῶν ἀγορευτικῶν συναξαρίων καὶ διηγήσεων.

118. Παχυμέρη, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, V, 29. A. Fallier, *Chronologie et composition dans l'histoire de Georges Pachymère*, *REB* 39 (1981) 233. Ὁ Fallier πιστεύει ὅτι ἡ ἐκδίωξη τοῦ Ἰωσήφ ἀπὸ τὰ προάστια τῆς Πόλης καὶ ἡ ἐγκλεισὴ του στοῦ φρούριου τῆς Χηλῆς εἶναι ἄμεσα συνδεδεμένα μέ τὰ διαδραματιζόμενα στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν Φεβρουάριο - Ἀπρίλιο 1277. Τὴν τύχη τοῦ Ἰωσήφ εἶχαν καὶ οἱ προσκυείμενοι σ' αὐτὸν μοναχοί, ὅπως οἱ μοναχοὶ Ἰωβ Ἰασίτης καὶ Μεθόδιος, ὅ.π. καὶ Laurent - Darrouzes, ὅ.π., σ. 92, 110 καὶ 521.

119. Nicol, *The Byzantine reaction to the second Council of Lyons*, σ. 129-135, μέ προσωπικογραφικὲς πληροφορίες γιὰ τοὺς ἀντιφρονούντες.

120. Παχυμέρη, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, VI, 16.

121. «Et cum ad hec conuenire penitus recusassent misit dominus meus sanctus Imperator exercitus contra ipsos, cum capitaneis de magnatibus imperii, magnum uidelicet marescaltum dominum Andronicum Paleologum, consobrinum domini mei sancti imperatoris, et pincernam, consanguineum eiusdem, qui habet in uxorem filiam primi consanguinei domini mei sancti imperatoris. fuerunt similiter et cum eis transmissi Comninum Cantacusi non et Paleologum dominum Iohannem ambos nepotes domini mei sancti imperatoris. qui euntes ad expugnationem dicti infidelis ducis Patre non solum <non> studuerunt contra ipsum procedere sed intimarunt ei et retulerunt infidelitatem eorum talibus verbis: "nos tales, cognoscentes quod imperator unius <est> cum papa, habemus et ipsum hereticum, et ideo a nobis contrarietatem aliquam non habebitis, sed quicquid ultis facere contra terram imperatoris, nunc habetis tempus". Loenertz, *Mémoire d'Ogier*, σ. 390. Nicol, *The Greeks and the Union of the Churches. The report of Ogerius*, σ. 6-7. Γιά τίς σχέσεις τοῦ Μιχαήλ Η΄ μέ τὸν Νικηφόρο καὶ τὸν Ἰωάννη Δούκα, καθὼς καὶ γιὰ τὴν στάση τῶν τελευταίων στὴν ἐπιχειρούμενη ἑνωσι τῶν Ἐκκλησιῶν βλ. D. Nicol, *Τὸ Δεσποτάτο τῆς Ἡπείρου 1267-1479*, Ἀθήνα 1991, σ. 28-32.

ζώντας, Γεώργιος Κομνηνός μετά από παραινέσεις τῶν ἀνθενωτικῶν φυγάδων ἀπό τήν Πόλη, αὐτοανακηρύχθηκε αὐτοκράτορας τῶν Ρωμαίων καί μέ τή σειρά του παρότρυνε τοὺς βυζαντινοὺς σέ στάση ἐναντίον τοῦ αἰρετικοῦ Μιχαήλ Η' ¹²². Τό κῦρος τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα ὡς θεοπρόβλητου βασιλέα, ὑπερασπιστῇ τῆς Ὁρθοδοξίας καί κυβερνήτῃ τῆς Ἐπίγειας Βασιλείας τοῦ Θεοῦ ἄρχισε νά μειώνεται στά μάτια τῶν ὑπηκόων του. Τίποτε ὅμως δέν στάθηκε δυνατό νά ἀλλάξει τοὺς προσανατολισμούς καί τίς ἐπιλογές του. Παρ' ὅλες τίς ἀντιξοότητες πού ἀντιμετώπιζε στό ἐσωτερικό ἦταν ἀποφασισμένος νά συνεχίσει τήν ἄσκηση τῆς ἴδιας φιλενωτικῆς πολιτικῆς καθ' ὅσο διάστημα τό ἐπέβαλλαν οἱ δυσμενεῖς πρὸς τό Βυζάντιο πολιτικές ἐξελίξεις στή Δύση ¹²³.

Ἀναμένοντας τίς παπικῆς ἀντιδράσεις στά ἀποσταλέντα κείμενα ἓνα νέο στοιχεῖο πυροδότησε τό ἤδη τεταμένο κλίμα καί ἀποτέλεσε αἰτία διάσπασης τοῦ μέρους τῶν ἐκκλησιαστικῶν πού ἔμμεσα ὑπερασπιζόταν μέχρι ἐκείνη τή στιγμή τήν πολιτική τοῦ αὐτοκράτορα. Ὁ πατριάρχης Βέκκος παρὰ τίς ἀντίθετες νοουθετήσεις τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα ἀλλά καί τῶν προσωπικῶν του δεσμεύσεων

122. Ἡ μοναδική μαρτυρία αὐτοῦ τοῦ γεγονότος βρίσκεται καί πάλι στό ὑπόμνημα Ogier: «Est autem et ad partes Orientis terra que nominatur Trapesunda. quam terram in captione facta de Constantinopoli a latinis tenuit quidam de capitaneis qui vocabatur Conminus dominus Alexius. et intimarunt predicti infideles ad illum qui nunc est princeps ipsius terre Trapesunde existentem abnepotem illius quondam Alexii, quod imperator factus est hereticus et subiectus est pape et uniuit ecclesias scilicet Graecorum et Latinorum et si vocaberis imperator adheremus vobis et constituerimus quidquid voluerimus. ille quidem ductus inani consilio vocari se fecit imperatorem et coronatus est et induit se vestimentis decentibus imperio et fecit officiales et tamquam imperatorem honorari precepit». Loenertz, *Mémoire d'Ogier*, 391.

123. Σ' αὐτό τό σημεῖο χρίνουμε σκόπιμο νά κάνουμε μερικές διευκρινίσεις πού ἀπορρέουν ἀπό τή μελέτη τῶν ἱστορικῶν καί ἐκκλησιαστικῶν κειμένων. Τά πολιτικά κίνητρα πού ὠθοῦσαν τόν Μιχαήλ Η' σ' αὐτή του τήν κατεύθυνση ἦταν γνωστά σ' ὅλο τό φάσμα τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας. Μόνο πού τά διάφορα μέρη τῆς δέν ὁμοοῦσαν μέ τίς αὐτοκρατορικές ἀξιολογήσεις καί προτεραιότητες. Οἱ λόγοι αὐτῆς τῆς διαφοροποίησης θά πρέπει νά ἀναζητηθοῦν στό διαφορετικό τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἀντιλαμβάνονταν καί φόρτιζαν τίς δύο ἔννοιες-πραγματικότητες, Ἐκκλησία-Πολιτεία, ὁ Μιχαήλ Η' καί ὁ βυζαντινός κόσμος. Γιά τόν βυζαντινὸ αὐτοκράτορα πρωτεύουσα σημασία ἔχει ἡ διάσωση τῆς αὐτοκρατορίας, τῆς πολιτικῆς τῆς ὑπόστασης, μέσα στήν ὁποία σώζεται, συγκεχυμένο νοείται καί ἀναπτύσσεται τὸ σώμα τῆς Ἐκκλησίας. Αὐτό σημαίνει ὅτι οἱ ὁποιοδήποτε διπλωματικές ἐνέργειες πού χρίνονται ἀναγκαῖες νά γίνουν ἀπὸ τήν Ἐκκλησία μέ σκοπὸ τὴν διατήρηση τῆς πολιτικῆς καί πολιτειακῆς σταθερότητας, ἐπιβάλλονται ἐκ τῶν ἄνω καί δικαιολογοῦνται ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς «οἰκονομίας-διακονίας» τῆς πρὸς τὸ πολιτικὸ καί πολιτειακὸ ἰδεῶδες τοῦ Βυζαντίου. Ἀντιθέτως γιὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου τοῦ 13ου αἰῶνα τὸ πολιτειακὸ καί πολιτικὸ ἰδεῶδες τῆς αὐτοκρατορίας ἔχανε σταδιακὰ τὴν σημασία τῆς Ἐπίγειας Βασιλείας τοῦ Θεοῦ, καί αὐτονομεῖτο στήν κατηγορία τῶν ἐφήμερων καταστάσεων. Παράλληλα ἡ Ὁρθόδοξη καί ἡ Ἐκκλησία ἀναβιβαζόταν στό χώρο τοῦ αἰωνίου καί τοῦ διαχρονικοῦ ἰδεώδους πού ἐνσωμάτωνε καί ἐκπροσωποῦσε τήν ταυτότητά του. Ὅσο καί ἂν μιά τέτοια τοποθέτηση φαντάζει πρῶιμη γιὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἐντούτοις τὰ γεγονότα καί οἱ ἀντιδράσεις πού προκαλοῦσε ἡ καιροσκοπικὴ πολιτικὴ τοῦ Μιχαήλ Η' εἶναι ἐνισχυτικές τῆς παραπάνω θέσης. Οἱ ἀντιδράσεις αὐτές ὄχι μόνο δικαιολογοῦν ἀλλὰ καί ἐρμηνεύουν τὴν τυπολογικὴ διαίρεση τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας: α) σέ θιασῶτες τῆς πολιτειακῆς ὑπόστασης τοῦ κράτους, β) σέ ὑποστηρικτές τῆς ὁμολογιακῆς καθαρότητας τῆς ὀρθόδοξης πίστεως καί γ) σέ ἀμύντορες τῶν λατινικῶν κακοδοξῶν.

ἀνέλαβε νὰ ἀποδείξει τὴν ὀρθότητα ὅλων τῶν λατινικῶν καινοτομιῶν καὶ νὰ καταρρίψει ὅλη τὴν προγενέστερη ὀρθόδοξη παράδοση καὶ γραμματεία, ἀρχῆς γενομένης τοῦ Φωτίου¹²⁴. Ἡ παρέμβασή του αὐτή, ἀπάντηση στοὺς λιβελλοὺς πού ἐκτοξευόταν ἐναντίον του, παρὰ τοῦ ὅτι παρέμενε ἐντὸς ἱστορικῶν πλαισίων καὶ κατηγοροῦσε ὡς πατέρα τοῦ σχίσματος τὸν ἐμπαθῆ Φώτιο, ἀναζωπύρωσε τίς θεολογικὲς συζητήσεις καὶ ἀντεγκλήσεις καὶ ἔδωσε ἐρείσματα στοὺς θεολογικοὺς κύκλους πού ἦταν πολέμιοι τῆς ἑνώσεως τῶν Ἑκκλησιῶν. Ἡ ὑπόσχεσή του στὸν Μ. Οἰκονόμο Θεόδωρο Ξιφίλινο¹²⁵, νὰ μὴν προκαλέσει ἔνταση στοὺς κόλπους τῆς Ἑκκλησίας ἀπαντώντας στὶς κατηγορίες, δὲν στάθηκε ἱκανὴ νὰ τὸν ἀποτρέψει, διευρύνοντας ἔτσι τὸ ρεῦμα τῶν ἀντιδράσεων. Σχεδὸν αὐτόματα στοὺς ἀντιδρῶντες προστέθηκαν καὶ ὅλοι ὅσοι ὑποστήριζαν τὴν πολιτικὴ προσέγγισης καὶ παραπλάνησης τοῦ Πάπα ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα, ἀλλὰ παρέμεναν πιστοὶ στὴ δογματικὴ καθαρότητα τῆς πίστεως καὶ ἀρνοῦνταν τίς λατινικὲς καινοτομίες. Ὁ Μιχαὴλ Η' ἔχοντας ἐπίγνωση ἐκ τῶν προτέρων τῶν διαστάσεων πού θὰ ἔπαιρνε μιὰ μεταφορὰ τοῦ προβλήματος τῆς ἑνώσεως τῶν Ἑκκλησιῶν ἀπὸ τὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο στὸ θεολογικόν, κατόρθωσε μέχρι καὶ τὴν ἐποχὴ τοῦ 1276 νὰ ἐλέγχει τίς πατριαρχικὲς ἀντιδράσεις στοὺς λιβελλοὺς καὶ τὰ ἀντιλατινικά κείμενα, καὶ νὰ διαβεβαιώνει μὲ ἐπιτυχία τοὺς ἐπιφυλακτικοὺς ὑποστηρικτὲς τῆς πολιτικῆς του γιὰ τὸ φαινομενικὸ καὶ περιστασιακὸ τῆς ἐπιτευχθεΐσας «εἰρήνης» μεταξὺ Ρώμης καὶ Κωνσταντινουπόλεως. Παρ' ὅλες ὅμως τίς ἐνέργειές του καὶ τὰ μέτρα πού πῆρε, μιὰ σφοδρὴ θεολογικὴ διαμάχη ξέσπασε ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς πού ἀποδέχονταν τίς λατινικὲς δογματικὲς καὶ λειτουργικὲς καινοτομίες καὶ σ' αὐτοὺς πού παρέμεναν πιστοὶ στὴν Ὁρθόδοξη παράδοση. Σύγκρουση πού ἔφερε στὴν ἐπιφάνεια τίς δύο διαφορετικὲς ἀντιλήψεις πού κυριαρχοῦσαν στοὺς αὐτοκρατορικοὺς καὶ ἐκκλησιαστικοὺς ἀξιωματοῦχους πού υπεράσπιζαν καὶ διαμόρφωναν ἐν μέρει τὴν ἐκκλησιαστικὴν πολιτικὴν τοῦ αὐτοκράτορα. Στὴ μιὰ πλευρὰ βρισκόταν ὁ πατριάρχης Βέκκος καὶ οἱ ἄμεσοι συνεργοὶ του, ὅπως ὁ Κωνσταντῖνος Μελιτηνιώτης, ὁ Γεώργιος Μετοχίτης, ὁ Ἀνδριανουπόλεως Θεόκτιστος, ὁ Κυζίκου Θεόδωρος καὶ ὁ Νικαίας Θεοφάνης οἱ ὁποῖοι ἦταν πεπεισμένοι γιὰ τὴν ὀρθότητα τῶν ὧσων πρέσβευε ἡ Ρώμη· θεωροῦσαν δὲ τὴν ἑνωση τῶν Ἑκκλησιῶν ὡς προϊόν ὁμολογιακῆς συμφωνίας πού ἐδράζεται στὴν κοινὴ Πατερικὴ

124. Πρόκειται γιὰ τὰ πρῶτα ἔργα τοῦ Βέκκου πού κυκλοφόρησαν γύρω στὰ μέσα τοῦ 1276-ἀρχῆς τοῦ 1277, ὅπως ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ ὁ Παχυμέρης, *Μιχαὴλ Παλαιολόγος*, V, 29. Γιὰ τὴ χρονολόγηση βλέπε A. Fallier, *Chronologie et composition dans l'histoire de Georges Pachymère*, *REB* 39 (1981) 233. Ἀπὸ τὴ χειρόγραφη παράδοση ἐξάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ πρῶτο ἔργο του ἀναφερόταν στοὺς ἱστορικοὺς λόγους τοῦ σχίσματος καὶ συγκεκριμένα στὸν καταλυτικὸ ρόλο τοῦ Φωτίου. Ἐπιγραφόταν δὲ *Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς εἰρήνης*. Γιὰ τὴ χρονολόγηση του καὶ τὴ σχέση του μὲ τὴ χειρόγραφη παράδοση βλέπε Laurent - Darroutzès, ὅ.π., σ. 59-70 καὶ τὴν ἔκδοσή του σ. 426-457. Πρβλ. H. Evert-Kappesowa, *Le clergé byzantin et l'Union de Lyon*, *Byzantinoslavica* 13 (1952-1953) 85-86.

125. Παχυμέρης, *Μιχαὴλ Παλαιολόγος*, V, 28.

Παράδοση¹²⁶. Στήν αντίπερα ὄχθη καί σέ πλήρη διαφωνία βρισκόταν οἱ ἀποδεχόμενοι τήν ἔνωση βάσει τῶν αὐτοκρατορικῶν διασαφήσεων. Τό μεγαλύτερο μέρος αὐτῆς τῆς μερίδος ἀποτελοῦσαν ἐπίσκοποι καί ἐκκλησιαστικοί ἀξιωματοῦχοι οἱ ὁποῖοι παρά τίς ἀρχικές ἀντιδράσεις τοῦ Δεκεμβρίου τοῦ 1273, πείσθηκαν νά στηρίξουν τήν αὐτοκρατορική πολιτική ἀποδεχόμενοι τήν κοινωνία μέ τή Ρώμη μόνο μετά τήν ἄσκησι ἐκκλησιαστικῆς οἰκονομίας γιά τό καλό τῆς αὐτοκρατορίας¹²⁷. Γιά τούς ἐκκλησιαστικούς αὐτούς ἡ Κωνσταντινούπολη ἀποτελοῦσε τόν μοναδικό θεματοφύλακα τῆς πίστεως καί τῆς Πατερικῆς Παράδοσης. Προσωπικότητες σάν τόν Ἐφέσου Ἰσαάκ καί Μελέτιο Ἀθηνῶν ἀφοῦ στήριξαν τίς αὐτοκρατορικές ἐπιλογές γιά μιά περίοδο τριῶν ἐτῶν 1274-1277 ἤρθαν σέ εὐθεία καί ἀνοικτή σύγκρουση μέ τόν πατριάρχη Βέκκο, ὅταν ὁ τελευταῖος σέ ἀντίθεση μέ τόν Μιχαήλ Η' ἐπιζήτησε νά ἀποδείξει τή δογματική συμφωνία Ρώμης - Κωνσταντινούπολης, παρερμηνεύοντας τήν Πατερική Παράδοση, μεμφόμενος συγχρόνως ὅλους ὅσους ἀπό τόν 9ο αἰῶνα ἀντιστάθηκαν καί στηλίτευσαν τίς λατινικές καινοτομίες¹²⁸.

5. Ὁ πάπας Νικόλαος Γ' καί ἡ κατάρρευση τῆς πολιτικῆς εἰρήνευσης τῶν Ἐκκλησιῶν

Ἐν τῷ μεταξύ στή Ρώμη ὁ Ἰταλός Ἰωάννης Ὀρσίνι, ἐκλέχθηκε Πάπας μέ τό ὄνομα Νικόλαος Γ', στίς 25-11-1277. Οἱ φόβοι τοῦ Μιχαήλ Η' γιά ἐκλογή φιλοανδεγαυοῦ πάπα δέν ἐπαληθεύτηκαν. Παρά τίς παρασκηνιακές του προσπάθειες ὁ Κάρολος Ἀνδεγαυικός δέν κατάφερε νά ἐκλέξει πάπα κάποιον ἀπό τούς καρδινάλιους πού θά ὑποστήριζαν τά σχέδιά του ἐναντίον τοῦ Βυζαντίου. Ὁ Νικόλαος Γ' ἀπό τίς πρῶτες μέρες τῆς ἀνόδου στό θρόνο τῆς Ρώμης ἐπεδίωξε καί τελικά κατάφερε νά περιορίσει τή δύναμη καί τήν ἐπιρροή τοῦ Καρόλου στίς ὑποθέσεις τῆς Ἰταλικῆς χερσονήσου καί στή χάραξη τῆς παπικῆς πολιτικῆς. Στόχος του ἡ ἐνδυνάμωσις τῆς παπικῆς ἐξουσίας καί ἡ ἐπικυριαρχία της στόν ἐκκλησιαστικό καί πολιτικό χῶρο. Κατά τήν πεποίθησή του ὅλες οἱ κοσμικές ὑποθέσεις, ὅπως καί οἱ θρησκευτικές, ὑπέκειντο στίς παρεμβατικές καί διορθωτικές ἀρμοδιότητες τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης, ἡ ἐξουσία τοῦ ὁποίου εἶχε παγκόσμια καί ἀδιαμφισβήτητη ἰσχὺς¹²⁹.

126. H. Evert-Kappesowa, *Le clergé byzantin et l'Union de Lyon*, 87-88. V. Laurent, *Un theologien unioniste de la fin du XIIIe siècle. Le Metropolitte d'Adrianople Théoctiste*, *RĒB* 11 (1953) 187-196. Γ. Θεοδορούδη, *Περί τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἀγίου Πνεύματος*, σ. 124.

127. Ἀνάμεσά τους ὁ ἱστορικός Γεώργιος Παχυμέρης, ὁ Μάξιμος Πλανούδης, ὁ Νικηφόρος Χοῦμνος, ὁ Γεώργιος Κύπριος, ὁ Γεώργιος Ἀκροπολίτης, ὁ Θεόδωρος Μουζάλων κ.ἄ. D. Nicol, *The Byzantine reaction to the second Council of Lyons 1274*, σ. 126-128. Γ. Θεοδορούδη, *Περί τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἀγίου Πνεύματος*, σ. 128έ.

128. Παχυμέρης, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, VI, 23.

129. Γιαννακόπουλου, *Μιχαήλ Η'*, σ. 230-231.

Ἀπό τήν ἀρχή ἔδειξε ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιά τίς ἐξελίξεις στήν Ἀνατολή. Ἡ ἔνωση τῶν Ἑκκλησιῶν ἀποτελοῦσε ἀκόμη μιᾶ ἀνεκπλήρωτη ἐπιθυμία πού σκόνταφτε στούς πολιτικούς καί διπλωματικούς ἐλιγμούς τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα καί στήν παρελκυστική στάση τῆς Ὁρθόδοξης Ἑκκλησίας. Οἱ ὑποσχέσεις καί οἱ διαβεβαιώσεις τοῦ Μιχαήλ Η' καθῶς καί οἱ ὁμολογίες πίστεως τοῦ ἰδίου καί τοῦ Ἀνδρόνικου ἦταν κενό γράμμα ἀφοῦ στήν πράξη ἡ παπική ἐξουσία δέν εἶχε καμμία ἰσχὺ στίς ἐκκλησιαστικές ὑποθέσεις τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας.

Πρῶτο μέλημά του λίγο μετά τήν ἐκλογή καί ἐνθρόνισή του ἦταν ἡ ἀποστολή πρεσβείας πού ἀνήγγειλε τό γεγονός τῆς παρουσίας του στό θρόνο τῆς Ρώμης. Οἱ ἀπεσταλμένοι του Μάρκος καί Μαρσέττος ἔφθασαν στήν Κωνσταντινούπολη τήν Ἀνοιξη τοῦ 1278 κομίζοντας ἐνθρονιστήριες ἐπιστολές στόν Μιχαήλ Η' καί στόν πατριάρχη Βέκκο¹³⁰. Ἡ ἄφιξή τους στή βυζαντινὴ πρωτεύουσα, στήν ὁποία τό κλίμα ἦταν ἰδιαίτερα βαρὺ γιά τόν αὐτοκράτορα καί τόν Πατριάρχη, ἔδωσε τήν εὐκαιρία στόν Μιχαήλ Η' νά ἐπιστημάνει σέ γραπτό ὑπόμνημα πρὸς τόν πάπα, πού συνέταξε ὁ Πρωτονοτάριος λατινομαθής Ogier¹³¹, τίς δυσκολίες πού ἀντιμετώπιζε στήν ἐπιβολή τῆς ἐνώσεως στούς ὑπηκόους του. Σ' αὐτό περιέγραφε μία σειρά γεγονότων ἀνατρεπτικῶν τῆς κυριαρχίας του καί ὑπονομευτικῶν τοῦ ἐγχειρήματός του γιά τήν ἔνωση τῶν Ἑκκλησιῶν καί τήν ἱκανοποίηση τῶν παπικῶν ἀπαιτήσεων. Μεταξύ ἄλλων ὁ Μιχαήλ Η' ἀναφέρει τήν ὑπαρξή ἐνός κινήματος πού διαπερνᾷ ὅλο τόν βυζαντινὸ κόσμο καί τό ὁποῖο ἀποσκοπεῖ στήν ἐκθρόνισή του, ἀντλώντας ἐπιχειρήματα ἀπὸ τὴ φιλενωτικὴ πολιτικὴ του.

Στό μήνυμα αὐτό ὁ Νικόλαος Γ' θά ἀπαντήσει μέ πρεσβεία του πού θά ἀναχωρήσει ἀπὸ τὴ Ρώμη στίς ἀρχές τοῦ 1279¹³². Οἱ ἐπιστολές πρὸς τόν Μιχαήλ Η', Ἀνδρόνικο καί Πατριάρχη εἶναι ἐξόχως διευκρινιστικές ὥσων ἤδη ὑποστηρίξαμε γιά τίς μηδαμινές ὑποχωρήσεις τίς ὁποῖες ἔκανε ὁ Πατριάρχης καί οἱ συνοδικοί ἔναντι τῆς Ρώμης μέχρι καί τό 1279. Πρὸς τόν αὐτοκράτορα ὁ Πάπας φρόντισε νά τοῦ ὑπενθυμίξει ὅτι γιά τήν πραγματοποίηση τῆς ἐνώσεως τῶν Ἑκκλησιῶν καί τῆς ἐνσωμάτωσής του στίς δυτικές δομές δέν ἦταν ἀρκετὴ ἡ ἀποκήρυξη τοῦ σχίσματος ἀπὸ τόν ἴδιο, ἀλλὰ ἀναγκαία ἦταν καί ἡ σύμπλευση τοῦ Ὁρθόδοξου κλήρου. Πέραν τῶν πολιτικῶν ζητημάτων γιά τὰ ὁποῖα δινόταν συγκεκριμένες ὁδηγίες πρὸς περάτωσή τους, ὁ Νικόλαος Γ' ἐνθάρρυνε ἑμμεσα

130. Οἱ ἐπιστολές τοῦ Νικολάου ἔχουν χαθεῖ. Διατηρήθηκαν ὅμως οἱ συγχαρητήριες ἀπαντητικές ἐπιστολές τοῦ Μιχαήλ Η' καί τοῦ πατριάρχη Βέκκου πού κάνουν λόγο γι' αὐτές. Delorme - Täutu, *Acta Nicolai III*, 21 καί 22.

131. R.-J. Loenertz, *Mémoire d'Ogier, Protonotaire, pour Marco et Marchetto Nonces de Michel VIII Paléologue auprès du Pape Nicolas III*, *OCP* 31 (1965) 374-408.

132. Τὴν πρεσβεία ἀποτελοῦσαν ὁ ἐπίσκοπος τοῦ Γκροσσέτο Βαρβολομαῖος ὡς ἐπιτεφαλῆς, καί τρεῖς μινωρίτες μοναχοί. Γιαννακόπουλου, *Μιχαήλ Η'*, σ. 231.

τόν Μιχαήλ Ἡ' νά πιέσει τούς κληρικούς του νά ἀποδεχθοῦν τίς παπικές ἐντολές, δηλώνοντάς του ὅτι ἡ πορεία τῆς ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν ἐξαρτᾶται ἀποκλειστικά ἀπό τόν ἴδιο¹³³. Τό τί ἐννοοῦσε ὁ Πάπας μ' αὐτή τήν πρότασή του, δηλώνεται στήν ἐπιστολή πρός τόν Πατριάρχη καί τόν κλῆρο καί στίς ὁδηγίες μέ τίς ὁποῖες ἐφοδίασε τούς πρέσβεις του. Οἱ κληρικοί καί ὁ πατριάρχης, ὅπως διαπίστωνε ὁ Πάπας, συστηματικά ἀρνοῦνταν νά ὑπακούσουν καί νά ἐκτελέσουν τίς παπικές ἐντολές γιά προσωπικό ὄρκο ὑποταγῆς καί προσωπική ὁμολογία πίστεως συνταγμένη σύμφωνα μέ τούς λατινικούς τύπους¹³⁴. Μάλιστα ἰδιαίτερη μνεῖα γίνεται στήν ὁρολογία πού χρησιμοποιοῦσε ὁ Πατριάρχης στίς ὁμολογίες πίστεως πού ἀπέστειλε στή Ρώμη, ἡ ὁποία κατὰ τήν Κουρία δέν ἦταν σύμφωνα μέ τό λατινικό δόγμα¹³⁵. Γι' αὐτό ἐπεσήμανε στούς ἀπεσταλμένους του ὅτι κατὰ

133. «Cum igitur sicut non solum famae, verum etiam missorum dudum ad te nuntiorum ipsius Ecclesiae relatio perhibet et veritas et tua nihilominus assertio habeat, quod totaliter a te huiusmodi negotium eiusque dependet consummata perfectio, tuae decet esse sollicitudinis tuae curae, ut idem negotium celerem desideratae, sed proculdubio nimium prorogatae <consummationis> consequatur effectum». Delorme-Tăutu, *Acta Nicolai III*, 29.

134. «Et quidem, fratres et filii, laetanter attendimus et gratanter accepimus multa in eisdem litteris contineri professioni eiusdem verae fidei consona, recognitioni dicti primatus accommodata, oboedientiae sponsioni congrua et abiurationi praefati schismatis oportuna. Verum, cum in praedictis perpenso consilio et discussione sollicita eiusdem Ecclesiae certa, quam esse decet in omnibus uniformem, forma sit prodita per memoratos imperatorem et Nobilem acceptata iamdudum per eorum nuntios in generali Lugdunem. publicata concilio et ab ipsis nuper in personis propriis publice ac sollempniter iterata, illam censuimus omnimodis observandam, praesertim cum expediat in iis uniformiter ab omnibus per huiusmodi unionem vivendis in fidei unitate procedi, et vos, velut iam factos oboedientiae filios, deceat ipsius Ecclesiae vestrae omniumque matris fidelium et magistrae fideli magisterio per observationis promptitudinem humiliter adhaerere ac iuxta eius beneplacitum et dispositionem circa huiusmodi negotium adimplere sollicitè omnia et maxime illa, quae ad ipsum consummandum plenius et solidius roborandum per nuntios novissime ad hoc missos ex eiusdem Ecclesiae parte requisita nec adimpleta fuerunt». Delorme-Tăutu, *Acta Nicolai III*, 34.

135. «Item suadeatur diligenter eidem imperatori ut, cum patriarcha et alii Praelati nondum fecerint professionem fidei, recognitionem et susceptionem primatus eiusdem Ecclesiae Romanae, abiurationem schismatis et oboedientiae sponsionem, iuxta formam ab eadem Ecclesia traditam, cui debent ipsi velut oboedientiae filii maxime in hiis quae consummationem, robur et firmitatem unionis tractatae respiciunt, tamquam omnium Ecclesiarum capiti, suae matri et magistrae devote parere, ipse imperator, qui fatetur et asserit a se totum dependere negotium suamque fore in hiis omnibus liberam potestatem, det operam efficacem, ut et praemissa fiant a Praelatis eisdem et cetera omnia, quae ad solidationem unionis eiusdem per vos, ut inferius exprimitur, sunt petenda, plenarie per omnia compleantur». Delorme-Tăutu, *Acta Nicolai III*, 35. Οἱ ὁμολογίες τοῦ Βέκκου βρίσκονταν πάντοτε ἐντὸς τοῦ πλαίσιου ἀρχῶν πού ὁ ἴδιος εἶχε θέσει ἀπό τήν ἀνάληψή τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου. «Ἕλληνες καί λατίνοι συμφωνοῦν κατ' ἐννοιαν στό δόγμα τῆς ἐκπόρευσης τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἐνῶ οἱ λειτουργικοί τους τύποι καί παραδόσεις εἶναι ἰσοτίμοι. Ἡ κοινή πατερική παράδοση τό ἀπεδείκνυε, ἀφοῦ ἐντὸς αὐτῆς καί οἱ δύο πλευρές μποροῦν νά ἀνιχνεύσουν τίς προϋποθέσεις τῶν θέσεών τους καί τούς τρόπους συνυφασμοῦ καί συνυπαρξῆς. Μέσα στό πλαίσιο αὐτό ἐνεργοποιοῦνταν καί τά ἀποδιδόμενα πρὶν ἀπό τό σχίσμα προνόμια τοῦ Πάπα Ρώμης. Ἐπομένως παρέμενε πάντοτε εἰλικρινής πρὸς τόν Πάπα, ὅταν χρησιμοποιοῦσε στήν ὁμολογία του φράσεις καί κείμενα ἀπό τήν κοινή πατερική παράδοση, τά ὁποῖα κατὰ τήν ἐρμη-

τίς συζητήσεις τους μέ τόν Πατριάρχη καί τους ἐπισκόπους θά πρέπει νά ἀρνηθοῦν ὅποιαδήποτε διαφοροποίησή τους στό σύμβολο τῆς πίστεως, ἀπαίωντας τήν ἐνσωμάτωση τῆς προσθήκης¹³⁶, ἐνῶ θά ἐπιτραπεῖ ἡ διατήρηση τῶν ἐκκλησιαστικῶν τύπων πού ἀρμόζουν στούς κανόνες καί τήν πίστη τῆς Ρωμαιο-καθολικῆς Ἑκκλησίας¹³⁷. Ἐπιτακτικά δηλωνόταν ἡ ἀνάγκη προσωπικῆς ὁμολογίας πίστεως καί προσωπικοῦ ὄρκου ὑποταγῆς καί ἀναγνώρισης τοῦ Πρωτείου τοῦ Πάπα Ρώμης ἀπό πλευρᾶς ὅλων τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀξιωματούχων, σέ ὅλη τήν αὐτοκρατορία, χωρίς καμμία προϋπόθεση¹³⁸. Μόνο μετά ἀπό μιὰ τέτοια πράξη ὁ πάπας θά ἀναγνώριζε καί θά ἐπεκύρωνε τά ἐκκλησιαστικά τους ἀξιώματα. Περαινόντας τό ὑπόμνημά του ὁ πάπας ζήτησε ἀπό τοὺς λεγάτους νά προετοιμάσουν τήν ἀποστολή καί ἐγκαθίδρυση ἐνός παπικοῦ λεγάτου στήν Πόλη, ὁ ὁποῖος θά ἐλέγχει καί θά ἐπιβεβαιώνει τήν ὑπακοή τῶν Ἑλλήνων στή Ρώμη¹³⁹.

Ἡ λεπτομερὴς ἀναφορά καί παραπομπή στά κυριότερα σημεῖα τῶν παπι-

νευτικῶν τους ἀπόδοση ἐκφράζουν τήν κοινὴ πίστη μέ τῇ Ρώμῃ.

136. «Item super eo quod dictus imperator in praefatis suis litteris petit, ut Ecclesia Graecorum dicat sanctum symbolum sicut dicebat hoc ante schisma et ipsi Graeci maneant in ritibus suis, respondendum est, quod unitas fidei non patitur diversitatem in professoribus suis, sive in professione sive in decantatione vel alia ipsius fidei publicatione et maxime in decantatione symboli quod quanto magis in ecclesia frequentatur, tanto apparere debet amplius uniforme. Et ideo deliberavit eadem Romana Ecclesia et vult ipsum cum adiectione illa *filiisque* tam a Latinis quam a Graecis uniformiter decantari et quia de adiectione illa specialiter actum est et cognitio verae fidei occultari non debet, sed revelari potius et publice praedicari». Delorme-Tăutu, *Acta Nicolai III*, 35.

137. «De ceteris autem Graecorum ritibus sic respondendum est, scil. quod eadem Ecclesia Romana intendit Graecos, quantum cum Deo poterit, favorabiliter prosequi et ipsos fovere in illis eorum ritibus, de quibus Sedi Apostolicae visum fuerit quod per eos catholicae fidei non laedatur integritas nec sacrorum statutis canonum derogetur». Delorme-Tăutu, *Acta Nicolai III*, 35.

138. «Haec autem sunt illa quae petenda sunt a patriarcha ceterisque Praelatis et clero cuiuslibet civitatis, castri, vici seu loci, scil. quod ipsi omnes et singuli singulariter fidei veritatem et eiusdem Ecclesiae Romanae primatum, iuxta seriem in litteris eiusdem praedecessoris Gregorii X, quarum tenorem vobiscum defertis ad praesens, plene ac seriose lectam et expositam fideliter, explicitè ac aperte infrascripto modo, absque ulla conditione vel adiectione occasione preteriti temporis apponenda seu etiam facienda, sed simpliciter et pure sicut petitur recognoscant, acceptent et profiteantur praestito iuramento...». Delorme-Tăutu, *Acta Nicolai III*, 35.

139. «Item, miratur Ecclesia quod patriarcha et alii Praelati, post professionem fidei factam, recognitum et susceptum primatum Ecclesiae Romanae ac obedienciam promissam eidem, super confirmatione status sui nullam provisionem petere curaverunt. Ex hoc autem sumi potest occasio et ingressus ad suggerendum imperatori et aliis, ut petant ab Ecclesia Romana Cardinalem, qui super hiis valeat providere et ad omnia alia quae infra de legato dicuntur. Scire quidem vos volumus, quod nostrae intentionis existit Legatum ad partes illas mittere Cardinalem, ut omnia maiori soliditate firmentur et quasi quamdam executionem habeant per eundem ipso tamquam Legato Sedis Apostolicae ipsius auctoritate ac nomine iurisdictionem et alia quae ad legati spectant officium exercente». Delorme-Tăutu, *Acta Nicolai III*, 35.

κῶν ἐγγράφων ἔγινε μέ σκοπό νά διελευκανθοῦν ὀρισμένες ἀδιευκρίνιστες πλευρές τῶν συνομιλιῶν πού προηγήθηκαν χρονικά τῆς ἀποστολῆς τοῦ Νικολάου Γ΄. Οἱ πληροφορίες πού παρέχονται, καθῶς καί τά συμπεράσματα τῆς Κουρίας γιά τίς μέχρι τότε διαπραγματεύσεις, ἀποτελοῦν τά σημαντικότερα τεκμήρια ἀξιολόγησης τῆς στάσης πού τηροῦσε ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία καί τῶν σκοπῶν πού ἐπεδίωκε ἀπό τό 1274 μέχρι τό 1279. Ἀρχικά ἡ διαπίστωση τοῦ πάπα ὅτι οἱ ἀποσταλεῖσες ὁμολογίες τοῦ Βέγκου δέν εἶναι συνταγμένες σύμφωνα μέ τίς ὁδηγίες τῆς Ρώμης φέρνει στήν ἐπιφάνεια ἀφενός τό μεγάλο ρήγμα πού χώριζε τή λατινική θεολογική διανόηση μέ ὁποιαδήποτε ἄλλη διαφορετική θεολογική σύλληψη τοῦ δόγματος καί ἀφετέρου τόν διαφορετικό τρόπο ἐρμηνείας καί κατανοήσεως τῆς πατερικῆς παράδοσης. «Ὅσο κι ἂν ὁ Βέγκος ἐπιχειροῦσε νά ἀποδείξει τήν κατ' ἔννοιαν ὁμογνωμία τῶν λατινικῶν καί ὀρθοδόξων προσεγγίσεων τῶν ἐνδοτριαδικῶν σχέσεων, τοῦ ἦταν ἀδύνατον νά ἀντιληφθεῖ ὅτι γιά τόν παπισμό ἐκείνης τῆς ἐποχῆς ἡ ἔννοια τῆς δογματικῆς καθαρότητας καί συμφωνίας τῶν Ἐκκλησιῶν δέν ἦταν θέμα πατερικῆς «ἀκολουθίας» ἢ ἔκφρασης τῆς κοινῆς πατερικῆς παράδοσης, ἀλλά ἐφαρμογή τοῦ ἀδιαπραγμάτετου παπικοῦ πρωτείου καί ἀλαθήτου πού κατέχει θεῖω δικαίῳ¹⁴⁰. Ἡ συνεχιζόμενη δέ ἐπιμονή του στήν κατ' ἔννοιαν ὁμογνωμία σχετικοποιεῖ καί διαστρεβλώνει τήν ἀναζήτηση καί τήν ἀναδρομή στούς πατέρες. Βρίσκεται φυσικά μακριά ἀπό τίς δυτικές ἐρμηνευτικές προσέγγισης τῶν Ἀνατολικῶν Πατέρων, πού εἰσήγαγαν στόν χῶρο τοῦ Βυζαντίου οἱ Δομηνικανοί μοναχοί στό Πέραν¹⁴¹, καθῶς γιά τήν κατ' ἔννοιαν ὁμογνωμίαν ἐπικαλεῖται παραδείγματα ἀπό τήν κοινή πατερική παράδοση. Σχολιάζει συγκεκριμένα τή στάση πού τήρησαν ἔναντι παρομοίων προβλημάτων Πατέρες ὅπως ὁ Μ. Ἀθανάσιος, ὁ Μ. Βασίλειος, ὁ Γρηγόριος Θεολόγος καί ὁ Μάξιμος Ὁμολογητής¹⁴². Γιά τόν παπισμό ἀντιθέτως ἦταν ἀνώφελη καί ἐπικίνδυνη ἡ παραδοχή τῆς ἰσοτιμίας τῶν δύο παραδόσεων, ὀρθόδοξης καί λατινικῆς, καί ἡ

140. Ἡ ἄγνοια πού εἶχε, ὅπως καί ὅλοι οἱ βυζαντινοί τοῦ 13ου αἰῶνα, τῶν λατινικῶν θεολογικῶν ἔργων πού ἀποσπάρηζαν λεπτομερῶς τή δυτική Τριαδολογία δέν τόν βοήθησε νά κατανοήσει τό μάταιο τῆς προσπάθειάς του καί τίς διαφορετικές μεθόδους καί ἀρχές προσέγγισης τῆς ζωῆς, τῆς πίστεως καί τῆς παράδοσης τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Βέγκος παραμένει «ἀκραιφνής ὀρθόδοξος» στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἀναζητᾷ νά συμβιβάσει τίς δύο παραδόσεις.

141. Πλήρως κατατοπιστική γιά αὐτό τό θέμα εἶναι ἡ μελέτη τοῦ A. Dodaine, «Contra graecos», premiers écrits polémiques des Dominicains d'Orient, *Archivum Patrum Praedicatorum*, XXI (1951) 321-445. Στή μελέτη περιγράφεται ἀρχικά ὁ σκοπός τῆς μελέτης τῶν Ἑλλήνων Πατέρων καί κατόπιν ἐκτίθενται οἱ ἐρμηνευτικές ἀρχές, πού χρησίμευσαν ὥστε νά τοὺς προβάλλουν ὡς ὁμονοῦντες μέ τό λατινικό δόγμα.

142. Ἀναφέρεται στίς ἀπόψεις τῶν Πατέρων αὐτῶν σχετικά μέ τήν ἐρμηνεία λέξεων καί ὅρων πού διχάζουν τό ἐκκλησιαστικό σῶμα. Ὁ ἀπώτερος δέ στόχος του ἀκολουθώντας τό παράδειγμα τῶν προαναφερομένων Πατέρων συνοψίζεται στό ἕως ἄν πρὸς τήν αὐτὴν τῆς εὐσεβείας φέρωσιν ἔννοιαν, αἱ παρ' ἐκείνων προστιθέμενα λέξεις, Ἰωάννου Βέγκου, *Περὶ τῆς ἐνώσεως καί εἰρήνης τῶν τῆς παλαιᾶς καί νέας Ρώμης Ἐκκλησιῶν*, PG 141, 28-40. Σ' αὐτό τό σημεῖο ὁ Βέγκος ἀκολουθεῖ μιά συλλογιστική τήν ὁποία υἱοθέτησε κατὰ ἓνα μεγάλο μέρος ὁ Νικηφόρος Βλεμμύδης στά τελευταῖα ἔργα του.

ἀναγόρευση τῶν Πατέρων ὡς κριτῶν τῆς ὀρθοδοξίας καὶ ὀρθοτομίας τῆς πίστεως, ἀφοῦ κάτι τέτοιο ἀναιροῦσε τὴν ἀποκλειστικότητα τῆς ἐξουσίας τῆς Ρώμης πάνω σέ ὅλη τὴν οἰκουμένη. Ἡ ἐκπεφρασμένη πίστη καὶ ἡ ὀρθοτομία τοῦ βικάριου τοῦ Χριστοῦ στή γῆ, τοῦ ἐπισκόπου τῆς Μητέρας τῶν Ἐκκλησιῶν δέν μπορεῖ νά τεθεῖ ὑπὸ ἀμφισβήτησης ἢ κρίσης. Αὐτός εἶναι καὶ ὁ λόγος πού ὁ Νικόλαος μέμφεται τὴν εἰλικρίνεια τῶν Ἑλλήνων στή δήλωσή τους ὅτι ἀναγνωρίζουν τὸ παπικὸ πρωτεῖο, ὅταν σέ ὅλους τοὺς τῆς ἐπιστολῆς, ὅπως ὁ ἴδιος ἐπισημαίνει, εἰσάγουν προϋποθέσεις καὶ κριτήρια πού δέν συνάδουν μέ τὴ μονοπολικότητα καὶ τὸ ἀπόλυτο τῆς ἐξουσίας τοῦ Ρωμαίου Ποντίφηκα. Προφανῶς ἀναφέρεται στὰ ἀποσταλέντα κείμενα στή σύνοδο τῆς Λυών καθὼς καὶ στίς ἐπιστολές τῆς συνόδου, τῶν κληρικῶν καὶ τοῦ πατριάρχη τὸ 1277, πού ὅπως σχολίασαμε παραπάνω ἀναγνωρίζαν ὅλα τὰ προνόμια τοῦ Πάπα, τὰ ὁποῖα ἦταν σύμφωνα μέ τῆς πατερικῆς παραδόσεις καὶ τοὺς κανόνες τῶν Οἰκουμενικῶν συνόδων (προϋποθετικὴ ἀρχή) καὶ ἀποδιδόταν σ' αὐτόν πρὶν τὸ σχίσμα. Ἡ Ἐκκλησία Κωνσταντινουπόλεως δέν μπορούσε ποτέ νά ἀποδεχτεῖ καὶ νά κατανοήσει τῆς σχέσεις μέ τῆς ἄλλες ὁμόδοξες Ἐκκλησίες πέρα ἀπὸ τῆς ἀρχῆς καὶ τῆς βάσεις πού ἔθεταν ἡ πατερικὴ παράδοση καὶ οἱ ἀποφάσεις τῶν Οἰκουμενικῶν συνόδων¹⁴³.

Συμπερασματικά μπορούμε νά ποῦμε ὅτι ἡ πρεσβεία αὐτὴ ἦταν ἡ ἀποκαλυπτικότερη ὡς πρὸς τὸν τρόπο πού ἡ Ρώμη ἀντιλαμβάνόταν τὸν 13ο αἰῶνα τὴν ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν. Ἡ δογματικὴ καὶ κανονικὴ ἐναρμόνιση τῆς Κωνσταντινουπόλεως πρὸς τὴ Ρώμη ἦταν τὸ μοναδικὸ καὶ οὐσιαστικὸ ὑπόβαθρο τοῦ πρωτείου ἐξουσίας τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης. Ὅσο ὁ Πατριάρχης, οἱ ἐπίσκοποι καὶ οἱ κληρικοὶ ἀρνοῦνταν νά ἱκανοποιήσουν αὐτὴ τὴν ἀπαίτηση τῆς Ρώμης, παρὰ τῆς φραστικῆς καὶ κολακευτικῆς διατυπώσεις τῶν ἐπιστολῶν τους, τὸ πρωτεῖο δέν ἦταν παρὰ ἓνας τιμητικὸς τίτλος χωρὶς ἀντίκρουσμα καὶ προεκτάσεις. Στὴ διαμάχη πού προέκυψε ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως, οἱ ἀντιδρῶντες στὴν τακτικὴ τοῦ Βέκκου ἀπεδείκνυναν ὀρθότερη ἀντίληψη τῶν πραγμάτων καὶ τῶν διαφορῶν πού χωρίζαν τῆς δύο πλευρές. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ρώμης ἦταν ὑπόλογος αἵρεσης, ὅχι γιατί αὐτὸ ἐπεβλήθη ἀπὸ ἱστορικὲς συγκυρίες καὶ ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη ἀδυναμία τῶν κατὰ καιροὺς ἡγετῶν τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, ὅπως διατεινόταν ὁ Βέκκος, ἀλλὰ γιατί ἀλλοίωσε τὸ δόγμα καὶ ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὴν κοινὴ πατερικὴ παράδοση. Ἡ ἄσκηση «ἐκκλησιαστικῆς οἰκο-

143. Οἱ ἀπόψεις τοῦ Βέκκου καὶ τῶν ἀντιδρῶντων στὴν ἔνωση συγχλίνουν σὲ σημεῖο αὐτό, ἀναγορεύοντας τὴν Ἐκκλησίαν ὡς θεματοφύλακα τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ τῆς συνόδου ὡς διαμορφωτὴς τῆς γνήσιας πίστεως. Πρβλ. Ἰωάννη Βέκκου, *Περὶ τῆς ἐνώσεως καὶ εἰρήνης τῶν τῆς Παλαιᾶς καὶ Νέας Ρώμης Ἐκκλησιῶν*, PG 141, 28 καὶ 105· Ἀπολογία τοῦ παναγιωτάτου καὶ οἰκουμενικοῦ κυροῦ Ἰωσήφ, Laurent - Darrouzès, 6. π., σ. 263-267· Ὁμολογία πίστεως τοῦ παναγιωτάτου καὶ οἰκουμενικοῦ κυροῦ Ἰωσήφ, Laurent - Darrouzès, σ. 331· Ἐπιστολὴ Ἀγιορειτῶν πρὸς τὴν Σύνοδο, Laurent - Darrouzès, σ. 409.

νομίας» στήν ἀποκατάσταση τῆς κοινωνίας μεταξύ Ρώμης - Κωνσταντινούπολης γιά τό καλό τῆς πολιτείας ἦταν τό ἔσχατο σημεῖο ὑποχώρησης τῶν ἱεραρχῶν μέ τήν παράλληλη ὅμως ἐπιμονή στό γεγονός ὅτι αὐτή ἡ τελευταία ἦταν ὁ θεματοφύλακας τῆς καθαρότητας καί τῆς ἀγνότητας τῆς πίστεως τῶν Πατέρων. Αὐτό ἐξηγεῖ καί τή χρησιμοποιούμενη ἀπό αὐτούς φρασεολογία καθώς καί τήν ἀμνηχανία καί τόν ἐκνευρισμό τῆς Κουρίας, που διαπίστωνε τήν ἀναποτελεσματικότητα τῶν μεθόδων καί τό ἄκαμπτο τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ φρονήματος τῶν Ἑλλήνων.

Ἡ ἄφιξη τῆς πρεσβείας τοῦ Νικολάου τήν Ἀνοιξη τοῦ 1279 θά βρεῖ κενό τόν πατριαρχικό θρόνο. Στίς θεολογικές συγκρούσεις πού ἐπακολούθησαν τῆς παρέμβασης τοῦ Βέκκου ὑπέρ τῶν λατινικῶν καινοτομιῶν, ὁ Πατριάρχης ἔπese στή δυσμένεια τοῦ αὐτοκράτορα καί στίς 2 Μαρτίου 1279 ἀναγκάστηκε νά παραιτηθεῖ καί νά ἀποσυρθεῖ στή μονή τῆς Παναχράντου¹⁴⁴. Παρότι ἡ ἀπόφασή του αὐτή δέν ἔγινε ἀποδεκτὴ ἀπὸ τόν Μιχαήλ Η', ἡ Ἐκκλησία ἔμεινε ἀκέφαλη καί ὁ αὐτοκράτορας χωρὶς ἱκανό ἐκφραστή τῆς φιλοενωτικῆς πολιτικῆς του. Τά νέα δεδομένα ἀνάγκασαν τόν Μιχαήλ Η' νά ἐπιστρατεύσει ὅλη τή διπλωματική του δεινότητα, ὥστε νά ἀποκρυσφοῦν τά πραγματικά γεγονότα ἀπὸ τοὺς παπικούς λεγάτους καί νά ἐμφανισθεῖ μιά ὅσο τὸ δυνατόν πειστικώτερη εἰκόνα τῆς ἔνωσης. Ἀφοῦ μετέπεισε τόν παραιτηθέντα Πατριάρχη νά ἀποσιωπῇ τὸ γεγονός τῆς ἀπόσυρσής του καί νά δεχθεῖ τήν παπικὴ ἀντιπροσωπία στό κελλί του στή μονή Μαγγάνων, κατόπιν κατάφερε νά προσεταιρισθεῖ τοὺς συνοδικούς ἐπισκόπους. Ὁ τρόπος πού τὸ πέτυχε μαρτυρεῖται ἀπὸ τόν Παχυμέρη. Τοὺς προειδοποίησε ἀρχικά γιά τὸ παράλογο τῶν παπικῶν ἀπαιτήσεων, οἱ ὁποῖες κατὰ τόν ἴδιο δέν ἦταν ἀναμενόμενες, ἐνῶ στή συνέχεια τοὺς διαβεβαίωσε ὅτι τίποτε ἀπὸ αὐτά πού αἰτοῦνταν ἀπὸ τόν Πάπα δέν ἐπρόκειτο νά γίνει, εἰδικὰ στὰ θέματα τοῦ δόγματος καί τῶν ὁρκῶν ὑποταγῆς. Πρὸς ἐνδυνάμωση δέ τῆς θέσης του ἐπικαλέστηκε τὸ χρυσόβουλλο πού ἐξέδωσε τὸ 1273 καθὼς καί τὴ μέχρι τότε συμπεριφορά του ἔναντι τῶν ἐπισκόπων σύμφωνα μέ τήν ὁποία οὐδέποτε θά ἀνεχόταν ἀλλοιώσεις στὰ δόγματα καί τοὺς τύπους τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καί οὐδέποτε θά πῆξε τήν Ἐκκλησία γιά ὑποχωρήσεις τέτοιου εἶδους. Τὸ μόνο πού ἀπαιτοῦσε ἦταν οἱ συνοδικοί νά ἀκούσουν χωρὶς ἀντιδράσεις τοὺς παπικούς λεγάτους καί νά τοὺς συμπεριφερθοῦν φιλικὰ¹⁴⁵. Οἱ διαβεβαιώσεις τοῦ Μιχαήλ Η' ἔγιναν δεκτές καί ἡ ἀκρόαση τῶν παπικῶν ἀπεσταλμένων ἔγινε χωρὶς προβλήματα. Ἡ πρόνοιά του νά προειδοποιῇ τὴ σύνοδο γιά τίς παράλογες καί ἀνήκουστες, ὅπως χαρακτηρίστηκαν, ἀπαιτήσεις τοῦ πάπα Νικολάου, συντέλεσε ὥστε νά παρουσιαστεῖ ἡ Ἐκκλησία συμπαγῆ καί ἀποφασισμένη γιά τήν

144. Παχυμέρη, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, VI, 11-13.

145. Ὁ Παχυμέρης ἀποτελεῖ τὴν μοναδική πηγή αὐτῶν τῶν γεγονότων. Παχυμέρη, *Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος*, VI, 11-13. Σχολιασμό καί παράθεση τμημάτων ἀπὸ τὸν λόγο τοῦ Μιχαήλ Η', βλ. παρὰπάνω σ. 225.

ένωση μέ τή Ρώμη. Γιά νά προσπεράσει μάλιστα τίς ύπόνοιες τῶν παπικῶν πρέσβεων, τούς ὁδήγησε στίς φυλακές, ὅπου βρίσκονταν ἀντιδρώντες στήν ἐνωτική του πολιτική. Παρέδωσε μάλιστα δύο μοναχοὺς, τόν Μελέτιο καί Ἰγνάτιο, στοὺς παπικοὺς πρέσβεις γιά νά δικαστοῦν καί νά τιμωρηθοῦν ἀπό τόν Πάπα¹⁴⁶.

Κατόπιν ἀφοῦ μεταπείστηκε ὁ Βέκκος καί ἐπανήλθε στόν πατριαρχικό θρόνο, σέ σύνοδο πού συνεκλήθη ἐπιχειρήθηκε ἡ σύνταξη ἐνός κειμένου πού μέ τίς φράσεις *προχεῖσθαι, χορηγεῖσθαι, δίδοσθαι, ἐκλάμπειν, ἐκφαίνεσθαι καί τοῖς ὁμοίοις* προσπάθησε νά συμβιβάσει τή λατινική καί ὀρθόδοξη ἐκδοχή τῆς ἐκπόρευσης τοῦ Ἀγίου Πνεύματος, ἄν καί οἱ παπικές ἐπιστολές ἦταν ἀρκετά διευκρινιστικές ὡς πρός τό τί ἔπρεπε νά ὁμολογήσουν καί νά πράξουν οἱ συνοδικοί. Τό κείμενο, ὅπως ὁμολογεῖ ὁ Παχυμέρης, δέν ἔτυχε τῆς ἔγκρισης τῆς συνόδου γι' αὐτό καί πλαστογραφήθηκαν ὑπογραφές ἀνυπαρκτων ἐπισκόπων καί ἐπισκοπῶν. Ἡ ἐξέλιξη ὅπως μᾶς παρουσιάζεται δείχνει ὅτι ἡ ἀνοχή τῆς Ἐκκλησίας στίς αὐτοκρατορικές αἰτήσεις ἐξαντλήθηκε. Οὐδεμία ὑποχώρηση γινόταν ἀποδεκτή καί κανένα συνοδικό κείμενο ὅσο γενικό καί νά ἦταν δέν μποροῦσε νά ἀποσταλεῖ. Δυστυχῶς οἱ ἐκτιμήσεις μας γιά τά κείμενα καί τό περιεχόμενό τους δέν μποροῦν νά εἶναι ἀκριβεῖς καθὼς δέν βρέθηκαν πουθέντα καί δέν περιλαμβάνονται στά παπικά ἀρχεῖα σέ ἀντίθεση μέ τίς ἐπιστολές τοῦ Μιχαήλ Η' καί τοῦ Ἀνδρονίκου πού ἐπιδόθηκαν στοὺς πρέσβεις καί ἔφθασαν στή Ρώμη¹⁴⁷. Τό γεγονός αὐτό μπορεῖ νά σημαίνει ὅτι τελικά δέν ἐστάλη τίποτε, καθὼς θεωρεῖται ἀδύνατον νά χάθηκε στή Ρώμη. Ἵσως πάλι ὁ Παχυμέρης νά συγχέει τίς ἐπιστολές τοῦ 1277 (γιά τίς ὁποῖες δέν ἀναφέρει τίποτα) μέ αὐτές τοῦ 1279, ἀλλά καί σ' αὐτήν τήν περίπτωση τό πρόβλημα βρίσκεται στά παράλληλα γεγονότα πού διηγεῖται τά ὁποῖα ἔλαβαν χώρα τό ἴδιο ἔτος.

Ἐν κατακλείδι αὐτό τό ὁποῖο μένει ὡς συμπέρασμα εἶναι ὅτι οἱ ἀντιδράσεις τῆς συνόδου στίς παπικές αἰτήσεις φθάνουν στό ἀποκορύφωμά τους περίπου στά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1270, ὁδηγώντας σέ ναυάγιο τήν ἐκκλησιαστική πολιτική τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα καί σέ χρεωκοπία τίς ἐντεινόμενες προσπάθειες τοῦ Βέκκου νά συμβιβάσει τίς δογματικές διαφορές τῶν δύο πλευρῶν¹⁴⁸.

Ἡ ἄνοδος στόν παπικό θρόνο τοῦ Μαρτίνου Δ' καί ὁ ἀναθεματισμός τοῦ Μιχαήλ Η' σήμανε καί τήν τελευταία πράξη τῆς πολιτικῆς εἰρήνευσης τῶν Ἐκκλησιῶν¹⁴⁹. Οἱ ἱστορικές πηγές καί τά παπικά ἀρχεῖα εἶναι φειδωλά ἀπέναντι

146. Παχυμέρης, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, VI, 18. Χρήσιμες καί σημαντικές πληροφορίες γιά τή ζωή τοῦ Μελετίου καθὼς καί γιά τό ἔργο του καί τή χειρόγραφη παράδοση, βλ. Laurent - Darrouzès, ὅ.π., σ. 104-112.

147. Delorme-Tăutu, *Acta Nicolai*, no 45-46.

148. Ἡ χώρα συγγραφικῆς του δραστηριότητα ἀναπτύσσεται ἀκριβῶς αὐτή τήν περίοδο 1280-1282 καί ἀναλύεται ἀπό τόν Ν. Σεῦξην, Ἰωάννης Βέκκος, σ. 54έ.

149. Γιαννακόπουλου, ὅ.π., σ. 250έ. Ἀναλύονται οἱ κατεθυντήριες γραμμές τῆς πολιτικῆς τοῦ Μαρτίνου Δ' καί παρουσιάζεται ὁ ρόλος του στίς πολιτικές συμμαχίες ἐναντίον τοῦ Βυζαντίου. Στήν ἐνέργεια αὐτῆς τοῦ πάπα ὁ Μιχαήλ Η' ἀντέδρασε ἥπια καθὼς γνώριζε καλά τή ρευστότητα τῶν πολι-

στά γεγονότα τῶν ἐτῶν 1280-1281. Τίποτε ὅμως δέν ἄλλαξε τή ροή τῶν γεγονότων. Ἡ σύγκρουση τῶν δύο πλευρῶν δέν θά ἀποφευχθῇ, ἀλλά τή συγκεκριμένη στιγμή πού θά γίνει, τά πολιτικά καί στρατιωτικά γεγονότα θά εὐνοήσουν τόν βυζαντινὸ αὐτοκράτορα¹⁵⁰.

Ἡ ἀποτυχία τῶν πολιτικῶν καί θεολογικῶν προσπαθειῶν γιά τή γεφύρωση τοῦ χάσματος Ἀνατολῆς-Δύσης, ὀφειλόταν ἀπὸ τή μία στήν πολιτική καί πολιτιστική διαφοροποίηση τῆς Δύσης καί ἀπὸ τὴν ἄλλη στήν ἔκδηλη παραποίηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐμπειρίας, ὅπως αὐτὴ ἐκφράσθηκε στους Ὅρους τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία τῆς Ρώμης. Ἡ Ρώμη παρασυρόμενη ἀπὸ τίς φίλαρχες τάσεις τῶν ἐπισκόπων της ὑπέπιπτε συνεχῶς σέ αὐθαίρετες ἐρμηνευτικές ἀποκλίσεις, ἄγνωστες καί συχνά ἀντίθετες μέ τό πνεῦμα καί τό γράμμα τῶν δογματικῶν διασαφήσεών τους. Τό γεγονός αὐτό δέν μπορούσε νά γίνει κατανοητό ἀπὸ τὴν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία, ἡ ὁποία ἔμενε προσηλωμένη στήν Παράδοση τῶν Πατέρων καί στά «ἀμετάκλητα» ὅρια τά ὁποῖα αὐτοὶ ἔθεσαν. Ἡ δέ ἄσκηση τῆς «ἐκκλησιαστικῆς οἰκονομίας», πού ἀπαιτεῖτο συχνά ἀπὸ τὴν πολιτική ἐξουσία, γινόταν κατανοητὴ καί ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία μόνο μέσα ἀπὸ μία δυναμικὴ διαδικασία προσέγγισης ἐντὸς τῶν πρὸ τοῦ σχίσματος ὑφισταμένων δομῶν ἐνότητας, οἱ ὁποῖες παρὰ τὴ διαφορετικὴ πορεία πού ἀκολούθησαν οἱ δύο Ἐκκλησίες καί τὴν ἀνάπτυξη διαφορετικῶν ἐμπειριῶν ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς, δέν ἐπηρέαζαν τὴν προσήλωση καί τὴν πιστότητά τους στήν Πατερικὴ Παράδοση καί στήν κοινὴ πίστη πού οἰκοδομήθηκε ἐν Ἀγίῳ Πνεύματι στὶς ἔχουσες καθολικὸ κῦρος καί διαχρονικὴ ἰσχὺ ἀποφάσεις τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων. Στίς διαπραγματεύσεις πού ἔλαβαν χώρα τὴν περίοδο πού ἐξετάσαμε, γιά τὴν Ἐκκλησία Κωνσταντινουπόλεως τά διάφορα πρὸς συζήτηση θέματα προσεγγίζονταν ὑπὸ τό πνεῦμα ὅτι ἡ πατερικὴ παράδοση ἀποτελεῖ τὴν ἀφετηρία καί τὸν τελικὸ σκοπὸ κάθε θεολογικῆς συζήτησης, ἐνῶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Ρώμης ἡ ἀφετηρία καί ὁ τελικὸς σκοπὸς συνοψιζόταν στήν ἀνακήρυξη τοῦ πάπα σέ καθολικὴ καί παγκόσμια θρησκευτικὴ ἀρχή.

Ἡ πορεία πού θά ἀκολουθήσουν οἱ δύο πλευρές μετέπειτα θά προσδιορίζεται πλέον ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ ἐντὸς τῆς Ὀρθόδοξου Ἐκκλησίας μιᾶς μερίδος ἐκκλησιαστικῶν ἀξιωματούχων καί θεολόγων, ἡ ὁποία θά ἀποδέχεται τίς λατινικὲς ἐκδοχὲς καί θά ἀπορρίπτει τίς ἐπιφυλάξεις τῆς ὀρθόδοξης πλευρᾶς. Ἡ διαμάχη πού ξέσπασε μεταξὺ τῆς «λατινόφρονος» ομάδας τοῦ Βέκκου καί τῆς ὑπόλοιπης Ἐκκλησίας θά ἐπηρέασει βαθύτατα τὴ θεολογικὴ σκέψη καί θά ὀδηγήσει στήν ἀνάπτυξη τοῦ Ἑσυχασμοῦ μέ τὸν Γρηγόριο Παλαμᾶ καί τὴν πλήρη ἀπο-

τικῶν πραγμάτων στὴ Δύση καί τὴν ἀδυναμία του νά ἀντιδράσει ἀποτελεσματικὰ στὴν ἀπειλὴ τοῦ Καρόλου Ἀνδεγαυικοῦ. Ἀπαγόρευσε τὴ μνημόνευση τοῦ Πάπα στά δίπτυχα τῆς Ἐκκλησίας, ἐπαναπροσεγγίζοντας ἔτσι τὴν ἱεραρχία. Παχυμῆρης, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, VI, 30.

150. Γιαννακόπουλου, ὅ.π., σ. 253-268· St. Runciman, *The Sicilian Vespers. A History of the Mediterranean World in the Later Thirteenth Century*, Cambridge 1958, σ. 201-215.

κάλυψη τῆς ἀποκλίνουσας πορείας τῆς Ρώμης ἀπὸ τὴν κοινὴ παράδοση καὶ κατανόηση τῶν δογμάτων καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐμπειρίας.

Θεσσαλονίκη

ΑΝΕΚΔΟΤΟΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΑΣΜΑΤΙΚΟΙ ΚΑΝΟΝΕΣ.
ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΘΗΚΕΣ

Τὰ τελευταῖα χρόνια παρατηρεῖται ιδιαίτερη ἐνασχόληση μὲ τὴ βυζαντινὴ ὕμνογραφία, ἡ ὁποία ἐκφράζεται εἴτε μὲ τὴν κριτικὴ ἐκδόση ἀνεκδότων ὕμνο-γραφικῶν κειμένων εἴτε μὲ τὴν ἐπισήμανση αὐτῶν στοὺς χειρογράφους κώδικες. Στὰ πλαίσια αὐτὰ ἐντάσσεται καὶ τὸ βιβλίο τῆς Ἐ. Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου¹ πὺ φέρει τὸν τίτλο *Ταμεῖον ἀνεκδότων βυζαντινῶν ἀσματικῶν κανόνων*, καὶ κυκλοφόρησε στὰ τέλη τοῦ 1996².

Στὸ Α' Μέρος (σ. 29-277) παρατίθενται κατὰ μῆνες οἱ πρὸς ἐκδόση κανόνες τῶν Μηναιῶν πὺ ἐντόπισε ἡ συγγρ. Κατὰ περίεργο τρόπο στὸ τέλος τοῦ μηνὸς Αὐγούστου ὑπάρχουν καὶ οἱ *sine die* κανόνες, οἱ ὁποῖοι θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποτελοῦν ιδιαίτερη ἐνότητα, ἀφοῦ καμιά σχέση δὲν ἔχουν μὲ τὸν Αὔγουστο. Ἀμέσως μετὰ τοποθετοῦνται οἱ Προσθηκὲς (σ. 278-286). Οἱ εἴκοσι ἐπτὰ κανόνες τῶν Προσθηκῶν προέρχονται ἀπὸ δεκαεῖς κώδικες, δώδεκα ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ἡ συγγρ. ἔχει χρησιμοποιήσει στὸ κύριο μέρος τοῦ ἔργου της.

Στὸ Β' Μέρος τοῦ ἔργου (σ. 287-351) ὑπάρχουν οἱ χρησιμότετοι γιὰ τοὺς ἐρευνητὲς Indices: Initia canonum, Canonum acrostichides, Index manuscriptorum, Index sanctorum et festivitatum.

Θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι τὸ ὅλο ἔργο ἀποτελεῖ σύλληψη τοῦ Ἀ. Κομίνη καὶ ἀνακοινώθηκε τὸ 1981 στὸ XVI Διεθνὲς Βυζαντινολογικὸ Συνέδριο τῆς Βιέννης. Σχετικὰ μὲ ὅσους ἐργάστηκαν στὸ ἀνωτέρω πρόγραμμα, σὲ πρόσφατη ἐργασία τοῦ ὁ Ἀ. Κομίνης ἀναφέρει: «Στὸ ἀνεπίσημο αὐτὸ ἐρευνητικὸ πρόγραμμα, πὺ λειτουργοῦσε παλαιότερα στὰ πλαίσια τῆς Ἑδρας τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας, μετὰ δὲ τὸν νέο περὶ Παιδείας Νόμο 1268 στὰ πλαίσια τοῦ Τομέως Βυζαντινῆς Φιλολογίας καὶ Λαογραφίας, ἐργάστηκαν πολλοί, ἄλλοι ἐπιτυχῶς ἄλλοι ὀλιγώτερον ἐπιτυχῶς. Ἡ δουλειὰ ἦταν πολλή, οἱ “ἐργάτες” ὀλίγοι. Πάντως, ὅλοι ὅσοι συνεισέφεραν στὸ ἐρευνητικὸ πρόγραμμα ἐσημείωσαν μὲ τὸ ὄνομά τους τὴν συμβολή τους στὰ οἰκεία δελτία...»³. Ἀντιθέτως, ἡ συγγρ. ὑπο-

1. *Ταμεῖον ἀνεκδότων βυζαντινῶν ἀσματικῶν κανόνων seu Analecta Hymnica Graeca e codicibus eruta Orientis Christiani* ὑπὸ Ἐ. Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου, Ἀθῆναι 1996 [= Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων 62]. Στὸ ἐξῆς: Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου, *Ταμεῖον*.

2. Ἐκ παραδρομῆς ἡ ἴδια τὸ τοποθετεῖ πενήντα χρόνια ἀργότερα «Ἐπληρώθη σὺν Θεῷ ... ἔτους 'ζφνδ'...». Βλ. Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου, *Ταμεῖον*, 16.

3. Ἀ. Κομίνη, Ὑπῆρξεν ὁ ἱερός Φῶτιος ποιητής; sive *Analecta Hymnica Graeca, e codicibus eruta Orientis Christiani*, Δίπτυχα 6 (1994-1996) 23.

στηρίζει ότι οι μόνοι που συνεργάστηκαν στο πρόγραμμα ήταν η Θ. Κολλυρού-πούλου και ο Ί. Πολέμης «κατά τина βραχεία στάδια ... καθ' ὃ μέτρον ἡδύναντο»⁴.

Σχετικά με τη μέθοδο που ἀκολούθησε ἡ συγγρ. στήν ἀποδελτίωση τῶν χειρογράφων θέλω νά κάνω κάποιες ἐπισημάνσεις. Καταρχήν, ἡ συγγρ. δὲν ἀποδελτίωσε κάποια συλλογή λειτουργικῶν χειρογράφων πλήρως. Ἐτσι π.χ. ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν χειρογράφων Μηναίων τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος ἔχουν ἀποδελτιωθεῖ μόνο ἔντεκα. Τὸ ἴδιο συμβαίνει μὲ τὰ Μηναῖα καὶ τὶς Ἀκολουθίες τῆς Πάτμου, τοῦ Σινᾶ κ.ἄ. Δὲν ἀποδελτιώθηκαν, ἂν καὶ περιέχουν πλούσιο ὕλικό, τὰ χειρόγραφα Patm. gr. 175, 194, 199, 609, 738, 806B — ἄγνωστο γιὰ ποιὸ λόγο. Ἀπὸ τὰ χειρόγραφα τοῦ Σινᾶ θὰ ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ ὅτι ὁ κώδικας Sinait. gr. 665, ποὺ δὲν ἀποδελτιώθηκε, περιέχει περισσότερους ἀπὸ εἴκοσι ἀνεκδότους κανόνες, μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶναι καὶ ἄγνωστοι⁵.

Ἀλλὰ καὶ κάποια ἀπὸ τὰ χειρόγραφα ποὺ ἐρεύνησε τὰ ἔχει ἀποδελτιώσει πλημμελῶς. Ἐτσι π.χ. ἀναφέρει ὅτι ὁ Patm. 806A περιέχει τὸν ὑπ' ἀριθμὸν 675 κανόνα· στήν πραγματικότητα περιέχει καὶ τοὺς κανόνες 118, 622 καὶ 672. Ἐπίσης ὁ Patm. 793 περιέχει ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς 478 καὶ 489, ὅπως ἀναφέρει ἡ συγγρ., καὶ τοὺς 504 καὶ 511 κανόνες. Βέβαια, τὰ παραδείγματα ποὺ ἀναφέρω εἶναι ἐνδεικτικὰ καθὼς δὲν ἔχω στοιχεῖα γιὰ ὅλους τοὺς κώδικες ποὺ ἔχει δεῖ ἡ Ἐ. Παπαηλιοπούλου. Ἐπομένως, σὲ μελλοντικὴ ἔκδοση τῶν κανόνων οἱ κώδικες θὰ πρέπει νὰ ἐρευνηθοῦν καὶ πάλι μὲ περισσότερη ἐπιμέλεια.

Πλημμελὴς ἀποδεικνύεται καὶ ἡ ἀποδελτίωση τῶν Καταλόγων Ἑλληνικῶν Χειρογράφων. Ἐτσι διέφυγε τῆς προσοχῆς τῆς συγγρ. ὅτι ὁ κατάλογος τῆς Μαρκεσιανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βενετίας⁶ ἀναφέρει καὶ τοὺς ἀνεκδότους κανόνες 313, 472, 555, 558, 575, 581, 585, 634 καὶ 663. Τὸ ἴδιο συνέβη καὶ μὲ ἄλλους καταλόγους ὅπως θὰ φανεῖ στὶς προσθήκες στὴ συνέχεια.

Πολλὰ εἶναι καὶ τὰ σφάλματα κατὰ τὴν ἀναγραφή τῶν στοιχείων τῶν ἀνεκδότων κανόνων. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀποτελεῖ ὁ κανόνας 374, ὁ ὁποῖος ἀποδίδεται σὲ λάθος ἑορτὴ καὶ τοῦ ὁποῖου ἀγνοεῖται, ἐνῶ ἀναφέρεται στὴ βιβλιογραφία, ὁ ποιητῆς. Στὸν ἴδιο κανόνα λανθασμένη εἶναι ἡ ἀναγραφή τῆς ἀκροστιχίδας, τοῦ εἰρμού καὶ τοῦ inc. Ἐπίσης δὲν ἀναφέρονται ὅλα τὰ γνωστὰ χειρόγραφα ποὺ τὸν περιέχουν. Ἄλλοτε πάλι δὲν ἀναφέρεται ἡ ὑπαρξὴ β' ᾠδῆς, παρόλο ποὺ τὰ ἐρευνηθέντα χειρόγραφα τὴν παραδίδουν (κανόνες 88, 350). Κάποιοι κανόνες φέρονται ἀνωνύμως ἂν καὶ τὰ ἐρευνηθέντα χειρόγραφα τοὺς ἀπο-

4. Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου, *Ταμείον*, 12.

5. Σχετικὰ μὲ τοὺς ἀνεκδότους κανόνες ποὺ περιέχονται στὸν κώδικα ἐτοιμάζω ἐργασία ποὺ θὰ δημοσιευθεῖ σύντομα.

6. E. Mioni, *Bibliothecae Divi Marci Venetiarum Codices Graeci manuscripti*. Vol. I. Pars altera: Classis II: Codices 121-198. Classes III, IV, V. Indices. [Roma] 1972.

δίδουν σὲ συγκεκριμένους ποιητές (Boukharin, 1991). Ἄλλοι φέρονται χωρίς ἀκροστιχίδα, ὅταν αὐτὴ δὲν ἀναγράφεται στὸ χειρόγραφο, ἢ ἐπιχειρεῖται μετρικὴ ἀποκατάστασή της, ὅταν παραδίδεται ἐλλιπής, ἐνῶ τὰ ἀρχογράμματα τῶν τροπαρίων τῶν κανόνων εἶναι σὲ θέση νὰ μᾶς ὑποδείξουν τὴν ὑπαρξὴ ἀκροστιχίδας ἢ νὰ συμβάλουν στὴν ἀποκατάστασή της (κανόνες 127, 136, 382, 854). Αὐτὰ καὶ διάφορα ἄλλα ἀναφέρονται λεπτομερῶς στὴ συνέχεια κατὰ κανόνα.

Τέλος, κάποιοι ἐκδεδομένοι κανόνες φέρονται ὡς ἀνέκδοτοι καὶ μάλιστα ὡς ἄγνωστοι μερικὲς φορές.

Στὴ συνέχεια θὰ κάνω διορθώσεις καὶ προσθῆκες στὸ ἔργο στηριζόμενος στὸ ὕλικό ποὺ ἔχω στὴ διάθεσή μου καὶ τὸ ὁποῖο συνέλεξα κατὰ τὴ διάρκεια διαφόρων, σχετικῶν μὲ τὴν ὕμνογραφία, ἐρευνῶν μου. Θὰ πρέπει νὰ τονίσω ὅτι τὸ ὕλικό ποὺ παρουσιάζω καὶ οἱ διορθώσεις ποὺ κάνω ἔχουν ἀποσπασματικὸ χαρακτήρα, ἀφοῦ δὲν ἔχω δεῖ ὅλα ἐκεῖνα τὰ χειρόγραφα ποὺ εἶδε ἡ συγγρ. καὶ ὅσα ἔχω δεῖ δὲν τὰ ἀποδελτίωσα ἐξαντλητικὰ μὲ σκοπὸ τὸν ἐντοπισμὸ ἀνεκδότων κανόνων τῶν Μηναίων, ἀφοῦ οἱ ἐρευνές μου εἶχαν ἄλλο ἀντικείμενο.

277. Β΄ Σεπτ. Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Νηστευτοῦ, πατριάρχου Κων/λεως.

Ὁ κανόνας παραδίδεται καὶ ἀπὸ τὸν κώδικα Patm. 194, ff. 15-17.

12. Δ΄ Σεπτ. Τοῦ ἁγίου ἱερομάρτυρος Βαβύλα, τοῦ ἐν Νικομηδείᾳ γενομένου διδασκάλου, ἅμα τοῖς ὑπ' αὐτῷ νηπίοις πδ'.

Ὁ κανόνας παραδίδεται καὶ ἀπὸ τὸν κώδικα Patm. 806B, ff. 8-11.

15. Δ΄ Σεπτ. Τοῦ ἁγίου καὶ θεόπτου προφήτου Μωσέως.

Ὁ κανόνας παραδίδεται καὶ ἀπὸ τὸν κώδικα Patm. 609, ff. 16^v-19^v.

29. Σ΄ Σεπτ. Μνήμη Εὐδοξίου μάρτυρος.

Ὁ κανόνας παραδίδεται καὶ ἀπὸ τὸν κώδικα Patm. 609, ff. 26-27.

50. ΙΔ΄ Σεπτ. Ἡ Ὑψωσις τοῦ Τιμίου καὶ Ζωοποιοῦ Σταυροῦ.

Τὸ πρῶτο τροπάριο κάθε ᾠδῆς ἀποτελεῖ τὸν εἰρμὸ τοῦ ἱαμβικοῦ κανόνα· τοῦτο εἶναι φανερό καὶ ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῶν τροπαρίων αὐτῶν. Ἐπομένως, πρέπει νὰ ἀναγραφεῖ *can. iambicus inc.* Ὡς πλάσας ἀρχὴν τὴν βρότειον οὐσίαν ἤχ. πλ. δ'. Σέσωκε τὸ πρὶν λαὸν Ἰσραηλίτην

Τὸ ἴδιο σφάλμα ἐπαναλαμβάνει ἡ συγγρ. καὶ στὸν κανόνα μὲ ἀρ. 474.

53. ΙΔ΄ Σεπτ. Κοίμησις τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου.

Ὁ κανόνας παραδίδεται καὶ ἀπὸ τοὺς κώδικες Patm. 194, ff. 93-97· 806B, ff. 64-66^v· 609, ff. 60-62. Στὸν τελευταῖο κώδικα ἀναγράφεται *Ποίημα τοῦ βασι-*

7. Ἀκολουθεῖται ἡ ἀρίθμηση τῶν κανόνων καὶ οἱ βραχυγραφίες στὴ βιβλιογραφία ποὺ χρησιμοποιεῖ ἡ Ε. Παπαηλιοπούλου στὸ ἔργο της.

στηρίζει ότι οι μόνοι που συνεργάστηκαν στο πρόγραμμα ήταν η Θ. Κολλυροπούλου και ο 'Ι. Πολέμης «κατά τина βραχέα στάδια ... καθ' ὃ μέτρον ἡδύναντο»⁴.

Σχετικά με τη μέθοδο που ἀκολούθησε ἡ συγγρ. στήν ἀποδελτίωση τῶν χειρογράφων θέλω νά κάνω κάποιες ἐπισημάνσεις. Καταρχήν, ἡ συγγρ. δέν ἀποδελτίωσε κάποια συλλογή λειτουργικῶν χειρογράφων πλήρως. Ἐτσι π.χ. ἀπό τὸ πλῆθος τῶν χειρογράφων Μηναιῶν τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος ἔχουν ἀποδελτιωθεῖ μόνο ἔντεκα. Τὸ ἴδιο συμβαίνει με τὰ Μηναιᾶ καὶ τὶς Ἀκολουθίες τῆς Πάτμου, τοῦ Σινᾶ κ.ἄ. Δέν ἀποδελτιώθηκαν, ἂν καὶ περιέχουν πλούσιο ὕλικό, τὰ χειρόγραφα Patm. gr. 175, 194, 199, 609, 738, 806B — ἄγνωστο γιὰ ποὺ λόγῳ. Ἀπὸ τὰ χειρόγραφα τοῦ Σινᾶ θὰ ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ ὅτι ὁ κώδικας Sinait. gr. 665, ποὺ δέν ἀποδελτιώθηκε, περιέχει περισσότερους ἀπὸ εἴκοσι ἀνεκδότους κανόνες, μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶναι καὶ ἄγνωστοι⁵.

Ἀλλὰ καὶ κάποια ἀπὸ τὰ χειρόγραφα ποὺ ἐρεύνησε τὰ ἔχει ἀποδελτιώσει πλημμελῶς. Ἐτσι π.χ. ἀναφέρει ὅτι ὁ Patm. 806A περιέχει τὸν ὑπ' ἀριθμὸν 675 κανόνα· στήν πραγματικότητά περιέχει καὶ τοὺς κανόνες 118, 622 καὶ 672. Ἐπίσης ὁ Patm. 793 περιέχει ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς 478 καὶ 489, ὅπως ἀναφέρει ἡ συγγρ., καὶ τοὺς 504 καὶ 511 κανόνες. Βέβαια, τὰ παραδείγματα ποὺ ἀναφέρω εἶναι ἐνδεικτικὰ καθὼς δέν ἔχω στοιχεῖα γιὰ ὅλους τοὺς κώδικες ποὺ ἔχει δεῖ ἡ Ε. Παπαηλιοπούλου. Ἐπομένως, σὲ μελλοντικὴ ἔκδοση τῶν κανόνων οἱ κώδικες θὰ πρέπει νὰ ἐρευνηθοῦν καὶ πάλι με περισσότερη ἐπιμέλεια.

Πλημμελὴς ἀποδεικνύεται καὶ ἡ ἀποδελτίωση τῶν Καταλόγων Ἑλληνικῶν Χειρογράφων. Ἐτσι διέφυγε τῆς προσοχῆς τῆς συγγρ. ὅτι ὁ κατάλογος τῆς Μαρκεσιανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βενετίας⁶ ἀναφέρει καὶ τοὺς ἀνεκδότους κανόνες 313, 472, 555, 558, 575, 581, 585, 634 καὶ 663. Τὸ ἴδιο συνέβη καὶ με ἄλλους καταλόγους ὅπως θὰ φανεῖ στὶς προσθήκες στὴ συνέχεια.

Πολλὰ εἶναι καὶ τὰ σφάλματα κατὰ τὴν ἀναγραφή τῶν στοιχείων τῶν ἀνεκδότην κανόνων. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀποτελεῖ ὁ κανόνας 374, ὁ ὁποῖος ἀποδίδεται σὲ λάθος ἑορτὴ καὶ τοῦ ὁποίου ἀγνοεῖται, ἐνῶ ἀναφέρεται στὴ βιβλιογραφία, ὁ ποιητής. Στὸν ἴδιο κανόνα λανθασμένη εἶναι ἡ ἀναγραφή τῆς ἀκροστιχίδας, τοῦ εἰρμοῦ καὶ τοῦ inc. Ἐπίσης δέν ἀναφέρονται ὅλα τὰ γνωστὰ χειρόγραφα ποὺ τὸν περιέχουν. Ἄλλοτε πάλι δέν ἀναφέρεται ἡ ὑπαρξὴ β' ὥδῆς, παρόλο ποὺ τὰ ἐρευνηθέντα χειρόγραφα τὴν παραδίδουν (κανόνες 88, 350). Κάποιοι κανόνες φέρονται ἀωνυμῶς ἂν καὶ τὰ ἐρευνηθέντα χειρόγραφα τοὺς ἀπο-

4. Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου, *Ταμείον*, 12.

5. Σχετικά με τοὺς ἀνεκδότους κανόνες ποὺ περιέχονται στὸν κώδικα ἐτοιμάζω ἐργασία ποὺ θὰ δημοσιευθεῖ σύντομα.

6. E. Mioni, *Bibliothecae Divi Marci Venetiarum Codices Graeci manuscripti*. Vol. I. Pars altera: Classis II: Codices 121-198. Classes III, IV, V. Indices. [Roma] 1972.

δίδουν σὲ συγκεκριμένους ποιητές (κανόνες 135, 291). "Ἄλλοι φέρονται χωρὶς ἀκροστιχίδα, ὅταν αὐτὴ δὲν ἀναγράφεται στὸ χειρόγραφο, ἢ ἐπιχειρεῖται μετρικὴ ἀποκατάστασή της, ὅταν παραδίδεται ἐλλιπής, ἐνῶ τὰ ἀρχογράμματα τῶν τροπαρίων τῶν κανόνων εἶναι σὲ θέση νὰ μᾶς ὑποδείξουν τὴν ὑπαρξὴ ἀκροστιχίδας ἢ νὰ συμβάλουν στὴν ἀποκατάστασή της (κανόνες 127, 136, 382, 854). Αὐτὰ καὶ διάφορα ἄλλα ἀναφέρονται λεπτομερῶς στὴ συνέχεια κατὰ κανόνα.

Τέλος, κάποιοι ἐκδεδομένοι κανόνες φέρονται ὡς ἀνέκδοτοι καὶ μάλιστα ὡς ἄγνωστοι μερικὲς φορές.

Στὴ συνέχεια θὰ κάνω διορθώσεις καὶ προσθήκες στὸ ἔργο στηριζόμενος στὸ ὕλικό ποὺ ἔχω στὴ διάθεσή μου καὶ τὸ ὁποῖο συνέλεξα κατὰ τὴ διάρκεια διαφόρων, σχετικῶν μὲ τὴν ὑμνογραφία, ἐρευνῶν μου. Θὰ πρέπει νὰ τονίσω ὅτι τὸ ὕλικό ποὺ παρουσιάζω καὶ οἱ διορθώσεις ποὺ κάνω ἔχουν ἀποσπασματικὸ χαρακτήρα, ἀφοῦ δὲν ἔχω δεῖ ὅλα ἐκεῖνα τὰ χειρόγραφα ποὺ εἶδε ἡ συγγρ. καὶ ὅσα ἔχω δεῖ δὲν τὰ ἀποδελτίωσα ἐξαντλητικὰ μὲ σκοπὸ τὸν ἐντοπισμὸ ἀνεκδότων κανόνων τῶν Μηναίων, ἀφοῦ οἱ ἐρευνές μου εἶχαν ἄλλο ἀντικείμενο.

277. Β' Σεπτ. Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Νηστευτοῦ, πατριάρχου Κων/λεως.

Ὁ κανόνας παραδίδεται καὶ ἀπὸ τὸν κώδικα Patm. 194, ff. 15-17.

12. Δ' Σεπτ. Τοῦ ἁγίου ἱερομάρτυρος Βαβύλα, τοῦ ἐν Νικομηδείᾳ γενομένου διδασκάλου, ἅμα τοῖς ὑπ' αὐτῷ νηπίοις πδ'.

Ὁ κανόνας παραδίδεται καὶ ἀπὸ τὸν κώδικα Patm. 806B, ff. 8-11.

15. Δ' Σεπτ. Τοῦ ἁγίου καὶ θεόπτου προφήτου Μωσέως.

Ὁ κανόνας παραδίδεται καὶ ἀπὸ τὸν κώδικα Patm. 609, ff. 16^v-19^v.

29. Ξ' Σεπτ. Μνήμη Εὐδοξίου μάρτυρος.

Ὁ κανόνας παραδίδεται καὶ ἀπὸ τὸν κώδικα Patm. 609, ff. 26-27.

50. ΙΔ' Σεπτ. Ἡ Ὑψωσις τοῦ Τιμίου καὶ Ζωοποιοῦ Σταυροῦ.

Τὸ πρῶτο τροπάριο κάθε ὥδης ἀποτελεῖ τὸν εἰρμὸ τοῦ ἱαμβικοῦ κανόνα· τοῦτο εἶναι φανερὸ καὶ ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῶν τροπαρίων αὐτῶν. Ἐπομένως, πρέπει νὰ ἀναγραφεῖ *can. iambicus inc.* "Ὁς πλάσας ἀρχὴν τὴν βρότειον οὐσίαν ἤχ. πλ. δ'". Σέσωκε τὸ πρὶν λαὸν Ἰσραηλίτην

Τὸ ἴδιο σφάλμα ἐπαναλαμβάνει ἡ συγγρ. καὶ στὸν κανόνα μὲ ἀρ. 474.

53. ΙΔ' Σεπτ. Κοίμησις τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου.

Ὁ κανόνας παραδίδεται καὶ ἀπὸ τοὺς κώδικες Patm. 194, ff. 93-97· 806B, ff. 64-66^v· 609, ff. 60-62. Στὸν τελευταῖο κώδικα ἀναγράφεται *Ποίημα τοῦ βασι-*

7. Ἀκολουθεῖται ἡ ἀρίθμηση τῶν κανόνων καὶ οἱ βραχυγραφίες στὴ βιβλιογραφία ποὺ χρησιμοποιεῖ ἡ Ἐ. Παπαηλιοπούλου στὸ ἔργο της.

184. Ζ' Νοεμ. Μνήμη τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Λαζάρου τοῦ ἐν τῷ Γαλησίῳ ἀσκήσαντος.

Ὁ κανόνας παραδίδεται καὶ ἀπὸ τὸν κώδικα Vind. Theol. gr. 186, ff. 22-29, ὅπως φαίνεται στὸν κατάλογο ἐλληνικῶν χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βιέννης¹⁵.

199. Η' Νοεμ. Εἰς τὸν ἀρχιστράτηγον Μιχαήλ.

Ὁ κανόνας παραδίδεται καὶ ἀπὸ τὸν κώδικα Athen. Bibl. Nat. 2660, ff. 19^v-23.

214. Θ' Νοεμ. Μνήμη τῆς ὁσίας Θεοκτίστης τῆς Λεσβίας.

Ὁ κανόνας παραδίδεται καὶ ἀπὸ τὸν κώδικα Vind. Theol. gr. 186, ff. 29-32, ὅπως φαίνεται στὸν κατάλογο ἐλληνικῶν χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βιέννης¹⁶. Μετὰ τὴν ἀκροστιχίδα ἀναγράφεται στὸν κατάλογο Θεοφάνης. Ἐπομένως, ὁ κανόνας προσγράφεται ἀπὸ τὸ γραφέα τοῦ κώδικα στὸν ὑμνογράφο Θεοφάνη.

215. Θ' Νοεμ. Μνήμη τῆς ἀγίας ὁσιομάρτυρος Παρασκευῆς.

Ὁ κανόνας παραδίδεται καὶ ἀπὸ τὸν κώδικα τῆς Ἀμοργοῦ, Μονῆς Χοζοβιώτισσας 80, σσ. 140-157.

231. ΙΓ' Νοεμ. Μνήμη τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου.

Ὁ κανόνας παραδίδεται καὶ ἀπὸ τὸν κώδικα Sinait. gr. 783, ff. 182^v-186^v. Ὁ κώδικας εἶναι Παρακλητική.

232. ΙΓ' Νοεμ. Μνήμη τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου.

Ὁ κανόνας παραδίδεται καὶ ἀπὸ τοὺς κώδικες Sinait. gr. 778, ff. 361-368^v. 783, ff. 207-211. Οἱ κώδικες εἶναι Παρακλητικέες.

234. ΙΔ' Νοεμ. Μνήμη τοῦ ἀγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης.

Ὅπως λέει καὶ ἡ ἴδια ἢ συγγρ. «ὁ κῶδιξ 39 τῆς Παναγίας Καμαριωτίσσης τῆς Χάλκης εἶναι Τριψῶδιον»¹⁷. Ἐπομένως, ὁ κανόνας δὲν ἔχει θέση στοὺς πρὸς ἐκδοση κανόνες τῶν Μηναίων, ἀλλὰ στοὺς ἀντιστοιχοῦς τοῦ Τριψωδίου (τῇ Β' Κυριακῇ τῶν Νηστειῶν).

291. ΚΗ' Νοεμ. Μνήμη τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Στεφάνου τοῦ Νέου.

Προσεκτικὴ μελέτη τοῦ κώδικα Patm. 196 ἀποδεικνύει ὅτι ὁ κανόνας προσγράφεται στὸν ὑμνογράφο Θεοφάνη (Θεοφάνους in margine).

15. H. Hunger - O. Kresten - Chr. Hannick, *Katalog*, 3/2, 375.

16. H. Hunger - O. Kresten - Chr. Hannick, *Katalog*, 3/2, 375.

17. Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου, *Ταμείον*, 94 σημ. 182.

306. Δ' Δεκ. Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ.

Ἡ συγγρ. ἀναφέρει ἐπὶ λέξει: «Σημειωτέον ὅτι καὶ ἕτερον κανόνα φέρεται ποιήσας εἰς τὸν αὐτὸν Δαμασκηνὸν ὁ Μᾶρκος ὁ Εὐγενικός, περιεχόμενον εἰς τὸν ἀπολεσθέντα ἢ μὴ ἐντοπισθέντα εἰσέτι ὑπ' ἀρ. 192 κώδικα τῆς Ἱ. Μονῆς Κοσινίτζης...»¹⁸. Ὁ κώδικας ἔχει πρὸ πολλοῦ ἐντοπισθεῖ καὶ ταυτιστεῖ μὲ τὸν ὑπ. ἀρ. 16 κώδικα τοῦ Κέντρου Dujceν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Σόφιας ἀπὸ τὸν Β. Κατσαρό¹⁹. Σχετικὰ μὲ τὰ ἀνέκδοτα ὑμνογραφικὰ κείμενα ποὺ περιέχονται στὸν κώδικα ἐκπονεῖ διδακτορικὴ διατριβὴ ἡ Evelina Mineva²⁰.

313. Σ' Δεκ. Ἕτερος κανὼν εἰς τὸν ἅγιον Νικόλαον καὶ εἰς τὴν Θεοτόκον.

Ὁ κανόνας παραδίδεται καὶ ἀπὸ τὸν κώδικα Marc. gr. II 127A, ff. 424-427^v ἀρχόμενος ὅπως καὶ στὸν Marc. gr. II 129²¹.

320. Ἕτερος κανὼν παρακλητικὸς εἰς τὸν ἅγιον Νικόλαον.

Ὅπως, σωστά, ἀναφέρει ἡ συγγρ. ὁ κανόνας ἀποτελεῖ συμφυρμὸ ἀπὸ ἑναν κανόνα τοῦ Γεωργίου Νικομηδεῖας καὶ ἑναν τοῦ Κλήμεντος²². Κανόνας μὲ ἐλαφρὰ παραλλαγμένο inc. παραδίδεται ἀπὸ τὸν κώδικα Athen. S. Sepulcri 559, ff. 17^v-19^v ἄνευ β' ὥδῃς καὶ μὲ ἀκροστιχίδα Κ(Λ)ΗΜΕΝΤΟΣ στὰ θεοτοκία. Ἀπὸ τὸν κώδικα Sinait. gr. 776, ff. 143-147^v παραδίδεται μετὰ β' ὥδῃς καί, ἐπίσης, μὲ ἀκροστιχίδα ΚΛΗΜΕΝΤ(ΟΣ).

322. Ἕτερος κανὼν παρακλητικὸς εἰς τὸν ἅγιον Νικόλαον.

Ὁ κανόνας παραδίδεται καὶ ἀπὸ τὸν κώδικα Athen. S. Sepulcri 559, ff. 25-27^v νοθευμένος, ὅμως, κατὰ τὴν η' καὶ θ' ὥδῃ ἀπὸ κανόνα τοῦ Ἰωσήφ.

330. Ἕτερος κανὼν εἰς τὸν ἅγιον Νικόλαον.

Ὁ κανόνας παραδίδεται καὶ ἀπὸ τοὺς κώδικες Athen. Nat. Bibl. 2334, ff. 145-150 καὶ Μητροπόλεως Κιτίου 34, ff. 25-31. Ἡ συγγρ., ἂν καὶ ἔχει χρησιμοποιοῦν τὸν Vatic. gr. 2309, δὲν παρατήρησε ὅτι ἀναγράφεται Ἰωάννου μοναχοῦ in rubrica cod.

343. IB' Δεκ. Μνήμη τοῦ ἁγίου Σπυρίδωνος, ἐπισκόπου Τριφυθοῦντος.

Ὁ κανόνας παραδίδεται καὶ ἀπὸ τὸν κώδικα τῆς Μητροπόλεως Κιτίου 34, ff. 55-60.

344. IB' Δεκ. Μνήμη τοῦ ἁγίου Σπυρίδωνος, ἐπισκόπου Τριφυθοῦντος.

Ὁ κανόνας παραδίδεται καὶ ἀπὸ τὸν κώδικα Athen. Bibl. Nat. 2267, ff. 33^v-

18. Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου, *Ταμείον*, 113 σημ. 242.

19. Β. Κατσαρό, *Τὰ Χειρόγραφα τῶν μονῶν Τιμίου Προδρόμου Σερρών καὶ Παναγίας Ἀχειροποιήτου τοῦ Παγγαίου (Κοσινίτσας)*, Σέρρες 1995 [= Δημόσια Βιβλιοθήκη Σερρών. Σειρὰ Ἐκδόσεων γὰρ τὴν πόλιν καὶ τὸ νομὸ Σερρών 4], σ. 303.

20. E. Mineva, Ein unedierter Kanon des Markos Eugenikos über die Heilung des Johannes VIII Palaiologos, *JÖB* 46 (1996) 325.

21. Mioni, *Codices Graeci Bibliothecae Marcianae*, I/II, 20-21.

22. Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου, *Ταμείον*, 117 σημ. 252.

35^v. 'Ο κώδικας περιέχει καὶ τὴν β' ὥδὴ τοῦ κανόνα (ff. 33^v-34), ἡ ὁποία δὲν ἦταν γνωστὴ μέχρι σήμερα ἀπὸ ἄλλον κώδικα.

350. ΙΔ' Δεκ. Τῶν ἁγίων μαρτύρων Θύρσου, Λευκίου καὶ τῶν σὺν αὐτοῖς ἁγίων Καλλινίκου καὶ Φιλήμονος.

"Ὅπως ἀναφέρει ἡ συγγρ., ὁ κανόνας παραδίδεται ἀπὸ τὸν κώδικα Sinait. gr. 590. Δὲν παρατήρησε, ὅμως, ὅτι ὁ κανόνας φέρει καὶ β' ὥδῃ, ἡ ὁποία περιέχεται στὰ ff. 114^v-115. 'Ο κανόνας παραδίδεται, μετὰ τῆς β' ὥδῃς, καὶ ἀπὸ τὸν κώδικα Athen. Bibl. Nat. 2267, ff. 39^v-41^v.

352. ΙΕ' Δεκ. Μνήμη τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Παύλου τοῦ ἐν τῷ Λάτρῳ.

'Ο κανόνας παραδίδεται καὶ ἀπὸ τοὺς κώδικες Athen. Bibl. Nat. 588 (ad diem)· 864, pp. 134-145· 2701, ff. 63-68^v.

356. ΙΣ' Δεκ. Μνήμη τοῦ ἁγίου ὁσιομάρτυρος Βάχχου.

'Ο κανόνας εἶναι ἤδη ἐκδεδομένος ἀπὸ τὸ Φ. Δημητρακόπουλο²³.

360. Κυριακὴ τῶν Προπατόρων ἡ Κυριακὴ πρὸ τῆς τοῦ Χριστοῦ Γεννήσεως.

'Ο κανόνας παραδίδεται καὶ ἀπὸ τὸν κώδικα Athen. Bibl. Nat. 2267, ff. 52-54, πού φέρει inc. *Προτετίμηται ἡ προπατόρων μνήμη*, πού φαίνεται ὀρθότερο.

368. ΚΒ' Δεκ. Μνήμη τῆς ἁγίας μάρτυρος 'Αναστασίας τῆς Φαρμακολυτρίας.

'Ο κανόνας παραδίδεται μέχρι καὶ τῆς ε' ὥδῃς καὶ ἀπὸ τὸν κώδικα Athen. Bibl. Nat. 2267, ff. 74^v-75^v. Τὸ σημαντικὸ εἶναι ὅτι ὁ κώδικας περιέχει καὶ τὴ β' ὥδὴ τοῦ κανόνα πού ἡ συγγρ. θεωρεῖ «ἴσως ὀριστικῶς ἀπωλεσθεῖσα»²⁴.

374. Εἶναι λανθασμένη ἡ ἐορτὴ στὴν ὁποία ἀποδίδεται ὁ κανόνας καὶ τὸ inc.

'Επίσης, δὲν ἀναγράφεται ὁ ποιητὴς καὶ ὁ εἰρμός, καίτοι τυγχάνουν γνωστοί. 'Η σωστὴ ἀναγραφὴ εἶναι ἡ ἑξῆς:

ΚΕ' Μαρτ. 'Ο Εὐαγγελισμὸς τῆς ὑπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου.

can. iambicus inc. *Οἶκτον λαβῶν πλάσματος ἰδίου λόγος*

acr. *Σήμερον υἱὸς ἀπφῆος εὐρυμέδοντος...*

*Μανουὴλ μεγάλου Ῥήτορος*²⁵ in rubrica cod. Athonitici.

ἡχ. δ'. *Σταυρόν προῖνδάλλουσα νητρεῶς πάλα*

Vindob. Phil. gr. 191, ff. 242-248^v.

Athous, Iberon 512, ff. 286-291.

Athen. Mus. Benaki 48 (TA 44), ff. 74-77²⁶.

377. ΚΣ' Δεκ. 'Η Σύναξις τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου καὶ μνήμη τῶν κατὰ σάρκα

23. Φ. Α. Δημητρακόπουλου, "Ἅγιος Βάχχος ὁ Νέος, 'Επιστημονικὴ 'Επετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (Περίοδος Β') ΚΣ' (1977-1978) 354-360.

24. Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου, *Ταμείον*, 130 σημ. 296.

25. Βλ. καὶ Ζίζηκα-Κουρουπού, *Κατάλογος*, 92.

26. Ζίζηκα-Κουρουπού, *Κατάλογος*, 92.

συγγενῶν τοῦ Κυρίου...

Πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι οἱ Sinait. gr. 645, 666 καὶ 671 δὲν φέρουν θεοτοκία, ἄρα οὔτε καὶ ἀκροστιχίδα ΓΕΩΡΓΙΟΥ. Οἱ Sinait. gr. 666 καὶ 671, ὅμως, ἀναγράφουν *Γεωργίου in margine*.

382. KZ' Δεκ. Κανὼν εἰς τὸν ἅγιον τοῦ Χριστοῦ πρωτομάρτυρα Στέφανον.

Ἡ συγγρ. θέλοντας νὰ θεραπεύσει μετρικὴ ἀνωμαλία τῆς ἀκροστιχίδας, ὑποθέτει τὴν ὑπαρξὴ β' ὥδῃς, τῆς ὁποίας τὰ ἀρχογράμματα τῶν τροπαρίων σχηματίζουν τὴ λέξη ΠΡΩΤΟΝ²⁷. Τὰ ἀρχογράμματα στὸν κώδικα ἔχουν ὡς ἐξῆς: ΔΕΧΟ/ ΥΥΜΝΟ/ ΝΠΙΑΜ/ ΜΑΚΑ/ ΡΣΤ(Ε)Φ/ ΑΝΕ/ ΤΟΥΙ/ ΩΣΗΦ/ καὶ φαίνεται νὰ μὴν ὑπάρχει χάσμα προελθὸν ἀπὸ ἐκπεσοῦσα β' ὥδῃ. Ἄν δεχτοῦμε τὴν ὑπαρξὴ β' ὥδῃς, πρέπει νὰ θεωρήσουμε τὸ πρῶτο τροπάριο τῆς γ' ὥδῃς (Υ) νόθο καὶ ἡ β' νὰ ἔχει τροπάρια μὲ τὰ ἀρχογράμματα ΥΠΡΩΤΟΝ. Δὲν εἶναι, ὅμως, συνηθισμένο φαινόμενο κανόνας μὲ τρία ἕως πέντε τροπάρια ἀνὰ ὥδή, στὴ β' νὰ ἔχει ἐπτά.

398. ΛΑ' Δεκ. Μνήμη τοῦ ὁσίου Ζωτικοῦ τοῦ Ὁρφανοτρόφου.

Ὁ κανόνας παραδίδεται καὶ ἀπὸ τὸν κώδικα Athen. Bibl. Nat. 2267, ff. 94^v-96.

399. ΛΑ' Δεκ. Μνήμη τοῦ ὁσίου Ζωτικοῦ τοῦ Ὁρφανοτρόφου.

Ὁ κανόνας παραδίδεται καὶ ἀπὸ τὸν κώδικα Athen. Bibl. Nat. 864, pp. 367-371. Στὸν κώδικα ὁ κανόνας δὲν φέρει θεοτοκία, ἄρα οὔτε καὶ ἀκροστιχίδα ΓΕΩΡΓΙΟΥ· ἀκόμη φέρεται ψαλλόμενος «ἐν τοῖς ἀποδείπνοις».

400. Α' Ἰαν. Μνήμη τοῦ ἐν Ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Βασιλείου τοῦ Μεγάλου.

Ὁ κανόνας ἐπισημαίνεται ἀπὸ τὸν Εὐτ. Τωμαδάκη καὶ περιέχεται στοὺς πρὸς ἐκδοσὴ κανόνες τῆς Παρακλητικῆς²⁸. Ἐπομένως, δὲν ἔχει θέσῃ στοὺς ἀντιστοίχους κανόνες τῶν Μηναίων.

424. Ζ' Ἰαν. Ἡ Σύναξις τοῦ μακαρίου Προδρόμου καὶ Βαπτιστοῦ Ἰωάννου.

Ὁ κανόνας τοῦ Θεοδώρου Δαφνοπάτου εἶναι ἐκδεδομένος ἀπὸ τὸν Chr. Hannick²⁹.

435. Ζ' Ἰαν. Ἔτερος κανὼν παρακλητικὸς εἰς τὸν ἅγιον Ἰωάννην τὸν Πρόδρομον...

Ὁ κανόνας, ὅπως παρατηρεῖ καὶ ἡ ἴδια ἡ συγγρ.³⁰, εἶναι ἐκδεδομένος ἀπὸ τὸν Σπ. Λαυριώτη.

27. Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου, *Ταμείον*, 135 σημ. 312.

28. Εὐτ. Τωμαδάκη, Κανόνες τῆς Παρακλητικῆς (πρὸς κριτικὴν ἐκδοσὶν τῶν ἀνεκδότων καὶ ἐλλειπῶς ἐκδεδωμένων), *ΕΕΒΣ* ΛΘ'- Μ' (1972-73) 261.

29. Chr. Hannick, Theodoros Daphnopates als Hymnograph, *JÖB* 35 (1985) 186-189.

30. Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου, *Ταμείον*, 149 σημ. 361.

448. ΙΔ' Ίαν. Ἔτερος κανὼν εἰς τοὺς ἁγίους ἀββάδας ἐν Σινᾶ καὶ Παῖθῳ ἀναιρεθέντας.

Ὁ κανόνας παραδίδεται καὶ ἀπὸ τὸν κώδικα Athen Bibl. Nat. 840, ff. 207^{r-v}. Οἱ κώδικες Sinait. gr. 666, Patm. 198 καὶ Athen Bibl. Nat. 840 παραδίδουν inc. *Τῆς ἐγκρατείας τοῖς ἄθλοις*.

449. ΙΕ' Ίαν. Μνήμη τοῦ ὁσίου Ἰωάννου τοῦ Καλυβίτου...

Ὁ κανόνας παραδίδεται καὶ ἀπὸ τὸν κώδικα Athen Bibl. Nat. 840, ff. 207^v-208^v.

472. Α' Φεβρ. Προεόρτια τῆς Ὑπαπαντῆς τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ.

Ὁ κανόνας παραδίδεται καὶ ἀπὸ τὸν κώδικα Marc. gr. II 127A, ff. 525-526³¹.

474. Β' Φεβρ. Ἡ Ὑπαπαντὴ τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ.

Ἡ συγγρ. θεωρεῖ ὡς inc. τὸν εἰρμὸ τοῦ κανόνα. Ἡ σωστὴ ἀναγραφὴ ἔχει ὡς ἐξῆς:

can. iambicus inc. *Ὁ δημιουργὸς τῶν ὅλων καὶ δεσπότης*

ἦχος γ'. Ἄβυσσον ὑγρὰν ὡς τρίβον βατὴν πάλαι

Ἐπίσης, στὸν γ' στίχο τῆς ἀκροστιχίδας ἀναφέρει λανθασμένα *ἰθύς*, ἀντὶ τοῦ σωστοῦ *ἰθῆς* ποὺ ἀναγράφει καὶ ὁ Βαροκκινὸς κώδικας καὶ φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸν ἀντίστοιχο στίχο ποὺ ἀρχίζει: *ἡ μὴν τελῶν πῦρ...*

484. Η' Φεβρ. Τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Θεοδώρου τοῦ Στρατηλάτου.

Ὁ κανόνας παραδίδεται καὶ ἀπὸ τὸν κώδικα Athen Bibl. Nat. 840, ff. 234^v-235^v.

504. Κ' Φεβρ. Μνήμη τοῦ ἁγίου ἀποστόλου Ἀρχίππου, μαθητοῦ τοῦ ἁγίου ἀποστόλου Παύλου.

Ὁ κανόνας παραδίδεται καὶ ἀπὸ τὸν κώδικα Patm. 793, ff. 106^v-109. Ἡ συγγρ., ἂν καὶ ἔχει χρησιμοποίησει τὸν κώδικα³², δὲν τὸν ἔχει ἀποδελτιώσει πλήρως.

511. ΚΣ' Φεβρ. Μνήμη τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Πορφυρίου, ἐπισκόπου Γάζης.

Ὁ κανόνας παραδίδεται καὶ ἀπὸ τὸν κώδικα Patm. 793, ff. 142^v-146.

515. Γ' Μαρτ. Ἀθλησις τῶν ἁγίων μαρτύρων Εὐτροπίου, Κλεονίκου καὶ Βασιλίσκου.

Ἡ συγγρ. παραπέμπει στὸν κατάλογο τοῦ Mioni συμπληρώνοντας: «ἐνθα πα-

31. Mioni, *Codices Graeci Bibliothecae Marcianae*, I/II, 21.

32. Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου, *Ταμείον*, 163, 165.

ραλείπεται ἡ ἀκροστιχίς»³³. Πρόκειται, βέβαια, γιὰ λάθος, ἀφοῦ ὁ κατάλογος ἀναφέρει ἐπὶ λέξει: «in ss. Eutropium, Cleonicum et Basiliscum (mart. 3), sub acrostichide Ὁ νικοποῖός χριστὲ αἰνεῖσθω πόθω et in theotociis Γεωργίου»³⁴.

536. ΙΘ' Μαρτ. Μνήμη ἀγίου Παύλου, ἐπισκόπου Πλουσιάδος, τοῦ Ὁμολογητοῦ.

Ὁ κανόνας παραδίδεται καὶ ἀπὸ τὸν κώδικα Athen Bibl. Nat. 841, pp. 29-31 (7 Μαρτίου).

549. Λ' Μαρτ. Μνήμη τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου, τοῦ συγγραφέως τῆς Κλίμακος.

Ὁ κανόνας παραδίδεται καὶ ἀπὸ τὸν κώδικα Patm. 199, ff. 146^v-149^v (Ἰγνατίου in margine).

555. Α' Ἀπρ. Μνήμη ὁσίας Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας.

Ὁ κανόνας παραδίδεται καὶ ἀπὸ τὸν κώδικα Marc. gr. II 137A, ff. 2^v-14^{v35}.

558. Γ' Ἀπρ. Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἰωσήφ τοῦ ὕμνογράφου.

Ὁ κανόνας παραδίδεται καὶ ἀπὸ τὸν κώδικα Marc. gr. II 137A, ff. 42^v-50³⁶.

575. ΚΓ' Ἀπρ. Τοῦ ἀγίου μεγαλομάρτυρος Γεωργίου τοῦ τροπαιοφόρου.

Ὁ κανόνας παραδίδεται καὶ ἀπὸ τοὺς κώδικες Marc. gr. II 137A, ff. 258-276³⁷ καὶ Meteor. Metamorfoseos 2, ff. 340^v-341^{v38}.

577. ΚΓ' Ἀπρ. Τοῦ ἀγίου μεγαλομάρτυρος Γεωργίου τοῦ τροπαιοφόρου.

Ἡ συγγρ. ἀναφέρει can. inc. Κοινωνὸς τῶν παθημάτων ἀνέδειξας ἡμῖν. Ὁ κώδικας, ὅμως, ἀναγράφει: Κοινωνοὺς τῶν παθημάτων ἀναδείξας ἡμῖν.

580. ΚΣ' Ἀπρ. Μνήμη τοῦ ἀγίου ἱερομάρτυρος Βασιλέως, ἐπισκόπου Ἀμασειας.

Ὁ κανόνας παραδίδεται καὶ ἀπὸ τὸν κώδικα Athen Bibl. Nat. 841, pp. 229-233.

581. ΚΣ' Ἀπρ. Μνήμη τοῦ ἀγίου ἱερομάρτυρος Βασιλέως, ἐπισκόπου Ἀμασειας.

Ὁ κανόνας παραδίδεται καὶ ἀπὸ τὸν κώδικα Marc. gr. II 137A, ff. 305^v-314³⁹.

33. Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου, *Ταμείον*, 172, σημ. 436.

34. Mioni, *Codices Graeci Bibliothecae Marcianae*, I/II, 57.

35. Mioni, *Codices Graeci Bibliothecae Marcianae*, I/II, 30.

36. Mioni, *Codices Graeci Bibliothecae Marcianae*, I/II, 30.

37. Mioni, *Codices Graeci Bibliothecae Marcianae*, I/II, 30 (ὅπου λανθασμένα ὁ κανόνας ἀποδίδεται στὸν ἅγιο Ἰωάννη τὸν Παλαιολαυρίτη).

38. Βέη, *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων*, Α', 5.

39. Mioni, *Codices Graeci Bibliothecae Marcianae*, I/II, 30.

585. ΚΗ' Ἀπρ. Τῶν ἀγίων ἀποστόλων Ἰάσονος καὶ Σωσιπάτρου.

Ὁ κανόνας παραδίδεται καὶ ἀπὸ τὸν κώδικα Marc. gr. II 137A, ff. 327-341^{v40}.

599. Τοῦ ἀγίου ἀποστόλου καὶ εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου.

Ἡ ἀκροστιχίδα τοῦ κανόνα ἀναγράφεται λανθασμένα. Ἡ σωστὴ ἀναγραφή εἶναι ἡ ἑξῆς:

acr. Δέχου δέησιν ὁγδόην, Θεοῦ φίλε. Τοῦ Ἰωσήφ⁴¹.

Ὁ κανόνας παραδίδεται καὶ ἀπὸ τοὺς κώδικες: Patm. 175, ff. 30^v-34· 883, pp. 83-87· 884, pp. 290-299⁴².

Τελικά, ὁ κανόνας δὲν ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Κ. Μανάφη⁴³ καί, ἐπομένως, πρέπει νὰ περιληφθεῖ σὲ μελλοντικὴ κριτικὴ ἔκδοση.

622. ΚΔ' Μαΐου. Τῶν ἀγίων μαρτύρων Μελετίου, Στεφάνου, Ἰωάννου καὶ τῶν σὺν αὐτοῖς.

Ὁ κανόνας παραδίδεται καὶ ἀπὸ τοὺς κώδικες Athen. Bibl. Nat. 841, pp. 360-362 (α'-ς' ὥδῃ) καὶ Patm. 806A, ff. 35^v-39 (10 Ἰουν.)⁴⁴.

634. ΛΑ' Μαΐου. Τοῦ ἀγίου μάρτυρος Ἑρμείου.

Ὁ κανόνας παραδίδεται καὶ ἀπὸ τοὺς κώδικες Marc. gr. II 134, ff. 24-26 (α'-ς' ὥδῃ)⁴⁵ καὶ Athen. Bibl. Nat. 841, pp. 375-379.

663. ΙΒ' Ἰουν. Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Πέτρου τοῦ Ἀθωνίτου.

Ὁ κανόνας παραδίδεται καὶ ἀπὸ τὸν κώδικα Marc. gr. II 134, ff. 57^v-7⁴⁶.

668. ΙΔ' Ἰουν. Τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Μεθοδίου, πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως.

Ὁ κανόνας παραδίδεται καὶ ἀπὸ τὸν κώδικα Patm. 738, ff. 32^v-35.

40. Mioni, *Codices Graeci Bibliothecae Marcianae*, I/II, 30.

41. Κ. Α. Μανάφη, Ἐπιδράσεις τοῦ κειμένου τῆς Ἀποκαλύψεως εἰς τὴν περὶ ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Βυζαντινὴν Ὑμνογραφίαν (μετὰ ἐκδόσεως τεσσάρων ἀγνώστων κανόνων), Ἀθηνᾶ 81 (1990-1996) 368 σημ. 1 καὶ στὸ 1900ετηρὶς τῆς Ἀποκαλύψεως Ἰωάννου, Πρακτικά Διεπιστημονικοῦ Συμποσίου (Ἀθῆναι - Πάτμος, 17-26 Σεπτεμβρίου 1995), Ἀθῆναι 1999, σ. 296 σημ. 3.

42. Ἡ συγγρ., ἂν καὶ ἔχει χρησιμοποιοῦν τὸν κώδικα (κανόνας Π6), δὲν ἀναφέρει κάτι σχετικό. Γιά ἄλλη μιά φορά ἡ ἀποδελτίωση τῶν χειρογράφων ἀποδεικνύεται πλημμελής.

43. Βλ. Κ. Α. Μανάφη, Ἐπιδράσεις τοῦ κειμένου τῆς Ἀποκαλύψεως εἰς τὴν περὶ ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Βυζαντινὴν Ὑμνογραφίαν (μετὰ ἐκδόσεως τεσσάρων ἀγνώστων κανόνων), Ἀθηνᾶ 81 (1990-1996) 367-414 καὶ στὸ 1900ετηρὶς τῆς Ἀποκαλύψεως Ἰωάννου, Πρακτικά Διεπιστημονικοῦ Συμποσίου (Ἀθῆναι-Πάτμος, 17-26 Σεπτεμβρίου 1995), Ἀθῆναι 1999, σ. 295-342.

44. Ἡ συγγρ., ἂν καὶ ἔχει χρησιμοποιοῦν τὸν κώδικα (κανόνας 675), δὲν ἀναφέρει κάτι σχετικό.

45. Mioni, *Codices Graeci Bibliothecae Marcianae*, I/II, 28. Ἡ συγγρ. ἂν καὶ ἔχει χρησιμοποιοῦν τοὺς καταλόγους τοῦ Mioni, δὲν ἀναφέρει κάτι σχετικό. Ἀποδεικνύεται ὅτι καὶ ἡ ἀποδελτίωση τῶν καταλόγων χειρογράφων εἶναι πλημμελής.

46. Mioni, *Codices Graeci Bibliothecae Marcianae*, I/II, 28. Στὸν κατάλογο δὲν εἶναι σαφὲς σὲ ποιο φύλλο τοῦ χειρογράφου τελειώνει ὁ κανόνας.

672. ΙΖ' Ίουν. Τῶν ἁγίων μαρτύρων Μανουήλ, Σαβέλ καὶ Ίσμαήλ.
Οἱ κανόνες παραδίδονται καὶ ἀπὸ τοὺς κώδικες Patm. 738, ff. 44-46^v. 806A, ff. 60^v-63.

690. Ἐτερος κανὼν παρακλητικὸς εἰς τὸν ἅγιον Ἰωάννην τὸν Πρόδρομον.
Ὁ κανόνας παραδίδεται καὶ ἀπὸ τὸν κώδικα Sinait. gr. 776, ff. 148-151 ποὺ εἶναι Παρακλητική. Στὸν κώδικα ἐλλεῖπει ἡ ἡ' καὶ τμῆμα τῆς θ' ᾧδῆς καὶ φέρει ἀκροστιχίδα ΓΕΩΡΓΙ(Ο)Υ in theotociis.

703. ΚΗ' Ίουν. Ἡ ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων τῶν ἁγίων καὶ θαυματουργῶν Ἀναργύρων Κύρου καὶ Ἰωάννου.

Ὁ κανόνας παραδίδεται καὶ ἀπὸ τὸν κώδικα Patm 738, ff. 91-93^v.

804. ΛΑ' Ίουλ. Ἡ ἀπὸ τοῦ παλατίου ἐξέλευσις πρὸς τὴν πόλιν τοῦ Τιμίου καὶ Ζωοποιοῦ Σταυροῦ.

Ὁ κανόνας παραδίδεται καὶ ἀπὸ τοὺς κώδικες Patm. 194, ff 77-80^v (ΙΓ' Σεπτ. Προεόρτια τῆς Ὑψώσεως τοῦ Τιμίου Σταυροῦ) καὶ Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Χάλκης (23) 27 (Α' Αὐγ.)⁴⁷.

854. ΚΓ' Αὐγ. Ἡ ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου, πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως.

Δὲν γνωρίζω γιατί ἡ συγγρ. ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ κανόνας παραδίδεται ἐλλιπὴς καὶ προσπαθεῖ ἡ ἴδια νὰ ἀνασυνθέσει τὴν ἀκροστιχίδα (Τέταρτος (οὗτος) αἶνος Ἀθανασί(ω) ἢ (ου)). Ὅπως διαπιστώσαμε ἀπὸ αὐτοψία, τὰ ἀρχογράμματα τῶν τροπαρίων σχηματίζουν τὴν ἀκόλουθη ἀκροστιχίδα: Τέταρτος ἤχος αἶνος Ἀθανασίω. Ἰγνατίου.

Π2. ΚΣ' Σεπτ. Ἡ μετástasis τοῦ ἁγίου ἐνδόξου καὶ πανευφήμου ἀποστόλου καὶ θεολόγου Ἰωάννου τοῦ Εὐαγγελιστοῦ.

Ὁ κανόνας μὲ τὸ αὐτὸ inc. καὶ μὲ ἀκροστιχίδα: Βρον(τῆς δ)υσωπῶ τὸν γόνον θεῖοις λόγοις. Ἰωσήφ, παραδίδεται καὶ ἀπὸ τοὺς κώδικες Patm. 175, ff. 2-6· 883, pp. 53-57· 884, pp. 228-237.

Π3. ΚΣ' Σεπτ. Ἡ μετástasis τοῦ ἁγίου ἐνδόξου καὶ πανευφήμου ἀποστόλου καὶ θεολόγου Ἰωάννου τοῦ Εὐαγγελιστοῦ.

Ὁ κανόνας παραδίδεται καὶ ἀπὸ τοὺς κώδικες Patm. 175, ff. 7-10· 883, pp. 58-61· 884, pp. 238-245.

Π4. ΚΣ' Σεπτ. Ἡ μετástasis τοῦ ἁγίου ἐνδόξου καὶ πανευφήμου ἀποστόλου καὶ θεολόγου Ἰωάννου τοῦ Εὐαγγελιστοῦ.

Ὁ κανόνας παραδίδεται καὶ ἀπὸ τοὺς κώδικες Patm. 175, ff. 11-14· 883, pp. 62-66· 884, pp. 246-255· Athen. Bibl. Nat. 2637, ff. 91-94.

47. Τσαχοπούλου, Κατάλογος, Γ' (Α'), 33.

Π5. ΚΣ' Σεπτ. Ἡ μετάστασις τοῦ ἁγίου ἐνδόξου καὶ πανευφήμου ἀποστόλου καὶ θεολόγου Ἰωάννου τοῦ Εὐαγγελιστοῦ.

Ὁ κανόνας παραδίδεται καὶ ἀπὸ τοὺς κώδικες Patm. 175, ff. 15-18· 883, pp. 66-70· 884, pp. 255-264· Athen. Bibl. Nat. 2637, ff. 124-126^v.

Π6. ΚΣ' Σεπτ. Ἡ μετάστασις τοῦ ἁγίου ἐνδόξου καὶ πανευφήμου ἀποστόλου καὶ θεολόγου Ἰωάννου τοῦ Εὐαγγελιστοῦ.

Ὁ κανόνας παραδίδεται καὶ ἀπὸ τοὺς κώδικες Patm. 175, ff. 19-21^v· 883, pp. 70-74· 884, pp. 264-272 μὲ inc. Πάθεσιν ἁμαρτίας περιαντλούμενοι, ποὺ φαίνεται ὀρθότερο.

Ἀθήνα

ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΛΑΡΙΣΗΣ, ΛΟΓΟΣ
ΕΙΣ ΤΗΝ ΑΓΙΑΝ ΚΟΙΜΗΣΙΝ ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΓΙΑΣ ΔΕΣΠΟΙΝΗΣ
ΗΜΩΝ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΚΑΙ ΑΕΙΠΑΡΘΕΝΟΥ ΜΑΡΙΑΣ

Ι. Ὁ Λαρίσης Ἀντώνιος. Βίος καὶ ἔργο

Γιὰ τὸν Λαρίσης Ἀντώνιο ἔχουν φτάσει σέ μᾶς ἐλάχιστες πληροφορίες οἱ ὁποῖες ἀντλοῦνται ἀπὸ τὰ ἔγγραφα πού εἶχε ἐκδώσει ὡς μητροπολίτης στά πλαίσια τῆς ἄσκησης τῶν καθηκόντων του¹ καὶ ἀπὸ τίς ἄμεσες ἢ ἔμμεσες ἀναφορές πού κάνει ὁ ἴδιος στό ἔργο του, προπάντων δὲ ἀπὸ τὸ ἐγκώμιο στὸν προκάτοχό του ἅγιο Κυπριανό.

Πρὶν ἀνέλθει στό ἀξίωμα τοῦ ἐπισκόπου εἶχε ζήσει ὡς μοναχὸς στὴ Μονὴ τῆς Μεγίστης Λαύρας τοῦ Ἁγίου Ὁρους². Ὅμως ὁ ἀκριβὲς χρόνος παραμονῆς του στὴ Λαύρα καθὼς καὶ τὸ ἔτος τῆς ἀναχώρησής του μᾶς εἶναι ἄγνωστα³.

Δὲν γνωρίζουμε ἐπίσης ποιὰ ἦταν ἡ μόρφωσή του. Ἄν κρίνουμε ὅμως ἀπὸ τὸ συγγραφικὸ τοῦ ἔργο, καθὼς καὶ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς μόρφωσης πού παρήχε ἡ ἀνωτάτη παιδεία τῆς ἐποχῆς ἐκείνης⁴, σίγουρα εἶχε σπουδάσει ρητορικὴ καὶ φιλοσοφία⁵.

Εἶναι δὲ φανερό ἀπὸ τὸ ἔργο του ὅτι αὐτὸ πού ἐπέδρασε ἀποφασιστικά στὴ διαμόρφωση τῆς προσωπικότητάς του καὶ στὴ γενικότερη κατάρτισή του ἦταν ἡ παραμονὴ του στό Ἅγιον Ὅρος. Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἡ Μεγίστη Λαύρα φιλοξενοῦσε μεγάλα ἀναστήματα, ὅπως τὸν Γρηγόριο Παλαμᾶ, τὸν Φιλόθεο Κόκκινου⁶. Εἶναι, ἐπομένως, φυσικὸ νὰ καλλιεργοῦνταν στοὺς κόλπους τῆς ὑψηλῆς στάθμης θεολογία τὴν ὁποία ὁπωσδήποτε ἐγκολπώθηκε καὶ ὁ Ἀντώνιος. Ἐξ ἄλλου, ἀπὸ τὸ συγγραφικὸ τοῦ ἔργο φαίνεται πὼς κατεῖχε σέ ἄριστο βαθμὸ τὴν

1. Ν. Βέη, Σερβικά καὶ βυζαντινὰ γράμματα Μετεώρου, *Βυζαντίς β'* (1911) 18-19, 66-67 κ.λ.π., *Prosopographisches Lexikon Der Palaiologenzeit*, Wien 1996, σ. 96, λήμμ. 13926, 20100, 21120.

2. Στ. Γουλούη, Ἀντωνίου Λαρίσης ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον Κυπριανόν, Λάρισα 1991, σ. 40.

3. Ἐγκυκλοπαιδικὸ προσωπικογραφικὸ λεξικὸ βυζαντινῆς ἱστορίας καὶ πολιτισμοῦ, ἐκδ. Μέτρον-Ἰωλκός 1998, τ. Γ, σ. 91, ἐπιμέλεια ἐκδ. Ἀλέξης Σαββίδης.

4. St. Runciman, *Ἡ τελευταία βυζαντινὴ ἀναγέννηση*, ἐκδ. Δόμος, μετφρ., Λ. Καμπερίδη, Ἀθήνα 1980, σ. 79-85.

5. Βλ. ἐνδεικτικὰ Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον Οἰκουμένιον: Ἡ τῶν ἐγκωμιαστικῶν λόγων κατὰ-στασις τοῖς τούτων νόμοις ἐπεσθαι βουλομένη πατριδα καὶ γένος προτίθῃσιν ἅμφω προσεχῇ τε καὶ πόρρω, ἀγωγὴν τε καὶ ἡλικίαν καὶ ἥθος, καὶ τὰλλα οἷς τὸ ἐγκωμίων εἶδος χαρακτηρίζεται... Κώδιξ Α, φ. 29α.

6. Π. Χρήστου, *Τὸ Ἅγιον Ὅρος - Ἀθωνικὴ Πολιτεία - ἱστορία - τέχνη - ζωή*, Ἀθήνα 1987, σ. 79-83.

Ἁγία Γραφή καί τούς πατέρες τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ θεολογική του σκέψη καί εἰδικότερα ἡ δογματική του συγκρότηση εἶναι ἀπόρροια αὐτῶν τῶν ἰδιαίτερων ἐπιδόσεων του στά θεολογικά γράμματα⁷.

Ἡ ὁλοκληρωμένη παιδεία του, πού ὑποκρύπτει καί ἀνάλογες ἱκανότητες, προσεῖλκυσαν τό ἐνδιαφέρον τοῦ Πατριαρχείου καί τοῦ αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικου Γ' (1328-41) ὥστε νά προχειρισθεῖ μητροπολίτης Λαρίσης. Ὁ χρόνος ἐκλογῆς του τοποθετεῖται στό χρονικό διάστημα πού μεσολάβησε ἀπό τό θάνατο τοῦ πατριάρχου Ἡσαΐα (1332) ἕως καί τήν ἄνοδο στόν πατριαρχικό θρόνο τοῦ Ἰωάννη ΙΔ' Καλέκα (1334-47). Ἐφτασε δέ στήν ἔδρα του «νεωστί μετά τήν μετástασιν τοῦ Κυπριανοῦ» ὁ ὁποῖος συνέβη τό 1338⁸. Δέν ἐγκαταστάθηκε ὁμως, ὅπως καί ὁ προκάτοχός του, στή Λάρισα, ἀλλά στά Τρίκαλα ὅπου εἶχε μεταφερθεῖ ἡ ἔδρα τῆς Μητρόπολης τῆς Λάρισας. Δύο φορές ἀναγκάστηκε νά φύγει ἐξόριστος. Τήν πρώτη φορά τό 1348 ὅταν οἱ Σέρβοι κατέκτησαν τή Θεσσαλία πῆγε στή Θεσσαλονίκη καί ἔμεινε ἐκεῖ δύο χρόνια. Στά τέλη τοῦ 1350, μετά ἀπό μία σύντομη ἀνάκτηση τῶν ἐδαφῶν ἀπό τό βυζαντινό στρατό, ὁ Ἀντώνιος ἐπέστρεψε γιά λίγο στά Τρίκαλα. Στίς ἀρχές ὁμως τοῦ 1351 ἡ περιοχή περιήλθε ἐκ νέου στήν κυριαρχία τῶν Σέρβων ὅποτε βρέθηκε πάλι στή Θεσσαλονίκη ἐξόριστος. Αὐτή τή φορά ἔμεινε περίπου ἕξι χρόνια.

Τόν Μάιο τοῦ 1356 τόν βλέπουμε νά ὑπογράφει ὡς Μητροπολίτης Λαρίσης σέ ἕνα ἀφιερωτήριο ἔγγραφο τοῦ μοναχοῦ Ἀρσενίου τοῦ Τζαμπλάκωνος πρὸς τή Μονή Βατοπεδίου Ἀγίου Ὁρους. Ὡς ἐπέστρεψε στή Θεσσαλία μέσα στό ἴδιο ἔτος (1356) ἐπειδὴ ἀναφέρει στό ἐγκώμιο στόν ἅγιο Κυπριανό ὅτι μετά τόν θάνατο τοῦ Στεφάνου Δουσάν (20 Δεκ. 1355) ἔμεινε ἀκόμη «βραχύν χρόνον» στή Θεσσαλονίκη⁹. Μέχρι τουλάχιστον τό 1363 πρέπει νά ἦταν ἀκόμη στή ζωή, ὅπως φαίνεται ἀπό ἕνα μετεωρίτικο ἔγγραφο, χρονολογούμενο στίς 21 Μαΐου 1363, ὅπου ἀναφέρεται ἡ φράση: ...διὰ σιγιλλιώδους γράμματος τοῦ παναγιωτάτου δεσπότη ἡμῶν μητροπολίτου Λαρίσης κϋρ Ἀντωνίου...¹⁰. Σ' αὐτό τό χρονικό σημεῖο σταματοῦν τά ἔχνη του.

Ἐκτός ἀπό «ἀρχιεπίσκοπος Λαρίσης, ὑπέρτιμος καί ἑξαρχος δευτέρας Θεταλίας καί πάσης Ἑλλάδος» ὁ Ἀντώνιος ἔφερε καί τόν τίτλο τοῦ «Καθολικοῦ κριτοῦ τῶν Ρωμαίων», πού τοῦ εἶχε ἀπονείμει ὁ αὐτοκράτορας Ἀνδρόνικος Γ'. Δεῖγμα καί αὐτό τῆς ἰδιαίτερης ἀκτινοβολίας πού ἐξέπεμπε ἡ προσωπικότητά του¹¹.

7. Βλ. Μαρίας Τατάγια, Ἀντωνίου μητροπολίτου Λαρίσης ἐγκώμιον εἰς τόν ἅγιον Οἰκουμένιον, εἰσαγωγή-μετάφραση-σχόλια, *Βυζαντινὸς Δόμος* 8-9 (1995-1997) 32, 42, 49, 51.

8. Στ. Γουλούλη, ὁ.π., σ. 43.

9. Αὐτόθι, σ. 46-47.

10. N. Bees, Zur Schriftstellerei des Antonios von Larissa, *Byzantinisch - Neugriechischen Jahrbücher* XII (1936) 313-314.

11. Ν. Πανταζόπουλου, *Ρωμαϊκὸν Δίκαιον*, ἑκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1979, τ. Γ', σ. 98· Λ. Μαυροματάκη, *Οἱ πρῶτοι Παλαιολόγοι*, Ἀθήνα 1983, σ. 39.

Τό ἀξιόλογο συγγραφικό του ἔργο ἀνήκει κατ' ἐξοχὴν στό χῶρο τῆς ὁμηλικτικῆς. Ἀποτελεῖται ἀπὸ 18 πανηγυρικές ὁμιλίες ἀφιερωμένες σέ δεσποτικές καὶ θεομητορικές ἑορτές ὅπως στό Γενέσιο τῆς Θεοτόκου, στήν Περιτομή, στή Βάπτισι, στήν Ὑπαπαντή, Περί τῶν θαυματουργιῶν τῆς Θεοτόκου γιά τὴν προστασία τῆς Κωνσταντινουπόλεως, στά Εἰσόδια, στήν Ὑψωση, στή Γέννησι, στήν Ἀνάληψι, στή Βαΐφόρο, στήν Ἀνάστασι, στή Μεταμόρφωσι, στήν Κοίμησι Α' καὶ Β' στούς Ἀγίους Γεώργιο, Οἰκουμένιο, Κυπριανό, καὶ στή Σύναξι τῶν Ἀρχαγγέλων¹². Ὅπως ὅλοι οἱ βυζαντινοὶ ἱεροκήρυκες τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων μιμεῖται τοὺς μεγάλους ἐκκλησιαστικούς ρήτορες τοῦ 4ου καὶ 5ου αἰῶνα¹³. Ὁ Γρηγόριος Θεολόγος εἶναι τό κυριώτερο πρότυπό του. Τό ἐγκώμιο στὸν ἅγιο Οἰκουμένιο, γιά παράδειγμα, ἀποτελεῖ διασκευὴ τοῦ ἀντίστοιχου ἐγκωμίου τοῦ Γρηγορίου στό Μέγα Βασίλειο.

Οἱ πανηγυρικοὶ καὶ οἱ ἐγκωμιαστικοὶ λόγοι εἶναι κάτι πολὺ συνηθισμένο καὶ μάλιστα στήν ἐποχὴ τοῦ Ἀντωνίου¹⁴. Μὲ τό ἔργο του ὁ Ἀντώνιος χαλκεύει ἀκόμη ἓνα κρίκο σ' αὐτὴ τὴν παράδοσι. Γράφει βέβαια, μὲ τό πνεῦμα τῶν χρόνων του, τοὺς ὁποίους διέπνει ὁ ἔντονος μυστικισμός καὶ σημάδευε, ἡ ἀντιπαράθεσι τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ μὲ τὸν Βαρλαάμ¹⁵. Πανηγυρικούς καὶ ἐγκωμιαστικούς λόγους ἔχει γράφει καὶ ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς ὁ ὁποῖος ἀνακηρύχθηκε Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης τό 1347¹⁶ καὶ ὁ Φιλόθεος Κόκκινος¹⁷. Εἶναι δὲ ἀξιοσημείωτο ὅτι καὶ μὲ τοὺς δύο αὐτοὺς ἅγιους ἄνδρες ὁ Ἀντώνιος πρέπει νά εἶχε γνωριμία ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς ζωῆς του στό Ἅγιον Ὅρος, ἐφόσον καὶ αὐτοὶ εἶχαν διατελέσει λαυριώτες μοναχοί. Ἐπὶ πλέον, τά χρόνια πού ἔζησε στή Θεσσαλονίκη πιστεύουμε ὅτι ὡς ἀρχιερέας θά συνεργάστηκε μὲ τὸν Παλαμᾶ στοὺς κόλπους τῆς Μητρόπολης, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν Φιλόθεο Κόκκينو ὁ ὁποῖος τό 1353 ἔγινε πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Ἐνα μέρος ἄλλωστε τοῦ ἔργου του τό κατάρτισε στή Θεσσαλονίκη. Πρόκειται γιά τοὺς λόγους: *Εἰς τὰς θαυματουργίας τῆς Θεοτόκου γιά τὴν προστασία τῆς Κωνσταντινουπόλεως, Εἰς τὸ Γενέσιον τῆς Θεοτόκου, Εἰς τὴν Ὑπαπαντήν, Εἰς τὴν Κυριακὴν τῶν Βαίων* τοὺς ὁποίους ἐκφώνησε ἴσως στό νὰό τῆς Ἀχειροποιήτου¹⁸.

12. Al. Ehrhard, *Überlieferung und bestand der Hagiographischen und homiletischen literatur der Griechischen Kirche von den Anfängen bis zum ende des 16. Jahrh*, III, Osnabruck otto Zeller 1965, σ. 687-690.

13. K. Krumbacher, *Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας*, μετφρ. Γ. Σωτηριάδη, ἔκδ. Γρηγοριάδης, τ. Α' (Φωτοτυπικὴ ἀνατύπωσις), 1974, σ. 320.

14. H. Hunger, *Βυζαντινὴ λογοτεχνία*, μετφρ. Α. Γ. Μπενάκη - Ι. Β. Ἀναστασίου - Γ. Χ. Μακρή, ἔκδ. Μορφωτικοῦ Ἰδρύματος Ἑθνικῆς Τράπεζας, τ. Α', Ἀθήνα 1987, σ. 199.

15. Μαρίας Τατάγια, ὁ.π., σ. 34.

16. J. Meyendorff, *Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς καὶ ἡ Ὁρθόδοξη μυστικὴ παράδοσι*, μετφρ. Ἑλ. Μαϊνᾶ, ἔκδ. Ἀκρίτα, σ. 127.

17. H. G. Beck, *Kirche und theologische literatur im Byzantinischen reich*, Μόναχο 1977², σ. 774.

18. Στ. Γουλούη, ὁ.π., σ. 48, 53.

Ὁ Ἀντώνιος διακρίθηκε καί ὡς ποιητής ἐκκλησιαστικῶν ὕμνων. Γνωστός εἶναι ὁ κανὼν τὸν ὁποῖο συνέθεσε γιὰ τὸν ἅγιο Ἀχίλλιο, ἀρχιεπίσκοπο Λαρίσης. Μὲ τὸ δικό του ὄνομα ἐπιγράφονται ἐπίσης καί στίχοι στοὺς μάρτυρες Ἀκίνδυνο, Πηγάσιο, Ἀφθόνιο, Ἐλπιδοφόρο καί Ἀνεμόδιστο, καθὼς καί τὸ δοξαστικό τοῦ ἑσπερινοῦ τῆς 2ας Νοεμβρίου¹⁹.

II. Ἡ ὁμιλία εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου (Τόπος - χρόνος - συνθήκες - περιεχόμενο)

Ὁ ΙΔ' αἰώνας ἔχει χαρακτηριθεῖ, μετὰ τὸν Ε' αἰώνα, ὡς κατ' ἐξοχὴν «θεομητορικός αἰὼν» τῆς Ὁρθοδοξίας, καθόσον τότε παρουσιάστηκαν πολὺ σημαντικά ἔργα γιὰ τὴν Παναγία, ὅπως τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, τοῦ Νικολάου Καβάσιλα, τοῦ Θεοφάνους τοῦ Νικαέως²⁰. Ὁ Ἀντώνιος συμμετέχει ἀκριβῶς σ' αὐτὴ τὴν κίνηση μὲ τὴν παρούσα ὁμιλία.

Δέν μπορούμε νὰ προσδιορίσουμε μὲ ἀκρίβεια τὸν τόπο καί τὸν χρόνο ποὺ ἐκφωνήθηκε, ἀπὸ ἐσωτερικά ὅμως στοιχεῖα μπορούμε νὰ διαπιστώσουμε τὰ ἑξῆς: Ὁ συγγραφεὺς ἀπευθύνει τὸ λόγο στό ποίμνιό του στά Τρίκαλα, ὅπως ἔμμεσα προκύπτει ἀπὸ τὴ φράση: ...ὁ Θεὸς οὐκ ἀπηξίωσε διὰ τῶν ἡμετέρων ἀναξίων ὑπηρετεῖσθαι χειρῶν, ἀλλὰ βεβαιοῖ... τὰ τῆς ἐμπιστευθείσης ἐνεργείας καί τὸν ἐγχειρισθέντα καθαγιαίνει λαόν... Τό Μάιο τοῦ 1356 ὁ Ἀντώνιος ἔχει ἐπιστρέφει ἤδη στὴν ἔδρα του ἀπὸ τὴν ἐξορία. Ἐν τῷ μεταξύ στίς ἀρχές τοῦ 1356 ὁ γιὸς τοῦ δεσπότη τῆς Ἡπείρου Ἰωάννη Β', ὁ Νικηφόρος Δούκας ἔφθασε μὲ στρατό καί κατέλαβε τὴ Θεσσαλία, καταλύοντας τὴν σερβικὴ κυριαρχία²¹. Τὰ πράγματα στὴν περιοχὴ ἐξομαλύνθηκαν καί ἐπικράτησε ἡ εἰρήνη. Αὐτὴν τὴν εἰρήνῃ ἐννοεῖ ὁ Ἀντώνιος λέγοντας ...ἕως γενοῦ τῷ λαῷ σου καί τὴν εἰρήνην ἐπὶ τοῦ παρόντος καί τὴν σωτηρίαν ἐπὶ τοῦ μέλλοντος τούτῳ πρυτάνευσον. Εἶναι φυσικό νὰ αἰσθάνεται ἰδιαίτερη εὐγνωμοσύνη στὴν Παναγία γιὰ τὴν εὐχάριστη τροπὴ τῶν γεγονότων, διότι ἔτσι κατέστη ἐφικτό νὰ ἐπιστρέφει στό ποίμνιό του. Εἶχαν τελειώσει πλέον καί τὰ δεινὰ τῆς ἐξορίας του: ...καί ἀπολαύσας πολλῶν κατὰ χάριν μισθῶν παρὰ τῆς σῆς ἀφθονωτάτης καί μεγαλοδώρου χειρὸς καί δυνάμεως καί νῦν ἔν, παντὸς ἀπαλλαγὴν πειρασμοῦ...

Εἶναι φανερό ὅτι ἀναφέρεται σέ πολὺ πρόσφατα γεγονότα. Οἱ «πειρασμοί» εἶναι ἀκόμη νωποί. Εἶναι λοιπόν, πολὺ πιθανόν ὅτι ἐπιδόθηκε στὴ συγγραφὴ τῆς ὁμιλίας τοῦ λίγου μηνος μετὰ τὴν ἐπιστροφή του στό θρόνο, μᾶλλον τὸν Αὐγουστο τοῦ 1356. Πράγματι, στὴ Θεσσαλονίκη εἶχε ἤδη συντάξει κάποιες ὁμιλίες στὴν Παναγία, ὅπως στό Γενέσιο καί στίς θαυματουργίες τῆς Θεοτόκου γιὰ τὴν

19. Χ. Γ. Πατρινέλη, *Θ.Η.Ε.* 2 (1963), στ. 980.

20. Π. Νέλλα, *Νικολάου Καβάσιλα, Ἡ Θεομήτωρ, κείμενο-μετάφραση-εἰσαγωγή-σχόλια*, ἔκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήναι 1974², σ. 29.

21. Στ. Γουλούλη, *δ.π.*, σ. 49.

προστασία τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ πρώτη μεγάλη ἑορτὴ τῆς Παναγίας, μετὰ τὴν ἐπιστροφή του, ἦταν ἡ Κοίμησις. Τότε θεώρησε χρέος του νὰ ἀποδώσει ἐγκώμιο.

Διαφαίνεται ἀπὸ τὸ ἔργο του ὅτι γνωρίζει πολὺ καλὰ τὰ κείμενα τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων πού ἔχουν γράφει ἰδιαίτερες ὁμιλίες γιὰ τὴν Παναγία. Ἡ διάρθρωση τοῦ λόγου τοῦ καὶ οἱ πηγές του ἔχουν τὰ πρότυπά τους στὸν Ἰωάννη Δαμασκηνό²², στὸν Ἀνδρέα Κρήτης²³, στὸ Μόδεστο Ἱεροσολύμων²⁴, στὸ Θεόδωρο Στουδίτη²⁵, τὸ Γερμανὸ Κων/πόλεως²⁶.

Ἐνῶ ὅμως ἡ ἐξάρτηση αὐτὴ ἀπὸ τοὺς παλαιότερους συγγραφεῖς εἶναι ἐμφανὴς δὲν λείπει καὶ τὸ στοιχεῖο τῆς πρωτοτυπίας πού συνίσταται κυρίως στὴ ρητορικὴ ἱκανότητα τοῦ συγγραφέα καὶ στὴν ἐπιτυχή σύνθεση τῶν ρητορικῶν σχημάτων καὶ ἐκφράσεων.

Ἡ ὁμιλία ἀρχίζει μὲ ρητορικές ἐκφράσεις πού διεγείρουν τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀκροατηρίου. Στὸ προοίμιο γίνεται σύγκριση τοῦ γεγονότος τῆς Κοίμησις τῆς Θεοτόκου μὲ τὰ ἄλλα γεγονότα πού συνέβησαν μέσα στὴν ἱστορία τῆς Θείας ἀποκάλυψης. Τονίζεται ἡ ἐσχατολογικὴ σημασία του γιὰ τὴ θέωση καὶ τὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ Κοίμησις περιγράφεται μὲ λεπτομέρειες. Ὁ ἴδιος ὁ Χριστὸς συνοδευόμενος ἀπὸ τάγματα ἀγγέλων παραλαμβάνει τὴν ψυχὴ τῆς Παναγίας. Εἶναι ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο παρουσιάζεται τὸ γεγονός τῆς Κοίμησις στὴν εἰκονογραφία τῆς ἑορτῆς, ἡ ὁποία ἐμπνέεται ἀπὸ πληροφορίες ἀπόκρυφης πηγῆς τοῦ 5ου αἰώνα²⁷. Μὲ ἐπιφωνήματα καὶ ρητορικά σχήματα, πού ἀποτελοῦν κοινὸ τόπο τῶν ἐγκωμίων, ὁ Ἀντώνιος ἀναφέρεται στὰ προσωπικά του αἰσθήματα πού ἀναδιπλώνονται μπροστὰ στὸ μυστήριο τῆς Κοίμησις. Δηλώνει ὅτι σκοπὸς τῆς ὁμιλίας του εἶναι νὰ συνθέσει ὕμνο στὴν Παναγία. Χρησιμοποιεῖ στίχους ἀπὸ τὸ Ἄσμα Ἀσμάτων, ἀπὸ τίς προφητεῖες τοῦ Ἡσαΐα καὶ τοῦ Ἰεζεκιήλ. Ἐπικαλεῖται ἱστορικὰ γεγονότα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ὅπως τὴν Κιβωτὸ τῆς Διαθήκης, τὴ ράβδο τοῦ Ἀαρών, πού προτύπωναν τὴν Θεοτόκο. Παράλληλα κάνει τίς ἀντίστοιχες θεολογικὲς προεκτάσεις. Ἡ Παναγία ἔχει κεντρικὴ θέση στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας· ὁ ρόλος της εἶναι σημαντικὸς στὸ μυστήριο τῆς σαρκώσεως· ἡ χριστολογικὴ σημασία της θεμελιώδης. Ἡ ἀπόλυτη προσωπικὴ της ἀγιότητα τὴν τοποθετεῖ ἐσχατολογικὰ ἀμέσως μετὰ τὴν Ἀγία Τριάδα, πάνω ἀπὸ ὅλα τὰ κτίσματα, ὁρατὰ καὶ ἀόρατα.

Τελειώνοντας τὴν πρώτη ἐνότητα τοῦ ἐγκωμίου ἀναφέρεται στὴ φιλανθρωπία

22. Ἀθανασίου Γιέβτις, Ἀγίου Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Ἡ Θεοτόκος, κείμενο-εἰσαγωγή-σχόλια, ἔκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήνα 1990², σ. 100-223.

23. Βλ. PG 97,1046 ἔ.

24. Βλ. PG 86₂,3278 ἔ.

25. Βλ. PG 99,720 ἔ.

26. Βλ. PG 98,340 ἔ.

27. Κ. Καλοκύρη, Ἡ Θεοτόκος εἰς τὴν εἰκονογραφίαν Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, ἔκδ. Πατριαρχικοῦ ἰδρύματος πατερικῶν μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 130.

του Θεού, πού ἐκδηλώθηκε μέ τή σάρκωση του Χριστού, μέ τήν κένωση τῆς Θεότητος ἡ ὁποία ἔγινε ἀναλλοιώτως. Παραθέτει σχετικά χωρία ἀπό τά συγγράμματα του Διονυσίου του Ἀρεοπαγίτου, *Περὶ Θείων Ὀνομάτων*, *Περὶ ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας*.

Ὁ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, ὅπως σημειώνει στό ἔργο του *Περὶ Θείων Ὀνομάτων*²⁸ ἦταν παρών στήν ἐξόδιο τῆς Παναγίας. Ὁ Ἀντώνιος ἀναφέρει καί ἀναλύει ἐκτενῶς αὐτό τό ἀπόσπασμα, τό ὁποῖο ἀποτελεῖ καί τόν ἱστορικό πυρήνα του ἐγκωμίου. Τό ἴδιο χωρίο ἀναφέρουν ἐπίσης καί ἀναλύουν ὁ Ἀνδρέας Κρήτης²⁹ καί ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός³⁰.

Μέλημά του, ἐν τούτοις, εἶναι ἡ ἐξύμνηση τοῦ προσώπου τῆς Θεοτόκου, πού καλύπτει τήν ἐπόμενη ἐνότητα τῆς ὁμιλίας του. Γιά τήν ἐξύμνηση αὐτή ἐπιλέγει τόν τρόπο τῶν «χαιρετισμῶν». Ἐδῶ ἀντλεῖ στοιχεῖα ἀπό τήν προγενέστερη παράδοση τῶν «Χαιρετισμῶν»³¹, ἀλλά ἡ σύνθεση τῶν στίχων ἔχει τή δική του σφραγίδα καί δηλώνει ἀπερίφραστα τό ποιητικό του χάρισμα.

Πρίν κλείσει τό ἐγκωμίο του ἀπευθύνει προσευχή στήν Παναγία καί καταλήγει σέ μία τελευταία σειρά χαιρετισμῶν οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν καί τόν ἐπίλογο.

III. Ἡ χειρόγραφη παράδοση

Ἡ ὁμιλία τοῦ Ἀντωνίου «*Εἰς τὴν ἁγίαν κοίμησιν τῆς Ὑπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας*» ἐκδίδεται μέ βάση τούς γνωστούς σέ μᾶς κώδικες:

α) Ἰβήρων Ἀγίου Ὁρους Κῶδιξ 571 (Α).

β) Aedis Christi Ὁξφόρδης Κῶδιξ 66 (Ο).

γ) Βιβλιοθήκης Χίου 156 Κῶδιξ (C).

Ὁ κώδικας τῆς Μονῆς Ἰβήρων ἀποτελεῖται ἀπὸ συρραφή 6 μικρῶν χειρογράφων χαρτῶν καί περγαμηνῶν τά ὁποῖα ἀνήκουν σέ διαφορετικές ἐποχές. Τό 5ο στή σειρά τεύχος περιέχει 16 ὁμιλίες τοῦ Ἀντωνίου Λαρίσης³².

Μία σημείωση στήν ἄνω ὠα τῆς πρώτης σελίδας του ἀναφέρει ὅτι ἀνῆκε στό μητροπολίτη Λαρίσης Διονύσιο Δ΄ Βυζάντιο τό Μουσελίμη (1662-1671), τό μετέπειτα οἰκουμενικό Πατριάρχη γιά πέντε φορές μεταξύ 1671-1694, γνωστό ὡς Διονύσιο Δ΄³³.

Ἡ σημείωση ἔχει ὡς ἐξῆς: *Καὶ τότε Λαρίσσου Διονυσίου Βύζαντος πέλει*

28. PG 3, 681CD.

29. PG 97, 1061 ἔ.

30. Ἀθανασίου Γιέβιτς, ὁ.π., σ. 196.

31. Βλ. Κ. Μητσάκη, *Βυζαντινὴ ὕμνογραφία*, ἔκδ. Πατριαρχικοῦ ἰδρύματος πατερικῶν μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1971, τ. Α', σ. 485-487.

32. Σπ. Λάμπρου, *Κατάλογοι τῶν Ἑλληνικῶν χειρογράφων τοῦ Ἀγίου Ὁρους*, τ. 2, Ἀμστερνταμ 1966, σ. 172.

33. Τ. Γριτσόπουλου, «Διονύσιος Δ΄», *Θ.Η.Ε.*, τ. 5, στ. 23.

σὺν ἄλλοις καὶ τοῖς χρήζουσι. Εἶναι φανερό ὅτι εἶχε συγκεντρώσει στὴν προσωπική του βιβλιοθήκη καὶ ἄλλα χειρόγραφα τὰ ὁποῖα χάρισε στὴ Μονὴ Ἰβήρων τοῦ Ἀγίου Ὁρους τὸ 1678³⁴, γι' αὐτὸ καὶ οἱ Ἰβηρίτες πατέρες ζωγράφισαν τὴν εἰκόνα του — τιμῆς ἔνεκεν — στὸ ναῖσκο τῆς Παναγίας Πορταΐτισσας.

Μέσα στὰ πλαίσια αὐτῶν τῶν ἐνδιαφερόντων του μέ δική του πρωτοβουλία ἀντιγράφηκε μᾶλλον καὶ τὸ χειρόγραφο μέ τίς ὁμιλίες τοῦ Ἀντωνίου κατὰ τὸ διάστημα τῆς παραμονῆς του στὰ Τρίκαλα μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1662-1671³⁵, διότι ἡ μητρόπολη Λαρίσης εἶχε τὴν ἔδρα τῆς στὰ Τρίκαλα. Ἔτσι ὁ κώδικας χρονολογεῖται τὸν 17ο αἰώνα³⁶. Σ' αὐτὴ βέβαια τὴ χρονολογία συνηγοροῦν καὶ τὰ μορφολογικά στοιχεῖα, ὅπως ὁ τρόπος τῆς γραφῆς, ἀλλὰ καὶ τὰ καθ' ὕλην ἐσωτερικά κριτήρια, ὅπως ἡ σύνταξη, ἡ ὀρθογραφία κ.λ.π.

Ὁ κώδικας τῆς Ὁξφόρδης χρονολογεῖται τὸν 15ο-16ο αἰώνα. Εἶναι βομβύκιος, ἀκέφαλος καὶ κολωβός καὶ περιέχει 316 φύλλα³⁷.

Βρίσκεται στὴ βιβλιοθήκη τοῦ κολεγίου Aedis Christi τῆς Ὁξφόρδης³⁸. Ἡ προέλευσή του εἶναι ἄγνωστη, ὅμως ἀπὸ τίς διαφορὲς σημειώσεις μέ χαρακτήρα προσευχῆς, πού ὑπάρχουν στὴν ὥα τῶν φύλλων, μπορούμε νά ὑποθέσουμε ὅτι προέρχεται ἀπὸ κάποιο μοναστήρι τῆς Δυτικῆς Θεσσαλίας.

Ὁ κώδικας τῆς Χίου εἶναι ὁ πληρέστερος. Χρονολογεῖται τὸν 15ο αἰώνα καὶ προέρχεται ἀπὸ τὴ Μονὴ Δουσίκου τῆς Θεσσαλίας ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ σημειώματα³⁹.

Ὁ τελευταῖος κάτοχος τοῦ χειρογράφου, σύμφωνα μέ δύο ἔμμετρα κτητορικά σημειώματα, ἦταν ὁ ἐπίσκοπος Σταγῶν (1784-1808), Σηλυβρίας (1816-Μάρτιος 1818) καὶ κατόπιν Φιλιππουπόλεως (Μάρτιος 1818 - τέλη 1821), Παῖσιος. Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Παΐσιου ὁ κώδικας βρισκόταν στὴν ἐλληνικὴ Σχολὴ Φιλιππουπόλεως τουλάχιστον ὡς τὸ 1873⁴⁰.

Ἀποτελεῖται ἀπὸ 416 χαρτῶα φύλλα καὶ περιλαμβάνει ὁμιλίες τοῦ Ἀνδρέα Κρήτης, Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Γρηγορίου Νύσσης καὶ ἄλλων πατέρων. Ἡ ὁμάδα τῶν 18 ὁμιλιῶν τοῦ Ἀντωνίου ταξινομεῖται τελευταία⁴¹.

Τὸ πρωτότυπο χειρόγραφο πρέπει νά γράφηκε στὰ Τρίκαλα καὶ νά φυλασσόταν στὴ βιβλιοθήκη τῆς μητροπόλεως. Ἴσως καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἀντώνιος νά ἔδειξε

34. Αὐτόθι, σ. 25.

35. Αὐτόθι, σ. 23-24.

36. Ὁ Στ. Λάμπρος στὸν παραπάνω κατάλογο σημειώνει ὅτι χρονολογεῖται τὸν 11ο αἰώνα. Προφανῶς πρόκειται γιὰ λάθος.

37. G. G. W. Kitchin, *Codices Mss Graec Aedis Christi*, σ. 28.

38. N. Bees, *Zur Schritstellerei des Antonios Von Larissa, Byzantinisch-Neugriechischen Jahrbücher XII* (1936) 301.

39. Ἀγ. Τσελίκας, *Τὰ βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ χειρόγραφα τῆς βιβλιοθήκης τῆς Χίου* ὁ «Κοραῆς», Ἀθήνα 1984, σ. 14.

40. Αὐτόθι, σ. 4.

41. Αὐτόθι, σ. 14.

ένδιαφέρον νά συγκεντρώσει ὅλες μαζί τίς ὁμιλίες του πρίν τό θάνατό του. Ὅπως ἀναφέρει στό ἐγκώμιό του στόν ἅγιο Οἰκουμένιο, δέν ἦταν μόνο ὁ ὁμιλητής, ἀλλά καί ὁ συγγραφέας τῆς ὑπόθεσης⁴².

Ὁ Ἀντώνιος στή συνειδηση τοῦ λαοῦ ἦταν ἅγιος, ὅπως ἀπεικονίζει καί ἡ τοιχογραφία στή βόρεια πλευρά τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων στά Τρίκαλα⁴³. Εἶναι φυσικό, μετά τό θάνατό του τό 1363, οἱ διάδοχοί του νά ἔδειξαν ἰδιαίτερο ζήλο νά ἀναπαράγουν τό χειρόγραφο καί ἀπό εὐλάβεια στήν ἀγιότητά του, ἀλλά καί ἀπό ἐνδιαφέρον νά ἔχουν ὡς ὑπόδειγμα τίς ὁμιλίες του.

Φαίνεται ἀκόμη ὅτι τά χειρόγραφα ὑπῆρχαν στίς βιβλιοθήκες τῶν μοναστηριῶν τῆς περιοχῆς, ὅπου οἱ ὁμιλίες του διαβάζονταν γιά τήν ὠφέλεια τῆς ψυχῆς τῶν μοναχῶν στήν τράπεζα ἢ στόν ὄρθρο τίς ἀντίστοιχες ἐορταστικές ἡμέρες τῶν Δεσποτικῶν καί Θεομητορικῶν ἐορτῶν καί στίς πανηγύρεις τῶν ἐγκωμιαζομένων ἁγίων, ὅπως δηλώνει ἡ φράση «Δέσποτα εὐλόγησον» πού προτίθεται στίς ὁμιλίες του.

Ἀπό τήν κριτική ἐπεξεργασία τοῦ χειμένου διαπιστώσαμε τά ἑξῆς: Στόν κώδικα τῆς Ὁξφόρδης διατηρεῖται τό πλησιέστερο στό πρωτόγραφο κείμενο. Αὐτό ἐπιβεβαιώνεται καί ἀπό ἔμμεσες μαρτυρίες, ὅπως τά παραθέματα ἀπό τά ἐκκλησιαστικά βιβλία τά ὁποῖα εἶναι πλησιέστερα στό πρωτότυπο σέ σχέση μέ τούς ἄλλους δύο κώδικες, π.χ.:

Ἐκκλησιαστικό κείμενο (Ασ 3,5):

Κώδιξ O, C:

Κώδιξ A:

Ὁρκισα ὑμᾶς, θυγατέρες Ἰε-
ρουσαλήμ, ἐν ταῖς δυνάμει
καί ἐν ταῖς ἰσχύσεσι τοῦ ἁ-
γροῦ, ἐάν ἐγείρητε καί ἐξε-
γείρητε τήν ἀγάπην...

Ὁρκισα ὑμᾶς, θυγατέρες Ἰε-
ρουσαλήμ, ἐν ταῖς δυνάμει
καί ἐν ταῖς ἰσχύσεσι τοῦ ἁ-
γροῦ, ἐάν ἐγείρητε καί ἐξε-
γείρητε τήν ἀγάπην...

Ὁρκισα ὑμᾶς, θυγατέρες Ἰε-
ρουσαλήμ, ἐν ταῖς δυνάμει
καί ἐν ταῖς ἰσχύσεσι τοῦ ἁ-
γροῦ, ἐάν ἐγείρητε τήν ἀγά-
πην...

(Ασ 4,9) Ἐκαρδίωσας ἡμᾶς,
ἀδελφή μου νύμφη ἐκαρδίω-
σας ἡμᾶς.

Κώδιξ O:

Ἐκαρδίωσας ἡμᾶς· ἐκαρ-
δίωσας!

Κώδιξ A, C:

Ἐκαρδίωσας!

Ἐπίσης ἡ σύνταξή του εἶναι πῶς σωστή. Ὅμως καί ὁ κώδικας τῆς Χίου ἀνήκει στήν ἴδια παράδοση μέ αὐτόν καί οἱ διαφορές τους δέν εἶναι σημαντικές, πρᾶγμα πού μᾶς ὁδηγεῖ νά ὑποθέσουμε ὅτι προέρχονται ἀπό τόν ἴδιο γεννήτορα. Ἐπομένως καί οἱ δύο μᾶς εἶναι χρήσιμοι στήν ἀνασυγκρότηση τοῦ κειμένου τοῦ γεννήτορα πού χάθηκε, δηλαδή τοῦ ἀρχετύπου.

Ὁ κώδικας τῆς μονῆς Ἰβήρων ἔχει γραφεῖ ἀπό ἀντιγραφέα πού δέν ἦταν λόγιος, διότι σέ μερικά σημεία δυσκολεύεται νά κατανοήσει τό νόημα τοῦ κειμένου

42. Ἐῶ λέγειν τὰ καθ' ἐκάστην ἐκτελούμενα καί ἰδίως ἐμοὶ δῆλα γινόμενα τῷ τῆς ὑποθέσεως συγγραφῇ, Κώδιξ A, φ. 38β.

43. Ν. Γιαννόπουλου, Αἱ παλαιαὶ ἐκκλησιαὶ Τρικάλων καί οἱ δύο Βησσαρίωνες Λαρίσης, Τρικαλινὰ (ἀναδημοσίευση) 7 (1987) 120.

μέ ἀποτέλεσμα νά ἀπλουστεύει τίς λέξεις ἢ νά κάνει συντακτικά λάθη π.χ.:

Κῶδιξ Ο, C:

...καί τὸ τῆς παρρησίας ὑπερβάλ-
λον διὰ τῆς ξένης καὶ θαυμαστῆς
παρουσίας οἰκονομῶν.

Κῶδιξ Ο, C:

...ἀλλ' ἰσχυρὸν ὀφειλὴ καὶ πίστις
βεβαιότητα καὶ ἀκαταίσχυντος, ὅφ'
ἦς **αὐτὸς** ἀγόμενος δέσμιος...

Κῶδιξ Α:

...καί τὸ τῆς παρρουσίας ὑπερβάλ-
λον διὰ τῆς ξένης καὶ θαυμαστῆς
παρουσίας οἰκονομῶν.

Κῶδιξ Α:

...ἀλλ' ἰσχυρὸν ὀφειλὴ καὶ πίστις
βεβαιότητα καὶ ἀκαταίσχυντος, ὅφ'
ἦς **ἐνδῶς** ἀγόμενος δέσμιος...

Παρόλο ὅμως ὅτι πάρχουν λάθη, δέν θεωροῦνται τόσο σοβαρά ὥστε νά ἔχουμε διάσπαση στήν παράδοση τοῦ κειμένου. Πρώτυπό του ἦταν μᾶλλον ὁ κώδικας τῆς Χίου, διότι ἔχουν ἴδια λάθη καὶ παραλείψεις, π.χ.:

Κῶδιξ Ο:

Αὐτὸς γάρ τοῦτο πολυειδῶς **ἔδειξε**
καὶ καθ' ἐκάστην δεικνύει...

Κῶδιξ Ο:

...ὅς καὶ τελώνας τοῦτο δέδωκε τὸ
ἀξιῦμνητον δῶρον καὶ μυρίους **τοῖς**
βίον διεστραμμένον βιώσασσι.

Κῶδιξ Α, C:

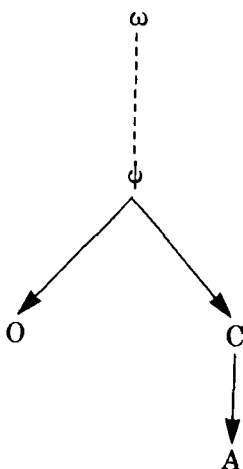
Αὐτὸς γάρ τοῦτο πολυειδῶς **ἔδοξε**
καὶ καθ' ἐκάστην δεικνύει...

Κῶδιξ Α, C:

...ὅς καὶ τελώνας τοῦτο δέδωκε τὸ
ἀξιῦμνητον δῶρον καὶ μυρίους **τὸν**
βίον διεστραμμένον βιώσασσι.

Ὁ κώδικας Ο καὶ ὁ κώδικας C εἶναι ἀρχαιότεροι, ἐπομένως κατὰ τεκμήριο ἔχουν τὸ καλῦτερο κείμενο.

Ἐάν σημειώσουμε μέ ω τὸ αὐτόγραφο χειρόγραφο τὸ ὁποῖο χάθηκε καὶ μέ ϕ τὸ ἀρχέτυπο πού προῆλθε ἀπὸ ἀντιγραφή τὸ ὁποῖο ἐπίσης χάθηκε, ἀλλὰ ἀπο-
τελεῖ τὸ γεννήτορα τῶν δύο παραπάνω κωδίκων, ἔχουμε τὸ ἑξῆς στέμμα:

Μέσα στο κείμενο χρησιμοποιούνται τά ἑξῆς σύμβολα γιά χαρακτηρισμό ὀρισμένων σημείων:

< > γιά λέξεις πού προστίθενται σέ θέση ὑποτιθέμενου κενοῦ.

{ } γιά λέξεις πού ἐξοβελίζονται διότι κρίθηκαν ὡς παρέμβλητες.

Στό κριτικό ὑπόμνημα χρησιμοποιοῦνται οἱ ἑξῆς συντομογραφίες:

om. = παρέλειψε

a. corr. = γραφή πρίν τή διόρθωση.

Ἀντωνίου τοῦ ἀγιωτάτου καὶ σοφωτάτου ἀρχιεπισκόπου Λαρίσης, ὑπερτίμου
καὶ ἐξάρχου Δευτέρας Θετταλίας καὶ πάσης Ἑλλάδος

Λόγος εἰς τὴν ἀγίαν κοίμησιν τῆς ὑπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ
ἀειπαρθένου Μαρίας

Κώδιξ Ο

φ. 250^v 1

Δέσποτα Εὐλόγησον!

Τίς αὕτη ἡ ἀναβαίνουσα ἀπὸ τῆς ἐρήμου ὡς στελέχη καπνοῦ τεθυμιαμένη¹;
Ἐρήμου τῆς πάσης ἀγαθῶν ἐργασίας οὐ κατὰ φύσιν, ἀλλὰ κατὰ προαίρεσιν
ἀνθρωπίνης φύσεως, ἣν ἡ παροῦσα ἀνακαινίζει ἀνάβασις. Τί τὸ περιαδόμενον
ἔργον, τί τὸ θαῦμα, τὸ πᾶσαν ἀκοὴν ξενίζον καὶ ἔννοιαν; Τίς ἡ ἀνάβασις; Τίς ὁ
5 τρόπος; Τίς ἡ ὑπὸ γῆν καὶ τὰ ἐν ἄδου, φυσικὴ τε καὶ ὑπὲρ φύσιν κατάβασις;

φ. 251^r

Μυστήριον οἰκονομεῖται σήμερον μέγιστον κατ' οὐδὲν τοῦ προτέρου / λει-
πόμενον. Ποίου λέγω; Τῆς κυοφορίας καὶ τῆς ὑπερφυοῦς τοῦ Δεσπότητος γεννή-
σεως. Ὡσπερ γὰρ ἐκείνη καταλλαγὴ τῆς ἀνθρωπίνης πρὸς Θεὸν γεγενῆται φύ-
σεως ἀπ' αὐτῆς ἐνώσεως ὑπερυψώσασα τήνδε καὶ τῶν οἰκείων αὐχημάτων με-
10 ταδοῦσα καὶ τέλος τοῖς θείοις ἐγκαθιδρύσασα θρόνοις, οὕτω δὴ καὶ ἡ παροῦσα
κατάστασις τῆς τῶν βροτῶν σωτηρίας ὑπάρχει καὶ τῆς ἐλπίζομένης θεώσεως βε-
βαιωτάτη καὶ ἀναντίρρητος οὔσα τυγχάνει πληροφορία.

15

φ. 251^v

Θεὸς γὰρ τὸ πρόσθεν ἐξ οὐρανοῦ κατήλθεν οἰκήσων τὴν ὑπεραγίαν καὶ θεο-
χώρητον ὄντως σκηνήν, ἀγγέλου τὴν παρουσίαν εὐαγγελισαμένου. Θεὸς καὶ νῦν
ἐξ οὐρανοῦ κάτεισιν ἀγγέλων δορυφορούμενος μυριάσι τὴν αὐτὸν τεκοῦσαν πα-
ραληφόμενος. Κάκει μὲν ὁ Γαβριὴλ τὴν ἐνοίκησιν εὐαγγελισάμενος ὤφθη. Νῦν
δὲ / αὐτὸς ὁ τῆς μεγάλης βουλῆς ἄγγελος², ὁ ἀόρατος, ὁ ἀνείδεος, ὁ ἀπρόσιτος,
ὁ ἀπερίγραπτος³ ἐν εἶδει τῷ προσληφθέντι, τὴν ἐξ ἧς τοῦτο προσέλαβεν ἐναγκα-
λίσάμενος κάτεισιν. Οὐ γὰρ περικλείεται οὐρανῷ, οὐ γῆς ὁρίοις στενοχωρεῖται,
20 οὐ νεφελῶν πυκνότησιν ὅλως καὶ συμπιλήσειν, ἀλλὰ πάρεστι πανταχοῦ καὶ
πάντα τῆς οἰκειᾶς πληροὶ παρουσίας.

25

φ. 252^r

Ἀλλὰ τοῖς μὲν ποιήμασιν ὡς Δεσπότης τὴν ἐποπτεῖαν χαρίζεται, ἀγαθό-
τητος ἀοριστίᾳ τὴν πρόνοιαν ἐξαπλῶν καὶ πᾶσι μετέχεσθαι κατὰ τὸ δοθὲν τῆς
καθαρότητος μέτρον, ἣ καὶ ἐκ προκοπῆς προσκτεθέντι τὰ τῆς ἐπισκοπῆς πα-
ρεχόμενος, τῇ δέ γε ὑπεραγίῳ Αὐτὸν τὸν τῶν ἀγίων Ἁγίων γεννησάσῃ οὐσιώδῃ
καὶ ὑπερφυᾷ καὶ τὴν ἐπιδημίαν ποιούμενος καὶ τὸ τῆς παρρησίας ὑπερβάλλον
διὰ τῆς ξένης καὶ θαυμαστῆς παρουσίας / οἰκονομῶν.

5. ἡ om. A | 11-12. βεβαιωτάτης A | 15. δωροφορούμενος A, C | τὴν: τὸν A | 17. ὁ² om. C | 26.
ἐπιδημίαν: ἐπιθυμίαν A | παρρησίας: παρρουσίας A

1. Cf. Αρ. 3,6.

2. Cf. Ἠσ. 9,6.

3. Cf. Θεία λειτουργία Ἰωάννου Χρυσοστόμου, εὐχή ἀγίας ἀναφορᾶς.

ᾧ θαῦμα θαυμάτων! ᾧ μυστήριον ἀκατάληπτον! ᾧ ἐνέργημα βεβαιοῦν τὰ προειληφότα τερατουργήματα!

30 Τίς οὖν τοιαῦτα κεκτημένη τὰ ὕψη καὶ τεράστια ὑποθέσει καθυπηρετῆσαι γλιχόμενος οὐ πρότερον ἑαυτὸν ἀγνίσας σπουδὴν πᾶσαν ποιήσαιτο (ἄν), εἴτα μόλις καὶ βραδέως τῆς προκειμένης ἄφαιτο ὑποθέσεως; Ἄλλ' ἰσχυρὸν ὀφειλῇ καὶ πίστις βεβαιωτάτη καὶ ἀκαταίσχυντος, ὅφ' ἧς αὐτὸς ἀγόμενος δέσμιος ὑπὸ τὸν ζυγὸν ἐκὼν ἤχθην τοῦ καὶ ἀγγέλοις αὐτοῖς φρικτοῦ λειτουργήματος καὶ το-

35 σοῦτον ὡς μηδὲ τοῖς πάντων τῶν τοιούτων συνεφαπτομένοις συνήθως τὰ τῆς βουλήσεως ἀνασχέσθαι κοινώσασθαι καὶ τούτους εἰς ἐπικουρίαν ἔχειν καὶ ἄρω- γὴν καὶ συνέργειαν συμπράττοντας.

φ. 252^v 2 Πόθεν οὖν εἰς τούτους ὑπήχθην τοὺς λόγους καὶ τί τὸ τὴν τοσαύτην / ἀδει- λίαν μοι μνηστεύμενον; Ἔτρεφον ἐκ μακροῦ τὸν πόθον καὶ ἐν ἀδύτοις τῇ δια- νοίᾳ διέθαλπον, ἀλλὰ μηδεμίαν προσοῦσαν ὁρῶν τὴν περὶ τῶν τοιούτων δύνα- μιν, σιγῇ τὰ τῆς ὀφλήσεως ἀπεδίδουν καὶ ἁοράτως τὰ χρέα τῇ τῶν ἀφανῶν ἀπε- τίνυσαν γνώσιδι τε καὶ ἐπόπτιδι, ἣ λόγον προσαγαγεῖν ἐγκωμισατικὸν μὴ πρεπόν- 5 τως ἑμαυτοῦ καταδίκης δικαιοτάτην ἐνόμιζον καὶ τιμωρίας ὑπόθεσιν.

Ἦν οὖν ἐν μέσῳ δυοῖν ἀπειλημμένος τοῖν δυσχεροῖν καὶ ὅφ' ἑκατέρου ἀν- θελκόμενός τε καὶ διαπνεόμενος. Ἡ μὲν γὰρ τοῦ ὀφλήματος ἀνάγκη ἄφυκτός τε καὶ ἀπαραίτητος, τὸ δὲ τῆς ἀποδόσεως ἀνίσχυρον καὶ ἀνάγκης, ὃ φασίν, ἰσχυ- 10 ρότερον. Ὡν ὑψηλοτέρα ἐλπίς ἐφάνη καὶ πίστις, ἣ καὶ τὰ λίαν ἀδύνατα ὄντα τυγχάνει ἀνυσιμώτατα.

φ. 253^r Τούτοις γὰρ / ὀχυρωθεῖς καὶ καθοπλισθεῖς ἐπὶ τὸν ἀγῶνα ἀνέστην, μᾶλλον δ' ἵν' οἰκειότερον εἴπω, ἐπὶ τὴν τῶν πόνων καὶ μόνῃ προαιρέσει παρεχομένην ἀνυπέρβλητον ἀμοιβήν. Ἡ γὰρ καὶ τοῖς πρώτοις καὶ μέσοις παρασχοῦσα τὴν δύ- 15 ναμιν καὶ τῷ τελευταίῳ καὶ ὑστάτῳ παρέξει τὰ τῆς ἀνύσεως.

Εἰ γὰρ αὐτὸς ὁ μονογενὴς ταύτης υἱός, ὁ Θεὸς ὁ Μέγας, ὁ Ἰσχυρός⁴, ὁ Ἀλάθητος οὐκ ἀπηξίωσε διὰ τῶν ἡμετέρων ἀναξίων ὑπηρετεῖσθαι χειρῶν, ἀλλὰ βεβαίῳ τῇ τοῦ συνάρχου καὶ συμφυοῦς Πνεύματος παρουσίᾳ τὰ τῆς ἐμπιστευ- θείσης ἐνεργείας καὶ τὸν ἐγχειρισθέντα καθαγιαρίζει λαόν, καὶ αὐτὴ υἱομιμήτως 20 προσοίσεται τὰ τῆς δωροφορίας καὶ οὐκ ἴσῃν τῇ προθέσει τε καὶ πόνῳ, ἀλλὰ τῇ οἰκείᾳ μεγαλωσύνῃ παρέξεται τὴν ἀντίδοσιν.

φ. 253^v 3 Ἀπαίρει γὰρ ἀπὸ τῶν ἐγκοσμίων / καὶ πρὸς τὰ ὑπερκόσμια μεταβαίνει σκη- νώματα καὶ ἀποδίδωσιν ἡμῖν ὥσπερ χρέος τὸν ἐκ τῆς μνήμης ἀγιασμόν. Ἐν- ευαγγελίζεται θεϊκαῖς τοῦ υἱοῦ χερσὶ καὶ εὐλογεῖ ταῖς οἰκείαις ἡμᾶς τοὺς εἰς αὐ- τὴν τὰς ἐλπίδας θεμένους.

28. ᾧ μυστηρίων ἀκατάληπτων A, C | 33. αὐτὸς: ἐνδὼς A | 37. συμπράττοντα A, C | 7. τοῖν: ταῖν A, C | ἐφ' ἑκατέρου A, C | 8. ἀνελκόμενός τε A | 14. Ἡ γὰρ: Εἰ γὰρ A | 3. Εὐαγγελίζεται O

5 Ὑψοῦται ἀπὸ τῶν ὀρωμένων ἀναγομένη πρὸς τὰ ἀόρατα καὶ συνυפוῖ πάντα πιστόν, ὃς αὐτῆς ἐπικαλεῖται τὸ ὑπερύψηλον ὄνομα. Δέχεται ὑπ' ἀγγέλων χειρουβείμ τε καὶ σεραφεῖμ καὶ πάσης τῆς ἀνωτάτω οὐσίας, ὡς τὸν πάντων ποιητὴν τε καὶ βασιλέα γεννήσασα καὶ προπέμπεται ταῖς αὐτοῖς τάξεσι καὶ χορείαις καὶ πάντας αὐτοὺς ἡμῖν καθίστησι καὶ φύλακας καὶ φρουροὺς καὶ ὁδηγοὺς ἀπλανεῖς τῆς τε παρούσης ζωῆς καὶ τῆς ἐλπιζομένης βιώσεως. Ὡς περ γὰρ αὕτη προσελήφθη ὑπὸ τοῦ πάντων Θεοῦ τῆς κοινῆς / τῶν ἀνθρώπων σωτηρίας καὶ ἀναπλάσεως ἕνεκεν, οὕτω καὶ πάσας τὰς ἱεράς τάξεις ἡμῖν ἐπέστησεν ὁ Κύριος ἡμῶν καὶ Θεὸς καὶ ταύτης υἱὸς εἰς τὸ μὴ κατατροποῦσθαι διὰ τῶν ἐναντίων δυνάμεων τῇ ταύτης ἀνυπερβλήτῳ παρρησίᾳ καὶ ταῖς ὑπὲρ τοῦ λαοῦ μεσιτεῖαις καὶ παρακλήσεσι.

4 Τοιαύτας οὖν ἔχοντες τὰς ἐλπίδας καὶ μετὰ τοσούτου τοῦ θαρρεῖν τῆς ὑποθέσεως ἐφαψάμενοι βραχέ(') ἅττα καὶ πρόσφορα τῇ ὑποθέσει πλεξόμεθα καὶ τὰ χαριστήρια.

Ἐπιθι λέγοντες, ἅπιθι εἰς τὴν σὴν ἀνάπαυσιν, ἡ τοῦ ἀγιάσματος κιβωτός⁵.
5 Ὁ παράδεισος ὁ κεκλεισμένος, ἡ ἐσφραγισμένη πηγὴ⁶. Ἐπιθι πορεῖαν τὴν θαυμαστήν. Εἴσελθε εἰς κῆπὸν σου⁷. Ἀπόλαυσον ὁσμῆς μύρων σου⁸. Πνευσάτωσαν ἀρώματά σου⁹. Ναί, περιστερά καλή, ναί, τελείαν¹⁰, ναί, ἡ κεχρυσωμένης τὰς πτέρυγας κεκτημένη. /

φ. 254^v 10 Ὡς ἡ κλίνη τοῦ Σολομῶντος, ἣν κυκλοῦσιν ἐξήκοντα δυνατοί¹¹! Αἱ ῥήσεις τῆς θείας Γραφῆς, ἣν περιστοιχοῦσιν ἐξήκοντα βασίλισσαι καὶ ὀγδοήκοντα παλλακαὶ καὶ νεάνιδες ὧν οὐκ ἔστιν ἀριθμὸς¹².

15 Οὐ προφῆται γὰρ μόνον περὶ σοῦ ἐλάλησαν, οὐδὲ χορὸς ἀποστόλων τοῖς διὰ σοῦ θαυμασίοις ἐγκαλλωπίσατο, ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ οἱ τὴν ἐναντίαν ἡμῖν τεταγμένοι, οὐκ ὀλίγα θαυμάζοντες, καταλελοίπασιν συγγράμματα, εἰ καὶ χρεῖαν τούτων οὐδεμίαν ἡμῖν, μηδὲ γὰρ ἔλατιον ἀμαρτωλοῦ τὴν ἐμὴν λιπάνον κεφαλὴν¹³.

Ἐπιθι τοίνυν, ἡ νέα κιβωτός, ἅπιθι. Ἀπαίρεις γὰρ ἤδη καὶ ὁ λαός, τὴν σὴν, ὁ σὸς οὐχ ὑφίσταται στέρησιν, ἐννοεῖ γὰρ ὅσα διὰ σοῦ καθ' ἐκάστην θεόθεν δέχεται τὰ χαρίσματα. Οὐκ ἀγνωμονεῖ περὶ τὰ εὐεργετήματα, καὶ ἀδυνάτως ἔχῃ πρὸς

14. τοῦ om. A, C | 7-8. κεχρυσωμένης κεκτημένη τὰς πτέρυγας O | 7. κεχρυσωμένη A | 9. ἡ om. A

5. Cf. Ψα. 131,8.

6. Cf. Ασ. 4,12.

7. Cf. ibid. 5,1.

8. Cf. ibid. 1,3.

9. Cf. ibid. 4,16.

10. Cf. ibid. 6,9.

11. Cf. ibid. 3,7.

12. Cf. ibid. 6,8.

13. Cf. Ψα. 140,5.

φ. 255^r τὴν ἀπόδοσιν. Τὴν / ἀόρατον ἐπιδημίαν ἐπεύχεται, τὰς ἀντιλήψεις ἐπιβοᾷται.
20 Οἶδε γὰρ ὅτι οὐδέν σοι τῶν μεγάλων ἀδύνατον.

Πάλιν οὖν οἰκεῖα καὶ οὐκ ἔξωθεν δέχου τὰ ὑμνητήρια. Τὸ ὄρος τὸ πῖον, τὸ τετυρωμένον¹⁴, τὸ ἀλάξυτον, τὸ ἀλατόμητον¹⁵. τὸ ὄρος τὸ ἅγιον¹⁶, ἐν ᾧ εὐδόκησεν ὁ στήσας τὰ ὄρη ζυγῶ καὶ τὰς νάπας σταθμῶ¹⁷, ὃ ἐκτίησας ἡ δεξιὰ αὐτοῦ, ὃ εἶδεν ὁ Δανιὴλ καὶ ἐφθέγγετο μεγάλα καὶ θαυμαστά. Ἀνάβηθι εἰς τὴν ὄντως
25 ἀνάπαυσιν. Ἡ κλίμαξ ἦν εἶδεν ὁ Ἰακώβ καὶ ἀνύμνησε λέγων: Καὶ ἰδοὺ κλίμαξ ἐστηριγμένη εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ οἱ ἄγγελοι τοῦ Θεοῦ ἀνέβαινον καὶ κατέβαινον ἐπ' αὐτήν¹⁸. Ἀνιθι, ἡ πύλη ἦν θεασάμενος ὁ αὐτὸς προφήτης ἔφη: Καὶ εἶδον, καὶ ἰδοὺ πύλη κατ' ἀνατολὰς καὶ αὕτη κεκλεισμένη. Καὶ Κύριος εἶπε μοι: Ἡ πύλη αὕτη κεκλεισμένη ἔσται καὶ οὐδεὶς δι' αὐτῆς εἰσελεύσεται ἢ ἐξελεύσεται, διότι ὁ /
φ. 255^v 30 ἡγούμενος κάθηται ἐπ' αὐτῆς τοῦ φαγεῖν ἄρτον¹⁹.

Ἄπιθι τοίνυν ἐκ τῶν προσκαίρων εἰς τὰ αἰώνια· ἐκ τῶν χαμαιζήλων ἐπὶ τὰ ὑψηλότερα. Πάντα γὰρ τὰ περὶ σοῦ προρρηθέντα τὸ πέρας ἔλαβε καὶ μένει σε θρόνος ἐν οὐρανοῖς ὡς θρόνος γενομένη τοῦ τῶν οὐρανῶν ποιητοῦ²⁰. Προσκυνήσουσί σε οὐχ οἱ υἱοὶ μόνοι τοῦ πατρός σου²¹, ἀπόστολοι καὶ προφῆται καὶ ἱε-
35 ράρχαι καὶ μάρτυρες, ἀλλὰ καὶ τὰ ἀκατονόμαστα τάγματα τῶν αὐλῶν δυνάμεων. Σὺ γὰρ καὶ οὐρανοῦ ὑψηλοτέρα²² καὶ ἀγγέλων τιμιωτέρα²³ καὶ πάσης ἀνωτέρα τῆς κτίσεως. Εἰ γὰρ καὶ ἐκ τῆς χοϊκῆς προσελήφθης οὐσίας, ἀλλὰ τὴν θεῖαν ἐδέξω οὐσίαν ἐν ἑαυτῇ καὶ ἀτρέπτως τῆς σῆς τῷ πάντων Θεῷ ταύτης μετέδωκας.

Ἡ οἰκημα ἅγιον καὶ ὑπεράγιον ὄντως θυσιαστήριον τοῦ τῶν ὅλων δημιουργοῦ καὶ Δεσπότη! / Σὺ γὰρ καλύψει τὰ χερουβείμ καὶ ἐπισκιάσει τὰ σεραφεῖμ
φ. 256^r 40 εὐλαβῶς καὶ μετὰ δέους τὴν λειτουργίαν ἀποπληροῦντα. Ἡ γὰρ κιβωτός, ἐν ἣ ἡ στάμνος τοῦ μάννα καὶ αἱ πλάκες τῆς διαθήκης καὶ ἡ ῥάβδος Ἀαρὼν ἡ βλαστήσασα. Καὶ τὰ ὑπὸ χρυσοῦ γεγεννημένα χερουβείμ, κατασκιάζοντα τὸ ἱλαστήριον²⁴, σὲ προεζωγράφουν ἀριδηλότερα· καὶ οὐ γέγονας μὲν ἐκεῖνα σύ. Μένεις δὲ
45 καὶ μετὰ τὴν θεογεννησίαν κόρη καὶ ἀτυπώτως καὶ ἐν τοῖς τύποις καὶ εἰκονί-

25. Καὶ κλίμαξ Α, C | 33 θρόνον Ο | 34. οἱ om. Α

14. Cf. Ψα. 67,16.

15. Cf. Κανόνα τοῦ Ἀκαθίστου ὕμνου, Ε' ᾠδὴ, δοξαστικό.

16. Cf. Ψα. 14,1· 42,3· 47,1· 98,9.

17. Cf. Ἠσ. 40,12.

18. Cf. Γε. 28,12.

19. Ὁ αὐτὸς προφήτης ποῦ ὑπονοεῖται εἶναι προφανῶς ὁ Ἰεζεκιήλ. Cf. 44,1-4.

20. Vit. Ἠσ. 6,1.

21. Γε. 49,8.

22. Cf. Ἀκολουθία Μικροῦ Παρακλητικοῦ Κανόνα, μεγαλυνάριο Β'.

23. Cf. ibid, μεγαλυνάριο α'.

24. Εβ. 9,4,5.

σμασιν ἀνιστορεῖ σε ἡ ἐκκλησία κόρην καὶ ἐν σοὺ τῷ τύπῳ καὶ τῷ ὀνόματι καλ-
λωπίζεται.

50 Καὶ ὁρῶσα νῦν ὑπτίαν ἐπὶ κλίνης νεκρὰν καὶ τῷ ὁρωμένῳ συναλγοῦσα τῇ
φ. 256^ν ἄθανασίᾳ τῇ διὰ σοῦ συναγάλλεται καὶ ὅλη πρὸς σέ μετανίσταται καὶ τοὺς ἑαυτῆς
τροφίμους πρὸς ὑμνωδῖαν συγκαλεῖται καὶ / πρὸς πανήγυριν.

5 Πέτρου τοῦ ἱεροῦ πρωτοκλήρυκος τῶν ἐπιταφίων ἐξάρχοντος καὶ θρήνοις καὶ
οἰμωγαῖς τὸν ἐγκάρδιον φλογμὸν μέχρῃς αἰθέρος ἀναρριπίζοντος καὶ Παύλῳ τῷ
ἱεροκλήρυκι πνευματοκινήτως παραχωροῦντος τῆς λειτουργίας καὶ μελωδίας τῆς
5 ὑπὲρ ἀνθρωπον, ὅλῳ ἐξισταμένῳ, ὅλῳ διηρμένῳ, ὅλῳ θεολήπτῳ δεικνυμένῳ
καὶ τὸ ὑπερφυὲς τοῦ πράγματος ὑπερφυέσι καὶ ταῖς εὐφημίαις καταγεραίροντι²⁵.

Μηδὲ τοῦ ἱεραρχικοῦ χοροῦ τῆς τοιαύτης ἀπολελειμμένου μυσταγωγίας, ὡς
αὕτη που δηλοῖ ἡ θαυμαστὴ γλῶττα καὶ ὑπερφυῶς ἀττικίζουσα καὶ τὸ φυσικὸν
κάλλος εἰς πνευματικὸν μετασκευασαμένου ρυθμὸν Διονυσίου τοῦ μύστου καὶ
μυσταγωγοῦ τῶν τοιούτων καινοπρεποῦς, ἥ καὶ μόνῃ παραχωρεῖν ἔδει καὶ νῦν
φ. 257^ν 10 καθάπερ / τότε τὰς ἐγκωμιαστικὰς πλέκειν ὥδᾳς. Ὅσα μὲν οὖν ἐκείνῳ περὶ τῆς
παρούσης πεφιλοσόφηται ὑποθέσεως τοῖς μεγίστοις ἐντυγχάνοντας πονήμασι καὶ
συγγράμμασιν, ἔξεστιν ἀναλέγεσθαι.

6 Ὅσα δὲ καὶ ἡμῖν τὸ τῆς ὥρας συνεπτυγμένον παρέχεται εἰς μέσον προ-
θεῖναι, οὐ πάρεργον, εἰς κοινὸν ἀποβλέποντα καὶ καθολικὸν τῆς οἰκονομίας λό-
γον, ἧς ἡ προκειμένη μεσίτης τῆς θείας φιλάνθρωπίας ταύτη πρὸς ἐπανόρθωσιν
τῆς ὅλης φύσεως προμηθέστατα χρησαμένης, ὡς αὐτός που φησί:

5 Φιλάνθρωπον διαφερόντως ἡ θεαρχία, ὅτι τῆς καθ' ἡμᾶς πρὸς ἀλήθειαν ὀλι-
κῶς ἐν μιᾷ τῶν αὐτῆς ὑποστάσεων ἐκοινώνησεν, ἀνακαλουμένη πρὸς ἑαυτὴν καὶ
ἄνω τιθεῖσα τὴν ἀνθρωπίνην ἐσχατιάν, ἐξ ἧς ἀφθέγκτως ὁ ἀπλοὺς Ἰησοὺς συνετέ-
θη καὶ παράτασιν εἴληφε χρονικὴν ὁ αἰδῖος καὶ εἶσω τῆς καθ' ἡμᾶς ἐγεγόνει φύ-
φ. 257^ν 10 σεως, ὁ πάσης τῆς κατὰ / φύσιν πᾶσαν ἀξέως ὑπερουσίως ἐκβεβηκῶς μετὰ τῆς
ἀμεταβόλου καὶ ἀσυγχύτου τῶν οἰκείων ιδρύσεως²⁶.

Καὶ ἐν ἄλλῳ: Ἀλλὰ καὶ τὸ πάσης θεολογίας ἐκφανέστατον ἡ καθ' ἡμᾶς Ἰη-
σοῦ θεοπλαστία καὶ ἄρρητός ἐστι λόγῳ παντὶ καὶ ἄγνωστος νῦν παντὶ καὶ αὐτῷ
τῷ πρωτίστῳ τῶν πρεσβυτάτων ἀγγέλων²⁷.

15 Καὶ τὸ μὲν ἀνδρικῶς αὐτὸν οὐσιωθῆναι μυστικῶς παρειλήφαμεν, ἀγνοοῦμεν
δὲ ὅπως ἐκ παρθενικῶν αἱμάτων ἐτέρῳ παρὰ τὴν φύσιν διεπλάττετο θεσμῷ καὶ
ὅπως ἀβρόχοις ποσὶ, τὸν σωματικὸν ὄγκον ἔχουσι καὶ ὕλης βάρους, ἐπορεύετο.

9. ἡ Α | 5. καὶ τῆς καθ' ἡμᾶς Α | 6. αὐτῆς: ταύτης Α | 7. ἀφέγκτως C, ἀφέκτως Α

25. Cf. Μελίτων Σάρδεων, *Sancti Melitonis, De transitu virginis Mariae*, PG 5,1234BC.

26. Cf. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Περὶ θεῶν ὀνομάτων*, PG 3,592A.

27. Cf. *ibid.*, στ. 648A.

20 τὴν ὑγρὰν καὶ ἄστατον οὐσίαν καὶ τὰ ἄλλα, ὅσα τῆς ὑπερφυοῦς ἐστὶν Ἰησοῦ φυσιολογίας²⁸.

Καὶ ἀλλαχοῦ: πῶς φῆς Ἰησοῦς ὁ πάντων ἐπέκεινα πᾶσιν ἐστὶν οὐσιωδῶς συντεταγμένος. Οὐ γὰρ ὡς αἷτιος ἀνθρώπων λέγεται ἄνθρωπος, ἀλλ' ὡς αὐτὸ κατ' οὐσίαν ὅλην ἀληθῶς ἄνθρωπος ὢν²⁹.

φ. 258^r 25 Καὶ ἐν ἐτέρῳ: Ἐπειδὴ καὶ / ἕως φύσεως ὑπὲρ φιλανθρωπίας ἐλήλυθε καὶ ἀληθῶς οὐσιώθη καὶ ἀνὴρ ὁ ὑπέρθεος ἐχρημάτισεν. Ἰλεω δὲ εἶη πρὸς ἡμῶν τὰ ὑπὲρ νοῦν καὶ λόγον ὑμνούμενα, καὶ τούτοις ἔχη τὸ ὑπερφυὲς καὶ ὑπερούσιον, οὐ μόνον ἢ ἀναλλοιώτως ἡμῖν καὶ ἀσυγχύτως κεκοινωνήκε, μηδὲν πεπονηθῶς εἰς τὸ ὑπερπλήρες αὐτοῦ πρὸς τῆς ἀφθέγκτου κενώσεως, ἀλλ' ὅτι καὶ τὸ πάντων καινῶν καινότατον ἐν τοῖς φυσικοῖς ἡμῶν ὑπερφυῆς ἦν, ἐν τοῖς κατ' οὐσίαν ὑπερούσιος, πάντα τὰ ἡμῶν ὑπὲρ ἡμᾶς ὑπερέχων³⁰.

φ. 258^v 35 Καὶ ἐν ἄλλῳ, τῷ περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας: Ἡ δὲ τῆς θεαρχικῆς ἀγαθότητος ἀπειροτάτη φιλανθρωπία ἐν ἀληθείᾳ μεθέξει τῶν κατ' ἡμᾶς γενομένη ἀναμαρτήτῳ καὶ ὡς πρὸς τὸ ταπεινὸν ἡμῶν ἐνοποιηθεῖσα μετὰ τῆς τῶν οἰκείων ἀσυγχύτου καὶ ἀλωβήτου παντελῶς ἕξεως. / Τὴν πρὸς αὐτὸν ἡμῖν κοινωνίαν ὡς ὁμογενεσί λοιπὸν ἐδωρήσατο καὶ τῶν οἰκείων ἀνέδειξε μετόχους καλῶν³¹.

Ταῦτα τὰ περὶ τῆς θείας φιλανθρωπίας καὶ ἀληθοῦς τῶν ἡμετέρων κηδεμονίας τοῦ Δεσπότη ἐκ πολλῶν τῶν τῷ ἱερῷ καὶ θείῳ ἱεράρχῃ πεπονημένων παρ' ἡμῶν τῷ παρόντι λόγῳ συντέτακται, οὐ κεφάλαιον ἢ κοινὴ τῆς ἀνθρωπίνης ἀναζώωσις φύσεως.

7 Ὅσα μέντοι ἰδίως ἐπὶ τῇ τῆς Πανάγνου μεταστάσει τούτῳ συντέθεται εἰσεται πᾶς φιλομαθὴς καθὰ δὴ καὶ ἀνωτέρω μοι εἴρηται τῇ θαυμασίᾳ τούτου βίβλῳ μὴ κατὰ πάρεργον ὁμιλήσας, ἰδιαιτάτως δὲ τὸ τῇ ὑποθέσει πρέπον ἀρύσεται τῆς ἐπιστολῆς κατατρυφήσας αὐτοῦ τῆς πρὸς τὸν θεῖον ἐν ἀποστόλοις καὶ ἱεράρχαις
5 Τιμόθεον.

φ. 259^r Αὕτη γὰρ περὶ πάντων διέξεις καὶ ὥσπερ ἐγκώμιόν ἐστιν ἀφωρισμένον Ἱεροθέῳ τῷ πάντῳ {τῷ} θεολόγῳ {καὶ θεολόγῳ} / καὶ διδασκάλῳ καὶ προηγῆτορι. Διέξεις γὰρ ὅπως ἕκαστον τῶν τῆνικαῦτα θαυμασίων ἐπράχθη καὶ ὅπως ἡ τῆς ἱεράς κηδείας τελετὴ τὸ προσῆκον ἔλαβε τέλος. Τὴν ἐξ ἀπάσης τῆς οἰκουμένης εἰς ἐν τῶν Χριστοῦ μαθητῶν διὰ νεφελῶν συνέλευσιν, τὴν τούτων ἀπαρίθμησιν, τὴν ὑπηρεσίαν, τὸ ἔργον καὶ αὐτοῦ τοῦ ἱερωτάτου Ἱεροθέου, τὴν ἱεράν ἔκστασιν καὶ θεοληψίαν καὶ μονονουχί μετὰ σώματος εἰς οὐρανὸν τῆς εἰς οὐρανῶν

26. καὶ: A | 27. ἡ A | 29. καινόν A | 30. ὑπερέχων: περιέχων A | 33. πρὸς τὸ ταπεινὸν A, C | 37. Θείῳ καὶ ἱερῷ A | 7. καὶ² om. A | 12. τῆς: τὴν A

28. Cf. *ibid*.

29. Cf. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Ἐπιστολὴ Δ' τῷ Γαίῳ Θεραπευτῇ*, PG 3,1072A.

30. Cf. τοῦ ἰδίου, *Περὶ θείων ὀνομάτων*, PG 3,648D-649A.

31. Cf. τοῦ ἰδίου, *Περὶ ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*, PG 3,441AB.

15 ὑψηλοτέρας ἀνάβασιν. Οὕτω γὰρ ἐτρώθη τῷ τῆς θείας ἀγάπης βέλει καὶ πνευμα-
 τικῷ κάτοχος τοῦ θείου ὑπῆρξεν ἔρωτι, ὡς ἀπαναστῆναι τέλεον τοῦδε τοῦ ὀρω-
 μένου καὶ πρὸς ἐκεῖνα γενέσθαι τὰ ὑπερφυῖ καὶ ἀθέατα. Παύλου γὰρ ἡξιώθη καὶ
 τῆς μυσταγωγίας καὶ πολιτείας, ὅς ἡρπάγη ἕως τρίτου οὐρανοῦ καὶ εἶδε κάλλη
 τὰ ἄρρητα, ἃ οὐκ ἐξὸν ἀνθρώπῳ λαλῆσαι, ἐφθέγγετο καὶ οὗτος μυστικωτέrais /
 φ. 259^ν ἐννοίαις τὰ ἐν τῷ ἅσματι τῶν ἀσμάτων.

20 Ὡρκισα ὑμᾶς, θυγατέρες Ἱερουσαλήμ, ἐν ταῖς δυνάμεσι καὶ ἐν ταῖς ἰσχύσεσι
 τοῦ ἀγροῦ, ἐὰν ἐγείρητε καὶ ἐξεγείρητε τὴν ἀγάπην, ἕως ἂν ἔλθῃ³². Ἴδου ἡ κλίνη
 Σολομώντος, ἐξήκοντα δυνατοὶ κύκλῳ αὐτῆς ἀπὸ δυνατῶν Ἱερουσαλήμ, πάντες
 κατέχοντες ῥομφαίαν, δεδιδαγμένοι πόλεμον. Φορεῖον ἐποίησεν ἑαυτῷ ὁ βασι-
 λεὺς Σολομών ἀπὸ ξύλων τοῦ λιβάνου, στύλους ἀργυροῦς· τὸ ἀνάκλιτον αὐτοῦ
 25 χρύσειον, ἐπίβασιν αὐτοῦ πορφύραν, ἐντὸς αὐτοῦ λιθοστρωτον, ἀγάπην αὐτοῦ
 ἀπὸ θυγατέρων Ἱερουσαλήμ. Ἐξέλθετε καὶ ἴδετε, θυγατέρες Σιών, ἐν τῷ βασιλεῖ
 Σολομών ἐν τῷ στεφάνῳ, ὃ ἔστεφάνωσεν αὐτὸν ἡ μήτηρ αὐτοῦ ἐν ἡμέρᾳ νυμφεύ-
 σεως αὐτοῦ, ἐν ἡμέρᾳ εὐφροσύνης καρδίας αὐτοῦ³³.

φ. 260^ν Ἴδου ἡ καλή, ἡ πλησίον μου, / Ἴδου ἡ καλή³⁴. Πλησίον γὰρ ὄντως καὶ ἀλη-
 θῶς τοῦ ταύτην ἀπὸ πασῶν γενεῶν ἐκλεξαμένου Χριστοῦ καὶ ἐνοικῆσαι ὑπερ-
 30 φυῶς εὐδοκήσαντος καὶ ἐπὶ τῇ ἀπὸ γῆς ἀναβάσει πρὸς αὐτὴν καταβῆναι μὴ
 ἀπαξίωσαντος.

Τί ἐκαλλιώθησαν μασθοὶ σου καὶ ὁσμὴ ἱματίων σου ὑπὲρ πάντα τὰ ἀρώ-
 ματα³⁵; Ἀποστολαὶ σου παράδεισος μετὰ καρπῶν ἀκροδρύων³⁶. Κηρίον ἀπο-
 στάζουσι χεῖλη σου. Μέλι καὶ γάλα ὑπὸ τὴν γλῶσσαν σου³⁷. Ἐκαρδίωσας ἡμᾶς,
 35 ἐκαρδίωσας³⁸! Ὡ ἐσφραγισμένη πηγὴ³⁹! Ὡ χωρίον τοῦ ἀχωρήτου εὐρύχω-
 ρον⁴⁰! Σιώπησις χειλέων τῶν σῶν διήνοιξε πρὸς ἐγκωμίων ὑπόθεσιν τὰ ἡμέτερα
 χεῖλη.

8 Ἀλλ' ἄξιον τὸν λόγον κοσμήσαι καὶ διὰ τῶν αὐτολεξεῖ τῷ ἱερῷ τούτῳ θεο-
 λόγῳ διηγορουμένων. Οὐ γὰρ ἄλλως πρέπον, ἐν οἷς ἡ θεία ἐκείνη σάλπιγξ διά-
 10 τορον / ἀνακηρύττει τὸ ὑπερφυῖ τῆς παρουσίας ὑποθέσεως τὰ ἡμέτερα συνείρειν,
 φ. 260^ν εἰ μὴ πρῶτον ἐκείνη πάντων παραχωρήσαιμεν, ἣ δὴ καὶ τὸ ἐγκωμιάζειν πρεπόν-

17. ἐξ ὧν Α | ἐφθέγγετο Ο | 20. καὶ ἐξεγείρητε om. Α | 23. ξύλου Α, C | 28. ἡ¹ om. Α | 33. ἡμᾶς
 ἐκαρδίωσας om. Α, C | ἀλλ' ὡς Α | 3. ἀνακηρύττειν Α

32. Cf. Ασ. 3,5.

33. Cf. ibid 3,7-1.

34. Cf. ibid 4,1.

35. Cf. ibid 4,10.

36. Cf. ibid 4,13.

37. Cf. ibid 4,11.

38. Cf. ibid 4,9.

39. Cf. ibid 4,12.

40. Cf. Κανόνα τοῦ Ἀκαθίστου ὕμνου, οἵκοι, στάσις γ'.

5 τως καὶ ἀρμοδίως ἀφώρισται, καθὼς ἐν τῇ περὶ θεῶν ὀνομάτων βίβλῳ, ἐν τῷ τρίτῳ κεφαλαίῳ.

Περὶ τοῦ τίς ἢ τῆς εὐχῆς δύναμις καὶ περὶ τοῦ μακαρίου Ἱεροθέου πρὸς τὸν ἐν ιεράρχαις θεῖον καὶ ἀπόστολον γράφων φησὶ Τιμόθεον:

10 Καίτοι καὶ τοῦτο ἡμῖν ἐπιτετήρηται λίαν ἐμμελῶς, ὥστε τοῖς αὐτῷ τῷ θείῳ καθηγεμόνι κατ' ἔμφασιν σαφῇ διευκρινημένοις μηδόλως ἐγκεχειρηκέναι πρὸς ταυτολογίαν εἰς τὴν αὐτὴν τοῦ προτεθέντος αὐτῷ λογίου διασάφῃσιν· ἐπεὶ καὶ παρ' αὐτοῖς τοῖς θεολήπτοις ἡμῖν ιεράρχαις, ἡνίκα καὶ αὐτός, ὡς οἶσθα, καὶ φ. 261^τ αὐτοὶ καὶ πολλοὶ τῶν ιερῶν ἡμῶν / ἀδελφῶν ἐπὶ τὴν θέαν τοῦ ζωαρχικοῦ καὶ θεοδόχου σώματος συνεληλύθαμεν.

15 Παρῇ δὲ καὶ ὁ ἀδελφόθεος Ἰάκωβος καὶ Πέτρος ἡ κορυφαία καὶ πρεσβυτάτη τῶν θεολόγων ἀκρότης. Εἶτα ἐδόκει μετὰ τὴν θέαν ὑμνῆσαι τοὺς ιεράρχας ἅπαντας, ὡς ἕκαστος ἦν ἱκανός, τὴν ἀπειροδύναμον ἀγαθότητα τῆς θεαρχικῆς ἀσθενείας. Πάντων ἐκράτει μετὰ τοὺς θεολόγους, ὡς οἶσθα, τῶν ἄλλων ιερομυστῶν ὅλος ἐκδημῶν, ὅλος ἐξιστάμενος ἑαυτοῦ καὶ τὴν πρὸς τὰ ὑμνούμενα 20 κοινωνίαν πάσχων. Καὶ πρὸς πάντων ὧν ἤκούετο καὶ ἐωρᾶτο καὶ ἐπεγινώσκετο καὶ οὐκ ἐγινώσκετο θεολήπτος εἶναι καὶ θεῖος ὑμνολόγος κρινόμενος⁴¹.

9 Οὕτως ὑμνήσας, ὡς τῆς ιεραρχικῆς προεξάρχων χορείας, τύπον ὑμῖν παρα- φ. 261^ν δέδωκεν τοῖς μετέπειτα τοιαῦτα πλέκειν αἰεὶ τῇ πάντων δοτῇρι / τῶν ἀγαθῶν τὰ ἐφύμνια. Διὸ καὶ τῇ διδασκαλίᾳ στοιχοῦντες καὶ ταῖς παραινήσεσιν εἰκοντες τοὺς ἐξοδίους τῶν λόγων προσάγομεν, ἀνάστηθι, λέγοντες, Κύριε, εἰς τὴν ἀνάπαυσίν σου, Σὺ καὶ ἡ κιβωτὸς τοῦ ἁγιάσματος Σου⁴². Ὡμώσας γὰρ ἀλήθειαν τῷ Δαυὶδ 5 καὶ οὐ μὴ ἀθετήσης αὐτήν⁴³. Ἀλλ' ὃν ἡρετίσω τρόπον τὴν νοητὴν Σιῶν⁴⁴ εἰς σὴν κατοικίαν καὶ ἡμῖν τῆς σῆς πλουσίας μετὰδος χάριτος, ἵνα πρέποντα ταύτῃ προσάξωμεν καὶ τὰ χαριστήρια τῶν τε δι' αὐτῆς πάντων δωρημένων ἡμῖν ἀγαθῶν καὶ δὴ καὶ τῆς πρὸς Σε μεταστάσεως. Αὕτη γὰρ καὶ τὸ τῆς ἡμῶν ἀσθενείας 10 ἐπιρρώσει καὶ πρὸς Σε χειραγωγήσει τὸν πλάσαντα.

Χαῖρε οὖν ὑπεραγίων ἀγία καὶ ὑπερουρανίων ὑπερουράνια ὡς τὸν οὐρανοῦ καὶ γῆς Δεσπότην κυοφορήσασα.

φ. 262^τ Χαῖρε ὁ τὸν τῆς δικαιοσύνης / ἥλιον⁴⁵ ἀνατείλασα οὐρανὸς καὶ δι' αὐτοῦ τὸν σκότον τῆς ἁμαρτίας τῆς τῶν γηγενῶν ἐκδιώξασα φύσεως.

15 Χαῖρε ἡ τὸν τῆς γῆς καὶ τῶν ἐν ταύτῃ πάντων συνοχέα ἐν κόλποις βαστάσα-

5. περὶ τῶν θεῶν A | 9. αὐτῶν: αὐτῶν A | 10. διευκρινιζόμεναις A, διευκρινημέναις O, C a. corr. | 20. ἐπιγινώσκετο a. corr. A, C, O | 4. Ἀνάστηθι Κύριε, λέγοντες A | 7. σῆς om. A, C | 8. ἡμῖν δωρημένων A | 9. τῆς₁ : τοῖς A | 10. ἐπιρρώσεις O | 13. Χαῖρε οὖν A

41. Cf. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Περὶ θεῶν ὀνομάτων*, PG 3,681CD· 684A.

42. Cf. Ψα. 131,8.

43. Cf. *ibid.*, στ. 11.

44. Cf. *ibid.*, στ. 13.

45. Cf. Μα. 4,2.

σα καὶ τοὺς γηίνους οὐρανίους διὰ τῆς ἀφράστου κυοφορίας δείξασα.

Χαῖρε ἡ θάλασσα ἡ μεγάλη καὶ εὐρύχωρος, ἐν ᾗ διαπορεύονται πλοῖα μεγάλα καὶ θαυμαστά⁴⁶, δόγματα φέροντες ἐν διανοίαις καὶ γλώσσαις ἄνδρες τῷ σῶ
 20 υἱῷ καθιερωμένοι διὰ σοῦ πρὸς τὸν τῆς μακαρίας ζωῆς λιμένα καθοδηγοῦντες τοὺς ἀπλανῶς ἐπομένους τοῖς τοιοῦτοις διδάγμασι.

Χαῖρε ἡ τῆς εἰλικρινοῦς πολιτείας ἡ ἀναψύχουσα καὶ ζωογονοῦσα τοὺς ἐν νηστεαῖς καὶ προσευχαῖς φλεγόμενους καὶ ἀγρυπνίαις παννύχους καὶ στάσεσι διὰ τὸν πρὸς τὸν σὸν μονογενῆ πόθον καὶ τὴν ἐλπίδα τὴν ἀκαταίσχυντον. /

φ. 262^v Χαῖρε ἄστρον ἄδυτον⁴⁷, ἐν ᾧ πάντες ἀστέρες καὶ διδάσκαλοι τῆς ἐκκλησίας
 25 στηρίζονται καὶ ἐξ αὐτοῦ τὰς φαύσεις λαμβάνοντες διανέμουνσι τοῖς ὀρθῶς τὸν φωτισμὸν τὸν περὶ δογμάτων εὐθύτητος καὶ εἰλικρινοῦς πολιτείας καὶ πίστεως.

Χαῖρε ὁ ποταμὸς ὁ γλυκύς, ὁ ὠραῖος, ὁ διεידής, ὁ ἡσύχως ῥέων καὶ ποτί-
 ζων τοῦ κόσμου τὰ πέρατα τὸ τῆς θεογνωσίας νάμα ἀθόλων.

Χαῖρε ὁ παράδεισος ὁ θεῖος ὁ πεφυτευμένος κατ' ἀνατολάς, ἐν ᾧ τὸ τῆς ζωῆς
 30 ξύλον⁴⁸ Χριστὸς βλαστήσας τὴν ἀθάνατον τροφὴν παντὶ τῷ κόσμῳ παρέχεται.

Χαῖρε ἄμπελος ἡ ἀληθινή ἡ βλαστήσασα τὸν βότρυ⁴⁹ τὸν πάσης γλυκύτητος τὴν αὐτοῦ ἐκκλησίαν ἀεὶ ἐμφοροῦντα καὶ πᾶσαν αὐτῆς ἀθυμίαν ἀποδιώκοντα.

φ. 263^r Χαῖρε ὅτι ἀπαίρεις μετὰ σαρκὸς πρὸς τόπους καὶ καταπαύσεις, ἔνθα μόνος
 35 οἰκεῖ / ὁ ἐκ σοῦ γεννηθεὶς ὑπὸ πάντων τῶν αὐτῷ εὐηρεστηχότων λατρευόμενός τε καὶ προσκυνούμενος.

Εἰ γὰρ καὶ πάντες οἱ κύκλῳ αὐτοῦ οἴσουσι δῶρα, τούτέστι ψυχὰς σωζομέ-
 νας διὰ τῆς διδασκαλίας, ἀλλὰ σὺ εἰ τὸ ὑπὲρ πάντων δῶρον καὶ ἡ προσαγωγή καὶ τὸ τοῦ γένους ἀντίλυτρον. Σὺ γὰρ ἡ ἁγία καὶ ἀναμάρτητος τοῦ Δεσπότου
 40 σάρξ, ἡ προσαχθεῖσα καὶ καθ' ἐκάστην προσαγομένη ὑπὲρ τῆς τῶν βροτῶν σω-
 10 τηρίας καὶ τῆς αὐτῶν αἰωνίου ζωῆς.

Πρόσδεξια τοίνυν τὴν παρ' ἡμῖν προσαγομένην λογικὴν ταύτην προσαγω-
 γὴν⁵⁰ εὐμενῶς τε καὶ φιλανθρώπως καὶ ἰλεως γενοῦ τῷ λαῷ σου καὶ τὴν εἰρήνην ἐπὶ τοῦ παρόντος καὶ τὴν σωτηρίαν ἐπὶ τοῦ μέλλοντος τούτῳ πρυτάνευσον. Σοὶ
 φ. 263^v 5 γὰρ θαρροῦμεν, εἰς σὲ ἐλπίζομεν, εἰς σὲ τὰ τῆς ζωῆς ἀναρτῶμεν καὶ τὴν παρὰ σοῦ ἐξαιτούμεθα θεῖαν βοήθειαν, ἧς καὶ ἀπελαύσαμεν, ἣν καὶ ἐν / ἀμυθήτοις εὐ-
 ρωμεν πειρασμοῖς σύμμαχον ἀπερίτρεπτον. Εἰ μὴ γὰρ σὺ ἐν παντὶ προΐστασο⁵¹ τῆς ἡμετέρας ζωῆς, εἰ μὴ τὴν σὴν ὑπερέσχες χεῖρα κραταιοτάτην, ποία ἦν ἐλπίς

31. γλυκύτατον A | 32. ἐμφοροῦντα ἀεὶ A | 4. Εἰς σέ²: καὶ σέ A, C

46. Cf. Ψα. 103,25.

47. Cf. Κανόνα τοῦ Ἀκαθίστου ὕμνου, ᾠδὴ Θ', τροπάριο β'.

48. Cf. Γε. 2,8-9.

49. Cf. Κανόνα τοῦ Ἀκαθίστου ὕμνου, ᾠδὴ Ζ', τροπάριο α'.

50. Cf. Θεία λειτουργία Ἰωάννου Χρυσσοστόμου, εὐχὴ ἁγίας ἀναφορᾶς.

51. Cf. Ἀκολουθία Μικροῦ Παρακλητικοῦ Κανόνα, δοξαστικά α'.

ἡμέραν μίαν ἀκινδύνως ἡμᾶς διελθεῖν, τῶν τε γὰρ οἰκείων ἕνεκα καὶ τῶν ἡμῖν ἐμπεπιστευμένων παρὰ τοῦ μονογενοῦς σου υἱοῦ τὴν ἰσχὺν ὑπερβαίνοντων τὴν ἐμήν;

10

Εἰ μὴ σὺ τὰ ἐλλείματα ἀνεπλήρους, εἰ μὴ χεῖρα τὴν σὴν εἰς βοήθειαν ὥρεγες, πῶς ἂν ᾔην τοῦτο τὸ σκάφος τὸ μέγα κρεῖττον τῶν ἐπανισταμένων κυμάτων καὶ ὑψηλότερον φαίνεσθαι; Εἰ μὴ σὺ τοῦτο πηδαλιουχεῖν ἡνείχου, ποσάκις ᾔην ἐντὸς τῶν βυθίζοντων πνευμάτων τοῦ κλύδωνος ὅσας ὥρας τὴν τούτου ταράττοντος ὀλομβρίαν; Σοῦ γὰρ / ὡς ἀληθῶς καὶ τῆς σῆς περὶ ἡμᾶς κηδεμονίας καὶ τὸ ὅποσόν ὑπερτερῆσαι με συμφορῶν τῶν ἀλλεπαλλήλων καὶ ἀναπνεῦσαι καὶ ἀνακωχεῦσαι καὶ βραχείας γοῦν γαλήνης ἐν μετοχῇ φανῆναι.

φ. 264^r 15

“Ὅσον γὰρ ἐξ ἔργων τὸ ἀπαρρησίαστον πρόσεστι, τὸ οἴκοθεν ἀποφέρεσθαι τὴν καταδικάζουσαν καὶ μηδεὶν ἐτέρου προσδεῖσθαι, μηδὲ ἔχειν τὸν ὑπερβάλλοντα δίκη τῇ δι’ ἔργων ἐξενυγεμένη.

20

Τὰ μὲν γὰρ εἰς ἡμᾶς παρὰ τοῦ μονογενοῦς σου υἱοῦ πάντα λόγον ὑπερβαίνει, πᾶσαν ἀνθρωπίνην ἰσχὺν καὶ μνήμην ὑπερνικᾷ καὶ μόνης αὐθις δεῖται τῆς παρὰ σοῦ χορηγουμένης εὐχαριστίας, ἥτις καὶ τὸ βραχὺ τοῦτο παρέσχετο δῶρον καὶ χειρῶν ἐκ τοιούτων καὶ χειλέων καὶ διανοίας προερχόμενον οὐκ ἀπεδοκίμασεν. / “Ὅσαι γὰρ γλῶσσαι, ὅσαι διάνοιαι, ὅσαι χεῖρες περὶ τοιούτου πράξαι διανοηθεῖεν, εἰ μὴ τοῖς παρὰ σου τύχοιεν ἐπισκοπῆς τε καὶ εὐεργεσίας, ἀνόνητον ἔσται τὸ αὐτῶν ἐπιχείρημα.

φ. 264^v 25

11

“Ἡ μὲν οὖν ὀφείλων προσῆλθον καὶ τῷ λειτουργήματι δέδωκα τὸ δημιουργεῖν δυνάμενον ὄργανον, ἡ δὲ τοῦ πράγματος ἀπειράκις ἀπείρως ἐμαυτὸν ἐλείποντα ἐπιστάμενος σὺν ἀπορρήτῳ τῷ δέει τὸ βάρος τετόλμηκα ἀποθέσθαι καὶ μὴ τῇ ὀφειλῇ τῇ διηνεκεῖ διηνεκές καὶ τὸ βάρος αἰρεῖσθαι καὶ ἀτελεύτητον φέρειν.

5

Διὰ ταῦτα τοίνυν καὶ τούτων τὰ πολλῶ κρεῖττω καὶ πλείονα τὸ μὲν οἰκεῖον ἐμαυτοῦ ἐν πολλοῖς ὄν, ὥσπερ λέλεκται, ἐνδεές, ἐν ἐνὶ τῷ μεγίστῳ τῇ σῇ ἀντιλήψει ἐστηριγμένον ἀκράδαντον κέκτηται τὴν ἐλπίδα καὶ τὴν δόσιν πολυειδῆ.

φ. 265^r

10

Οὐ μόνον γὰρ / ἀνεύθυνος ἔσεσθαι προσδοκῶ τοῦ μεγίστου τοῦδε καὶ θαυμαστοῦ λειτουργήματος, ἀλλὰ καὶ ἀπολαύσας πολλῶν κατὰ χάριν μισθῶν παρὰ τῆς σῆς ἀφθονωτάτης καὶ μεγαλοδώρου χειρὸς καὶ δυνάμεως καὶ νῦν ἐν, παντὸς ἀπαλλαγὴν πειρασμοῦ, κατὰ δὲ τὸ μέλλον καὶ τὴν μεγάλην ἐπιφάνειαν τοῦ σοῦ υἱοῦ Κυρίου δὲ καὶ θεοῦ καὶ Δεσπότη μου, Χριστοῦ τοῦ ὄντως Βασιλέως, τὴν δεδομένην χάριτι τοῖς εἰς αὐτὸν πεπιστευκόσιν ἀνάπαυσιν.

15

Αὐτὸς γὰρ τοῦτο πολυειδῶς ἔδειξε καὶ καθ’ ἐκάστην δεικνύει τοῖς ἄφροσιν αἰτοῦσι παρέχων οὐκ ἀμπλακημάτων μόνον τὴν λύσιν, ἀλλὰ καὶ δωρεῶν ἀμυθητων προσθήκην, ὅς καὶ τελώναις τοῦτο δέδωκε τὸ ἀξιώμνητον δῶρον καὶ μυρίοις τοῖς βίον διεστραμμένον βιώσασι. / Καὶ μαρτυρεῖ τῶν τοιούτων ἀπολελαυκώτων

φ. 265^v

14. ὅσαι ὥραι A, C | 23. τοῦτο: τούτου A | 24. διανοία A | 1. ἡ A, ἡ C, O a. corr. | 2. ἡ A, ἡ C, ἡ O a. corr. | 14. ἔδειξε: ἔδοξε A, C | 16. τελώνας A | ἀξιώμνητον a. corr. A, C, O | 16-17. καὶ μυρίοις τὸν βίον διεστραμμένον βιώσασι A, C

χορός, ὁ μὴ ῥαδίως μετρηθῆναι δυνάμενος. Ταῦτα παρεγγυᾶται τὴν ἀμοιβήν, ταῦθ' ὑπισχνεῖται τὴν δόσιν, ταῦτα προοδοποιεῖ τῇ ἐπιχαρήσει.

- 12 Διὸ καὶ ἀνενδοιάστω προθέσει τοῖς προτέροις συνείρω τὰ δεύτερα καὶ τοῖς ἐξοδίοις εἰσφέρω τὸν ἐπιτάφιον οὐ θρηνῶν, ἀλλὰ ἀνακηρύττων μετὰστασιν ἀπὸ γῆς εἰς οὐρανὸν χειραγωγοῦσαν τὴν ἀνθρωπείαν μορφήν.

- 5 Χαῖρε, λέγων, κεχαριτωμένη, ὅτι ἐκυοφόρησας τὸν οὐρανῶν ποιητὴν καὶ Κύριον.

Χαῖρε, ὅτι τούτῳ γάλα, βρέφει διὰ τὸν κακῶς γεγηραχότα Ἀδὰμ γενέσθαι εὐδοκήσαντι, ἐδάνεισας, τὴν ἀνάπλασιν τοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων πραγματευσαμένῳ διὰ τῆς πρὸς τὴν σάρκα ἀπορρήτου / καὶ ἀσυγχύτου ἐνώσεως.

- φ. 266^r Χαῖρε κεχαριτωμένη, ὅτι ἄγγελος ἅγιος τὴν ἀπόρρητόν σοι εὐηγγελίσατο σύλληψιν⁵² τοῦ τῶν ἀγγέλων Κυρίου καὶ τὸ χαῖρε ὡς ἀρραβῶνα κεχόμικε.

- 10 Χαῖρε, ὅτι καὶ τῶν τῆδε μεταναστῆναι μελλούσῃ, Αὐτὸς ὁ τῆς μεγάλης βουλῆς ἄγγελος⁵³ ἐπέστη καὶ πρὸς ἑαυτὸν ἐκάλεσεν, ἀδιαστάτως αὐτὸν φέρουσαν ὡς υἱὸν καὶ ὑπ' αὐτοῦ ὡς Θεοῦ καὶ Δεσπότης περιφρουρουμένην καὶ περιφρουροῦσαν τοὺς πιστεύοντας εἰς Αὐτὸν καὶ ἐπικαλουμένους τὸ πανάγιον Αὐτοῦ ὄνομα, ὧς πρέπει πᾶσα δόξα, τιμή, μεγαλωσύνη τε καὶ μεγαλοπρέπεια σὺν τῷ ἀνάρχῳ Πατρὶ καὶ τῷ Παναγίῳ καὶ ἀγαθῷ καὶ ζωοποιῷ Πνεύματι νῦν καὶ αἰεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων ἀμήν.

18. καὶ δυνάμενος A | 6. τοῦτο A | βρέφη A | 7. τοῦ γένους του τῶν ἀνθρώπων C, O | 8. διὰ τὴν A, C | ἀπορρήτως A, C | 11. ὅτι om. A.

ΤΟ ΑΠΟΛΥΤΙΚΙΟ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΣΤΗΝ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΑΠΟ ΤΟΝ 9ο ΕΩΣ ΤΟ 15ο ΑΙΩΝΑ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΗΝ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΤΟΥ ΣΤΑ ΑΓΙΟΡΕΙΤΙΚΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ¹

Η ενασχόλησή μου με την ιστορία της Θεσσαλονίκης (904-1204), που αποτελεί το θέμα της διδακτορικής διατριβής που ετοιμάζω, μου έδωσε την ευκαιρία να μελετήσω πρόσφατα δημοσιεύματα, τα οποία αναφέρονται στην υμνογραφία και την εν γένει εκκλησιαστική ποίηση. Τα λογοτεχνικά αυτά είδη διαμορφώνονται σε άμεση συνάρτηση με την ιστορική πραγματικότητα και τις πολιτικές, κοινωνικές και πνευματικές συνθήκες που επικρατούν σε συγκεκριμένη χρονική περίοδο και γεωγραφική περιοχή. Η υμνογραφία συχνά αποτυπώνει την ιστορία μιας κοινωνίας και την πορεία της μέσα στο χρόνο. Αν μάλιστα περιοριστούμε στην υμνογραφική παραγωγή ενός ορισμένου γεωγραφικού χώρου, μπορούμε ευκολότερα να παρακολουθήσουμε την ιστορία του, η οποία συνοψάζεται και με τους ύμνους που δημιουργήθηκαν σε αυτό τον τόπο.

Η Θεσσαλονίκη υπήρξε ζωηρό κέντρο όχι μόνο οικονομικό και εμπορικό αλλά ταυτόχρονα πνευματικό και πολιτισμικό: είναι ο χώρος μέσα στον οποίο «γεννήθηκε» και αναπτύχθηκε η λεγόμενη Δημητριακή παράδοση με όλα τα πνευματικά και λογοτεχνικά της προϊόντα. Ο άγιος Δημήτριος, ο πρώτος πολίτης της συμπτωτεύουσας, και ο περίφημος ναός του αποτελούν την πηγή έμπνευσης και το σημείο αναφοράς της πλούσιας —και όχι μόνο τοπικής— υμνογραφικής, ρητορικής και λογοτεχνικής παραγωγής που εκτείνεται από τον 5ο μέχρι και το 15ο αιώνα, αν όχι και ακόμη νωρίτερα. Ο άγιος Δημήτριος είναι ίσως ο μοναδικός άγιος, μετά τη Θεοτόκο και τον Πρόδρομο, προς τιμήν του οποίου γράφτηκαν τόσο πολλοί ύμνοι². Η λατρεία³ του Αγίου δε μένει σταθερή και αμετάβλητη· προσαρμόζεται κάθε φορά στις καινούργιες συνθήκες που

1. Η εργασία αυτή αποτελεί διευρυμένη μορφή ανακοίνωσης που παρουσιάστηκε στα πλαίσια της Α' Συνάντησης των Βυζαντινολόγων Ελλάδας και Κύπρου, η οποία πραγματοποιήθηκε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων από τις 25 έως τις 27 Σεπτεμβρίου του 1998. Βλ. την πρόσφατη έκδοση του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων: Α' Συνάντηση των Βυζαντινολόγων της Ελλάδας και της Κύπρου. Εισηγήσεις - Περίληψεις Ανακοινώσεων, Ιωάννινα 1999, σ. 149.

2. Ι. Φουντούλης, Ο Άγιος Δημήτριος στην Υμνογραφία, Λειτουργικά Θέματα Ζ', Θεσσαλονίκη 1979, σ. 47 κ.ε.

3. Ο όρος «λατρεία» χρησιμοποιείται συμβατικά (ως μετάφραση του λατινικού όρου «cultus») και σε καμία περίπτωση δεν έχει την έννοια της λατρείας που αποδίδεται αποκλειστικά και μόνο στο Θεό.

διαμορφώνονται και «είναι έτοιμη» να εξηγηρήσει και να καλύψει τις ανάγκες που προκύπτουν. Οι διάφοροι ύμνοι που σχετίζονται με τον πολιούχο Άγιο και τη λατρεία του, εντάσσονται σε συγκεκριμένες χρονικές περιόδους και η όλη Δημητριακή υμνολογία διαιρείται χρονικά σε αντίστοιχες φάσεις⁴.

Στην εργασία αυτή θα επιχειρήσω να σκιαγραφήσω την εξέλιξη του γνωστότερου ίσως τροπαρίου της Ακολουθίας του αγίου Δημητρίου, του απολυτικού «Μέγαν εύρατο έν τοῖς κινδύνοις», το οποίο χαρακτηρίζεται ως ο τοπικός ύμνος της εκκλησίας της Θεσσαλονίκης⁵, με βάση την παράδοσή του στα αγιορειτικά χειρόγραφα. Οι πρώτες αναφορές του βρίσκονται σε χειρόγραφα των μέσων του 11ου αιώνα. Τα χειρόγραφα που εξετάστηκαν στα πλαίσια της παρούσας εργασίας, μέσα στις δυνατότητες που μου παρέσχε το Αρχείο μικροταινιών του Πατριαρχικού Ιδρύματος Πατερικών Μελετών⁶, είναι κατά κύριο λόγο λειτουργικά: περιέχουν Μηναία, Μηνολόγια, Ωρολόγια, Τυπικά, Ακολουθίες, Βίους και Μαρτύρια αγίων και χρονολογούνται από τον 9ο μέχρι και το 15ο αιώνα.

Ο χρόνος συγγραφής του απολυτικού του αγίου Δημητρίου δεν έχει προσδιοριστεί μέχρι σήμερα με ακρίβεια. Στη νεότερη έρευνα η συγγραφή του τοποθετείται μεταξύ 6ου και 10ου αιώνα⁷. Από το περιεχόμενο του τροπαρίου⁸ γίνεται σαφές ότι έχουμε απομακρυνθεί αισθητά από την υμνογραφία της πρώιμης βυζαντινής περιόδου. Ο Δημήτριος δεν εγκωμιάζεται μόνο ως αθλητής, σοφός κήρυκας και διδάσκαλος της χριστιανικής αλήθειας, αλλά βασικά και κυρίως ως

4. Για τη χρονολογική διαίρεση της υμνογραφίας που είναι αφιερωμένη στον άγιο Δημήτριο σε φάσεις βλ. και Ι. Φουντούλης, *Υμνογραφία*, σ. 49 κ.ε.: Α. Μέντζος, *Το προσκύνημα του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης στα βυζαντινά χρόνια*, Εταιρεία των Φίλων του Λαού, Κέντρον Ερεύνης Βυζαντινῶν, αρ. 1, Αθήναι 1994, σ. 90 κ.ε.

5. Α. Μέντζος, *Το προσκύνημα*, σ. 92.

6. Η έρευνα βασίστηκε σε διακόσια (200) περίπου αγιορειτικά λειτουργικά χειρόγραφα (11ος-15ος αιώνας), που σώζουν το απολυτικό του αγίου Δημητρίου και εξετάστηκαν με βάση τις μικροταινίες του Αρχείου του Πατριαρχικού Ιδρύματος Πατερικών Μελετών (Ι. Μ. Βλατάδων) στη Θεσσαλονίκη. Θα ήθελα να ευχαριστήσω και από τη θέση αυτή εκ βαθέων το διευθυντή του Π.Ι.Π.Μ. καθηγητή κ. Ι. Φουντούλη και τους επιστημονικούς συνεργάτες του Ιδρύματος κ.κ. Ευθ. Λίτσα και Αικ. Καλαμαρτζή-Κατσαρού για την πολύτιμη βοήθεια που μου προσέφεραν κατά τη διάρκεια της εξέτασης των μικροταινιών του Αρχείου του Π.Ι.Π.Μ.

7. Για τη χρονολόγηση του απολυτικού του αγίου Δημητρίου βλ. Ι. Φουντούλης, *Υμνογραφία*, σ. 60 κ.ε. και 63: Α. Μέντζος, *Το προσκύνημα*, σ. 92 κ.ε. και 104, σημ. 221: Β. Κατσαρός, *Γράμματα και Πνευματική Ζωή στη βυζαντινή Θεσσαλονίκη, Τois αγαθοῖς βασιλεύουσα Θεσσαλονίκη, Ιστορία και Πολιτισμός*, επιμ. Ι. Κ. Χασιώτης, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 320 κ.ε. Ο Ι. Φουντούλης τοποθετεί τη συγγραφή του απολυτικού στην αρχική του μορφή μεταξύ 6ου-7ου και 9ου-10ου αιώνα. Το χρονικό φάσμα που διαγράφεται, βεβαίως, είναι υπερβολικά ευρύ. Πιθανότερη περίοδο συγγραφής θεωρεί τα τέλη του 9ου και τις αρχές του 10ου αιώνα (σ. 62). Ο Α. Μέντζος τοποθετεί χρονικά το «Μέγαν εύρατο» στην πρώτη του μορφή στις αρχές του 7ου αιώνα και ο Β. Κατσαρός εντάσσει τις αρχές της ανώνυμης Δημητριακής υμνογραφικής ποιήσης ίσως ακόμη νωρίτερα.

8. Στα αγιορειτικά χειρόγραφα (Μηναία, Τυπικά και Μηνολόγια) το «Μέγαν εύρατο» χαρακτηρίζεται άλλοτε ως «απολυτικό» και άλλοτε ως «τροπάριο» του αγίου Δημητρίου. Έχει, εντούτοις, πάντοτε την ίδια λειτουργική θέση και χρήση.

υπέρμαχος και προστάτης της αγαπημένης του πόλης⁹. Ανήκει πλέον στην ένδοξη χορεία των στρατιωτικών αγίων.

Το απολυτίχιο «Μέγαν εύρατο» δεν προσφέρει εσωτερικά στοιχεία για την ακριβή χρονολόγησή του. Οι όροι «κινδύνους» και «έθνη» δεν μπορούν να θεωρηθούν σαφείς ενδείξεις χρονολόγησης¹⁰. Οι εξωτερικοί κίνδυνοι που απειλούν την πόλη είναι συνεχείς και ως «έθνη» θα μπορούσαν να εκληφθούν οι Αβαροσλάβοι ή οι Σαρακηνοί πειρατές που επιτίθενται διαδοχικά κατά της συμβασιλεύουσας από τα τέλη του 6ου ως τις αρχές του 10ου αιώνα¹¹. Εξάλλου, οι αναλογίες με το τροπάριο - β' προίμιο του Ακαθίστου Ύμνου («Τῇ ὑπερμάχῳ») ¹² δε συνιστούν κατ' ανάγκη στοιχείο χρονολογικής ταύτισης¹³. Η γλωσσική και εννοιολογική συγγένεια, βεβαίως, των δύο υμνογραφικών κειμένων είναι προφανής, αλλά η πρωτοτυπία του ενός έναντι του άλλου πρέπει να ερευνηθεί. Προκειμένου για το απολυτίχιο του Αγίου μπορούμε να συζητήσουμε τα χρονικά όρια μέσα στα οποία πιθανότατα συντάχθηκε, ως ο «τοπικός ύμνος» της εκκλησίας των Θεσσαλονικέων. Ως *terminus post quem* θα μπορούσε να θεωρηθεί η τελευταία δεκαετία του 6ου αιώνα που δηλώνει την έναρξη των αβαροσλαβικών πολιορκιών της Θεσσαλονίκης¹⁴, και ως *terminus ante quem*

9. Ι. Φουντούλης, *Υμνογραφία*, σ. 51 και 60 κ.ε.

10. Το αντίθετο υποστηρίζει ο Α. Μέντζος, *Το προσκύνημα*, σ. 92 κ.ε. και 104, σημ. 221.

11. Συχνά, σε κείμενα του 9ου και του 10ου αιώνα αποκαλούνται και οι μουσουλμάνοι «έθνη» (βλ. π.χ. Ιωάννου Καϊμινιάτου, *Εἰς τὴν ἀλάσιν τῆς Θεσσαλονίκης*, ἐκδ. G. Böhlig, *Ioannis Caminiatae, De expugnatione Thessalonicae*, C.F.H.B. 4, Βερολίνο - Νέα Υόρκη 1973, σ. 21, 38). Γι' αυτό δεν μπορούμε και στην προκειμένη περίπτωση με ασφάλεια να περιοριστούμε χρονικά στις αβαροσλαβικές επιδρομές του 6ου και του 7ου αιώνα. Αντίθετη γνώμη έχει διατυπώσει ο Α. Μέντζος, *Το προσκύνημα*, σ. 92 κ.ε. και 104, σημ. 221.

12. Βλ. C. A. Trypanis, *Fourteen Early Byzantine Cantica*, [Wiener Byzantinische Studien, Band V], Wien 1968, σ. 29-30.

13. Ο Α. Μέντζος, *Το προσκύνημα*, σ. 104, σημ. 221, θεωρεί τα δύο τροπάρια περίπου σύγχρονα.

14. Για τις αβαροσλαβικές επιδρομές εναντίον της Θεσσαλονίκης, όπως αυτές εξιστορούνται στα Βιβλία των «Θαυμάτων του αγίου Δημητρίου», βλ. μεταξύ άλλων και τα σχόλια των δύο εκδοτών του κειμένου: P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*, I-II, Paris 1979-1981. Και: *Διηγήσεις περί των θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου*, κείμενο - μετάφρασις - εισαγωγή - σχόλια υπό Π. Κ. Χρήστου, Κέντρον Αγιολογικών Μελετών Ιεράς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1993, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Για το ίδιο θέμα και τις σχετικές με αυτό βιβλιογραφικές σημειώσεις βλ. επίσης ενδεικτικά: A. Avenarius, *Die Awaren und die Slawen in den Miracula Sancti Demetrii*, *Βυζαντινά* 5 (1973) 11-27· Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Το επεισόδιο του Κούβερ στα «Θαύματα του Αγίου Δημητρίου»*, *Βυζαντινά* 1 (1981) 67-87· της ίδιας, *Η εκστρατεία του Ιουστινιανού Β' κατά των Βουλγάρων και Σλάβων (688)*, *Βυζαντινά* 2 (1982) 111-124· Χ. Μπακιρτζής, *...βάρβαρον κλύδωνα βαρβάρων στόλων...*, *Δώρημα στον Ιωάννη Καραγιαννόπουλο*, *Βυζαντινά* 13 (1985) 1053-1058· Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Σλαβικές εγκαταστάσεις στη μεσαιωνική Ελλάδα. Γενική επισκόπηση. [Όψεις της βυζαντινής κοινωνίας - 8. Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν], Αθήνα 1993· Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Τα Θέματα του μακεδονικού χώρου. Το Θέμα Στρυμόνος, Διεθνές Συμπόσιο με θέμα: Βυζαντινή Μακεδονία 324 - 1430 μ.Χ.*, Θεσσαλονίκη 29-31 Οκτωβρίου 1992, [Μακεδονική Βιβλιοθήκη, αρ. 82],*

οι αρχές ή τα μέσα περίπου του 10ου αιώνα, οπότε και σηματοδοτείται η οριστική απομάκρυνση του αραβικού κινδύνου¹⁵. Εξάλλου, μετά την άλωση του 904 η Θεσσαλονίκη γνωρίζει νέα περίοδο ακμής και οι εχθροί που την απειλούν στα επόμενα χρόνια παύουν να είναι αλλόθρησκοι («έθνη»¹⁶).

Η δεύτερη πόλη της αυτοκρατορίας, μετά τις αβαροσλαβικές επιδρομές του 6ου και του 7ου αιώνα και τις αραβικές πειρατικές επιθέσεις του 9ου και των αρχών του 10ου αιώνα, που ως γνωστόν καταλήγουν στην πρώτη άλωσή της το 904, όσο ο εχθρικός κλοιός γίνεται ασφυκτικότερος και την αποκόπτει από την πρωτεύουσα και τη βοήθεια που μπορεί να προέλθει από αυτήν¹⁷, «αισθάνεται» την ανάγκη ενός πανίσχυρου προστάτη, τον οποίο βρίσκει στο πρόσωπο του «πανενδόξου μάρτυρος» Δημητρίου, με τη συνδρομή του οποίου προσπαθεί να αντιμετωπίσει τους ποικιλώνυμους και από διάφορες κατευθύνσεις προερχόμενους εξωτερικούς κινδύνους. Άλλωστε, όπως η Κωνσταντινούπολη έχει μέγιστο προστάτη και αρωγό τη Μητέρα του Θεού, την Παναγία («Τῇ ὑπερμάχῳ στρατηγῷ»), έτσι και η Θεσσαλονίκη, η πρώτη πόλη του κράτους μετά τη βασιλεύουσα, έχει ισχυρό φρουρό και υπέρμαχο τον άγιο Δημήτριο («Μέγαν εὔρατο...σὲ ὑπέρμαχον»). Τα δύο μεγάλα πολιτικά και πνευματικά κέντρα της αυτοκρατορίας στηρίζουν τις ελπίδες τους στη θείκη πρόνοια και στην εξ ύψους βοήθεια. Πιθανότερη περίοδο συγγραφής του απολυτικίου θεωρώ το χρονικό διάστημα μεταξύ 590 και 630, εποχή κατά την οποία αλλεπάλληλες αβαροσλαβικές επιδρομές αναστατώνουν τη Θεσσαλονίκη¹⁸. Το απολυτίκιο του αγίου Δημητρίου αποτελεί πιθανώς το πρώτο υμνογραφικό κείμενο, στο οποίο εμφανίζεται το χαρακτηριστικό επεισόδιο του Λυαίου και του Νέστορος¹⁹.

Θεσσαλονίκη 1995, σ. 307-319· Αγίου Δημητρίου Θαύματα. Οι Συλλογές Αρχιεπισκόπου Ιωάννου και Ανανύμου. Ο βίος, τα θαύματα και η Θεσσαλονίκη του Αγίου Δημητρίου. Εισαγωγή, σχόλια, επιμέλεια: Χαράλαμπος Μπακιρτζής. Μετάφραση: Αλόη Σιδέρη, Θεσσαλονίκη 1997 (όπου και κατάλογος επιλεγμένης βιβλιογραφίας «περί των Θαυμάτων και της βασιλικής του Αγίου Δημητρίου»). Th. Korres, Some remarks on the first two major attempts of the Avaroslavs to capture Thessaloniki (597 and 614), *Βυζαντινά* 19 (1998) 171-185· του ίδιου, Παρατηρήσεις σχετικές με την πέμπτη πολιορκία της Θεσσαλονίκης από τους Σλάβους (676-678). Παλαιότερη έρευνα και νεότερες ερμηνείες, *Βυζαντινά* 19 (1999) 137-165.

15. Βλ. V. Christides, *The conquest of Crete by the Arabs (ca. 824). A turning point in the struggle between Byzantium and Islam*, [Ακαδημία Αθηνών], Αθήναι 1984.

16. Για τον όρο «έθνη» βλ. παραπάνω, σημ. 11.

17. Βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, Η επικοινωνία Θεσσαλονίκης-Κωνσταντινούπολης κατά τους 7.-9. αι., *Επιστ. Επετ. Φιλοσοφικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 22 (1984) 211-229.

18. Για το ζήτημα της χρονολόγησης του απολυτικίου του αγίου Δημητρίου βλ. και παρακάτω (σ. 297) το σχετικό χωρίο από το κείμενο του Εγκωμίου του αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Ιωάννη Α' στον άγιο Δημήτριο, στο οποίο στηρίζεται κατά κύριο λόγο η ανωτέρω χρονολόγηση, και την ενδιαφέρουσα άποψη του Β. Κατσαρού (σημ. 32), η οποία υιοθετείται και από το συντάκτη της παρούσας εργασίας.

19. Ο καθηγητής Θ. Δετοράκης θεωρεί ότι το χαρακτηριστικό επεισόδιο του Λυαίου και του Νέστορος εμφανίζεται στην εκκλησιαστική υμνογραφία για πρώτη φορά σε υμνογραφικά κείμενα των

Σύμφωνα με τη μαρτυρία των χειρογράφων η Ακολουθία του αγίου Δημητρίου διαθέτει μέχρι τον 11ο αιώνα δύο απολυτίκια: το κοινό για μάρτυρες Ἀθλοφόρε ἅγιε, πρέσβευε τῷ ἐλεήμονι Θεῷ, ἵνα πταισμάτων ἄφεισιν παράσχη ταῖς ψυχαῖς ἡμῶν (το ίδιο απολυτίκιο διαθέτει και η Ακολουθία του αγίου Παντελεήμονος μέχρι τις ημέρες μας), που κατά πάσα πιθανότητα διαδόθηκε στους κόλπους της εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως, όταν το τυπικό της προσέλαβε «οικουμενικό» χαρακτήρα και περιέλαβε στο εορτολόγιό της τους σημαντικότερους αγίους της εκκλησίας²⁰, και το «Μέγαν εὐρατο» που χαρακτηρίζεται ως ο τοπικός ύμνος της εκκλησίας της Θεσσαλονίκης²¹. Δεν ξέρουμε αν από τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες στη Θεσσαλονίκη φάλλεται ως απολυτίκιο του αγίου Δημητρίου το «τοπικό» «Μέγαν εὐρατο» ή το κοινό «Ἀθλοφόρε ἅγιε», το οποίο είναι πιθανότατα πρωιμότερο, αν κρίνουμε από τη λιτή και απέριτη έκφραση και από την απουσία αγιολογικού εμπλουτισμού. Δεν αποκλείεται η παράλληλη χρήση των δύο τροπαρίων, πράγμα που ισχύει και στην Κωνσταντινούπολη κατά τον 11ο αιώνα²².

Στη βυζαντινή πρωτεύουσα μέχρι τον 11ο τουλάχιστον αιώνα την 26η Οκτωβρίου τελούνται δύο συνάξεις. Η μία τελείται προς τιμήν του αγίου μεγαλομάρτυρος Δημητρίου ἐν τῷ μαρτυρίῳ αὐτοῦ τῷ ὄντι ἐν τῷ Δευτέρῳ²³ και η άλλη είναι αφιερωμένη στην ανάμνηση του μεγάλου σεισμού του έτους 740, συνδυάζεται με λιτανεία και τελείται στον ἐν Βλαχέρναις ναό της Θεοτόκου, όπως μαρτυρεί το Τυπικό της Αγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως του 9ου αιώνα²⁴. Στην πρώτη σύναξη, την αφιερωμένη στη μνήμη του Αγίου, φάλλεται ως απολυτίκιό του το σύντομο κοινό τροπάριο «Ἀθλοφόρε ἅγιε». Το τροπάριο του σεισμού σε ήχο πλ. δ' «Ὁ ἐπιβλέπων ἐπὶ τὴν γῆν» και το απολυτίκιο του αγίου Δημητρίου σε ήχο γ', το γνωστό «Μέγαν εὐρατο», επέχοντας θέση δευτέρου κατά σειρά λειτουργικής προτεραιότητας απολυτικίου του Αγίου, προστίθενται για πρώτη φορά στο Τυπικό της Αγίας Σοφίας στο χειρόγραφο κώδικα Paris. gr. 1590 του έτους 1063²⁵.

Την ίδια εποχή (9ος-11ος αιώνας) δε γνωρίζουμε ποιο από τα δύο απολυτίκια του Αγίου βρίσκεται σε λειτουργική χρήση στη Θεσσαλονίκη (πιθανόν και

μέσων του 9ου αιώνα. [Θ. Δετοράκης, Ο Άγιος Δημήτριος στην πρώιμη Βυζαντινή Ύμνογραφία, Πρακτικά ΙΒ' Διεθνούς Επιστημονικού Συμποσίου «Χριστιανική Θεσσαλονίκη» με θέμα: «Ο ναός του Αγίου Δημητρίου, προσκύνημα Ανατολής και Δύσεως», ΛΓ' Δημήτρια, Θεσσαλονίκη, Ιερά Μονή Βλατάδων, 1-3 Οκτωβρίου 1998 (αναμένεται η έκδοση των Πρακτικών του Συμποσίου)].

20. Α. Μέντζος, *Το προσκύνημα*, σ. 92.

21. Α. Μέντζος, *Το προσκύνημα*, σ. 92. Βλ. και Ι. Φουντούλης, Ύμνογραφία, σ. 62 κ.ε.

22. J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église*, τ. Ι, στη σειρά «Orientalia Christiana Analecta» 165, Roma 1962, σ. 78, σημ. 3. Βλ. και Α. Μέντζος, *Το προσκύνημα*, σ. 92, σημ. 222.

23. J. Mateos, *Le Typicon*, σ. 78.

24. J. Mateos, *Le Typicon*, σ. 78 κ.ε. Βλ. και Ι. Φουντούλης, Ύμνογραφία, σ. 54.

25. J. Mateos, *Le Typicon*, σ. 78, σημ. 3. Βλ. και Α. Μέντζος, *Το προσκύνημα*, σ. 92, σημ. 222.

τα δύο). Το «'Αθλοφόρε ἄγιε» ως απολυτίκιο του αγίου Δημητρίου περιέρχεται σε λειτουργική χρήση μετά τον 11ο αιώνα, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από τα χειρόγραφα που μελετήθηκαν. Το ιδιαίτερο πλέον απολυτίκιο του Αγίου «Μέγαν εὔρατο» επικρατεί στην Κωνσταντινούπολη, τη Θεσσαλονίκη και σε ολόκληρη την αυτοκρατορία και εμφανίζεται, όπως θα δούμε, κυρίως μετά τον 11ο αιώνα με διττή μορφή. Το απολυτίκιο του Αγίου στην πρώτη του τουλάχιστον μορφή είναι πιθανότατα «γέννημα» της Θεσσαλονίκης²⁶, αναφέρεται στην ιστορία της ίδιας της πόλης και, άσχετα από το αν ο δημιουργός του κατάγεται από τη Θεσσαλονίκη ή υπηρετεί εκεί ως εκκλησιαστικός αξιωματούχος, έχει έντονη τοπική χροιά.

Με αργούς ρυθμούς από τον 11ο αιώνα και με σταθερά πλέον βήματα από το 13ο παρατηρείται μία σημαντική μετεξέλιξη στη μορφή του απολυτικίου. Η εξέλιξη αυτή, η μετατροπή δηλαδή βασικών σημείων του απολυτικίου, σχετίζεται άμεσα με την εξάπλωση της τιμής του Αγίου. Η μεταβολή που συντελείται από τα μέσα ίσως του 11ου αιώνα και ολοκληρώνεται κατά το 14ο και 15ο αιώνα, συνίσταται κυρίως στην αλλαγή του υποκειμένου του ρήματος «εὔρατο». Η πόλη της Θεσσαλονίκης που «κυριαρχεί» στα παλαιότερα αγιορειτικά χειρόγραφα του 11ου και 12ου αιώνα, παραχωρεί βαθμhdόν τη θέση της στη δίχως τοπικούς περιορισμούς «οικουμένη»²⁷. Έτσι η αρχική μορφή του απολυτικίου:

*Μέγαν εὔρατο ἐν τοῖς κινδύνοις,
σὲ ὑπέρμαχον Θεσσαλονίκη,*

26. Ι. Φουντούλης, Υμνογραφία, σ. 62.

27. Από τα δύο χειρόγραφα του 11ου αιώνα που εξετάστηκαν, το ένα (Μηναίον: Μ. Λαύρας 431-Δ 55) σώζει τον τύπο «Θεσσαλονίκη» και το άλλο (Τυπικόν: Μ. Λαύρας 245-Γ 5) τον τύπο «ἡ οἰκουμένη». Το 12ο αιώνα τα πράγματα είναι πιο ξεκάθαρα. Και τα πέντε χειρόγραφα που μελετήθηκαν (Μηναία: Μ. Λαύρας 403-Δ 27, Μ. Λαύρας 390-Δ 14, Μηνολόγια: Μ. Λαύρας 145-Β 25, Φιλοθέου 21. Τυπικόν: Μ. Λαύρας 1590-Λ 99) παραδίδουν τον τύπο «Θεσσαλονίκη». Τα χειρόγραφα μοιράζονται και πάλι το 13ο αιώνα. Από τα πέντε χειρόγραφα που μελετήθηκαν, τα δύο (Μηναίον: Ξηροποτάμου 116. Τυπικόν: Παντοκράτορος 50) περιέχουν τον τύπο «Θεσσαλονίκη» και τα υπόλοιπα τρία (Μηνολόγιον: Παντελεήμονος 71. Τυπικά: Βατοπεδίου 1202, Καρακάλλου 25) τον τύπο «ἡ οἰκουμένη». Τους δύο τελευταίους αιώνες του Βυζαντίου τα δεδομένα πολλαπλασιάζονται. Το 14ο αιώνα έχει αποχρυσταλλωθεί το σαφές προβάδισμα του τύπου «ἡ οἰκουμένη». Δεκαπέντε χειρόγραφα παραδίδουν το νεότερο τύπο και μόλις ένα τον τύπο «Θεσσαλονίκη». Το ίδιο ισχύει και για το 15ο αιώνα. Από τα σαράντα πέντε χειρόγραφα που εξετάστηκαν, στα τριάντα εννέα υπάρχει ο τύπος «ἡ οἰκουμένη» και μόλις σε έξι από αυτά εξακολουθεί να υφίσταται ο τύπος «Θεσσαλονίκη». Τέλος, τρία ακριβώς χρονολογημένα χειρόγραφα του 16ου αιώνα που εξετάστηκαν δειγματοληπτικά σώζουν μόνο τον τύπο «ἡ οἰκουμένη». Όλα τα παραπάνω χειρόγραφα περιέχουν το απολυτίκιο του αγίου Δημητρίου στο σύνολό του. Τα στατιστικά αυτά στοιχεία παρουσιάζονται με την επιφύλαξη ότι ενδέχεται να πολλαπλασιαστούν οι αναφορές του απολυτικίου σε άλλα χειρόγραφα, όμως, νομίζω, χωρίς μεταβολή των αναλογιών. Εδώ αξίζει να σημειωθεί ότι τα ελάχιστα χειρόγραφα του 9ου και του 10ου αιώνα που σώζονται και έχουν μελετηθεί, δεν περιέχουν Μηναία, Μηνολόγια και Τυπικά, λειτουργικά δηλαδή εγχειρίδια στα οποία συχνότατα αναγράφεται το απολυτίκιο του αγίου Δημητρίου. Εξαιρεση αποτελεί το μοναδικό Μηναίον Σεπτεμβρίου - Οκτωβρίου του 9ου αι. (Μ. Λαύρας 399-Δ 23), το οποίο είναι κολοβό· φτάνει μέχρι τη 15η Οκτωβρίου.

- ἀθλοφόρε τὰ ἔθνη τροπούμενον,
ὥς οὖν Λυαίου καθεῖλες τὴν ἔπαρσιν
5 ἐν τῷ σταδίῳ θαρρύνας τὸν Νέστορα·
οὕτως, ἄγιε, Χριστὸν τὸν Θεὸν ἰκέτευε
δωρήσασθαι ἡμῖν τὸ μέγα ἔλεος.

μετεξελίσσεται στη μεταγενέστερη μορφή:

- Μέγαν εὔρατο ἐν τοῖς κινδύνοις,
σὲ ὑπέρμαχον ἡ οἰκουμένην,
ἀθλοφόρε τὰ ἔθνη τροπούμενον,
ὥς οὖν Λυαίου καθεῖλες τὴν ἔπαρσιν
5 ἐν τῷ σταδίῳ θαρρύνας τὸν Νέστορα·
οὕτως, ἄγιε, Χριστὸν τὸν Θεὸν ἰκέτευε
δωρήσασθαι ἡμῖν τὸ μέγα ἔλεος.

Ο αρχικός τύπος του απολυτικίου, βεβαίως, δεν παύει να υφίσταται μέχρι το 15ο αιώνα σε αναλογία 1 προς 6,5. Ενδεικτικό της νέας τάσης είναι ένα χειρόγραφο του 15ου αιώνα (Καρακάλλου 165) που περιέχει Τυπικό «τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀκολουθίας τοῦ ὄλου ἐνιαυτοῦ», στο οποίο ο τύπος «Θεσσαλονίκη» βρίσκεται στο περιθώριο, γραμμένος από το ίδιο χέρι, ενώ ἀντίθετα ο νεότερος τύπος «ἡ οἰκουμένη» είναι ενσωματωμένος στο κείμενο. Πρόκειται, ἴσως, για μία ἀνάμνηση της πρωιμότερης μορφῆς του τροπαρίου. Ο γραφέας θεωρεῖ φρόνιμο να παραθέσει και τους δύο τύπους, τον παλαιό, που συναντάται πλέον σπανίως, και το μεταγενέστερο, που ἔχει ολοφάνερα υπερισχύσει. Ο νεότερος τύπος θα επικρατήσει, σχεδόν κατ' ἀποκλειστικότητα, κατὰ τους μεταγενέστερους αἰῶνες (16ο και ἐξῆς) και θα διατηρηθεῖ ἀναλλοίωτος ως τις ἡμέρες μας. Η εξέλιξη αὐτὴ πρέπει ἐνδεχομένως να ἐνταχθεῖ σε μία γενικότερη δυναμικὴ που ἀναπτύσσεται γύρω ἀπὸ τὴ λατρεία του αἰγίου Δημητρίου.

Η μορφή του απολυτικίου που παραδίδεται στα αἰγιορειτικά χειρόγραφα δεν εἶναι πάντοτε σταθερή, ὅχι μόνο ως προς το υποκείμενο του ρήματος «εὔρατο», το οποίο βασικά μας ἐνδιαφέρει, ἀλλὰ και ὅσον ἀφορᾷ ἀρκετά, δευτερεύουσας σπουδαιότητας, σημεία του κειμένου. Παρόλ' αὐτὰ οἱ ἐκάστοτε διαφοροποιήσεις δεν ἀλλοιώνουν το βασικὸ νόημα και το πρωταρχικὸ περιεχόμενο του τροπαρίου και δεν παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἱστορικὸ ἐνδιαφέρον²⁸. Διαφοροποιήσεις

28. Τέτοιες διαφοροποιήσεις εἶναι λ.χ. οἱ ἀκόλουθες: Ο ἐπικρατέστερος και ὀρθὸς συντακτικὰ τύπος «ἡ οἰκουμένη» ἀπαντᾷται και ως «τῇ οἰκουμένην». Οἱ τύποι «τροπούμενον», «ὥς οὖν Λυαίου», «καθεῖλες», «τὴν ἔπαρσιν», «ἐν τῷ σταδίῳ», «θαρρύνας» και «οὕτως» ἐμφανίζονται ἀντίστοιχα και ως «τροπούμενος» ἢ «τροπούμεθα», «ὥς τοῦ Λυαίου» ἢ «ἀλλ' ὥς Λυαίου», «καθείλας», «τὴν δύναμιν», «καὶ ἐν σταδίῳ», «κρατύνας» ἢ «θαρσύνας» ἢ «ἐθάρρυνας» ἢ «ἐκράτυνας» και «οὕτος». Οἱ διαφοροποιήσεις αὐτές, πολλές ἀπὸ τις οποίες εἶναι φσιολογικά ὀρθογραφικά λάθη, δεν παρατηροῦνται συλλήβδην σε ὅλα τα χειρόγραφα. Σε ἀρκετὰ χειρόγραφα συναντοῦμε μία, δύο ἢ και περισσότερες «παραλλαγές».

δεν παρατηρούνται μόνο στη μορφή του συγκεκριμένου απολυτικίου. Συχνότατα, η Ακολουθία του Αγίου διαφέρει και σε αρκετά άλλα σημεία από χειρόγραφο σε χειρόγραφο, όπως π.χ. διαφορές συναντώνται στα *Στιχηρά προσόμοια*, στα *Αναγνώσματα* και στα *Απόστιχα* του Εσπερινού, στα *Καθίσματα* του Όρθρου, στους *Κανόνες* και αλλού. Σε ορισμένα μάλιστα χειρόγραφα παραδίδεται διαφορετικό κοντάκιο του Αγίου²⁹.

Σ' αυτό το σημείο αξίζει να τονίσουμε ότι η αναφορά του ονόματος του Αγίου, «μεγαλομάρτυς Δημήτριε», δεν υπάρχει σε κανένα χειρόγραφο μέχρι το 16ο αιώνα. Το «μεγαλομάρτυς Δημήτριε» άλλωστε παραβιάζει τον κανόνα της ισοσυλλαβίας· ο έκτος στίχος του απολυτικίου του αγίου Δημητρίου εκτείνεται υπερβολικά (κατά εννέα συλλαβές) και εμφανίζεται έντονα διαφοροποιημένος ως προς τον αντίστοιχο στίχο του αυτόμελου απολυτικίου του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Παύλου Α', «Θείας πίστεως», του οποίου προσόμοιο είναι και το «Μέγαν εύρατο»³⁰. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί το χειρόγραφο της μονής Μ. Λαύρας 1149-I 65 του έτους 1462 που προέρχεται από το μετόχι της μονής στη Σκύρο. Στο Μηναίο Οκτωβρίου-Νοεμβρίου που περιέχεται σε αυτό, στο τέλος του Εσπερινού της 26ης Οκτωβρίου, μετά το «Καί νύν» των *Αποστίχων*, συναντούμε την εξής παραλλαγή στον έκτο στίχο του απολυτικίου:

οὕτως, ἄγιε Δημήτριε, Χριστὸν τὸν Θεὸν ἰκέτευε.

Σε κανένα άλλο χειρόγραφο δεν αναγράφεται το όνομα του Αγίου, καθώς και ο χαρακτηρισμός «μεγαλομάρτυς». Η απουσία του ονόματος του αγίου Δημητρίου από το απολυτικό του, τον εξέχοντα αυτό ύμνο της εκκλησιαστικής Ακολουθίας που είναι αφιερωμένη στη μνήμη του, μπορεί να αιτιολογηθεί και να εξηγηθεί επαρκώς, αν λάβουμε υπόψη ορισμένα χαρακτηριστικά σχόλια που —μολονότι εκ πρώτης όψεως άσχετα, εντούτοις σημαντικότερα για το συγκεκριμένο ζήτημα— σημειώνονται στο Εγκώμιο του γνωστού από τα «Θαύματα του αγίου Δημητρίου» αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Ιωάννη Α' (610-630)

σε καμία περίπτωση, όμως, δεν υπάρχουν όλες.

29. Βλ. Διονυσίου 411 (Μηναίον 15ου αι.) κ.α.

30. Ακολουθεί το αυτόμελο απολυτικό του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Παύλου Α' (337-351), το οποίο αποτελεί πρότυπο μιας σειράς τροπαίων που χαρακτηρίζονται «προσόμοια» του συγκεκριμένου αυτόμελου ύμνου. Ανάμεσα στα εν λόγω προσόμοια εντάσσεται και το «Μέγαν εύρατο».

*Ἀπολυτίκιον. Ἦχος γ'. Αὐτόμελον.
Θείας πίστεως ὁμολογία
ἄλλον Παῦλόν σε τῇ Ἐκκλησίᾳ
ζηλωτὴν ἐν ἱερεῦσιν ἀνέδειξε·
Συνεχβοᾷ σοι καὶ Ἀβελ πρὸς Κύριον,
καὶ Ζαχαρίου τὸ αἷμα τὸ δίκαιον·
Πάτερ ὦσιε, Χριστὸν τὸν Θεὸν ἰκέτευε,
δωρησασθαι ἡμῖν τὸ μέγα ἔλεος.*

στον άγιο Δημήτριο, το οποίο χρονολογείται ανάμεσα στα τέλη του 6ου και στις αρχές του 7ου αιώνα. Ο αρχιεπίσκοπος Ιωάννης γράφει χαρακτηριστικά: Ἐγνω-
τε γάρ πάντως τὸν ἐγκωμιασθῆσόμενον μάρτυρα, καὶ μήπω τοῦ κυρίου παρ' ἡμῶν λεχθέντος ὀνόματος· ἄθλοφόρους μὲν γὰρ Χριστοῦ πολλοὺς ἐπιστάμεθα, καὶ προστάτας πόλεων διαφόρων καὶ ταύτης ἡμῶν τῆς θεοφυλάκτου πατρίδος ὑπάρχοντας, ἀλλ' οὐδένα τούτων ἀναλογισόμεθα πώποτε μὴ προστεθέντος κυ-
ρίου ὀνόματος· τὸν δὲ πανάγιον μάρτυρα τοῦ κυρίου Δημήτριον, καὶ δίχα τοῦ δηλοῦντος ὀνόματος αὐτοῦ τὴν ὑπόστασιν, αἱ καρδίαι τῆς χώρας ἀπάσης ἔλξει φυσικῇ καὶ ἀπλανεῖ περιπτύσσονται, ἂν μόνον σὺν τῷ ἄρθρῳ τὸν ἄθλοφόρον ἀκούσωσι³¹. Εἶναι, λοιπόν, σαφές ὅτι ἡ μετατροπὴ τοῦ υποκειμένου τοῦ ρήμα-
τος «εὔρατο» ἀπὸ «Θεσσαλονίκη» σε «ἡ οἰκουμένη» δε συνοδεύτηκε ἀπὸ παράλ-
ληλη προσθήκη τοῦ ονόματος τοῦ Δημητρίου³². Φαίνεται πως —ανεξαρτήτως ἀπὸ το ἀν το απολυτίκιο εἶναι «τοπικὸ» ἢ «οἰκουμενικὸ»— οἱ πιστοὶ γνώριζαν ὅτι το συγκεκριμένο τροπάριο ἀπευθύνεται στὸν πολιοῦχο Ἅγιο τῆς Θεσσαλονί-
κης, στὸ μεγαλομάρτυρα Δημήτριο. Επομένως, δὲν υφίσταται καν ἡ ἀνάγκη νὰ ἀναγράφεται στὸ τροπάριο³³ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀγίου, ἀκόμη κι ὅταν αὐτὸς ὁ ὕμνος ἀποκτᾷ «οἰκουμενικὴ» διάσταση. Ἡ λατρεῖα τοῦ Ἀγίου ἐμφανίζεται ευρύτατα διαδεδομένη καὶ τὸ απολυτίκιό του, τὸ πλέον προσφιλὲς τροπάριο τῆς Ἀκολου-
θίας του, εἶναι γνωστὸ σε ολόκληρὴν τὴν αυτοκρατορία. Βεβαίως, τὸ Ἅγιο Ὅρος καὶ ἡ πόλη τῆς Θεσσαλονίκης βρίσκονται σε διαρκὴ πνευματικὴ ἀλληλεξάρτηση καὶ ἀλληλεπίδραση. Γι' αὐτὸ θὰ μπορούσε, ἴσως, νὰ διατυπωθεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι, ἐνῶ οἱ Ἀγιορείτες μοναχοὶ ποὺ ἔχουν ὑπόψη τοὺς τα χειρόγραφα —πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ ἐνδέχεται νὰ εἶναι καὶ εἰσαγόμενα— γνωρίζουν πως τὸ «ανώνυμο» απολυ-
τίκιο «Μέγαν εὔρατο» ἀνήκει στὸν ἅγιο Δημήτριο, δε συμβαίνει τὸ ἴδιο στὴν ὑπόλοιπη βυζαντινὴ ἐπικράτεια. Αὐτὸς ὁ συλλογισμὸς εὐκόλα θὰ μπορούσε νὰ «ἀνατραπεῖ», ἀν ἀναλογιστεῖ κανεῖς τὴν οἰκουμενικὴ ἀκτινοβολία τῆς μοναστικῆς πολιτείας. Εξάλλου, οἱ Ἀγιορείτες μοναχοὶ —ἴσως καὶ πολλὰ ἀπὸ τα χειρόγρα-
φά τοὺς— προέρχονται ἀπὸ διάφορες περιοχὲς τῆς χριστιανικῆς Ἀνατολῆς καὶ ὄχι μόνον ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη. Τὸ απολυτίκιο, ἐπομένως, τοῦ ἁγίου Δημητρίου

31. «Ιωάννου, τοῦ ἁγιωτάτου ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον μεγαλο-
μάρτυρα Δημήτριον, ὃ καὶ περὶ Θεοῦ καὶ θεῶν», ἐκδ. Α. Philippidis-Braat, *L'Enkômion de Saint Démétrius par Jean de Thessalonique, Travaux et Mémoires* 8 (1981) 406,8 κ.ε. Για τὸ «Ἐγκώ-
μιον» τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ιωάννη βλ. καὶ: Α. Παπαδόπουλος, *Ὁ Ἅγιος Δημήτριος εἰς τὴν ἐλληνικὴν καὶ βουλγαρικὴν παράδοσιν*, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 92, σημ. 8· *Διηγήσεις περὶ τῶν θαυμάτων τοῦ Ἀγίου Δημητρίου* (ἐκδ. Π. Κ. Χρήστου), σ. 59.

32. Ὁ καθηγητὴς Β. Κατσαρός, σε σχετικὴ συζήτηση ποὺ εἶχα μαζί του, υποστηρίζει ὅτι ὁ ἀρ-
χιεπίσκοπος Ιωάννης ἔχει πιθανότατα ὑπόψη τοῦ το ἰδιαίτερο απολυτίκιο τοῦ Ἀγίου, ὅταν γράφει τὸ
κείμενο τοῦ Ἐγκωμίου.

33. Ὁ ὅρος «τροπάριο» χρησιμοποιεῖται με τὴν ευρύτερη σημασίᾱ του. Στὰ τροπάρια περιλαμ-
βάνονται καὶ τὰ απολυτίκια τῶν δεσποτικῶν καὶ τῶν θεομητορικῶν εορτῶν, καθὼς ἐπίσης καὶ τῶν
αγίων.

που αναγράφεται στα αθωνικά λειτουργικά χειρόγραφα δε θα ήταν φρόνιμο να αποδοθεί σε κύκλους που επηρεάζονται μόνο από την τοπική παράδοση της Θεσσαλονίκης. Άλλωστε, η «οικουμενική» μορφή του απολυτικίου, χωρίς αναφορά στο όνομα του Αγίου, εμφανίζεται στα αγιορειτικά χειρόγραφα από πολύ νωρίς (από τον 11ο ή το αργότερο από το 13ο αιώνα).

Μετά τον 11ο αιώνα η λατρεία του αγίου Δημητρίου εξαπλώνεται σε ολόκληρη την αυτοκρατορία και επεκτείνεται στη Βαλκανική χερσόνησο και σε όλο τον ορθόδοξο χριστιανικό σλαβικό κόσμο. Η τιμή στο Μάρτυρα φτάνει στο αποκορύφωμά της και ναοί αφιερωμένοι στον Άγιο ιδρύονται σε διάφορες περιοχές του κράτους και σε άλλες χριστιανικές χώρες (Βουλγαρία, Ρωσία και αλλού)³⁴. Η «οικουμενική» αυτή διάσταση της τιμής του Αγίου αποτυπώνεται και στην εξέλιξη του απολυτικίου του. Ήδη από τον 11ο αιώνα σε κανένα χειρόγραφο δεν εμφανίζεται ο παλαιότερος τύπος του απολυτικίου, το κοινό τροπάριο «Άθλοφόρε ἅγιε». Ακόμη κι όταν στα χειρόγραφα δεν αναγράφεται ολόκληρο το απολυτικό, μνημονεύεται με σαφήνεια ως αποκλειστικό τροπάριο του Αγίου το «Μέγαν εὔρατο»³⁵. Πολλά Μηναία και Τυπικά σημειώνουν χαρακτηριστικά στο τέλος του Μικρού ή του Μεγάλου Εσπερινού: «Τροπάριον τοῦ ἁγίου, ἤχος γ'. Μέγαν εὔρατο ἐν τοῖς κινδύνοις».

Οι φάλτες μοναχοί γνώριζαν ενδεχομένως από μνήμης το απολυτικό του αγίου Δημητρίου, όπως και το πλήρες κείμενο πολλών άλλων τροπαρίων, τα οποία ήταν πολύ γνωστά και ευρύτατα διαδεδομένα³⁶. Ίσως να συμβουλευόνταν και κάποιο άλλο λειτουργικό εγχειρίδιο (Μηνολόγιο, Τυπικό ή άλλο). Γι' αυτό το λόγο ο γραφέας δε θεωρούσε απαραίτητο να καταγράφει ολόκληρο το συγκεκριμένο τροπάριο. Του ήταν αρκετό —κι αυτό συνέβαινε πολύ συχνά— να

34. Για τη διάδοση της τιμής του αγίου Δημητρίου έξω από τα σύνορα της βυζαντινής αυτοκρατορίας και την ίδρυση ναών αφιερωμένων στο Μεγαλομάρτυρα βλ. και Α. Παπαδόπουλος, *Άγιος Δημήτριος*, σ. 61 κ.ε.: D. Obolensky, *The Cult of St. Demetrius of Thessaloniki in History of Byzantine - slavic Relations*, *Balkan Studies* 25 (1974) 3-20· Ch. Bakirtzes, Κουτρούβια μύρου από τη Θεσσαλονίκη (με ένα πίνακα), *Jahrbuch des Österreichischen Byzantinistik* 32/3, XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Wien 4.-9. Oktober 1981, *Akten* II/3, Wien 1982, σ. 523-528· Α. Μέντζος, *Το προσκύνημα*, σ. 120 κ.ε.: Α. Κωνσταντακοπούλου, *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη, Χώρος και Ιδεολογία*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής, Δωδώνη παράρτημα αρ. 62, Γιάννενα 1996, σ. 21 κ.ε.: *Αγίου Δημητρίου Θαύματα* (Χ. Μπακιρτζής), σ. 506 κ.ε. και 517 κ.ε.: Β. Κατσάρος, *Γράμματα*, σ. 320-323.

35. Στο σημείο αυτό μνημονεύονται ενδεικτικά ορισμένα από τα σημαντικότερα χειρόγραφα που εξετάστηκαν και στα οποία παραδίδεται μόνο η αρχή του απολυτικίου. Μηναία: Παντοκρ. 175 (14ος αι.), Καρακ. 22 (13ος αι.), Καρακ. 12 (13ος αι.), Καρακ. 143 (15ος αι.), Διον. 411 (15ος αι.), Βατοπ. 1126 (15ος αι.), Βατοπ. 1129 (15ος αι.), Βατοπ. 1132 (15ος αι.), Μ. Λαύρας 604-Ε 142 (15ος αι.), Μ. Λαύρας 1274-Ι 190 (15ος αι.). Μηνολόγια: Διον. 442 (15ος αι.), Δοχ. 57 (12ος αι.), Ιβήρων 903 (15ος αι.), Καρακ. 147 (15ος αι.). Τυπικά: Παντελ. 70 (14ος αι.), Βατοπ. 1205 (14ος αι.), Βατοπ. 1130 (13ος αι.), Βατοπ. 1248 (11ος αι.), Μ. Λαύρας 403-Δ 27 (12ος αι.), Μ. Λαύρας 407-Δ 31 (12ος αι.), Μ. Λαύρας 1149-Ι 65 (15ος αι.).

36. Το ίδιο άλλωστε εξακολουθεί να συμβαίνει και στις ημέρες μας.

σημειώνει τις πρώτες μόνο λέξεις του εκάστοτε τροπαρίου στο ενδεδειγμένο και σύμφωνο προς το Τυπικό σημείο της ακολουθίας³⁷. Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι, ενώ στο χειρόγραφο Δοχειαρίου 57 του 12ου αιώνα αναγράφονται στο «Μηνολόγιον τοῦ ὅλου ἑνιαυτοῦ» στο σύνολό τους πολύ γνωστά και κοινά απολυτίκια που αναφέρονται σε ορισμένες κατηγορίες αγίων, όπως τα «Ὁ μάρτυς σου Κύριε» σε μάρτυρες, «Ταῖς τῶν δακρύων σου ῥοαῖς» και «Τῆς ἐρήμου πολίτης» σε οσίους, «Καὶ τρόπων μέτοχος καὶ θρόνων διάδοχος» σε αποστόλους, καθώς και ιδιαίτερα απολυτίκια που ανήκουν σε συγκεκριμένους μεγάλους αγίους και σε εξέχουσας σημασίας εορτές, όπως το «Ἡ τοῦ στόματός σου καθάπερ πυρσὸς ἐκλάμψασα χάρις» του αγίου Ἰωάννη του Χρυσοστόμου και το «Τῶν οὐρανίων στρατιῶν» της Σύναξης των Αρχαγγέλων, το απολυτίκιο του αγίου Δημητρίου ελλείπει στο μεγαλύτερό του μέρος. Υπάρχει μόνο η αρχή του: «Μέγαν εὗρατο ἐν τοῖς». Την ίδια μορφή εμφανίζει στο εν λόγω χειρόγραφο και το κοντάκιο του Μεγαλομάρτυρος³⁸. Φαίνεται, λοιπόν, ότι το απολυτίκιο του Αγίου ήταν ευρύτατα διαδεδομένο και είχε τεράστια απήχηση στο χριστιανικό κόσμο.

Στα πλαίσια της δυναμικής που αναπτύσσεται γύρω από τη λατρεία του αγίου Δημητρίου εντάσσονται πιθανότατα η μυροβλησία του Αγίου³⁹ και η απεικόνιση της μορφής του σε νομίσματα της εποχής του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081-1118)⁴⁰. Το φαινόμενο της μυροβλησίας, σύμφωνα με τις νεότερες μελέτες⁴¹, εμφανίζεται στις αρχές της δεύτερης χιλιετίας (α΄ μισό 11ου αιώνα) και αποτελεί ασφαλώς σπουδαιότατο παράγοντα, χάρη στον οποίο η τιμή του αγίου Δημητρίου διαδίδεται όχι μόνο σε ολόκληρη την αυτοκρατορία, αλλά και στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο, καθώς επίσης και σε όλο τον ορθόδοξο χριστιανικό σλαβικό κόσμο⁴².

37. Στην προκειμένη περίπτωση το σημείο αυτό βρίσκεται στο τέλος του Εσπερινού, μετά το «Καὶ νῦν» των Αποστίχων.

38. Την τακτική αυτή, όσον αφορά τουλάχιστον το απολυτίκιο και το κοντάκιο του αγίου Δημητρίου, εφαρμόζουν και άλλοι γραφείς λειτουργικών χειρογράφων.

39. Για τη μυροβλησία του αγίου Δημητρίου βλ. Α. Μέντζος, *Το προσκύνημα*, σ. 120 κ.ε. (όπου και η σχετική με το θέμα βιβλιογραφία)· Α. Κωνσταντακοπούλου, *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, σ. 92 κ.ε.· *Αγίου Δημητρίου Θαύματα* (Χ. Μπακιρτζής), σ. 491 κ.ε. και 511 κ.ε.

40. Β. Πέννα, Η απεικόνιση του Αγίου Δημητρίου σε νομισματικές εκδόσεις της Θεσσαλονίκης (13ος-14ος αι.), *Πρακτικά Β' Επιστημονικής Συνάντησης με θέμα: «Το νόμισμα στο μακεδονικό χώρο, νομισματοκοπεία, κυκλοφορία, εικονογραφία, ιστορία» αρχαίοι, βυζαντινοί και νεότεροι χρόνοι*, Θεσσαλονίκη, 15-17 Μαΐου 1998, (υπό έκδοση). Βλ. και Α. Ρ. Kazhdan - Α. Wharton Epstein, *Αλλαγές στον Βυζαντινό Πολιτισμό κατά τον 11ο και τον 12ο Αιώνα*, Αθήνα 1997, [Τίτλος του πρωτοτύπου: *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Berkeley - Los Angeles - London 1985], σ. 185 και σημ. 105.

41. Για τη σχετική βιβλιογραφία βλ. παραπάνω, σημ. 39.

42. Α. Μέντζος, *Το προσκύνημα*, σ. 120 κ.ε.· *Αγίου Δημητρίου Θαύματα* (Χ. Μπακιρτζής), σ. 506 κ.ε. και 517 κ.ε. Για τη διάδοση της τιμής του αγίου Δημητρίου στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο και σε όλο τον ορθόδοξο χριστιανικό σλαβικό κόσμο βλ. και παραπάνω, σημ. 34.

Ο άγιος Δημήτριος εξάλλου απεικονίζεται για πρώτη φορά στην οπίσθια όψη νομισμάτων της εποχής του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού και πιο συγκεκριμένα της περιόδου 1081-1091. Ο Άγιος, κρατώντας με δύναμη το σπαθί του, εγχειρίζει στον αυτοκράτορα σκήπτρο ή λάβαρο. Στην εμπρόσθια όψη υπάρχει προτομή του Χριστού. Τα νομίσματα αυτά, κομμένα όχι σε νομισματοκοπεία της Θεσσαλονίκης αλλά της Κωνσταντινουπόλεως, παραπέμπουν στους στενούς δεσμούς ανάμεσα σε ένα στρατιωτικό άγιο⁴³ και σε έναν ισχυρό αυτοκράτορα, εκπρόσωπο της στρατιωτικής αριστοκρατίας, τάξης από την οποία προέρχεται η δυναστεία των Κομνηνών. Ο Αλέξιος Α΄ ευλαβείται ιδιαίτερα τον άγιο Δημήτριο και τον τιμά, προβάλλοντάς τον σε «αυτοκρατορικά» νομίσματα. Ο Δημήτριος, λοιπόν, κατά τα τέλη του 11ου αιώνα γίνεται «αυτοκρατορικός» άγιος και συνδέεται στενά με ένα σπουδαίο βυζαντινό ηγεμόνα. Ο Αλέξιος Κομνηνός τον θεωρεί προσωπικό του Άγιο, προστάτη και αρωγό του στον αγώνα εναντίον των Νορμανδών⁴⁴. Η εξέλιξη του απολυτικού του Αγίου και η διάδοση της λατρείας του στην Κωνσταντινούπολη και σε ολόκληρη τη βυζαντινή επικράτεια είναι δύο «πορείες» παράλληλες.

Η λατρεία του αγίου Δημητρίου με την πάροδο των αιώνων παρουσιάζει μια εντυπωσιακή εξάπλωση και η τιμή που οι χριστιανοί αποδίδουν στον πανένδοξο Μεγαλομάρτυρα και Μυροβλήτη ξεπερνά κάθε προηγούμενο. Η θαυμαστή αυτή εξέλιξη δεν περιορίζεται μόνο στις εκτός της Θεσσαλονίκης περιοχές. Και στην ίδια τη συμπρωτεύουσα η λατρεία του πολιούχου Αγίου διαγράφει παραπλήσια «ανοδική πορεία». Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί το εξής χαρακτηριστικό επεισόδιο. Το έτος 1337/8 ο Θεσσαλονικεύς Χιόνιος καταγγέλλει στη Σύνοδο του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως μεταξύ άλλων και το χαρτοφύλακα της μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, διάκονο Ιωάννη Στρυμβάκωνα, επειδή, όταν αυτός (ο Χιόνιος) του ανέφερε πως ορισμένοι κάτοικοι της πόλης τὸν δοῦλον πλέον τοῦ δεσπότη τιμῶσιν καὶ συναθροίζονται μὲν παμπληθεὶ εἰς τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος καὶ μυροβλύτου Δημητρίου, τὸν δὲ ναὸν τοῦ δεσπότη σωτῆρος Χριστοῦ παρατρέχουσιν, ο Στρυμβάκων αντί να επιληφθεί του θέματος, δικαιολόγησε τους «εγκαλουμένους», λέγοντας ὅτι πλέον τιμῶσιν οἱ Θεσσαλονικεῖς τὸν μάρτυρα τοῦ Χριστοῦ⁴⁵.

43. Για τους στρατιωτικούς αγίους και τη σχετική νεότερη βιβλιογραφία βλ. την πρόσφατη μελέτη του Τ. Παπακαστοράκη, *Ιστορίες και Ιστορήσεις Βυζαντινών Παλληκαριών, Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, Περίοδος Δ΄, Τόμος Κ΄* (1998), Αθήνα 1999, σ. 213-230.

44. Άξια προσοχής είναι τα όσα διηγείται η Άννα Κομνηνή στην «Αλεξιάδα» σχετικά με ένα όνειρο του πατέρα της, το οποίο γίνεται η αφορμή της πνευματικής σύνδεσης του Αλεξίου Α΄ με τον άγιο Δημήτριο. Anne Comnène, *Alexiade* (Règne de l'empereur Alexis I Comnène 1081-1118), I-IV, Texte établi et traduit par B. Leib, Paris 1967, II 25, 22 κ.ε. Βλ. και σημ. 40.

45. Fr. Miklosich et Ios. Müller, *Acta et Diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, vol. I, Vindobonae 1860 (M.M.I), σ. 175 (1337/8). - *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, 2. Teil, Edition und Übersetzung der Urkunden aus den Jahren 1337-1350, herausgegeben

Το βασικό ιστορικό συμπέρασμα που εξάγεται από τη διερεύνηση των προαναφερομένων χειρογράφων είναι ότι μια τοπική λατρεία μετατρέπεται —ή μάλλον καλύτερα μετεξελλίσσεται— σε λατρεία «οικουμενικών» διαστάσεων. Ένας τοπικός άγιος αποκτά ευρύτερη απήχηση και η τιμή του εξαπλώνεται πέρα από τα στενά πλαίσια μιας πόλης ή ακόμη και μιας αυτοκρατορίας. Παρατηρώντας το αξιοσημείωτο αυτό «φαινόμενο» της μετεξέλιξης ενός τοπικού αγίου σε «οικουμενικό», τη χωρογραφική διεύρυνση κατά κάποιον τρόπο της τιμής του αγίου Δημητρίου, όσον αφορά τουλάχιστον τον ανατολικό χριστιανικό κόσμο, ανακύπτουν ενδιαφέροντα ιστορικά ερωτήματα, μέσω των οποίων καθίσταται δυνατή η ανίχνευση των παραγόντων που προκάλεσαν την εξέλιξη αυτή. Ο πολιούχος Άγιος της Θεσσαλονίκης γίνεται «οικουμενικός» και η τιμή του διαδίδεται και επεκτείνεται χάρη στην εμφάνιση του μύρου, στις εμπειρίες του συνεχώς αυξανόμενου αριθμού των μη Θεσσαλονικέων προσκυνητών που συρρέουν στον περιώνυμο ναό του, στις διηγήσεις που αναφέρονται στα πάμπολλα θαύματα του Αγίου, ως μια φυσιολογική ανθρώπινη εξέλιξη που έχει ως κέντρο την πίστη των Βυζαντινών; Ή η διάδοση της τιμής του Αγίου οφείλεται σε πολιτικούς, κοινωνικούς και ιδεολογικούς παράγοντες, χάρη στους οποίους η «Δημητριακή λατρεία» προβλήθηκε και εκτός των ορίων της Θεσσαλονίκης, εξυπηρετώντας ταυτόχρονα πολιτικά συμφέροντα και ενισχύοντας την οικουμενική πολιτική ιδεολογία των Βυζαντινών και τη διεθνή πολιτισμική και πνευματική ακτινοβολία της αυτοκρατορίας; Μήπως ισχύουν και τα δύο⁴⁶;

Θεσσαλονίκη

von Herbert Hunger und Otto Kresten, Ewald Kislinger, Carolina Cupane, (C.F.H.B. 19/2), Wien 1995, 111, σ. 108. Το Συνοδικό Δικαστήριο αθώωσε τελικά το διάκονο Ιωάννη Στρυμβάκονα, θεωρώντας ως μοναδικό κίνητρο της καταγγελίας την έχθρα και την καχία που ο Χιόνιος έτρεφε εις βάρος των «κенаγομένων εκκλησιαστικών ανδρών».

46. Θα ήταν, επίσης, ενδιαφέρον να παρακολουθήσουμε την πορεία του αριθμού των ναών που είναι αφιερωμένοι στον άγιο Δημήτριο και ιδρύθηκαν στη βυζαντινή επικράτεια και σε ολόκληρο το βαλκανικό χώρο, συμπεριλαμβανομένης και της ορθόδοξης Ρωσίας, από τον 9ο έως το 15ο αιώνα, καθώς επίσης και την εξέλιξη του αριθμού των Βυζαντινών που έφεραν το όνομα «Δημήτριος» κατά την ίδια περίοδο. Τον αριθμό των Βυζαντινών που έφεραν το όνομα «Δημήτριος» κατά την Παλαιολογεία περίοδο μπορούμε να τον υπολογίσουμε με τη βοήθεια του P.L.P. Για τους προηγούμενους αιώνες απαιτείται νέα επίπονη προσπάθεια. Η όλη έρευνα καλό θα ήταν να πραγματοποιηθεί σε σχέση με άλλα γνωστά βυζαντινά ονόματα. Παρόμοια συγκριτική μελέτη πρέπει να γίνει και ως προς τους βυζαντινούς ναούς που είναι αφιερωμένοι στον άγιο Δημήτριο. Πρέπει, επίσης, να εξεταστεί ο τύπος του ναού (ναοί μικροί ή μεγάλοι, μοναστηριακοί, ενοριακοί ή «στρατιωτικοί», χτισμένοι σε πόλεις, σε χωριά ή σε κάστρα;). Και τα δύο αυτά στοιχεία θα μας βοηθήσουν να κατανοήσουμε πληρέστερα τη διάδοση της τιμής του αγίου Δημητρίου. Από μία πρόχειρη έρευνα σε Λεξικά (P.L.P) και πίνακες κυρίων ονομάτων που αφορούν την Ύστερη Βυζαντινή περίοδο, φαίνεται πως το όνομα «Δημήτριος» δεν είναι ιδιαίτερα εύχρηστο εκτός των ορίων της Θεσσαλονίκης και της ευρύτερης περιφέρειάς της σε σχέση πάντοτε με άλλα συνηθισμένα βυζαντινά ονόματα (όπως λ.χ. τα ονόματα «Ιωάννης», «Θεόδωρος» και «Γεώργιος»).

SUMMARY

THE APOLYTIKION OF ST DEMETRIUS IN ITS DEVELOPMENT FROM THE 9th TO THE 15th CENTURY BASED ON ITS TRADITION IN THE LITURGICAL MANUSCRIPTS OF MOUNT ATHOS

The service of saint martyr Demetrius, until the 11th century possibly, consists of two Apolytikia. The short one, common for martyrs, «'Αθλοφόρε ἄγιε» and the widely known «Μέγαν εὔρατο», which refers exclusively to St Demetrius and is characterised as the local hymn of the Church of Thessaloniki. The short common Apolytikion of the saint stops being used in liturgies after the 11th century in all probability. The time the second hymn, the particular Apolytikion of the saint, was written, has not been determined safely and precisely to date. From the examination of about 200 Greek liturgical manuscripts that are kept in libraries of Mount Athos and belong to the 9th-15th centuries, it is obvious that there are two different types of Apolytikion, at least as long as a basic point of the hymn is concerned, the subject of the verb «εὔρατο». The second line of the poetic text appears in two ways: «σὲ ὑπέρμαχον Θεσσαλονίκη» and «σὲ ὑπέρμαχον ἢ οἰκουμένη». The first type is earlier and denotes local use of the Apolytikion. When later the cult of St Demetrius extends to Constantinople and the whole empire, the Apolytikion of the saint develops further too and adapts to the new conditions that are created. This «process» has already begun at a slow rate in the 11th century and is completed in the 14th and 15th centuries. The Apolytikion of the martyr has now taken universal dimensions. The development of the Troparion of St. Demetrius is simultaneous with the spread of the cult of the patron saint of Thessaloniki. A glorious local military saint becomes «universal» and his radiance is transmitted not only to the Byzantine empire but also to the entire Balkans as well as to the entire Christian Orthodox Slavic world.

ΤΟ «ΚΑΣΤΡΟ» ΤΟΥ ΛΕΥΚΟΥ ΠΥΡΓΟΥ

Το σύμβολο της Θεσσαλονίκης, ο διεθνώς γνωστός Λευκός Πύργος αποτελεί εδώ και χρόνια αντικείμενο επιστημονικής έρευνας και μελέτης, καθώς πολλές από τις λεπτομέρειες της ανέγερσης, της μορφής του συγκροτήματος και της ιστορίας του δεν έχουν μέχρι σήμερα εντελώς διασαφηνισθεί. Οι πρόσφατες έρευνες κατά τη διάρκεια των εργασιών αναστήλωσης προσέφεραν αρκετά νέα στοιχεία.

Στο Αρχείο του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών εντοπίστηκε σε έναν παλαιό φάκελο ένα σύντομο κείμενο για το Κάστρο του Λευκού Πύργου, το οποίο είναι πολύτιμο επειδή περιγράφει το σύνολο της αμυντικής κατασκευής την εποχή που αυτή στεκόταν ακόμη ακέραια στο νοτιοανατολικό άκρο των τειχών της πόλης. Το κείμενο αυτό έχει γραφεί από τον Γερμανό αρχιτέκτονα και τοπογράφο Adolf Struck, ο οποίος είχε συγκεντρώσει στοιχεία για τη μελέτη των τειχών της Θεσσαλονίκης και είχε σκοπό να τη δημοσιεύσει¹. Ο πρόωρος θάνατός του το 1911 δυστυχώς δεν του επέτρεψε να ολοκληρώσει το σημαντικό του έργο².

Το κείμενο αυτό παρουσιάζεται εδώ σε ελληνική μετάφραση.

«Ο μνημειακός πύργος που υψώνεται στη νοτιοανατολική γωνία των τειχών είναι η πιο ολοκληρωμένη και αξιόλογη κατασκευή όλης της αμυντικής εγκατάστασης. Αποτελείται από έναν κεντρικό πυρήνα, με διάμετρο κατά μέσο όρο 13 μ., ύψος 40 μ. και πλάτος τοιχοποιίας 2-3 μ. που σταδιακά από κάτω προς τα πάνω ελαττώνεται. Ομόκεντρα σε αυτόν τον κεντρικό πυρήνα και σε απόσταση περίπου 1,80 μ. υψώνεται ένας ισχυρός περιμετρικός πύργος, διαμέτρου 26 μ., πάχους τοιχοποιίας 4 μ. που μειώνεται περίπου στα 3 μ. και ύψους 35 μ., έτσι ώστε ο κεντρικός να εξέχει ακόμη 5 μ. επάνω από τον περιμετρικό. Η είσοδος βρίσκεται στην βορειοανατολική πλευρά. Ο εσωτερικός χώρος διαιρείται σε 7 ορόφους, η ανάβαση στους οποίους γίνεται μέσω θολωτής (ύψος κλειδιού πε-

1. Η πρόθεση του αυτή αναφέρεται από τον ίδιο, βλ. A. Struck, Die Eroberung Thessalonikes durch die Sarazenen im J. 904, *BZ* 14 (1905) 543.

2. Για τη ζωή, το έργο και τα κείμενα του A. Struck, βλ. Σ. Ταμπάκη, Από τον Πύργο του Αίματος στην Πύλη της Καλαμαριάς..., *Τιμητικός τόμος για τον Σ. Κίσσα* (υπό έκδοση), όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

ρίπου 3,5 μ.) κλιμακωτής ράμπας (92 σκαλοπάτια). Η ράμπα αυτή ανηφορίζει πολύ ομαλά στον χώρο μεταξύ των δύο πύργων και έχει κάτω πλάτος περίπου 1,50 μ. ενώ επάνω λόγω της μείωσης του πάχους της τοιχοποιίας περίπου 2 μ. Το ύψος της μεγάλης δακτυλιόσχημης ταράτσας με πλάτος 5,50 μ. που περιβάλλει τον κεντρικό πύργο προσεγγίζεται μετά από 3 1/4 στροφές. Ο χώρος έχει μοιρασθεί με τον εξής τρόπο: κάτω, στο ισόγειο και απέναντι ακριβώς από την είσοδο, υπάρχει ένα μεγάλο θολωτό δωμάτιο με μερικούς παράπλευρους χώρους. Επάνω υψώνονται οι όροφοι, ύψους 5,5-6 μ., οι οποίοι είναι ομοιόμορφοι και αποτελούνται από ένα κυκλικό χώρο διαμέτρου περίπου 9 μ., στον οποίο εισέρχεται κανείς κατευθείαν από τη ράμπα μέσω θολωτής θύρας 2,50 μ. Από αυτόν τον μεγάλο κεντρικό χώρο που έχει οροφή με ξύλινα δοκάρια και σανίδες μικρές θολωτές θύρες οδηγούν σε μεμονωμένα πλάγια δωμάτια, που δεν είναι ποτέ μεγαλύτερα από 3x3 μ. αλλά είναι διαφορετικά διατεταγμένα στους διάφορους ορόφους, ανάλογα με τον περιορισμένο χώρο που ήταν διαθέσιμος λόγω της ράμπας μεταξύ των δύο ομόκεντρων πύργων. Αυτά τα πλάγια δωμάτια έχουν θολωτή κάλυψη και δέχονται μέσω μεγάλων θολωτών παραθύρων κατευθείαν το φως. Έτσι εξυπηρετείται για φωτισμό και ο κεντρικός χώρος, ο οποίος εξάλλου μέσω της εισόδου του φωτίζεται λίγο και από τα μικρά παράθυρα της ράμπας ανόδου. Ο υψηλότερος έβδομος όροφος βρίσκεται στο ύψος της ταράτσας του περιδρόμου και είναι ο μοναδικός όροφος που αποτελείται μόνον από τον κυκλικό κεντρικό χώρο χωρίς τα πλάγια διαμερίσματα και φωτίζεται κατευθείαν. Κάτω από το δάπεδο του εξώστη υπάρχουν τέσσερις κινστέρνες βάθους περίπου 6 μ. και πλάτους 2 μ., που έχουν φρέατα για το γέμισμα με νερό. Ο τοίχος του περιδρόμου φέρει επάλξεις και είναι κτισμένος επάνω σε μία ζώνη εξωτερικών κηλιβάντων, που συγχρόνως έχει διακοσμητικό χαρακτήρα. Αποτελείται από μία σειρά πυκνά παρατεθειμένων, εντειχισμένων μαρμάρινων κηλιβάντων με απλή διατομή, που ενώνονται μεταξύ τους με μικρά τόξα.

Ο κεντρικός πυρήνας φέρει επίσης στεφάνη με επάλξεις που φέρεται από έναν απλούστερο κοσμήτη. Λίγο πιο χαμηλά εξέχουν από τον τοίχο σε κανονικές αποστάσεις μικροί μαρμαρίνοι κηλιβαντες, που είναι μόνο διακοσμητικοί.

Μία χαμηλή κωνική σκεπή καλύπτει τον κεντρικό πύργο. Στην τοιχοποιία έχουν χρησιμοποιηθεί με εξαίρετο τρόπο λίθοι μεγάλων διαστάσεων, που περιβάλλονται από πλίνθους κυρίως στους οριζόντιους αρμούς και σπανιότερα στους κάθετους. Οι πλίνθοι έχουν τις συνηθισμένες διαστάσεις 40x32x5 εκ. Εκτός από δύο παράλληλες κατά μήκος ταινίες στην πλευρά έδρασης δεν μπόρεσα να ανακαλύψω άλλες σφραγίδες στα παραδείγματα που μου ήταν προσιτά. Οι αρμοί του κονιάματος είναι 5 εκ. Για την καμάρα της κλιμακωτής ράμπας όπως και για τα τόξα των εσωτερικών θυρών έχουν χρησιμοποιηθεί μικρότεροι πλίνθοι (περίπου 35x30x3 1/2 εκ.), ενώ η κύρια είσοδος και τα παράθυρα στον εξωτερικό πύργο έχουν διαμορφωθεί με λαξευμένους λίθους. Σίδηρος φαίνεται

ότι έχει χρησιμοποιηθεί μόνο σποραδικά στο κτήριο. Μόνο στον κοσμήτη της στεφάνης του κεντρικού πύργου στην περιοχή του σκελετού της στέγας αναγνωρίστηκε μία στερεή αγγίστρωση με σφυρήλατο σίδερο. Το ιδιαίτερο περιτείχισμα που περιβάλλει τον ογκώδη πύργο έχει την ίδια τοιχοδομία και είναι ίδιας προέλευσης. Αποτελείται από ένα οκταγωνικό τείχος που περιτριγυρίζει τον πύργο σε ίδιες αποστάσεις και η κάθε πλευρά του οκταγώνου είχε περίπου ... μ. μήκος. Το περιτείχισμα αυτό κατέληγε προς τον Βορρά στο τείχος της πόλης, δηλαδή στα τμήματα της τοιχοδομίας που ανήκαν στην πύλη, μαζί με τα οποία σχημάτιζε ένα σύνθετο αμυντικό σύστημα για την αναπαράσταση του οποίου δεν επαρκούν πλέον τα σωζόμενα λείψανα. Εδώ βρισκόταν η Πύλη της Ρώμης: η θέση της σημειώνεται ακόμη ακριβώς δίπλα στη σημερινή είσοδο του περιτειχίσματος του Πύργου του Αίματος και πάνω από τον δρόμο από το τετνωμένο σύρμα, το οποίο σημάδευε μετά από την κατεδάφιση αυτού του τμήματος των τειχών τα όρια της πόλης που δεν επιτρεπόταν να περάσουν οι Εβραίοι το Σάββατο. Οι δύο βόρειες πλευρές του οκταγώνου του περιτειχίσματος κατεδαφίστηκαν και αντικαταστάθηκαν μετά το 1870 από έναν ευθύγραμμο τοίχο. Ότι απομένει από το συγκρότημα στις άλλες πλευρές είναι αρκετά διαφωτιστικό. Το τείχος είχε εδώ ένα πλάτος όχι μικρότερο από 6-7 μ., το ύψος ωστόσο δεν ξεπερνούσε τα 7 μ. Σε όλο του το μήκος το περιτείχισμα απολήγει σε επάλξεις. Σε κάθε δεύτερη γωνία του περιτειχίσματος υψώνεται ένα φυλάκιο. Αυτά είναι επίσης οκταγωνικά σε κάτοψη, με διάμετρο περίπου 4 μ. και 5 μ. ύψος. Τέσσερα παράθυρα φωτίζουν τον χώρο και μία ξεχωριστή (όχι ενωμένη με το τείχος) κλίμακα χρησιμεύει για την πρόσβαση. Τα φυλάκια έχουν σε μερικά σημεία κεραμοπλαστικά κοσμήματα: ένα σχέδιο σε σχήμα ρόδας με ομόκεντρους κύκλους, από κάτω μία πλατειά ταινία με κόσμημα μαιάνδρου (εικ....). Η οξυκόρυφη πλαισίωση των παραθύρων προστέθηκε αργότερα, στην τουρκική εποχή. Επίσης νεότερης προέλευσης είναι και οι οξυκόρυφες σκεπές.

Όλο το συγκρότημα έχει αναμφισβήτητα τον χαρακτήρα ενός κάστρου. Δεν κατασκευάστηκε ως άμεσο τμήμα των τειχών της πόλης. Είχε με την ιδιαίτερη στερεότητα, με την απλοχωριά του πύργου, με το περιτείχισμα την αυτόνομη σημασία ενός κάστρου και ως τέτοιο πρέπει να το βλέπουμε. Η τουρκική επιγραφή, τοποθετημένη επάνω από την πύλη της εισόδου, αναφέρει ότι ο Πύργος, που φέρει το όνομα *Burdscha Essed* δηλαδή Πύργος του Λέοντος, επισκευάστηκε από τον Σουλεϊμάν (τον Μέγα) το έτος ... Η υπόθεση που εδώ και λίγο καιρό με απασχολεί, ότι το συγκρότημα οφείλει την κατασκευή του στην εισβολή των Τούρκων, αναιρείται από αυτήν την πληροφορία. Ανακαινιστής και όχι ιδρυτής υπήρξε ο Τούρκος Σουλτάνος.

Μόνον ο τρόπος δομής μας παραπέμπει σε γενοιάτικη-βενετσιάνικη προέλευση. Το συγκρότημά μας αντιστοιχεί σε όλα τα μέρη του και ως προς τον χαρακτήρα του με το σημαντικά μεγαλύτερο *Rumili Hissar* στην ευρωπαϊκή ακτή

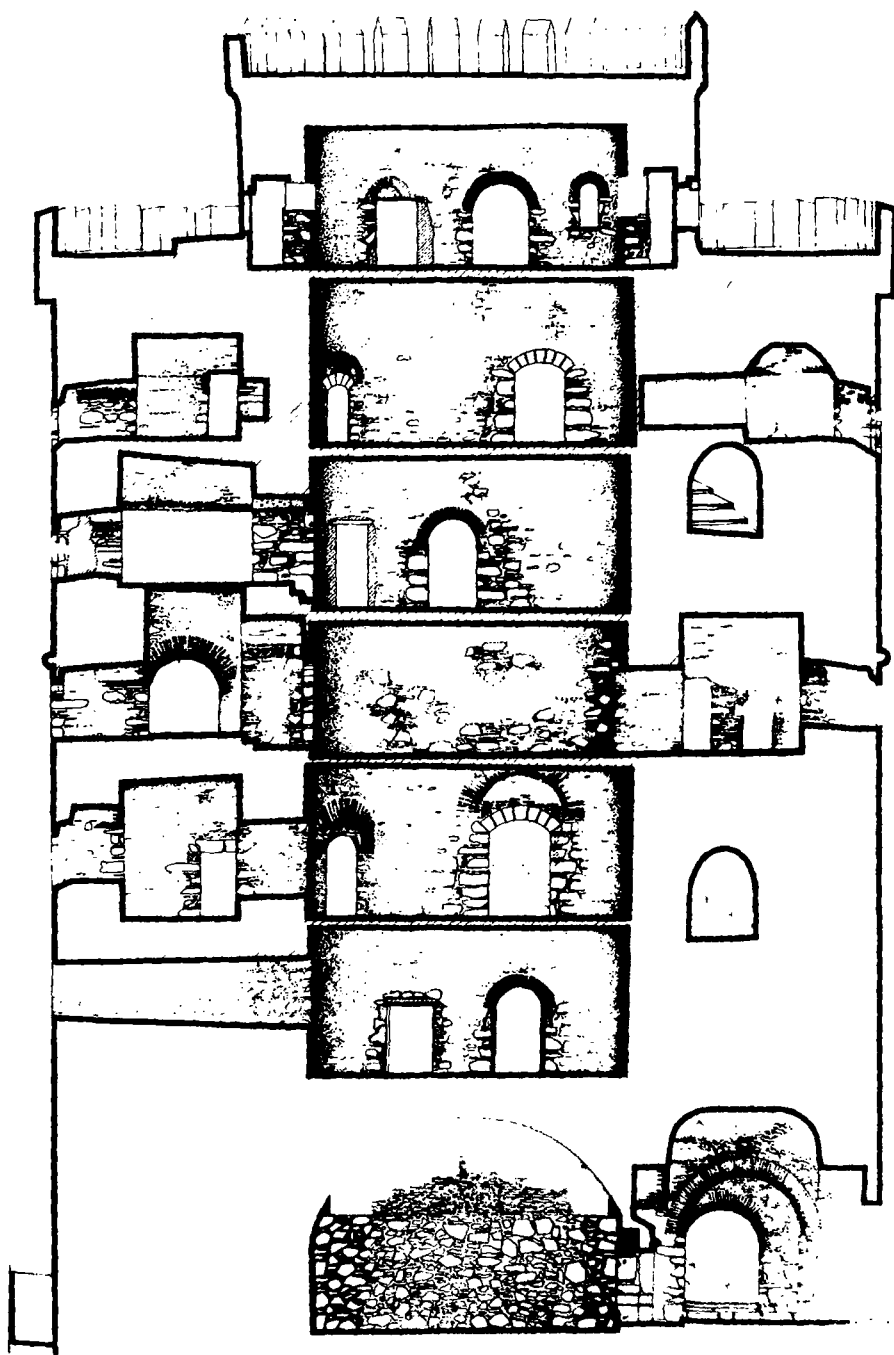
του Βοσπόρου, για το οποίο γνωρίζουμε με βεβαιότητα ότι κτίστηκε από Βενετσιάνους μαστόρους για τον Σουλτάνο... το έτος... λίγο καιρό μετά από την Άλωση της Κωνσταντινούπολης συγχρόνως με το *Anadolu Hisari* που βρίσκεται στην απέναντι ασιατική ακτή. Για τη Θεσσαλονίκη εξάλλου, όπως είδαμε παραπάνω στην σελ. ..., υπάρχει η παράδοση περίπου την ίδια εποχή για έντονη οικοδομική δραστηριότητα των Βενετσιάνων, οι οποίοι μόλις (1424) είχαν αναλάβει τη νέα τους κτήση. Μερικές τουρκικές επιθέσεις είχαν προηγηθεί και έτσι είχαν ικανή αιτία να φοβούνται την εκδίχηση του Σουλτάνου. Ξεκίνησαν λοιπόν αμέσως με την ενίσχυση και την επέκταση των αμυντικών έργων. Τότε κτίστηκε ο ισχυρός πύργος Σαμαριά στον οποίο εγκαταστάθηκαν μία βενετσιάνικη φρουρά και ένας καστελλάνος. Βρισκόταν στην όχθη της θάλασσας και περιβάλλονταν από ένα ιδιαίτερο περιτείχισμα ονόματι Τσερέμπουλον, από το οποίο ο Πάολο Λορεντάνο και ο Αντρέα Δούκα, μετά την εισβολή των Τούρκων στην πόλη, πήδηξαν στις γαλέρες και ξεκίνησαν τη φυγή τους.

Όλα αυτά τα ιστορικά γεγονότα ταιριάζουν με τον καλύτερο τρόπο στο συγκρότημα του πύργου μας κυρίως λόγω της ευρυχωρίας του που εξηγείται μόνο με την εγκατάσταση ενός στρατιωτικού σώματος, όπως τότε πράγματι συνέβη. Εκτός από τον Πύργο Σαμαριά ανεγέρθηκαν εκείνη την εποχή και άλλοι δύο πύργοι παρόμοιας τοιχοδομίας, ο Πύργος Κουσακλί-Κουλέ (βλ. σελ. ...) που σώζεται ακόμη και ο νοτιοδυτικός γωνιακός πύργος των θαλάσσιων τειχών (βλ. σελ. ...) που έχει ήδη κατεδαφισθεί.

Δεν μπόρεσε για πολύ καιρό να χαρεί η Βενετία τη νέα της κτήση. Όταν τον Σεπτέμβριο του 1430 κλείστηκε η ειρήνη η Θεσσαλονίκη είχε κοστίσει στην Δημοκρατία 700.000 δουκάτα. Οι νικηφόροι Γενίτσαροι που έλαβαν ιδιαίτερα προνόμια μετά από την Άλωση και αμοίφθηκαν με μεγάλες ιδιοκτησίες στην Πάνω Πόλη, εγκαταστάθηκαν και στον Πύργο Σαμαριά, ο οποίος πήρε από αυτούς το όνομα Πύργος των Γενιτσάρων. Τα αιματηρά γεγονότα του Ορτά... τα οποία μας παραδίδει... του έδωσαν το όνομα Κανλί-Κουλέ, που έφερε μέχρι πριν από λίγα χρόνια. Την εποχή της Τουρκοκρατίας ο Πύργος του Αίματος χρησίμευσε επίσης ως κάστρο. Στο πλατύ τείχος του περιβόλου είχαν τοποθετηθεί μερικά πυροβόλα (βλ. σελ. ...). Αργότερα μετατράπηκε σε φυλακή. Τελευταία χρησιμοποιούνται οι χώροι του ως στρατιωτικές αποθήκες και υπάρχει η πρόθεση να χρησιμοποιηθεί ως πύργος της πυροσβεστικής υπηρεσίας.

...Η Διοίκηση έβγαλε ένα διάταγμα, σύμφωνα με το οποίο απαγορεύτηκε με τιμωρία *Metdschidie* η χρήση του ονόματος Πύργος του Αίματος, και το αντικατέστησε με το όνομα Λευκός Πύργος (λόγω του άσπρου βαφίματός του)»

Η περιγραφή αυτή του κάστρου του Λευκού Πύργου είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα. Προσφέρει νέα και άγνωστα στοιχεία για τον ίδιο τον Πύργο και κυρίως για το περιτείχισμά του, το οποίο είχε κατεδαφισθεί από τους Τούρκους

Σχ. 1. Τομή του Λ. Πύργου στον άξονα ΒΑ-ΝΔ.

και το γνωρίζουμε από παλαιές φωτογραφίες (εικ. 1).

Αξιοσημείωτος είναι ο τρόπος με τον οποίο ο συγγραφέας του κειμένου αντιλαμβάνεται και εξηγεί τα δομικά στοιχεία του Πύργου: ένας κεντρικός κυλινδρικός πυρήνας που χωρίζεται σε ορόφους περιβάλλεται από έναν ομόκεντρο περιμετρικό και χαμηλότερο κυλινδρικό πύργο (σχ. 1). Στον δακτύλιο μεταξύ του εξωτερικού και του εσωτερικού πύργου ανηφορίζει ελικοειδώς με ελαφριά κλίση μία κλιμακωτή ράμπα με 92 σκαλοπάτια (εικ. 2) και στο ύψος κάθε ορόφου σχηματίζονται μικρά πλάγια δωμάτια με διαφορετική διάταξη ανάλογα με τον διαθέσιμο χώρο. Οι τοιχοποιίες των δύο κυλίνδρων έχουν χαμηλά μεγαλύτερο πλάτος, το οποίο μειώνεται σταδιακά καθ' ύψος, ενώ αντίστοιχα το πλάτος της ράμπας αυξάνει καθώς ανηφορίζει.

Οι μετρήσεις που παραθέτει ο συγγραφέας του κειμένου παρουσιάζουν μερικές μετρικές αποκλίσεις από τις πραγματικές διαστάσεις κυρίως των επί μέρους στοιχείων του μνημείου έτσι όπως τις γνωρίζουμε σήμερα μετά την τοπογραφική και λεπτομερή αρχιτεκτονική αποτύπωση κατά τις τελευταίες εργασίες στο μνημείο³. Οι διαφορές στις εξωτερικές μετρήσεις του απέχουν ελάχιστα από τις πραγματικές. Την εποχή που γράφεται το κείμενο ο Πύργος χρησιμεύει ως στρατιωτική αποθήκη. Πιθανότατα λοιπόν οι χώροι στο εσωτερικό του δεν ήταν εύκολα προσβάσιμοι και οι τουρκικές αρχές δεν θα έδιναν άδεια για μία προσεκτικότερη και συστηματική μέτρηση. Σήμερα εξάλλου δεν είναι γνωστές όλες οι επεμβάσεις που μπορεί να αλλοίωναν τότε τη μορφή των χώρων εσωτερικά λόγω των χρήσεων του Πύργου κατά την Τουρκοκρατία.

Η περιγραφή της τοιχοδομίας, της μορφής, των χώρων και των αρχιτεκτονικών στοιχείων του Λευκού Πύργου ανταποκρίνεται εντελώς στα πραγματικά στοιχεία, έτσι όπως τα γνωρίζουμε σήμερα μετά από τις τελευταίες αναστηλωτικές εργασίες.

Η αναφορά σε δεξαμενές ύδατος κάτω από το δάπεδο του εξώστη στον τελευταίο όροφο είναι ενδιαφέρουσα. Κινστέρνες στο εσωτερικό του Πύργου αναφέρονται και από τον Enliya Celebi⁴ και μάλλον πρόκειται για τις ίδιες. Το δάπεδο του εξώστη ανυψώθηκε με τσιμεντένια επίστρωση σε προηγούμενη χρήση του μνημείου, η οποία δεν αφαιρέθηκε κατά τις εργασίες⁵. Σε μελλοντική έρευνα ίσως θα αποκαλυφθούν οι κινστέρνες αυτές, οι οποίες πρέπει να ανοίγονται μέσα στην τοιχοποιία μεταξύ του πυρήνα και του εξωτερικού πύργου.

Αναφέρεται ότι η κάλυψη του κεντρικού πύργου γίνεται με χαμηλή κωνική σκεπή. Οι μικροί μαρμάρινοι κηλίβαντες που εξέχουν λίγο πιο χαμηλά από τον

3. Βλ. Α. Κλημεντίδου-Παπαδάμου - Α. Ζόμπου-Ασημή, *Λευκός Πύργος Θεσσαλονίκης*, Τεχνική Περιοδική Έκδοση, Αναστήλωση - Συντήρηση - Προστασία Μνημείων και Συνόλων, τ. Γ', Αθήνα 1993, σ. 138-141, για τα σχέδια που έγιναν, την περιγραφή και τις διαστάσεις του μνημείου.

4. Βλ. Ν. Μοσχόπουλος, 'Η Έλλάς κατά τὸν Ἑβλιᾶ Τσελεμπή', *ΕΕΒΣ* 16 (1940) 333.

5. Βλ. Α. Κλημεντίδου-Παπαδάμου, - Α. Ζόμπου-Ασημή, *ό.π.*, σ. 149.

κοσμήτη των επάλξεων (εικ. 3) καθώς και τα σιδερένια άγγιστρα που παρατηρήθηκαν από τον Α. Struck στο σημείο αυτό δείχνουν ότι και ο εξώστης πρέπει να έφερε αντίστοιχα κάποια στέγη. Με τέτοια στέγη απεικονίζεται ο Λευκός Πύργος σε ορισμένα παλαιά χαρακτηριστικά (εικ. 4) αλλά δεν είναι γνωστό πότε ακριβώς αφαιρέθηκε η κάλυψη αυτή. Ίσως αυτό συνέβη μετά την κατάρρευση των φυλακών σε κάποια από τις εργασίες εξωραϊσμού του μνημείου και της περιοχής. Την εποχή που γράφεται το κείμενο αυτό ο Λευκός Πύργος χρησιμεύει ως αποθήκη του τουρκικού στρατού.

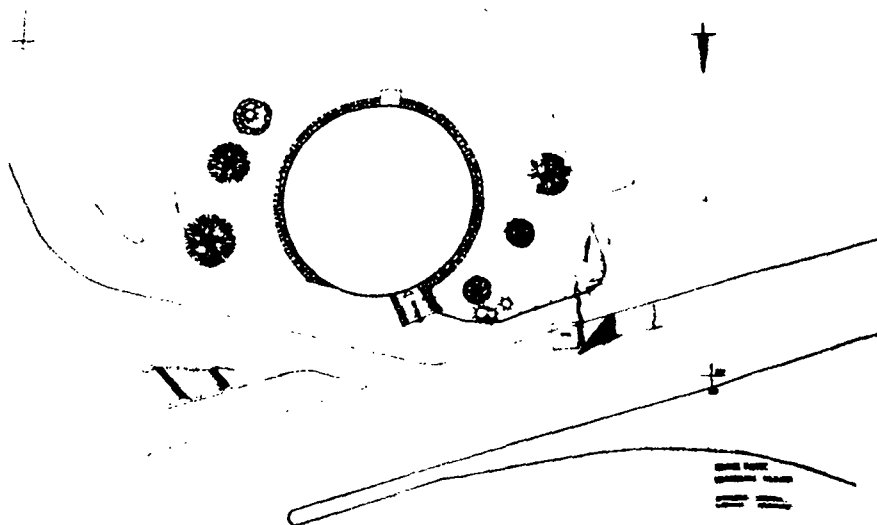
Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα και σημαντική είναι η περιγραφή του περιτειχίσματος του Λευκού Πύργου για το οποίο υπάρχουν έως τώρα λίγες μαρτυρίες, κυρίως από παλαιές φωτογραφικές απεικονίσεις πριν από την κατεδάφισή του, η οποία τοποθετείται γενικά από τους ερευνητές στις αρχές του 20ού αι.⁶ Πληροφορίες του τοπικού τύπου ωστόσο διευκρινίζουν τη στιγμή αυτής της καταστροφής. Φαίνεται ότι το περιτειχίσμα του Λευκού Πύργου άρχισε να κατεδαφίζεται το 1906, μόλις τελείωσε η ανέγερση του γνωστού Θεάτρου του Λευκού Πύργου στην θέση όπου είναι και σήμερα το νέο θέατρο, έτσι ώστε να διαμορφωθεί όλη η περιοχή ως χώρος αναψυχής των κατοίκων της πόλης. Σύμφωνα και πάλι με τον τοπικό τύπο οι εργασίες ολοκληρώθηκαν το 1909⁷.

Ο Λευκός Πύργος ήταν κτισμένος δίπλα στη συμβολή του θαλάσσιου και του ανατολικού τείχους της πόλης στο εσωτερικό ενός περιβόλου. Κατά τη διάρκεια των στερεωτικών και αναστηλωτικών εργασιών δεν βρέθηκαν ίχνη στην εξωτερική τοιχοποιία του που να δείχνουν ότι ήταν ο ίδιος ενσωματωμένος στη γωνία των τειχών της πόλης ή ότι είχε άμεση επαφή με το περιτειχίσμα. Η ύπαρξη ενός χαμηλού οχυρωματικού περιβόλου σε μικρή απόσταση από το μνημείο ήταν σχεδόν αναγκαία για την καλύτερη άμυνα.

Οι εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης ξεκίνησαν το 1983 και ολοκληρώθηκαν το 1987. Τη θερινή περίοδο του 1986 στον περιβάλλοντα χώρο του μνημείου έγινε εκσκαφή για την εγκατάσταση του αποχετευτικού δικτύου της πόλης. Κατά τη διάρκεια της εκσκαφής αυτής αποκαλύφθηκαν δύο τμήματα παλαιάς τοιχοποιίας προς την πλευρά της λεωφόρου Νίκης. Το πρώτο εντοπί-

6. Βλ. Χ. Μπακιρτζής, 'Η θαλάσσια όχύρωση της Θεσσαλονίκης, *Βυζαντινά 7* (1975) 303 και Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, *Η αναστήλωση των βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων στη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 134. Το έτος 1911 ως χρόνο καταστροφής του περιτειχίσματος αναφέρει ο L. Abastado, *Salonique, ce qu'elle fut, Salonique* 1918, σ. 119-122. Προσθέτει επίσης ότι αφορμή στάθηκε η επίσκεψη του Σουλτάνου Μεχμέτ Ε' στην Θεσσαλονίκη. Αξιοσημείωτη είναι ακόμη η αναφορά του συγγραφέα στον Α. Struck, του οποίου ακολουθεί την άποψη για χρονολόγηση του Λευκού Πύργου στην εποχή της Βενετοκρατίας.

7. Για τις πληροφορίες από τις τοπικές εφημερίδες, βλ. Κ. Τομανάς, *Χρονικό της Θεσσαλονίκης, 1875-1920*, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 136, όπου και φωτογραφία του Λευκού Πύργου μετά την κατεδάφιση του περιτειχίσματος, και σ. 151.

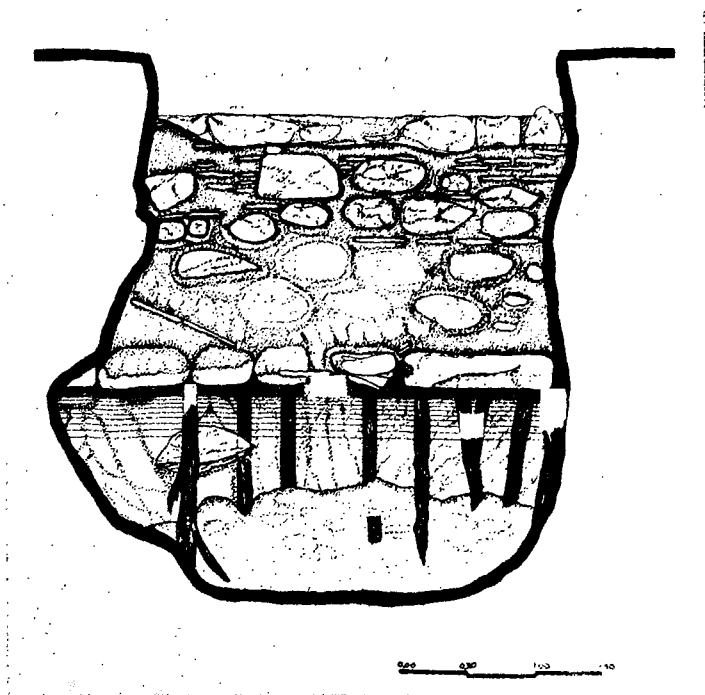

Σχ. 2. Κάτοψη με τις θέσεις των δύο ανασκαφικών τομών ΒΑ και ΒΔ του Λευκού Πύργου.

σθηκε βορειοανατολικά του μνημείου και το δεύτερο βορειοδυτικά (σχ. 2).

Το προς Α τμήμα της τοιχοποιίας βρέθηκε σε βάθος 3 μ. κάτω από τη στάθμη του δαπέδου του ισογείου του Λευκού Πύργου και έχει πλάτος 6,40 μ. Θεμελιώνεται σε παράλληλες σειρές ξύλινων πασσάλων διατομής 10×13 εκ., μήκους από 1 έως 1,7 μ. με σφηνοειδή απόληξη στο κάτω άκρο τους. Οι πάσσαλοι αυτοί είναι τοποθετημένοι σε τακτές αποστάσεις ανά 0,55 μ. περίπου μεταξύ τους (σχ. 3). Η θεμελίωση αυτή ενδείκνυται για υγρά και βαλτώδη εδάφη. Ακριβώς πάνω από τους πασσάλους υπάρχει παχύ στρώμα κουρασσανιού και ακολουθεί λιθοδομή⁸. Το τμήμα της τοιχοποιίας που διατηρείται είναι αργολιθοδομή (εικ. 5) που δομείται με μεγάλους λίθους ανάμεσα στους οποίους παρεμβάλλονται πλίνθοι. Η εξωτερική της όψη διατηρεί το κυρτό αρμολόγημα στα χαμηλά της τμήματα. Σε ύψος 2,50 μ. πάνω από τους πασσάλους της θεμελίωσης το πλάτος μειώνεται και από τις δύο παρειές της γύρω στα 0,5 μ. Έχει παρατηρηθεί ότι στην οχυρωματική αρχιτεκτονική το κατώτερο τμήμα των τειχών κτιζόταν με ιδιαίτερη φροντίδα, το δε εύρος της τοιχοποιίας στη θεμελίωση ήταν πολύ μεγαλύτερο από ότι στην ανωδομή για λόγους ασφάλειας, επειδή έτσι η διάνοιξη από έξω ορυγμάτων στα θεμέλια γινόταν πολύ δύσκολη αν όχι αδύνατη.

8. Ίδιας κατασκευής είναι και τμήμα του θαλάσσιου τείχους, που εντοπίσθηκε παλαιότερα κοντά στον Λευκό Πύργο, στην οδό Π. Μελά και Δημ. Γούναρη, βλ. Χ. Μπακιρτζής, ό.π., σ. 295.

Σχ. 3. Τομή τμήματος του περιτειχίσματος με τη θεμελίωση και την πασσαλόπηξη.

Το τμήμα της τοικοποιίας που βρέθηκε βορειοδυτικά του Λευκού Πύργου έχει αντίστοιχα χαρακτηριστικά με τα προαναφερθέντα⁹.

Τα ευρήματα αυτά υπήρξαν η αφορμή μίας πρώτης έρευνας για το περιτείχισμα του Λευκού Πύργου. Συγκεντρώθηκε φωτογραφικό υλικό το οποίο καλύπτει σχεδόν ολόκληρη την περίμετρο του οχυρωματικού περιβόλου και με βάση αυτό έγιναν αρχικά οι παρατηρήσεις που ακολουθούν¹⁰.

Ο περίβολος ήταν πολυγωνικός και οι γωνίες του με Ν, ΝΑ και ΒΔ προσανατολισμό ήταν ενισχυμένες με πυργίσκους. Στην απόληξή του είχε επάλλξεις και θα πρέπει να υπήρχε και εσωτερικός περιδρόμος.

Από τις φωτογραφίες φαίνεται ότι ο οχυρωματικός περίβολος είχε οκταγωνική κάτοψη (εικ. 6) με μεγαλύτερες πλευρές τη βόρεια, όπου βρισκόταν και η είσοδος του, και τις δύο γειτονικές προς αυτήν πλευρές με ΒΑ και ΒΔ προσανα-

9. Για τις θεμελιώσεις αυτές καθώς και τις σχετικές έρευνες της θεμελίωσης του Λευκού Πύργου και τις γεωτρήσεις του υπεδάφους γενικά της περιοχής, βλ. επίσης Σ. Τσότσος - Α. Ζόμπου-Ασημή - Α. Κλημεντίδου-Παπαδάμου - Α. Μ. Μάνου-Ανδρεάδου, Λευκός Πύργος: Γεωτεχνική Θεώρηση & Έρευνα της θεμελίωσης του μνημείου, Πρακτικά 2ου Πανελληνίου Συνεδρίου Γεωτεχνικής Μηχανικής, τ. 2, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 365-372, σχ. 1-5.

10. Σύνομη αναφορά σε Α. Ζόμπου-Ασημή - Α. Κλημεντίδη-Παπαδάμου, Λευκός Πύργος-οχυρωματικός περίβολος και νέα στοιχεία, 7ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα 1987, σ. 30-31.

τολισμό. Οι υπόλοιπες πέντε πλευρές του οκταγώνου θα πρέπει να ήταν όμοιες. Αν αριθμηθούν από το 1 μέχρι το 8 οι γωνίες του, ξεκινώντας από την ανατολική γωνία της βόρειας πλευράς, στην πλευρά 1-2 διακρίνονται εννέα επάλλξεις με τη δέκατη να διαμορφώνει τη γωνία. Οι τέσσερις όμως από αυτές φαίνεται καθαρά ότι είναι μεγαλύτερης διάστασης από ότι οι υπόλοιπες. Προφανώς αυτό είναι αποτέλεσμα κάποιας επιδιόρθωσης ενώ ο αρχικός τους αριθμός θα πρέπει να ήταν δεκατέσσερις.

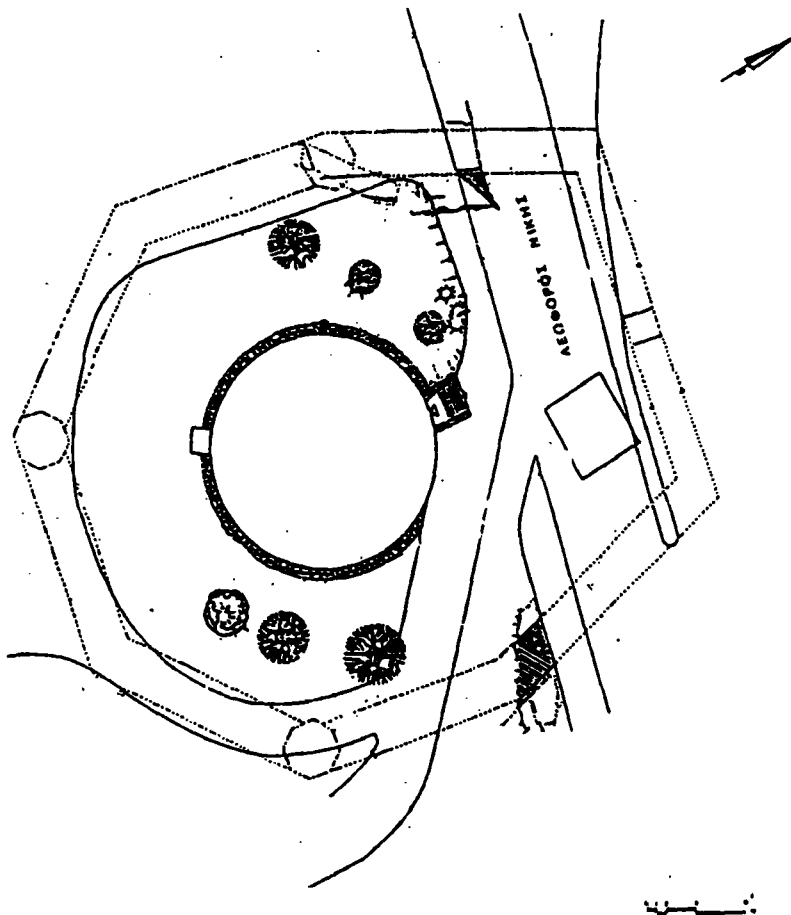
Από τη γωνία 2 έως τον πυργίσκο της γωνίας 3 διακρίνονται εννέα επάλλξεις. Στην πλευρά 3-4 υπάρχουν και πάλι εννέα επάλλξεις με τη δέκατη να σχηματίζει τη γωνία. Από τη γωνία 4 έως τον πυργίσκο της γωνίας 5 οι επάλλξεις είναι εννέα. Από τη γωνία 5 έως την 6 είναι και πάλι εννέα με τη δέκατη να σχηματίζει τη γωνία 6. Από τη γωνία 6 έως τον πυργίσκο της γωνίας 7 οι επάλλξεις είναι επίσης εννέα. Στην πλευρά 7-8 οι επάλλξεις είναι δεκατέσσερις όπως και στην πλευρά 1-2. Στη βόρεια πλευρά 8-1 δεν στάθηκε δυνατή η καταμέτρησή τους. Στη φωτογραφία διακρίνονται καθαρά δεκατρείς επάλλξεις αλλά σίγουρα υπάρχουν περισσότερες από αυτές. Συνεπώς οι πέντε πλευρές του οκταγωνικού περιβόλου έχουν το ίδιο μήκος, ενώ οι τρεις πλευρές είναι μεγαλύτερες και κυρίως η βόρεια από αυτές που περιελάμβανε και την είσοδο και της οποίας η χάραξη ήταν παράλληλη με τη χάραξη της παραλιακής λεωφόρου Beyaz Kule που περνούσε ακριβώς από μπροστά της (εικ. 7). Στη βόρεια πλευρά διακρίνονται και άλλα ανοίγματα, τουλάχιστον τέσσερα στον αριθμό, η δε είσοδος του περιβόλου φαίνεται να βρίσκεται στον ίδιο άξονα με την είσοδο του Πύργου.

Οι τρεις πυργίσκοι που ήταν όμοιοι μεταξύ τους ενίσχυαν την προς τη θάλασσα άμυνα του περιβόλου. Οι πυργίσκοι συνδεόταν οργανικά με τον περίβολο, δηλαδή οι δύο πλευρές τους ήταν τμήματα των γειτονικών προς αυτές πλευρών του περιβόλου. Είχαν οκταγωνική κάτοψη διότι η πολυγωνική τους μορφή άντεχε στα χτυπήματα και στα εχθρικά βλήματα, τα οποία πέφτοντας σε μία εξέχουσα γωνία αναπηδούσαν χάνοντας μέρος της καταστρεπτικής τους δύναμης.

Κάθε πυργίσκος θα πρέπει να είχε δική του είσοδο και ορόφους στο εσωτερικό. Σε κάθε πλευρά της ανωδομής υπήρχε ένα τοξωτό παράθυρο. Στο μέσον και κάτω από κάθε παράθυρο υπήρχε κυκλική οπή διαμορφωμένη με τούβλα κτισμένα ακτινωτά, όμοια με οπή που υπάρχει και σήμερα στη βάση του Λευκού Πύργου.

Το ύψος των πυργίσκων υπερέβαινε το ύψος των επάλλξεων, η κάλυψή τους γινόταν με ημισφαιρική ξύλινη στέγη καλυμένη με μολύβι και στην κορυφή τους υπήρχε ορειχάλκινη οθωμανική ημισέληνος.

Ο οχυρωματικός περίβολος για λειτουργικούς λόγους θα πρέπει να έφερε εσωτερικό περιδρόμο ο οποίος μάλιστα σε μερικά σημεία να ήταν και διπλός. Θα υπήρχε δηλαδή ένα επίπεδο κινήσεως πολύ κοντά στις επάλλξεις που χρησί-

Σχ. 4. Αναπαράσταση της κάτοψης με το περιτείχισμα.

μευε για την άμυνα και σε χαμηλότερη στάθμη δεύτερο επίπεδο για την επικοινωνία και κυκλοφορία στο περιτείχισμα.

Η δόμηση του περιβόλου, των πυργίσκων και των επάλλξεων ήταν από δόμους ελαφρά λαξευμένους και πλίνθους ενδιάμεσα. Οι επάλλξεις είχαν δικλινείς απολήξεις και κάλυψη με πλίνθους όμοιες με τις επάλλξεις του πυργίσκου του Λευκού Πύργου.

Μέσα στον περίβολο υπήρχε ένα τέμενος, ένα κτήριο με τετραγωνισμένη βάση και οκταγωνική ανωδομή (ειχ. 8). Η μετάβαση από το τετράγωνο στο οκτάγωνο δημιουργούσε τριγωνικούς εξώστες με κουπαστή που έφερε διακοσμητικά στοιχεία στις γωνίες. Οι διαστάσεις του τεμένους, το εμβαδόν και το ύψος είναι μεγαλύτερες από αυτές των πυργίσκων, η δε κάλυψή του γινόταν με ξύλινη ημισφαιρική στέγη σκεπασμένη με μολύβι. Το τέμενος βρισκόταν μέσα στον περίβολο αριστερά της εισόδου, μεταξύ της πύλης και του Πύργου. Ο Εν-

liya Celebi στην περιγραφή του για το φρούριο της Καλαμαριάς αναφέρει ένα ωραίο τζαμί καθώς και ένα δερβίσικο ησυχαστήριο¹¹. Είναι ενδιαφέρουσα η αναγραφή του τζαμιού στο τουρκικό φορολογικό κατάστιχο του 1906¹², προφανώς λίγο πριν κατεδαφισθεί μαζί με το περιτείχισμα. Ο χότζας του τεμένους αυτού είχε, σύμφωνα με μία μαρτυρία, και το καθήκον να προσηλυτίζει στο Μωαμεθανισμό τους Χριστιανούς, που βρίσκονταν έγκλειστοι στη φυλακή του Λευκού Πύργου. Η κατήχηση των απελπισμένων που αποφάσιζαν να γλυτώσουν με τον τρόπο αυτό γινόταν μέσα στο τέμενος αυτό¹³.

Από τα μετρικά στοιχεία των αποκαλυφθέντων μικρών τμημάτων του περιτειχίσματος σε συνδυασμό με συγκριτικές αναλογικές μετρήσεις πάνω στις παλαιές φωτογραφίες προέκυψε η σχηματική αναπαράσταση της κάτοψής του, στην οποία το κέντρο του κυκλικού Λευκού Πύργου δεν συμπίπτει με το κέντρο του ανισόπλευρου οκταγώνου που έχει ακτίνα περίπου 25 μ. Ο Πύργος είναι τοποθετημένος πιο κοντά προς τις νότιες πλευρές του περιτειχίσματος (σχ. 4).

Το άγνωστο έως σήμερα κείμενο του Α. Struck επιβεβαιώνει μέχρις ένα σημείο την αναπαράσταση αυτή, αλλά προσθέτει ακόμη εξαιρετικά πολύτιμα στοιχεία που διευκρινίζουν με ακρίβεια τη θέση, τη χάραξη και τη μορφή του χαμένου πλέον περιτειχίσματος.

Έτσι, ο περίβολος του κάστρου του Λευκού Πύργου ήταν αρχικά ένα κανονικό οκτάγωνο με περίπου ίδιου μήκους πλευρές που βρίσκονταν όλες σε ίδια απόσταση από τον κεντρικό πύργο. Το 1870 κατεδαφίζονται οι δύο βόρειες πλευρές και αντικαθίστανται από έναν ευθύ τοίχο. Την εποχή εκείνη γίνεται η κατεδάφιση των θαλάσσιων τειχών καθώς και της Πύλης της Ρώμης¹⁴. Η επέκταση της νέας παραλιακής λεωφόρου προς την περιοχή ανατολικά των τειχών (εικ. 9), τη γνωστή ως «Εξοχές» στάθηκε προφανώς ο κύριος λόγος της κατεδάφισης αυτής και της ανέγερσης ενός ευθύγραμμου τείχους παράλληλου προς τον οδικό άξονα στην πλευρά αυτή του περιβόλου του κάστρου, το οποίο θα χρησίμευε ακόμη για αρκετά χρόνια ως φυλακή.

Μόνον η βόρεια πλευρά του περιτειχίσματος ήταν ενωμένη με το νοτιότερο τμήμα του ανατολικού τείχους της πόλης. Φαίνεται μάλιστα ότι στο σημείο αυτό, όπου βρισκόταν και η Πύλη της Ρώμης, είχε υπάρξει πρόβλεψη ώστε η αμυντική κατασκευή να είναι ιδιαίτερα σύνθετη για την καλύτερη προστασία. Σε πρόσφατα δημοσιευμένο σχέδιο των θαλάσσιων τειχών¹⁵ το περιτείχισμα του

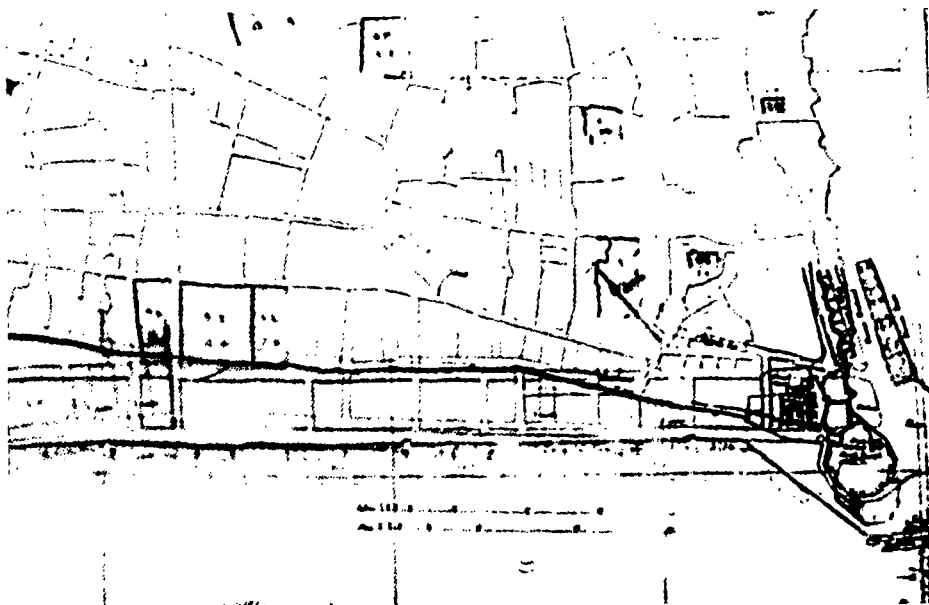
11. Βλ. τη μετάφραση του κειμένου του Celebi, Ν. Μοσχόπουλος, ό.π., σ. 333-335.

12. Στα μεταγενέστερα κατάστιχα που εξετάστηκαν το τζαμί δεν αναγράφεται, βλ. Β. Δημητριάδη, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας, 1430-1912*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 349 για το τζαμί και σ. 384-385 για τον δερβίσικο τεκέ.

13. Ο τελευταίος Χριστιανός προσηλυτίστηκε γύρω στο 1880, βλ. Χρ. Γ. Γουγούση, *Περί Λευκού Πύργου, Μακεδονικών Ήμερολόγιον ό Γόρδιος Δεσμός* 1915, σ. 30-31.

14. Για τη σταδιακή κατεδάφιση των τειχών της Θεσσαλονίκης, βλ. Σ. Ταμπάκη, ό.π.

15. Το παλαιό αυτό σχέδιο των θαλάσσιων τειχών, που έγινε πριν από την κατεδάφισή τους,

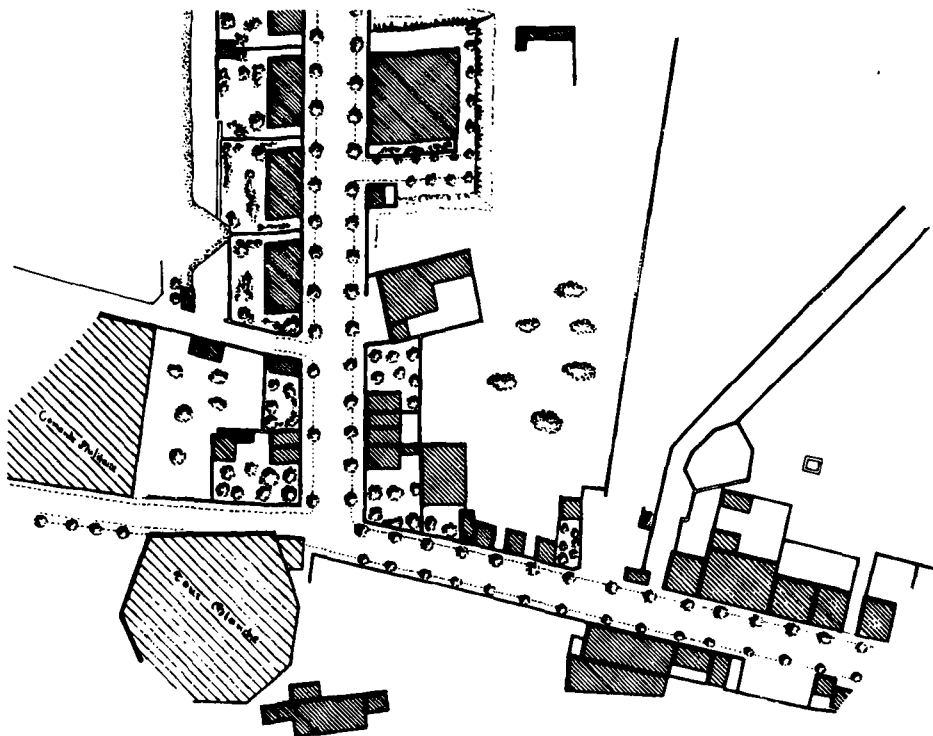

Σχ. 5. Το ανατολικό τμήμα των θαλασσίων τειχών και το συγκρότημα του Λευκού Πύργου. Συνδυασμός δύο παλαιών σχεδίων. (Από Yerolympos, A., *Urban Transformations in the Balkans (1820-1920)*, Thessaloniki 1996, σ. 65).

Λευκού Πύργου και το ιδιαίτερα ενισχυμένο σημείο της ένωσής του με τα τείχη της πόλης αποδίδεται πράγματι έτσι ακριβώς όπως περιγράφεται στο κείμενο (σχ. 5). Το περιτείχισμα εξέχει αρκετά από την ευθεία των τειχών, οι βόρειες πλευρές του σχηματίζουν κανονικό οκτάγωνο, η Πύλη έχει διπλό τείχος και τριγωνικούς πύργους εκατέρωθεν, ο νοτιότερος από τους οποίους είναι ενωμένος με το Κάστρο του Λευκού Πύργου και πύργος υπάρχει πρόσθετα και στο σημείο ένωσής του με τα θαλάσσια τείχη. Η εικόνα ενός ισχυρού κάστρου είναι έντονη. Στο γνωστό σχέδιο του 1880 του Α. Wernieski καθώς και σε αυτό του 1898¹⁶ η Πύλη και το νοτιοανατολικό τμήμα του τείχους δεν υπάρχουν πια

βρέθηκε σε αρχείο της Κωνσταντινούπολης και παρουσιάστηκε από την κ. Α. Γερολύμπου σε ημερίδα της Εθνικής Τράπεζας με θέμα το κτίριό της στην πλατεία Ελευθερίας, τον Οκτώβριο του 1995. Πρόσφατα δημοσιεύθηκε ανασχεδιασμένο πάνω στο σχέδιο του 1880 του Α. Wernieski, που έγινε μετά τη δημιουργία της παραλιακής λεωφόρου, βλ. Α. Yerolympos, *Urban Transformations in the Balkans (1820-1920)*, *Aspects of Balkan Town Planning and the Remaking of Thessaloniki*, Thessaloniki 1996, φωτογραφία χ. αρ. στη σ. 65 κάτω. Τα δύο σχέδια δεν συμπίπτουν ακριβώς αλλά ο συνδυασμός τους έχει μεγάλο ενδιαφέρον. Παρόλο που η φωτογραφία δημοσιεύεται σε πολύ μικρή κλίμακα τα στοιχεία για το τμήμα της νοτιοανατολικής γωνίας των τειχών και του Λευκού Πύργου είναι, σε συνδυασμό με το κείμενο του Α. Struck, εξαιρετικά διαφωτιστικά.

16. Οι πινακίδες του σχεδίου φυλάσσονται στον Δήμο Θεσσαλονίκης, βλ. *Η Θεσσαλονίκη στους χάρτες*, έκδοση του Συλλόγου Αγρονόμων και Τοπογράφων Μηχανικών Βόρειας Ελλάδας, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 26-27, ειχ. 14.

Σχ. 6. Η πινακίδα της περιοχής του Λευκού Πύργου στο σχέδιο του 1898 του Δήμου Θεσσαλονίκης. (Από τη Θεσσαλονίκη στους χάρτες, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 26).

(σχ. 6) και η βόρεια πλευρά του περιτειχίσματος είναι ευθεία και σχεδόν παράλληλη με τον δρόμο. Η θέση της Πύλης πολύ κοντά στο Κάστρο του Λευκού Πύργου φαίνεται και στο σχέδιο της πόλης που δημοσίευσε ο Α. Struck¹⁷.

Εξαιρετικά ενδιαφέρονσα είναι η πληροφορία του κειμένου ότι η θέση της Πύλης σημαδεύεται ακόμη από ένα τεντωμένο σύρμα πάνω από τον δρόμο δίπλα από τη νέα είσοδο του περιτειχίσματος. Αυτό αποτελεί μετά την κατεδάφιση της Πύλης του τείχους (εικ. 10) το όριο της εισόδου και εξόδου της πόλης από αυτήν την πλευρά, το οποίο απαγορεύεται να διαβούν οι Εβραίοι κατά την ημέρα της γιορτής του Σαββάτου. Η σημαντική αυτή μαρτυρία, που δείχνει ότι η κοινότητα των Εβραίων στην πόλη έχει τη δύναμη να ελέγχει, εφόσον οριοθετεί και μπορεί να επιβάλλει κάποιους περιορισμούς διακίνησης, είναι ως τώρα μοναδική¹⁸. Ίσως όμως κάτι αντίστοιχο να συνέβαινε και από τη δυτική μεριά της

17. Βλ. Α. Struck, ό.π., σ. 545.

18. Ευχαριστούμε πολύ την Δρ. Ρ. Μόλχο για τη γόνιμη συζήτηση που πρόθυμα έκανε μαζί μας σχετικά με το θέμα αυτό. Όπως μας πληροφόρησε δεν έχει συναντήσει κατά τις έρευνές της της ιστορίας των Εβραίων της Θεσσαλονίκης πουθενά μία τέτοια μαρτυρία, η οποία όμως παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Στην ίδια οφείλουμε εξάλλου την πληροφορία για τις δύο εβραϊκές συνοικίες της περιο-

πόλης. Τα στοιχεία για τις εβραϊκές συνοικίες στα αρχεία της πόλης είναι ελλιπή¹⁹, ωστόσο στα τέλη του 19ου αι. υπάρχουν δύο συνοικίες φτωχών Εβραίων έξω από τα ανατολικά τείχη για τους οποίους πιθανότατα ίσχυε η απαγόρευση αυτή.

Ο περίβολος είχε την ίδια τοιχοδομία με τον Λευκό Πύργο. Το αναφερόμενο πλάτος των 6-7 μ. συμφωνεί με τα ανασκαφικά δεδομένα των δύο μικρών τομών. Το τείχος που είχε ύψος περίπου 7 μ. κατέληγε σε επάλξεις. Το ύψος αυτό επιτρέπει την ύπαρξη μόνον ενός περιδρόμου. Στην εποχή της Τουρκοκρατίας είχαν τοποθετηθεί μερικά πυροβόλα και στο περιτείχισμα. Υπήρχαν συνολικά τέσσερα φυλάκια, από ένα σε κάθε δεύτερη γωνία. Το βορειοανατολικό φυλάκιο²⁰ προφανώς κατεδαφίστηκε μαζί με τις δύο πλευρές το 1870 και για τον λόγο αυτό στις παλαιές φωτογραφίες διακρίνονται μόνον τα τρία υπόλοιπα φυλάκια. Οι οκταγωνικοί αυτοί πυργίσκοι είχαν διάμετρο περίπου 4 μ. και εξείχαν 5 μ. επάνω από το περιτείχισμα. Στο κείμενο αναφέρονται μόνον τέσσερα παράθυρα, ωστόσο, στις φωτογραφίες, που είναι όλες εξωτερικές λήψεις του κάστρου, φαίνεται να υπάρχει από ένα παράθυρο σε κάθε ορατή πλευρά των πυργίσκων. Η πλαίσίωση των παραθύρων όπως και οι σκεπές τους είναι μεταγενέστερες τουρκικές επεμβάσεις. Διευκρινίζεται ακόμη ο τρόπος πρόσβασης προς κάθε φυλάκιο με κλίμακα ξεχωριστή, η οποία δεν ήταν κτισμένη σε επαφή με το τείχος.

Ένα ενδιαφέρον στοιχείο για την τοιχοδομία των πυργίσκων αποτελεί η πληροφορία ότι έφεραν σε ορισμένα σημεία κεραμοπλαστικά κοσμήματα, όπως ομόκεντρους κύκλους ή τανία με μαϊάνδρο. Στον Λευκό Πύργο υπάρχουν επίσης ορισμένα κεραμοπλαστικά κοσμήματα (εικ. 11) και αυτό μαζί με την ομοιότητα της τοιχοδομίας αποτελούν ισχυρές ενδείξεις ότι το συγκρότημα κτίσθηκε συγχρόνως με ενιαίο οικοδομικό πρόγραμμα και όχι, όπως υποστηρίχθηκε παλαιότερα ότι ο περίβολος είναι μεταγενέστερος του Πύργου²¹, επειδή αυτός πρέπει να ήταν περίοπτος για να είναι η διακόσμηση ορατή από μακριά. Ο Πύργος όμως ήταν περίοπτος εντός του περιτειχίσματός του, καθώς καμμία κατασκευή ή πρόσκτισμα δεν ήταν κτισμένα σε επαφή με αυτόν και οι διαστάσεις των κεραμοπλαστικών —περίπου 0,95×1,05 μ.— δεν τα κάνουν ορατά από μεγάλη απόσταση.

Το κείμενο αναφέρεται ακόμη στην χαμένη σήμερα μαρμαρίνη ανάγλυφη τουρκική επιγραφή επάνω από την είσοδο του Πύργου, η παλαιά μεταγραφή της

χής κοντά στον Λευκό Πύργο.

19. Για τις εβραϊκές συνοικίες, βλ. Β. Δημητριάδης, ό.π., σ. 153-159.

20. Αυτός είναι ίσως ο πυργίσκος που διακρίνεται στο παλιό σχέδιο των θαλάσσιων τειχών στην ένωση με το περιτείχισμα του Λευκού Πύργου, βλ. Α. Yerolympos, ό.π.

21. Βλ. Χ. Μπακιρτζής, ό.π., σ. 302-303, καθώς και Γ. Ι. Θεοχαρίδης, Βιβλιοκρισία για την εργασία του Χ. Μπακιρτζή, Μακεδονικά 15 (1975) 375.

οποίας είναι γνωστή από την περιγραφή του Enliya Celebi και η απεικόνισή της από παλαιά φωτογραφία στο Αρχείο του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών, η οποία πρέπει να είχε τραβηχθεί από τον ίδιο τον Α. Struck κατά τις έρευνες του στα τείχη της Θεσσαλονίκης (εικ. 12). Η επιγραφή που φέρει το όνομα του Σουλτάνου Σουλεϊμάν και τη χρονολογία έτους Εγείρας 942 (1535 μ.Χ.) μελετήθηκε κυρίως ως προς τον χρόνο ανέγερσης του Λευκού Πύργου. Η ανέγερσή του έχει τοποθετηθεί ως τώρα χρονικά στην εποχή της Φραγκοκρατίας²² ή της Βενετοκρατίας ή των πρώτων χρόνων της Τουρκοκρατίας πιθανόν από Βενετούς μαστόρους²³ ή στα χρόνια του Σουλεϊμάν Α'²⁴.

Όπως φαίνεται στη φωτογραφία το μεγαλύτερο μέρος του τελευταίου στίχου στην κάτω πλευρά της επιγραφής είναι κατεστραμμένο και έχει καλυφθεί πρόχειρα με κονίαμα (εικ. 13). Στο τμήμα που λείπει υπήρχε η χρονολογία, ωστόσο ότι απομένει και η ακέραια μεταγραφή του Celebi επέτρεψαν την ασφαλή χρονολογική τοποθέτηση της επιγραφής. Μία παλαιά άποψη ότι η επιγραφή αποξέσθηκε κατά διαταγή του Σουλτάνου Αβδούλ Χαμίτ του Β'²⁵ δεν είναι δυνατό να ευσταθεί. Θα φρόντιζαν μάλλον να αφαιρέσουν το όνομα και τους επαίνους του Σουλεϊμάν και όχι μόνον ένα τμήμα της χρονολογίας. Εξάλλου στην φωτογραφία δεν φαίνεται απόξεση αλλά ίσως κάποιο σπάσιμο της επιγραφής το οποίο έχει καλυφθεί. Ακριβώς στο κέντρο της κάτω πλευράς είναι ορατό και εξέχει εξάρτημα υποδοχής λαμπτήρα φωτισμού πακτωμένο μέσα στο κονίαμα που καλύπτει το σπάσιμο της επιγραφής. Μήπως η καταστροφή αυτή συνέβη κατά τις εργασίες για τον φωτισμό της εισόδου; Σχετική έρευνα στη Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού δεν απέδωσε στοιχεία που να διευκρινίσουν την εποχή ηλεκτροδότησης, καθώς τα αρχεία της παλαιάς Ηλεκτρικής Εταιρείας της Θεσσαλονίκης έχουν χαθεί. Στον τοπικό τύπο υπάρχουν όμως οι πληροφορίες ότι το 1890 άρχισαν οι εργασίες «φωτισμού των κεντρικών δρόμων της πόλεως και των Πύργων δια λαμπτήρων αερίοφωτος», αλλά επίσης ότι το 1908 άρχισαν να λειτουργούν τα ηλεκτροκίνητα τραμ²⁶, άρα η παλαιά Ηλεκτρική Εταιρεία της πόλης είχε μάλλον ιδρυθεί. Είτε με το αερίοφως είτε με τον ηλεκτρισμό η εγκατάσταση για τον φωτισμό της εισόδου του Λευκού Πύργου τοποθετήθηκε

22. Βλ. B. Ebhardt, *Der Wehrbau Europas im Mittelalter*, III, Oldenburg 1958, σ. 696-697.

23. Βλ. O. Tafrali, *Topographie de Thessalonique*, Paris 1913, σ. 50-51. Σε αυτήν την άποψη καταλήγουν, μετά από συγκριτική εξέταση αμυντικών κατασκευών και οι J.-P. Braun - N. Faucher - J.-M. Spieser, *Deux tours turques de Thessalonique*, *Μακεδονικά* 23 (1983) 12-14, καθώς και ο Σ. Ν. Στεφάνου, Ο Πύργος του Τριγωνίου, Συμβολή στη μελέτη των τουρκικών οχυρώσεων της Θεσσαλονίκης, *Βυζαντινά* 14 (1988) 445 και 447.

24. Βλ. Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 2^η 1983, σ. 245-246, όπου εκφράζεται και η γνώμη ότι ίσως μόνον η ανωδομή είναι τουρκική επισκευή του παλαιότερου βυζαντινού Πύργου.

25. Βλ. Χρ. Γ. Γουγούση, ό.π.

26. Βλ. Τομανάς, ό.π., σ. 91 και 145.

στο κάτω τμήμα της τουρκικής επιγραφής.

Δεν είναι γνωστό πότε ακριβώς αφαιρέθηκε η επιγραφή από την είσοδο του Λευκού Πύργου. Δεν πρέπει πάντως αυτό να συνέβη αμέσως μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης από τους Τούρκους το 1912, καθώς το 1915 βρίσκεται ακόμη στη θέση της, όπως αναφέρεται κατά τη δημοσίευση της ελληνικής της μετάφρασης: «'Αφευδής δέ μαρτυρία τούτου πρόκειται ἡμῖν ἡ ἄνωθεν τῆς εἰσόδου αὐτοῦ εὕρισκομένη ἄραβικὴ ἐπιγραφή»²⁷. Θα πρέπει μάλλον να αποσπάσθηκε μετά την πυρκαγιά του 1917, κατά τις εργασίες επισκευών και ανοικοδόμησης της πόλης. Ένα μικρό μαρμάρινο θραύσμα της επιγραφής (εικ. 14) χρησιμοποιήθηκε σε μεταγενέστερη πλακόστρωση του ισογείου χώρου του Λευκού Πύργου, το οποίο και αφαιρέθηκε κατά τις πρόσφατες εργασίες αναστήλωσης.

Η μεταγραφή της επιγραφής από την παλαιά φωτογραφία αρχικά ενίσχυσε την άποψη ότι ο Λευκός Πύργος κτίσθηκε από τον Σουλτάνο Σουλεϊμάν Α' τον Μεγαλοπρεπή²⁸. Εκφράσθηκε όμως, με βάση τα κεραμοπλαστικά κοσμήματα του Πύργου και την αναφορά του Celebi ότι η είσοδος με την επιγραφή έβλεπε προς το Νότο, και η γνώμη ότι η επιγραφή πρέπει να αναφέρεται στην κατασκευή, την εποχή του Σουλεϊμάν, του περιτειχίσματος στην είσοδο του οποίου ίσως ήταν αρχικά τοποθετημένη, και ότι τότε πιθανόν επιδιορθώθηκε ή ανυψώθηκε και ο παλαιότερος Πύργος²⁹. Οι μαρτυρίες του χειμένου του A. Struck, που είχε την ευκαιρία να εξετάσει το περιτείχισμα είναι σαφείς ως προς την ενιαία κατασκευή του συνόλου του Κάστρου καθώς και τη θέση της επιγραφής στην είσοδο του Πύργου. Οι είσοδοι και του Πύργου αλλά και του περιτειχίσματος ήταν πάντοτε προς τη βόρεια πλευρά, πιθανότατα λοιπόν η αναφορά του Celebi στο Νότο να οφείλεται απλώς σε αβλεψία ως προς την πλευρά του ορίζοντα.

Υπάρχουν αρκετές μεταφράσεις της επιγραφής. Η παλαιότερη είναι των αρχών του 20ού αι., την εποχή που βρισκόταν ακόμη στη θέση της. Αργότερα μεταφράσθηκε το κείμενο του Celebi και στη συνέχεια δόθηκε η μετάφραση από την παλαιά φωτογραφία. Είναι αξιοσημείωτο ότι στη μετάφραση των πρώτων στίχων της επιγραφής υπάρχει διαφορά μεταξύ της παλαιότερης και των νεότερων μεταφράσεων, κυρίως στην πολύ σημαντική έκφραση που αφορά στη χρονολόγηση του μνημείου. Έτσι, στην παλαιά μετάφραση αναφέρεται: «'Επί τῆς ἐποχῆς Σουλτάν Σουλεϊμάν τοῦ Μεγαλοπρεποῦς ἐγένετο κατὰ διαταγὴν τοῦ ἐπισκευῇ ἣτις ἐπέρρωσε τό Κράτος τοῦ Λέοντος...»³⁰. Στην μετάφραση του Celebi

27. Βλ. Χρ. Γ. Γουγούση, *ό.π.*, σ. 27.

28. Μεταγραφή από τη φωτογραφία κάνει πρώτος ο M. Kiel, *A Note on the Exact Date of Construction of the White Tower of Thessaloniki*, *BalkStud* 14,2 (1973) 52-357, pl. I-II.

29. Βλ. Χ. Μπακιρτζής, *ό.π.*, σ. 303.

30. Η μετάφραση είναι του Γ. Φιλιππίδου και δημοσιεύεται από τον Χρ. Γ. Γουγούση, *ό.π.*, σ. 28.

το ίδιο σημείο αποδίδεται: «Κτισθέν διαταγή τοῦ λέοντος τῶν ἀνδρείων Σουλεϊμάν ἔγινεν τελείως ὁ λέων τῶν φρουρίων...»³¹, ενώ στην αγγλική μετάφραση από τη φωτογραφία αναφέρεται: «At the order of the Lion of the (Battle-?) field, his Presence the Sultan, the Salomo (Süleyman) of his age, the Tower of the Lion was made and completed...»³². Στην πιο πρόσφατη μετάφραση που έγινε κατά τις εργασίες αναστήλωσης η πρόταση αυτή διαβάστηκε: «...με διαταγή του οποίου κατασκευάστηκε-αποπερατώθηκε ο πύργος Λέων...»³³. Ο Α. Struck αναφέρει επίσης ότι στην επιγραφή αναγράφεται ότι ο Πύργος *επισκευάστηκε* από τον Σουλεϊμάν, γεγονός που τον κάνει να πιστεύει ότι ο Σουλτάνος υπήρξε «ανακαινιστής και όχι ιδρυτής». Διαφορετικές αναγνώσεις υπάρχουν εξάλλου και σε ορισμένες άλλες λέξεις της επιγραφής στα διάφορα χειρόγραφα του Celebi. Μία συγκριτική εξέταση όλων των χειρογράφων³⁴ του κειμένου του Celebi από τους ειδικούς θα διευκρίνιζε με μεγαλύτερη βεβαιότητα τα προβλήματα αυτά. Ο Α. Struck διαπιστώνει ότι το συγκρότημα αποτελεί ένα ενιαίο σύνολο που κτίστηκε ταυτόχρονα και αναφέρει την ομοιότητά του με τα δύο κάστρα του Βοσπόρου, το Ρούμελη Χισάρ και το Ανατολή Χισάρ. Σε νεότερες έρευνες έχουν εξετασθεί αναλυτικά, με βάση την αρχιτεκτονική πρακτική των αμυντικών κατασκευών, οι ομοιότητες με το Ρούμελη Χισάρ καθώς και με το Γεντί-Κουλέ της Κωνσταντινούπολης και εκφράστηκε η άποψη ότι η ανέγερση όλων αυτών των κάστρων δεν απέχει πολύ χρονολογικά³⁵. Η ειδική δενδροχρονολογική εξέταση δειγμάτων ξύλου από τον Πύργο έχει δώσει τις εξής χρονολογήσεις: η παλαιότερη το 1478 μ.Χ., κατόπιν το 1535 μ.Χ., το 1746 μ.Χ. και το 1845 μ.Χ.³⁶.

Οι πληροφορίες που περιέχονται στην περιγραφή του Α. Struck σε συνδυασμό με όλα τα υπόλοιπα στοιχεία από τις νεότερες ιστορικές, αρχιτεκτονικές και αρχαιολογικές έρευνες ενισχύουν την άποψη για τη χρονολόγηση του συγκροτήματος γύρω στα μέσα του 15ου αι.

Η επιγραφή στην είσοδο του Λευκού Πύργου αναφέρεται επαινετικά στα πυροβόλα όπλα με τα οποία αυτός ενισχύθηκε από τον Σουλεϊμάν. Εργασίες επέκτασης, ανάκτησης και τοποθέτησης πυροβόλων όπλων έγιναν από τον Σουλεϊμάν

31. Βλ. Ν. Μοσχόπουλος, ό.π., σ. 334.

32. Η μετάφραση είναι του F. Th. Dijkema και δημοσιεύεται από τον M. Kiel, ό.π., σ. 355-356.

33. Ευχαριστούμε θερμά τον κ. Ιορδάνογλου, ο οποίος με τη συνεργασία της κ. Κλημεντίδου-Παπαδάμου διάβασε την επιγραφή.

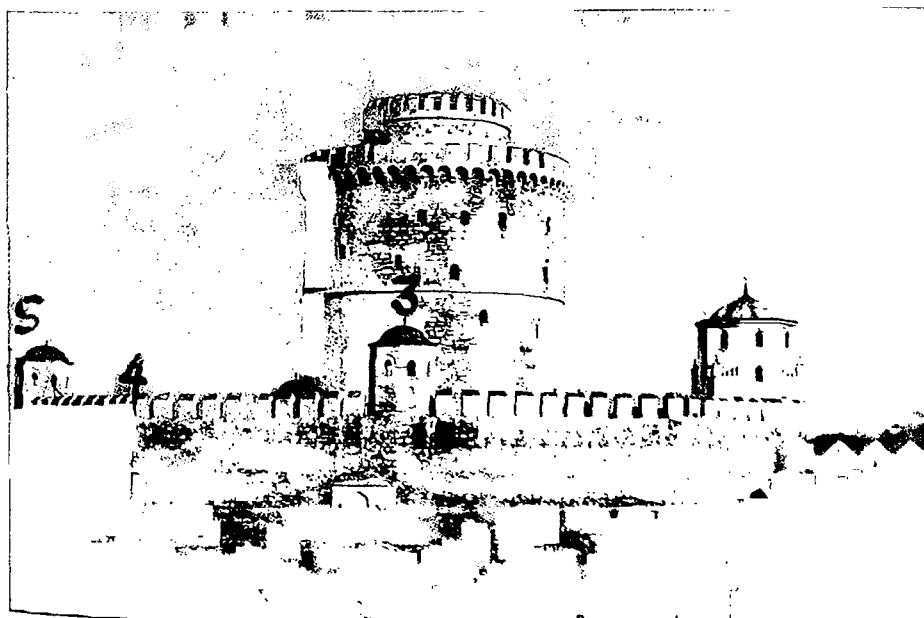
34. Για τα χειρόγραφα του Celebi βλ. M. Kiel, ό.π., σ. 355 και υποσημ. 1.

35. Βλ. J.-P. Braun - N. Faucherre - J.-M. Spieser, ό.π., σ. 3 κ.ε., και Σ. Ν. Στεφάνου, ό.π., σ. 433 κ.ε.

36. Για τα δείγματα του ξύλου, την εξέταση και τα αποτελέσματα, βλ. P. I. Kuniholm - C. L. Striker, *Dendrochronological Investigations in the Aegean and Neighboring Regions*, 1977-1982, *JFieldA* 10 (1983) N. 4, 416, και του ίδιου, *Dendrochronological Investigations in the Aegean and Neighboring Regions*, 1983-1986, *JFieldA* 14 (1987) N. 4, 395.

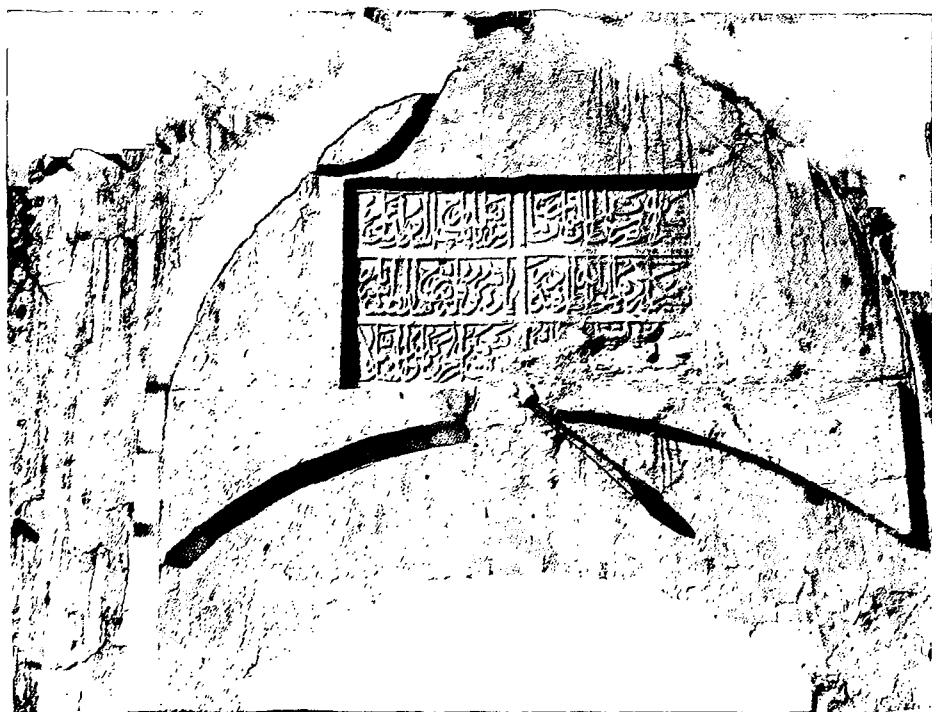
Ειχ. 5. Τμήμα του περιτειχίσματος κατά την ανασκαφή.

Ειχ. 6. Άποψη του Κάστρου από ΝΑ.

Εικ. 11. Κεραμοπλαστικό κόσμημα στο κάτω τμήμα πλευράς του Λευκού Πύργου.

Εικ. 12. Η τουρκική επιγραφή επάνω από την είσοδο του Λευκού Πύργου στην φωτογραφία του Α. Struck.

και στο Φρούριο Βαρδαρίου, στα δυτικά τείχη της Θεσσαλονίκης, όπως αναφέρεται ο Celebi από το κείμενο του οποίου είναι γνωστή και η σχετική επιγραφή που υπήρχε σε πύλη του Φρουρίου³⁷. Πιθανότατα λοιπόν τότε πρέπει να επισκευάστηκε και το κάστρο του Λευκού Πύργου, εξοπλίστηκε με τα νέα πυροβόλα και τοποθετήθηκε η επιγραφή με το όνομα του Σουλτάνου ως απόδειξη της δικής του φροντίδας για τις εργασίες ενίσχυσης των τειχών της πόλης.

Η υπόθεση του Α. Struck ότι ο Πύργος έφερε την ονομασία Πύργος «Σαμαρία» και ότι κοντά του εκτεινόταν το περιτείχισμα το ονομαζόμενο Τσερέμπουλον, από όπου σύμφωνα με τη διήγηση του Ιω. Αναγνώστη για την άλωση της Θεσσαλονίκης από τους Τούρκους το 1430 διέφυγαν οι Βενετοί, έχει αναιρεθεί από τις νεότερες έρευνες³⁸.

Ενδιαφέρουσες είναι ακόμη οι τελευταίες πληροφορίες, που αναφέρονται στο κείμενο. Μετά το άσπρισμα του Πύργου, γύρω στο 1890, από τον κρατούμενο στη φυλακή Νάθαν Γκουελεντί ο οποίος κέρδισε με τον τρόπο αυτό την αποφυλάκισή του³⁹, οι Τούρκοι έβγαλαν σχετικό διάταγμα με ποινή αυστηρής τιμωρίας, ώστε να επιβάλουν τη νέα ονομασία Λευκός Πύργος αντί για την παλαιότερη Πύργος του Αίματος. Η προσπάθεια της τουρκικής κεντρικής διοίκησης για καλύτερες σχέσεις με τη Δύση⁴⁰ και η επιθυμία για τον εκσυγχρονισμό του τουρκικού κράτους⁴¹ δε μπορούσε να συμβαδίζει με την ύπαρξη στο κέντρο της πόλης ενός τόπου βασανιστηρίων και εκτελέσεων, που δηλωνόταν μάλιστα τόσο εμφανώς με το όνομα Πύργος του Αίματος.

Η τουρκική διοίκηση είχε εξάλλου την πρόθεση να χρησιμοποιηθεί ο Πύργος ως έδρα της πυροσβεστικής υπηρεσίας, ενώ μετά τη μεταφορά των φυλακισμένων χρησιμοποιήθηκε προσωρινά ως στρατιωτική αποθήκη.

Ο συνδυασμός όλων των στοιχείων αρχαιολογικών, αρχιτεκτονικών και αρχειακών συμβάλλει στην καλύτερη γνώση μας για το Κάστρο του Λευκού Πύργου. Οι περισσότερες πληροφορίες του Α. Struck επιβεβαιώνονται από τις νεότερες έρευνες και μπορούν να αποτελέσουν την αφορμή για πιο εκτεταμένες αρχαιολογικές έρευνες στο μέλλον.

*Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
9η ΕΒΑ*

37. Βλ. Ν. Μοσχόπουλος, ό.π., σ. 332-333, όπου αναφέρονται και τα προβλήματα της ανάγνωσης της χρονολογίας της επιγραφής, για την οποία έχουν προταθεί το έτος Εγείρας 944 (1538 μ.Χ.) ή 952 ή 960.

38. Ο Πύργος της Σαμαρείας και το Τζερέμπουλον βρισκόταν στην δυτική πλευρά κοντά στο λιμάνι, βλ. Χ. Μπακιρτζή, ό.π., σ. 313-314. Ειδικότερα για το Τζερέμπουλο βλ. ακόμη, Χ. Μπακιρτζή, Τό Τζερέμπουλον τής Θεσσαλονίκης, ΑΑΑ 6 (1973) τ. 2, 332-337, εικ. 1-4.

39. Για το συμβάν αυτό, βλ. L. Abastado, ό.π., σ. 122.

40. Βλ. Χρ. Γ. Γουγούση, ό.π., σ. 29.

41. Για τα έργα εκσυγχρονισμού, βλ. Α. YeroIympos, ό.π., σ. 50 κ.ε.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE «FESTUNG» DES WEISSEN TURMES

Eine bis jetzt unveröffentlichte Beschreibung des deutschen Architekten A. Struck, der am Ende des 19. Und am Anfang des 20. Jh's in Thessaloniki lebte, über den Weissen Turm der Stadt wird hier untersucht und mit allen neueren Informationen verglichen und bearbeitet.

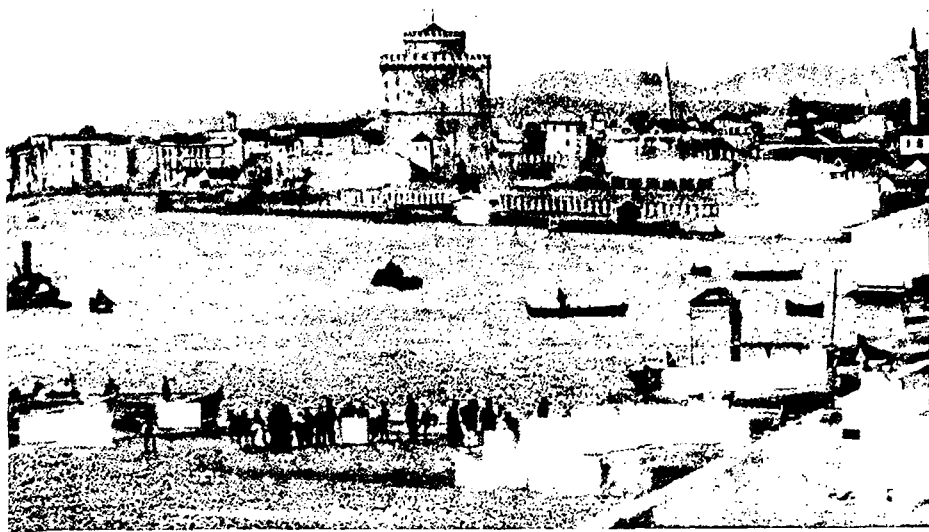
Sein Text ist von besonderer Wichtigkeit, denn er entstand in der Zeit als noch die ganze Festung, die von ihm genannte «Burg» des Weissen Turmes, da stand und er sie untersuchen konnte.

Von grosser Bedeutung sind deswegen seine Informationen über den achteckigen Umbau, der früher um den eigentlichen Turm stand und die ganze Anlage mit dem südöstlichen Teil der Stadtmauer von Thessaloniki verband. Dieser Umbau war bis jetzt nur durch alte Photos dokumentiert.

Struck's Aussagen über den Umbau, seine Türme und seine Entstehungszeit sind sehr präzise und detailliert. Die Burg wurde in der gleichen Bauweise und in der gleichen Zeit mit dem Turm gebaut, d. h. um die Mitte des 15. Jh's. Die ursprünglich gleichseitige achteckige Form der Burg, die damals noch als Gefängnis diente, wird im Jahre 1870 zu einem ungleichmässigen Achteck mit längeren Nordseiten verändert, als die südliche Seeseite der Stadtmauer, sowie auch das neben der Burg stehende südöstliche Tor —die Porta Roma— abgerissen wurden, wegen der neuen poleodomischen Planung der Stadt.

Interessant sind auch seine Informationen über die türkische Inschrift, die sich über dem Eingang des Turmes befand. Sie ist uns durch die Beschreibung von Evliya Celebi erhalten geblieben und durch ein altes Photo, das A. Struck gemacht hatte. Man erfährt ausserdem über den strengen türkischen Befehl der Änderung des Namens vom Turm des Blutes zum Weissen Turm, nach seinem Anstrich um 1890.

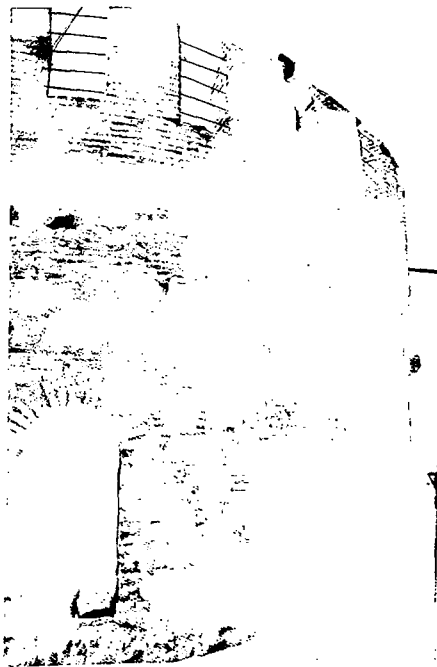
Die letzten archäologischen Untersuchungen sowie auch die Ergebnisse der letzten architektonischen Arbeiten während der Restaurierung des Turmes und die Forschung in Archiven bestätigen die meisten Informationen dieses wichtigen Textes.

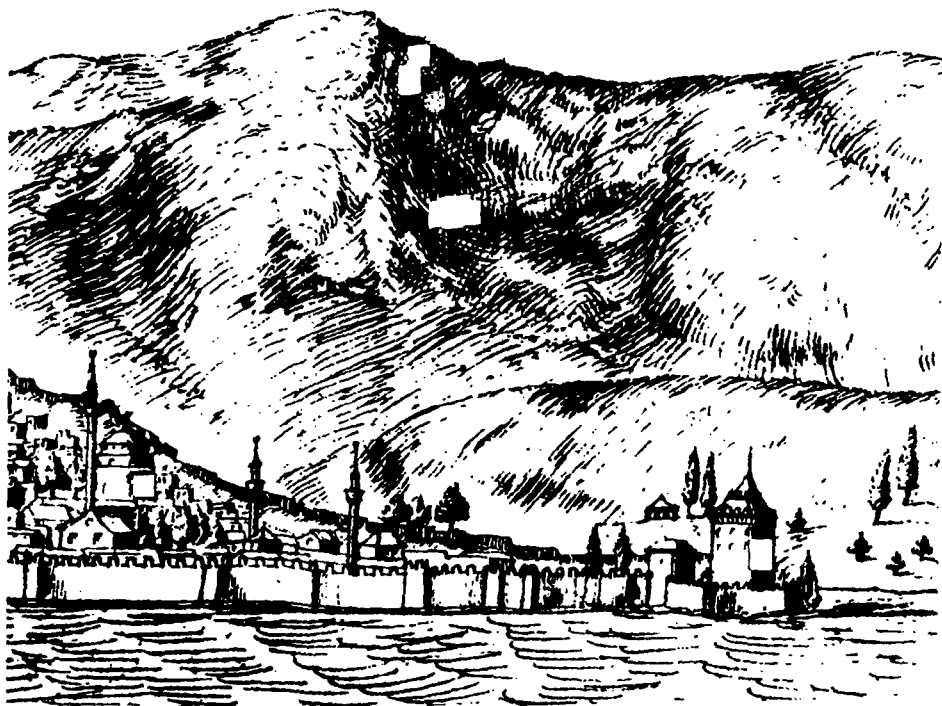
Εικ. 1. Άποψη του Κάστρου του Λ. Πύργου από τα ΝΑ. (παλαιά φωτογραφία).

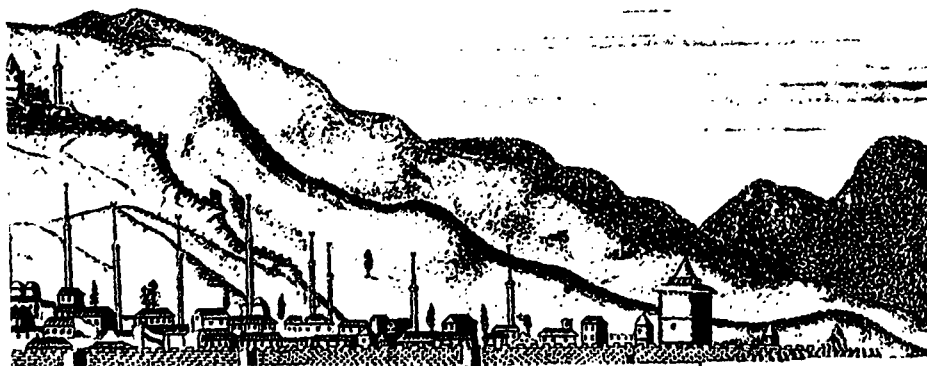
Εικ. 2. Η ελικοειδής, κλιμακωτή ράμπα στο εσωτερικό του Λευκού Πύργου.

Εικ. 3. Η ανωδομή του πυργίσκου με τους χηλίσβαντες.

THESSALONICA

Ειχ. 4. Η κωνική σκεπή του πυργίσκου και του εξώστη σε παλαιά χαρακτηριστικά.
α) Του Gravier d'Ortières, τέλη του 17ου αι. β) Του Andrew Elton, τέλη του 18ου αι.

το γιο του Μπογδάνο III τον επονομαζόμενο Τυφλό ή Μονόφθαλμο (1504-1517)⁷. Είναι η εποχή που προστάτες και δωρητές των μοναστηριών του Αγίου Όρους αναδεικνύονται οι βοεβόδες των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών, Βλαχίας και Μολδαβίας⁸. Την εποχή αυτή οι Μολδαβοί ηγεμόνες μιμούμενοι τους ηγεμόνες της Ουγγροβλαχίας, οι οποίοι κατέστησαν «Λαύρα» της Βλαχίας τη Μονή Κουτλουμουσίου⁹, με τις δωρεές τους προς τη Μονή Ζωγράφου, την καθιστούν «Λαύρα» της Μολδαβικής χώρας¹⁰. Ήδη από τις αρχές του 15ου αιώνα η Μονή είχε αρχίσει να δέχεται τις αγαθοεργίες των Ηγεμόνων της Μολδοβλαχίας¹¹.

Τα μοναδικά τεκμήρια που μας παρέχουν πληροφορίες για τους κτήτορες του πύργου του αρσανά, είναι οι δύο επιγραφές γραμμένες στην παλαιοσλαβική, που βρίσκονται εντοιχισμένες στο εσωτερικό του πύργου. Οι επιγραφές αυτές είναι γνωστές στη βουλγαρική βιβλιογραφία¹², αλλά με πλημμελή παρουσίαση. Σε πρόσφατη έρευνα στον πύργο, μεταγράψαμε τα επιγραφικά κείμενα και κάναμε σχετικές παρατηρήσεις. Η παλαιότερη επιγραφή βρίσκεται στον τρίτο όροφο του πύργου, συγκεκριμένα στην Πρόθεση του παρεκκλησίου του Αγίου Νικολάου και φέρει χρονολογία 1475. Πρόκειται για μια επιγραφή σε κυριλλικό αλφάβητο, χαραγμένη σε μια μαρμάρινη πλάκα διαστάσεων 0,29x0,56 μ., με ύψος γραμμάτων που κυμαίνεται από 2,5 έως 6 εκ. Το κείμενό της στα κυριλλικά είναι το εξής:

† Іωъ Стефѣнъ воєвода воєжією мѣтїю

господѣ зѣлкѣ Молдовскѣє снѣ Богдана воєвода

сѣтворїи сїю конкїю за кораблї вѣ ѿбѣ , сѣпїг (6983) (Ειχ. 4β)

7. Για το Μπογδάνο τον III (1504-1517) βλ., N. Iorga, *Istoria Bisericii Romanesti*, T. I, Bucuresti 1929, σ. 122, και του ιδίου, *То Вуцѣνтіо μετά το Вуцѣнтіо*, Αθήνα 1985, σ. 136.

8. Γεωργίου Α. Σωτηρίου, *То Άγιον Όρος*, Αθήνα 1915, σ. 54: «...Προστάται και μεγάλοι του Αγίου Όρους δωρηταί, πολλάκις δε και ιδρυταί ή ανακαινισταί Μονών αναδεικνύονται ...οι ηγεμόνες των παραδουνάβιων ηγεμονιών Βλαχίας και Μολδαβίας...». Κ. Βλάχου, *Η χερσόνησος του Αγίου Όρους Αθω*, Βόλος 1903, σ. 85: «...Τας εκλειψάσας δωρεάς των Βυζαντινών ανεπλήρωσαν μετά πολλής προθυμίας και ευλαβείας οι ηγεμόνες της Βλαχίας και της Μολδαβίας...», και σ. 244: «...Οι Βλαχομολδαβοί ηγεμόνες μεγάλως ευηργέτησαν την Μονήν...».

9. Γ. Σμυρνάκη, *То Άγιον Όρος*, Αθήνα 1903, σ. 523: «...Μεγίστην Λαύραν της Ρωμουνικής χώρας...».

10. Γ. Τσιοράν, *Σχέσεις ρουμανικών χωρών*, Αθήνα 1938, σ. 41.

11. Το 1429 ο Βοεβόδας Μολδοβλαχίας Αλέξανδρος δωρίζει στη Μονή το μοναστήρι του Κυπριάνη στη Βεσσαραβία, ενώ τέσσερα χρόνια αργότερα, το 1433 ο ίδιος Βοεβόδας δωρίζει ετησίως στη Μονή 3000 άσπρα. Βλ. σχετ. Μανουήλ Ι. Γεδεών, *Ο Αθως, Αναμνήσεις - Έγγραφα - Σημειώσεις*, Κωνσταντινούπολη 1885, σ. 185· Γ. Σμυρνάκη, *Αθως*, σ. 557, και *Actes de Zographou*, Αγία Πετρούπολη 1907, σ. 174-175.

12. Jordan Ivanov, *Balgarski starini iz Makedonia*, Sofia 1931, σ. 241, αριθ. 19· D. Bolutov, *Balg. Istor. pametnitsi na Aton*, Sofia 1961, σ. 59· Mihail Enev, *Manastirat Zograf*, Sofia 1994, σ. 300-301.

Η μεταγραφή της επιγραφής στο λατινικό αλφάβητο:

ION STEFAN VOEVODA BOZIEIU MILOSTIU
GOSPODAR ZEMLE MOLDOVSKIE SIN BOGDANA VOEVODU
SATVORI SIU KUKIU ZA KORABLI V LIATO 6983.

Η μετάφραση της είναι η ακόλουθη¹³:

«ΙΩΝ ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΒΟΕΒΟΔΑΣ ΕΛΕΩ ΘΕΟΥ
ΑΡΧΟΝΤΑΣ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ ΤΗΣ ΜΟΛΔΑΒΙΑΣ ΓΙΟΣ ΤΟΥ ΒΟΕΒΟΔΑ
ΜΠΟΓΔΑΝΟΥ ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΕ ΑΥΤΟΝ ΤΟΝ ΟΙΚΟ ΓΙΑ ΤΑ ΚΑΡΑΒΙΑ
ΤΟ ΕΤΟΣ ΣΧΟΓ (6983-1475)».

Η παραπάνω επιγραφή λοιπόν ενώ είναι τοποθετημένη στον πύργο μας βεβαιώνει ξεκάθαρα για την κατασκευή καραβοστασίου (...οίκου για τα καράβια...) και όχι για την ανοικοδόμηση πύργου, όπως μέχρι τώρα υποστηριζόταν.

Στο υπέρθυρο της εισόδου του πύργου (νότια όψη) εξάλλου υπάρχει εντοιχισμένη μια νεότερη επιγραφή, εγχάρακτη σε μαρμάρινη πλάκα διαστάσεων 35×64 εκ. με ύψος γραμμάτων 7 εκ. Και αυτή η επιγραφή είναι γραμμένη σε κυριλλικό αλφάβητο και το κείμενο της αναφέρει τα εξής¹⁴:

† БѢГОУТИВЪ И ХВѢЮБИВЪ .

”ІѠ БѢДѢ ВОЕВОДА СЪЗДА ПИРЪ.

СЪ. ВЪ ИМѢ СѢМѢ НИКОЛАЕ. В ЛѢ . ЗКЕ (7025-1517). (Εικ. 5β)

Η μεταγραφή της επιγραφής στο λατινικό αλφάβητο:

BLAGOTSESTIVI I KRISTOLIUBIVI
ION BOGDAN VOEVODA SAZDA PIRG
SEI V IMIA SVIATOMU NIKOLAE V LIATO 7025.

Η μετάφραση είναι η ακόλουθη:

«Ο ΕΥΣΕΒΗΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΧΡΙΣΤΟΣ
ΙΩΝ ΜΠΟΓΔΑΝΟΣ ΒΟΕΒΟΔΑΣ ΟΙΚΟΔΟΜΗΣΕ ΤΟΝ ΠΥΡΓΟ
ΑΥΤΟΝ ΣΤΟ ΟΝΟΜΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΤΟ ΕΤΟΣ ΖΚΕ (7025
= 1517)».

13. Ο Σ. Κίσσας μετέφρασε την επιγραφή ως εξής: «ΙΩ ΣΤΕΦΑΝ ΒΟΕΒΟΔΑΣ ΕΛΕΩ ΘΕΟΥ ΚΥΡΙΟΣ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ ΤΗΣ ΜΟΛΔΑΒΙΑΣ ΚΑΙ Ο ΓΙΟΣ ΤΟΥ ΒΟΕΒΟΔΑ ΜΠΟΓΚΝΤΑΝ ΚΤΙΖΟΙΝ ΑΥΤΟ ΤΟΝ ΟΙΚΟ ΓΙΑ ΤΑ ΚΑΡΑΒΙΑ ΕΝ ΕΤΕΙ 1475», βλ. Στ. Πίττας, Ο αρσανάς Ι. Μ. Ζωγράφου στο Άγιον Όρος, *Τεχνογράφημα*, Μάιος 1998 (Θεσσαλονίκη), σ. 6-7.

14. Πρώτος δημοσιεύει την επιγραφή ο Βούλγαρος ιστορικός J. Ivanov, ο οποίος επισκέπτεται το Άγιον Όρος κατά το 1908, βλ. *Balgarski starini iz Makedonia*, Sofia 1931, σ. 241, αριθ. 19.

Η επιγραφή αυτή μας πληροφορεί για την κατασκευή («...сѣзда...») πύργου και όχι για επισκευή (сoγpaдн снaчaлѣ ή ποновн), από τον βοεβόδα της Μολδαβίας, Μπογδάνο τον Γ', που ήταν γιος και διάδοχος του Μεγάλου Στεφάνου.

Λαμβάνοντας υπόψη τα αναφερθέντα δεδομένα, θα πρέπει να συμπεράνουμε ότι ο «...κοῦ κιο за корабли...» (= οίκος για τα καράβια) κτίστηκε από το Μολδαβό ηγεμόνα Στέφανο τον ΣΤ' (1457-1504) το 1475 και ακολούθησε η ανέγερση του πύργου, από τον διάδοχο του Μπογδάνο Γ' (1504-1517), το 1517 και όχι το 1475 που θεωρείτο ως έτος ανέγερσης. Είναι προφανές ότι η επιγραφή του Μεγάλου Στεφάνου (1475), μετακινήθηκε από την αρχική της θέση και εντοιχίστηκε στην Πρόθεση του παρεκκλησίου (...στο όνομα του Αγίου Νικολάου...) του πύργου, σε κάποια χρονική περίοδο, μετά το 1517 —έτος ανέγερσης του πύργου.

Πιστεύουμε ότι στην τοποθέτηση της επιγραφής του Μεγάλου Στεφάνου στην Πρόθεση του παρεκκλησίου του Αγίου Νικολάου, θα πρέπει να δούμε και μια πράξη σεβασμού προς τον μεγάλο δωρητή, και ότι η επιγραφή στη νέα της θέση, θα πρέπει να λειτουργούσε και ως «βρέβιο»¹⁵. Ο Στέφανος ο ΣΤ' είναι πράγματι ο μεγάλος δωρητής της Μονής Ζωγράφου (Εικ. 3) αρκεί να προσέξει κανείς τις δωρεές που έκανε στη μονή κατά τη διάρκεια των 47 ετών, που ήταν ηγεμόνας της Μολδαβίας.

Ο Μολδαβός ηγεμόνας αρχίζει τις αγαθοεργίες του προς τη Μονή για πρώτη φορά το 1466, όταν δωρίζει σ' αυτήν 100 δουκάτα¹⁶. Τον επόμενο χρόνο, το 1467 δωρίζει ζεύγος αργυρεπίχρυσων ριπιδίων¹⁷, τα οποία μάλιστα σήμερα φυλάσσονται στο σκευοφυλάκιο της Μονής του Αγίου Ιωάννου Θεολόγου στην Πάτμο. Το 1470 συνεχίζοντας τις δωρεές του, αποστέλλει στη Μονή 500 άσπρα ετησίως, για τη συντήρηση του νοσοκομείου της¹⁸. Πέντε χρόνια αργότερα, το 1475 κτίζει τον «...οίκο για τα καράβια...» της Μονής, και όχι πύργο, όπως μας πληροφορεί η προαναφερθείσα κτητορική επιγραφή που βρίσκεται εντοιχισμένη στον Πύργο. Το 1495 κτίζει την τράπεζα της Μονής¹⁹, σύμφωνα

15. Χαρακτηριστικό παράδειγμα στον ίδιο χώρο, είναι η ενεπίγραφη μαρμάρινη πλάκα, που βρίσκεται εντοιχισμένη στην Πρόθεση του παρεκκλησίου του Αγίου Νικολάου (1897), η οποία χρησιμοποιείται ως βρέβιο.

16. N. Iorga, *Το Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο*, Αθήνα 1985, σ. 136· M. Enev, *Manastirul Zograf*, Sofia 1994, σ. 300.

17. Σ. Α. Παπαδόπουλου - Κ. Χ. Φατούρου, *Επιγραφές Ι. Μονής Αγ. Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου*, Αθήνα 1966, σ. 93, αριθ. 250 και 250α. Οι Θησαυροί της Μονής Πάτμου, Αθήνα 1988, σ. 224, εικ. 241.

18. W. Regel - E. Kurtz - B. Korablev, *Actes de Zographou*, St. Peterburg 1907, έγγραφο VII, σ. 175-176.

19. Γ. Σμυρνάκη, *Το Άγιον Όρος*, Αθήνα 1903, σ. 556-557· J. Ivanov, *Balg. star. iz Makedonija*, Sofia 1931, σ. 239-240, αριθ. 14.

με την κτητορική επιγραφή που φυλάσσεται στο καθολικό της. Την ίδια χρονιά (1495) δωρίζει εικόνα του Αγίου Γεωργίου στη Μονή²⁰, η οποία βρίσκεται τοποθετημένη σε προσκυνητάρι του κυρίως ναού του καθολικού. Ένα χρόνο αργότερα το 1496 χτίζει τον αρσανά της Μονής Βατοπεδίου²¹. Το 1500 συνεχίζοντας τις αγαθοεργίες του, δωρίζει χρυσοκέντητο λάβαρο²² στη Μονή, το οποίο από το 1918 βρίσκεται στο Πολεμικό Μουσείο του Βουκουρεστίου. Την ίδια χρονιά χτίζει τη βόρεια πτέρυγα της Μονής Γρηγορίου, αγοράζει κελλί για λογαριασμό της ίδιας μονής στις Καρυές και χτίζει τη φιάλη αγιασμού της Μονής Αγίου Παύλου²³. Τέλος το 1502 χτίζει εκ θεμελίων το Καθολικό της Μονής Ζωγράφου²⁴.

Είναι γνωστό από την προφορική παράδοση, ότι ο Στέφανος ο Μέγας είχε την συνήθεια, μετά από κάθε νίκη κατά των εχθρών του, να κάνει αγαθοεργίες στα καθιδρύματα της Μολδαβίας και του Αγίου Όρους. Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι το έτος 1475, έτος ανέγερσης του αρσανά της Μονής Ζωγράφου, συμπίπτει με την μεγάλη του νίκη κατά των Τούρκων στη Βασλούι της Μολδαβίας (10 Ιανουαρίου 1475)²⁵. Έτσι μπορεί κανείς να συνδέσει τα δύο γεγονότα τη νίκη στη Βασλούι και την ανέγερση του αρσανά της Μονής Ζωγράφου μεταξύ τους με βάση την παραπάνω συνήθεια του ηγεμόνα. Καθώς η έρευνα βρίσκεται σε εξέλιξη, αναμένεται στο μέλλον, η μελέτη του ρουμάνικου αρχείου της Μονής Ζωγράφου, το οποίο πιθανότατα θα διαφωτίσει περισσότερο το θέμα των κτητόρων της Μονής κατά την περίοδο της πρώιμης Τουρκοκρατίας.

Θεσσαλονίκη

20. Γ. Σμυρνάκη, *Το Άγιον Όρος*, Αθήνα 1903, σ. 559.

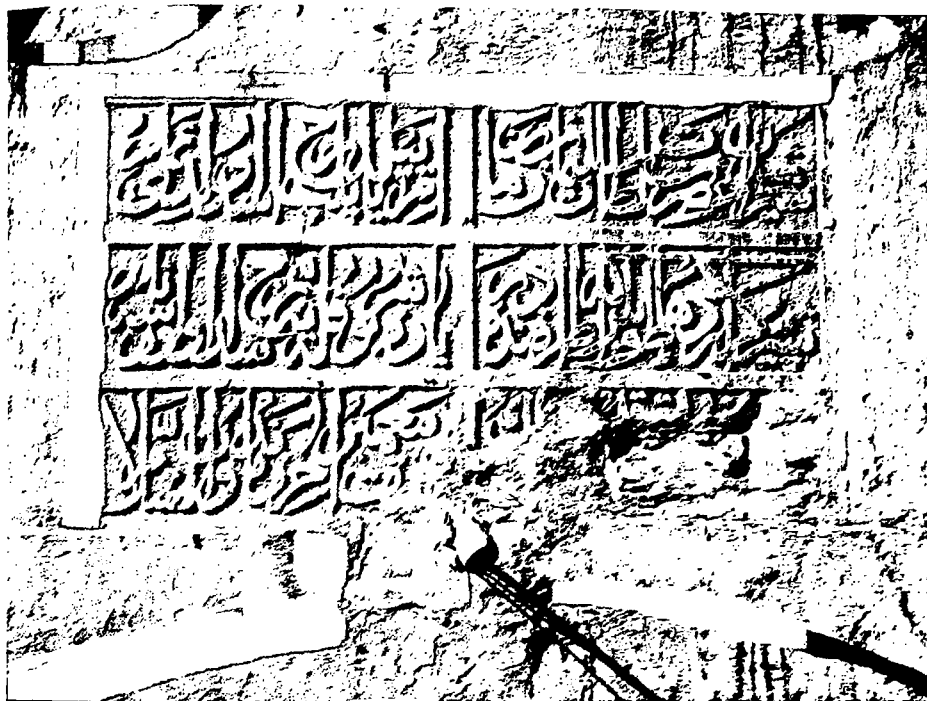
21. G. Millet - J. Pargoire - L. Petit, *Recueil des Inscriptions Chretiennes de l'Athos*, Paris 1904, σ. 42, αριθ. 139.

22. J. Ivanov, *Balg. Star. iz Makedonia*, Sofia 1908, σ. 240, αριθ. 15· Γ. Τσιοράν, *Σχέσεις ρουμανικών χωρών μετά του Άθω*, Αθήνα 1938, σ. 41.

23. G. Millet, *Inscriptions de l'Athos*, Paris 1904, σ. 153-154.

24. V. G. Barskij, σ. 253· Μ. Γεδειών, *Ο Άθως*, Κωνσταντινούπολη 1885, σ. 185: «...Ανεκαινίσθη τω 1502 υπό του της Μολδαυίας ηγεμόνος Στεφάνου»· Γ. Σμυρνάκη, σ. 557· Μ. Kovatsev, *Balgarski ktitori va Zveta Gora*, Sofia 1943, σ. 119· Κοσμά Βλάχου, *Η χερσόνησος του Αγίου Όρους Άθω*, Βόλος 1903, σ. 244: «...Το 1502 ο της Μολδαβίας ηγεμών Στέφανος ανεκαίνισε την Μονήν δωρησάμενος αυτή και 100 δουκάτα ετησίως...».

25. Dinu Giuresku, *Illustrated history of the Romanian people*, Bucuresti 1981, σ. 141-142· *Istoria na Balgaria*, τ. 4, Sofia 1983, σ. 31.

Ειχ. 13. Λεπτομέρεια της επιγραφής με το σπάσιμο στο κάτω τμήμα και το εξάρτημα φωτισμού της εισόδου.

ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΚΤΗΤΟΡΩΝ ΤΟΥ ΠΥΡΓΟΥ ΤΟΥ ΑΡΣΑΝΑ ΤΗΣ ΑΓΙΟΡΕΙΤΙΚΗΣ ΜΟΝΗΣ ΖΩΓΡΑΦΟΥ*

Τα μοναστήρια του Αγίου Όρους, κτισμένα τα περισσότερα σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα, είχε το καθένα τον αρσανά του σε κατάλληλο σημείο στην ακτή. Οι αρσανάδες¹ αποτελούνται κατά κανόνα από ορθογώνιο μακρόστενο χώρο με τη μια στενή πλευρά προς την ακτή και με τοξωτή είσοδο. Αυτή η τυπολογία κάτοψης χρησίμευε για να προστατεύει τα μικρά σκάφη, τα οποία αφού είχαν μεταφέρει τις προμήθειες στο Άγιον Όρος, τραβιόντουσαν μετά πάνω φαλάγγια και σκάρες στο εσωτερικό του καραβοστασίου για να μην καταστραφούν από τη θάλασσα. Τα φορτία των καραβιών αποθηκεύονταν συνήθως στο πίσω εσωτερικό του αρσανά, ενώ στον όροφο ήταν τα κελλιά των μοναχών που ήταν επιφορτισμένοι με τις λειτουργίες του καραβοστασίου, και ήταν γνωστοί ως αρσανάρηδες ή ταρσανάρηδες. Για την προστασία μάλιστα των καραβιών και των προμηθειών, ο αρσανάς έφερε πύργο με καταχύστρες και πολεμίστρες, ενώ δεν έλειπε απ' αυτόν και κάποιο παρεκκλήσι.

Στη μέση της δυτικής πλευράς της χερσονήσου του Αγίου Όρους, στο Σιγγιτικό κόλπο, βρίσκεται το συγκρότημα του αρσανά της Μονής Ζωγράφου² (Εικ. 2), το οποίο αναπτύχθηκε σε μία θέση σπουδαία για τους θαλασσιούς,

* Οι δύο επιγραφές που παρουσιάζονται στη μελέτη αυτή αποτελούν μέρος του συνόλου των μεταβυζαντινών επιγραφών της Μονής Ζωγράφου, που μελετώ στα πλαίσια της διδακτορικής μου διατριβής. Η σύνθεση της μικρής αυτής εργασίας, η οποία παρουσιάστηκε στο 19ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης (Αθήνα, 7-9 Μαΐου 1999), οφείλει πολλά στις υποδείξεις και τις συμβουλές του καθηγητή μου κ. Kazimir Popkonstantinov, τον οποίο ευχαριστώ θερμά. Οφείλω επίσης να ευχαριστήσω τους κ.κ. Ι. Ταβλάκη και Ι. Παπάγγελο, καθώς και τον κ. Π. Θεοχαρίδη, για τις επικοδομητικές παρατηρήσεις τους.

1. Σχετικά με την αρχιτεκτονική των αρσανάδων ή ταρσανάδων βλ. Α. Κ. Ορλάνδου, *Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1958, σ. 144-146.

2. Για τη Μονή Ζωγράφου βλ., Κ. D. Petkovits, *Zograf, balgarska obitel na Zveta Gora, Konstantinopol 1853· Arximandrit Leonid, Istoritseskoe obozrenie afonskix obitelei: Bolgarskoi - Zografu, Ruskoj - Rusika, Serbskoi - Xilendaria I otnoseni ix ka tsarstvami: bolgarskomu, ruskomu I serbskomu*, Herson 1867· Μ. Ι. Γεδεών, *Ο Άθως, Κωνσταντινούπολη 1885*, σ. 185, 304-305· Γ. Συμυράκη, *Το Άγιον Όρος*, Αθήνα 1903, σ. 555-569· Κ. Βλάχου, *Η χερσόνησος του Αγίου Όρους Άθω*, Βόλος 1903, σ. 241-247· Γ. Α. Σωτηρίου, *Το Άγιον Όρος*, Αθήνα 1915, σ. 33-34· G. Tsvetinov, *Balgarskijat monastir Zograf*, Sofia 1918· D. Zografski, *Zveta Gora - Zograf na minaloto i dnes*, Sofia 1943· At. Boschkov - As. Vasiliev, *Hudozestveno nasledstvo na manastira Zograf*, Sofia 1981· M. Enev, *Aton - Manastirat Zograf*, Sofia 1994.

αν κρίνει κανείς από τους πύργους που το οχυρώνουν³. Είναι κτιριακό συγκρότημα που θεωρείται από τα μεγαλύτερα του Αγίου Όρους. Αποτελείται από το κυρίως караβοστάσιο (αρσανά) που περιλαμβάνει ένα και μοναδικό χώρο καλυμμένο με καμάρες, από τον αμυντικό πύργο με επάλξεις, από μια σειρά κελιά για την διαμονή των φυλάκων, και από το ναό του 1897, που είναι αφιερωμένος στον Άγιο Νικόλαο. Στο συγκρότημα του αρσανά συμπεριλαμβάνονται επίσης κτίρια συνοδείας σε μικρή απόσταση απ' αυτόν, και συγκεκριμένα δύο μεγάλα εργατόσπιτα, ο φούρνος, οι στάβλοι, το ελαιοτριβείο, ο ανεμόμυλος σιτηρών και στέρνα νερού. Ο αρσανάς αποτελούσε στρατηγική βάση και λιμάνι άφιξης και επισκευής караβιών, καθώς και αποθήκευσης εμπορευμάτων, της Μονής Ζωγράφου (Εικ. 1), όπου ανήκει, και από την οποία απέχει πέντε χιλιόμετρα.

Ο Ρώσος περιηγητής Vasillii Grigorovits Barskij περιγράφοντας τη Μονή Ζωγράφου κατά το δεύτερο ταξίδι του στο Άγιον Όρος το έτος 1744, αναφέρει για τον αρσανά τα παρακάτω: «...Η μονή έχει δύο νερόμυλους, έξω, ανάμεσα στα βουνά, όχι πολύ μακριά και νεώριο στην ακτή, σ' απόσταση μιας ώρας δρόμου. Εκεί υπάρχουν και ο αρσανάς και ο ψηλός πύργος και η εκκλησία και τα κελιά και οι φύλακες που μένουν εκεί και πλοία, μικρά και μεγάλα, με τα οποία φέρνουν το σιτάρι από τα μακρινά εξωτερικά μετόχια. Εκεί φυλάγονται και βάρκες και δίχτυα, με τα οποία ψαρεύουν για τις γιορτές ή για τους ξένους»⁴.

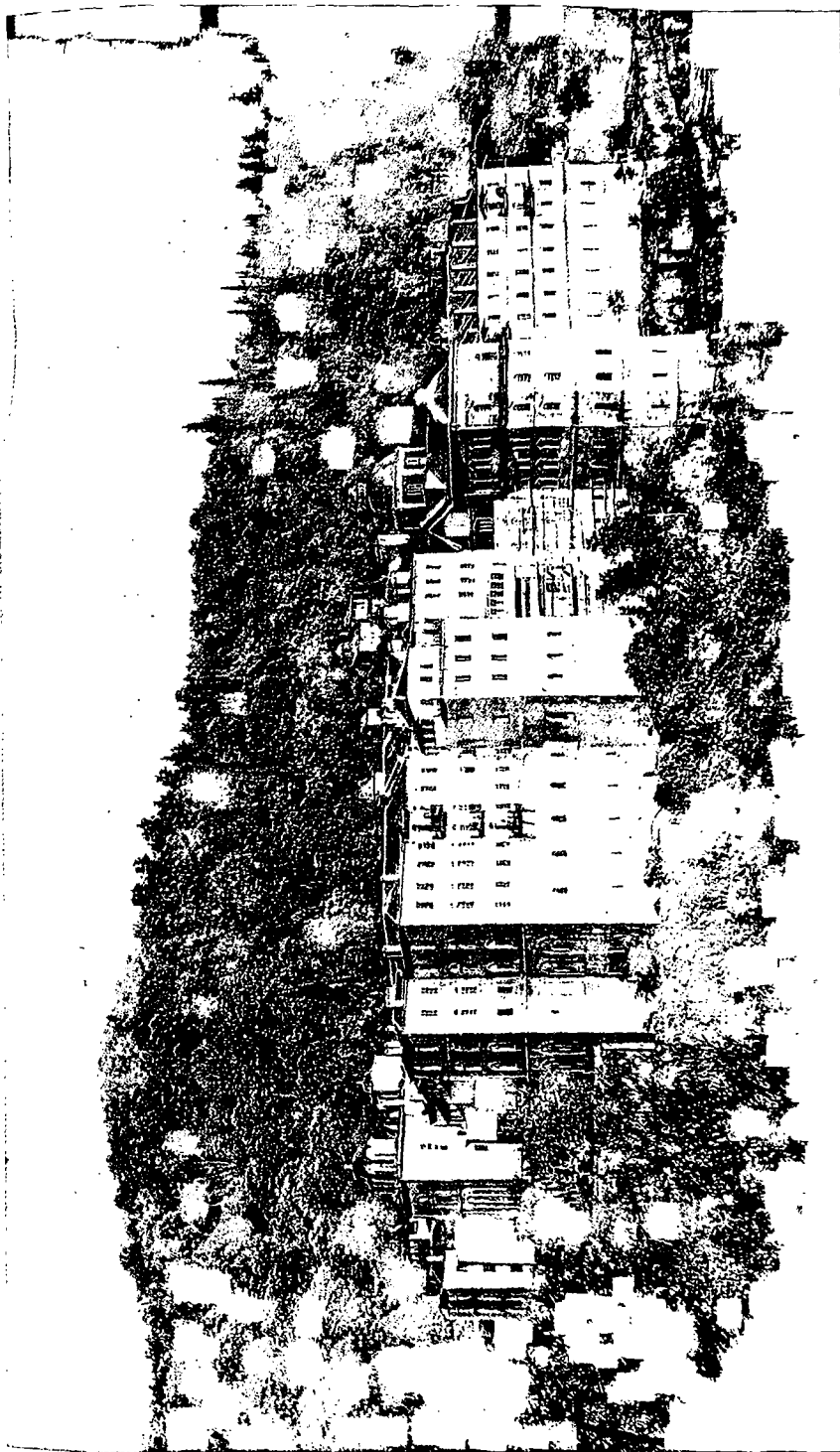
Σύμφωνα με την επικρατούσα άποψη⁵, ο πύργος του αρσανά της Μονής Ζωγράφου κτίστηκε το 1475 από τον βοεβόδα της Μολδαβίας Στέφανο ΣΤ' τον επονομαζόμενο Μέγα ή Καλό (1457-1504)⁶ (Εικ. 3) και επισκευάστηκε από

3. Εκτός από τον οχυρωματικό πύργο του αρσανά, ανατολικά του συγκροτήματος υπάρχει και ο καστομονίτικος πύργος, γνωστός ως «Παλαιόπυργος».

4. V. G. Barskij, *Putesestvie k zviatim mestam v Evrope, Azii i Afrike, predpriniatoe v 1723 i okantsenoe v 1747 godu*, Αγ. Πετρούπολη 1800, σ. 260. Τη μετάφραση έκανε η κ. Μιροσλάβα Δημητρίου για λογαριασμό της 10ης Ε.Β.Α.

5. Γ. Τσιοράν, *Σχέσεις ρουμανικών χωρών μετά του Άθω και δη των μονών Κουτλουμουσίου, Λαύρας, Δοχειαρίου και Αγίου Παντελεήμονος ή των Ρώσων*, Αθήνα 1938, σ. 42 «...Ο ηγεμών Στέφανος ο Μέγας (1457-1504) ...και πλησίον της θαλάσσης ανεγείρει αμυντικόν πύργον και λιμένα δια τα ιστιοφόρα...». Mihail Enev, *Aton - Manastirul Zograf*, Sofia 1994, σ. 300-301· D. Bolutov, *Balgarski istoritseski pametnitsi na Aton*, Sofia 1961, σ. 59· Παντελής Φουντάς, *Η αρχιτεκτονική των αγιορείτικων κελιών, Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1991, σ. 45: «...Το 1474-75 χτίζεται με δωρεά του Στεφάνου βοεβόδα, άρχοντα της Μολδαβίας, ο πύργος του αρσανά της Μονής Ζωγράφου».

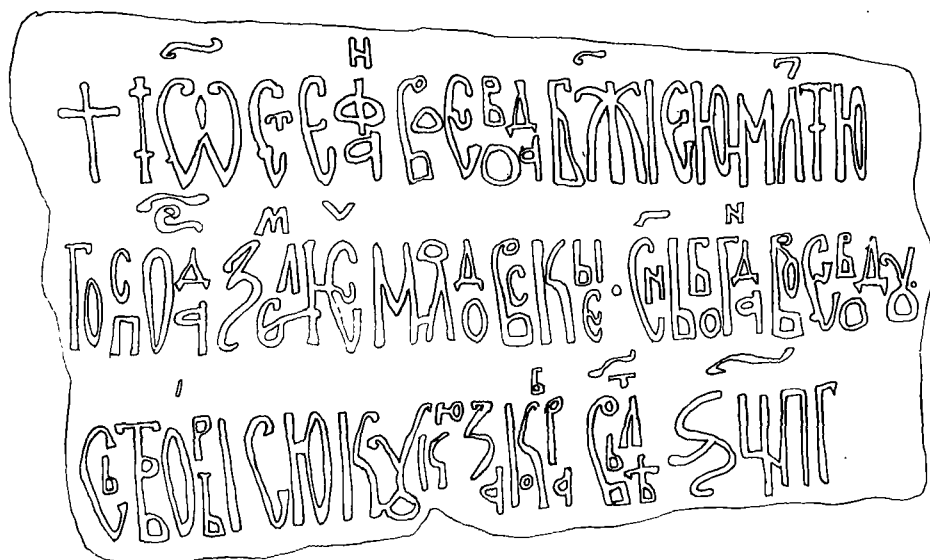
6. Για τον Στέφανο το Μέγα (1457-1504) βλ., P. P. Panaitescu, *Contributiuni la istoria lui Stefan cel Mare*, dans *Academia Romana, Memoriile Sectiunii Istorice*, serie III, t. XV, Bucurest 1934· St. Nicolesku, *Din daniile lui Stefan cel Mare sacute manastirii Zografu dela Sfintul Munte*, Bucuresti 1938· N. Iorga, *To Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο*, Αθήνα 1985, σ. 136· Dinu G. Giurescu, *Illustrated history of the Romanian people*, Bucuresti 1981· Nicolae Grigoras, *Moldova lui Stefan cel Mare*, (*La Moldavie d'Étienne le Grand*), Jassy 1982.

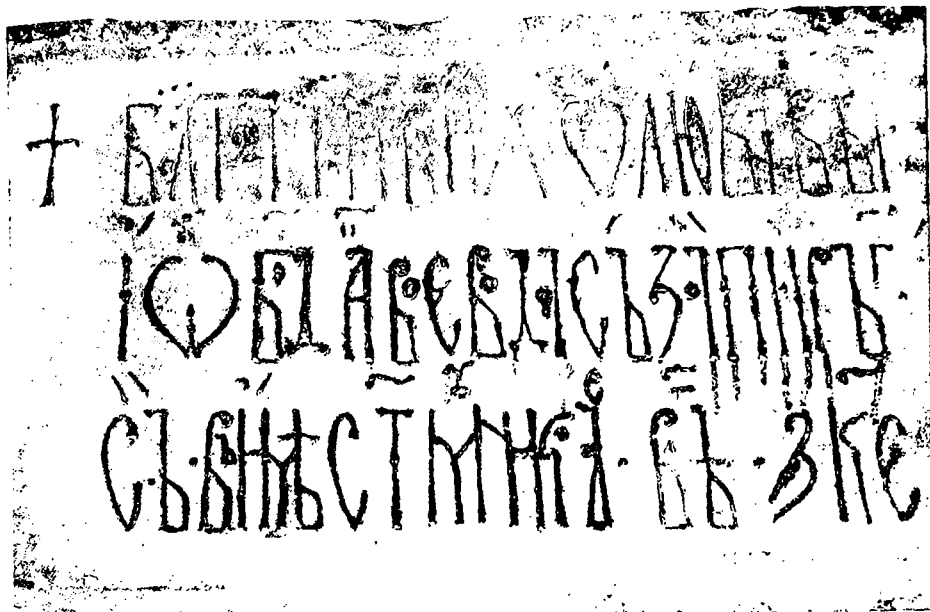
Ειχ. 1. Ιερά Μονή Ζωγράφου.

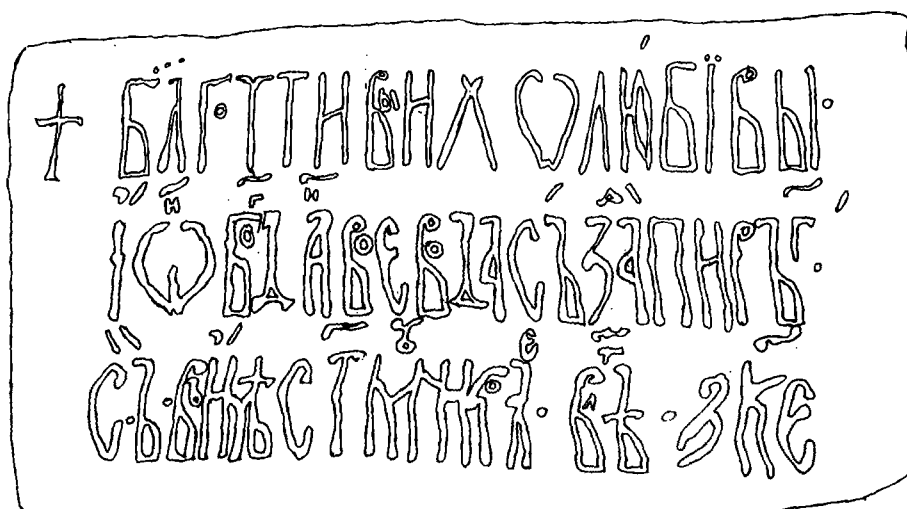
Εικ. 4α. Φωτογραφία της επιγραφής του Στεφάνου Στ' (1457-1504).

Εικ. 4β. Απόγραφο της επιγραφής του Στεφάνου Στ' (1457-1504).

Εἰχ. 5α. Φωτογραφία τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Μπογδάνου Γ' (1504-1517).

Εἰχ. 5β. Αὐτόγραφο τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Μπογδάνου Γ' (1504-1517).

Αγγελικής Στρατή

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΙΣ ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΕΣ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ Ι. Μ. ΤΙΜΙΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΣΕΡΡΩΝ*

Την άνοιξη του 1986 κατά τη διάρκεια εργασιών συντήρησης και εξωραϊσμού στην Ι. Μ. Τιμίου Προδρόμου Σερρών, μετά την εγκατάσταση γυναικείας μοναχικής αδελφότητας¹, αποκαλύφθηκαν τοιχογραφίες, άγνωστες μέχρι τότε, στο εσωτερικό του πρώτου εξωνάρθηκα του καθολικού², του γνωστού στη μοναστική ορολογία ως «Ενάτη»³ (Σχ. 1, 2).

Τότε αφαιρέθηκαν τα ξύλινα ντουλάπια που κάλυπταν τις δύο κόγχες, δεξιά και αριστερά της εισόδου προς τον κυρίως νάρθηκα που ονομάζεται «Λιτή»⁴ και έτσι ήλθαν στο φως, κάτω από αυτές, οι νέες τοιχογραφίες (Εικ. 1, 2). Μετά τις εργασίες αυτές διαπιστώθηκε ότι οι δύο κόγχες ήταν αρχοσύλια τάφων, των οποίων, όμως, δεν βρέθηκαν οι θήκες, στην έρευνα που ακολούθησε⁵. Οι τοιχογραφίες αυτές ανήκουν, χωρίς αμφιβολία, στην πρώτη φάση της τοιχογραφικής διακόσμησης του καθολικού της μονής που υπολογίζεται ότι ολοκληρώθηκε στα χρόνια ηγουμενίας του δεύτερου χτήτορά της Ιωακείμ (1300-1333)⁶. Σ' αυτές έγιναν όλες οι απαραίτητες εργασίες συντήρησης και στερέωσης με την επίβλεψη της 12ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων⁷.

Μετά τη συντήρηση, έχουμε πλέον τη δυνατότητα να εντάξουμε τις τοιχογραφίες μας σ' ένα ενιαίο σύνολο με τις προϋπάρχουσες που είχε δημοσιεύσει ο

* Η δημοσίευση αυτή αποτελεί ανάπτυξη ομότιτλης ανακοίνωσής μου στο 16ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης που οργάνωσε η Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία στην Αθήνα στις 17-19/5/1996, βλ. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, σ. 75-76.

1. Για τη μετατροπή της μονής από ανδρική σε γυναικεία και το ιστορικό της εγκατάστασης βλ. Μάξιμου Ξύδα, Μητροπολίτου Σερρών και Νιγρίτας, *Το Μοναστήρι του Τιμίου Προδρόμου στις Σέρρες*, Σέρρες 1995, σ. 7-15.

2. ΑΔ 41 (1986) Χρονικά, σ. 186 (Χ. Μπακιρτζής) και ΑΔ 42 (1987) Χρονικά, σ. 460 (Α. Στρατή).

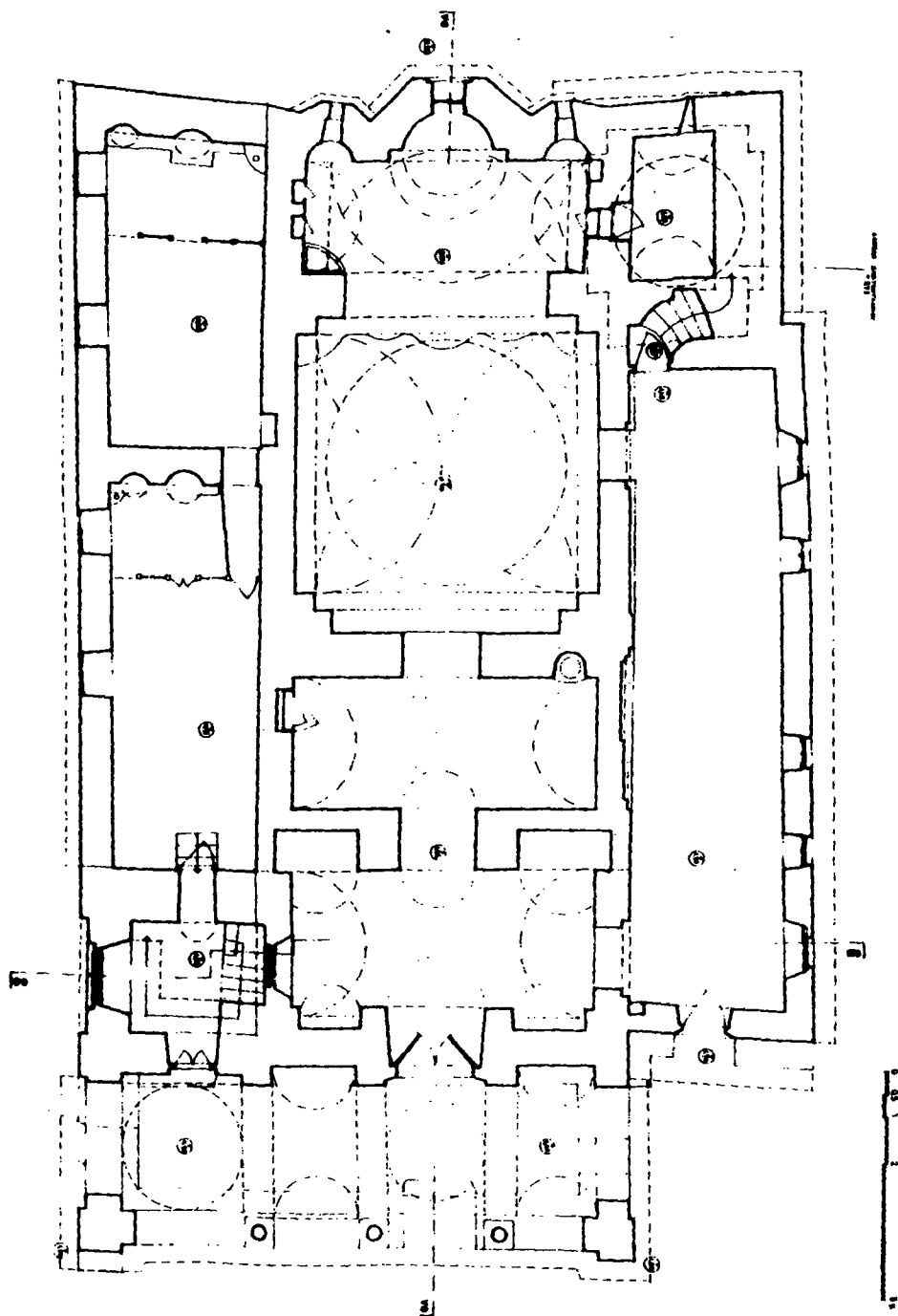
3. Για την έννοια του όρου στη μοναχική ορολογία βλ. Α. Στρατή, *Η μονή του Τιμίου Προδρόμου στις Σέρρες*, Οδηγός, έκδ. ΤΑΠ, Αθήνα 1989, σ. 11.

4. Ό.π., σ. 11-12.

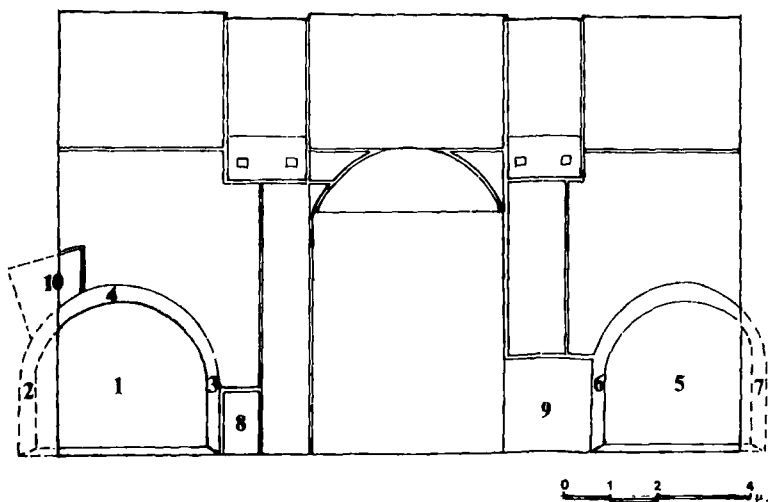
5. Βλ. σχ. υποσημ. 2.

6. Για τις τοιχογραφίες αυτές βλ. κυρίως Α. Ξυγγόπουλου, *Αι τοιχογραφίες του Καθολικού της Μονής Προδρόμου παρά τας Σέρρας*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 1, 9-13.

7. Με τις εργασίες αυτές ασχολήθηκε ο συντηρητής Π. Ματζιρίης.

Σχ. 1. Ι. Μ. Τιμίου Προδρόμου Σερρών. Κάτοψη καθολικού (αρχιτέκτων Π. Ξύδας).

1. Σαράντα Μάρτυρες	6. Άγ. Θεόδωρος ο Τήρων
2. Άγ. Ιωάννης ο Χρυσόστομος	7. Άγ. Θεόδωρος ο Στρατηλάτης
3. Άγ. Νικόλαος	8. Αταύτιστος άγιος
4. Χριστός Εμμανουήλ	9. Αταύτιστος άγιος
5. Δέηση	10. Ιησούς με τον κτήτορα (κατά Α. Ευγγόπουλο)

Σχ. 2. Ι. Μ. Τιμίου Προδρόμου Σερρών. Ανάπτυγμα τοιχογραφικού διάκοσμου ανατολικού τοίχου Ενάτης καθολικού (σχεδιάστρια Φ. Κοντάκου).

σοφός βυζαντινολόγος Α. Ευγγόπουλος⁸, δηλαδή τους Σαράντα μάρτυρες (Εικ. 1) και τον Ιησού Χριστό με τον κτήτορα (σύμφωνα με τον παραπάνω μελετητή)⁹ (Σχ. 2, Εικ. 3).

Οι τοιχογραφίες αυτές αποτελούν το κάτω τμήμα της παράστασης των Σαράντα μαρτύρων, στο τύμπανο (Εικ. 1), μαζί με δύο μορφές ολόσωμων ιεραρχών που περιβάλλουν τον Χριστό Εμμανουήλ, στο εσωράχιο του τόξου του αρκοσόλιου του βόρειου τάφου (Εικ. 4, 5), όπως επίσης και την παράσταση της Δέησης, αποτελούμενη από τη Θεοτόκο, ένθρονη και βρεφοκρατούσα, τον άγιο Ιωάννη Πρόδρομο, τον αρχάγγελο Μιχαήλ και έναν γονατιστό μοναχό —προφανώς τον χορηγό—, στο τύμπανο (Εικ. 2), με δύο μορφές στρατιωτικών αγίων, στο εσωράχιο του τόξου του αρκοσόλιου του νότιου τάφου (Εικ. 6, 7). Η επιφάνεια του τοίχου που παρεμβάλλεται μεταξύ των κογχών, τοιχογραφείται με δύο μορφές αγίων, αταύτιστων μαρτύρων, σε προτομή (Εικ. 8, 9).

Οι Σαράντα μάρτυρες εικονίζονται, σε τρεις σειρές, λόγω της στενότητας της επιφάνειας της αβαθούς κόγχης, όρθιοι, ολόσωμοι, ντυμένοι μόνο με ένα κοντό περιζώμα, έτοιμοι να δεχθούν με εγκαρτέρηση τον μαρτυρικό θάνατο στα πα-

8. Βλ. Α. Ευγγόπουλου, ό.π., σ. 19-13, πίν. Α-Β (έγχρ.), πίν. 3-8.

9. Ό.π., σ. 9-11, πίν. 3.

γωμένα νερά της λίμνης (Εικ. 1). Ορισμένοι από αυτούς φέρουν στα κεφάλια ημικυκλικό στεφάνι αποτελούμενο από χρυσό και πολύτιμους λίθους (Εικ. 10). Στο ημικυκλικό πάνω μέρος της κόγχης, εικονίζεται ο Ιησούς Χριστός, μέχρι τη μέση, μέσα σε τμήμα κύκλου που ορίζει τον ουρανό, ευλογώντας με τα δύο χέρια. Το πρόσωπο του Χριστού είναι σχεδόν κατεστραμμένο και φέρει αρκετές επιζωγραφήσεις. Σ' όλη την επιφάνεια του εσωράχιου του τόξου που επιστέφει το τύμπανο με τους Σαράντα μάρτυρες, εικονίζονται όρθιοι και αντωποί οι ιεράρχες άγιοι Ιωάννης ο Χρυσόστομος και Νικόλαος (Εικ. 4, 5), ντυμένοι την αρχιερατική στολή και κρατώντας κλειστό ευαγγέλιο στα χέρια, περιβάλλοντας —στο μέσο της άντυγας του τόξου— σκουρόχρωμο μετάλλιο με τον Ιησού Χριστό, στον τύπο του Εμμανουήλ, σε προτομή, να ευλογεί με τα δύο χέρια (Εικ. 11).

Η παράσταση με τους Σαράντα μάρτυρες της Σεβάστειας ακολουθεί τον γνωστό εικονογραφικό τύπο¹⁰ έτσι όπως διαμορφώνεται ήδη από τα παλαιοχριστιανικά και μεσοβυζαντινά χρόνια¹¹, απεικονίζοντας με όσο το δυνατό μεγαλύτερη πιστότητα την περιγραφή του Συναξάριου¹². Η λατρεία τους είχε διαδοθεί και επεκταθεί στην Κωνσταντινούπολη ήδη από τον 5ο αιώνα¹³, ενώ ο Ρωμανός ο Μελωδός είχε συνθέσει για την ημέρα της γιορτής τους —την 9η Μαρτίου— δύο κοντάκια¹⁴. Στην υμνολογία αυτή τονίζεται η σχέση των Σαράντα μαρτύρων με το μυστήριο της Βάπτισης¹⁵, γεγονός που οδηγεί στην επικράτηση της παρουσίας του εικονογραφικού αυτού θέματος στο νάρθηκα των υστεροβυζαντινών ναών¹⁶.

Στην παράσταση της μονής Προδρόμου Σερρών παραλείπεται το επεισόδιο

10. Για την εικονογραφία του θέματος βλ. κυρίως K. G. Kaster, *Vierzig Martyrer von Sebaste* 9. (10.) 3, *Lehrf* 8, σ. 550-553 (όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία).

11. Βλ. κυρίως P. Karlin-Hayter, *Passio of the XL Martyrs of Sebasteia. The Greek Tradition: the earliest account* (BHG 1201), *Analecta Bollandiana* 109 (1991) 249-304.

12. H. Delehaye, *Synaxarium CP*, Bruxellis 1902, σ. 522-523 (όπου υπάρχει πλήρης περιγραφή του ιστορικού του μαρτυρίου).

13. K. Mijatev, *Les «Quarante Martyrs», fragment de fresque à Vodoca (Macédoine)*, *Premier recueil à la memoire de Th. Uspenskij*, *L'Art Byzantine chez les Slaves*, Paris 1930, I, σ. 104 (όπου παραθέτονται κάποια παραδείγματα). Η παλαιότερη γνωστή παράσταση υπάρχει στη Santa Maria Antiqua της Ρώμης: J. Wilpert, *Die römische Mosaiken und Malereien*, Freiburg 1916, σ. 199.

14. P. Maas - C. A. Trypanis, *Sancti Romani Melodi Cantica: Cantica genuina*, Oxford 1963, σ. 485-505.

15. Με τον συσχετισμό αυτό ασχολήθηκε κυρίως η Z. A. Gavrilović, *The Forty in Art, The Byzantine Saint, University of Birmingham, 14th Spring Symposium of Byzantine Studies*, London 1981, σ. 190-194 (όπου η σχέση αυτή ενισχύεται και από τη σχετική υμνολογία και παρουσιάζονται αρκετά παραδείγματα).

16. Της ίδιας, *The Forty Martyrs of Sebaste in the Painted Programme of Žiža Vestibule. Further Research in to the Artistic Interpretations of the Divine Wisdom-Baptism-Kingship Ideology*, *JÖB* 32/5 (1982) 185-193 (με σχετική βιβλιογραφία).

του μάρτυρα που λιποφύχθηκε¹⁷ το οποίο εμφανίζεται στην εικονογραφία του θέματος ήδη από τον 11ο αιώνα¹⁸. Στον Άγιο Νικόλαο της Στέγης στην Καχοπετριά της Κύπρου (πρώιμος 12ος αι.)¹⁹ και στην Αγία Ευφημία στον Ιππόδρομο της Κωνσταντινούπολης (όψιμος 13ος αι.)²⁰ η σκηνή απεικονίζεται με την παράλειψη του επεισόδιου αυτού, όπως και στις Σέρρες. Τα περισσότερα γνωστά παραδείγματα τόσο από τη μνημειακή ζωγραφική²¹ όσο και από τις φορητές εικόνες²² και τη μικροτεχνία²³ περιλαμβάνουν, στην παρουσίαση του θέματος, τη σκηνή του μάρτυρα που δεν άντεξε στο χτύπο της παγωμένης λίμνης και βρήκε καταφύγιο στο γειτονικό λουτρό²⁴. Στην περίφημη ψηφιδωτή εικόνα της συλλογής του Dumbarton Oaks²⁵, χρονολογημένη στην παλαιολόγεια περίοδο και προερχόμενη από την Κωνσταντινούπολη —όπου και εδώ δεν υπάρχει ο λιποφυχήσας μάρτυρας— παρατηρείται πολύ στενή εικονογραφική σχέση με την παράσταση της μονής Προδρόμου Σερρών.

Άλλη αξιοπρόσεκτη και ενδιαφέρουσα εικονογραφική ιδιορρυθμία αποτελεί και η εμφάνιση των πολύτιμων στεφάνων στα κεφάλια μόνο μερικών μαρτύρων (Εικ. 10)²⁶, ενώ ο περισσότερο κοινός εικονογραφικός τύπος επικεντρώνεται στην εικονογράφησή τους, είτε σε μία είτε σε δύο σειρές, ως μετέωρων, πάνω

17. Βλ. Α. Ξυγγόπουλου, ό.π., σ. 11 και H. Delehay, ό.π., σ. 522.

18. Πρόκειται για ελεφαντοστέινη πλάκα με ανάγλυφη παράσταση των Σαράντα μαρτύρων. Βλ. σχ. V. D. Talbot-Rice - M. Hirmer, *Kunst aus Byzanz*, München 1969, πίν. 116-117.

19. A. and J. A. Stylianou, *The Painted Churches of Cyprus. Treasures of Byzantine Art*, Nicosia 1997, σ. 60, εικ. 22.

20. R. Naumann-Belting, *Die Euphemia-Kirche am Hippodrom zu Istanbul und ihre Fresken*, Berlin 1966, σ. 171-177, πίν. 34-35 α-β, έγχρ. πίν., σ. 172.

21. Αναφέρουμε ενδεικτικά: α) Παναγία Φορβιώτισσα Ασίνου κοντά στο Νικητάρι (1105/6), β) Άγιοι Ιωακείμ και Άννα Καλιάνας (πρώιμος 12ος αι.) από την Κύπρο: A-J. Stylianou, ό.π., σ. 123, εικ. 60, σ. 108, εικ. 50 αντίστοιχα, γ) Ναός Αρχαγγέλων Lesnovo Σερβίας (1349): G. Millet and T. Velmans, *La peinture du moyen-âge en Yougoslavie*, vol. IV, Paris 1969, πίν. 27, εικ. 55-56.

22. Βλ. ενδεικτικά την εικόνα του Εθνικού Μουσείου Αχρίδας (11ος-αρχές 12ου αι.): V. J. Djurić, *Ikônes de Yougoslavie*, Belgrade 1961, σ. 83, πίν. 1 και την εικόνα από ύψασμα του Μουσείου Mestia της Γεωργίας: T. Velmans, *Une icône au Musée de Mestia et le thème des Quarante martyrs en Géorgie*, *Zograf* 14 (1983) 40-51.

23. Για παραδείγματα βλ. T. Velmans, ό.π., σ. 41-44, 46-48, τόσο πρώιμων έργων ζωγραφικής όσο και μικροτεχνίας.

24. Βλ. σχετικά υποσημ. 17. Όλο το ιστορικό του μαρτυρίου μαζί με το σχετικό επεισόδιο περιγράφεται στο Basilios Latysev, *Menologii Anonymi Byzantini saeculi X Quae supersunt. Fasciculus Prior Februarium et Martium Menses Continens Sumptibus Caesareae Academiae scientiarum e codice Mosquensi 376*, Vlad. edit, Petropoli MCMXI, σ. 209-215.

25. Για την ψηφιδωτή αυτή εικόνα (1300) που αποτελεί ένα από τα καλύτερα δείγματα του εικονογραφικού θέματος στην παλαιολόγεια περίοδο βλ. τον κατάλογο *Handbook of the Byzantine Collection Dumbarton Oaks*, Washington, D.C., Trustees for Harvard University 1967 (New York), αρ. 352 (σ. 204), όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

26. Για την ιδιορρυθμία αυτή βλ. Α. Ξυγγόπουλου, ό.π., σ. 11-12 (όπου και σχετική βιβλιογραφία).

από τα κεφάλια των μαρτύρων²⁷, όπως ρητά αναφέρει και το σχετικό Συναξάριο²⁸.

Η παράσταση του Ιησού Χριστού που ευλογεί τους μάρτυρες υπάρχει επίσης στην ομώνυμη τοιχογραφία των Αγίων Αποστόλων Θεσσαλονίκης (γύρω στα 1315 όπως ήδη έχει παρατηρήσει ο Α. Ξυγγόπουλος και κατόπιν η Chr. Stephan²⁹), στο ναό του Dečani της Σερβίας (1335-1350)³⁰, αλλά και σε αρκετές φορητές εικόνες βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων³¹.

Ο δημιουργός της σύνθεσης των Σαράντα μαρτύρων της Σεβάστειας, παρά την προσήλωσή του στην ακριβή απεικόνιση της βαθείας χριστιανικής πίστης των μαρτύρων, με τις ιδιαιτερότητες που υιοθετεί στη διαπραγμάτευση του εικονογραφικού αυτού θέματος, διακρίνεται για την ελευθερία της καλλιτεχνικής του έκφρασης.

Οι δύο ιεράρχες που εικονίζονται στο τόξο του τύμπανου ταυτίζονται με τους αγίους Νικόλαο³² και Ιωάννη τον Χρυσόστομο³³, σύμφωνα με τις επιγραφές που σώζονται, δεξιά και αριστερά από τα κεφάλια τους (Εικ. 4, 5): Ο ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ, Ο ΑΓΙΟΣ ΙΩ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ. Εικονίζονται ως ιεράρχες στον καθιερωμένο εικονογραφικό τους τύπο που επικρατεί στην τοιχογράφηση των ναών τόσο των βυζαντινών όσο και των μεταβυζαντινών χρόνων.

Ο Χριστός Εμμανουήλ (Εικ. 11) προς τον οποίο δέονται οι δύο ιεράρχες,

27. Για παρόμοια παραδείγματα βλ. α) την ομώνυμη εικόνα της μονής Παντοκράτορος Αγίου Όρους (16ος αι.) που αποδίδεται στον ζωγράφο Θεοφάνη: Τ. Παπαμαστοράκη, *Εικόνες 13ου-16ου αιώνα, Εικόνες μονής Παντοκράτορος*, Άγιον Όρος 1998, σ. 113-118, εικ. 59, 60 (όπου και σχετική βιβλιογραφία), β) την εικόνα της μονής Σταυρονικητά Αγίου Όρους (16ος αι.): Α. Καρακατσάνη, *Οι εικόνες της Ι. Μονής Σταυρονικητά, Μονή Σταυρονικητά. Ιστορία - Εικόνες - Χρυσοκεντήματα*, Αθήνα 1974, σ. 126, εικ. 45-46.

28. H. Delehay, *ό.π.*, σ. 522: *καὶ στεφάνους ἐφ' ἑκάστον αὐτῶν (τῶν μαρτύρων) κατιόντας ἐξ οὐρανοῦ τεσσαράκοντα.*

29. Α. Ξυγγόπουλου, *ό.π.*, σ. 12 και Chr. Stephan, *Ein Byzantinisches Bildensemble. Die Mosaiken und Fresken der Apostelkirche zu Thessaloniki*, Worms 1986, σ. 180-183, πίν. 29.

30. V. Petković, *La peinture serbe du moyen âge*, I, Beograd 1930, πίν. 117α και P. Mijović, *Dečani*, Beograd 1963 (όδηγός), εικ. 48.

31. Βλ. ενδεικτικά τη δίλωνη εικόνα με τον Επιτάφιο και τους Σαράντα μάρτυρες (1563) της μονής Ξηροποτάμου Αγίου Όρους: Ε. Ν. Τσιγαρίδα, *Φορητές εικόνες, Θησαυροί του Αγίου Όρους*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 148, εικ. 2.78, την εικόνα του Νέου Σκευοφυλακίου της μονής αγίου Ιωάννη Θεολόγου Πάτμου (μέσα 16ου αι.): Μ. Χατζηδάκη, *Εικόνες της Πάτμου. Ζητήματα βυζαντινής και μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, Αθήνα 1977, αρ. 48, σ. 96, πίν. 36, 37 (με πλούσια βιβλιογραφία) και την εικόνα με το ίδιο θέμα του ναού των Αγίων Σαράντα της Χώρας Πάτμου (1580-1590): *ό.π.*, αρ. 82, σ. 131, πίν. 136, 137.

32. Ο άγιος εικονίζεται ως γέρον, φαλακρός, στρογγυλογένης σύμφωνα με την «Ερμηνεία». Βλ. σχετικά Διονυσίου του εκ Φουρνά, *Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης και αι κύριαι αυτής πηγαί*, υπό Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, εν Πετρούπολει 1909, σ. 154. Για την εικονογραφία του βλ. Ν. Ζία, *Εικόνες του Βίου και της Κοιμήσεως του Αγίου Νικολάου, ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τ. Ε' (1966-69) 275 κ.ε.

33. Ο ιεράρχης εικονίζεται ως νέος, ολιγογένης. Βλ. σχετικά *ό.π.*, σ. 154. Για την εικονογραφία του βλ. Α. Müsseler, *Johannes Chrysostomus (der Goldmundige) von Konstantinopel*, *Lehrf* 7, στ. 93-101 (όπου και σχετική βιβλιογραφία).

παριστάνεται και αυτός σύμφωνα με τον γνωστό εικονογραφικό του τύπο³⁴.

Η παράσταση της Δέησης που καταλαμβάνει το τύμπανο του νότιου αρκοσόλιου (Εικ. 2) δεν ακολουθεί τον συνηθισμένο εικονογραφικό της τύπο³⁵, με τον Χριστό στο μέσο προς τον οποίο δέονται η Θεοτόκος και ο άγιος Ιωάννης Πρόδρομος³⁶, αλλά ο καλλιτέχνης της ενστερνίζεται κάποια, όχι πολύ συχνή, παραλλαγή της. Έτσι στη θέση του Χριστού εικονίζεται η Θεοτόκος ένθρονη, βρεφοκρατούσα προς την οποία στρέφονται ο άγιος Ιωάννης Πρόδρομος, ασκητική μορφή, ντυμένος τη μηλωτή και γκριζοπράσινο ιμάτιο και ο αρχάγγελος Μιχαήλ, φτερωτός, με χιτώνα και ιμάτιο, από δεξιά και αριστερά αντίστοιχα και με τα χέρια στον τύπο της δέησης. Στα πόδια του βαπτιστή διακρίνεται, παρά τις φθορές της ζωγραφικής επιφάνειας, μορφή γονατιστού μοναχού (Εικ. 12) ντυμένου με κουκούλιο και δεόμενου με τα δύο του χέρια προς τη Θεοτόκο. Η μορφή του έχει ταυτιστεί από τον Χ. Μπακιρτζή³⁷ με τον πρώτο κτήτορα της μονής Ιωαννίκιο ο οποίος πέθανε το 1300 και ο ίδιος υποστηρίζει ως τόπο ταφής του το νότιο αρκοσόλιο της Ενάτης του καθολικού³⁸. Διάσπαρτα γράμματα συνιστούν τις επιγραφές: ΑΓ(ΙΟΣ) ΙΩ(ΑΝΝΗΣ) ΠΡΟΔΡΟ(ΜΟΣ), ΜΡ ΘΥ, (ΜΙΧ)ΑΗΛ.

Εικονογραφικά, παραλλαγές του κοινού θέματος της Δέησης συναντιούνται σε αρκετά μνημεία, εικόνες, εικονογραφημένα χειρόγραφα και έργα μικροτεχνίας τόσο βυζαντινών όσο και μεταβυζαντινών χρόνων. Ενδεικτικά αναφέρουμε: α) ελεφαντοστέινο ανάγλυφο της συλλογής του Dumbarton Oaks (10ος αι.)³⁹ με την Θεοτόκο μεταξύ των αγίων Ιωάννη Προδρόμου και Βασιλείου, προς την οποία δέονται για τη σωτηρία των ανθρώπων⁴⁰, β) μικρογραφία φαλητρίου Ι.

34. Για τον Χριστό-Εμμανουήλ βλ. K. Wessel, *Christusbild, RbKI*, στ. 996 κ.ε., Emmanuel, στ. 1008 κ.ε.: βλ. ακόμη O. Demus, *The Mosaics of San Marco in Venice*, Chicago and London 1984, I, σ. 160.

35. Για το εικονογραφικό θέμα της Δέησης βλ. γενικότερα Th. von Bogyay, *Deesis, RbKI*, στ. 1178-1186 (όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία).

36. Πλούσια είναι η βιβλιογραφία της Δέησης. Βλ. ενδεικτικά Α. Στρατή, *Τοιχογραφία από τον Άγιο Γεώργιο Λαθρήνου Νάξου, Κληρονομία* 14, τεύχ. Α' (1982) κυρίως 54-58, υποσημ. 7-29 (με αρκετά ζωγραφικά σύνολα), και Μ. Παναγιωτίδη, *Οι τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου Λαθρήνου στη Νάξο, ΔΧΑΕ, Περίοδος Δ', τ. ΙΣΤ'* (1991-1992) 139-154, επίσης D. Mouriki, *A Deesis Icon in the Art Museum, Record of the Art Museum*, Princeton University, XXVII, 1 (1986) 13-28 (όπου απαριθμούνται πολλά παραδείγματα με φορητές εικόνες).

37. Ch. Bakirtzis, *Byzantine monasteries in Eastern Macedonia and Thrace (Synaxis, Mt Papikion, St. John Prodromos Monastery)*, *Mount Athos and Byzantine Monasticism*, ed. Anthony Bryer and Mary Cunningham, Birmingham 1996, σ. 53-54 (γίνεται αναφορά κυρίως στις τοιχογραφίες των αρχόσολιων της Ενάτης).

38. Ό.π., σ. 54 (όπου περιλαμβάνεται η σχετική βιβλιογραφία).

39. Βλ. σχ. S. Der Nersessian, *Two Images of the Virgin*, *DOP* 14 (1960) 74, εικ. 1.

40. Ό.π., σ. 75, με σχετικές αναφορές του Ανδρέα Κρήτης, Θεόδωρου Στουδίτη και πατριάρχων Γερμανού και Νικηφόρου (8ος-9ος αι.).

Μ. Παντοκράτορος Αγίου Όρους, αρ. 49, fol. 4v (1084)⁴¹, με τη Θεοτόκο στον τύπο της Ελεούσας, πλαισιωμένη από τους δεόμενους Ιωάννη Πρόδρομο και άγγελο, γ) μικρογραφία φαλτηρίου Βερολίνου (11ος-12ος αι.)⁴², με την Παναγία ως Ελεούσα ανάμεσα στους αρχάγγελους Μιχαήλ και Γαβριήλ, δ) φορητή εικόνα Μονής Βλατάδων Θεσσαλονίκης (14ος-τέλος 15ου αι.)⁴³, με την Παναγία Οδηγήτρια μεταξύ του Ιωάννη του Προδρόμου και του αρχάγγελου Μιχαήλ, σε προτομή, ε) φορητή εικόνα της μονής Σινά (13ος αι.)⁴⁴, με την Παναγία μεταξύ του Ιωάννη Βαπτιστή και αγίου Γεωργίου, στ) άλλη εικόνα από την ίδια μονή (13ος αι.)⁴⁵, με τη Θεοτόκο, ανάμεσα στους Μωυσή και άγιο Ευθύμιο.

Οι στρατιωτικοί άγιοι Θεόδωρος ο Τήρων⁴⁶ και Θεόδωρος ο Στρατηλάτης⁴⁷ (Εικ. 6, 7) που εικονίζονται από τη μέση και πάνω, όρθιοι, μετωπικοί και αντωποί, ντυμένοι στρατιωτική στολή, στο εσωράχιο του τόξου του τύμπανου, ακολουθούν τον γνωστό εικονογραφικό τους τύπο, ως μάρτυρες.

Μερικά γράμματα συνθέτουν τις επιγραφές: Α(ΓΙΟΣ) Θ(ΕΟΔΩΡΟΣ) (Ο) ΤΗΡΩΝ (ΑΓΙΟΣ) Θ(ΕΟΔΩΡΟΣ Ο ΣΤΡΑΤΗΛΑΤΗΣ). Η επιλογή των αγίων Θεοδώρων στην τοιχογραφική διακόσμηση του τάφου αυτού, μαζί με το εσχολογικό θέμα της Δέησης⁴⁸ δεν έγινε τυχαία εφ' όσον αυτοί ήταν, κατά τα βυζαντινά χρόνια, οι προστάτες της πόλης των Σερρών⁴⁹ και οι τιμώμενοι άγιοι

41. Ό.π., σ. 77, εικ. 49, ειχ. 4, αρ. υποσημ. 39.

42. Ό.π., σ. 77, αρ. υποσημ. 40.

43. Α. Τούρτα, *Σχευοφυλάκιο Ιεράς Μονής Βλατάδων*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 21, έγχρ. πίν., σ. 19.

44. Γ. και Μ. Σωτηρίου, *Εικόνες της Μονής Σινά*, Αθήνα 1956, τ. Ι (πίνακες), εικ. 177.

45. Ό.π., ειχ. 158. Για έγχρωμη απεικόνιση βλ. Ντ. Μουρίκη, *Εικόνες από τον 12ο ως τον 15ο αιώνα, Σινά. Οι θησαυροί της Ι. Μονής Αγ. Αικατερίνης*, Αθήνα 1990, σ. 113, ειχ. 48.

46. Ο άγιος εικονίζεται ως μαυρογένης, τὰ μαλλιά άνωθεν τών ώτιών έχων. Βλ. Διονυσίου, *Ερμηνεία...*, σ. 157. Για την εικονογραφία του βλ. Α. Μ. Chatzinikolaou, *Heilige, RbK II*, στ. 1034 και κυρίως 1049.

47. Ο άγιος εικονίζεται ως νέος σγουροκέφαλος, βουρλογένης, αλλά και ως σγουροκέφαλος, διχαλογένης. Βλ. Διονυσίου, *Ερμηνεία...*, σ. 157 και 270, 295 αντίστοιχα. Περισσότερα στοιχεία για την εικονογραφία του βλ. L. Mavrodinova, St. Théodore. Évolution et particularités de son type iconographique dans la peinture médiévale, *Bulletin de l'Institut des Arts*, XIII (1969) 33-52 (ξείμενο στα βουλγαρικά με γαλλική περίληψη). Επίσης Ντ. Μουρίκη, *Τα ψηφιδωτά της Νέας Μονής Χίου*, τ. Α', Αθήνα 1985, σ. 156-157 κυρίως (όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία).

48. Βλ. Α. Σταυροπούλου-Μακρή, *Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου Γλέζου στη Μέσα Μάνη, Δαδώνη 8* (1979) 306, υποσημ. 3 (αναφέρεται η σχέση της Δέησης με την Δευτέρα Παρουσία). Επίσης Ντ. Μουρίκη, *Οι τοιχογραφίες του αγίου Νικολάου στην Πλάτσα της Μάνης*, Αθήνα 1975, σ. 35 (όπου γίνεται λόγος για την παρουσία του θέματος σε ναούς που χρησίμευαν για ταφές και παραθέτονται πολλά παραδείγματα).

49. Για την πόλη των Σερρών βλ. το θεμελιώδες έργο του Π. Ν. Παπαγεωργίου, *Αι Σέρραι και τα πρόσσειτα τα περί τας Σέρρας και η μονή Ιωάννου του Προδρόμου (Συμβολή ιστορική και αρχαιολογική)*, β' έκδοση, Θεσσαλονίκη 1988. Σημαντική συμβολή στην ιστορία της αποτελεί και το έργο του Γ. Καφταντζή, *Ιστορία της πόλεως Σερρών και της περιφέρειάς της, από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι σήμερα*, τ. 1, 2, Σέρρες 1966 και του ίδιου, *Οι Σέρρες άλλοτε και τώρα*, Σέρρες 1985.

του μητροπολιτικού ναού τους⁵⁰.

Για τους δύο αγίους που εικονίζονται, από τη μέση και πάνω, μετωπικοί, στον τύπο του μάρτυρα (Σχ. 2, Εικ. 8, 9), στον τοίχο ανάμεσα στα αρχοσόλια, δεν έχουμε άλλα στοιχεία μια που δεν σώζονται επιγραφικές μαρτυρίες. Έτσι παραμένουν, προς το παρόν αταύτιστοι, αλλά η παρουσία τους τονίζει και ενισχύει τον εσχατολογικό, κυρίως, χαρακτήρα που διαπνέει την κυρίαρχη σύνθεση των δύο αρχοσολίων των τάφων της Ενάτης.

Για τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά των τοιχογραφιών αυτών μπορούμε να κάνουμε τις ακόλουθες παρατηρήσεις.

Τόσο οι δύο συνθέσεις όσο και οι μεμονωμένες μορφές διακρίνονται για την υπεροχή της πλαστικότητας, ευγένειας και ανώτερης καλλιτεχνικής ποιότητας που χαρακτηρίζει τη ζωγραφική της αναγέννησης της παλαιολόγιας εποχής και κυρίως την πρώτη φάση της⁵¹. Στη συνολική διαπραγμάτευση των θεμάτων κυριαρχεί η εκφραστικότητα και η συναισθηματική φόρτιση που εξουσιάζουν κυρίως τα πρόσωπα και των οποίων παράλληλα παραδείγματα διατηρούνται σε ζωγραφικά σύνολα τόσο του μακεδονικού όσο και του ευρύτερου βαλκανικού χώρου. Οι στάσεις όλων των μορφών διαπνέονται από χάρη, λεπτότητα, ενώ στα πρόσωπα αποτυπώνεται με μεγάλη ζωγραφική ικανότητα όλος ο εσωτερικός ψυχικός κόσμος τους. Αυτά αποδίδονται ζωγραφικά, με θερμούς και απαλούς χρωματικούς τόνους, χωρίς έντονες χρωματικές αντιθέσεις (Εικ. 6-10, 12). Τα κυρίαρχα χρώματα είναι κυρίως το γαλάζιο, κόκκινο, καφέ, πράσινο και ωχροκίτρινο. Τα πρόσωπα τόσο των νέων μαρτύρων και στρατιωτικών αγίων όσο των μεσήλικων και γεροντικών μορφών πλάθονται ανάλαφρα και με θαυμαστή δεξιότητα, με τη βοήθεια της ώχρας που ροδίζει στα μάγουλα και στα χείλη. Πράσινη σκιά διαγράφει το άκρο του μετώπου, των ματιών, των παρειών, της μύτης και του λαιμού. Τα μάτια σχηματίζονται αμυγδαλωτά, με έντονα τονισμένες σκιές, πάνω και κάτω, τα φρύδια σπαθωτά και η μύτη, ίσια και ελαφρά γαμφή στην απόληξή της, πλάθεται φυσιοκρατικά. Τα χείλη ζωγραφίζονται περισσότερο λεπτά παρά σαρκώδη, τα μαλλιά πλάθονται δυναμικά, με πλούσιους βοστρύχους στις νεανικές μορφές, τα γένεια και τα μουστάκια παρουσιάζονται είτε ίσια, είτε διχλωτά στους ηλικιωμένους και γέροντες. Τα φώτα είναι περιορισμένα, κυρίως στο μέτωπο και στα μάτια (Εικ. 6-11). Οι μορφές των ιεραρχών διαφέρουν από τις άλλες, αφού ο ζωγράφος δίνει περισσότερη έμφαση στη

50. Για την Παλαιά Μητρόπολη Σερρών βλ. τις βασικές μελέτες του Α. Ορλάνδου. Η Μητρόπολις των Σερρών, *ABME* 5 (1939-40) 153-166 και Η Μητρόπολις των Σερρών κατά την εκκράση του Πεδιασίου, *ΕΕΒΣ* 9 (1949) 153-166.

51. Για τη ζωγραφική της αναγέννησης των Παλαιολόγων βλ. κυρίως το άρθρο της D. Mouriki. Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece at the Beginning of the Fourteenth Century, *L'art byzantin au debut du XIVe siècle, Symposium de Gračanica*, 1973, Beograd 1978, σ. 55-83, εικ. 1-53, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία (σ. 55-56, υποσημ. 10), για τις τοιχογραφίες μας βλ. σ. 68, 69, εικ. 24.

γραμμική απόδοση σε βάρος της πλαστικής (Εικ. 4, 5). Με τον τρόπο αυτό πλησιάζουν περισσότερο στην ταύτισή τους με τον καθιερωμένο εικονογραφικό τους τύπο.

Οι πτυχωσείς των ενδυμάτων σχηματίζονται με γραμμές άλλοτε ίσιες άλλοτε διαγωνίες, ακανόνιστες και άτακτες για την απόδοση του πλούσιου όγκου και της πλαστικότητας κυρίως του ανθρώπινου σώματος (Εικ. 1-3, 8, 9).

Τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά των τοιχογραφιών αυτών συμβαδίζουν παράλληλα με εκείνα άλλων γνωστών τοιχογραφικών συνόλων είτε ναών είτε μονών της επικράτειας του ελλαδικού και γειτονικού βαλκανικού χώρου, χρονολογημένων στο πρώτο τέταρτο περίπου του 14ου αιώνα.

Οι τεχνοτροπικές σχέσεις και συγγενείες τους με τις τοιχογραφίες του καθολικού, κυρίως, της μονής Χελανδαρίου Αγίου Όρους εμφανίζονται πολύ μεγάλες. Τμήματά τους καθαρίστηκαν τη δεκαετία του 1970⁵² από τις νεότερες επιζωγραφήσεις του 1804⁵³ και χρονολογήθηκαν, τελευταία, στα 1320/1⁵⁴. Συνθέτουν ένα από τα πιο σημαντικά και λαμπρά σύνολα της εποχής της αναγέννησης των Παλαιολόγων. Ενδεικτικά παραθέτουμε ορισμένα παραδείγματα τα οποία πιστοποιούν τη σχέση αυτή.

Ο άγιος Μερκούριος του καθολικού της αγιορείτικης μονής⁵⁵ συγγενεύει με τους στρατιωτικούς αγίους της Ενάτης (Εικ. 6, 7). Έτσι διαπιστώνεται η σχεδόν ταυτόσημη και κοινή διαπραγμάτευση των φυσιογνωμικών χαρακτηριστικών των μορφών και η επιτυχημένη απόδοση του ψυχικού και πνευματικού κόσμου τους. Τα ίδια μπορεί να λεχθούν και για άλλες μορφές της μονής Χελανδαρίου, όπως του άγνωστου μοναχού⁵⁶, του αγίου Προκοπίου⁵⁷, του αγίου Παντελεήμονος⁵⁸ και άλλων.

Οι μελετητές τους⁵⁹ τόνισαν τις σχέσεις των τοιχογραφιών της μονής Χε-

52. Μ. Μιχαηλίδη, Νέα στοιχεία ζωγραφικού διακόσμου δύο μνημείων της Μακεδονίας, *ΑΑΑ* IV (1971) 341-346, εικ. 1-5.

53. Οι τοιχογραφίες αυτές επιζωγραφήθηκαν και κατά τόπους συμπληρώθηκαν από τους ζωγράφους Βενιαμίν και Ζαχαρία στα 1803 και 1804. Βλ. σχετικά Ιωακ. Α. Παπάγγελου, *Περί των Γαλατσιάνων ζωγράφων του Αγίου Όρους, Από τη Μεταβυζαντινή τέχνη στη Σύγχρονη. 18ος-20ος αι., Πανελλήνιο Συνέδριο (20-21 Νοεμβρίου 1997), Πρακτικά, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 256-257 κυρίως, εικ. 5-7, υποσημ. 30, 31 (όπου και η σχετική βιβλιογραφία).*

54. Βλ. Μ. Marković, *The Original Paintings of the Monastery's Main Church, Hilandar Monastery*, The Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade 1998, σ. 221-242, υποσημ. 221 (η νέα χρονολογία προκύπτει από την κτητορική επιγραφή).

55. V. Djurić, *La peinture de Chilandar à l'époque du roi Milutin*, *Hilandarski Zbornik* 4 (1978) εικ. 6.

56. Ό.π., εικ. 7.

57. Ό.π., εικ. 9.

58. V. Djurić, *Fresques médiévales a Chilandar - Contribution au catalogue des fresques du Mont Athos, Actes du XIIe Congrès International d'Études Byzantines (Ochride, 10-16/9/1961)*, Beograd 1964, III, εικ. 30, 31.

59. Βλ. ό.π., σ. 71-83 (όπου εξετάζονται οι αρχικές τοιχογραφίες του καθολικού) και Ε. Ν. Τσι-

λανδαρίου με εκείνων του Αγίου Νικολάου Ορφανού Θεσσαλονίκης⁶⁰ και την πολύ πιθανή σύνδεσή τους είτε με τον ζωγράφο Γεώργιο Καλλιέργη⁶¹ είτε με ένα κοινό καλλιτεχνικό εργαστήριο⁶². Γνωρίζοντας τις στενές σχέσεις που υπήρχαν μεταξύ της μονής Προδρόμου Σερρών και της μονής Χελανδαρίου κατά τα πρώτα χρόνια του 14ου αι., με αφορμή την έκδοση δύο χρυσόβουλλων λόγων των Ανδρονίκων ΙΙ και ΙΙΙ των Παλαιολόγων στα 1321⁶³, μπορούμε να υποθέσουμε, με αρκετή πιθανότητα, την κοινή παρουσία του ίδιου ζωγράφου ή του συνεργείου του στην τοιχογράφηση των δύο μνημείων.

Οι τοιχογραφίες του Χριστού Βέροιας, έργο του ζωγράφου Γεωργίου Καλλιέργη, χρονολογημένες στα 1315⁶⁴, συνδέονται, από τεχνοτροπική άποψη, με τις παλαιότερες τοιχογραφίες της μονής Προδρόμου Σερρών. Αναφέρουμε μερικά παραδείγματα που πιστοποιούν αυτή τη θέση.

Στην παράσταση της Ανάστασης του βεροιώτικου μνημείου⁶⁵ και ειδικά στις μορφές του Άβελ, αγίου Ιωάννη του Προδρόμου και των προφητών παρατηρούνται πολύ κοινά τεχνοτροπικά στοιχεία με εκείνα των τοιχογραφιών μας. Στενότερη επίσης είναι η σχέση μεταξύ των προσώπων των μαθητών του Χριστού στη Βαΐοφόρο⁶⁶ και των αποστόλων στην Κοίμηση της Θεοτόκου⁶⁷ του Χριστού Βέροιας με ορισμένα πρόσωπα από τους Σαράντα μάρτυρες (Εικ. 1, 10) και τους μεμονωμένους αγίους (Εικ. 6-9) της μονής Προδρόμου Σερρών. Αξίζει ν' αναφερθεί η μεγάλη ομοιότητα του μικρού παιδιού της Βαΐοφόρου⁶⁸ και του μικρού Χριστού της Δέησης (Εικ. 2) που εξετάστηκε πιο πάνω.

Ορισμένες από τις σωζόμενες τοιχογραφίες του Αγίου Βλασίου στη Βέροια⁶⁹ που εντάσσονται στο ίδιο καλλιτεχνικό κλίμα μ' εκείνο του ναού του

γαρίδα, Η μνημειακή ζωγραφική στις μονές του Αγίου Όρους κατά την περίοδο 1250-1500, *Πρακτικά του 3ου Διεθνούς Συμποσίου «Πολιτιστική κληρονομιά και αρχιτεκτονική παράδοση στη Χαλκιδική και στο Άγιον Όρος», Ουρανούπολη Χαλκιδικής 14-16/9/1990* (Χρονικά της Χαλκιδικής - Παράρτημα), Θεσσαλονίκη 1993, σ. 329-332.

60. Βλ. Α. Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του αγίου Νικολάου Ορφανού στη Θεσσαλονίκη. Συμβολή στη μελέτη της παλαιολόγιας ζωγραφικής κατά τον πρώιμο 14ο αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 259-266 (όπου εξετάζεται η σχέση του άγνωστου ζωγράφου του ναού της Θεσσαλονίκης με εκείνον της Μονής Χελανδαρίου).

61. Σ. Πελεκανίδη, *Καλλιέργης Όλης Θετταλίας άριστος ζωγράφος*, Αθήνα 1973, κυρίως σ. 91-121 (γίνεται λόγος για τον ζωγράφο και τη σχέση του με τη ζωγραφική της εποχής).

62. Βλ. υποσημ. α. 59-61 και P. Vocotopoulos, *La peinture byzantine au Mount Athos. Mount Athos and the European Community*, Thessaloniki 1993, σ. 136-137.

63. Βλ. σχ. Α. Guillou, *Les archives de Saint-Jean-Prodrôme sur le mont Ménécié*, Paris 1955, σ. 53-59.

64. Σ. Πελεκανίδη, *Καλλιέργης...*, ό.π., σ. 7-12 κυρίως.

65. Ό.π., πίν. έγχρ. ΙΑ, πίν. 35, 38, 39.

66. Ό.π., πίν. έγχρ. Ζ, πίν. 21, 22.

67. Ό.π., πίν. έγχρ. ΙΒ, ΙΓ, πίν. 41, 44, 45, 46.

68. Ό.π., πίν. 23.

69. Βλ. σχετικά Θ. Παπαζώτου, *Η Βέροια και οι ναοί της (11ος-18ος αι.)*, *Ιστορική και αρχαιολογική σπουδή των μνημείων της πόλης*, Αθήνα 1994, σ. 174-175, 255-257 (για τις τοιχογραφίες του

Χριστού, μοιάζουν πολύ με τις τοιχογραφίες μας. Ενδεικτικά παρουσιάζουμε τη μορφή του αρχαγγέλου Μιχαήλ⁷⁰ και των ιεραρχών της κόγχης του Ιερού Βήματος⁷¹. Τη σχέση των τοιχογραφιών της πρώτης φάσης του μνημείου μας και κυρίως της σκηνής των Σαράντα μαρτύρων μ' εκείνες των δύο βεροιώτικων ναών υποστήριξε, παλαιότερα, η Ντ. Μουρίκη⁷². Η τελευταία αναφέρθηκε, επίσης, σε κάποια πιθανή σχέση των τοιχογραφιών που εξετάζουμε με αυτές, της φάσης του 14ου αι., της Παλαιάς Μητρόπολης της Βέροιας⁷³, αλλά προτού ολοκληρωθεί η οριστική δημοσίευση του σημαντικού αυτού μνημείου⁷⁴, αδυνατούμε να υποστηρίξουμε οποιαδήποτε πειστική άποψη.

Τέλος σημαντικές ομοιότητες εντοπίζονται στις τοιχογραφίες της Όμορφης Εκκλησίας, κοντά στην Καστοριά, χρονολογημένες στο πρώτο τέταρτο του 14ου αιώνα⁷⁵, και σε μερικές της πρώτης φάσης τοιχογράφησης του μνημείου μας. Ενδεικτικά αναφέρουμε τους αγίους Βαρλαάμ, Θεόδωρο Στουδίτη, Στέφανο το Νέο⁷⁶.

Μετά τις εικονογραφικές και τεχνοτροπικές παρατηρήσεις που παραθέσαμε πιο πάνω πιστεύουμε ότι οι παλαιότερες τοιχογραφίες του καθολικού της Ι. Μ. Τιμίου Προδρόμου Σερρών έγιναν είτε από ικανό ζωγράφο είτε από ονομαστό ζωγραφικό εργαστήριο σύμφωνα με τις κυρίαρχες αισθητικές και καλλιτεχνικές τάσεις της πρώτης φάσης της αναγέννησης των Παλαιολόγων και πρέπει να χρονολογηθούν στην πρώτη εικοσαετία του 14ου αιώνα.

Η ένταξη των τοιχογραφιών μας σ' αυτό το χρονικό διάστημα προσδιορίζεται ακόμη πιο στενά και συγκεκριμένα στο ίδιο έτος της δημιουργίας τους, το 1319, σύμφωνα με την επιγραφή, με αριθμό 1, που δημοσιεύτηκε από τους Β. Κατσαρό και Χ. Παπαστάθη⁷⁷ και προέρχονταν από τον «Νέο Μέγα Κώδικα» της μονής Προδρόμου Σερρών, έναν από τους σπουδαιότερους της, που σήμερα φυλάσσεται στη συλλογή ελληνικών χειρογράφων του κέντρου Ivan Dujčev της

ναού που χρονολογούνται στις αρχές του 14ου αι.).

70. Ό.π., πίν. 12, 13, 43.

71. Ό.π., πίν. 12, 42, 43.

72. D. Mouriki, *Stylistic Trends...*, ό.π., σ. 68, 69.

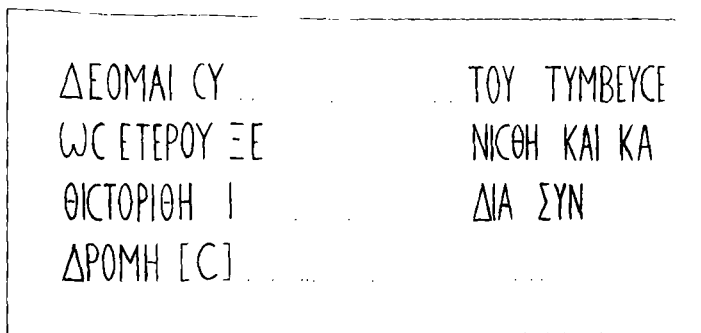
73. Ό.π., σ. 69. Για τις τεχνοτροπικές σχέσεις των τοιχογραφιών των δύο μνημείων βλ. ενδεικτικά ΑΔ 18 (1963), Χρονικά Β'2, σ. 249-250, πίν. 280α-δ (Φ. Δροσογιάννη), ΑΔ 26 (1971), Χρονικά Β'1, σ. 21, πίν. 27, 28 (Μ. Μιχαηλίδης).

74. Για τις τοιχογραφίες του 14ου αι. βλ. Θ. Παπαζώτου, ό.π., σ. 168, 169, 257-259, πίν. 14, 46, 47. Με τη δημοσίευση του μνημείου αυτού ασχολείται ο καθηγητής κ. Ε. Ν. Τσιγαρίδας.

75. Βλ. Ε. G. Stikas, *Une église des Paléologues aux environs de Castoria*, ΒΖ 51 (1958) 100-110 (χρονολόγηση των τοιχογραφιών στα 1295-1317), πίν. I-XI.

76. Ό.π., πίν. VIII, 9. Επίσης βλ. D. Mouriki, *The Portraits of Theodore Studites in Byzantine Art*, *JÖB* 20 (1971) ειχ. 15.

77. Βλ. Β. Κατσαρό - Χ. Παπαστάθη, Ο «Νέος Μέγας Κώδης» της Μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών, Πρόδρομη ανακοίνωση, *Σερραϊκά Ανάλεκτα Α'* (1992) 186.

Σχ. 3. Ι. Μ. Τιμίου Προδρόμου Σερρών. Ενάτη καθολικού. Κείμενο επιγραφής τόξου θύρας προς Μακρυναρίκι (αρχιτέκτων Κ. Στέλιανου).

Σόφιας, με αριθμό 375⁷⁸. Η επιγραφή έχει ως εξής: Ἡ εἰς τὴν θύραν ἐπάνω τὴν ἀπὸ τὸν Νάρθηκα εἰσάγουσαν εἰς τὸ ἀπόδειπνον τῆς ἐκκλησίας. Ἔτος ἀπὸ Ἀδὰμ 6827 - ἀπὸ Χριστοῦ δὲ 1319. / Δέομαι συ μονὰς {τοῖς} πατρᾶσιν {συν}-αγίους / τοὺς τε πρωτ' ἔοντας τοὺς τ' ἐσομένους / ὅπως μὴ τὴν δόμησην ἐμοῦ τοῦ θύμβου / ἔκδοτόν τινι πρὸς {κατά} σκαφὴν καταλήψης / ἔτι χάριν τοῦ τυμβεύσαι, ὡς ἐγέρου ξείνου / μὴ πεισθεῖς τοῖς ἐμοῖς. σὺ γὰρ ἀνθεὶς ὁ τοιοῦτος / ὁστέοις ἅπαξ τὴν κόλασιν προξενήσῃ μοι πλέον / οὐ γὰρ θέμις τὸ ἀναμίγεινισθαι ἐμοῦ τοῦ ταλαιπώρου. Η επιγραφή αυτή που σύμφωνα με τον παραπάνω κώδικα θα έπρεπε να υπήρχε στη θύρα που από το νάρθηκα οδηγούσε στο «ἀπόδειπνο»⁷⁹ του καθολικού αναφέρεται πιθανότατα στην παράσταση της Δέησης (Εικ. 2) του νότιου αρχοσολίου και τη χρονολογεί ακριβῶς στα 1319⁸⁰.

Κάποιες λέξεις από τις δύο πρώτες δημοσιευμένες επιγραφές του κώδικα της Σόφιας⁸¹, σώζονται πολύ αποσπασματικά, κάτω από το τόξο της εισόδου που οδηγεί στο σημερινό νότιο κλίτος, γνωστό ως Μακρυναρίκι (Σχ. 3, Εικ. 13, 14).

Το περιεχόμενο της επιγραφής με αριθμό 2 του κώδικα αυτού που ουσιαστικά αποτελεί το δεύτερο τμήμα της πιο πάνω (αρ. 1 του κώδικα): ἐκαινίσθη ἡ Σεβασμία καὶ ἀγία Εἰκὼν τῆς πανσέπτου Θεομήτορος τῆς ἐπικεκλιμένης Περι-

78. Για την ιστορία των χειρόγραφων κωδίκων της μονής του Τιμίου Προδρόμου Σερρών που απαίρεσαν οι Βούλγαροι, κυρίως το 1917, και σήμερα βρίσκονται στο κέντρο «Ivan Dujčev» του Πανεπιστήμιου «St. Kliment Ohridski» της Σόφιας βλ. ὁ.π., σ. 172-173 (όπου και η σχετική βιβλιογραφία) και 174-183 (γενικά για τον κώδικα 375).

79. Το ἀπόδειπνο ἐδῶ ταυτίζεται με το νότιο κλίτος του καθολικού, το λεγόμενο Μακρυναρίκι. Για την έννοια του ὅρου βλ. H. G. Liddell - R. Scott, *Μέγα Λεξικό της ελληνικής γλώσσας*, τ. Α': «το «ἀπόδειπνον», παρά μεταγεν. Εκκλ. η μετά τὸ δείπνον ακολουθεία, completorium, ὡσαύτως ἀποδείπνιον». Σύμφωνα με την ερμηνεία της Θ.Η.Ε, τ. Β', στ. 1064 κ.ε. (Γ. Μπεκατώρας), έτσι ονομάζεται η τελευταία τακτική ακολουθία ἀπὸ τις ἐπτά του εικοσιτετράωρου. Στις μονές τα ἀπόδειπνα «ναυαγινώσκονται» στο νάρθηκα, ἐνῶ στις ἐκκλησίες στους ναούς.

80. Βλ. σχετικὰ τις υποσημ. με αριθμό 37 και 38.

81. Β. Κατσαρού - Χ. Παπαστάθη, *Ο Νέος Μέγας Κώδιξ...*, ὁ.π., σ. 186, σημ. 94.

βλέπτου σὺν ταῖς εἰκόσι Τιμίου Προδρόμου, Ἰωάννου Θεολόγου, διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου τοῦ ἐν μοναχοῖς Θεοδότου, τάχα καὶ θύτου ἐν ἔτει ᾿ζωκζ΄. Ἰνδικτιῶνος ιβ΄ (1319)! ταυτίζεται ἀπόλυτα με το εικονογραφικὸ θέμα τῆς παράστασης (Εικ. 15) που βρίσκεται, ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὶς σωζόμενες διάσπαρτες λέξεις τῆς εισόδου πρὸς τὸ Μακρυναρίκι (Σχ. 3, Εικ. 13, 14)⁸².

Εἰδώ, μέσα σὲ τυφλό, ἀβαθές τόξο, σὲ σκούρο γαλάζιο βάθος, εικονίζεται στὸ μέσον ἡ Παναγία βρεφοκρατούσα, ἐνθρονη, μετωπική, ἔχοντας δεξιὰ καὶ ἀριστερά ὀρθίους καὶ δεόμενους πρὸς αὐτὴν τοὺς ἁγίους Ἰωάννη Πρόδρομο καὶ Ἰωάννη Θεολόγο. Κάτω, δεξιὰ, κοντὰ στὸν θρόνο τῆς Θεοτόκου που φέρει τὴν προσωνυμία Περιβλεπτος, ὑπάρχει μορφὴ γονατιστοῦ μοναχοῦ, με τὰ χέρια ἀνοιχτά σὲ δέηση⁸³.

Ὁ Α. Ξυγγόπουλος⁸⁴ υποστηρίζει ὅτι ἡ γονατιστὴ μορφὴ τοῦ μοναχοῦ ταυτίζεται με τὸν ηγούμενο Γαλακτιῶνα, ἐπὶ τῆς ηγουμενίας τοῦ οὐοῦ ἐγένεο τοιχογραφικὸς διάκοσμος τοῦ δεύτερου στρώματος (1630) τοῦ Μακρυναρικίου⁸⁵. Με τὰ νέα στοιχεῖα, ὅμως, που προέκυψαν ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές που παρτέθηκαν παραπάνω, ἡ παλαιὰ αὐτὴ ἀποψη κρίνεται ὡς λαθασμένη.

Ἡ νέα ταύτιση τῆς παράστασης αὐτῆς παρουσιάστηκε ἀπὸ τὴ γράφουσα⁸⁶ που πρότεινε τὴ χρονολόγηση 1319, ἀπόλυτα σύμφωνη με τὴν ἐπιγραφὴ τοῦ Νέου μέγα Κώδικα Σερρών καὶ υποστηρίχθηκε ἀπὸ τὸν Εὐ. Κυριακοῦδη⁸⁷. Ὁ τελευταῖος χρονολογεῖ τὴν τοιχογραφία τῆς Θεοτόκου Περιβλεπτου στὰ 1359, ἀποδίδοντας τὴ χρονολόγηση σὲ λάθος τοῦ ἀντιγραφέα τοῦ κώδικα καὶ παρουσιάζει τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς (Εικ. 13, 14) ὡς ἐξῆς⁸⁸, παρατηρώντας, παράλληλα, κάποια λάθη τοῦ συγγραφέα τοῦ κώδικα στὴν ἀντιγραφὴ τῆς ἐπιγραφῆς:

82. ΓΙΑ τὴν παράσταση βλ. Α. Στρατή, Παρατηρήσεις στὴν τοιχογραφία τῆς Παναγίας Περιβλεπτου ἀπὸ τὸ Μακρυναρίκι τῆς Ἱ. Μ. Τιμίου Προδρόμου Σερρών, *Σερραϊκά Ἀνάλεκτα Β΄* (1993-1994) 47-52, εἰκ. 1.

83. Σύμφωνα με τὴν παραπάνω ἐπιγραφὴ, ἡ τοιχογραφία αὐτὴ ἀποτελεῖ προσφορά τοῦ μοναχοῦ Θεοδότου που ἀνῆκε προφανῶς στὴ μοναστικὴ κοινότητα τῆς μονῆς Προδρόμου Σερρών. Βλ. ἐπίσης Α. Στρατή, ὁ.π., σ. 51.

84. Α. Ξυγγόπουλου, *Αἱ τοιχογραφίαι...*, ὁ.π., σ. 75, 76, πίν. 64.

85. ΓΙΑ ὅλες τὶς τοιχογραφίες βλ. Α. Στρατή, Ὁ τοιχογραφικὸς διάκοσμος τοῦ Μακρυναρικίου στὸ καθεολικὸ τῆς Ἱ. Μ. Τιμίου Προδρόμου Σερρών, *Οἱ Σέρρες καὶ ἡ περιοχὴ τους ἀπὸ τὴν ἀρχαία στὴ μεταβυζαντινὴ κοινότητα, Διεθνὲς Συνέδριο, Σέρρες 29 Σεπτεμβρίου - 3 Οκτωβρίου 1993, Περίληψεις τῶν ἀνακοινώσεων*, σ. 27. Ἡ ολοκληρωμένη δημοσίευση τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ δεύτερου στρώματος τοῦ Μακρυναρικίου (1630) περιλαμβάνεται στὰ ὑπὸ ἐκτύπωση Πρακτικά τοῦ Συνεδρίου.

86. Βλ. ὑποσημ. ἀρ. 82 καὶ ἐιδικότερα σ. 51, 52.

87. Ε. Ν. Κυριακοῦδη, *Ἡ τέχνη στὴ Μονὴ Προδρόμου Σερρών κατὰ τὴν περίοδο τῆς σερβοκρατίας, στὸν 14ο αἰῶνα, Χριστιανικὴ Μακεδονία. Ἱερὰ μονὴ Τιμίου Προδρόμου Σερρών*, Ἐπιστημονικὸ Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 285.

88. Ὁ.π., σ. 285-286.

+ΔΕΟΜΑΙ ΣΥ.....ΤΟΥ ΤΥΜΒΕΥΣΕ
ΩΣ ΕΤΕΡ'ΟΥ ΞΕ.....ΝΙΣΘΗ ΚΑΙ ΚΑ
ΘΙΣΤΟΡΙΘΗ Ι.....ΔΙΑ ΣΥΝ
ΔΡΟΜΗ[Σ].....

Νεότερη διάνοιξη του τόξου της θύρας που οδηγεί στο Μακρυναρίκι κατέ-
στρεψε το μεγαλύτερο μέρος της επιγραφής.

Απόλυτα βέβαιο είναι ότι η ινδικτιώνα ιβ' δεν αντιστοιχεί με το έτος 1319 και έτσι πρέπει να θεωρηθεί πως πρόκειται για λάθος πιθανότατα του αντιγραφέα του κώδικα. Για το λόγο αυτό μπορούμε να υποθέσουμε, από την πλευρά μας, την απάλειψη του γράμματος ι που ίσως οφείλονταν σε λάθος του αντιγραφέα. Έτσι παραμένει μόνο το γράμμα β που αντιστοιχεί με την ακριβή ινδικτιώνα του έτους 1319. Ο μοναχός Θεόδοτος που αναφέρεται στην επιγραφή ως ο χορηγός της παράστασης δεν είναι γνωστός από τις σωζόμενες πηγές και δεν μπορεί να συνεισφέρει καμμία βοήθεια στον καθορισμό ορθότερης χρονολόγησης.

Μετά τα νέα αυτά στοιχεία, αναγκαστικά πρέπει να καταφύγουμε μόνο στη συνδρομή της εικονογραφικής και τεχνοτροπικής ανάλυσης της αφιερωματικής τοιχογραφίας⁸⁹. Η τελική άποψή μας προσανατολίζεται οριστικά στην ένταξή της, από χρονολογικής πλευράς, στην πρώτη φάση της τοιχογραφικής διακόσμησης του καθολικού της μονής, μαζί με τους Σαράντα μάρτυρες και τη Δέηση της Ενάτης.

Τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά, με πρώτη ματιά, παρουσιάζουν αρκετές δυσκολίες στην αναλυτική εξέτασή τους αφού υπάρχουν διάσπαρτες επιζωγραφήσεις τόσο στο σκούρο γαλάζιο βάθος όσο και στις μορφές (Εικ. 15). Για τον λόγο αυτό δεν μπορεί να λεχθεί και να υποστηριχθεί, με απόλυτη βεβαιότητα, οποιαδήποτε πειστική θεωρία, αν δεν προηγηθούν εκτεταμένες εργασίες καθαρισμού και συντήρησης.

Κλείνοντας, θα θέλαμε να υπογραμμίσουμε την καλλιτεχνική σημασία και ιστορική αξία των παλαιότερων τοιχογραφιών της Ενάτης του καθολικού της Ι. Μ. Τιμίου Προδρόμου Σερρών. Η παρουσίαση και ανάλυσή των στα πλαίσια του δημοσιεύματος αυτού έδειξε ότι ανήκουν στο σύνολο των λαμπρών αριστουργημάτων της παλαιολόγιας τέχνης⁹⁰ που δεσπόζουν στη μονή κυρίως το

89. Βλ. σχετικά Α. Στρατή, Παρατηρήσεις..., ό.π., κυρίως σ. 49-51.

90. Στον κυρίως ναό του καθολικού της μονής Προδρόμου Σερρών βρίσκονται ως «προσκυνητάρια» δύο δεσποτικές εικόνες του Χριστού Παντοκράτορος και της Παναγίας Οδηγήτριας που ανήκουν στα αριστουργήματα της ζωγραφικής των φορητών εικόνων του πρώτου μισού του 14ου αι. Βλ. σχετικά Α. Στρατή. Οι εικόνες του Χριστού Παντοκράτορος και της Παναγίας Οδηγήτριας στο Καθολικό της Ι. Μ. Τιμίου Προδρόμου Σερρών, ΔΧ.4Ε, περ. Δ', τ. ΙΗ' (1995) 121-128. Βλ. επίσης της ίδιας, Εικόνες του 14ου αιώνα από την περιοχή των Σερρών, Βυζαντινές εικόνες: Τέχνη, τεχνική και τεχνολογία, Διεθνές Συμπόσιο, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, 20-21/2/1998 (τα Πρακτικά υπό έκδοση).

πρώτο μισό του 14ου αιώνα και αντιπροσωπεύουν επάξια υψηλότατο καλλιτεχνικό πνεύμα και την ανώτερη αισθητική τε βάλλονται καταλυτικά την εποχή αυτή.

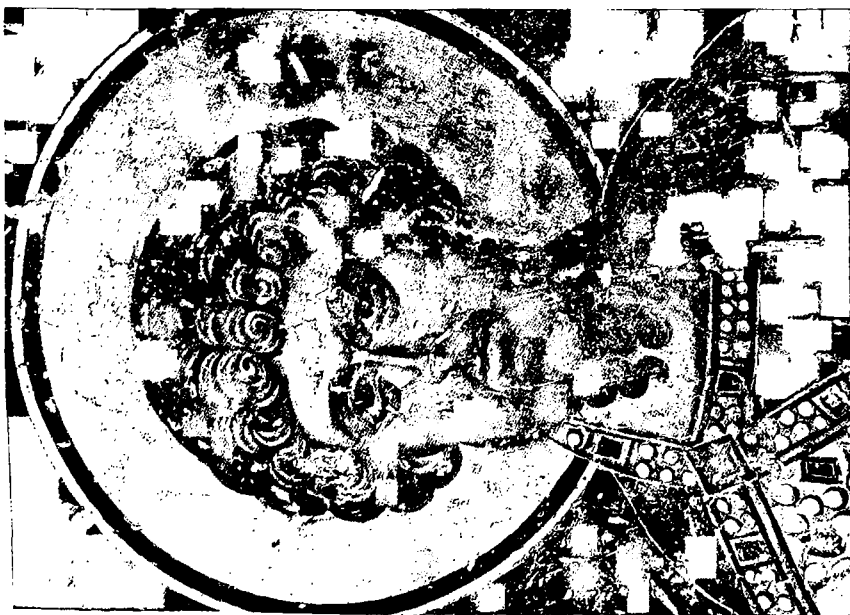
Θεσσαλονίκη

Ειχ. 1. Ι. Μ. Τιμίου Προδρόμου Σερρών. Καθολικό. Ενάτη. Σαράντα μάρτυρες.

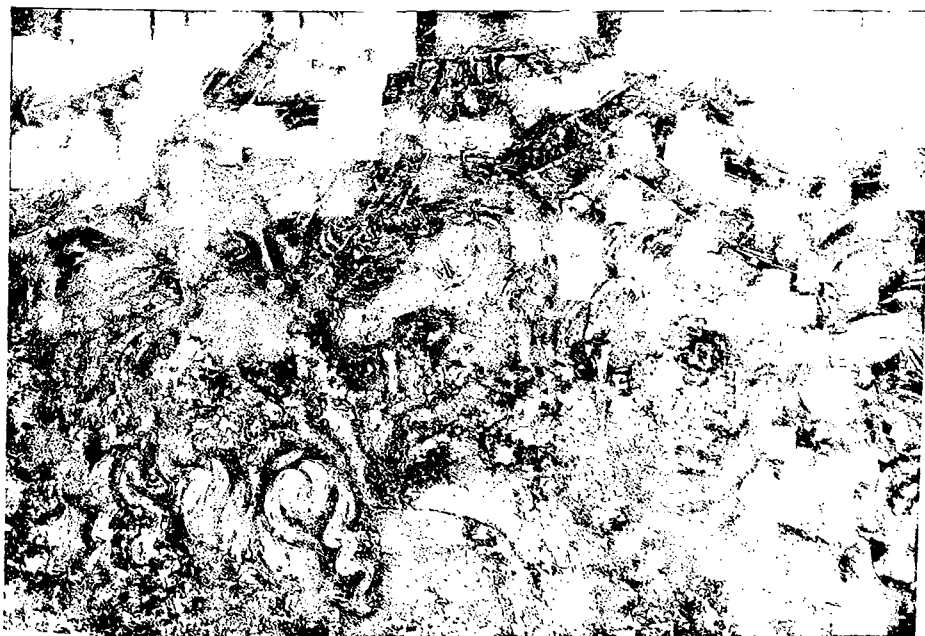

Ειχ. 2. Ι. Μ. Τιμίου Προδρόμου Σερρών. Καθολικό. Ενάτη. Δέηση.

Εικ. 9. Ι. Μ. Τιμίου Προδρόμου Σερρών. Καθολικό. Ενάτη. Αταύτιστος μάρτυρας.

Εικ. 10. Ι. Μ. Τιμίου Προδρόμου Σερρών. Καθολικό. Ενάτη. Σαράντα μάρτυρες (λεπτομέρεια).

Εικ. 15. Ι. Μ. Τιμίου Προδρόμου Σερρών. Καθολικό. Ενάτη. Θεοτόκος Περίβλεπτος.

Ο ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΑΝΔΡΕΑΣ
ΣΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ

Ο απόστολος, άγιος Ανδρέας¹, γαλιλαίος αλιεύς και αδελφός του αγίου Πέτρου, ο πρωτόκλητος, τιμώμενος ευρέως τόσο στην Ανατολή όσο και στη Δύση απεικονίστηκε ενωρίς σε παλαιοχριστιανικά μνημεία του «Orbis Christianus Orientalis et Occidentalis».

Οι εικονογραφικές παραστάσεις του αγίου Ανδρέα κατατάσσονται σε δύο κύριες κατηγορίες, δηλαδή σ' αυτήν που παρίσταται μόνος —συνήθως μέσα σε μετάλλιο— και στην άλλη των σύνθετων απεικονίσεων. Οι τελευταίες αφορούν ευαγγελικές σκηνές, όπως η κλήση του αλιέα Ανδρέα από το Χριστό στο αποστολικό αξίωμα, η συμμετοχή του στη χορεία των δώδεκα μαθητών του Χριστού, σε θαύματα του Θεανθρώπου, στο Νιπτήρα, στο Μυστικό Δείπνο, στην προσευχή του Χριστού στη Γεθσημανή, στη συνάντηση του Χριστού μετά την ανάστασή του με το Θωμά, στην Κοινωνία των Αποστόλων και σ' άλλα βιβλικά επεισόδια. Όμως λόγω της πληθώρας των καινοδιαθηκικών θεμάτων στα οποία μνημονεύεται ο απόστολος Ανδρέας, περιοριζόμαστε με επιλεκτικό τρόπο στην παρακάτω παρουσίαση και περιγραφή ορισμένων εικονογραφικών συνθέσεων, όπως της αποστολικής κλήσης, των μαθητών του Χριστού με το Διδάσκαλό τους και μερικών σκηνών από τον εικονογραφικό κύκλο του πάθους του Χριστού.

Αρχίζοντας από την πρώτη κατηγορία, περιγράφουμε κατ' αρχάς την παράσταση του αποστόλου αυτού σε δίπτυχο από ελεφαντοστό του Victoria and Albert Museum, στο Λονδίνο, με χρονολόγηση μεταξύ των ετών 450 και 460 (εικ. 1). Πρόκειται μάλλον με βεβαιότητα για τον απόστολο Ανδρέα. Η μετωπική στάση του με μία μικρή κλίση του σώματός του προς το αριστερό χέρι του φανερώνει το υψηλό ανάστημά του, ενώ το κεφάλι του μακρύ με βοστρυχειδή

1. Βλ. γενικά για το βίο και την εικονογραφία του αποστόλου αυτού: *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 2, Ανδρέας, απόστολος, στ. 660-668. *Bibliotheca Sanctorum*, I, *Andrea, apostolo, santo*, σ. 1094-1113. L. Réau, *Iconographie de l'art chrétien*, III, *Iconographie des saints*, I (A-P), Paris 1958, André, σ. 76-84. H. Aurenhammer, *Lexikon der Christlichen Ikonographie*, II, Wien 1959, Andreas, σ. 132-138. *Reallexikon zur Byzantinischen Kunst*, I, Stuttgart 1966, Andreas, σ. 154-156. *Lexikon der Christlichen Ikonographie*, V, *Ikonographie der Heiligen*, Herder (Rom-Freiburg-Basel-Wien) 1973, Andreas, σ. 138-152. Βλ. και τη σύντομη μονογραφία της αυστριακής καθηγήτριας Αρχαιολογίας Renate Pillinger, *Der Apostel Andreas. Ein Heiliger von Ost und West im Bild der frühen Kirche*, Wien 1994.

κόμμωση και παρόμοιας μορφής γενειάδα ανακαλεί στη μνήμη μας τις αφηγήσεις των απόκρυφων πράξεων², αλλά και της επίσημης εκκλησιαστικής γραμματείας³ για τη σωματική εμφάνιση του αποστόλου Ανδρέα και την πνευματική του ανδρεία⁴. Άλλωστε η ετυμολογία του ονόματός του⁵ συνηγορεί για την ανδρεία και την κομψή και καλή σωματική εμφάνισή του που πιστοποιείται από τα εξεταζόμενα παρακάτω δείγματα της παλαιοχριστιανικής εποχής.

Οι αναφορές της απόκρυφης και επίσημης εκκλησιαστικής γραμματείας, για τις οποίες παραπέμφαμε προηγουμένως, περί της ωριμότητας της ηλικίας του αγίου, του ικανού σωματικού ύψους του, της μακριάς μύτης του και των μακρών φρυδιών των ματιών του που κρέμονται κάτω, ανταποκρίνονται, νομίζω, στα εικονογραφικά δεδομένα που μας παρέχει το υπόψη ελεφαντοστό, όπως και τα επόμενα παραδείγματα. Ο απόστολος Ανδρέας στέκεται επάνω σε βαθμίδα, ανυπόδητος και φέρει χιτώνα και πολύπτυχο ιμάτιο. Μορφολογικά μοιάζει με απεικονίσεις φιλοσόφων της ελληνορωμαϊκής εποχής. Στο αριστερό χέρι κρατεί κλειστό ειλητάριο, ενώ υψώνει εμπρός την παλάμη του δεξιού χεριού του.

Ο μαθητής αυτός του Χριστού καθίσταται προσφιλές εικονογραφικό θέμα από τους ψηφοθέτες των παλαιοχριστιανικών μνημείων της Ραβέννας. Φαίνεται, ότι στην ιταλική αυτή πόλη που αποτέλεσε εξ αρχία του βυζαντινού κράτους, η λατρευτική τιμή του αγίου και αποστόλου Ανδρέα ήταν πολύ διαδεδομένη, όπως μαρτυρείται και από την ίδρυση κατά τον Ε' αιώνα βασιλικής αφιερωμένης στον άγιο αυτό με την επωνυμία S. Andrea dei Goti⁶. Σε ψηφιδωτή παράσταση του τόξου της αφίδας του αρχιεπισκοπικού παρεκκλησίου της παραπάνω πόλης, μεταξύ των ετών 494 και 519 (εικ. 2) η στηθαία απεικόνιση του αποστόλου αυτού περικλείεται σε μετάλλιο (*imago clipeata*), περιγραφόμενο από τριπλή περιφέρεια χρωμάτων χρυσού, άσπρου και σκούρου μπλε. Το μετάλλιο αυτό ανήκει στην ομάδα άλλων έντεκα ακόμη μεταλλίων με τις στηθαίες μορφές των αποστόλων, αριστερά και δεξιά του στηθαίου Χριστού. Η υπάρχουσα υπεράνω του μεταλλίου λατινική επιγραφή AND/REAS επιμαρτυρεί την απεικονιζόμενη βιβλική προσωπικότητα. Φυσικά είναι ζωγραφισμένος ο απόστολος αυτός κοντά

2. Βλ. Πράξεις και περίοδος 12, (M. Bonnet, *Acta Andreae*, Paris 1895 [Suppl. cod. apocr. 2], 12): καίτοι γε οὐδὲ τὴν σωματικὴν ἡλικίαν μικρὸς ἐτύγχανεν, ἀλλὰ καὶ πάνυ εὐμήκης, ἐπίρρινος, κάτοφρος, μικρὸν κεκυφώς.

3. Βλ. Επιφανίου μοναχού και πρεσβυτέρου, *Περὶ τοῦ βίου και των πράξεων και τέλους του αγίου Ανδρέου*, PG 120, 225D-228A: Οὐδὲ τῇ ἡλικίᾳ ἦν μικρὸς, ἀλλὰ καὶ μέγας, μικρὸν δὲ κεκυφώς, ἐπίρρινος, κάτοφρος. Ιερωνύμου, *Liber de nominibus hebraicis*, PL 23, 845 x.e.: «Andreas ... virilis appelletur».

4. Βλ. Αθανασίου Αλεξανδρείας, *Εγκώμιον εις τον άγιον Ανδρέαν τον Απόστολον*, PG 28, 1104A: Ἄνδρέας ὁ τῆς ἀποστολικῆς ἀνδρείας ἐπώνυμος.

5. Βλ. W. Bauer - K. B. Aland, *Griechisch-deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der frühchristlichen Literatur*, Berlin - New York 1988, σ. 126.

6. Βλ. P. Novara, *La nascita del culto di Sant' Andrea a Ravenna e la basilica di Sant' Andrea «dei Goti»*, *Romagna-arte e storia*, 6, 17 (1986) 5-10.

στον αδελφό του Πέτρο, σε δεύτερη θέση, στα αριστερά του Χριστού. Είναι ντυμένος με χιτώνα και ιμάτιο λευκού χρώματος, που περιγράφονται με καφέ ψηφίδες. Το πρόσωπό του ωοειδές με μεγάλα εκφραστικά μάτια, η σχηματοποιημένη κόμμωσή του με γκριζες και καφέ αδρές κυματοειδείς ραβδώσεις, που θυμίζουν φλόγες φωτιάς, τα κοντά γένια του, όπως και οι ερυθρωπές πινελιές στο μέτωπο, στα μάγουλα και κάτω από το στόμα εξαίρουν την αρρενωπή και ανδροπρεπή εμφάνισή του. Ο ψηφιδογράφος στο έργο αυτό δεν έχει τοποθετήσει το απαραίτητο, ως συνήθως, φωτοστέφανο στο κεφάλι του αγίου.

Σε μία άλλη ψηφιδωτή παράσταση της θριαμβευτικής αφίδας του ραβεννατικού μνημείου S. Vitale και μέσα πάλι σε μετάλλιο, μεταξύ των ετών 537-538 και 544-545 (εικ. 3), που συνιστά μεμονωμένη απεικόνιση του κύκλου των δώδεκα αποστόλων και των μαρτύρων Γερβασίου και Προτασίου, δεξιά και αριστερά της στηθαίας μορφής του Χριστού επαναλαμβάνεται η προσωπογραφία του αποστόλου Ανδρέα. Η λατινική επιγραφή ANDR/EAS μέσα στο μετάλλιο και η θέση του αποστόλου αυτού δίπλα στον απόστολο Πέτρο, στη δεύτερη θέση, στα αριστερά του Χριστού, συνιστούν επαναλαμβανόμενα στοιχεία που παρατηρήσαμε και στο προηγούμενο ψηφιδωτό του αρχιεπισκοπικού παρεκκλησίου.

Ο άγιος Ανδρέας έχει γαλαζόλευκη ραβδοειδή κόμμωση που χωρίζεται στη μέση, όπως επίσης γένια και μουστάκια του ίδιου χρώματος. Φέρει χρυσοκίτρινο φωτοστέφανο σε αντίθεση με το προηγούμενο εικονογραφικό παράδειγμα. Το μετάλλιο ορίζεται από στεφάνι εκτελεσμένο με κτενοειδείς πλοχμούς λευκοπράσινου χρώματος. Φυτικές και γεωμετρικές διακοσμήσεις καφέ, πράσινου και κίτρινου χρώματος, που απηχούν την ελληνορωμαϊκή διακοσμητική, τέχνη περιβάλλουν εξωτερικά το μετάλλιο.

Στην ίδια εικονογραφική κατηγορία των παραπάνω ραβεννατικών παραδειγμάτων συγκαταλέγεται και το ψηφιδωτό που παριστά τον υπόψη απόστολο μέσα σε μετάλλιο του τόξου της αφίδας της εκκλησίας Παναγίας Κανακαριά της Λυνθρακώμης στην Κύπρο, μεταξύ των ετών 520-530 (εικ. 4). Και πάλι η μεμονωμένη αυτή προσωπογραφία εντάσσεται στον κύκλο απεικόνισης των δώδεκα αποστόλων και των τεσσάρων ευαγγελιστών. Επιγραφή ο A/N/ΔP/E/A/C πιστοποιεί, ως συνήθως, την εικονιζόμενη παράσταση. Φαίνεται, ότι οι πληροφορίες του Διονυσίου του εκ Φουρνά', όταν κάμει λόγο για τους δώδεκα αποστόλους και τα σχήματα αυτών και στην περίπτωση αυτή για τον απόστολο Ανδρέα, «ως γέροντα κατζαρομάλλη, εις δύο χωρίζοντα το γένειο και φέροντα σταυρό και τυλιγμένο χαρτί», ανταποκρίνονται εν μέρει στις εικονογραφικές μαρτυρίες του ΣΤ' αιώνα.

Πιστεύουμε, ότι ο συγγραφέας αυτός θα είχε υπόψη του περισσότερο μεταγενέστερα βυζαντινά μνημεία και όχι τα πρώιμα εικονογραφικά παραδείγματα,

τα οποία υφιστάμενα εκτός της μητροπολιτικής Ελλάδας θα του ήταν για την εποχή που έγραφε παντελώς άγνωστα. Μέσα σε γαλάζιο βάθος προβάλλει η εκφραστική μορφή του αποστόλου με αυστηρά σχηματοποιημένη κόμμωση και γένια χρώματος γκριζογάλανου και σκούρου καφέ.

Το τελευταίο εξεταζόμενο παράδειγμα μεμονωμένων παραστάσεων συνιστά πάλι ένα άλλο ψηφιδωτό μετάλλιο, που συνεχίζει τη μακρά ραβεννατική και κυπριακή παράδοση με τις οποίες ασχοληθήκαμε παραπάνω. Πρόκειται για μετάλλιο εντασσόμενο στον κύκλο των δώδεκα αποστόλων και των τεσσάρων ευαγγελιστών, αριστερά και δεξιά της προτομής του Χριστού, στην αφίδα του καθολικού της μονής της Αγίας Αικατερίνης στο Σινά με χρονολόγηση μεταξύ των ετών 548 και 560-565 (εικ. 5). Η επιγραφή A/N/ΔP/EAC κατέχει τον κενό χώρο αριστερά και δεξιά του προσώπου του αποστόλου. Ο άγιος με μικρή στροφή του βλέμματός του προς τα δεξιά του θεατή, εκτελεσμένος από τον ψηφιδογράφο με καφέ, ερυθρωπές, λευκές και κιτρινωπές ψηφίδες, νομίζω, ότι ακολουθεί πιστά τις γραπτές πληροφορίες που μας παρέχουν η απόκρυφη και η επίσημη εκκλησιαστική γραμματεία, τις οποίες εμνημονεύσαμε προηγουμένως. Μακριά μύτη, σφριγγλό και αρρενωπό ύφος, πεσμένα φρύδια και οργανική ενότητα κόμμωσης, γενιών και μουστακιού προσδίδουν στη βιβλική αυτή προσωπικότητα αφενός τη χειρωνακτική αδρότητα ενός αλιέα της Γαλιλαίας και αφετέρου την αυθεντική σοβαρότητα και υπευθυνότητά του στο νέο αποστολικό αξίωμα που έλαβε από το Χριστό.

Η δεύτερη εικονογραφική κατηγορία περιλαμβάνει, όπως προείπαμε, σύνθετες σκηνές στις οποίες μετέχει ο απόστολος Ανδρέας. Προηγείται ασφαλώς ιστορικά το θέμα της κλήσης του Ανδρέα και του αδελφού του Πέτρου ως πρώτων μαθητών του Χριστού, σύμφωνα με τις ευαγγελικές αφηγήσεις (Ματθ. 4, 18-20 και Μαρκ. 1, 16-18). Ο ψηφιδωτός διάκοσμος της Ραβέννας λόγω της γνωστής λατρευτικής τιμής που απέδιδε η πόλη αυτή στον απόστολο Ανδρέα μας προσφέρει ένα εξαιρετο παράδειγμα από τη βόρεια πλευρά του κεντρικού κλίτους της βασιλικής S. Apollinare Nuovo, στην τρίτη θέση από ανατολικά, όπου εκτυλίσσονται τα θαύματα και οι παραβολές του Χριστού (εικ. 6). Η χρονολόγηση αποδίδεται στις αρχές του ΣΤ' αι. και ειδικότερα πριν από το 526. Στο δεξιό μέρος του ψηφιδογραφήματος στέκεται στην όχθη της λίμνης της Γαλιλαίας ο Χριστός ευθυτενής, αγένειος, με ένσταυρο φωτοστέφανο, καλώντας τους αλιείς Πέτρο και Ανδρέα στο αποστολικό αξίωμα, με υψωμένο το δεξιό χέρι, κάνοντας τη χειρονομία της ευλογίας. Ο Χριστός συνεχίζοντας την ελληνιστική παράδοση της πρώιμης χριστιανικής τέχνης φέρει σανδάλια, ενώ ο χιτώνας και το ιμάτιο χρώματος σκούρου μπλε, με πτυχώσεις ανοιχτού μπλε και διακοσμητικές ταινίες χρώματος καφέ, καλύπτουν όλο το σώμα του. Δίπλα στο Χριστό, στο δεξιό άκρο, μία άλλη μορφή ντυμένη με λευκά ενδύματα, εκ των οποίων το ιμάτιο έχει εμφανές γαμμάδιο, φέρει το δεξιό χέρι εμπρός και σε

οριζόντια θέση. Πρόκειται μάλλον για κάποιο πρόσωπο, μη αναφερόμενο στις ευαγγελικές διηγήσεις, που εκτελεί όμως χρέη μάρτυρα και πιστοποιεί έτσι την ιστορικότητα του βιβλικού αυτού γεγονότος. Το υπόλοιπο και μεγαλύτερο προς τα αριστερά μέρος του ψηφιδωτού κατέχει η απεικόνιση των νερών της λίμνης, στα οποία επιπλέει πλοιάριο σχήματος ημισελήνου και στο οποίο επιβαίνουν οι αδελφοί αλιείς Πέτρος στα δεξιά και Ανδρέας στα αριστερά. Ο πρώτος σύρει τα γεμάτα με ψάρια δίχτυα από τη λίμνη και ο δεύτερος χειρίζεται τα κουπιά. Και οι δύο αναγνωρίζονται από τη γνωστή κόμμωσή τους και γενειάδα, δηλαδή τη λευκή και κοντή του Πέτρου και την πυκνή γκριζόμαυρη, κυματοειδή του Ανδρέα. Αμφότεροι ως αλιείς φορούν κοντά ενδύματα, τις εξωμίδες και παρατηρούν έκπληκτοι την αυστηρή αλλά και μειλίχια φυσιογνωμία του Χριστού που τους καλεί να γίνουν αλιείς ανθρώπων και μαθητές του σωτηριώδους έργου του. Στο κάτω μέρος της όλης παράστασης πλέει επάνω στα λιμναία κυματώδη νερά κάποιο μεγάλο ψάρι.

Η συμμετοχή του Ανδρέα, όπως και των άλλων αποστόλων και μαθητών του Χριστού είναι πάντοτε διακριτική και παραδίδεται σε διάφορα εικονογραφικά αντικείμενα. Σε ασημένια λειψανοθήκη πολύ μικρών διαστάσεων από το Jabalkono της Βουλγαρίας, εκτιθέμενη στο Εθνικό Μουσείο της Σόφιας, του Δ' αιώνα (εικ. 7), που αποτελεί, πιστεύω, ένα από τα αρχαιότερα, αν μη το αρχαιότερο παράδειγμα απεικόνισης του αποστόλου Ανδρέα, η υπάρχουσα επιγραφή ANΔ/PE/AC επιμαρτυρεί την ταυτότητα της καινοδιαθηκικής αυτής προσωπικότητας. Ο υπόψη απόστολος χωρίς ιδιαίτερα διακεκριμένα εικονογραφικά γνωρίσματα, φέροντας χιτώνα και ιμάτιο και κρατώντας ειλητήριο αποκαλύπτεται έτσι ως κήρυκας του θείου λόγου. Είναι τοποθετημένος από τον καλλιτέχνη στη δεξιά πλευρά του κιβωτιδίου και επίσης στη δεξιά πλευρά του έθρονου Χριστού, σε δεύτερη θέση πίσω από τον αδελφό του Πέτρο, εν μέσω οκτώ άλλων αποστόλων. Η σκηνή αυτή ιστορείται περίξ των πλευρών της μικρής αυτής λειψανοθήκης. Σε περισχεδιάσμα ολόκληρης της εγχάρακτης παράστασης ορειχάλκινου κάδου αποκείμενου στο Museo Sacro του Βατικανού στη Ρώμη, χρονολογούμενου μεταξύ των ετών 370 και 440 (εικ. 8) ο απόστολος Ανδρέας επεικονίζεται δεύτερος από το αριστερό χέρι του έθρονου στο κέντρο Χριστού, ως νέου και αγένειου, μετά τον αδελφό του απόστολο Πέτρο, κατά τη συνήθη εικονογραφική σειρά. Ο χαράκτης του αντικειμένου αυτού έχει εκτελέσει τους αποστόλους με τα ίδια σχεδόν πάντοτε εικονογραφικά χαρακτηριστικά και με μικρές μόνο παραλλαγές ως προς τις χειρονομίες τους. Και οι δώδεκα μαθητές του Χριστού φορούν μακρούς χιτώνες και κοντά ιμάτια και κρατούν κώδικες ή ανοιχτά βιβλία στα χέρια τους. Ο άγιος Ανδρέας ενατενίζει το Χριστό, κρατώντας ανοιχτό ευαγγέλιο στο αριστερό χέρι. Όπως όλοι οι απόστολοι και ο Ανδρέας είναι ενταγμένος μεταξύ υψηλών σχηματοποιημένων φοινίκων, συμβόλων της χριστιανικής νίκης. Η εικονογραφική αυτή σκηνή του έθρονου Χριστού μεταξύ

των μαθητών του υποδηλώνει την αποστολή τους (*missio apostolorum Christi*) στον κόσμο.

Η απεικόνιση του αποστόλου Ανδρέα μεταξύ δύο υψηλότατων φοινικόδεντρων με σχηματοποιημένα κλαδιά επαναλαμβάνεται σε ψηφιδωτή παράσταση της χορείας των αποστόλων στον τρούλλο του βαπτιστηρίου των Αρειανών στη Ραβέννα, που χρονολογείται γύρω στο έτος 450 (εικ. 9). Παρά την έλλειψη επιγραφικής μαρτυρίας, διαπιστώνει κανείς ποίο από τα εικονιζόμενα πρόσωπα είναι ο άγιος Ανδρέας, χάρη στα φυσιογνωμικά στοιχεία του. Ο απόστολος αυτός παρίσταται αμέσως μετά τον άγιο Πέτρο και εμφανίζεται ντυμένος με χιτώνα και ιμάτιο διακοσμημένο τα άκρα με χισσόφυλλα. Η λευκή ενδυμασία του ενθυμίζει τους προφήτες της Παλαιάς Διαθήκης με πρότυπα αρχαίους φιλοσόφους και ρήτορες. Φέρει σανδάλια στα στιβαρά πόδια του. Το ωοειδές πρόσωπο του αγίου κοσμεύεται με διμερή κοντή γενειάδα. Η κόμμωσή του είναι στρογγυλεμένη γκριζόμαυρου χρώματος. Με τα δύο χέρια που εκτείνονται λίγο προς τα εμπρός, καλυμμένα από τμήμα του ιματίου του, κρατεί το χρυσοποίκιλτο στεφάνι του μαρτυρίου του για να το προσφέρει στο Χριστό που απεικονίζεται στο κέντρο. Η ίδια εικονογραφική παράσταση με λατινική επιγραφή *ANDRE/AS* επαναλαμβάνεται και στο ραβεννατικό βαπτιστήριο των Ορθοδόξων, μεταξύ των ετών 471 και 473-474 με μερικές μόνο χρωματικές και διακοσμητικές παραλλαγές⁸.

Σε μία μνημειώδη παράσταση της αποστολής των μαθητών του Χριστού σε ψηφιδωτό διάζωμα υπεράνω της θριαμβευτικής αφίδας της βασιλικής του Ευφρασίου στο Πορέ (Parentium) της Ίστριας, του ΣΤ' αι. (εικ. 10), διακρίνεται ο απόστολος Ανδρέας να κατέχει τη συνήθη θέση του, όπως στα προηγούμενα μνημεία. Λατινική επιγραφή *SCS AND/REA* στο άνω δεξιό άκρο πιστοποιεί το συγκεκριμένο πρόσωπο, όπως επίσης το ίδιο πετυχαίνει και ο πασίγνωστος εικονογραφικός τύπος του αγίου αυτού με το χαρακτηριστικό είδος κόμμωσης και τα γένια. Ο απόστολος στρέφει το κεφάλι προς τα δεξιά, όπου κάθεται ο αγένειος Χριστός, φέροντας ευαγγέλιο, στις σελίδες του οποίου διαβάξει κανείς λατινιστί: *EGO SUM LUX VERA*. Ο υπόψη άγιος μοιάζει ως προς την ενδυμασία του με την αντίστοιχη ραβεννατική παράσταση του βαπτιστηρίου των Αρειανών. Το πρόσωπό του όμως αποκαλύπτεται περισσότερο αυστηρό και η κόμμωσή του μακρύτερη. Σε αντίθεση προς το μνημείο της Ραβέννας ο άγιος φέρει στα χέρια του κλειστό σταχωμένο, πολύπρικιλτο ευαγγέλιο.

Ιδιαίτερο εικονογραφικό ενδιαφέρον παρουσιάζει κοπτική τοιχογραφία της αφίδας του παρεκκλησίου VI της μονής του Αγίου Απόλλωνα από το Βαουίτ της αρχαίας Αιγύπτου, εκτιθέμενη στο Κοπτικό Μουσείο του Παλαιού Καΐρου, του ΣΤ' ή Ζ' αι. (εικ. 11). Στο έργο αυτό οι δώδεκα απόστολοι του Χριστού

και δύο ευαγγελιστές περιστοιχίζουν όχι τον ένθρονο Χριστό, όπως στα εξετασθέντα ήδη εικονογραφικά μνημεία, αλλά την ένθρονη αριστεροκρατούσα το θείο βρέφος Θεοτόκο. Και πάλι ο απόστολος Ανδρέας είναι ζωγραφισμένος από τον τοιχογράφο δεύτερος, μετά τον απόστολο Πέτρο, στα αριστερά της παράστασης ως προς το θεατή. Ο άγιος Ανδρέας με πολύ ανοιχτά πόδια, όπως και οι λοιποί συμμαθητές του, ώστε να αλληλοπατούνται, φέρει γαλαζόλευκο ποδήρη χιτώνα και λευκοκίτρινο ιμάτιο με πτυχώσεις χρώματος ροδί. Οι ίδιοι χρωματισμοί ισχύουν σχεδόν και για τους δώδεκα αποστόλους. Όπως και οι άλλοι απόστολοι κρατεί διάλιθο κλειστό ευαγγέλιο με τα δύο χέρια που το στηρίζει στο αριστερό μέρος του σώματός του. Το ανατολίτικο πρόσωπό του εμφανίζει αδρά χαρακτηριστικά με γκριζόλευκα γένια και κόμμωση του ίδιου χρώματος που ξεχωρίζει για τη φλογοειδή μορφή της. Η υπερκείμενη του κιτρινωπού φωτοστέφανου επιγραφή [†] ΑΝΔΡΕΑC επισφραγίζει τον εικονιζόμενο απόστολο.

Πλούσια είναι η συμμετοχή του αγίου Ανδρέα στον εικονογραφικό κύκλο του πάθους του Χριστού. Σε ψηφιδωτό που παραδίδει το Μυστικό Δείπνο του Χριστού και ιστορείται στον απέναντι κείμενο νότιο τοίχο του κεντρικού κλίτους της βασιλικής S. Apollinare Nuovo στη Ραβέννα, χρονολογούμενο πριν από το έτος 526 (εικ. 12), ο εν λόγω απόστολος διακρίνεται μεταξύ των δώδεκα. Το καινοδιαθηκικό αυτό επεισόδιο αναπτύσσεται ως εξής. Ο Χριστός στην τιμητική θέση *in cornu dextro*, μεγαλοπρεπώς ντυμένος την ιώδη και με άλλες χρωματικές ποικιλίες μπλε και χρυσού ενδυμασία του, υποδηλωτική του πάθους του, ανακεκλιμένος στο αριστερό μέρος της τράπεζας ως προς το θεατή, ευλογεί τα εδέσματα. Ακολουθούν προς τα δεξιά της παράστασης οι δώδεκα μαθητές, ανακεκλιμένοι, λευκοφορούντες, με κοντές κομμώσεις σχήματος κράνους. Μετά τον πρώτο απόστολο που είναι ασφαλώς ο Πέτρος, αναγνωριζόμενος από τα λευκά μαλλιά και γένια του, διακρίνεται ο αδελφός του Ανδρέας, στην τρίτη θέση από τα αριστερά, εξαιτίας της κόμμωσής του. Μπροστά από τους μαθητές του Χριστού εικονίζεται έντεχνη σιγμοειδής τράπεζα, στρωμένη με φαιόλευκο διακοσμημένο κάλυμμα. Δεξιά και αριστερά της τράπεζας υπάρχουν φράγματα χαμηλού ύψους με τέσσερα παραλληλόγραμμα θωράκια το καθένα, που φέρουν στο εσωτερικό τους τα ίδια γεωμετρικά σχήματα. Επάνω στην τράπεζα είναι τοποθετημένη η λοπάδα με δύο ψάρια και επίσης επτά πυραμοειδείς άρτοι ερυθροκίτρινου χρώματος.

Σε μία τελευταία σκηνή του πάθους του Χριστού που αφορά τον τάφο του, απεικονιζόμενο στην οπίσθια πλευρά μιας ευλογίας, δηλαδή φαλιδίου με αγιασμένο λάδι, από τη μονή S. Giovanni της βορειοϊταλικής πόλης Μονζα του ΣΤ΄ αι. (εικ. 13), προβάλλει και η μορφή του αποστόλου Ανδρέα. Συγκεκριμένα στην περιφέρεια της κυκλικής αυτής ευλογίας και μέσα σε δέκα τρία ωοειδή μετάλλια (*imagines clipeatae*) περιλαμβάνονται αντίστοιχα οι δέκα τρεις στηθαίες μορφές του Χριστού και των αποστόλων. Εξαιτίας της χαρακτηριστικής

κόμμωσης του αγίου Ανδρέα που είδαμε και στο παράδειγμα της μονής Σινά, αναγνωρίζεται να κατέχει ο απόστολος αυτός την πρώτη θέση, ως πρωτόκλητος δικαίως, στα δεξιά του μεταλλίου που περικλείει το Χριστό. Να προστεθεί ότι στον εσωτερικό ομόκεντρο κύκλο έχουν αποτυπωθεί από τον καλλιτέχνη ο τάφος του Χριστού υπό μορφή υψηλού κιβωρίου, οι μυροφόρες γυναίκες και ο άγγελος, εν μέσω φυτικής βλάστησης.

Όπως παρατηρήσαμε στα παραπάνω αναλυθέντα εικονογραφικά μνημεία που αφορούν μεμονωμένες και σύνθετες παραστάσεις, ο απόστολος Ανδρέας είτε συνοδεύεται από ελληνική ή λατινική επιγραφή του ονόματός του είτε στερείται αυτής, αναγνωρίζεται κάλλιστα χάρη στα ατομικά στοιχεία του προσώπου και της κόμμωσής του που καθίστανται εικονογραφικός κανόνας στην πρωτοχριστιανική εποχή αλλά και στη μετέπειτα βυζαντινή. Ως πρωτόκλητος παρίσταται με ταξύ των άλλων αποστόλων δεύτερος μετά τον κορυφαίο Πέτρο, που είναι και αδελφός του και κάποτε μάλιστα πρώτος. Η τιμητική αυτή θέση του, όταν συναπεικονίζεται με τους υπόλοιπους μαθητές του Χριστού, σκοπό έχει να εξάρει την αποστολική αυτή προσωπικότητα που κατά τη *Legenda Aurea* του Ιακώβου του Voragine, δυτικού θεολόγου και αρχιεπισκόπου Γένουας στην Ιταλία, του ΙΓ' αι., περιγράφεται ως «*decorus in vita, respondens in sapienti doctrina, virilis in poena et antrosos in gloria*»⁹.

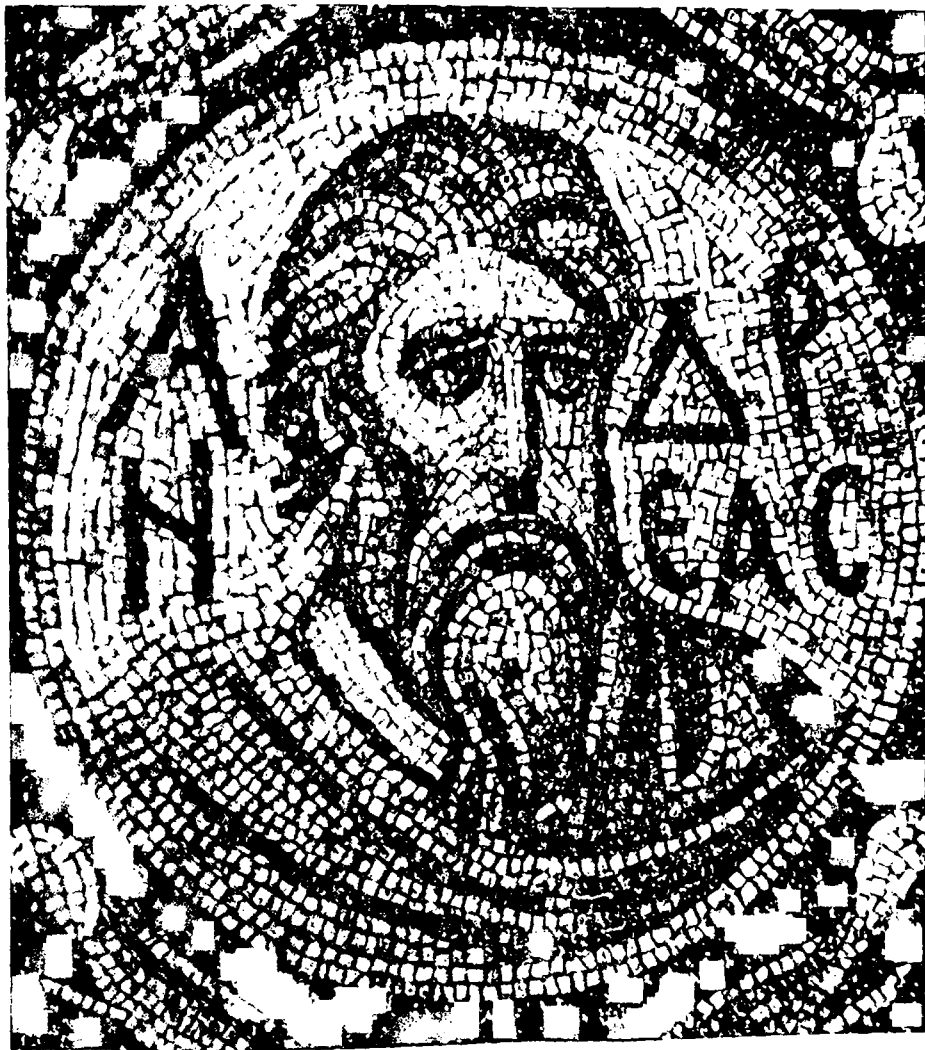
Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Ειχ. 1. Victoria and Albert Museum. Λονδίνο.

Εικ. 4. Παναγία Κανακαριά. Λυνθρακώμη Κύπρου.

Ειχ. 5. Αγία Αικατερίνη. Σινά.

Fig. 8. Museo Sacro. Βατικανό, Ρώμη.

Εικ. 9. Βαπτιστήριο Αρειανών. Ραβέννα.

Εικ. 10. Βασιλική Ευφρασίου. Πορέ.

Ειχ. 11. Κοπτικό Μουσείο. Παλαιό Κάιρο.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

‘Ο κατάλογος τῆς ἔκθεσης «9-19th Century Old Balkan Manuscripts —Bulgarian Culture Festival—, Japan Calligraphy Museum, Tokyo, November 19, 1997» (σελ. 1-83, ἔγχρ. πίν. 1-80) καὶ ἡ θεωρία περὶ... «βουλγαροβυζαντινοῦ» πολιτισμοῦ (*Παρνασσός* 40, 1998, σ. 393-414).

Στις 8.12.1997 ἦλθε στὰ χέρια μου¹ τὸ πολυτελὲς τεῦχος-Album, στὸ ἔξωτερικὸ κάλυμμα τοῦ ὁποίου ὁ ἀναγραφόμενος τίτλος καὶ μόνο (... Old Balkan Manuscripts!) προκαλοῦσε τὸ ἐνδιαφέρον μου ὡς ἐρευνητῇ. Φυλλομετρώντας το πρόχειρα αἰσθάνθηκα τὴν ἔκπληξη τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ἀναγνώριζε στοὺς ἔγχρωμους πίνακες τοῦ βιβλίου τὶς εἰκόνες οἰκείων ἑλληνικῶν χειρογράφων. Τὰ χειρόγραφα αὐτὰ εἶχα μελετήσει (μαζὶ μὲ συναδέλφους ἀπὸ τὸ Ἀριστοτελεῖο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, στὸ πλαίσιο τῶν ἐπιστημονικῶν ἀνταλλαγῶν Ἑλλάδος καὶ Βουλγαρίας) ἀνάμεσα στὰ ἔτη 1987-1993, στὸ Κέντρο Σλαβοβυζαντινῶν Σπουδῶν «Akad. Ivan Dujčev» τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Σόφιας². Ἐχω, συνεπῶς, ἰδιαίτερο λόγο νὰ ἀσχοληθῶ μὲ τὸ συγκεκριμένο δημοσίευμα καὶ τὰ εὐρύτερα ζητήματα ποὺ θέτει μὲ τὴν ἐμφάνισή του.

Τὸ τεῦχος εἶναι ἓνας εἰκονογραφημένος «κατάλογος ἔκθεσης» τῶν χειρογράφων ποὺ ἔγινε στὸ Ἰαπωνικὸ Μουσεῖο Καλλιγραφίας τοῦ Τόκυο, ἀπὸ 19 Νοε. ἕως 7 Δεκ. 1997. Στὸ εἰσαγωγικὸ σημείωμα, ποὺ εἶναι γραμμένο στὴν ἱαπωνικὴ γλῶσσα (σ. 3), περιέχεται χαιρετισμὸς τοῦ ὑπουργοῦ πολιτισμοῦ τῆς Ἰαπωνίας μὲ ἀφορμὴ τὴν ἐπίσκεψή του στὴ Βουλγαρία, καθὼς καὶ μνεῖα ὅτι τὸ βιβλίο αὐτὸ τυπώθηκε γιὰ νὰ τιμῇ τὴν τέχνη καὶ τὸν πολιτισμὸ, μὲ ἀναφορὰ στὰ κέντρα πολιτισμοῦ Ρίλα καὶ Φιλιπούπολη³. Ἀκολουθεῖ πρόλογος στὰ

1. Ἐκφράζω τὶς θερμὲς εὐχαριστίες μου πρὸς τὸν συνάδελφο καὶ φίλο κ. Εὐάγγελο Κυριακούδη γιὰ τὴν ἀποστολὴ τοῦ βιβλίου. Ὁ κατάλογος πρωτοπαρουσιάστηκε ἀπὸ τὶς στήλες τῆς ἐφημ. *Παράτηρητής* (Σερρών) ἀρ. φ. 4322, 24 Μαρτ. 1998, 1 καὶ 3· πρβλ. φ. 923, 30 Μαρτ. 1988, σ. 1 καὶ 3.

2. Βλ. Programme de travail relatif à l'application de l'Accord de Coopération Scientifique entre l'Université de Sofia «Kliment Ohridski» et l'Université «Aristote» de Thessalonique pour l'année universitaire 1986-87, Article 2.6.1. Πρβλ. ὑπ' ἀριθ. πρωτ. Α10108/14 Μαΐου 1987 ἔγγραφο τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο Ἑθνικῆς Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων, Δ/ση Ἀνωτάτης Ἐκπαιδεύσεως, Τμῆμα Διαπανεπιστημιακῶν Σχέσεων μὲ θέμα: Ἑγκρίση γιὰ μετάβαση μελῶν ΔΕΠ τοῦ Α.Π.Θ. στὸ Παν/μιο «ΚΑΗΜΕΝΤ ΟΧΡΙΔΣΚΙ» τῆς Σόφιας (μὲ συνημμένη κατάσταση 39 μελῶν ΔΕΠ τοῦ Α.Π.Θ. ποὺ συμμετείχαν στὸ «Πρόγραμμα ἐργασίας τοῦ ἔτους 1987, στὰ πλαίσια Συμφωνίας μὲ τὸ Πανεπιστήμιο «ΚΑΗΜΕΝΤ ΟΧΡΙΔΣΚΙ» τῆς Σόφιας»). Βλ. ἀκόμη: α) τὴν πράξη τῆς τριμελοῦς ἀπὸ ὑπουργοὺς ἐπιτροπῆς μὲ ἀριθμὸ 3147/6005/6.10.82 καὶ β) τὴν ἀριθ. 2499/8.4.87 ὑπουργικὴ ἀπόφαση (ΦΕΚ 199 τ. Β'), ὡς ἔγγραφα σχετικὰ μὲ τὴν ἐν λόγω διαπανεπιστημιακὴ συνεργασία.

3. Εὐχαριστίες ἐκφράζω καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ στὴ βυζαντινολόγο, διδάκτορα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς μας, κυρία Κοπο Keiko γιὰ τὴ βοήθειά της στὸ νὰ προσεγγίσω τὸ περιεχόμενο τοῦ ἱαπωνικοῦ κειμένου.

Ίαπωνικά καὶ Ἀγγλικά (σ. 5-7) ποὺ περιλαμβάνει χαϊρετισμὸ τοῦ Προέδρου τῆς Βουλγαρικῆς Δημοκρατίας κ. Petar Stoyanov⁴ καὶ ἀντιφώνηση τοῦ Διευθυντῆ τοῦ Ίαπωνικοῦ Μουσείου Καλλιγραφίας κ. Tenshu Koyama. Ὁ κατάλογος τῶν ἐκθεμάτων (σ. 9-68) παρουσιάζει 80 ἑγχρωμους πίνακες χειρογράφων ἐλληνικῶν (σ. 9-68, ἀριθ. 1-56), σλαβικῶν (σ. 53-64, ἀριθ. 57-76) καὶ ἀραβικῶν (σ. 66-67, ἀριθ. 77-78). Στὴ σελ. 68, ποὺ κλείνει τὸ ἐκτεθὲν ὑλικό, ἐμφανίζονται δύο δείγματα χειρογράφων, τὸ ἓνα (ἀριθ. 79) γραμμένο ἐλληνιστὶ καὶ τὸ ἄλλο (ἀριθ. 80) βουλγαριστὶ. Οἱ ἑγχρωμοὶ πίνακες συνοδεύονται ἀπὸ «κατατοπιστικὰ» κείμενα στὴν ἰαπωνικὴ γλῶσσα. Ὅμως στὴ συνέχεια ἐπανερχεται (σ. 70-71) ἡ δίγλωσση ἔκφραση στοῦ γενικοῦ σημείωμα τῆς Διευθύντριας τοῦ Κέντρου Ivan Dujčev τοῦ Πανεπιστημίου «St. Kliment of Ochrid» τῆς Σόφιας, καθηγ. Axinia Dzhurova⁵, ἔπεται ἓνα σημείωμα στὴν Ἰαπωνικὴ στοῦ ὁποῖο γίνεται λόγος γιὰ τὶς πολιτιστικὲς ἀνταλλαγὲς Ἰαπωνίας καὶ Βουλγαρίας, γιὰ τὰ «βουλγαρικὰ»⁶ χειρόγραφα, γιὰ τὴν ἔκθεση ἰαπωνικῶν χειρογράφων στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βουλγαρίας (Σόφια), γιὰ τὴ διάλεξη τοῦ ὑπουργοῦ πολιτισμοῦ τῆς Ἰαπωνίας καὶ τὶς σχέσεις του μὲ τὸ Κέντρο Ivan Dujčev. Τέλος, κάτω ἀπὸ τὸν τίτλο List of Exhibits, ἀκολουθεῖ (σ. 73-83) σὲ συνεχόμενη μορφή ἡ ἀγγλικὴ μετάφραση τῶν λημμάτων (ἀριθ. 1-80), τὰ ὁποῖα, γραμμένα γιὰ τὸ ἰαπωνικὸ κοινό, εἶδαμε νὰ συνοδεύουν τὶς ἑγχρωμες ἀπεικονίσεις τῶν ἐκθεμάτων. Τὰ κείμενα αὐτὰ ὑπογράφονται ἀπὸ δύο γνωστοὺς Βούλγαρους συγγραφεῖς, τὴν καθηγ. A. Dzhurova καὶ τὸν Dr. A. Boyadzhiev.

Ὁ ἀναγνώστης πληροφορεῖται γιὰ τὴ συνεργασία τοῦ Κέντρου Ivan Dujčev καὶ τοῦ Ίαπωνικοῦ Μουσείου Καλλιγραφίας ἀπὸ τὴ σελ. 71 τοῦ τεύχους, ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τὴ σελ. 73 καὶ τὴ σελ. 83 τῆς ἔκδοσης· στὴν τελευταία μάλιστα σελίδα προσδιορίζεται καὶ ἡ «ταυτότητα» τῆς ἔκθεσης ποὺ ὀργανώθηκε στοῦ Τόκου (19 Νοε. - 7 Δεκ. 1997) στοῦ πλαίσιο τοῦ Bulgarian Culture Festival.

4. Μεταξὺ τῶν ἄλλων διαβάζουμε: «This exhibition offers the opportunity to the Japanese public to get acquainted with an unique selection from a collection of nearly 700 manuscripts, which includes works representative of the major script and linguistic traditions in the Balkan Peninsula in the Middle Ages and the Renaissance» (Κατάλογος, σ. 5). Λόγια γενικά, ἀόριστα καὶ παραπλανητικά, ὅταν μάλιστα κανεὶς γνωρίζει ὅτι μιλοῦμε κυρίως γιὰ μιὰ συλλογὴ ἀπὸ συλημένα ἐλληνικά χειρόγραφα δύο λαμπρῶν βυζαντινῶν μοναστηριῶν ποὺ λειτούργησαν ὡς ἐστίες ἐλληνικῶν γραμμάτων καὶ πολιτισμοῦ ἀνοικτοῦ καὶ ἀκτινοβόλου.

5. Μεταξὺ τῶν ἄλλων διαβάζουμε: «There is no evidence of Slavonic manuscripts in any collection in the world dated 886AD» (Κατάλογος, σ. 71). Λεκτικὰ εὐρήματα μὲ σκοπὸ νὰ παραγκωνιστεῖ ὁ κυρίαρχος λόγος τῆς καταλυτικῆς παρουσίας τῶν ἐλληνικῶν χειρογράφων στὴν ἐν λόγω «συλλογὴ» τοῦ Κέντρου Dujčev.

6. Ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτὸς εἶναι ἀπαράδεκτος ἀπὸ ἐπιστημονικὴ καὶ μόνον ἄποψη. Ἐπὶ πλέον δὲν προσδιορίζονται οἱ ἀριθμητικὲς ἀναλογίαι τῶν ἐλληνικῶν, ἀνατολικῶν καὶ σλαβικῶν χειρογράφων ποὺ βρίσκονται τώρα στοῦ Κέντρο Dujčev, ὥστε νὰ γίνῃ φανερὴ ἡ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῶν ἐλληνικῶν ἐναντὶ τῶν ἄλλων χειρογράφων καὶ στὴν ποσοτικὴ καὶ στὴν ποιοτικὴ ἐκτίμηση τοῦ περιεχομένου καὶ τῶν χειρογράφων ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρης τῆς συλλογῆς.

Για την άφθογη τεχνική της ιαπωνικής τυπογραφίας δεν θα μπορούσε παρά να εκφράσει κανείς τον έπαινο. Ίδιαίτερα θα πρέπει να εξάρουμε τη θαυμαστή απόδοση του ύλικου των πινάκων —που μās προσφέρει έγχρωμες με πιστότητα εικόνες των πολύτιμων χειρογράφων μας— και τον έν γένει σχεδιασμό και την εκτέλεση του έργου.

ΊΑλλά για ένα έπιστημονικό και πολιτιστικό γεγονός που πραγματοποιείται στο περιβάλλον ενός άλλου πολιτισμού, προκειμένου να τον καταστήσει μέτοχο του πολιτισμού της χώρας «προέλευσης» των εκθεμάτων, θα μπορούσε να παρατηρήσει κανείς πολλά, όλα όμως επικεντρώνονται στη διαπίστωση ότι ο κατάλογος των χειρογράφων δεν συνοδεύεται από την απαιτούμενη σε όλες τις αξιοπρεπείς εκθέσεις του κόσμου βιβλιογραφική τεκμηρίωση⁷. Άλλά και όρισμένα από τα γραφόμενα έλέγχονται ως ανακριβή από έπιστημονική άποψη, όπως π.χ. τα περι «Slavonic»⁸ μεγαλογράμματης γραφής (άρ. 1), τα περι των όρων «Balkan type» (άρ. 44), «Balkan Style» (άρ. 47) και άλλα «συμπεράσματα», τα όποια έπιχειρούν ν' αποκρύψουν —σχεδόν πλήρως— ότι τα χειρόγραφα είναι Έλληνικά, «ούδεμίαν σχέσηιν έχοντα» με βουλγαρικά κέντρα παραγωγής. Η πραγματικότητα αποκρύπτεται από το άνύποπτο ιαπωνικό κοινό, το όποιο άγαπā τον βυζαντινό πολιτισμό⁹. Και αποκρύπτεται εντέχνως¹⁰ ήδη από τον τίτλο

7. Πρβλ. τους πρόσφατους καταλόγους δύο μεγάλων εκθέσεων άντικειμένων του βυζαντινού πολιτισμού: α) *The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era A.D. 843-1261*. Edited by Helen C. Evans and William D. Wixon, The Metropolitan Museum of Art, New York 1997, β) *Treasures of Mount Athos*, Thessaloniki 1997. Άκόμη και στις ειδικότερες εκθέσεις που σκοπεύουν στην ένίσχυση μιάς ευάναγνωστης πολιτικής δια του πολιτισμού δεν άπουσιάζει ή σχετική βιβλιογραφική τεκμηρίωση. Βλ. π.χ. *Trésors médiévaux de la République de Macédoine*, Paris, Musée National du Moyen Age, Thermes de Cluny, 9 février - 3 mai 1999 κ.ά.

8. Ο άναχρονιστικός όρος «σλαβική κεφαλαιογράμματη» δεν εύσταθεί, έπειδή ή σλαβονική ή σλαβική κεφαλαιογράμματη γραφή έμφανίζεται αιώνες άργότερα από την έμφανιση του τύπου της όευκόρουφης κεφαλαιογράμματης γραφής στην έλληνική και λατινική παλαιογραφία.

9. Βλ. π.χ. Association Internationale des Études Byzantines, Bulletin d'Information et de Coordination, No XVII Année 1992, Athènes - Thessalonique 1992, σ. 14, 86-87. Η Φιλοσοφική Σχολή του Άριστοτελείου Πανεπιστημίου έχει ήδη άναδείξει διδάκτορες βυζαντινολόγους και οι βυζαντινές σπουδές στην Ίαπωνία γνωρίζουν άνθηση τα τελευταία χρόνια (βλ. *Memoirs of the Faculty of Letters Osaka University*, vol. XXXV, March 1995, *The Survey of Early Byzantine Sites in Ölüdeniz Area (Lycia, Turkey). The First Preliminary Report*, Edited by Shigebumi Tsuji, Osaka University 1995, σ. 1-167 και Plates I-XII, Fig. 1-160 κ.ά.).

10. Δέν είναι ή πρώτη φορά που ή Βουλγαρία ως χώρα παρουσιάζει στο έξωτερικό (άλλά και στο έσωτερικό της) εκθέματα που δέν εκφράζουν άποκλειστικά τον δικό της πολιτισμό (βλ. π.χ. *Zlaten Manastir = Goldenes Kloster, Katalog zur Ausstellung «Goldenes Kloster» - Bulgarische Geschichte und Kultur των Georgi Simeonov και Ilia Pehliarov*. Herausgeber: Winag & Partner International Consultant Corp., Passau 1995· *Church Plac from the Collections of the National Museum of History*, Introduced by Teofana Matakieva-Lilkova, Sofia 1995). Τα προερχόμενα από την Έλλάδα κειμήλια, κυρίως των μονών Τιμίου Προδρόμου Σερρών και Είκοσιφονιάσης του Παγγαίου, έχουν ήδη ταυτιστεί (με τη φροντίδα του Έλληνικού Έπουργείου Πολιτισμού) και θα υπάρξουν μελλοντικά σχετικά δημοσιεύματα. Είναι παρήγορο έστω το γεγονός ότι, προκειμένου για τη λειψανοθήκη που παρουσιάζεται χωρίς ταυτότητα στον κατάλογο της Teofana Matakieva-

του καταλόγου: «Old Balkan Manuscripts»! Τί σημαίνει ο όρος «Balkan manuscripts»; Αποτελεί απόπειρα εισαγωγής ενός νέου «γεωγραφικού όρου» στην επιστημονική ορολογία για τα χειρόγραφα; Έπιχειρεί ή επιλογή του τίτλου να υπερκεράσει τους επιστημονικώς αποδεκτούς όρους ή να προωθήσει μία παραποίηση της ιστορικής πραγματικότητας για ιδεολογική χρήση;

Οί έλλείψεις, οί αποσιωπήσεις και οί παραποιήσεις τορπιλλίζουν την αξιοπιστία τών επιστημονικών δεδομένων. Κι όταν πάνω σ' αυτές οικοδομούνται μετέπειτα διάφορες θεωρίες, ή επιστημονική φερεγγυότητα κλονίζεται και ή δεοντολογία παραβιάζεται, όπως συμβαίνει εδώ, τουλάχιστον ως πρὸς τὰ έλληνικά χειρόγραφα: γιατί τὰ χειρόγραφα αυτά προέρχονται από δύο ιστορικά, σταυροπηγιακά μοναστήρια, έξαρτημένα από την καρδιά του Βυζαντίου (τήν Κωνσταντινούπολη), του 'Αγίου 'Ιωάννου του Προδρόμου στο όρος Μενοίκιον κοντά στις Σέρρες και της Παναγίας 'Αχειροποιήτου της έπονομαζομένης Κοσίνιτσας (μτγν. Είκοσιφοίνισσας) στο όρος Παγγαίον κοντά στη Δράμα¹¹. Οί μονές αυτές κράτησαν τὰ χειρόγραφα ως κειμήλια επί αιώνες, ώσπου, κάτω από πασίγνωστες ιστορικές συνθήκες, λεηλατήθηκαν από Βουλγάρους τὸ 1917, μεταφέρθηκαν στη Σόφια και παρέμειναν έπιμελῶς κρυμμένα έως τὸ 1988.

Όταν τὸ 1987 ξεκινήσαμε τὸ πρόγραμμα επιστημονικής συνεργασίας του 'Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και του Πανεπιστημίου της Σόφιας οί βασικὲς ἀρχές για την πρόοδο του εὐαίσθητου θέματος τών άγνωστης διήθεν προέλευσης έλληνικῶν χειρογράφων που είχαμε αναλάβει ήταν ή άμοιβαία κατανόηση της ιστορικής πορείας τών δύο γειτονικῶν λαῶν μας και ὁ άλληλοσεβασμός της πολιτιστικής ιστορίας τους με άξονα ὅμως την άλήθεια που άνα-

Lilkova (ό.π., σ. 18-19, άριθ. 8), στην έκθεση που πραγματοποιήθηκε πρόσφατα στην Τεργέστη και στὸν κατάλογο με τίτλο *Christiani à Oriente: Spiritualità, Arte e Potere nell'Europa post Bizantina*, a cura di Grigore Arbore Popescu, έκδ. Electa, σ. 341 άριθ. 83, αναφέρεται «una scritta in greco: «con l'ainto del servo di Dio lo ieromonaco Cristoforo, in dono a Kosfiniza». Εὐχαριστῶ θερμὰ τή Διευθύντρια του 'Ελληνικού 'Ινστιτούτου Βυζαντινῶν και Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν Βενετίας, καθηγήτρια Χρύσα Μαλτζέου, για την ύποδειξη και την άποστολή της βιβλιογραφικής αυτής ένδειξης.

11. Βλ. Axinia Džurova, Vassilis Atsalos, Krassimir Stančev, Vassilis Katsaros, «Check-list» de la *Collection de manuscrits grecs conservée au Centre de Recherches Slavo-Byzantines* «*Ivan Dujčev*» *Auprès de l'Université «St. Clement d'Ohrid» de Sophia* ('Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Publications du programme de la Coopération entre le Centre «Ivan Dujčev» de l'Université «St. Clement d'Ohrid» de Sofia et l'Université Aristote de Thessalonique-3), Thessalonique 1994, passim. Πρβλ. Βασίλη Κατσαρού, *Τὰ χειρόγραφα τών μονῶν Τιμίου Προδρόμου Σερρών και Παναγίας 'Αχειροποιήτου του Παγγαίου (Κοσίνιτσας)*. *Η Ιστορία τών άριθμῶν*. *Ο άνέκδοτος περιγραφικός κατάλογος τών έλληνικῶν χειρογράφων της 'Ακαδημίας 'Επιστημῶν της Βουλγαρίας* ('Αρχείο Κέντρου Σλαβο-Βυζαντινῶν Σπουδῶν «Ivan Dujčev» του Πανεπιστημίου Σόφιας) και ή συμβολή του στην προσπάθεια για την άνασύνθεση του «σχορπισμένου ψηφιδωτού» τών χειρογράφων τών δύο μονῶν [Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Σερρών, Σειρά έκδόσεων για την πόλη και τὸ νομὸ Σερρών, 4], Σέρρες 1995, σ. 189-222 (για τὸ δυσεύρετο βιβλίο έτοιμάζω β' έκδοση βελτιωμένη).

δεικνύεται από την επιστημονική έρευνα¹².

Οί Βούλγαροι συναδελφοί γνωρίζουν πολύ καλά όλα τα επιστημονικά δεδομένα της κοινής μας προσπάθειας για την ταύτιση και την προέλευση των ελληνικών χειρογράφων¹³. Κατανοούν επίσης σέ βάθος ότι τα πολλά ελληνικά χειρόγραφα της συλλογής του Κέντρου Дујџен ούδεμία σχέση έχουν με τα λίγα χειρόγραφα της ίδιας συλλογής πού, έν πάση περιπτώσει, τή συγκροτοϋν καί άλλες μικροκατηγορίες με χειρόγραφα σλαβικά, άνατολικά κτλ. Έφαρμόζουν όμως τή μέθοδο τής άπόκρυψης ή άποσιώπησης τών δεδομένων, προκειμένου στη συνέχεια νά οίκοδομήσουν —χωρίς θεμέλια— τή δική τους θεωρία. Η ύπάρχουσα κατάσταση τής συλλογής χειρογράφων του Κέντρου Дујџен είναι άδύνατο νά στηρίξει τήν προβαλλόμενη άποψη ότι τα χειρόγραφα αυτά εκφράζουν τή δύναμη ένός «βαλκανικού πολιτισμού»¹⁴, πού, ένω θά ήταν ευπρόσδεκτη ως όραμα του μέλλοντος για τó καλό τών γειτονικών λαών τής Βαλκανικής, δέν είναι ιστορικά διαπιστωμένα —στις σχέσεις Βυζαντίου καί Βουλγαρίας μάλιστα— για τó παρελθόν.

Η άποσιώπηση τών επιστημονικών πληροφοριών είναι συνεπώς μια έπιλογή τών Βουλγάρων συναδέλφων πού έξυπηρετεί άλλες, έξωεπιστημονικές σκοπιμότητες. Γι' αυτό κρίνω άπαραίτητο, χωρίς νά παραβλέπω τó γεγονός ότι είναι γνωστά στους Βούλγαρους συναδέλφους, νά παραθέσω έδώ τα επιστημονικά δεδομένα για τήν προέλευση τών ελληνικών χειρογράφων πού περιλαμβάνονται στον κατάλογο τής έκθεσης¹⁵:

Άριθ. καταλόγου	1.	=	D. 350	=	Μονής Εΐκοσιφοινίσσης 123	
»	»	2.	=	D. 398	=	Μονής Προδρόμου Σερρών
»	»	3.	=	D. 387	=	Μονής Προδρόμου Σερρών
»	»	4.	=	D. 106	=	Μονής Εΐκοσιφοινίσσης
»	»	5.	=	D. 272	=	Μονής Εΐκοσιφοινίσσης 115
»	»	6.	=	D. 221	=	Μονής Εΐκοσιφοινίσσης 10
»	»	7.	=	D. 338	=	Μονής Εΐκοσιφοινίσσης 217
»	»	8.	=	D. 177	=	Μονής Προδρόμου Σερρών Α2
»	»	9.	=	D. 270	=	Μονής Εΐκοσιφοινίσσης

12. "Αν καί είναι αυτόνόητο, άς σημειωθεί έδώ ότι τα προγράμματα επιστημονικής συνεργασίας δέν προσβλέπουν στη μισαλλόδοξη πολιτική του παρελθόντος, αλλά στη δημιουργία κλίματος δημιουργικών πρωτοβουλιών πού θά δημιουργήσουν ένα καλύτερο μέλλον για τούς λαούς τών χωρών οί όποιοι είναι άναγκασμένοι νά ζουν σέ συνθήκες γειτονίας, καλλιεργώντας εκείνα τα στοιχεία πού ένώνουν κι άπομακρύνοντας τά ζιζάνια πού τούς χωρίζουν.

13. "Αλλωστε ή καθηγ. Axinia Džurona υπήρξε επιστημονική συνεργάτιδα καί άρωγός στο έργο τής ταύτισης (βλ. σημ. 11 έδώ) τών ελληνικών χειρογράφων. Για τόν λόγο αυτό άποτύπωσε άργότερα σέ δακτυλόγραφο έλεύθερο φύλλο τīs άντιστοιχίες τών αριθμών Κέντρου Дујџен - Καταλόγου, έκτός χειμένου, χωρίς τīs ένδείξεις για τήν πραγματική προέλευση τών χειρογράφων.

14. Βλ. Κατάλογος, σ. 71.

15. Οί παρατιθέμενες ταυτίσεις περιέχονται στα άναφερόμενα στη σημ. 11 έργα.

- » » 10. = D. 335 = Μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης
 » » 11. = D. 230 = Μονῆς Προδρόμου Σερρών
 » » 12. = D. 282 = Μονῆς Προδρόμου Σερρών A14
 » » 13. = D. 205 = Μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης 12
 » » 14. = D. 157 = Μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης 9
 » » 15. = D. 60 = Μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης 28
 » » 16. = D. 204 = Μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης 45
 » » 17. = D. 228 = Μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης 122
 » » 18. = D. 235 = Μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης 121
 » » 19. = D. 358 = Μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης 216
 » » 20. = D. 207 = Μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης 42
 » » 21. = D. 90 = Μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης 4
 » » 22. = D. 238 = Μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης
 » » 23. = D. 150 = Μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης 118
 » » 24. = D. 369 = Μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης 53
 » » 25. = D. 340 = Μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης 5
 » » 26. = D. 52 = Μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης
 » » 27. = D. 111 = Μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης
 » » 28. = D. 21 = Μονῆς Προδρόμου Σερρών B9
 » » 29. = D. 158 = Μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης 11
 » » 30. = D. 339 = Μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης 219
 » » 31. = D. 227 = Μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης 213
 » » 32. = D. 25 = Μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης 171
 » » 33. = D. 132 = Μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης 218
 » » 34. = D. 213 = Μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης 367
 » » 35. = D. 217 = Μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης 49
 » » 36. = D. 279 = Μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης 54
 » » 37. = D. 187 = Μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης 151
 » » 38. = D. 233 = Μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης 79
 » » 39. = D. 212 = Μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης (θη-
 σαυροφυλαχίου)
 » » 40. = D. 219 = Μονῆς Προδρόμου Σερρών
 » » 41. = D. 253 = Μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης 265
 » » 42. = D. 297 = Μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης 244
 » » 43. = D. 201 = Μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης 347
 » » 44. = D. 373 = Μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης 153
 » » 45. = D. 156 = Μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης 56
 » » 46. = D. 9 = Μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης 358
 » » 47. = D. 43 = Μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης (Κατα-
 γραφή Ζησίου-Δημητριάδη 205)

»	»	48. = D. 72 = Μονῆς Εικοσιφοινίσσης (Κατα- γραφὴ Ζησίου-Δημητριάδη 151)
»	»	49. = D. 144 = Μονῆς Εικοσιφοινίσσης
»	»	50. = D. 211 = Μονῆς Εικοσιφοινίσσης 1
»	»	51. = D. 64 = Μονῆς Προδρόμου Σερρών
»	»	52. = D. 353 = Μονῆς Προδρόμου Σερρών α130
»	»	53. = D. 366 = Μονῆς Προδρόμου Σερρών
»	»	54. = D. 180 = Μονῆς Εικοσιφοινίσσης
»	»	55. = D. 100 = Μονῆς Προδρόμου Σερρών α134
»	»	56. = D. 330 = Μονῆς Προδρόμου Σερρών

Ἡ ἀποσιώπηση δεδομένων ἀλλάζει τὴν πραγματικὴ διάσταση τῶν γεγονό-
των καὶ τὴν ἀντικειμενικὴ θεώρηση. Εὐκόλα μπορεῖ νὰ γλιστρήσει κανεὶς στὴν
παραποίηση, μιὰ τακτικὴ ποὺ δὲν συμβιβάζεται μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ δεοντολο-
γία καὶ πράξη. Ὁ ἀντικειμενικὸς ἀναγνώστης χρειάζεται ὅλα τὰ δεδομένα γιὰ νὰ
καταλήξει στὸ δικό του συμπέρασμα. Γιατὶ διαφορετικὰ μπορεῖ νὰ πλανηθεῖ καὶ
νὰ παρασυρθεῖ σὲ συμπεράσματα, τὰ ὁποῖα πόρρω ἀπέχουν ἀπὸ τὴν πραγματι-
κότητα καὶ τὴν ἀλήθεια, ὅπως π.χ. ἡ ὑπολανθάνουσα θεωρία περὶ «βαλκανικοῦ
πολιτισμοῦ» ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ χρόνια, θεωρία ποὺ ὑποβάλλεται ἐντέχνως μὲ
τὴν ἀνάμειξη τῶν πολιτιστικῶν προϊόντων δύο αὐτοτελῶν πολιτισμῶν ἀπὸ τοὺς
Βούλγαρους συναδέλφους στὸ ὑπὸ κρίσιν ἔργο, γιὰ νὰ ἐπισκιαστεῖ ἴσως ἡ κατα-
λυτικὴ παρουσία τοῦ Βυζαντίου στὸ πλαίσιο ἐκδήλωσης αὐτῶν τῶν πολιτισμῶν.
Τὸ βασανιστικὸ ἐρώτημα ποὺ παραμένει ἄλυτο στὴν ἐρμηνεία τῶν Βουλγάρων
συναδέλφων εἶναι ἡ ἀδυναμία ἀναγνώρισης τῶν στοιχείων ποὺ συγκροτοῦν τὸ
πολιτιστικὸ φαινόμενο ποὺ μπορούμε νὰ ὀνομάσουμε συμβατικὰ «ὀρθόδοξο πο-
λιτισμὸ» ἢ «πολιτισμὸ τῆς ὀρθοδοξίας», οὐσία δηλ. τοῦ εὐρύτερου φαινομένου
«βυζαντινὸς πολιτισμὸς».

Γιὰ νὰ φανεῖ τὸ μέγεθος τῆς διαβρωτικῆς γιὰ τὴν ἐπιστῆμὴ τεχνικῆς ποὺ
ἐφαρμόζεται γιὰ τὴ διαστρέβλωση τῶν πραγματικῶν δεδομένων ἀκόμη καὶ στοὺς
Βούλγαρους συναδέλφους, ποὺ θεωροῦν ἐσφαλμένως ὅτι καὶ τὰ ἑλληνικὰ χειρό-
γραφα λειτουργοῦν ὡς στοιχεῖα τοῦ βουλγαρικοῦ πολιτισμοῦ, εἶναι ἀπαραίτητο
νὰ ἀναφερθοῦμε στὸν τρόπο ἐκμετάλλευσης αὐτῆς τῆς θεωρίας ἀπὸ Ἑλληνα
ἐρευνητὴ, ὁ ὁποῖος προσπαθεῖ ἐναγωνίως νὰ ἐπιβάλλει ὅσο τὸ δυνατόν εὐρύτερα,
γιὰ εὐνόητους λόγους, τὸ συμπέρασμά του: σύμφωνα μὲ αὐτὸ —οὔτε λίγο οὔτε
πολύ— ὑπάρχουν καὶ Ἕλληνες —δύο τουλάχιστον— ἐρευνητές, οἱ ὁποῖοι
ἀσπάζονται τὴν ἀνυπόστατη βουλγαρικὴ θεωρία, μόνο καὶ μόνο ἐπειδὴ ἔτυχε νὰ
ἐργαστοῦν στὸ ἐρευνητικὸ ἐπίπεδο μὲ τὴν κ. Α. Djurova καὶ τοὺς Βούλγαρους
ἐπιστήμονες! Τὸ παράδειγμα τῶν ἐξωπραγματικῶν αὐτῶν ἀπόψεων εἶναι διδα-
κτικὸ, γιὰ νὰ ἰχνηλατήσῃ κανεὶς τὴ λανθασμένη μέθοδο, καὶ ἐπίμονο, γιὰ νὰ μὴν
μπορεῖ ἐπίσης στὴν ἐπιστημονικὴ διαδικασίᾳ καὶ νὰ τὸ παραβλέψῃ.

Ἄναφέρομαι σὲ πρόσφατο δημοσίευμα στὸν τόμο τοῦ περιοδικοῦ «Παρνασσός»¹⁶. Ἐδῶ ὁ κ. Γ. Κ. Παπάζογλου, καθηγητῆς τῆς ἱστορίας ἀπὸ τὰς πηγὰς (χειρόγραφα - ἔγγραφα) τοῦ Τμήματος Ἱστορίας καὶ Ἐθνολογίας τοῦ Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, καταθέτει μιὰ φαινομενικὰ ἐκτενέστατη κριτικὴ γιὰ τὸ μικρὸ, πρακτικὸ Checklist, —ἓνα Inventaire Sommaire— τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων ποὺ ἀπόκεινται τῶρα στὸ Κέντρο Dujčev, τὸ ὁποῖο συνυπογράφουμε μὲ τὴν κ. Džurona σὲ μιὰ προσπάθεια νὰ ἐνημερώσουμε, μὲ τρόπο σύντομο καὶ καθαρῶς πρακτικὸ, γιὰ τὸ ὕλικο καὶ τὸ περιεχόμενο τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων τὴν ἀνυπόμονη νὰ γνωρίσει, ὅσο τὸ δυνατὸ γρηγορότερα, τὰ χειρόγραφα ἐπιστημονικὴ κοινότητα.

Δὲν θ' ἀσχοληθῶ ἐδῶ μὲ τὸν ἀναλυτικὸ ἔλεγχο τῶν γραφομένων, γιὰ νὰ καταδείξω ὅτι πίσω ἀπὸ μιὰ ἐξαντλητικὴ σὲ λεπτομέρειες «βιβλιοκρισία», ποὺ αὐτοῦπονομεύεται καὶ αὐτοακυρώνει τὴν ἐπιστημονικὴ πρόθεση καὶ ἰσχὺ τῆς ἀπὸ τὴν πρώτη ματιά, κρύβονται γνωστοὶ στόχοι¹⁷ τοῦ συγγραφέα τῆς κριτικῆς. Θὰ ἐπισημάνω ἀπλῶς, γιὰ νὰ δείξω ὅτι ὁ συγγρ. δῆθεν ἀφορμᾶται ἀπὸ ἐπιστημονικὰ καὶ μόνον κίνητρα, ὅτι ἡ «κριτικὴ» ἐπικεντρώνεται σὲ δυὸ βασικοὺς πόλους: α) στὸ ζήτημα τῶν διάσπαρτων στὴ συλλογὴ τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων τοῦ Κέντρου Dujčev αὐτοτελῶς ἀριθμημένων σπαραγμάτων¹⁸ καὶ β) στὸ πρόβλημα τῆς προέλευσης ἢ ταύτισης τοῦ ὕλικου. Στὴν πρώτη περίπτωση ὁ κ. Γ. Κ. Παπάζογλου, μὴ κατανοώντας ἐντελῶς τὰ πράγματα βρίσκεται σαφῶς ἐκτὸς θέματος¹⁹. στὴ δεύτερη προβαίνει σὲ ταυτίσεις χειρογράφων ποὺ ὅμως

16. Βλ. «βιβλιοκρισία» γιὰ τὸ πρωτοαναφερόμενο στὴ σμμ. 11 ἐδῶ ἔργο. Δημοσιεύτηκε (ἀρχὲς 1999) στὸ περιοδ. *Παρνασσός* 40 (1998) 393-414.

17. Βλ. π.χ. τοῦ ἴδιου, *Χειρόγραφα καὶ Βιβλιοθήκες τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας καὶ Θράκης*, τ. Α' (Δημοκριτεῖο Πανεπιστήμιο Θράκης, Θρακικὴ Βιβλιοθήκη, 1), Κομοτηνὴ 1993, ἐπίμετρο, σ. 33-47. Τεκμηριωμένη ἀπάντηση στὸ κείμενο αὐτὸ δημοσίευσά στο περιοδ. Ἀντί, περ. Β', τεύχ. 579, σ. 56-59.

18. Τὸ πράγματι ἐντυπωσιακὸ φαινόμενο τῆς παρουσίας πολλῶν σπαραγμάτων (fragmenta) στὴ συλλογὴ τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων ποὺ βρίσκονται τῶρα στὸ Κέντρο Dujčev μᾶς ἀπασχόλησε σὲ τέτοιο βαθμὸ, (βλ. Β. Atsalos, *Les manuscrits grecs du Centre «Ivan Dujčev»*, σ. 74), ὥστε νὰ προγραμματίσουμε εἰδικὴ μελέτη ἐπὶ τοῦ θέματος (βλ. *Τὰ χειρόγραφα τῶν μονῶν Τιμίου Προδρόμου Σερρών καὶ Παναγίας Ἀχειροποιήτου τοῦ Παγγαίου (Κοσίνιτσας)*, σ. 241-244), γεγονὸς τὸ ὁποῖο παραβλέπει ὁ συγγρ. Ἡ συναρίθμηση τῶν σπαραγμάτων στὴ σειρὰ τῆς ἀκολουθίας τῶν ἀριθμῶν στὴ συλλογὴ δὲν ἦταν δική μας ἐπιλογὴ· ἐπιβλήθηκε ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα ἦσαν χαρακτηρισμένα στὴ Βουλγαρία ὡς «ἄκρωσ ἀπόρρητο καὶ ἐλεγχόμενο ὕλικόν». Ἐπομένως, κάθε μετακίνησή του συνοδευόταν ἀπὸ πρωτόκολλα παραλαβῆς καὶ παράδοσης καὶ ἡ χρέωσή γινόταν μὲ ἀπόλυτη αὐστηρότητα στὴν ἀριθμητικὴ καταμέτρησή του. Ἄλλωστε ἡ ἀνεξάρτητη ἀρίθμηση σπαραγμάτων στὴν ἐπιστημονικὴ πράξη δὲν ἀποτελεῖ καὶ ἀνεπίτρεπτη παρέκκλιση ἀπὸ κάποιον ἐπιθυμητὸ κανόνα· συνεπῶς ἡ κριτικὴ τοῦ κ. Παπάζογλου μένει μετέωρη.

19. Τὰ προερχόμενα ἐκ διαφόρων χειρογράφων φύλλα-σπαραγματα ἀσφαλῶς καὶ δὲν εἶναι ἀπαράιτητα νὰ ἀνήκουν ὀργανικὰ στὰ χειρόγραφα μέσα στὰ ὁποῖα βρέθηκαν ἢ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀποσπάστηκαν ὡς παράφυλλα. Συνεπῶς τὸ κείμενο τῶν σελίδων κριτικῆς ἐπὶ τοῦ θέματος δὲν ἔχει ἀπολύτως κανένα νόημα ὑπαρξῆς. Δηλώνει ἀπλῶς, κατὰ τὴ γνώμη μου, τὸν λανθασμένον τρόπο σκέψης τοῦ συγγρ.

έγιναν ήδη πρὸ ἐτῶν στὸ βιβλίο μου γιὰ «Τὰ χειρόγραφα τῶν μονῶν Τιμίου Προδρόμου Σερρών καὶ Παναγίας Ἀχειροποιήτου τοῦ Παγγαίου (Κοσίνιτσας). Ἡ ἱστορία τῶν ἀριθμῶν». Ὁ κ. Γ. Κ. Παπάζογλου γνωρίζει αὐτὸ τὸ βιβλίο, ἀλλὰ δὲν τὸ μνημονεύει πουθενὰ στὴν «κριτική» του²⁰. Ἡ παράλειψη τῆς ἀναφορᾶς στὸ βιβλίο θὰ μπορούσε νὰ ἐκτιμηθεῖ διαφορετικά, ἂν αὐτὴ ἐνέπιπτε στὸ χῶρο τῆς μὴ ἐνημέρωσης τοῦ συγγρ. καὶ δὲν ἀποτελοῦσε φαινόμενο μὴ ἀναφορᾶς πασίγνωστων ἤδη στὴν ἐπιστημονικὴ κοινότητα στοιχείων πού μπορεῖ νὰ ἐξυπηρετεῖ ἄλλες σκοπιμότητες, φαινόμενο πού εἶδαμε πῶς ἐφαρμόζεται.

Οἱ Βούλγαροι συνάδελφοι, ἀποσιωπώντας τὴν ἐπιστημονικὴ τεκμηρίωση τῶν ἐκθεμάτων, μὲ τὸ πρόσχημα ὅτι τάχα αὐτὸ εἶναι ἓνα δευτερεύον στοιχεῖο γιὰ τὸ ἀνίδεο ἰαπωνικὸ κοινό, ἐπιδιώκουν στὴν οὐσία νὰ παραβλέψουν τὸ γεγονός ὅτι τὰ χειρόγραφα στὸ Κέντρο Dujčev στὴ συντριπτικὴ τους πλειοψηφία εἶναι ἑλληνικά, προερχόμενα ἀπὸ δύο βυζαντινά, σταυροπηγιακὰ μοναστήρια (στὰ ὁποῖα φυσικὰ ἀνήκουν ὡς πνευματικὴ καὶ ὕλική περιουσία), γιὰ νὰ διαμορφώσουν στὴ συνέχεια τὴ δική τους θεωρία —ἀνυπόστατη βεβαίως, ἐπειδὴ ἡθελημένα παρερμηνεύει τὰ δεδομένα— περὶ «βαλκανικοῦ πολιτισμοῦ», θεωρία πού ἐξυπηρετεῖ προφανῶς δικὰ τους «ἐπιστημονικά στερεότυπα» καὶ σκοπιμότητες. Ὁ κ. Γ. Κ. Παπάζογλου, μὲ τὸ πρόσχημα τῆς ἀμερόληπτης ἐπιστημονικῆς κριτικῆς, ἐπιδιώκει στὸ τέλος ἓνα καὶ μόνο εὐδιάκριτο σκοπό.

Μελετώντας τὸ συνδεδεμένο ἄμεσα μὲ τὸν κατάλογο πού μᾶς ἀπασχολεῖ κείμενο τοῦ κ. Γ. Κ. Παπάζογλου παρατηροῦμε νὰ ἐφαρμόζεται ἡ γνωστὴ καὶ ἐλεγχόμενη μέθοδος. Ὁ συγγρ. παραλείποντας νὰ ἀναφέρει τὰ προηγθέντα ἐπιστημονικά γεγονότα, τὸ ἀποκρυσταλλωμένο καὶ ἄφθονο πληροφοριακὸ ὕλικό ἐπὶ τοῦ ζητήματος καὶ τὴν προηγούμενη βιβλιογραφία, δὲν φαίνεται νὰ ἐνδιαφέρεται παρὰ μόνο γιὰ νὰ προωθήσει τίς δικές του σκοπιμότητες, ὅπως π.χ.: α) νὰ περάσει στὴν ἐπιστημονικὴ κοινότητα πάση θυσίᾳ τὴν ἄποψη ὅτι αὐτὸς εἶναι «ὁ πρῶτος ὁ ὁποῖος ἀσχολήθηκε συστηματικά μὲ τὸ ζήτημα»²¹, β) νὰ προσάψει

20. Βλ. *Τὰ χειρόγραφα τῶν μονῶν Τιμίου Προδρόμου Σερρών καὶ Παναγίας Ἀχειροποιήτου τοῦ Παγγαίου (Κοσίνιτσας)*, (βλ. σημ. 11 ἐδῶ). Τὸ βιβλίο παρουσιάστηκε στὶς Σέρρες στὶς 12 Δεκ. 1995 (βλ. καὶ βιβλιοπαρουσίαση ἀπὸ τὸν Χ. Βουρουτζίδη, ἐφημ. *Ἡ Πρόσδος [Σερρών]*, 17 Δεκ. 1995) καὶ στὴν *Byzantinische Zeitschrift* 89 (1996) 514 ἀριθ. 2621.

21. Βλ. *Παρνασσός* 40, ὁ.π., σ. 410 σημ. 12. Ἐπειδὴ ἐπὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ συντηρεῖται μία ἀνώφελη φιλολογία (ὁ.π., σ. 410-411) μὲ ὀρισμένες ἀνακριβεῖς ἢ καὶ ἀνάρμοστες σὲ ἐπιστημονικά κείμενα φραστικὲς διατυπώσεις, ὅπως π.χ. «γιὰ τὸ θέμα τῆς ἐξαπατήσεως στὴν ἐπιστήμη ἀπὸ μέρους τοῦ ἐκ τῶν συγγραφέων τοῦ τεύχους κ. Β. Κατσ.» (ὁ.π., σ. 411) κρίνω ἀναγκαῖο νὰ ἀναφερθῶ, γιὰ τελευταία φορά, στὰ σχετικὰ συμπραζόμενα.

Ὁ κ. Γ. Κ. Παπάζογλου, μὲ δεδομένο ὅτι πράγματι ἔχει ἀσχοληθεῖ στὸ παρελθόν μὲ τὸ ζήτημα τῶν χειρογράφων τῆς Μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης [βλ. *Ἱστοριογεωγραφικά* 3 (1991) 314 σημ. 1] υἱοθετεῖ τὴ φρ. πού διευτύπωσε παλαιότερα ὁ συνάδελφος κ. Φ. Μαλιγκούδης (ὁ.π., σ. 410 σημ. 12), χωρὶς νὰ προσδιορίζει «ποῖο ζήτημα». Ἀπὸ τὰ γραφόμενά του ὅμως, ἐμμέσως πλὴν σαφῶς, ἐξάγεται ὁ ὑπαινιγμὸς ὅτι αὐτὸς «πρῶτος» ἐντόπισε τὰ ἑλληνικά χειρόγραφα στὸ Κέντρο Dujčev (τληθέν, χρόνῳ καὶ τόπῳ) μέσῳ ἐνὸς μικροῦ καταλόγου, συνοδευτικοῦ τῆς ἐκθεσης χειρογράφων πού ὀργανώθη-

κε με την εύκαιρία των επίσημων έγκαινίων του Κέντρου Dujčev (Σόφια, Σεπτ.-'Οκτ. 1988), άγνωρίζοντας έχει 24 από τα 64 έν συνόλω έλληνικά χειρόγραφα ως προερχόμενα από τις μονές του Παγγαίου και των Σερρών [βλ. και *Ιστοριογεωγραφικά* 3 (1981) 315 σημ. 3]. Δέν θά είχα αντίρρηση νά άποδεχτώ αυτόν τόν ίσχυρισμό του κ. Γ. Κ. Παπάζογλου — γιατί σέ τελική άνάλυση αυτό καθ' αυτό τó γεγονός δέν έχει, παρά έλάχιστη σημασία—, εάν ó ίδιος στήριζε τόν ίσχυρισμό σέ κάποιους κανόνες που συμβαδίζουν με την έπιστημονική δεοντολογία. "Αν δοθεί κάποια σημασία στην έπιμονή του κ. Παπάζογλου στόν χρόνο κατά τόν όποιο αυτός πραγματοποίησε τó έργο τής ταύτισης των 24 χειρογράφων, δέν θά πρέπει νά παραβλεφθεί άσφαλώς και ó τρόπος με τόν όποιο πρωτοεμφανίζονται αυτές οι ταυτίσεις. Σύμφωνα με τις διαβεβαιώσεις του ίδιου τις ταυτίσεις αυτές τις έκαμε «τήν άνοιξη του 1990» (βλ. *Θρακική βιβλιοθήκη* 1, έπίμ. σ. 38 σημ. 2: «εταν δημοσίευσά τήν άνοιξη του 1990»· πρβλ. *Παρνασσός* 40, σ. 394, σημ. 4: «εταν τó 1990 προχωρούσα στις ταυτίσεις»). Ό χρόνος αυτός είναι ιδιαίτερα κρίσιμος, έπειδή τά όρια ante και post quem είναι άπολύτως έλεγχόμενα σύμφωνα με τά άκόλουθα δεδομένα:

α) Ό κ. Γ. Κ. Παπάζογλου δέν ήταν άπαραίτητο βεβαίως νά γνωρίζει άμέσως ότι ó έντοπισμός των έλληνικών χειρογράφων στό Κέντρο Dujčev από έλληνικής πλευράς έγινε τόν Ιούνιο του 1988· τότε με ειδική έρευνητική άποστολή του Άριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (Άρ. έγγρ. Α10870/8.6.1988 τής Πρυτανείας Α.Π.Θ.) έπιβεβαιώθηκαν με αυτοφία προγενέστερες (άπό τó 1986/1987) ύποψίες ότι τó συγκεκριμένο Κέντρο θά στέγαζε τελικώς τά χαμένα έλληνικά χειρόγραφα. Τó γεγονός ότι δέν διευκρινίσθη τó ζήτημα, αλλά προτιμήθηκε ή άθόρυβη συνέχιση του έπιστημονικού έργου δηλώνει και τó βαθμό «έπαρσης» που μου καταλογίζουν εδώ κι εκεί τά πονήματα του κ. Γ. Κ. Παπάζογλου (βλ. *Θρακική βιβλιοθήκη* 1, έπίμ. σ. 38 σημ. 2· πρβλ. *Παρνασσός* 40, σ. 394 σημ. 4). Όστούσο ή προετοιμασία τής έκθεσης των έλληνικών χειρογράφων, του Καταλόγου Džurona-Stančev και όλων των σχετικών δημοσιεύσεων και έκδηλώσεων του Κέντρου Dujčev ήταν σέ μένα, τουλάχιστον από εκείνη την έποχή και μετέπειτα, δραστηριότητες και πράγματα γνωστά «ab ovo», χωρίς νά άναμένω τó καλοκαίρι του 1991, για νά πληροφορηθώ από τόν κ. Γ. Κ. Παπάζογλου τήν ύπόδειξη για τόν έντοπισμό και τις ταυτίσεις των χειρογράφων.

β) Άπό τήν άλλη πλευρά όμως ó κ. Γ. Κ. Παπάζογλου, ως ειδικός που τόν άπασχολούσε κατά προτεραιότητα τó συγκεκριμένο ζήτημα, όφειλε νά γνωρίζει ότι τόν Νοέμβριο του 1989 σέ έπιστημονικό συνέδριο που έγινε στη Δράμα στό όποιο —άπό άντικειμενική άδυναμία που τεκμηριώνεται από δημοσίευμα ήμερήσιας άθηναικής έφημερίδος εκείνων των ήμερών— ό ίδιος δέν παρευρέθη, ενώ τó όνομά του εμφανίζεται στό πρόγραμμα του συνεδρίου (βλ. τώρα *Πρακτικά Έπιστημονικής Συνάντησης «Η Δράμα και ή περιοχή της. Ιστορία και Πολιτισμός», Δράμα 24-25 Νοε. 1989* [1992], σ. 13) όχι μόνο γνωστοποιήθηκε τó γεγονός του έντοπισμού των έλληνικών χειρογράφων στό Κέντρο Dujčev, άλλ' έγινε εύρεία και ένδιαφέρουσα συζήτηση και διανεμήθηκαν σέ ένδιαφερόμενους συνέδρους άντίτυπα του μικρού καταλόγου Džurona-Stančev, όπου ή ταυτότητα των χειρογράφων είναι για όρισμένα χειρόγραφα τόσο κραυγαλέα, ώστε νά μη χρειάζεται κών ή έμπεριστατωμένη γνώση του είδικού.

γ) Μολαταύτα θά μπορούσε νά δεχτεί κανείς τó ανεξάρτητο τής άναζήτησης και του έπιστημονικού άποτελέσματος του κ. Παπάζογλου σέ μία χρονική στιγμή που τοποθετείται άνάμεσα σέ δύο, σέ άμεσότητα σχέση με τά έν λόγω χειρόγραφα, έπιστημονικά συνέδρια (22-25 Νοε. 1989 τής Δράμας και 22-23 Αύγ. 1990 τής Σόφιας), άν δηλωνόταν —για νά καταστεί έγχυρότερη ή ύποκειμενική διαβεβαίωση—, ή μη ένήμερώσή του για τά όσα σχετικά συνέβησαν και κοινοποιήθηκαν έν τώ μεταξύ, ήταν τόν έπόμενο, όπως θά δούμε, χρόνο δημοσίευε τά πορίσματά του σέ δύο έργασίες τις όποιες, κατά τή γνώμη μου όχι όρθώς, έπικαλείται για νά στήριξει άναδρομικά τούς ίσχυρισμούς του. Τά δημοσιεύματα στα όποια εμφανίζονται «in medias res» οι ταυτίσεις του κ. Γ. Κ. Παπάζογλου άποτυπώνουν και μεταδίδουν ως πραγματικές χρονολογίες έκτύπωσή τους τó έτος 1990 ή άκόμη και τó 1989. Ό ίδιος μάλιστα έπιμένει νά έπικαλείται ως πραγματικές αυτές τις χρονολογίες, για νά μάς έπιπλήττει ένίοτε και για άγνοια (βλ. *Παρνασσός* 40, σ. 414: «άδυνατά βεβαίως νά δεχθώ ότι Έλληνες έπιστήμονες δέν έχουν ύπόψη τους ειδικές για τó θέμα έργασίες που άποδεικνύουν ότι, έκτός των έλληνικών χειρογράφων, και τά «άνατολικά» χφφ. του κλεπταποδόχου Κέντρου Dujčev είναι χφφ. κλαπέντα από τήν Έλλάδα, άπό τó Imaret τής Καβάλας (τήν Βιβλιοθήκη του «Mehmet Ali»· στη σημ. 16 ó συγγρ. παραπέμπει: πρβλ. Γ. Κ. Παπάζογλου, «Η βιβλιοθήκη «Mehmet Ali» στο

Imaret της Καβάλας και η άρπαγή της από τους Βουλγάρους (1917)», *Θασιακά* (τιμ. τόμος 'Απ. Βακαλοπούλου), 6 (1989) 73-85 (καί: *Χειρόγραφα και βιβλιοθήκες της 'Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης*, Κομοτηνή 1993, έργ. άρ. Η). Τί θέλει νά πεί έδώ ό κ. Γ. Κ. Παπάζογλου; 'Ασφαλώς και γνωρίζει ότι παρακολουθοϋμε, ελέγχουμε και χρησιμοποιοϋμε, όπου χρειάζεται, τά δημοσιεύματά του (βλ. π.χ. *Τά χειρόγραφα των μονών Τιμίου Προδρόμου Σερρών και Παναγίας 'Αχειροποιήτου του Παγγαίου (Κοσινίτσας)*). *Η ιστορία των αριθμών*, σ. 14 και passim κ.ά.). Στη συγκεκριμένη όμως περίπτωση επιδιώκει έμέσως νά υποστηρίξει ότι έν έτει 1989, μέ βάση τή χρονολογική ένδειξη της προμετωπίδας των *Θασιακών* (Καβάλα 1989), εκείνος ήδη έγραψε και δημοσίευσε τά σχετικά μέ τήν ταύτιση των ελληνικών και 'ανατολικών» χφφ. που βρίσκονται στό Κέντρο Дијден. *Η θέση αυτή μοιάζει έκ πρώτης όψεως πειστική*. "Αν όμως ανατρέξει κανείς στό κείμενο της μελέτης «*Η βιβλιοθήκη "Mehmet Ali"*» κτλ., θα ανακαλύψει ότι οι πληροφορίες που παρέχονται γιά τά δεδομένα του καταλόγου Džurona-Stančev, και που τοποθετοϋνται στό τέλος της μικρής έργασίας, συνοδεϋονται και από βιβλιογραφικές παραπομπές (ό.π. σημ. 2 και 21) σέ έργασία του ίδιου που τυπώνεται τό 1991· ή παραπομπή μάλιστα (ό.π. σημ. 21) σέ συγκεκριμένες σελίδες («23-26») της μεταγενέστερης έργασίας δέν μπορεί λογικά νά έξηγηθεί παρά μόνο από τό γεγονός ότι ό πραγματικός χρόνος έκδοσης των *Θασιακών* 6 (συνεπώς και της συγκεκριμένης έργασίας που περιέχει) συμβαδίζει μέ τόν αντίστοιχο χρόνο του μεταγενέστερου δημοσιεύματος, τό όποιο όμως φέρεται και αυτό προχρονολογημένο. Γιά νά έλεγχει ή άκριβεια της διαπίστωσης μου ότι οι χρονολογίες έκδοσης των δύο έργασιών είναι συμβατικές, γεγονός τό όποιο όχι μόνο δέν δηλώνει ό κ. Γ. Κ. Παπάζογλου, άλλα βασίζει σ' αυτές τήν όλη έπιχειρηματολογία γιά νά στηρίξει τούς ισχυρισμούς του, ύπάρχουν διάφορες «έξωτερικές» (δηλ. γνήσια παραστατικά των τυπογραφείων) ή «έσωτερικές» αντικειμενικές μαρτυρίες. Θά προτιμούσα έδώ ν' αναφερθώ μόνο στις «έσωτερικές», εκείνες δηλ. που άπορρέουν από τίς ίδιες τίς εκδόσεις, όπως π.χ. ή αναφορά της ιδιότητας του κ. Γ. Κ. Παπάζογλου ως «άν. καθηγητού» του Πανεπιστημίου Θράκης (τήν όποία άπέκτησε μέ τό ΦΕΚ 87 6/6/1991 και άνάλψη καθηκόντων στις 27/6/1991) που αναγράφεται στη μία έργασία (βλ. *Χειρόγραφα της Εικοσιφοινίσσης*, σ. 4) ή τά γραφόμενα του ύπευθύνου της έκδοσης των *Θασιακών* 6 (1989), του κ. Χ. Χιόνη, που προσδιορίζουν τόν χρόνο έκδοσης (post 28-4-1991) του συγκεκριμένου τόμου.

Οί παραπάνω λόγοι είναι, νομίζω, άρκετοί νά μέ καταστήσουν έπιφυλακτικό, σέ σημείο ώστε νά μήν άποδέχομαι άκριτα τούς ισχυρισμούς του κ. Γ. Κ. Παπάζογλου, ειδικότερα μάλιστα όταν οϋδέν αναγράφεται —έστω επί του πειστηρίου— έξ όσων τότε (άνοιξη - καλοκαίρι 1991) ήταν άδιαμφισβήτητα, ασφαλώς και εύρύτατα διαδεδομένα ή και δημοσιευμένα γύρω από τό ζήτημα του έντοπισμού και της ταύτισης όλων των ελληνικών χειρογράφων, όποτε κάθε νέα ανακοίνωση θα μπορούσε νά θεωρηθεί έκ των πραγμάτων περιττή· συνεπώς ή χρονολογική μετατόπιση θα δικαιώνει τήν ύπαρξη της. Αϋτή στην οϋσία ήταν (και παραμένει) ή δική μου εκτίμηση και κρίση επί των πραγματικών δεδομένων, διαφορετική, ασφαλώς, από εκείνη του κ. Γ. Κ. Παπάζογλου. Γιατί πιστεύω ότι άν κανείς, ειδικός ή μή, άγνοει τά λοιπά έπιστημονικά συμφοράζόμενα, δέν μπορεί νά προβάλλει μονομερώς ότι διαθέτει τήν άνέλεγκτη από έπιστημονικά άποψη φερεγγυότητα, ώστε νά έπιβάλει άποκλειστικά τή δική του θέση στην έπιστημονική κοινότητα, πόσο μάλλον όταν άγνοεί ή φαίνεται νά άγνοεί όσα σχετίζονται άμεσα μέ τήν έπιστημονική ένασχόλησή του. Στην περίπτωση του κ. Γ. Κ. Παπάζογλου νομίζω ότι ή έμμεση γνώση των δεδομένων είναι φανερή και από τήν άδυναμία του νά προσεγγίσει —τρία χρόνια μετά τήν έκδοσή του— ακόμη και τό πρωτότυπο του καταλόγου Džurona-Stančev, όταν —σαφώς αϋτή τή φορά έν έτει 1991— αντιγράφει σέ βιβλίο του τούς πίνακες του από άθλιες φωτοτυπιές άναπαραγωγές του καταλόγου (βλ. Γ. Κ. Παπάζογλου, *Τά χειρόγραφα της Εικοσιφοινίσσης* (κατάλογοι και καταγραφές), 'Αθήνα 1991, πίν. 22, 27, 29, 31, 40, 41 ως πλέον χαρακτηριστικές).

'Αναλογίζομαι, ύστερα από όσα προηγήθηκαν, πόσο επιζήμιο είναι γιά τήν έπιστημονική έρευνα τό άτόπημα (συνειδητό ή άσυνειδητό) της άποσιώπησης των δεδομένων (τό όποιο διαπιστώνεται ότι πράγματι συμβαίνει και στην περίπτωση του μικρού καταλόγου Džurona-Stančev και στην περίπτωση του καταλόγου της έκθεσης στο Τόκυο). Δέν μπορώ όμως νά φανταστώ τήν περίπτωση όποιουδήποτε ειδικού που θα έπιχειρούσε σήμερα νά «ταυτίσει» τά ελληνικά χειρόγραφα στόν κατάλογο του Τόκυο, προβάλλοντας τήν άπαίτηση νά του άναγνωρίσει αϋτό τό έργο ως πρωτοφανή έργασία, ένω παράλληλα θα άγνοούσε πλήρως —συνειδητά ή άσυνειδητά— εκείνα που ως τώρα ή έρευνα έχει ξεκαθαρίσει.

κατηγορίες έναντιόν ὧσων σχετίζονται μὲ τὸ Πρόγραμμα Ἐπιστημονικῆς συνεργασίας γιὰ τὴ μελέτη τῶν ἐλληνικῶν χειρογράφων στὸ Κέντρο Dujčev τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Σόφιας (τὴ συντεταγμένη στὴν οὐσία Ἑλληνικὴ Πολιτεία)²² καὶ γ) τέλος, τὸ καὶ σπουδαιότερον, νὰ ἐδραιώσει τὴν «καταγγελία» του, ὑπερασπίζομενος δῆθεν μόνον αὐτὸς τὰ ἐθνικὰ συμφέροντα, στρεφόμενος ἐναντίον τοῦ ὁμοτίμου Καθηγ. κ. Β. Ἀτσαλου καὶ τοῦ γράφοντος μὲ τὴν κατηγορία τῆς «ἀντεθνικῆς δράσης», στὴν ἐπιστημονικὴ συνεργασία μας μὲ τοὺς Βούλγαρους συναδέλφους καὶ ὅτι τάχα ἀσπαζόμαστε τὴ θεωρία περὶ «βουλγαροβυζαντινοῦ πολιτισμοῦ», στηρίζοντάς τὴν σὲ αὐθαίρετα καὶ ἀντιεπιστημονικὰ συμπεράσματα καὶ ἐρμηνεύοντας τὰ πράγματα κατὰ τὸ δοκοῦν²³. Ἡ καθαρότατη θέση μας ὡς

Γιὰ αὐτοὺς ὅλους τοὺς λόγους στὶς ἄκαρπες, κατὰ τὴ γνώμη μου, προσπάθειες τοῦ κ. Γ. Κ. Παπάζογλου νὰ μειώσει τὴν ὅποια ἐπιστημονικὴ ἢ ἄλλου εἶδους προσφορά μας στὴν ὑπόθεση τῶν συγκεκριμένων ἐλληνικῶν χειρογράφων (δική μου ἢ καὶ τῶν ἐλλήνων συναδέλφων μου) δὲν εἶναι ἀνάγκη πλέον νὰ ἐπιμεινώ. Ὡς ἀπλὸς ὅμως ἐρευνητής, ὑποχρεωμένος νὰ περιορίζομαι πάντα στὸ πλαίσιο τῆς ἄκαρπης, δύσκολης, ἀλλὰ ἐνίοτε καὶ γοητευτικῆς ἐπιστημονικῆς ἐξακριβώσεως τῶν γεγονότων, δὲν μπορῶ νὰ παραμεινῶ ἀπαθὴς δέκτης τῶν ἀνακριβειῶν ποὺ συχνὰ διατυπώνονται καὶ γιὰ τὸ θέμα τοῦ ἐντοπισμοῦ τῶν χειρογράφων (ἀκριβῶς ἐπειδὴ ὑπῆρξε ἓνα μείζον θέμα ποὺ ἀπασχόλησε γιὰ δεκαετίες τὴν ἐρευνα), καὶ γιὰ τὴν ἑναρξὴ τῆς ἐνασχόλησής μου μὲ τὰ ἐρευνητικὰ θέματα γύρω ἀπὸ τὴ μονὴ Εἰκοσιφοίνισσης (βλ. *Θρακικὴ Βιβλιοθήκη* 1, ἐπίμ. σ. 39 σημ. 3: «Ἴσως πρέπει νὰ κατανοήσῃ ὁ Κατσαρὸς ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιβάλῃ στὴν ἐπιστημονικὴ κοινότητα, πολὺ δὲ περισσότερο σὲ μένα ποὺ ἀσχολήθῃκα ἐπιστημονικὰ μὲ τὰ χφφ. τῆς Εἰκοσιφοίνισσης 15 τουλάχιστον χρόνια πρὶν ἀνακαλύψῃ τὴν μονὴ ὁ ἴδιος, νὰ τὸν θεωρεῖ, ἢ νὰ τοὺς θεωρεῖ, “ντὲ καὶ καλὰ” ὡς αὐτόν, ἢ αὐτούς, πού... ἀνακάλυψαν τὰ κλεμμένα χφφ.»). Δὲν ἔχω τὴν αἴσθησιν ὅτι «ἀνακάλυψα» ὅ,τι ὀραματιζόταν ὁ συγγρ. αὐτῶν τῶν φράσεων καὶ θὰ δοθεῖ ἡ εὐκαιρία νὰ ἐλεγχθεῖ ἀντικειμενικῶς ἡ ἀνακριβεία τῶν γραφομένων, ὅταν ὁλοκληρωθεῖ σχετικὴ μελέτη ποὺ πραγματοποιήσῃ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1971-1974 στὴ Μονή· τότε πιστεύω ὅτι θὰ ἀπαντηθοῦν ἐρωτήματα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πότε «ἀνακάλυψα» προσωπικὰ τὴ μονή, ὅπως π.χ. πότε ὁ κ. Γ. Κ. Παπάζογλου ἄρχισε τίς ἐρευνές του καὶ τί ἀκριβῶς γνώριζε γιὰ τὸ ζήτημα τῶν χειρογράφων τῆς ἐφόσον μάλιστα ζήτησε ἐγγράφως τὴ συνδρομή μου πάνω στὸ συγκεκριμένο θέμα (ἐπιστ. 28.11.1978). Γιατί γιὰ μένα ἀποκλειστικὸ καὶ μόνιμο μέλημα καὶ καθήκον ἦταν, ὅπως καὶ θὰ παραμεινεῖ, ὁ ἐπιστημονικὸς λόγος μὲ ἀντικειμενικὰ δεδομένα καὶ ὁ ἐπιστημονικὸς διάλογος μὲ ἐπιχειρήματα πειστικά, λειτουργήματα τὰ ὅποια ἔχω τὴν πεποίθησιν ὅτι ὑπηρετῶ.

22. Βλ. *Παρνασσός* 40, σ. 393, 412-413. Αὐτὴ τὴ φορὰ ὁ συγγρ. ἐξαπολύει φραστικὲς ἐπιθέσεις ἐναντίον δύο διαφορετικῶν πρυτανικῶν ἀρχῶν (τῶν πρυτάνεων τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, καθηγητῶν κ.κ. Ἀντωνίου Τρακατέλλη καὶ Ἀντωνίου Μάντη), ἐπαναλαμβάνοντας τὴν ἐσφαλμένη ἄποψιν τοῦ καθηγ. Φ. Μαλιγκοῦδη (ὅ.π., σ. 393 σημ. 1) περὶ δῆθεν ἀναγνώρισης δικαιωμάτων κατοχῆς τῶν χειρογράφων ἀπὸ τὴ Βουλγαρία, ἀπλῶς καὶ μόνον ἐπειδὴ συνεχίστηκε ἡ συμφωνηθεῖσα ἐπιστημονικὴ συνεργασία μετὰ τὸ 1992. Ἀναρωτιέται εὐλόγως κανεὶς: γιὰ τὰ ἔτη 1987-1992 ἢ ἴδια ἐπιστημονικὴ συνεργασία διέφερε;

23. Βλ. *Παρνασσός* 40, σ. 413-414: «...οἱ Ἕλληνες εἰδικοί (οἱ κκ. Ἀτσα. καὶ Κατσα.), ἀντιθέτως συνυπογράφουν μὲ τοὺς Βουλγάρους ἓνα κείμενο ὅπου, μεταξὺ ἄλλων, διαβάσουμε ὅτι τὰ χφφ. τοῦ Κέντρου Dujčev «σλαβικά, ἀνατολικά, ἐλληνικά, δίγλωσσα ἢ τρίγλωσσα, ἀνταναχλοῦν τίς κύριες γλωσσικὲς παραδόσεις τῶν πληθυσμῶν τῆς Βαλκανικῆς Χερσονήσου καὶ τὴν τύχη τους ἀνὰ τοὺς αἰῶνες» τὴ συγκατοίχισαν, συχνὰ θελλῶδη, τῶν διαφόρων λαῶν, τὴ γένεσιν ἰδιαιτεροτήτων τοῦ ὀρθόδοξου πολιτισμοῦ, τῶν παραδόσεων καὶ τοῦ μηνύματός του». Αὐτὸ δυστυχῶς ποὺ κατανοῶ ὁ ὑπογραφεύμενος, καὶ αὐτὸ βεβαίως ποὺ καταναοῦν ὅσοι διαβάζουν τὸ συγκεκριμένο κείμενο, εἶναι ὅτι ἐξισώνονται, τοποθετοῦμενοι στὴν ἴδια μοῖρα θύτες καὶ θύματα (—οἱ Βούλγαροι ποὺ διέπραξαν τίς λεηλασίες μὲ τοὺς Ἕλληνες ποὺ ὑπέστησαν τίς βιαιοπραγίες καὶ τοὺς βιασμούς) καὶ ἀσφαλῶς ὅτι μὲ τίς

πρὸς τὴν ἀλήθεια τῶν πραγμάτων εὐκολα συνάγεται ἀπὸ τὰ προεκτεθέντα καὶ εἶναι φυσικὰ ἐντελῶς διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ κρίση τοῦ κ. Γ. Κ. Παπάζογλου.

Ἡ ἐνορχηστρωμένη καί, ὀφθαλμοφανῶς, σκόπιμη διαστρέβλωση τῶν ἐπιστημονικῶν θέσεων καὶ ἀρχῶν, παραποίηση ποῦ ἀσφαλῶς δὲν ἐξυπηρετεῖ τὴν ἐπιστημονικὴ δεοντολογία καὶ ἔρευνα, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν μὴ ἀναφορὰ τῶν πραγματικῶν δεδομένων ἀπ' ὅπου κι ἂν προέρχεται ἢ ἐφαρμόζεται σαφῶς καὶ δὲν ἀποβλέπει σὲ ἐπιστημονικοὺς στόχους.

Ἡ ἀπόπειρα προσβολῆς ἐνὸς προγράμματος ἐπιστημονικῆς συνεργασίας μὲ διακρατικὲς ἐπίσημες συμφωνίες ἀπὸ τὸν κ. Γ. Κ. Παπάζογλου εἶναι πρόδηλη καὶ ἀπὸ τίς ἀλλεπάλληλες χρήσεις τῶν φρ. «συνεργάτης/τες τῶν Βουλγάρων»²⁴, προσδίδοντας σ' αὐτὲς μειωτικὴ ἔννοια, ἀλλὰ φροντίζοντας σαφῶς νὰ καλύπτεται πίσω ἀπὸ τὴν ἀμφισημία. Ὁ κ. Γ. Κ. Παπάζογλου πιστεύει ὅτι ἔτσι στήνει ἓνα οἰκοδόμημα, διὰ τοῦ ὁποίου προσπαθεῖ νὰ προβάλει καὶ νὰ ἐπιβάλλει ἀπόψεις προσωπικὲς ὡς θέσεις εὐρύτερα ἀποδεκτὲς καὶ ἀδιαμφισβήτητες. Τὸ ἴδιο εἶδαμε νὰ πράττουν καὶ οἱ Βούλγαροι συναδέλφοι. Ἀπὸ ἐπιστημονικὴ ἀποψη ὅμως, μὲ ἐλεγχόμενη μέθοδο, τὸ οἰκοδόμημα αὐτὸ εἶναι ἐκ θεμελίων σαθρό. Ἡ ἑλληνικὴ καὶ ἡ διεθνὴς ἐπιστημονικὴ κοινότητα τῶν βυζαντινολόγων ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ κρίνει καὶ νὰ διακρίνει τὸ κύρος τῶν ἀστήρικτων ἀπόψεων, καθὼς καὶ τοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους προσπαθεῖ κάποιος νὰ τίς προβάλλει.

Ἡ ἐπιστημονικὴ κριτικὴ δὲν ἐπιδέχεται φανταστικὰ εὐρήματα καὶ μεθοδεύσεις. Ἡ παραποίηση τῆς ἐπιστημονικῆς ἀλήθειας γιὰ τὴν προώθηση ἀλλότριων στόχων ἐλέγχεται μὲ ἀντικειμενικοὺς τρόπους. Κι ὅπως ἐλέγχονται οἱ ἀπόψεις τῶν Βουλγάρων συναδέλφων μας ὡς ἀνεδαφικές, ἐπειδὴ στηρίζονται στὴ μέθοδο τῶν ἀποσιωπήσεων καὶ τῶν παραποιήσεων, κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο μποροῦν νὰ ἐλεγχθοῦν καὶ οἱ ἐσφαλμένες ἀπόψεις τοῦ κ. Γ. Κ. Παπάζογλου. Ἡ ἔκφραση

συγκεκριμένες γραμμές, ὑπογραφομένες μάλιστα καὶ ἀπὸ Ἑλληνας, περνᾷ ἢ γνωστὴ βουλγαρικὴ θέση περὶ «βουλγαροβυζαντινοῦ πολιτισμοῦ», ἀπόρροια τοῦ ὁποίου εἶναι καὶ τὰ κλεμμένα ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα (!)». Τὸ ἐρώτημα γιὰ τὸν προσεκτικὸ ἀναγνώστη εἶναι ποῦ ἀνακαλύπτει στὸ παράθεμα ὁ κ. Γ. Κ. Παπάζογλου ὅσα ὑποστηρίζει στὴ συνέχεια. Τὸ ἂν κατανοεῖ σωστὰ εἶναι προσωπικὴ του ὑπόθεση, δὲν καταλαβαίνω ὅμως γιατί ὠθεῖ τοὺς ἀναγνώστες του νὰ κατανοήσουν ὅσα ὁ ἴδιος θέλει στρεβλῶς νὰ κατανοεῖ· καὶ πρὸ παντός: ποῦ ἀνακάλυψε τὸν ὄρο «βουλγαροβυζαντινὸς πολιτισμός» στὰ συνυπογραφόμενα ἀπὸ μᾶς κείμενα; Παρεκτὸς κι ἂν στὸν τίτλο *Centre d'Etudes Slavobyzantines*· τὸ Κέντρο *Dujčev* διαβλέπει αὐτὴ τὴν ἐξίσωση. Γιατί ὅμως ἀπὸ τοὺς καταλόγους τῶν ἐπιστημόνων ποῦ συνέδεσαν τὸ ὄνομά τους μὲ τὸ ἐν λόγω Κέντρο ὡς ἐρευνητὲς ἢ εἰδικοί ἀκαδημαϊκοὶ σύμβουλοι (ὅπως οἱ Ἑλληνες διαπρεπεῖς βυζαντινολόγοι καὶ ἱστορικοὶ, καθηγητὲς Ἰ. Καραγιαννόπουλος, Ἀντώνιος-Αἰμίλιος Ταχιός, Ἑλένη Ἀρβελέρ, Σπύρος Βρυώνης κ.ἄ., βλ. *Actes de la Table Ronde, Thessalonique* 1992, σ. 15) ἀποσπᾷ μόνον πρόσωπα ποῦ ἐπιθυμεῖ, γιὰ νὰ τὰ τοποθετήσει στὶς δέλτους τῆς κατηγορίας τῶν «ἀνθεθνικῶς δρώντων» γιὰ τὴ συνεργασία τους μὲ τοὺς Βούλγαρους καὶ τὸ κλεπταποδόχο Κέντρο (ὅπως μὲ περισσὴ εὐκολία πράττει γιὰ μᾶς), πληροφοροῦντας τὸ ἀνυποφύκιστο ἑλληνικὸ κοινὸ ὅτι τὸ «σύνολο τῶν Ἑλλήνων βυζαντινολόγων» σέπτεται κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο;

24. Βλ. πρόχειρα *Παρνασσός* 40, σ. 393 (δὶς), 394 σημ. 4, ὡς δείγματα πρόσφατης γραπτῆς ἔκφρασης τῆς ἀπαράδεκτης φράσης.

διαφορετικῶν ἀντιλήψεων δὲν σημαίνει ὅτι ἀναγκαστικά θὰ πρέπει νὰ ἐγκαταλείπονται οἱ προσπάθειες γιὰ νὰ βρῖσκεται κοινὸ σημεῖο ἐπικοινωνίας μεταξύ τῶν ἐπιστημόνων. Ὅταν αὐτὴ ἡ προσπάθεια κρίνεται ὅμως ἀπὸ ὀρισμένους ἐπιστήμονες μὲ τὴ δική τους λογικὴ καὶ ἐρμηνεύεται μὲ ἐμμονὲς σὲ ἀμετακίνητες προσωπικὲς ἀπόψεις δὲν ἀπομένει παρὰ οἱ μὲν ἐμπλεκόμενοι νὰ καταθέτουν τὶς κρίσεις τους καὶ ἄλλοι νὰ ἀποφασίζουν γιὰ τὴ διαύγεια καὶ τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν συμπερασμάτων. Ἐχω τὴ γνώμη ὅτι ὑπάρχουν ἄγρυπνοι βυζαντινολόγοι, Ἑλληνες καὶ ξένοι, ποὺ γνωρίζουν πολὺ καλὰ καὶ μποροῦν νὰ διακρίνουν τὴν ἀλήθεια καὶ τὴν παραφθορά, τὸ γνήσιο καὶ τὸ πλαστὸ σὲ ὁποιαδήποτε προσπάθεια διαστρέβλωσης.

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΤΣΑΡΟΣ

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΑ

ΜΙΛΤΩΝ Β. ΑΝΑΣΤΟΣ (ΝΕΑ ΥΟΡΚΗ 1909 - ΛΟΣ ΑΝΤΖΕΛΕΣ 1997) ΜΙΣΟΣ ΑΙΩΝΑΣ ΚΑΙ ΠΛΕΟΝ ΠΡΟΣΦΟΡΑΣ ΣΤΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ

Η αναχώρηση του πρύτανη των Ελληνοαμερικανών βυζαντινολόγων Μίλτωνος Β. Ανάστου, στα ογδόντα οκτώ του χρόνια μετά από μια μακρά και παραγωγική σταδιοδρομία, καθιστά στην επιστήμη της βυζαντινολογίας ουσιαστικά φτωχότερη. Για δεκαετίες ολόκληρες, από τότε που διορίστηκε επιστημονικός συνεργάτης του νεοϊδρυμένου (και φημισμένου στη συνέχεια) Βυζαντινολογικού Κέντρου του *Dumbarton Oaks* στη Washington (1941), έως την συνταξιοδότησή του ως καθηγητή βυζαντινής φιλολογίας και ιστορίας του Πανεπιστημίου της Καλιφόρνιας (Los Angeles) (1977), αλλά και κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες της δημιουργικής του σταδιοδρομίας, ο Μ. Ανάστος κέρδισε τη γενική εκτίμηση των ομοτέχνων του - συναδέλφων, ερευνητών, φοιτητών, αλλά και θέση επίλεκτη στη διεθνή βυζαντινολογική βιβλιογραφία με το κύρος των δημοσιευμάτων του.

Είχε τη μεγάλη τύχη να τιμηθεί ενόσω ζούσε όχι με έναν (όπως συνήθως συμβαίνει με τους μεγάλους επιστήμονες αναγνωρισμένης προσφοράς στον κλάδο τους), αλλά με δύο τιμητικούς τόμους, που επιμελήθηκαν το 1985 ο Σπύρος Βρυώνης¹ και το 1994 —τρία μόλις χρόνια πριν το θάνατό του— οι Andrew R. Dyck και Sarolta A. Takács². Η εν γένει προσφορά του στους τομείς της βυζαντινής εκκλησιαστικής ιστορίας, θεολογίας και φιλοσοφίας, αλλά και σ' εκείνους του ελληνορωμαϊκού δικαίου και της βυζαντινής πολιτικής θεωρίας και πρακτικής, υπήρξε θεμελιακής σημασίας για την περαιτέρω έρευνα. Εξίσου θεμελιακή θεωρείται η συμβολή του στη μελέτη της εικονομαχικής περιόδου στο Βυζάντιο (726/7-843), ενώ, επίσης, ιδιαίτερου κύρους υπήρξαν οι συμβολές του περί Κοσμά Ινδικοπλεύστη και Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνος, όπου ξεδιπλώθηκαν οι άριστες γνώσεις του Ανάστου πάνω σε θέματα ιστορίας των θετι-

1. Speros Vryonis (επιμ.), *Studies in honor of Milton V. Anastos* (= *Byzantina kai Metabyzantina* 4) (Malibu 1985).

2. Andrew R. Dyck - Sarolta A. Takács (επιμ.), *Presence of Byzantium. Studies presented to Milton V. Anastos in honor of his eighty-fifth birthday* (= *Byzantinische Forschungen* 20) (Amsterdam 1994).

κών επιστημών και της φιλοσοφίας του μεσαίωνα. Τέλος, ιδιαίτερου κύρους υπήρξαν οι συμβολές του πάνω σε θέματα βυζαντινής νομισματολογίας — η νομισματική του συλλογή θεωρείται από τις καλύτερες ατομικές του είδους³.

Μετά από τις βασικές του σπουδές στο Πανεπιστήμιο του Χάρβαρντ σε κλασικές γλώσσες και φιλολογία (πτυχιούχος το 1930) και θεολογία-πατρολογία (πτυχιούχος το 1935), ο Ανάστος στράφηκε συστηματικά στη μελέτη της βυζαντινής φιλολογίας και της πνευματικής εν γένει παραγωγής⁴. Η απόκτηση διδακτορικού διπλώματος, επίσης από το Χάρβαρντ, το 1940 με διατριβή γύρω από το επιστημονικό έργο του σπουδαίου Βυζαντινού ανθρωπιστή Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνος (c. 1360-1452) (εδώ ο Ανάστος αποδεικνύεται επίσης δεινός γνώστης του Νεοπλατωνισμού), συνέπεσε με την ίδρυση του Κέντρου Βυζαντινών Σπουδών (Centre for Byzantine Studies) του Dumbarton Oaks, που σύντομα συνδέθηκε με το Πανεπιστήμιο του Χάρβαρντ ως επίλεκτη μονάδα του. Με το Κέντρο αυτό ο Ανάστος έμελλε να συνδέσει από το 1941 πάνω από δύο δεκαετίες της πρώτης δημιουργικής περιόδου της σταδιοδρομίας του, συμβάλλοντας αποφασιστικά στην ίδρυση και την εξέλιξη της καταπληκτικής ομολογούμενως βιβλιοθήκης του. Από το 1946 ως το 1951 ήταν επίκουρος καθηγητής ερευνών (βυζαντινή θεολογία), από το 1951 ως το 1959 αναπληρωτής καθηγητής ερευνών (βυζαντινή θεολογία) και, τέλος, από το 1959 τακτικός καθηγητής-διευθυντής ερευνών εκκλησιαστικής ιστορίας (1959-1962) και βυζαντινής θεολογίας (1962-1964)⁵. Γενικά για τη γενναιοδωρία με την οποία μοιραζόταν τους θησαυρούς των γνώσεών του με τους νεότερους ερευνητές και επισκέπτες συνεργάτες του Κέντρου, άξια αναφοράς εδώ είναι η μαρτυρία του βυζαντινολόγου (ειδικού στις βυζαντινο-ισλαμικές σχέσεις κατά τον 7ο αιώνα) Walter E. Kaegi, που ήταν συνεργάτης του Κέντρου κατά την τελευταία ακαδημαϊκή χρονιά του Ανάστου εκεί (1963-1964): καθώς γράφει ο Kaegi, ο Ανάστος «έκανε τη διαφορά στην ατμόσφαιρα και στην ποιότητα ζωής, εμπλουτίζοντας και το Κέντρο του Dumbarton Oaks αλλά και τον κλάδο (sc. της βυζαντινολογίας)»⁶.

Από το 1964 ως το 1977 ο Ανάστος έγινε τακτικός καθηγητής βυζαντινής φιλολογίας (1964) και ιστορίας (1967) στο Τμήμα Κλασικών Σπουδών και Ιστορίας του Πανεπιστημίου της Καλιφόρνιας στο Los Angeles, του οποίου

3. Bl. Dyck (επόμενη σημ.), 3.

4. Βλ. το αυτοβιογραφικό του δοκίμιο με τίτλο *A life of learning: scholarship by contrariety*, *American Council of Learned Societies Newsletter* 37. 1-2 (1988) 3-17, εδώ 6-7 πρβλ. το βιογραφικό σημείωμα του A. Dyck, στους Dyck-Takács, ό.π., σ. 1-6, εδώ 1.

5. Αξίζει να διαβαστούν τα αυτοβιογραφικά στοιχεία που παραθέτει ο ίδιος πέντε χρόνια πριν το θάνατό του: M. Anastos, *Dumbarton Oaks and Byzantine studies, a personal account*, στους Angelike Laiou - Henry Maguire (επιμ.), *Byzantium: a world civilisation* (Washington D.C. 1992), σ. 5-18.

6. W. Kaegi, Milton V. Anastos at Dumbarton Oaks: a reminiscence, στους Dyck-Takács, ό.π., σ. 7-8, εδώ 8.

υπήρξε στη συνέχεια ομότιμος καθηγητής. Την περίοδο αυτήν έγινε επίλεκτο στέλεχος του πρόσφατα ιδρυμένου (από τον μεσαιωνολόγο Lynn White) Κέντρου Μεσαιωνικών και Αναγεννησιακών Σπουδών (Centre for Medieval and Renaissance Studies) και είχε την ευκαιρία, με τη συνδρομή των μεταπτυχιακών του φοιτητών, να δώσει μεγάλη ώθηση στο σπουδαίο βιβλιογραφικό έργο υποδομής, το οποίο είχε ο ίδιος ξεκινήσει στο Dumbarton Oaks με τίτλο «Milton V. Anastos Bibliography Project on Byzantine Civilisation», μια συντονισμένη και συλλογική προσπάθεια που υπό την σοφή καθοδήγησή του το 1985 έφθασε να περιλαμβάνει περισσότερα από 250 χιλιάδες λήμματα-τίτλους για 10 χιλιάδες περίπου θεματολογικές ενότητες. Παράλληλα, ο Ανάστος συνέχισε τον εμπλουτισμό της μεγάλης ατομικής του βιβλιοθήκης, της «Bibliotheca Anastasiana» (δύναμης περίπου 50 χιλιάδων τόμων), την οποία έχει πλέον στην κατοχή του το Πανεπιστήμιο της Notre Dame⁷. Την ίδια αυτήν περίοδο, σε συνεργασία με τον παλαιό του μαθητή —τώρα συνάδελφο—, τον επιφανή μελετητή των βυζαντινοτουρκικών σχέσεων Σπύρο Βρυώνη (Speros Vryonis, jr.), ο Ανάστος δημιούργησε στο Los Angeles ένα από τα σημαντικότερα προγράμματα πανεπιστημιακών βυζαντινών σπουδών στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής⁸.

Ο Μ. Ανάστος υπήρξε μέλος και επιστημονικός σύμβουλος διαφόρων εταιρειών και οργανισμών. Το 1967 έγινε τακτικό μέλος της Medieval Society of America, ενώ επίσης στις τάξεις τους τον ενέταξαν οι American Philosophical Society και American Numismatic Society. Συνεργάστηκε με μελέτες, άρθρα, χρονικά και βιβλιοκρισίες σε μερικά από τα σημαντικότερα διεθνώς βυζαντινολογικά και άλλα περιοδικά (όπως *Dumbarton Oaks Papers*, *American Historical Review*, *Orientalia Christiana Periodica*, *Speculum*, *Church History*, *Byzantinische Zeitschrift*, *Traditio*, *Studi Bizantini e Neoellenici*, *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta*, *Revue des études byzantines*, *Βυζαντινά Θεσσαλονίκης*, κ.ά.).

Έγραφε κεφάλαια, άρθρα και λήμματα σε συλλογικά έργα (όπως στους τρεις τόμους για τον βυζαντινό Ελληνισμό της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους* της Εκδοτικής Αθηνών, 1978-1979), σε τιμητικούς και άλλους αφιερωματικούς και επιμνημόσυνους τόμους, στην ονομαστή *Cambridge Medieval History* (τόμος IV.1, β' έκδοση 1966 και ελληνική μετάφρ., Αθήνα 1979), καθώς και σε τόμους πρακτικών διεθνών βυζαντινολογικών συνεδρίων, και τέλος σε σημαντικές αμερικανικές και ευρωπαϊκές εγκυκλοπαίδειες, όπως την *Colliers Encyclopedia* (λήμμα «Byzantine literature», τόμος 9, Νέα Υόρκη 1953), την

7. Βλ. σχετικά Giles Constable - Irfan Shahid - Speros Vryonis, Milton V. Anastos, *Speculum* 67.3 (Cambridge Mass. 1998), σ. 950-952, εδώ 951.

8. Βλ. Dyck, ό.π., σ. 1-2.

Encyclopedia Americana (λήμματα «Byzantine history» και «Byzantine literature», Νέα Υόρκη 1954), την *Encyclopedia of Philosophy* (λήμμα «Byzantine philosophy», τόμος 1, Νέα Υόρκη 1967), την *New Catholic Encyclopedia* (λήμμα «Byzantine literature», τόμος 2, Νέα Υόρκη 1967) και την *Encyclopaedia Britannica* (λήμματα «Dionysius of Alexandria», τόμος 7 και «George Gemistus Pletho», τόμος 10 της έκδοσης του 1968). Το 1979, στα πλαίσια της γνωστής στους βυζαντινολόγους σειράς «Variorum Reprints» του Λονδίνου, ανατυπώθηκε φωτοστατικά ευρεία συλλογή μελετών και άρθρων του Ανάστου με τίτλο *Studies in Byzantine intellectual history*.

Κύριο αντικείμενο των πολύχρονων ερευνών του Ανάστου ήταν ο πνευματικός βίος, η πνευματική δημιουργία των Βυζαντινών, αυτό που ο ίδιος αποκαλούσε «Τον νου του Βυζαντίου» («The Mind of Byzantium»). Η πολυσέλιδη επισκόπηση της πνευματικής ζωής της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας (λογοτεχνία, φιλολογία, θεολογία, φιλοσοφία, δίκαιο, επιστήμες, ιστοριογραφία-χρονογραφία), που ο Ανάστος συνεισέφερε (στην ελληνική γλώσσα) στην προαναφερθείσα *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (τόμοι 7, 1978, σ. 306-354 και 398-423, 8, 1979, σ. 214-273 και 9, 1979, σ. 338-347 και 372-383), αποτελεί στην ουσία επιτομή της ογκώδους μονογραφίας του για τον «Νου του Βυζαντίου», που ετοίμαζε μεθοδικά, συλλέγοντας και αποκρυπτογραφώντας στοιχεία, από το 1958, όμως δεν πρόλαβε να ολοκληρώσει (τμήματα του τεραστίου αυτού έργου παραμένουν ακόμη ανέκδοτα σε χειρόγραφες μορφές).

Τα δημοσιεύματα του Μίλτωνος Ανάστου (μονογραφίες, μελέτες, άρθρα, ανακοινώσεις, χρονικά, λήμματα, βιβλιοκρισίες κ.λπ.) πλησιάζουν τα εκατό⁹. Επίσης, επέπτευσε και οκτώ διδακτορικές διατριβές στο Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνιας την περίοδο 1975-1988¹⁰. Στο τέλος του παρόντος νεκρολογικού σημειώματος παραθέτουμε με χρονολογική σειρά είκοσι πέντε τίτλους¹¹ από τα δημοσιεύματα του μεγάλου αυτού ερευνητή, που έχουν αφήσει ανεξίτηλα τα ίχνη τους στη διεθνή βιβλιογραφία και τον έχουν καθιερώσει ως έναν από τους κυριότερους μελετητές σε θέματα πνευματικού βίου και πολιτικής θεωρίας της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας¹².

9. Αναλυτική εργογραφία του Ανάστου της περιόδου 1936-1993 στους Dyck-Takács, ό.π., σ. 11-16.

10. Στους ίδ., σ. 17. Ορισμένοι από τους διδάκτορες του Ανάστου διέπρεψαν (Lowel Clucas † 1985) και διαπρέπουν σε Πανεπιστήμια των Η.Π.Α. (John S. Langdon, Harry Turtledove) και της Ευρώπης (Frank R. Trombley, Cardiff, Wales).

11. Δεν επαναλαμβάνονται εδώ οι τίτλοι που έχουν ήδη αναφερθεί στα προηγούμενα.

12. Βλ. και τα σύντομα επεξηγηματικά σχόλια για τους περισσότερους από τους τίτλους που ακολουθούν από τον Dyck, ό.π., σ. 2-5.

- The Alexandrian origin of the Christian Topography of Cosmas Indicopleustes, *Dumbarton Oaks Papers* (= *DOP*) 3 (1946) 73-80.
- Pletho's Calendar and Liturgy, *DOP* 4 (1948) 183-305.
- Church and state in the first Iconoclastic Controversy, 726-787, στον τόμο *Studi in onore di Giorgio La Piana* (= *Ricerche di Storia Religiosa* 1) (Roma 1951), σ. 279-290.
- The immutability of Christ and Justinian's condemnation of Theodore of Mopsuestia, *DOP* 6 (1951) 123-160.
- Pletho, Strabo and Columbus, *Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves* 12 (Bruxelles 1952 = *Mélanges Henri Grégoire*) 1-18.
- Aristotle and Cosmas Indicopleustes on the void: a note on theology and science in the 6th century, *Προσφορά εις Στίλπωνα Κυριακίδη* (Θεσσαλονίκη 1953 = *Ελληνικά*, παράρτημα 4), σ. 35-50.
- Εκκλησία και πολιτεία εις την πρώτην εικονομαχικήν περίοδον, *Τιμητικός τόμος Αμίλκα Αλιβιζάτου* (Αθήνα 1953), σ. 1-16.
- Political theory in the Lives of the Slavic saints Constantine and Methodius, *Harvard Slavic Studies* 2 (1954) 11-38.
- The ethical theory of the images in the Iconoclastic Councils of 754 and 815, *DOP* 8 (1954) 151-60.
- The argument for Iconoclasm as presented by the Iconoclastic Council of 754, στον τόμο *Studies in honor of A. M. Friend* (Princeton 1955), σ. 177-188.
- The transfer of Illyricum, Calabria and Sicily to the jurisdiction of the Patriarchate of Constantinople in 732-733, *Studi Bizantini e Neoellenici* 9 (Roma 1957 = *Silloge Bizantina in onore di Silvio Giuseppe Mercati*) 14-31.
- Nestorius was Orthodox, *DOP* 16 (1962) 117-140.
- Justinian's despotic control over the Church as illustrated by his edicts on the Theopaschite formula and his letter to Pope John II in 533, *Zbornik Radova Vizantolokog Instituta* 8.2 (Beograd 1964 = *Mlanges Georgi Ostrogorsky*) 1-11.
- Ancient Greek sources of Byzantine absolutism, στον τόμο *Studies in honor of Harry A. Wolfson* (1965), σ. 89-109.
- Iconoclasm and imperial rule, 717-842, *Cambridge Medieval History* IV.1 (1966²), σ. 61-104 και βιβλιογρ. στις σ. 835-848 (και ελλην. μετάφρ.: *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας του Καίμπριτζ*, Αθήνα, εκδόσεις Μέλισσα, 1979).
- The Edict of Milan (313), a defense of its traditional authorship and designation, *Revue des études byzantines* 25 (Paris 1967 = *Mélanges Venance Grumel*, II) 13-41.
- Leo's edict against the images in the year 726-727 and Italo-Byzantine relations between 726 and 730, στον τόμο *Polychordia: Festschrift fr Franz Dölger*, III (Amsterdam 1968), σ. 5-41.
- Vox populi voluntas Dei and the coronation of the Byzantine emperor, στον τόμο *Studies in Judaism in late Antiquity*, XII: *Christianity, Judaism and other Greco-Roman cults. Studies for Morton Smith at sixty*, II (Leiden 1975), σ. 181-207.
- Byzantine political theory: its classical precedents and legal embodiment, στον Sp. Vryonis (επιμ.), *Byzantina kai Metabyzantina 1: The «past» in medieval and modern Greek culture* (Malibu 1978), σ. 1-53.

- Basil's *Kata Eunomiou*, a critical analysis, στον P. Fedwick (επιμ.), *Basil of Caesarea: Christian humanist* (Toronto 1981), σ. 67-136.
- Codex Iustinianus 1,14,4 and the emperor's exemption from the laws, στον τόμο *Sodalitas: Scritti in onore di Antonio Guarino*, III (Napoli 1984), σ. 1233-1243.
- The emperor Justin's role in the restoration of Chalcedonian doctrine, 518-519, *Βυζαντινά* 13.1 (Θεσσαλονίκη 1985 = *Δώρημα στον Ι. Ε. Καραγιαννόπουλο*, Α') 125-139.
- Basil's lapses into Arianism and how Athanasius had avoided them, στον τόμο *Καθηγήτρια: Essays presented to Joan Hussey for her eightieth birthday* (Camberley, Surrey 1988), σ. 153-171.
- The papal legates at the council of 861 and their compliance with the wishes of the emperor Michael III, στον τόμο *Αρμός: Τιμητικός τόμος στον Νικόλαο Κ. Μουτσόπουλο*, Α' (Θεσσαλονίκη 1990), σ. 185-200.
- The coronation of emperor Michael IV in 1034 by empress Zoe and its significance, στους John Langdon - Stephen Reinert - Jelisaveta Stanojevich Allen - Christos Ioannides (επιμ.), *Το ελληνικόν: Studies in honor of Speros Vryonis, Α': Hellenic antiquity and Byzantium* (New Rochelle, New York 1993), σ. 23-43.

A. *BYZANTINA*, κυκλοφορούν οι τόμοι 9, 10, 11, 12, 13₁, 13₂, 14, 15, 16, 17, 18, 19 και 20.

B. *BYZANTINA KEIMENA KAI MELETAI*

1. Δ. Γ. ΤΣΑΜΗ, Ἡ πρωτολογία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, Θεσσαλονίκη 1970 (έξαντλημένο).
2. Ι. Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Πηγαί τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας, γ' ἔκδοση, Θεσσαλονίκη 1975 (έξαντλημένο).
3. Α. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, Ἡ συνάντηση Συμεών καί Νικολάου Μυστικῶ (Αὔγουστος 913) στά πλαίσια τοῦ Βυζαντινοβουλγαρικοῦ ἀνταγωνισμοῦ, Θεσσαλονίκη 1972 (έξαντλημένο).
4. Ι. Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Βυζαντινὴ Διπλωματική. Α. Αὐτοκρατορικά ἔγγραφα, Θεσσαλονίκη 1972 (έξαντλημένο).
5. Χ. Π. ΣΥΜΕΩΝΙΔΗ, Οἱ Τσάκωνες καί ἡ Τσακωνιά. Συμβολή στήν ἐρμηνεία τῶν ὀνομάτων καί τοῦ ὁμωνύμου βυζαντινοῦ θεσμοῦ τῶν καστροφυλάκων, Θεσσαλονίκη 1972 (έξαντλημένο).
6. Α. ΑΘ. ΓΛΑΒΙΝΑ, Ἡ ἐπὶ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ (1081-1118) περί ἱερῶν σκευῶν, χειμῶν καί ἁγίων εἰκόνων ἔρις (1081-1095), Θεσσαλονίκη 1972 (έξαντλημένο).
7. Α. Δ. ΚΑΡΡΟΖΙΛΟΣ, The Ecclesiastical Controversy between the Kingdom of Nicaea and the Principality of Epiros (1217-1233), Θεσσαλονίκη 1973 (έξαντλημένο).
8. ΧΡ. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΤΣΙΟΥΜΗ, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ 13ου αἰῶνα στήν Κουμπελίδι-κη τῆς Καστοριάς, Θεσσαλονίκη 1973 (έξαντλημένο).
9. ΧΡ. Θ. ΚΡΙΚΩΝΗ, Συναγωγή Πατέρων εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον ὑπὸ Νικήτα Ἡρακλείας (κατὰ τὸν κώδικα Ἰβήρων 371), β' ἔκδοση, Θεσσαλονίκη 1976 (έξαντλημένο).
10. Δ. Γ. ΤΣΑΜΗ, Δαβίδ Δισυπάτου, Λόγος κατὰ Βαρλαάμ καί Ἀκινδύνου πρὸς Νικόλαον Καβάσιλαν, β' ἔκδοση, Θεσσαλονίκη 1976.
11. Ρ. CHARANIS, Church and State in the Later Roman Empire. The Religious Policy of Anastasius the First, 491-518. 2nd edition, Θεσσαλονίκη 1974 (έξαντλημένο).
12. Α. ΣΙΓΑΛΑ, Ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς γραφῆς. Πρόδρομοι καί ἀρχαί τῆς γραφῆς, β' ἔκδοση, Θεσσαλονίκη 1974 (έξαντλημένο).
13. Θ. ΣΤ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Αἱ περί πολιτείας καί δικαίου ιδέαι τοῦ Γ. Πλήθωνος Γεμιστοῦ, β' ἔκδοση (ἀνατύπωση), Θεσσαλονίκη 1989.
14. C. N. TSIRPANLIS, Mark Eugenicos and the Council of Florence (A Historical Re-evaluation of his Personality), Θεσσαλονίκη 1974 (έξαντλημένο).
15. Ρ. CLASSEN, Kaiserreskript und Königsurkunde. Diplomatische Studien zum Problem der Kontinuität zwischen Altertum und Mittelalter, Θεσσαλονίκη 1977.

16. L. MAVROMATIS, La fondation de l'empire Serbe. Le Kralj Milutin, Θεσσαλονίκη 1978. 6.000
17. A. G. C. SAVVIDES, Byzantium in the Near East: Its Relations with the Seljuk Sultanate of Rum in Asia Minor, The Armenians of Cilicia and the Mongols A.D. c. 1192-1237, Θεσσαλονίκη 1981. 6.000
18. ΧΡ. Μ. ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, Τό Βυζάντιον εἰς τὰς ἀρμενικὰς πηγὰς, Θεσσαλονίκη 1981. 6.000
19. ΕΡ. SCHILBACH, Byzantinische Metrologische Quellen, Θεσσαλονίκη 1982. 6.000
20. Κ. ΒΑΡΖΟΥ, Ἡ Γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν, τόμοι Α-Β, Θεσσαλονίκη 1984 (ἐξαντλημένο).
21. Σ. Α. ΒΑΡΝΑΛΙΔΗ, Ὁ θεσμός τῆς χαριστικῆς (δωρεᾶς) τῶν μοναστηριῶν εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς, Θεσσαλονίκη 1985. 6.000
22. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΥ, Ἰωάννης Κασταμονίτης. Συμβολή στὴ μελέτη τοῦ βίου, τοῦ ἔργου καὶ τῆς ἐποχῆς του, Θεσσαλονίκη 1988. 6.000
23. Κ. ΣΙΑΜΑΚΗ, Ἱερωνύμου, De viris illustribus. Πηγές καὶ πρότυπα, κείμενο - μετάφρασι - σχόλια, Θεσσαλονίκη 1992. 6.000
24. ΕΥΔ. Θ. ΤΣΟΛΑΚΗ - Β. ΚΟΥΦΟΠΟΥΛΟΥ, Ἰωάννου Καμινιάτου, Εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης, Πίνακας Λέξεων, Θεσσαλονίκη 1992. 6.000
25. Α. ΑΡΓΥΡΙΟΥ, Μακαρίου τοῦ Μακρῆ Συγγράμματα, Θεσσαλονίκη 1996. 6.000
26. IORDANIS GRIGORIADIS, Linguistic and Literary Studies in the *Epitome Historion* of John Zonaras, Θεσσαλονίκη 1998. 8.000
27. Ι. Γ. ΛΕΟΝΤΙΑΔΕΣ, Die Tarchaneiotai, Eine Prosopographisch- Sigilographische Studie, Θεσσαλονίκη 1998. 6.000
28. Σ. Α. ΠΑΣΧΑΛΙΔΗ, Νικήτας Δαβίδ Παφλαγῶν - Τό πρόσωπο καὶ τό ἔργο του. Συμβολή στὴ μελέτη τῆς προσωπογραφίας καὶ τῆς ἀγιολογικῆς γραμματείας τῆς προμεταφραστικῆς περιόδου, Θεσσαλονίκη (ὕπο ἔκδοσιν).

Γ. BYZANTINA ΜΝΗΜΕΙΑ

1. ΣΤΥΛ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗ τῇ συνεργασίᾳ Π. Ι. ΑΤΖΑΚΑ, Σύνταγμα τῶν παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων τῆς Ἑλλάδος. Ι. Νησιωτικὴ Ἑλλάς, β' ἔκδοσις (ἀνατύπωση), Θεσσαλονίκη 1988. 20.000
2. Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἠπειρὸν ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος, Θεσσαλονίκη 1975. 20.000
3. Ν. COUMBARAKI-PANSÉLINOU, Saint-Pierre de Kalyvia-Kouvara et la chapelle de la Vierge de Mérenta. Deux monuments du XIIIe siècle en Attique, Θεσσαλονίκη 1976. 20.000
4. Π. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ, Ἡ τεχνικὴ opus sectile στὴν ἐντοίχια διακόσμηση. Συμβολή στὴ μελέτη τῆς τεχνικῆς ἀπὸ τὸν 1ο μέχρι τὸν 7ο μ.Χ. αἰῶνα μὲ βάση τὰ μνημεῖα καὶ τὰ κείμενα, Θεσσαλονίκη 1980. 20.000
5. C. DAUPHIN et G. EDELSTEIN, L'église byzantine de Nahariya (Israël). Étude archéologique, Θεσσαλονίκη 1984. 15.000
6. Α. ΤΣΙΤΟΥΡΙΔΟΥ, Ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος τοῦ Ἀγίου Νικολάου Ὁρφανοῦ στὴ Θεσσαλονίκη. Συμβολή στὴ μελέτη τῆς παλαιολόγειας ζωγραφικῆς κατὰ τὸν πρῶτον 14ο αἰῶνα, Θεσσαλονίκη 1986. 20.000
7. Π. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ με τὴν συνεργασίαν τῆς ΕΛΛΗΣ ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΟΥ, Σύνταγμα τῶν Παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων τῆς Ἑλλάδος. ΙΙ. Πελοπόννησος - Στερεὰ Ἑλλάδα, Θεσσαλονίκη 1987. 25.000

8. Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, Ρεντίνα Ι. Οι μυγδονικές πόλεις Αυλών, Βρομίσκος, Αρέθουσα και ο τάφος του Ευριπίδη, Θεσσαλονίκη 1995.
9. Π. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ, Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος, τόμος III: Μακεδονία - Θράκη, 1: Τα ψηφιδωτά δάπεδα της Θεσσαλονίκης (συνέκδοση του Οργανισμού «Θεσσαλονίκη - Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης» και του Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών), Θεσσαλονίκη 1998.
10. Σ. ΤΑΜΠΑΚΗ, Η Θεσσαλονίκη στις περιγραφές των περιηγητών. Λατρευτικά μνημεία 12ος - 19ος αι. μ.Χ., Θεσσαλονίκη 1998.
11. Γ. ΓΟΥΝΑΡΗ, Εικόνες της Μονής Λειμώνος Λέσβου, Θεσσαλονίκη (υπό έκδοση).

Δ. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΙΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

1. Δ. Γ. ΤΣΑΜΗ, Ίωσήφ Καλοθέτου Συγγράμματα, Θεσσαλονίκη 1980.
2. Β. Σ. ΨΕΥΤΟΓΚΑ, Φιλοθέου Κοκκίνου, Λόγοι καὶ Ὁμιλίες, Θεσσαλονίκη 1981.
3. Δ. Β. ΚΑΙΤΜΑΚΗ, Φιλοθέου Κοκκίνου, Δογματικά ἔργα. Μέρος Α', Θεσσαλονίκη 1983.
4. Δ. Γ. ΤΣΑΜΗ, Φιλοθέου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Κοκκίνου, Ἀγιολογικά ἔργα. Α' Θεσσαλονικεῖς Ἀγιοι, Θεσσαλονίκη 1985.

Ε. ΜΝΗΜΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΟΙΚΙΣΜΩΝ

1. Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ - Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗ, Γεράκι, οἱ ἐκκλησίες τοῦ οἰκισμού, Θεσσαλονίκη 1981.

ΣΤ. ΠΟΙΚΙΛΑ

1. Αφιέρωμα στον ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΚΡΙΑΡΑ. Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου (3 Απριλίου 1987), Θεσσαλονίκη 1988.
2. BENJ. HENDRICKX, Régestes des empereurs latins de Constantinople (1204-1261/1272) (Ανάτυπο από τον 14ο τόμο των «ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ»), Θεσσαλονίκη 1988.
3. ΕΜΜ. ΚΡΙΑΡΑ, Μεσαιωνικά Μελετήματα. Γραμματεία και Γλώσσα, τόμοι Α-Β, Θεσσαλονίκη 1988.
4. Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ Βασιλική τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλείου στήν Πρέσπα. Συμβολή στή μελέτη τῶν Βυζαντινῶν μνημείων τῆς περιοχῆς, τόμοι Α, Β, Γ, Θεσσαλονίκη 1989.
5. Μνήμη αγίων Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καὶ μεγάλου Φωτίου, ἀρχιεπισκόπων Κωνσταντινουπόλεως, Πρακτικά Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου (14-17 Οκτωβρίου 1993), Θεσσαλονίκη 1994.
6. Σ. Α. ΠΑΣΧΑΛΙΔΗ - Δ. ΣΤΡΑΤΗ (γεν. ἐποπτεία πρωτοπρ. Θ. ΖΗΣΗ), Τά Μοναστήρια τῆς Μακεδονίας, Α' Ἀνατολική Μακεδονία, Θεσσαλονίκη 1996.

ΕΚΤΥΠΩΣΗ
ΑΘ. ΑΛΤΙΝΤΖΗ, ΕΘΝ. ΑΜΥΝΗΣ 38
ΤΗΛ. 222.965, 221.529
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ